

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9043

CALL No. Sa8kr / Vol / K.V

D.G.A. 79

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

BĀLAKĀNDA I.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

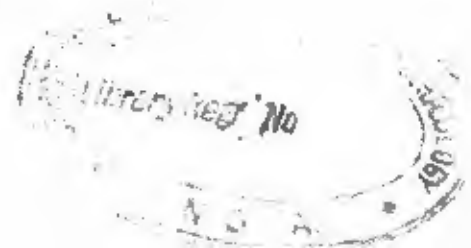
Proprietors, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

**CENTRAL ANTHROPOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI**

Acc. No. 9043

Date. 24-7-57

Call No. 528Kv

Vel/K.v

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा - - -

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः

गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

बालकाण्डम् १.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुद्रापूर्या

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे ।

ईई पुस्तकं १८९७ संख्याकरणनियमस्य २५ संख्याविभागादुसारतो केलाई
हस्ताऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रविष्टिर्भूभिः साधना रक्षिताः ।

—* श्रीः *

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

→॥ बालकाण्डम् १ ॥←

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—॥ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ —

लोके उत्तमः पुरुषः क इति नारदं प्रति वाल्मीकिप्रभे तेन तं प्रति श्रीरामस्य पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय तद्गुणानुवादपूर्वकं संक्षेपेण तच्चरित्रकथनम् ॥ १ ॥

तपस्साध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् । नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ आचार्य शठकोपदेशिक-
मथ आचार्यपारंपरी श्रीमल्लक्ष्मणयोगिवर्ययमुनावास्त-
व्यनाथादिकान् । वाल्मीकिं सह नारदेन मुनिना
वाग्देवतावल्लभं सीतालक्ष्मणवायुसूनुसहितं श्रीरामच-
न्द्रं भजे ॥ १ ॥ श्रीमत्पञ्चनभूधरस्य शिखरे श्रीमा-
रुतेः सन्निधावग्रे वेङ्कटनायकस्य सदनद्वारे यतिश्चा-
भूतः । नानादेशसमागतैर्बुधगणै रामायणव्याक्रियां
विस्तीर्णा रचयेति सादरमहं स्वप्नेऽस्मि संचोदितः
॥ २ ॥ काहं मन्दमतिर्गभीरहृदयं रामायणं तत्क च
व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् ।
को भारोत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकू-
पारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाप्रसिंहासनः ॥ ३ ॥
वैयर्थ्यं पुनरुक्ततामनुचितारंभं विरोधं मियोसाधुत्वं
च पदप्रबन्धरचनावाक्येषु निशेषयन् । स्वारस्यं च
पदपदे प्रकटयन् रामायणस्य स्वयं व्याख्यामेष त-
नोति सज्जनमुदे गोविन्दराजाह्वयः ॥ ४ ॥ पूर्वाचा-
र्यकृतप्रबन्धजलधेस्तात्पर्यरत्नावलीप्रार्हं ग्राहमहं शठा-
रिगुरुणा संदर्शितेनाध्वना । अन्यव्याकृतिजातरूप-
शकलैरायोज्य सज्जीकृतैः श्रीरामायणभूषणं विरचये
पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ ५ ॥ सुस्पष्टमष्टादशकृत्व एव
श्रीशैलपूर्णाचरितशेखरोयम् । शुश्राव रामायणसंप्र-
दायं वक्ष्ये तमाचार्यपरंपरात्तम् ॥ ६ ॥ कचित्पदार्थं
कचिदन्वयार्थं कचित्पदच्छेदसमर्थनानि । कचित्क-
चिद्वाढनिगूढभावं वक्ष्ये यथापेक्षमवेक्षणीयम् ॥ ७ ॥

वा. रा. १

अवतारिका ॥ श्रियः पतिरवाप्तसमस्तकामः स-
मस्तकल्याणगुणात्मकः सर्वेश्वरः “वैकुण्ठे तु परे लोके
श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा
भक्तैर्भागवतैः सह ।” इत्युक्तीत्या श्रीवैकुण्ठाख्ये
दिव्यलोके श्रीमहामणिमण्डपे श्रीभूमिनीलाभिः सह
रत्नासिंहासनमध्यासीनो नित्यैर्भुक्तैश्चानिरन्तरपरिचर्य-
माणचरणनलिनोपि तद्देवस्वचरणयुगलपरिचरणा-
हानपितद्धीनान् प्रलयेप्रकृतिविलीनान् मधूच्छिष्टमग्न-
हेमकणसदृशान् क्षीणज्ञानान् जीवानवलोक्य “एवं
संस्तुतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः । जीवे दुःखा-
कुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ।” इत्युक्तीत्या
दयमानमनाः “विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदि-
तुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ।”
इत्युक्तप्रकारेण भहदादिसृष्टिक्रमेण तेषां स्वचरणकम-
लसमाश्रयणोचितानि करणकलेबराणि दत्त्वा नदीत-
रणाय दत्तैः पूर्वैर्नदीरयानुसारेण सागरमवगाहमाने-
ष्विव तेषु तैर्विषयान्तरप्रवणेषु तेषांसदसद्विवेचनाय
“शासनाच्छास्त्रं” इत्युक्तीत्या स्वशासनरूपं वेदाख्यं
शास्त्रं प्रवर्त्यापि तस्मिन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्र-
तिपत्तिभिस्तैरनादृते स्वशासनातिलङ्घनं जनपदं स्व-
यमेव साधयितुमभिययासुरिव वसुधाधिपतिः स्वा-
चारमुख्येन तान् शिक्षयितुं रामादिरूपेण चतुर्धाऽव-
तितीर्षुरन्तराऽमरगणैः सद्गुह्यैरभ्यर्थितः स्वाराध-
कस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुं चतुर्धाऽवततार ।

तत्ररामरूपेणावतीर्य रावणं निहत्य पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्ममन्वतिष्ठत् । लक्ष्मणरूपेण रावणिं निरस्य भगवच्छेषत्वरूपविशेषधर्म भरतरूपेण गन्धर्वात्रिर्वास्य भगवत्पारतन्त्र्यरूपं शत्रुघ्नरूपेण लवणासुरं ध्वंसयित्वा भागवतशेषत्वं । तानिमान् धर्मान् भविष्यन्तीतिमन्वानः सर्वलोकहितपरः पितामहो भगवान् ब्रह्मा रामचरित्रप्रवित्रितं शतकोटिप्रविस्तरं प्रबन्धनिर्माय तं नारदादीनध्याप्य भूलोकेऽपिसंतत-राममन्त्रानुसन्धानसन्धुक्षितहृदयवाल्मीकिमुखेन संप्रहेणप्रवर्तयितुं नारदंप्रेषयामास । तदुक्तमात्म्ये “वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् । ब्रह्मणाचोदितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् । आहत्य नारदेनैव वाल्मीकाय निवेदितं” इति । वाल्मीकिरपिनिखिलवेदान्तविदितपरतत्त्वनिर्दिधारयिषया यदृच्छयोपगतंनारदंपृष्ट्वाऽवगतपरतत्त्वस्वरूपः तदनुप्रसन्नेन विधिनावत्तसकलसाक्षात्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोपबृंहणमारभमाणः तस्यार्थप्रधानमुद्भूतसंमितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तासंमितकाव्यतांच पुरस्कुर्वन् “काव्यालापांश्चवर्जयेत्” इतिनिषेधस्यासत्काव्यविषयतांचनिर्धारयन्स्वग्रन्थेप्रेक्षावतांप्रवृत्त्यर्थतद्गङ्गानिदर्शयति प्रयमतश्चतुस्सर्गा । तत्रप्रथमसर्गेणविषयप्रयोजनेदर्शयति । तत्रच “तद्विद्विप्रणिपातेनपरिप्रभेनसेवया” इतिवेदान्तरहस्यस्यप्रभपूर्वकंक्षेयत्वविधानात् “नाष्टःकस्यचिद्भूयात्” इत्यष्टोत्तरस्यप्रत्यादिष्टत्वाच्च प्रभमाविष्करोत्यादितःपञ्चश्लोक्या ।

अथप्रारिप्सितस्यग्रन्थस्यनिष्पत्त्युद्परिपूरणायप्रचयगमनायचशुरुनमस्कारंदेवतानमस्कारंचविदधाति-

श्रीरामचन्द्रायनमः । महेश्वरतीर्थीयं । परब्रह्मात्मिकां देवीं भुक्तिभुक्तिफलप्रदाम् । प्रणम्य स्तौमि तामेव ज्ञानशक्ति सरस्वतीम् ॥ १ ॥ कारुण्यामृतनीरमाश्रितजनश्रीचातकानन्दं शार्ङ्गखण्डकचापमनुजमवोभेन्द्रादिबर्हीष्टदम् । चारुसेरसु-खोल्लसज्जनकजासौदामिनीशोभितं श्रीरामांबुदमाश्रयेऽखिलजगत्संसारतापापहम् ॥ २ ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थदेशिकान्भवान-लार्तामृतपूरनीरदान् । करोति रामायणतत्त्वदीपिकां महेश्वरीतीर्थ्यमुनिर्निर्यामति ॥ ३ ॥ सर्वेषां ग्रन्थकर्तृणां लेखकोऽहं न कल्पकः । लिखितान्यत्र तैर्बानि लिख्यन्ते तान्यतो मया ॥ ४ ॥ ग्रन्थबाहुल्यमीलाऽत्र क्वचिच्छब्दमुशोधनम् । निषण्डकयनं चार्थः पदानां लिख्यतेऽधुना ॥ ५ ॥ सीतारामौसमुद्दिश्य विराधखररावणैः । उक्तानां पुरुषोत्तमानां वास्तवायौत्रवर्ण्यते ॥ ६ ॥ ब्रह्मलोकप्रसिद्धशतकोटिप्रविस्तरंरामचरितं भूलोकवर्तिनांचतुर्णांविर्णानांतापत्रयविमोचनाय संक्षिप्यरचयितुमुद्युक्तः परमकारुणि-कोब्रह्मा वाल्मीकिरूपेण भूमौ स्वांशेनसममवत् । तथाचदृक्कान्दे पार्वतीप्रति शिववचनम् । “वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्कस्य रूपिणी । अकार रामचरितं पवनं चरितव्रतः” इति । एवंच ब्रह्मांशभूतोभयवान्प्राचेतसः स्वविकीर्षितं श्रीमद्रामचरितं गुरुमुखाच्छ्रोतव्यमिति न्यायेन भगवत्कथोपदेशेन स्वगुरुं नारदं प्रतीक्षमाण आह्वेत् । अथब्रह्मनिर्वाणेनसमागतंभगवन्तं नारदमभ्यर्च्य वाल्मीकिः कोन्वस्मिन्नित्यादिपप्रच्छ । सचदेवर्षिः परमेश्वरकथाप्रश्रुतितमनाः श्रीरामचरितंसंक्षिप्यवाक्यरूपेणोपदि-

तपस्स्वाध्यायेति । तत्र “आचार्याद्वैवविद्याविदितासा-धिष्ठंप्रापत् । आचार्यवान् पुरुषोवेद” इत्यादिश्रुत्या सदाचार्योपदेशस्यैवातिशयावहत्वात्स्वगुरोराचार्यलक्ष-णपूर्तिर्दर्शयति द्वितीयान्तपदैः । तत्रवेदसंपन्नत्वमाह तपस्स्वाध्यायनिरतमिति । तपश्चस्वाध्यायश्चतपस्स्वा-ध्यायौ “अल्पाचरं” इतितपश्शब्दस्यपूर्वनिपातः । तपः चान्द्रायणादि स्वाध्यायो वेदः । “स्वाध्यायोवे-दतपसोः” इतिवैजयन्ती । तथोर्निरतंनिरन्तरासक्तं । आवश्यकत्वादेतदुभयमुक्तम् । तदाहमनुः “तपोवि-द्याचविप्रस्यनिश्चेयसकरंपरं । तपसाकल्मषहन्तिवि-द्ययाज्ञानमभ्युते” इति । यद्वा तपोज्ञानं तपआलोच-नइत्यस्माद्धातोरमुनप्रत्ययः । श्रुतिश्चात्रभवति “यस्म-ज्ञानमयंतपः” इति । योगइत्यावत् । स्वाध्यायोवेदः तथोर्निरतं “स्वाध्यायाद्योगमासीतयोगात्स्वाध्यायमा-वसेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्यांगमिष्यतिपरांगतिं” इ-त्युक्तप्रकारेणसक्तमित्यर्थः । यद्वा तपोवेदः “तपोहि-स्वाध्यायः” इतिश्रुतेः । स्वाध्यायोजपः “स्वाध्यायो वेदजपयोः” इत्युक्तेः । तत्रनिरतम् । “स्वाध्यायान्मा-प्रमदः । वेदमेवजपेन्नित्यं” इत्युक्तीत्यासक्तमित्यर्थः । यद्वा तपोब्रह्म “ब्रह्मैतदुपास्त्वैतत्तपः” इतिश्रुतेः तपः-प्रधानःस्वाध्यायस्तपस्स्वाध्यायः । शाकपार्थिवादित्वा-न्मध्यमपदलोपीसमासः । वेदान्तइत्यावत् । तत्रनिर-तम् “स्वाध्यायप्रवचनाभ्यांनप्रमदितव्यम्” इत्यु-क्तीत्याऽध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थः । यद्वा तपो व्याकरणम् । तथोक्तंवाक्यपदीये । “आसन्नं ब्रह्मण-स्तस्यतपसामुत्तमतपः । प्रथमंछन्दसामङ्गमाहुर्व्याक-रणंबुधाः इति” । तत् इतरेषामङ्गानामुपलक्षणम् । तत्सहितःस्वाध्यायःतपस्स्वाध्यायः तत्रनिरतं साङ्ग-

वेदाध्यायिनमित्यर्थः । यद्वा तपः स्वं यस्यासौ तपस्वः । अध्यायोवेदः इह अध्यायनेत्यस्माद्धातोः “अध्यायन्याय—” इत्यादिनानिपातनात् । अतएव “स्वाध्यायोध्येतव्यः” इत्यत्रस्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः स्वशास्त्रेत्याचार्यैर्व्याख्यातं तन्निरतोऽध्यायनिरतः । तपस्वश्चासावध्यायनिरतश्च तपस्स्वाध्यायनिरत इतिकर्मधारयः तम् । यद्वा तपोब्रह्म तद्रूपः स्वाध्यायः तपस्स्वाध्यायः तस्मिन्निरतं सामगानलोलमित्यर्थः । “वेदानां सामवेदोस्मि” इति भगवतागीतत्वात् । एवं वेदाध्ययनमुक्तम् । अथ “यद्धीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते । अनन्नाविवक्षुष्केधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित्” इतिकेवलाध्ययनस्य निन्दितत्वात्तदर्थं ज्ञत्वमाह । वाग्विदांवरमिति । वाक् वेदः “अनादिनिधनाश्चोषावागुत्सृष्टास्वयं भुवा” इति वाक्शब्दस्य वेदप्रयोगात् । तां विदन्ति जानन्तीति वाग्विदः वेदार्थज्ञाः तेषां मध्ये वरं श्रेष्ठं । निर्धारणेषु । यद्वा वाक् व्याकरणं “यश्च व्याकुरुते वाचम्” “वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः” इत्यादौ व्याकरणपर्यायत्वेन शिष्टैर्व्यवहृतत्वात् । एतदङ्गान्तराणामुपलक्षणं । षडङ्गविदामग्रेसरमित्यर्थः । एतेन वेदार्थभिज्ञत्वमर्थसिद्धम् । यद्वा वाग्विदः यावद्विबक्षितार्थप्रतिपादनक्षमशब्दप्रयोगविदः तेषां वरम् । पूर्ववेदाध्ययनमुक्तं अत्र तदध्यापनम् । यद्वा गोबलीवर्दन्यायेन वाचः वेदव्यतिरिक्तानि शास्त्राणि तद्विदां वरम् । अनेन चतुर्दशविद्यास्थानवेदित्वमुक्तम् । यद्वा भूमविद्योपक्रमे नारदेनात्मनः सर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तम् “ऋग्वेदं भगवो ध्येमिय जुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणपञ्चमवेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाको वाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवो ध्येमि” इति । तदिदमुच्यते वाग्विदां वरमिति । यद्वा वाक्सरस्वती “गीर्वाणाणीसरस्वती” इति वचनात् । तथा विद्यन्ते लभ्यन्ते इति वाग्विदः सरस्वतीपुत्रामरीच्यादयः । विदूलाभ इत्यस्माद्धातोः कर्मणि क्तिप् । भगवद्भक्ततया तेषां वरम् । अनेनाभिजात्यमुक्तम् । तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेन

विद्योक्ता । समाहितत्वमाह—मुनिपुङ्गवमिति । तेन “अभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारसीसेत्” इत्यापस्तंबोक्तमाचार्यलक्षणं ज्ञापितम् । मुनयो मननशीलाः “मनेरुच” इति इन्द्रप्रत्ययः । पुमांश्चासौगौ—श्रेतिपुंगवः “गोरतद्धितलुकि” इति समासान्तपृच्प्रत्ययः । श्रेष्ठ इत्यर्थः । “बुधेचपुङ्गवः श्रेष्ठेवृषभेभिषजांवरे” इति विश्वः । मुनिषुपुङ्गवो मुनिपुङ्गवः । “सप्तमी” इति योगविभागात् नागोत्तमादिवत्समासः तं । तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेन वेदार्थस्वश्रवणमुक्तम् । वाग्विदां वरमित्यनेन मननम् । मुनिपुङ्गवमित्यनेन निदिध्यासनम् । यद्वा “तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्यबास्येन तिष्ठति” इति । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथमुनिः । इत्युक्तक्रमेण त्रिभिरेतैः पदैः पाण्डित्यबाल्यमौनान्युक्तानि । नरस्य संबन्धि नारं “नराच्चेति वक्तव्यं” इत्यण् । अज्ञानमित्यर्थः । तद्यत्तिखण्डयतीति नारदः । दोषखण्डने इत्यस्माद्धातोः “आदेचउपदेशेऽशिति” इत्यात्वे सति “आतोनुपसर्गेकः” इतिकप्रत्ययः । अज्ञाननिवर्तक इत्यर्थः । उक्तं च नारदीये “गायन्तारायणकथांसदापापमथापह्वाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणामज्ञानजंतमः” इति । यद्वा नारं ज्ञानं तद्ददातीति नारदः । यद्वा नरति सद्गतिं प्रापयतीति नरः परमात्मा । नृनय इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । तदुक्तं भारते “नरतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः” इति । स एव नारः । तं वेदात्युपदिशतीति नारदः तं । एवमाचार्यलक्षणपूर्तिमुक्त्वा अधिकारित्वसंपूर्तिप्रदर्शनाय शिष्यलक्षणमाह—तपस्वीत्यादिना । तपोस्वास्तीति तपस्वी “तपस्सहस्राभ्यां विनीनी” इति मत्वर्थो विनिप्रत्ययः । भूमादयो मत्वार्थाः । तदुक्तं “भूमनिन्दाप्रशंसासु निजयोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः” इति । प्रशस्ततपस्क इत्यर्थः । तेन “तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व । सतपो तप्यत । सतपस्तत्त्वा आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति श्रुतं ब्रह्मज्ञानसाधनं तप उक्तम् । यद्वा तपो वेदो व्याकरणं ज्ञानं च तद्वान् । तपश्शब्दानां तन्मावृत्त्येकशेषाद्यन्यतमेन अर्थस्मरणे सति

स्य जगाम । तदनु तमसातीरमुपसृत्य चरतः व्याघ्रविद्वकौ तदर्थं न जनितशोकस्य वाल्मीकेर्वेदनात् मानिषादेति श्लोक उद्धृतः । ततः स्वाश्रममागत्य तमेवानुसंदधानः सविसयमास्त । अथ भगवांश्चतुर्मुख आगत्य “मच्छन्दो देवते ब्रह्मन्” इत्यभिधाय रामचरितं सर्वविदितं भवत्विति वरं प्रदाय पदैरेव रामायणं कुर्वित्युपदिश्य स्वधामजगाम । अथ चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यापरब्रह्मविद्याविलासभूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रैः श्लोकैश्चकार तदिदं व्याक्रियते । तपःस्वाध्यायेत्यादि गायत्रीवर्णसंयुक्तश्लोकसंकेतः । चतुर्विंशतिसंख्याका गायत्रीवर्णसंयुताः । ये श्लोकाः सन्ति तानत्र विलिखामि यथाक्रमम् ॥ १ ॥ श्लोके च प्रतिसाहस्रं प्रथमे प्रथमे क्मात् । गायत्र्यक्षरमेकैकं स्थापयामास वै मुनिः ॥ २ ॥ गायत्र्याख्यं चत्वारि द्वे त्रीण्यथ षट्कमात् । चत्वारि सप्तका षष्ठे

एकपक्षोपात्तकृतिकालादीनामिव अन्वयबोधः सुलभः ।
 तथावाधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलके-
 वलकर्मज्ञानइत्युक्तं । निर्वेदश्चतपः “तपस्वीतापसे
 शोच्ये” इतिवैजयन्ती । तेन संजातभोक्षाभिलाष
 इत्युक्तं । तादृशएवहि ब्रह्मज्ञानाधिकारी । तपस्वीत्य-
 नेन शमदमादिसंपत्तिरपिसिद्धा । यद्वा तपोन्यासः
 “तस्माद्भ्यासमेवांतपसामतिरिक्त्वाहुः” इतिश्रुतेः ।
 न्यासःशरणागतिःप्रणिपातरूपा । एवं “तद्विद्विप्रणि-
 पातेनपरिभ्रमेनसेवया” इत्याहुक्तानिप्रणिपातपुरः-
 सराणिदर्शितानि । बल्मीकस्यापत्यंवाल्मीकिः । “अ-
 तइष्” इतीष्प्रत्ययः । नन्वसौकथंबल्मीकापत्यं ।
 यतोयंभृगुपुत्रएवप्रतीयते । तथाचश्रीविष्णुपुराणे
 “ऋक्षोभृद्गार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योभिधीयते” इति ।
 अत्रापि उत्तरकाण्डेवक्ष्यति “भार्गवेनेतिसंस्कृतौ ।
 भार्गवेणतपस्विना” इतिच । अन्यत्रचप्रचेतोपत्यस्व-
 मभिधीयते “चक्रेप्रचेतसःपुत्रस्तं ब्रह्माप्यन्वमन्यत”
 इति “वेदःप्रचेतसादासीत्” इतिच प्रसिद्धं । अतः
 कथमस्यबल्मीकापत्यत्वम् । उच्यते । निश्चलतरतपो-
 विशेषेणास्यबल्मीकावृतौजातायांप्रचेतसावरुणेनकृत-
 निरन्तरवर्षेणप्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यैवास्मप्रचे-
 तसःपुत्रत्वंबल्मीकापत्यत्वंचसंगच्छते । ननुकथंतत्प्र-
 भवत्वमात्रेणतदपत्यत्वम् । सैवम् । गोपीपुत्रःकलशी-
 सुतइत्यादिव्यवहारस्यतत्प्रभवेपिबहुलमुपलब्धेः । उक्तं
 “अथब्रह्मवैवर्ते” “अथात्रवीन्महतेजात्रह्मालोकपितामहः ।
 बल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ” इति ।
 मास्त्वपत्यार्थत्वं । तथापिबल्मीकिशब्दस्माधुरेव गार्हा-
 दिषुपठितत्वात् । यद्वाभृगुवंश्यःकश्चित् प्रचेतानाम
 तस्यायंपुत्रः ऋक्षोनाम । “चक्रेप्रचेतसः पुत्रः” इतिपु-
 त्रत्वाभिधानात् । भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामेरापव-
 रघुनन्दनशब्दवत् उच्येयौ । बाल्मीकिशब्दः पुत्रत्वोप-
 चारात् । अतएव कश्चित् “बाल्मीकेनमहर्षिणा” इति-
 संबन्धमात्रेऽणप्रयुज्यते । सत्त्वपिनामान्तरेषुबाल्मीकि-
 शब्देनाभिधानं ज्ञानाङ्गशमदमाद्युपेतत्वस्फोरणाय ।
 परिपप्रच्छ परि विशेषेण पृष्ठवान् । “कोन्वस्मिन्”
 इत्यादिवक्ष्यमाणमितिशेषः । तपइतिभिन्नपदंवाब्रह्मवा-
 चि । नारदं ब्रह्मपरिपप्रच्छेत्यर्थः । अतोतद्विकर्मकत्व-
 हानिः । उक्तंदिष्टकृता “दुष्टाचपचूदण्डरुधिप्र-

च्छिचित्रशामुजिमथमुषा” इत्यादिनाप्रच्छेद्विकर्मकत्वं ।
 परिपप्रच्छेति परोक्षेलिद् । प्रभस्वपरोक्षत्वं विवक्षित-
 भगवद्गुणानुसंधानकृतवैधित्यात् । “सुप्तोहंकिलविल-
 लाप” इतिवत् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंवा । स्वभि-
 नयव्यञ्जनायग्रथमपुरुषनिर्देशोवा “ईश्वरःसर्वभूता-
 नांहृदयेऽर्जुनतिष्ठति” इतिवत् । स्वस्मिन्नन्यत्वमारो-
 प्यपरोक्षनिर्देशोवा । अनेन “परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्
 ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् नास्त्यकृतःकृतेन । तद्विज्ञानार्थस-
 गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं । तस्मै
 सविद्वानुपसन्नायसन्त्यक्षप्रशान्तचित्तायशमान्विताय ।
 येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच ततस्त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इ-
 त्याधर्वणिक्कौशुतिर्गुरुपसदनविषयोपबृंह्यते । तथाहि
 तपस्वीत्यनेन “परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनि-
 र्वेदमायात्” इत्यस्यार्थोऽदर्शितः । अधीतसाङ्गसशिरस्क-
 वेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतयासंजातभो-
 क्षाभिलाषोहि तपस्विशब्दार्थोवर्णितः । बाल्मीकिरि-
 त्यनेन “सम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय” इत्यस्यार्-
 थोदर्शितः । स्वाध्यायनिरतमित्यनेन श्रोत्रियपदार्थउ-
 क्तः । “श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते” इतिश्रोत्रियशब्दार्थप्र-
 काशनात् । वाग्विदावरमित्यनेन विद्वच्छब्दार्थः । सु-
 निपुणत्वमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठशब्दार्थः । नारदशब्देनगु-
 रुशब्दार्थः । “गुरुशब्दस्त्वन्धकारःस्याद्गुरुशब्दस्तन्निरोध-
 कः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते” इतित-
 त्रिरुक्तिः । परिपप्रच्छेत्यनेन तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभि-
 गच्छेदित्येतदुपपादितं “विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ” इति
 श्रुतेः । अत्र ब्रह्मवाचितपःशब्दप्रयोगेण देवतानमस्कार-
 रूपमङ्गलमाचरितं । तथोक्तं । “अहतिभगवतो नारा-
 यणस्यग्रथमाभिधानमभिदधता किं नाम भङ्गलंनकृतम्”
 इति । “देवतावाचकाःशब्दायेचभद्रादिवाचकाः । ते
 सर्वे मङ्गलार्थाः स्युर्लिपितोगणतोपिच” इति निरन्तर-
 निरतिशयानन्दरूपतपोज्ञानरूपं ब्रह्म स्वाध्याय सुषुध्या
 त्वेतिवा देवतानमस्कारः । गुरुनमस्कारश्चकृतोभवति ।
 कथम् । तपस्सुनिरन्तरादमाध्याय परिपप्रच्छेति । य-
 द्वा परि पूजयित्वेत्यर्थः “परिः समन्ततोभावव्याप्ति-
 दोषकथासुचः । भाषाश्लेषेपूजनेचवर्जनेचसनेशुभे” ।
 इतिवचनात् नारदसंपूज्यपप्रच्छेत्यर्थः । “पराशरंमु-
 निवरंकृतपौर्वाहिकक्रियम् । मैत्रेयःपरिपप्रच्छप्रणिपत्या

स्थापितान्यक्षराणि ॥ ३ ॥ तत्र तत् इतिगायत्र्याःप्रथमाक्षरम् । तपःस्वाध्यायेति । शिरोमणिः । बाल्मीकिरिति । “ऋक्षो-
 भृद्गार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते” इति विष्णुपुराणवचनान्

ऋक्षइतितत्सर्वनाम । तस्यात्रानुक्तिस्तु “आत्मनामशुरोर्गा-

को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कुतश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

भिवाद्यच" इतिवत् । अस्य श्रीरासायणस्य गायत्र्यक्षर-
सङ्ख्यानुसारेण चतुर्विंशतिसहस्रप्रन्थसङ्ख्याप्रवृत्तत्वा-
त्प्रथमसहस्रोपक्रमेतकारः प्रयोक्तव्य इति सत्स्वपिञ्ज-
वाचकेषु शब्दान्तरेषु तपश्शब्दस्यैव प्रयोगः । प्रबन्धा-
दौतकारप्रयोगश्चावश्यकः । तस्य वक्तुर्वाचकस्य च सौ-
ख्यकरत्वात् । तथोक्तं "वस्तुलभकरोणस्तुतकारः सौ-
ख्यदायकः" इति । साहित्यचूडामणौ "तकारो वि-
प्रनाशकः" इत्युक्तम् । किंच तकारस्य जलंभूतं बहुस्य-
स्ति देवता । अतः शुभावहोऽनेन प्रबन्धारंभः । अतएवो-
क्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् "वर्णानामुद्भवः पञ्चाद्व्यक्तिः
सङ्ख्याततः परम् । भूतबीजविचारश्च ततो वर्णमहाअ-
पि" इत्यारभ्य "एतत्सर्वमविज्ञाययदि पञ्चवदेत्कविः ।
केतकारुढकपिवद्भवेत्कण्टकपीडितः" इति । "कार-
णात्पञ्चभूतानामुद्भूतामावृत्तकायतः । अतो भूतालकाव-
र्णाः पञ्चपञ्चविभागतः । वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चा-
शलिपयः क्रमात् । पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा विन्द्वाः सन्ध-
यस्तथा । तत्र स्वरेणः सूर्योऽयं कवर्गेऽस्तु लोहितः । चव-
र्गप्रभवः कान्यध्वर्गाद्बुधसंभवः । तवर्गोऽस्थः सुरगुरुः
पवर्गोऽस्थः शनैश्चरः । यवर्गोऽजोऽयं शीतांशुरिति सप्तग्रहाः
क्रमात्" इति । अत्र तपस्त्वा इति श्रवणः आदिलघुत्वात् ।
तदुक्तं "आदिमध्यावसानेषु यरतायान्ति लाघवम् ।
भजसागैरध्वान्ति मनौ तुगुरुलाघवम्" इति । यगण-
प्रयोगश्चार्थकर इत्युक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् "करोत्य-
र्थानादिलघुर्गणो वायुदेवतः" इति । ननु तपस्तापः सु-
तरामाधिः स्थाधिः तयोरायेनिरतमिति प्रन्थारंभे अश्ली-
लवचनमनुचितम् । तदुक्तं "अश्लीलं वदमाङ्गल्यजु-
प्साव्रीडभीकरम्" इति । सैवम् । प्रसिद्धि विशेषेण त-
पो वेदयोरेव प्रथमतः बुद्ध्या रोहेणाश्लीलत्वप्रसङ्गाभावा-
त् । यथा भगिनीलिङ्गादिप्रयोगेषु । अत्र सर्वत्र प्रायेण प-
ध्यावकं वृत्तम् । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे "युजोर्जेन सारि-
द्धर्तुः पध्यावकं प्रकीर्तितम्" इति । वृत्तविशेषास्तु तत्र-
तत्र वक्ष्यन्ते । अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः तकारा-
दीनामावृत्तेः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे "वर्णसाभ्यमनुप्रा-

सः" इति । विशेषणानां सामिप्रायत्वात्परिकरोनामा-
र्यालंकारः । उक्तमलंकारसर्वस्वे "विशेषणानां सामि-
प्रायत्वे परिकरः" इति । तपस्त्वाध्यायनिरतत्वादीनां गु-
रूपसत्तिहेतुज्ञानानुष्ठानप्रतिपादकत्वात् पदार्थहेतुकं-
काव्यलिङ्गमलंकारः "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलि-
ङ्गमलंकृतिः" इति लक्षणात् । अत्र वाल्मीकिभारद्वयोः
स्वरूपकथनेन शिक्षाचार्याभ्यामेवं भवितव्यमिति द्योत-
नात् वाक्यगतवस्तुनावस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

॥ कथं परिपत्रच्छेत्त्याकाङ्क्षायां प्रभ्रकारं दर्शयति—को
नित्यादिश्लोकत्रयेण । "नृपच्छायां विकल्पे च" इत्यम-
रः । अस्मिन् लोके भूलोके सांप्रतं अस्मिन् काले । "अ-
स्मिन्काले ध्रुवे दानीं संप्रत्येतर्हि सांप्रतम्" इति बाणः ।
लोकान्तरे विष्णोर्विदितत्वात् अत्रैव कालान्तरे नृसिंहादेः
प्रसिद्धत्वाच्च तस्यावृत्त्यर्थमेव मुक्तम् । गुणाभ्यस्यन्तीति
गुणवान् । भूमादयो मत्वर्थाः । अस्मिन्लोकैः अस्मिन्काले-
कोवासकलकल्याणगुणसंपन्न इत्यर्थः । एवं सामान्येन
गुणसमुदायं पृष्ट्वा विशिष्य तत्तद्गुणाश्रयं पृच्छति—कश्च
वीर्यवान् इत्यादिना । यद्वा गुण्यते आधृत्यते पुनः पुनरा-
श्रितैरनुसन्धीयत इति गुणः सौशील्यम् । "गुणस्त्वावृ-
त्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तुषु" इति विश्वः । सुशीलं
हि नाम भद्रतोमदैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । तस्याधिक्यं
सौशील्यं तद्वान् । सौशील्ये गुणशब्दोभियुक्तैः प्रयुक्तः ।
"वशीवदान्यो गुणवान्नुजुः शुचिः" इति । कोवासौशी-
ल्यवानित्यर्थः । सर्वत्र प्रश्ने नु इति किंशब्दोऽपि यत्र न प्र-
युक्तस्तत्रानुषङ्गनीयः । एकेनैव किंशब्देनोपपत्तावप्या-
दरातिशयात् पुनः पुनस्तत्प्रयोगः । "प्रदानवदेवतदु-
क्तं" इति न्यायेन प्रतिगुणगुण्यवृत्त्यभिप्रायेण वा लोके
गुण संबन्धाद्गुण्यतिशयः इदं तु गुणिसंबन्धाद्गुणातिशय
इति द्योतनाय गुणिनः प्रथमं निर्देशः । "गुणास्तत्प्रज्ञा-
न—" इत्युक्तेः । कश्च वीर्यवान् चकार उक्तसमुच्चये ।
सत्स्वपि विकारहेतुष्वचिकृतत्वं वीर्यं औषधं वीर्यवदित्या-
दौ तदादर्शनात् तद्वान् । धर्मः अलौकिकश्रेयसाधनं
तं सामान्यरूपं विशेषरूपं च जानातीति धर्मज्ञः । चका-

म— "इति स्मृत्या आत्मनामग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । निषेधस्य वरुडनामविषयत्वात् । वस्तुतस्तु स्मृतौ प्रह उच्चारणमर्थः ज्ञानाद्यर्थत्वे
निषेधस्यासंभवापत्तिः । यदि लेखनमात्रे च नोच्चारणमित्याजीकारः तदा रामचरितस्य दुर्लभत्वबोधनफलकस्वतः प्रख्यापनार्थं शैविक-
नामोक्तिरिति बोध्यम् ॥ १ ॥ तन्निश्लोकी । हेमारविन्दवदधायवैलक्षणेन निस्तीमाम्भ्यधिकत्वं वक्तुं को न्विति प्रथमं धर्मं निर्देशः ।
स्वस्याविकृतत्वे सति परविकारकारित्वं वीर्यं तद्वान् वीर्यवान् ॥ २ ॥

चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
आत्मवान् को जितक्रोधो युतिमान् कोऽनसूयकः । कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥ ४ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः परिहर्षार्थमज्ञेयार्थः । कृतमुप-
कारस्वल्पप्राप्तिक्रमपि बहुतया जानातीति कृतज्ञः अप-
कारास्मरणं शब्दार्थः । वक्ष्यति “नस्मरत्यपकाराणां
शतमप्यासवत्तथा । कथं विदुपकारेण कृतैर्नैकेन तु वक्ष्य-
ति” इति । सत्यं कृच्छ्रेष्वप्यनृतशून्यं वाक्यं वचनं
यस्य सः सत्यवाक्यः । तथा वक्ष्यति “अनृतनोक्तपूर्वं
मेनच वक्ष्ये कदाचन” इति । दृढव्रतः निश्चलसंकल्पः
“अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वासीते सलक्ष्मणाम् । न हि प्र-
तिज्ञां संश्रुत्या ज्ञाणेभ्यो विशेषतः” इति ॥ २ ॥ चरित्र-
माचारः तदेव चारित्र्यं वायसराक्षसादिवत्सार्थेऽणप्रत्य-
यः तेन युक्तः सर्वदाप्यनुलक्षितकुलाचार इत्यर्थः । सर्वभू-
तेषु सर्वप्राणिषु विषये “भूतक्षमादीष्वजन्तौ च न क्तिथां
गुणसंस्वयोः” इति बाणः । हितः हितकरः । हितशब्दात्
“तत्करोति” इति णिच् पचाद्यच् णिलोपेपूर्वरूपे च रू-
पम् । भूतशब्देन स्वपरतारतम्याभाव उक्तः । सर्वशब्दे-
न सापराधेष्वपि हितकरत्वमुक्तम् । वैज्जीतिविद्वान् स-
र्वशास्त्रज्ञः “विदेः शतुर्वसुः” । समर्थः सर्वकार्यधुरं-
धरः । प्रियदर्शनं यस्यासौ प्रियदर्शनः एकश्चासौ प्रियदर्-
शनश्च एकप्रियदर्शनः । अयमिव नान्योलोके प्रियदर्श-
नोऽस्तीत्यर्थः । यद्वा एकप्रियदर्शनः एकरूपप्रियदर्-
शनः । लोके हि कस्यचिद्दर्शनं कदाचिन्निर्ययं भवति क-
दाचिदप्रियं च भवति “तस्माद्दुःखात्सकं नास्ति न च किं-
चित्सुखालोकम्” इति वचनात् । अयं तु न तथा । किंतु-
“क्षणेक्षणे यन्न वतामुपैतितदेवरूपं रमणीयतायाः” इत्यु-
क्तरौत्यासदानुभवेन पूर्ववद्विस्मयमावधान इत्यर्थः । त-
थैवोत्तरयिष्यति—सदैकप्रियदर्शन इति । “एके मुख्या-
न्ये केवलाः” इत्युभयप्राप्यमरः ॥ ३ ॥ आत्मवान् धैर्य-
वान् “आत्मा जीवे धृती देहे स्वभावे परमात्मनि” इत्यमरः ।
अप्रकंप्य धैर्य इत्यर्थः । जितक्रोधः विधेयकोपः । दण्डा-
हं ध्वेवाहितकोप इत्यर्थः । “क्रोधमाहारयती प्रभु” इति
हि वक्ष्यति । युतिमान् कान्तिमान् । “रूपसंहननं लक्ष्मीं

सौकुमार्यं सुवेषतां ददृशुर्विस्मिताकारारामस्य वनवासि-
नः” इति हि वक्ष्यति । गुणेषु दोषा विष्करणमसूया “अ-
सूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । अविद्यमानाऽ-
सूया यस्य सावनसूयकः । “शेषाद्विभाषा” इति कपि
“आपो न्यतरस्यां” इति ह्रस्वः । यद्वा असूयकः असूय-
कण्डूदौ पठितः । तस्मात् “कण्डूदिभ्यो यक्” इति य-
क् प्रत्ययः । “अकृत्सार्वाधातुकयोः” इति दीर्घः । ततो
“निन्दर्हि स—” इत्यादिना बुन् सन भवतीत्यनसूयकः ।
देवाश्चेति चकारेणासुरादयः समुचीयन्ते । जातरोषस्य
कस्य संयुगे देवादयः सर्वे बिभ्यतीत्यन्वयः । अतो न
“भीप्रार्थानां—” इति किं शब्दात्पञ्चमी । शत्रुविषयः
कोपो मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः । यद्वा चकारो-
प्यर्थः । अनुकूला अपि बिभ्यति किंपुनः प्रतिकूला इत्यर्थः ।
यद्वा संयुगे जातरोषस्य कस्य बिभ्यतीत्येवान्वयः । शेषे-
षष्ठी । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इत्यपदानसंज्ञापूर्-
वकपञ्चम्यभावः ॥ अत्र श्लोकत्रये सप्तद्विंशस्तु वर्णना-
दुदात्तालंकारः ॥ ४ ॥ अथायं प्रभो विजिगीषामूलमि-
ति नारदो मन्येतापीति मनवानः स्वप्रभोजिज्ञासाहेतुक-
इति दर्शयन् प्रभुमुपसंहरति—एतदिति । एतत्पूर्वोक्तगु-
णाश्रयभूतं वस्तु अहं जिज्ञासुः न विजिगीषुः श्रोतुं
न तु क्षेमं इच्छामि न तु ब्रूहि इति निर्ब्रामि । अहं तावद-
च्छामि मयि भवतः प्रसादोऽस्ति चेद्ब्रूतुमर्हसीति भावः ।
तत्र हेतुमाह—परमिति । हिर्हेतौ “हिर्हेतावधारणे”
इति बाणः । यस्मात्कारणान्ते परमुक्तं कृतं तूहलं विस्म-
योऽस्ति तस्मादिच्छामि । यद्वा हिः प्रसिद्धौ । सुखविका-
साद्यनुभावैर्महर्षस्तव स्पष्ट इत्यर्थः । स्वप्रभोत्तरदाने दे-
शिकालाभाश्रिविण्णः संप्रति भवद्दर्शनेन संजाता भिला-
षोऽसि ब्रूहि मत्पुष्टमिति भावः । “आचार्यस्वज्ञानवत्ताम-
नुमाय शिष्येणोपसत्तिः क्रियते” इति न्यायेन नारदस्य प्र-
ष्टव्यविषयज्ञानसंभावनामाह—महर्ष इति । ऋषिः
ज्ञानस्वपारंगन्ता । ऋषगतावित्यस्माद्धातोः “इगुपधा-

तिलकं ॥ लौकिकव्यवहारे प्रजारज्जनादौ चातुर्यसामर्थ्यं तद्वान् समर्थः । एकप्रियदर्शनः । कन्दर्पोऽधिकसौन्दर्यवत्त्वेन नित्य-
सुखरूपत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासंनिभप्रियत्ववद्दर्शनं यस्य सः ॥ ३ ॥ तीर्थी० आत्मवान् वशीकृतान्तःकरणः । जित-
क्रोधः अत्र क्रोधशब्दः कामादीनामुपलक्षकः जितारिषद्गुण इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तर्हि० कथं मम सामर्थ्यं तत्राह—महर्ष इति । ऋषयो
एतौ लौकिकार्थद्वयः तत्र महर्षित्वात्तद्वत्त्वोपि वेदान्तरहस्यज्ञानमधिकमिति । एवंविधं नरं परमपुङ्गवम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा चैतत्रिलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः । श्रूयतामिति चामग्न्य ग्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

क्तिन्” इतीन् । गत्यर्थोऽज्ञानार्थः । मह्यंश्चासौऋषिश्च महर्षिः । “आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” इत्यालं । हेतुगर्भविशेषणं । महर्षित्वात्त्वमेवंविधं नरं पुरुषं ज्ञातुमर्हसि । ब्रह्मणः सकाशाद्विदितसकलविशेष-स्त्वंकथंमेजिज्ञासोर्नवदेरिति भावः । अत्रपूर्वार्थेकाव्य-लिङ्गमलंकारः । उत्तरवाक्यार्थस्यपूर्ववाक्यार्थहेतुत्वा-त् । “हेतोर्वाक्यपदार्थलेकाव्यलिङ्गमलंकृतिः” इति-लक्षणात् । उत्तरार्थपरिकरइत्यनयोः संसृष्टिः । अन्ते-चास्येतिकरणबोध्यं । इतिपरिप्रच्छेदिसंबन्धः । नन्व-यंप्रश्नोवाल्मीकेर्नसंगच्छते तस्यविदितसकलरामवृत्ता-न्तत्वेननिश्चयेसंशयायोगात् । वक्ष्यतिह्ययोध्याकाण्डे । “इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृताश्रलिः । अमिग-म्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिममिवादयन्” इति । कथंरामवि-षयमध्यवर्तीवाल्मीकिस्तद्गुणान्नविजानीयात् । वक्ष्य-तिहि “विषयेतेमहाराजरामव्यसनकर्षिताः । अपि-बुद्ध्याः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः” इति । कथंवा “रामोरामोरामइतिप्रजानामभवत्कथाः । रामभूतं जगद्भूद्रामेराज्यं प्रशासति” इतिपृथग्जनैरपिविदितंराम-वैभवंमुनिरेषनजानीयात् । कथंचैतावन्मात्रं सखलो-कादागतोनारदः प्रष्टुमर्हति । यएवमुत्तरयति “रामो नामजनैः श्रुतः” इति । तत्रोच्यते । नायमपाततोभास-मानः प्रभार्यः । नाप्युत्तरार्थः । अत्रकरतलमलंकव-द्विदितरामवृत्तान्तखवाल्मीकेः कृतह्लासंभवात् । बुद्ध्वा-वक्ष्यामीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तेश्च । किंतु वक्तृबोद्धानु-गुण्यात् वेदान्तेषुनानाविधासुतत्तद्गुणविशिष्टतयाऽव-गम्यमानंपरंतत्त्वं किंविष्णुरुतरुद्रादिष्वन्यतमइतिप्र-भार्यः । तदिदंवाल्मीकेर्हृदयभाकलयन्भगवाभारदोपि रामत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववेदान्तवेद्यः पुरुषः । ब्रह्मादयः सर्वेत्तद्बुद्धीमटास्तत्परतन्त्राः । सद्ब्रह्मात्माविशब्दाश्च पर्यवसानवृत्त्याऽवयववृत्त्याश्च विष्णुपराइत्येवमाशयेन सकलवेदान्तोदितगुणजातं रामेयोजयन्नुत्तरयतीति स-र्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ एवं “तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिग-च्छेत्” इत्युक्तं गुरूपसदनविधिनुपबृंह्य “येनाक्षरं पु-

रुषं वेदसत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां” इत्युक्तं प्रवचन-विधिनुपबृंहयति—श्रुत्वेत्यादिना । तत्र “नासंबत्सर-वासिने प्रब्रूयात्” इतिनियमस्यज्येष्ठपुत्रव्यतिरिक्तविष-यत्वात् वाल्मीकेऽभ्यर्गुपुत्रतया आत्पुत्रत्वात्तुश्रूषा-निरपेक्षं श्रीसोपदिदेशेत्याह—श्रुत्वाचेति । त्रयाणांलो-कानांसमाहारस्थिलोकं । पात्रादित्वाभ्रजीप् । यद्वा त्रित्वविशिष्टोलोकस्थिलोकः । “नवरसरुचिरां” इत्य-त्रकाव्यप्रकाशेतथैवव्याख्यानात् । यद्वा त्रयोलोकाय-स्मिन् तत्रिलोकमितिब्रह्माण्डमुच्यते । तज्ज्ञानातीति-त्रिलोकज्ञः । भूर्भुवःस्वरितित्रैलोक्यं । यद्वा विष्णुपु-राणोक्तरीत्या कृतकमकृतकंकृतकाकृतकमिति त्रयो-लोकाः । महर्लोकपर्यन्ताः कृतकाः । जनोलोकः कृत-काकृतकः । सत्यलोकोकृतकइति । यद्वा लोकाः जनाः । “लोकस्तु सुवनेजने” इत्यमरः । बह्वनित्यमुक्तास्त्रयो-लोकाः । नारदः ब्रह्मपुत्रतयातज्ज्ञानार्हः । एतत् पूर्वोक्तरीत्याव्यव्यार्थगर्भं वाल्मीकेः स्वाभिमतस्यपुत्र-स्यवचःपरिपूर्णार्थवाक्यं श्रुत्वा निश्चम्य चकारेणतदू-हित्वाचेत्यर्थः । प्रहृष्टः स्वेनोपदिदिक्षितस्यैवपृष्टत्वेनसं-तुष्टः शतकोटिप्रविस्तररामायणेस्वावगतस्यैवानेनपृष्ट-त्वात् रामगुणस्मरणामृतपानलाभादपूर्वशिष्यलाभाद्वा “सोहंममविदेवास्मिनालवित्” इत्युक्तरीत्या सनत्कु-मारंप्रति स्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वा प्रहृष्टः सन् । कर्तरिक्तः । रामगुणानुसन्धानजनितंनिजवैचिंस्या-जेनपरिहर्तुं श्रूयतामित्यामग्न्य अभिमुखीकृत्य वाक्य-मुत्तररूपंअब्रवीत् व्यक्तमुक्तवान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाण-स्यासदुत्तरत्वपरिहाराय आत्मनोवाल्मीकेराशयाभिज्ञ-त्वमाह बहवइति । यद्वा वेदान्तोदितगुणानां विष्णो-रन्यत्रासंभवात् तेषांपुरुषशब्दाच्चत्वासंभवात् चतु-र्मुखसंप्रदायाश्च विष्णवेवपरतत्त्वतांपरिशेष्यमाह—बहवइति । बहवो विपुलाः अनेकगुणविततिमूलभू-ताइत्यर्थः । अनेनापृष्टानामपिवक्ष्यमाणानांगुणानांनि-दानमुपदर्शितम् । यद्वा बहवः अपरिच्छिन्नाइत्यर्थः । श्रूयते ह्यपरिच्छिन्नत्वंगुणानां । “यतोवाचोनिवर्तन्ते

तीर्थो० प्रहृष्टः “कस्यचिद्भ्यतिदेवाश्च” इतिवृष्टदेवादिभीषकत्वपुणसंपत्तेः ब्रह्मादिष्वप्रसक्तोयंप्रश्नः सकलगुणविशिष्टसावै-भौमविषयकः इत्यवगम्यते । तत्रापि सार्वभौममात्रे पृष्टप्रशस्तसकलगुणसंपत्तेरसंभवात् सकलजगद्भक्षणार्थं नृरूपेणावतीर्णपरमपु-रुषएवसंभवात् दिष्ट्यातद्गुणकीर्तनलब्धमितिप्रहर्षः ॥ ६ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्दृतिमान्वशी ॥ ८ ॥

अप्राप्यमनसासह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभे-
ति कुतश्चन" इति । अत्रानन्दस्यैकस्यापरिच्छिन्नत्वो-
क्तिः । इतरेषामप्यपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्थः । उक्तं हि या-
मुनाचार्यैः "उपर्युपर्येवज्जुबोपि पूरुषान्" इत्यादिना ।
दुर्लभाः परमपुरुषादन्यत्रासंभाविताः । अन्येषां "न
ब्रह्माते शानः" इत्यादिनाऽसंभाध्यत्वादिवचनादिति भा-
वः । अनेन प्रभस्य देवताविशेषनिर्धारणपरत्वमात्मनाऽ-
वगतमिति व्यञ्जितम् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । अनुक्त-
समुच्चयार्थो वा । तेन स्वाभाविकानवधिकातिशयाऽ-
सङ्ख्येयकल्याणरूपाः इत्युक्तम् । एवकारः इतरत्र स-
र्वात्मनाऽसंभावितत्वमभिव्यनक्ति । यद्वतिवेदान्तप्रसि-
द्धिरुच्यते । गुणाः वीर्यादयः कीर्तिवा इत्यनेन गुणानां
प्रभकालेपि भोग्यतातिशयः सूच्यते । तैर्युक्तेन तु कल्पि-
त इति निर्गुणवाद निरासः । नरः पुरुषः । "पुरुषाः
पूरुषानराः इति निघण्टुः । " अथोऽन्तरादित्येहिरप्स-
यः पुरुषो दृश्यते । पुरुषः पुण्डरीकाक्षः" इति श्रुतिस्मृ-
त्यनुगतः पुरुषशब्दोऽनेन प्रत्यभिज्ञाप्यते । श्रूयतां न-
तु यथा कथंचित्परिकल्प्यताम् । शृण्वित्यनभिधानात्
विनयोक्तिरियम् । तात्कालिकं चित्प्रकल्प्यत इति भ्र-
मं वारयति—अहंबुद्धावक्ष्यामीति । मत्पितुर्ब्रह्मणः
सकाशात् शतकोटिप्रविस्तररामायणमुखेन विदित्वा व-
क्ष्यामि । अनेन संप्रदायाभिज्ञत्वमात्मनो दर्शितम् ।
यद्वा रामगुणानुसंधानवैचित्र्येन न मे किंचित्प्रतिभाति
क्षणात् बुद्ध्वा वक्ष्यामीत्यर्थः । अतो मध्ये वाक्यान्तरमलं-
काराय । अन्यथा वाक्यगर्भितमिति काव्यदोषः स्यात् ।
अहं वक्ष्यामि अहं भूत्वा वक्ष्यामि नेदानीं नारदोऽस्मि रा-
मगुणश्रवणशिथिलत्वात् । रामगुणमप्रोच्यं नदीप्रवाह-
मग्न इवावलंबनयष्टिमपेक्षते—हे मुन इति । यद्वा प्रभका-
ले समवधानविशेषमालक्ष्य श्लाघते—मुन इति । अ-
थ क्षणात्संधुक्षितो नारदो वाक्यशेषं पूरयति—तैरिति ।

नर इत्यनेन परतत्त्वनिर्धारणप्रभफलितार्थोद्योतयति ।
बुद्ध्वा इत्यनेन श्रुतिस्थतत्तच्छब्दार्थो विवृतः ॥ ७ ॥
अथ वेदान्तोदितगुणानां रामे प्रदर्शनमुखेन रामत्वेनाव-
तीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परतत्त्वमिति दर्शयति—इ-
क्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादिना सर्गशेषेण । तत्र वेदान्तोदितगु-
णगणानां निर्धारणमात्मत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति महावाक्यार्-
थः । "इक्ष्वाकुवंश" इत्यारभ्य "सत्यधर्म इवापरः"
इत्यन्ता सार्धैकादशश्लोकी एकान्वया । इक्ष्वाकुर्नाम
वैवस्वतमनोज्यैष्ठ्यपुत्रः तस्य वंशः पुत्रपौत्रादिपरंपरा ।
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रादुर्भावस्थानम् । इक्ष्वाकुवं-
शः प्रभवो यस्य सः इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । जनकादिमहा-
कुलेषु विद्यमानेषु कुतोऽत्रैव भगवानवतीर्ण इत्यपेक्षायां इ-
क्ष्वाकुपदं प्रयुक्तम् । इक्ष्वाकुर्हि चिरं हरिभाराय तन्मू-
र्तिविशेषं रङ्गनाथमलभतेति पौराणिकी गाथा । अत-
स्तत्पक्षपातेन तद्वंशेऽवतीर्ण इति सूचयितुमिदं इक्ष्वाकुपदम् ।
वंशेत्यनेन गुणवान् इति पृष्टं सौशील्यमुक्तम् । रमय-
तिसर्वान् गुणैरितिरामः "रामोरमयतांवरः" इत्यार्ष-
निर्वचनबलात् कर्तर्यपिकारकेष्ववर्ण्यते । यद्वा रम-
न्तेस्मिन् सर्वे जना गुणैरितिरामः । "अकर्तरि चकारके
संज्ञायां" इति घञ् । तथाचागस्त्यसंहितायामुक्तं "र-
मन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यान्न्दे चिदात्मनि । इति रामपदे-
नासौ परं ब्रह्माभिधीयते" इति । नस्मैति प्रसिद्धौ । चित्र-
कूटवासिना खया विवितो हीत्यर्थः । न केवलं भवता
पामरैरपि विदित इत्याह—जनैः श्रुत इति । श्रुतः अवधृ-
तः । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः । तादृकातादकेन
वधविश्रामिन्नाध्वरत्राणाहृत्याशापविमोक्षहरधनुर्भङ्ग-
परशुरामनिग्रहसप्ततालवेधवालिबधसिन्धुबन्धमूलबल
निबर्हणादिभिरवधारितनारायणभाव इत्यर्थः । य एवं-
भूतः स एव नियतात्मा स एव महावीर्य इत्येवं प्रतिपदं व-
क्ष्यमाणं तत्पदमनुषज्यते । रामरूपेणावतीर्णो विष्णुरेव

तनि० बहवः पृथगुणानां यद्वक्तव्ये प्रत्येकमेकैकस्यानेकगुणवित्तितयाराशीकरणादसंख्याताः । दुर्लभाः अनीश्वरे ईश्वरे परमव्यो-
मवासिन् यवतारतरेषु दुर्लभाः कीर्तिताः । नाचिकव्यापारप्रतिपन्ना अपि दुर्लभाः । एवंविधे प्रश्ने अन्यस्य नाधिकार इत्याह—मुन इति ।
मुनिर्मननशीलः । तेन शशशृङ्गप्रभवत्तरेऽजकगुणवैशिष्ट्यप्रशंस्य दोषमूलत्वं व्युदस्तं । उत्तरेऽपि नान्यस्याधिकार इत्याह—अहमिति ।
ममापि सहसा बकुंशकयमित्याह—बुद्धेति । तीर्थी० बुद्ध्वा वक्ष्यामि महापुरुषं निश्चित्य वक्ष्यामि । श्रूयतां प्राप्तकाले लोह । तस्य
श्रवणं ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तनि० इक्ष्वाकुवंशप्रभवः तपस्समासादितधीरज्ञाया राधेन फलतया तद्वंश एवावतीर्ण इति इक्ष्वा-
कुप्रहणम् । "वैष्णवो नः कुले जातः स नः संतारयिष्यति" इत्येकवैष्णवजनिमात्रेण तद्वंशस्य सर्वस्याप्युत्तारः । यत्र तु सर्वे गृह-
राधनीकृतधीरज्ञायाः तस्य वंशस्य महत्त्वे किं वक्ष्यमिति वंशपदाभिप्रायः । वशी गुणवशीकृतसर्वजनः । तीर्थी० नियतात्मा
शिक्षितमत्ताः । वशी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥

बुद्धिमात्रीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्जुनिवर्हणः । विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥
महोरस्को महेष्वासो गूढजनुर्विंदमः । आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

वेदान्तोदिततत्तद्गुणकइति सर्वप्रतात्पर्यार्थः । आदौ-
स्वरूपनिरूपकधर्मानाह—नियतात्मेत्यादिना । निय-
तात्मा नियतस्वभावः । निर्विकारइतियावत् । “ ना-
स्यजरयैतज्जीर्यते नववेनास्यहन्यते अपहृतपाप्माविज-
रोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासः ” इत्यादिश्रुतेः ।
महावीर्यः अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तिकः । “ परा-
स्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच ”
इतिश्रुतेः । श्रुतिमान् स्वाभाविकप्रकाशवान् स्वयंप्र-
काशः ज्ञानस्वरूपइतियावत् । “ विज्ञानघनएव प्र-
ज्ञानघनः ” इतिश्रुतेः । श्रुतिमान् निरतिशयानन्दः ।
“ श्रुतिस्तुष्टिः संतोषः ” इतिवैजयन्ती । “ आन-
न्दोऽम्बा ” इतिश्रुतेः । सर्वजगद्गोऽस्यास्तीति वशी
सर्वस्वाभीत्यर्थः । “ सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः ”
इतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ अथ सृष्ट्युपयोगिगुणानाह—बु-
द्धिमानित्यादिना । बुद्धिमान् सर्वज्ञः । “ यः सर्वज्ञः
सर्ववित् ” इतिश्रुतेः । नीतिमान् मर्यादावान् । श्रु-
तिरत्र “ धातायथापूर्वमकल्पयत् । एषसेतुर्विधरणए-
षालोकानामसंभेदाय ” इति । शोभनावागस्यास्तीति
वाग्मी । “ वाचोऽग्निनिः ” इतिग्निनिप्रत्ययः कुत्वे-
जइत्वेचकृतेगकारलभाम् पुनर्गकार उक्तिशोभनत्व-
ज्ञापनायेतिन्यासकारः । सर्ववेदप्रवर्तकइत्यर्थः । “ यो-
महाणंविदधातिपूर्वयोवैवेदांश्चग्रहिणोतितस्मै ” इति
श्रुतिः । श्रीमान् समृद्धोभयविमूर्त्यैश्वर्यः । “ श्रीः
कान्तिसंपदोर्लक्ष्म्यां ” इतिवाणः । “ सर्वमिदमभ्या-
त्तः ” इतिश्रुतिः । हनून् तद्विरोधिनोनिवर्हयतिनाश-
यतीति शत्रुनिवर्हणः । बर्हर्हिंसायामित्यस्माद्गतोः क-
र्तरित्युद् । “ एवभूतपतिरेवभूतपालः ” इतिश्रुतेः ।
“ अथयएषोन्तरादित्येहिरण्यमयः पुरुषोदृश्यते हिरण्य-
मश्नुर्हिरण्यकेशः आप्रणस्यात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथा-
कप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदितिनाम सएषसर्व-

भ्यःपाप्मभ्यश्चदित उदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवे-
द ” इत्यन्तरादित्यविद्योदितंसर्वाङ्गसुन्दरविग्रहदर्शय-
ति—विपुलांसइत्यादिनासार्धश्लोकद्वयेन । विपुलांसः
उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वंचमहापुरुषलक्षणमिति
सामुद्रिकोक्तं—“ कक्षःकुक्षिश्चक्षश्चप्राणःस्कन्धोल-
लाटिकाः । सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तुसुखप्रदाः ” इ-
ति । महाबाहुः वृत्तपीवरबाहुः । आयतत्वंतुवक्ष्यति
“ आजानुबाहुः ” इति । “ आजानुलंविनौबाहुवृ-
त्तपीनौमहीधरः ” इतिसामुद्रिकलक्षणम् । “ कंबुग्रीवः
शङ्खतुल्यकण्ठः । ” इन्दुमुखीतिवत्शाकपार्थिवादि-
त्वान्मध्यमपदलोपीसमासः । “ कंबुग्रीवश्चतुर्पतिले-
वकर्णोतिभूषणः ” इतिलक्षणम् । “ रेखाक्षयान्वि-
ताग्रीवाकंबुग्रीवेतिकथ्यते ” इतिहलायुधः । मह-
त्तौहनूयस्यासौ महाहनुः । “ स्त्रियाःपुंवत्— ” इत्या-
दिनापुंवद्भावः । हनुःकपोलोपरिभागः । “ अधस्ता-
श्चिबुकंगण्डौकपोलौतत्परोहनुः ” इत्यमरः । “ मांस-
लौतुहनूयस्यभवतस्त्वीषदुन्नतौ । सनरोमृष्टमन्नातिपा-
वदायुःसुखान्वितः ” इतिलक्षणम् ॥ ९ ॥ महोरस्क-
इति । महद्विशालसुरोयस्यासौमहोरस्कः । “ उरःप्र-
भृतिभ्यःकप् ” इतिकप् । लक्षणंतु “ स्थिरविशालं
कठिनमुन्नतमांसलंसमम् । वक्षोयस्यमहीपालस्तत्समो
वाभवेन्नरः ” इति । मांसलत्वंतुवक्ष्यति पीनवक्षा-
इति । महान्इह्वासोधनुर्यस्यासौमहेष्वासः । अनेन
तदुचितसंहननविशेषोल्लेख्यते । असौनप्रक्रमविरोधः ।
गूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जनुणी अंसद्वयसन्धिगतास्थि-
नी यस्यासौ गूढजनुः । “ स्कन्धोभुजशिरोसोखी
सन्धीतस्यैवजनुणी ” इत्यमरः । “ विषमैर्जनुभिर्नि-
स्त्वाअतिसूक्ष्मैश्चमानवाः । उन्नतैर्भोगिनोनिर्भ्रानिस्त्वाः
पीनैर्नराधिपाः ” इतिलक्षणम् । अरीन्दमयतिनिवर्तय-
तीत्यरिंदमः । “ संज्ञायामृत्तुजिधारिसहितपिंदमः ”

टीर्था० बुद्धिमान् प्रशस्तधीः । बुद्धेः प्राशस्त्यंनाम “ श्रुधूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थंविज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानं च धीगुणः ” इत्युक्तगुणविशिष्टत्वम् । श्रीमान् सर्वातिशायिन् । “ क्वचःसामानियञ्च सिंहाद्विभीरसृतासताम् ” इत्यु-
क्तश्रीतथीरत्रविशिता । तिल० नीतिमान् कामन्दकादिनीतिमान् । महाबाहुः अस्त्रमुलक्षणत्वमुक्तमाहो—“ शिरोललाटश्रवणे
ग्रीवा वक्षश्च हतथा । उदरं पाणिपदं च पृष्ठं दश महत्सुखम् ” इति । महाहनुः मांसलकपोलापरभागः । “ पूर्णमांसलहनुस्तुभू-
पतिः ” इतिसंहिता ॥ ९ ॥ टीर्था० अरीन्कामादीन्दमयतीति अरिंदमः । तिल० निजमक्तानां अरीन्कामादीन्दमयतीति
अरिन्दमः ॥ १० ॥

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ।
प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः ॥ १२ ॥

इति खच् असंज्ञायामप्यार्षः । अरिशब्देन पाप्मावि-
वक्षितः अपहृतपाप्मेत्यर्थः । अनेनायं विग्रहपरिग्रहो
न कर्ममूलः किन्त्वनुग्रहमूलः । “ इच्छागृहीताभि-
तोरुदेहः ” इति स्मृतेः । अतो न प्रक्रमभङ्गः । जानु
ऊरुपर्व तत्पर्यन्तं विलंबिबाहुः आजानुबाहुः । सुमुख-
मंवृत्तं छद्वाकारं शिरोयस्यासौ सुशिराः । “ समवृत्तशि-
राश्चैव च्छद्वाकारशिरास्तथा । एकच्छद्वांमहीभुङ्क्ते दीर्घ-
मायुश्च जीवति ” इति लक्षणम् । सुललाटः । लला-
टसौष्ठवं प्रोक्तम् — “ अर्धचन्द्रनिभं तुङ्गललाटं यस्य स प्र-
भुः ” इति । शोभनः विक्रमः पदविक्षेपो यस्यासौ सुवि-
क्रमः । शोभनत्वं च राजादितुल्यत्वम् । तथोक्तं जगद्ग-
भायाम् “ सिंहर्षभगजव्याघ्रगतयो मनुजामुने ।
सर्वत्र सुखमेधन्ते सर्वत्र जयिन् सदा ” इति ॥ १० ॥
समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः । तथालं च तत्रैवोक्तम् —
“ वृणवत्यङ्गुलोच्छ्रायः सार्वभौमो भवेन्नृपः ” इति ।
समानि अन्यनाधिकपरिमाणानि विभक्तानि अङ्गिष्ठा-
नि अङ्गानि करचरणाद्यवयवाय स्वसः समविभक्ताङ्गः ।
तानि चोक्तानि सामुद्रिकैः — “ भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे क-
र्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परो मणिबन्धौ च जानुनीत्रुषणौ
कटी । करौ पादौ स्फिचौ यस्य समौ श्लेघः स भूपतिः ”
इति । स्निग्धः स्नेहयुक्तो वर्णो यस्य सः स्निग्धवर्णः ।
तत्रोक्तं वररुचिना — “ नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन-
भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शय्याचपादस्नेहेन वाहनम् ”
इति । प्रतापवान् तेजस्वी समुदायशोभासंपन्न इत्यर्थः ।
पीनवक्षाः मांसलवक्षाः । विशाले पक्षपत्रायते आक्षि-
णीयस्वसः विशालाक्षः । “ बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः

स्याङ्गात् — ” इति षच् । अत्र सासुद्रिकम् । “ रक्तान्तैः
पक्षपत्राभ्रैर्लोचनैः सुखभोगिनः ” इति । लक्ष्मीवान्
अवयवशोभायुक्तः शुभलक्षणः अनुक्तसकललक्ष-
णसंपन्नः ॥ ११ ॥ एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमङ्गलवि-
ग्रहशालित्वमुक्त्वाऽऽश्रितरक्षणोपयोगिगुणानाह —
धर्मज्ञ इत्यादिना स्वजनस्य चरक्षितेत्येतेन । धर्मशरणाग-
तरक्षणरूपं जानातीति धर्मज्ञः । वक्ष्यति “ मित्र-
भावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्था-
त्सतामेतदगर्हितम् ” इति । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा
यस्य सत्यसन्धः । “ प्रतिज्ञानेऽवधौ सन्धा ” इति-
वैजयन्ती । “ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वासीते स लक्ष्म-
णाम् । न हि प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ” इति ।
प्रजानां प्राणिनां हिते हितकरणे रतः तत्परः । यशस्वी
आश्रितरक्षणैककीर्तिः । “ तस्य नाम महद्वशः ” इति श्रु-
तेः । ज्ञानसंपन्नः “ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” इत्युक्त-
रीत्यास्वरूपतः स्वभावतश्च सर्वविषयज्ञानशीलः । शुचिः
पावनः परिशुद्धो वा ऋजुरितयावत् । वश्यः वशंगतः ।
“ वशंगतः ” इति निपातनाद्यत् । आश्रितपरतन्त्र-
इत्यर्थः । समाधिमान् समाधिः आश्रितरक्षणचिन्ता
तद्वान् । प्रजापतिसमः “ मध्ये विरिञ्चिगिरिशं प्रथ-
मावतारः ” इत्युक्तीत्या जगद्ब्रह्मणाय प्रजापतितुल्य-
तयाऽवतीर्णः । श्रीमान् पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या अ-
विनाभूतः । धाता पोषकः । इधा च धारणपोषणयो-
रिति धातोस्तुच् । रिपून् शत्रून् निषूयति निरस्यती-
ति रिपुनिषूदनः । “ सुददीपदीक्षश्च ” इति प्रतिषे-
धस्यानित्यत्वात् “ अनुदात्तेतश्च हलादेः ” इति युच्

तीर्थी० प्रतापवान् ध्रुवणमात्रेण शत्रुहृदयविशारेण प्रशस्तपौरुषः । तिल० स्निग्धवर्णः स्निग्धस्यामलवर्ण इत्यर्थः । “ स्निग्धे-
न्द्रनीलवर्णस्तु भोगविन्दति पुष्कलम् ” इत्युक्तेः । लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीवान् ॥ ११ ॥ तीर्थी० शुचिः बाह्याभ्यन्तरशु-
द्धियुक्तः । वश्यः पित्राचार्यादिविनीतः । तिल० सत्यसन्धः सत्याअमोघासन्धा “ सङ्गदेव प्रपन्नश्च तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामीति यतं मम ” इत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञा यस्य सः । ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः । अतएव जटायुर्षप्रति
“ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ” इत्युक्तिः संगच्छते । ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशोऽधिकारात् । विना ब्रह्मोपदेशं अनु-
त्तमलोकावाप्त्यसंभवात् । न विद्यन्ते उत्तमायेभ्यस्ते अनुत्तमाः । “ आत्मानं मानुषं मन्येरामं दशरथात्मजम् ” इति वचस्तु भायामात्र-
मित्यन्यत्र विस्तृतम् । तीर्थी० श्रीमान् अखण्डतैश्चर्यसंपन्नः । रिपुनिषूदनः आश्रितजनानां धेरिपवस्तेषां नाशकः । तिल०
प्रजापतिसमः यद्यपि रामो ब्रह्मैव तथापि मानुषवर्माणं शोकमोहादीनां भाषिकानां तत्र दर्शनेन औपाधिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः ।
भार्गवलोकप्रतिषन्धरूपा जटायुषो मोक्षप्रदानरूपात् स्नेहसहसर्वायोप्यावाप्तिजनस्य सशरीरसब्रह्मलोकनयनरूपाश्चकारणात् तत्सम-
त्वम् । सर्वपापशतश्रैवेदशेषु योग्यत्वात् ॥ १२ ॥

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ १३ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ॥ १४ ॥

नन्यादिपाठाद्वा ल्युः । सुषामादित्वात्पत्वं । आश्रित-
विरोधिनिरसनशीलइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथावतारैका-
न्तानुगुणानाह—रक्षितेति । लोकेसर्वभौमः स्वकीय-
जनरक्षणएवयतते । अयंनुनतया किंतुसर्वस्यप्राणिजा-
तस्य रक्षिता । ताच्छील्येत्तृच । शेषेषष्टी । ननु यदिस-
र्वेषांरक्षिता तर्हिदुष्कृतिनमपि सुखिनमापादयेदित्य-
त्राह—धर्मस्यपरिरक्षितेति । आचरणप्रचारणाभ्यां
सर्वधर्मस्य व्यवस्थापयिता । उच्छास्त्रप्रवर्तिनोपि चि-
न्तित्सकन्यायेन अनपयितेत्यर्थः । स्वस्य स्वकीयस्य
शरणागतरक्षणरूपस्यधर्मस्य विशेषधर्मस्य विशिष्य-
रक्षिता । यद्वा धर्मस्य तत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्य समन्त-
तोरक्षिता । लोकेसर्वधर्मप्रवर्तकोपि ■ धर्मोपदेशस-
मयेजनाःसर्वेपिपण्डिताः । तदनुष्ठानसमयेमुनयोपिन-
पण्डिताः ” इतिन्यायेनस्वधर्मानुष्ठानेस्खलति नत-
थाऽयमित्याह । स्वस्यधर्मस्यरक्षिता स्वासाधारणस्य
क्षत्रियधर्मस्यरक्षितेत्यर्थः । लोकेसर्वरक्षकोपिकश्चि-
त्स्वजनरक्षणकर्तुंनप्रगल्भते । “ दास्यमैश्वर्यभावेन
ज्ञातीनांचकरोम्यहम् । अर्धभोक्ताच भोगानां वाग्दु-
रुक्तानिचक्ष्मे ” इतिभगवताप्युक्तेः । तदपिर्कर्तुमी-
हतइत्याह—स्वजनस्यचरक्षितेति । स्वजनस्यच स्वज-
नस्यापीत्यर्थः । अनेनस्वजनरक्षणस्यदुर्घटत्वंसूचितं ।
यद्वा चरत्यर्थः । स्वजनस्य शरणागतस्य विशेषेणरक्षि-
ता । विशेषस्तु तदपराधसहिष्णुत्वं । वक्ष्यति “ मि-
त्रभावेनसंप्राप्तंनत्यजेयंकथंचन । दोषोयद्यपितस्यस्या-
त्सतामेतदगर्हितम् ” इति । यद्वा लोकेकश्चित्सर्वान्-
रक्षन् स्वजनंपीडयति । असौतु स्वजनस्यापिरक्षिते-
त्यर्थः । अथवा स्वावतारप्रयोजनमाह—रक्षितेति । शी-
तंहि “ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ” इति । स्वजन-
स्य स्वशेषभूतस्येतिसर्वलोकविशेषणं रक्षणहेतुसंबन्ध-
द्योतनार्थम् । रक्षिताइष्टप्रापकः । अनेन साधुपरि-
त्राणमुक्तं । चशब्दोऽन्वाचये । रक्षिताच अनिष्टनिव-
र्तकः । अनेनानुषङ्गिकदुष्कृतिनाशउक्तः । धर्मस्यसा-
मान्यविशेषरूपस्य स्थापनमाहेतरवाक्यद्वयेन । रक्षि-

तास्वस्यधर्मस्य सीतापरिणयमुखेन स्वाश्रमोचितधर्मा-
णामनुष्ठानात् । यद्वा स्वस्यधर्मःपरत्वं तस्य रक्षिता ।
हरधनुर्भङ्गपरशुरामजयादिनाहि परत्वं स्थापितम् ।
यद्वा धर्मोधनुः । “ स्वान्यस्वभावसुकृतेष्वस्त्रीधर्मतुका-
र्मुके ” इतिषाणः । सदाधनुर्धरः । स्वजनस्यचरक्षि-
ता स्वभूतोजनः स्वजनः ज्ञानी । “ ज्ञानीत्वास्वैवमे-
मतं ” इतिगीतत्वात् । तस्यरक्षिता । आत्मनइवस-
र्वयोगक्षेमावहइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अथास्याष्टादशवि-
द्यास्थानाभिज्ञत्वमाह—वेदेति । विदन्त्यनेनधर्मादिक-
मितिवेदः । करणेधन् । सचतुर्विधः । ऋग्यजुस्सा-
माथर्वणभेदात् । वेदस्यकिंचित्कराणिवेदाङ्गानि । ता-
निचषद् । तद्योक्तं “ शिक्षाकल्पोव्याकरणनिरुक्तज्यो-
तिषांगतिः । छन्दसांविचितिश्रुतिषडङ्गानिप्रचक्षते ”
इति । तत्रशिक्षाणाम अकारादीनांवेदवर्णानां स्थान-
करणप्रयत्नस्वरादिबोधिका । यागक्रियाक्रमोपदेशः
कल्पः । साधुशब्दव्याख्यानं व्याकरणं । “ वर्णागमो
वर्णलोपोवर्णविपर्ययः ” इत्यादिना निश्चयेनोक्तनिरु-
क्तं । कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकंशास्त्रंज्यौतिषम् ।
छन्दसांपद्यानांशास्त्रंछन्दोविचितिः । वेदाश्चवेदाङ्गा-
निच वेदवेदाङ्गानि तेषांतत्त्वं तत्त्वार्थः संजानातीति-
तथोक्तः । “ इगुपधहाप्रीकिरःकः ” इतिकप्रत्ययः ।
धनुर्वेदोनामधनुर्हस्तमुद्रिस्थितिविशेषाकर्षणविमोक्षण-
दिव्यास्त्रादिप्रयोगप्रतिपादकोग्रन्थः । चकारः इतरोपवे-
दसमुच्चयार्थः । क्षत्रियोधनुर्वेदप्रधान इतितस्यनिर्दे-
शः । तेचोपवेदाश्चत्वारः । तथाहि । “ आयुर्वेदोध-
नुर्वेदोवेदोगान्धर्वएवच । अर्थशास्त्रमितिप्रोक्तमुपवेद-
चतुष्टयम् ” इति । आयुर्वेदोवाहटं वैदिकधर्मानुष्ठान-
विरोधिरोगनिवर्तकौषधादिप्रतिपादकम् । गान्धर्ववे-
दोभरतशास्त्रं सामगानोपयोगि । अर्थशास्त्रं चाण-
क्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं कर्मानुष्ठानेषूपयोग्यर्थसाध-
नं तेषुनिष्ठितः निष्ठावान् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञइति ।
सर्वशास्त्राणि उपात्तव्यतिरिक्तानिउपाङ्गानि गोबलीव-
र्दन्यायात् । “ धर्मशास्त्रपुराणचमीमांसाऽऽन्वीक्षिकी-
तथा । श्रुत्यार्थतान्युपाङ्गानिशास्त्रज्ञाःसंप्रचक्षते ” इति ।

तिल० स्वजनस्य स्वमकजनस्य । अवश्यमाविनोपनिष्ठस्यनिरासपूर्वकंपरमेष्टमोक्षदानेनरक्षिता । तच्च अंबरीषप्रह्लादपुत्रादी-
नारक्षणेनप्रसिद्धमेव ॥ १३ ॥

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः । सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥ १५ ॥
आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः । स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ १६ ॥

तत्रधर्मशास्त्रपूर्वकाण्डोपबृंहणं पुराणवेदान्तोपबृंहणम् । न्यायमीमांसे सर्ववेदसाधारण्यौ तेषामर्थतत्वं अर्था-
द्यात्म्यं निगूढाशयमित्यर्थः । तत्त्वज्ञानातीतितथा । अ-
ष्टादशविद्यास्थानतलज्ञाह्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थवि-
षयेविस्मरणलेशरहितः । प्रतिभानवान् व्यवहारकाले
श्रुतस्याश्रुतस्यवाङ्मतिस्फुरणप्रतिभानं तद्वान् ॥ १४ ॥
अथसर्वदासदुपास्यत्वमाह—सर्वेति । सर्वलोकाः प्रिया
यस्यसः सर्वलोकप्रियः । सर्वेषां लोकानां प्रियः सर्वलो-
कप्रियः । सर्वलोकप्रियत्वात्सद्भिरभिगन्तव्यइत्यर्थः ।
साधुः तत्कार्यसाधकः । उण्प्रत्ययः । यद्वा साधुः उचितः
सद्भिर्गमनोचितइत्यर्थः । “साधुस्त्रिभूषितेसौम्येसज्जने-
वार्धुषावपि ” इतिवैजयन्ती । अदीनात्मा अकार्पण्या-
त्मा । अतिगंभीरप्रकृतिरिति यावत् । विचष्टइतिवि-
चक्षणः । नन्द्यादित्वात्पुः “अस्युख्यनेचक्षिष्ठः ख्या-
न्नेतिवाच्यं ” इतिरूप्याभादेशाभावः । विविधंवक्ती-
त्यर्थः । अतएवसर्वदासदुपास्यमानत्वमाह—सर्वदे-
ति । सर्वदा अस्माभ्यासकालादिष्वपि सद्भिः सत्पुरु-
षैः अभिगतः परिगतः । परिवारितइत्यर्थः । कथमिव
समुद्रः सिन्धुभिरिव नदीभिरिव । “स्त्रीनद्यानानदेसि-
न्धुर्देशमेदंबुधौगजे ” इतिवैजयन्ती । सर्वदाभिगतः
सद्भिः स्फुरलीकेलिश्रमविश्रान्तयेकाचिच्छायामवगाह-
मानेराभेसन्तः सर्वे तत्तदर्थविशेषश्रवणायपरिवृत्यक्षि-
ताइत्यर्थः । तथाचवक्ष्यति । “ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैः शी-
लवृद्धैश्चसज्जनैः । कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यान्तरे-
ष्वपि ” इति । अस्त्रयोग्यः अस्माभ्यासः । समुद्र-

इवसिन्धुभिः । एवंसद्भिरभिगमनंनरामस्याज्ञातज्ञा-
पनाय तस्यस्वतएवपूर्णत्वात् । किंतुस्वेषामेवापूर्वार्थवि-
शेषलाभाय गत्यन्तराभावादितिभावः । सिन्धवोहि
स्वसत्तालाभायैवसमुद्रमभियान्ति । ननुतस्यातिशया-
पादनाय ॥ १५ ॥ एवमभिगमनहेतुभूतंसौलभ्यादि-
कंविशदयति—आर्यइति । आर्यपूर्वाद्यगतावित्यस्मा-
द्भातोः कर्मणिष्यत्प्रत्ययः । अभिगन्तुमर्हइत्यर्थः ।
किंसतामेव नेत्याह—सर्वसमः । जातिगुणवृत्त्यादि-
तारतम्यंविनासर्वेषामाश्रयणीयत्वेतुल्यः । अस्माकादा-
चित्कत्वंवारयत्येवकारः । एकारउक्तसमुच्चयार्थः ।
किंचितुपवेशाभावेऽपिसौन्दर्यादभिगन्तव्यत्वमाह—
सदैकप्रियदर्शनइति । सदाऽनुभवेऽपि नवनवतयाभा-
समानइत्यर्थः । अथ “इषुक्षयात्रिवर्तन्तेनान्तरिक्ष-
क्षितिक्षयात् । मत्तिक्षयात्रिवर्तन्तेनगोविन्दगुणक्षया-
त् ” इतिभगवद्गुणानांवर्षायुतेनापिवर्णयितुमशक्य-
त्वेन संग्रहेणवदन्नुत्तरमुपसंहरति । सचेति । कौसल-
स्वराज्ञोपलंङ्गीकौसल्या । “वृद्धेत्कोसलाजावाञ्छ्य-
ङ् ” इति व्यङ्ग्यप्रत्ययः । “यश्चाप ” इतिचाप ।
तस्याजानन्ववर्धयतीति कौसल्यानन्दवर्धनः । चश-
ब्दएवकारार्थः । कौसल्यासुतत्वेनावतीर्णोर्विष्णुरेववे-
दान्तोदितसकलगुणसंपन्नः परमात्मा नतुब्रह्मादिष्व-
न्यतमइत्यर्थः । दशरथनन्दनइत्यनुक्तिः पुत्रलाभफल-
स्य कौसल्ययैवलाभात् । अतएववक्ष्यति “कौसल्या
लोकभर्तारं सुषुवेयंमनस्विनी ” इति ॥ १६ ॥

तीर्थी० साधुः अपकारिष्वपिउपकारशीलः । अदीनात्मा अतिव्यसनपरंपरायामपिअक्षुभितान्तःकरणः । विचक्षणः तत्सत्का-
लकर्तव्यवैदिकलौकिककृत्यामुकुशलः । तमि० सिन्धुभिः अनर्गलप्रवाहाभिर्यथासमुद्रोक्षोभ्यः एवंजाबालिप्रभृतिभिः क्षोभितोपि
अक्षोभ्यइतिव्यञ्जितम् । सर्वदेत्यनेन कालविशेषेएकदासिन्धुभिः परिगतः समुद्रः अयं सर्वदेति वैलक्षण्यंशोभ्यते । सर्वदाभि-
गतइत्यनेन लोकेप्रयोजनवशेनसतामभिगमनेतैः सहजल्पवितण्डादिकरणेतेचासह्यतयामुनर्नाभिगच्छेयुः रामस्तुनतथेतिष्वन्यते ।
वक्ष्यति “नविष्टकथाकृचिः ” इति । राजाकराभिगतसिन्धूनांतदभिगमनदेशएवकतिपयव्रजसंबन्धः । एवं गुणाकररामसंब-
न्धादेवकतिपयगुणाः प्रकाश्यन्तइतिअभिगतपदव्यङ्ग्यं । लोके राजकुमाराः कदाचिद्दिनोदार्थेएकान्तगोष्ठां शृङ्गारहास्यसविद्धिः
परिगताभवन्ति अयंतुनतथेतिसत्पदव्यङ्ग्यम् । सिन्धुभिः समुद्रइवेति सतांप्राप्यान्तरराहित्यंरामस्यसौलभ्यं चव्यज्यते । तीर्थी०
सर्वदेत्यनेन नदीनांसमुद्रसेवायामिवभक्ताभ्यगवत्सेवायांकालनियमोनास्तीत्युक्तमवति । अभिगतइत्यनेन परमप्राप्यत्वं समुद्रइव
सिन्धुभिरित्यनेन सतांप्राप्यान्तरराहित्यं प्राप्तानांच सतांतेनैक्यंच प्रतीयते ॥ १५ ॥ ती० आर्यः पूज्यः । सर्वसमः शत्रुमित्रोदासीने-
षुवैषम्यरहितः । तिल० सर्वेषु सुखदुःखोदकेषु समः हर्षविषादरहितः । ति० शि (पा०) सदैवप्रियदर्शनः । सदैव सर्वावस्था-
सु । तिल० कौसल्यानन्दवर्धनइत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्यअभिषेकोचितधर्मस्यसत्तादर्शिता ॥ १६ ॥

समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव । विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥
 कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः । धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्मे इवापरः ॥ १८ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् । ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्धुक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ १९ ॥

अथास्य निस्समाभ्यधिकत्वं वक्तुं लोके प्रकृष्टवस्तुनां सदैवैकगुणसाम्यमाह—समुद्र इवेत्यादिश्लोकद्वयेन । गांभीर्यनाम स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वं । यथासमुद्रः स्वान्तर्गतं रत्नादिकमप्रकाशयन्नेव वर्तते तथाऽयमपि स्वीयपरत्वमप्रकटयन्नेवास्तइत्यर्थः । नद्वयति “आत्मानमानुषमन्ये” इति । धैर्यनाम शोकहेतुसद्भावेऽपि निःशोकत्वम् । तेन हिमवानिव हिमवत्सदृशः । “गिरयो वर्षधाराभिर्हिन्यमानानविन्यथुः । अमिभूयमानान्व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः” इति श्रुतं । अत्र वस्तुतः समुद्रादेरुपमानत्वाभावेऽपि प्रतिपत्तुः सुपमानत्वं संभवतीत्येवमुक्तं । यथा “इषुवद्रच्छतिसवित्ता” इत्यत्र । विष्णुनेति । वीर्ये विषये विष्णुना सदृशः । विष्णोरर्धत्वेन रामस्य विष्णुसादृश्यं सुवचमेव । “सच श्रेयान्भवति जायमानः” इत्युक्तत्वेन तदंशस्यापितत्सदृशत्वं युक्तमेव । सोमवत्प्रियदर्शनः शोकनिवृत्तिपूर्वकमाह्लादकरः ॥ १७ ॥ क्रोधे कालाग्निसदृशः कालाग्निक्रोधसमक्रोध इत्यर्थः । स्वविषयापराधमेव स्वयंसहते । स्वाश्रितविषयापराधकरणे तु ज्वलज्वलन इव शीतलतरेऽपि हृदये कोपमावहतीत्यर्थः । जले हि कालाग्निर्यजति । क्षमया क्षमारूपसदृशधर्मेण पृथिवीसमः पृथिवीतुल्यक्षम इत्यर्थः । स्वस्मिन्नपकारकरणे अचेतनवद्वर्तते इत्यर्थः । “नस्मरत्यपकाराणां शतमप्यास्यवत्तथा” इति वक्ष्यति । त्यागे त्यागविषये धनदेन कुबेरेण समः तद्वद्भातेत्यर्थः । कुबेरस्य त्यागित्वं “त्यागे च धनदो यथा” इत्यादिवक्ष्यमाणवचनशतसिद्धं । न च तस्य लुब्धत्वं कुतश्चित्सिद्धं । त्यागे सत्यपि धनद्वदाढ्य इति व्याख्यानं तु प्रक्रमविरुद्धं । न ह्याढ्यत्वं कश्चिद्गुणः । तथासति लुब्धत्वमेवाव्यसिद्धं स्यात् । सत्ये सत्यवचने अपरः उत्कृष्टवस्त्वन्तररहितः । धर्मः धर्मेदेव तेवस्थितः । धर्मेदेव तेव निरपायसत्यवचन इत्यर्थः । सत्ये अपरो धर्म इव स्थित इति व्याख्याने प्रकृतौ यम्ये-

विरोधः । तस्योत्प्रेक्षारूपत्वात् । कश्चिदुपमाकश्चिदुल्लेखः कश्चिदुत्प्रेक्षेति विजातीयसंकर इत्यप्याहुः ॥ १८ ॥ एवं वेदान्तोदितजगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वान्तर्भावमित्येवमिह प्रमुखसमस्तकल्याणगुणाकर्षणकिंरामत्वेनावतीर्णो विष्णुरुतब्रह्मरूपादिष्वन्यतम इति वात्सीकिनावेदोपबृंहणाय पृष्टे वेदान्तोदितगुणानां तद्वन्वेषसंभवात्तत्सर्वसंभवाच्च स एव वेदान्तोदितं परं तत्त्वमित्युपदिष्टं । तत्र तत्र जगत्कारणप्रकरणेषु प्रयुक्तः स्वयंभूश्चादिशब्दाः सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दवदपर्यवसानवृत्त्यावयववृत्त्यावापरमात्मपरा इत्यप्यर्थे सिद्धम् । एवं वेदान्तसारांशः संदर्शितः । ननु ब्रह्मस्वरूपमिव फलस्वरूपं तदुपायस्वरूपमपि वेदार्थत्वादुपबृंहणीयं तदुभयं किमिति न पृष्टं नोपदिष्टं च । मैवं । परिप्रच्छेत्सत्र परिणा तदुभयस्वरूपमपि पृष्टमेव । उत्तरे च “प्रजानां च हिते रतः” इत्यादिनोपायत्वं “सदैकप्रियदर्शनः” इत्यादिनोपेयत्वं च तत्सर्वेभ्योक्तं । ननु सिद्धस्यैव तस्योपायत्वे सर्वमुक्तिप्रसंग इति चेन्न । यत्तदुपायोपेयाधिकारी तस्यैव फलं दिशति नानधिकारिण इति व्यवस्थापनात् । अधिकारश्च तत्प्राप्त्यपेक्षासाधनान्तरपरित्यागश्चेत्युत्तरग्रन्थे सुव्यक्तं । ननु वेदोपबृंहणमिव रामायणमित्युक्तं धर्मोपि वेदार्थः सकथं नोपबृंहितः । किंचेयताग्रन्थेन वेदान्तार्थोपबृंहितः किमतः परेण ग्रन्थेन । उच्यते । उक्ताननुक्तं अकल्याणगुणांस्तच्चरित्रनिदर्शनमुखेन प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थः पूर्वभागोपबृंहणं च रामायणपुरुषाचारमुखेन हि सामान्यधर्मो विशेषधर्मोपबृंहितः । ननु तथापि कथं बालकालकथनानोपदिशता । मैवं । तत्र प्रदर्शनीयगुणविशेषाभावात् । न च साप्यत्यन्तमप्रदर्शिता । इह्वाकुबंशप्रभव इत्यवतरणं महावीर्य इति तादृका तादृकेयादिवधः धनुर्वेदेऽपि निश्चित इति कौशिकाधिगतमिखिलविव्याख्यात्वं श्रीमानिति-

तीर्थी० यद्यपि अयमेव रामो विष्णुः । मानुषोपाधिभेदाद्विष्णुनेति सादृश्यम् । यद्वा विष्णुना खेनैव वीर्यसदृशः । उपमानान्तराद्विलम्बनेनोक्तम् । तिल० सोमवत् व्यवहारनिरिक्षणकालेऽप्यदर्शनः ॥ १७ ॥ तिल० क्षमया प्रतीकारसामर्थ्येऽपि अपकारसहिष्णुतया । विषमपक्षविवृतिः । धनं वदतीति धनदाः धनदातारः देशादना अधिपतयः चिन्तामणिकल्पवृक्षप्रस्तवः तैः समः ॥ १८ ॥

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया । यौवराज्येन संयोजुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥
तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याऽथ कैकयी । पूर्वं दत्तवरा देवी वरभेनमयाचत ।
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

वैदेहीलाभश्चेति बालकाण्डकथासूचनात् । अथायोध्या-
काण्डकथाप्रसूति—तमेवमित्यादिना । आदौरलोक-
द्वयमेकान्वयं । दशसु दिक्षुरथोयस्वसदशरथः । अ-
प्रतिहतरथत्वेन रामायराज्यदत्तं । भीतिदत्तत्वाभावे-
न पुनरनादातव्यत्वमुक्तं । महीपतिः अस्वामिदत्तत्वा-
भावञ्च्यते । एवंदाप्रदोषेण पुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वा
संप्रदानगुणेनाप्याह—तमित्यादिना । तं प्रसिद्धं ।
एवंगुणसंपन्नं पूर्वोक्तसर्वगुणसमृद्धं । सर्वस्वस्वामिभू-
तमितियावत् । सत्यपराक्रमं अमोघपराक्रमं । सर्वरक्षण-
शक्तिमितियावत् ॥ ज्येष्ठं जन्मक्रमेणापिराज्याह । श्रेष्ठ-
गुणैर्युक्तं नीतिशास्त्रोक्तषाङ्गपुण्ययुक्तं । सन्धिविग्रह-
यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः कामन्दको-
क्ताः । प्रियं प्रीतिविषयं । अनेन तात्कालिकप्रीतिदान-
व्यावृत्तिः । सुतं जन्मनैवराज्याह ॥ १९ ॥ प्रकृतीनां
प्रजानां हितैः हितकरणैर्युक्तं । अनेन सर्वानुकूल्यमु-
क्तं । एवंभूतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया अमात्यादीनां
प्रीतिकरणेच्छया । इच्छायां काम्यचप्रत्ययः । “अ-
प्रत्ययात्” इत्यप्रत्ययः । “अजायतष्टाप्” । प्री-
त्या स्वप्रीत्याच । चकारोर्यसिद्धः । “गामर्धपुरुषं अग-
त्” इतिवत् । मन्त्रिवृद्धैरालोचनपूर्वकंकृतत्वादप्रत्याख्ये-
यत्वमुच्यते । “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावेमूलकारणे ।
छन्दः कारणगुह्येषु जन्मात्मादिमावृष्टुः ॥ इत्युभयत्र-
वैजयन्ती । युवाचासौराज्ययुवराजः तस्यभावः क-
र्मवायौवराज्यं । ब्राह्मणादित्यात्पुण्यम् । तेन पितरिरा-
ज्यं निर्वहत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रोयुवराजः
तस्यभावेनेत्यर्थः । संयोजुं घटयितुं ऐच्छत् तत्संभा-
रान्समभरदित्यर्थः ॥ २० ॥ एवंपुनरादानायोग्यं
रामायराज्यप्रदानमुक्त्वा अपरिहरणीयमनन्तरभावि-

कैकेय्यायाचनमाह—तस्येति । सार्धश्लोकएकान्वयः ।
अथ रामायराज्यप्रदानेच्छानन्तरं तस्य रामस्यअभि-
षेकः कर्मविशेषः । तस्यसंभारान् उपकरणानि—“औ-
दुम्बर्वासन्दी तस्यैप्रदेशमात्राः पादाः स्युः” इत्यादीनि”
“दधिमधुसर्पिरातपवर्ज्याः आपः” इत्यन्तानि ब्राह्मणो-
क्तानि दृष्ट्वा मन्थरामुत्सेनदर्शनइवज्ञात्वा । भार्या भर्तृयो-
ग्या ननु स्वातन्त्र्यार्हः । पूर्वपूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपक-
मन्ययं । तेन दशरथेन दत्तवरा शंभरासुरविजयका-
ले सारथ्यकरणपारितोषिकतया दत्तवरा । याचनहे-
तुत्वेनेदमुक्तं । दीध्यतीतिदेवी । पचाद्यच् । देवडिति
टिस्त्वेनपाठात् ऋप् । भोगोपकरणभूतेति व्यामोहमू-
लोक्तिः । कैकयी कैकेयानां राजा कैकयः । “क्ष-
त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तत्त्वरारजन्मपत्यवत्” इत्य-
च् । “जनपदेल्फु” कैकयस्यापत्यं ऋकैकयी । “ज-
नपदशब्दात्क्षत्रियाद्यच्” इत्यपत्यार्थेऽज् “टिड्ढाण-
च्—” इत्यादिनाऽऽप् । नन्वन्प्रत्यये “कैकयमित्र-
युप्रत्ययानांयादेरियः” इतीयादेशः किंनस्यात् । उच्य-
ते । “जरायाजरसन्यतरस्याम्” इत्यतोऽन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेस्तस्यैकस्विकत्वात् । नचेयादेशाभावआ-
र्षइतिवाच्यं । कैकेयीकैकयीतिशब्दभेदप्रकाशिकाया-
मुक्तेः । “प्राक्कैकयीतोभरतस्ततोभूत्” इतिभट्टि-
प्रयोगात् । कैकयीतिपाठोत्केकयान्जन्मभूमित्वेनाचष्ट
इतिकैकयी । तदाचष्टइतिणिजन्तादौणादिकेस्त्रियामि-
कारप्रत्ययेटिलोपेणिलोपेचकृते “कृदिकारदक्तिनः”
इतिऋषिवाहुः । “पुंयोगादाख्यायां” इतिवाऋषि-
तत्रयोगशब्देनाविशेषात् जन्यजनकभावोपिगृह्यते ।
कैकयशब्दोमूलप्रकृतिरेवोपचारात्पत्यत्वेवर्तते । शार्ङ्ग-
रवादिपाठात्कीर्तिनित्यासकारः । कैकयी । एनंदश-

तिल० प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया । युवराजेनहि प्रजाकुलेसंपादितेसति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यभ्रम-
निवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्वापिभवति ॥ २० ॥ टीर्थी० पूर्वं पुरादत्तौवरौयस्यै इन्द्रसहायार्थं प्रकृतदशरथयुद्धकाले दशरथेपरप्रयुक्तामा-
सुरीमायां धनलाजाल्यमुनिदत्तविद्यायावारयन्त्यैकैकेय्यै तुष्टेनदशरथेनदत्तंवरद्वयमेतिपौराणिकीप्रसिद्धिः । तिल० कैकयी राहः
कनीयसीभार्या । अत्रयद्यपिकैकयशब्दादपि “कैकयमित्रयु-” इत्यादिनायादेरियादेशेगुणे आदिश्रुद्वौऋषियस्येतिलोपेकैकेयीत्वे-
वसाधुः । तथापि “अपिमापमं कुर्याच्छन्दोमन्त्रनकारयेत्” इतिन्यायेन कैकयीतिप्रयोगः । पुंयोगलक्षणेऋषिः कैकयीतिपाठइत्यन्ये ।
शिरो० (पा०) अथकैकयी । कैकयस्य कैकयजनपदाधिपतेः कन्या । “पुंयोगादाख्यायाम्” इतिऋषि । तत्रयोगशब्देन अविशे-
षाजन्यजनकभावोपिगृह्यते । कैकयीतिपाठे कंसुखमेव एकं केवलं कैकं तथापि देवादीन्जापयतीति कैकयी । गौरादित्वप्रज्ञा-
दित्त्वकात्प्यमिति ॥ २१ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥
 स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥
 तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगामह । स्नेहादिनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ।
 भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

रथं । “ द्वितीयाटौस्वेनः ” इत्यन्नादेशेनादेशः । रामस्यविवासनं भरतस्याभिषेचनं च वरमयाचत अर्थितवती । याचिद्विकर्मकः ॥ २१ ॥ सङ्गतिः । राजासर्वरञ्जकः । “ राजाप्रकृतिरञ्जनात् ” इतिप्रयोगात् । औणादिकः कनिन्प्रत्ययः । यद्यपि “ रञ्जकरजनरजस्सूपसंख्यानं ” इतिवचनद्वयनलोपप्रसक्तिर्नास्ति तथापि रजस्साहचर्यादौणादिकस्य तत्र ग्रहणं । स पूर्वरासाद्यदत्तराज्यः । मन्त्रिप्रमुखैरालोचनपूर्वकं प्रतिज्ञातरामाभिषेक इत्यर्थः । दशरथः । धर्मः पाश इव धर्मपाशः । “ उपमितं व्याघ्रादिभिः ” इति समासः । व्याघ्रादेशकृतिगणत्वात् । तेन संयतः बद्धः सन् सत्यवचनात् स्त्रीविषयवचनसिद्धिहेतोः । प्रियं सुतं विवासयामास । “ रामो विप्रह्वान् धर्मः ” इत्युक्तीत्याप्रथमं अङ्गीकृतं परमधर्मपरित्यज्य नन्तरं प्रवृत्तं स्त्रीविषयं क्षुद्रधर्ममवलम्बितवानित्यर्थः । एतेन “ साकैतं पारिहास्यं वा स्तोमं हे लं न मे ववा । वैकुण्ठनामप्रहणमशेषाधविनाशनं ” “ आकुश्यपुत्रमधवान्यदजामिलोपिनारायणेति श्रियमाण उपैति मुक्तिः । ” “ कामाद्रोप्योभयात्कंसः ” इत्येवं यथाकथं चित् भगवन्नामवतां मुक्तिसिद्धौ सर्वदारामपरायणस्य दशरथस्य कथं न मुक्तिरिति शङ्कादूरोत्सारिता । सिद्धसाधनत्यागात् काशकुशावलम्बनात् धर्मपाशप्रतिबन्धाच्च मुक्तिप्रसङ्गाभावात् । तथाच सुमुक्षुणादशरथवन्नवर्तितव्यमित्युक्तं भवति ॥ २२ ॥ पितृवचनपरिपालनमवश्यं कर्तव्यमित्येतद्दामाचारमुखेन दर्शयति—सजगामेति । सरामः । वीरोपि राज्यपरिपालनसमर्थोपि कैकेय्याः प्रियकारणात् प्रीतिहेतुभूतात् स्त्रीपारवश्येनोक्तादपीत्यर्थः । पितुर्वचननिर्देशात् वचनमेव निर्देशः आह्वा । “ आह्वायामपि निर्देशः ” इति भाणः । तस्माद्धेतोः प्रतिज्ञां कैकेयीसमभ्यर्कतां प्रतिज्ञां अनुपालयन् । “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ”

इति हेत्वर्थे शरप्रत्ययः । वक्ष्यति । “ तद्ब्रूहि वचनं देविराज्ञो यदभिष्ठाक्षितं । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नामिभाषते ” इति स्वप्रतिज्ञापालनार्थं पितृवचनपालनार्थचेत्यर्थः । वनं दण्डकावनमुद्दिश्य जगाम ॥ २३ ॥ “ इक्ष्वाकुवंशः ” इत्यादिना समास्तकल्याणगुणपरिपूर्णत्वोक्त्या परत्वमुक्तं “ तमेवम्— ” इत्यादिनाऽभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनात् सौलभ्यमुक्तं । अथ परत्वसौलभ्यानुगुणं समाश्रयणमाह—तं व्रजन्तमिति । यद्वा । अयसिद्धसाधननिष्ठैः लक्ष्मणवत्कैक्यैर्परैर्भविष्यति विव्यत्येव्यन्नाह । तं व्रजन्तमिति सार्धश्लोक एकान्वयः । प्रीणातीति प्रियः । रामे प्रीतिमान् । “ ह्युपपन्नप्रीतिरः कः ” इति कः । अनेनानुगतिहेतुर्भक्तिरुक्ता । भ्राता “ भ्राता स्वाभूर्तिरात्मनः ” इति भूर्तिभूतः । विनयसंपन्नः कैक्यैर्हेतुविनययुक्तः । विनयः शेषत्वज्ञानं रामकैक्यरूपाचारोवा । “ विनयो धर्मविद्यादिशिक्षाचारप्रशान्तिषु ” इति वैजयन्ती । सुमित्रायाः आनन्दवर्धयतीति सुमित्रानन्दवर्धनः । “ सृष्टस्त्वं वनवासाय ” “ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकाक्षजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छता तया सुखं ” इति सुमित्रयैवोक्तत्वात् । दयितः रामस्नेष्टमः । “ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ” इत्युक्तीत्याप्रियतमत्वेन वरणीय इत्यर्थः । लक्ष्मणः कैक्यैर्लक्ष्मीसंपन्नो भविष्यतीति ज्ञात्वा लक्ष्मण इति वसिष्ठेन कृतनामधेयः “ स तु नागवरः श्रीमान् ” “ अन्तरिक्षगतः श्रीमान् ” इत्युक्तेः । कैक्यैर्लक्ष्मीवत्त्वं लक्ष्मणो लक्ष्मीसंपन्न इति वक्ष्यति । “ लक्ष्म्या अन्नं ” इति पामादिगणसूत्रान्मत्वर्थीयोनप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । “ लक्ष्मीर्वा लक्ष्मणः श्रीमान् ” इति पर्यायपाठश्च । सुभ्रातृर्भावः सौभ्रात्रं । भावे अण् अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । रामं विना क्षणमपि जीवनाक्षमत्वं सुभ्रातृत्वम् । वक्ष्य-

शितो० धर्मस्यः पालनं तस्याशोषातिः तेन संयतः धार्मिकशिरोमणिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ शितो० कैकेय्याः प्रिये विवासनेत्यकारणं ब्रह्मप्रार्थनास्वीकारसिद्ध्या भवितव्यं तस्माद्वातात्पितुर्वचननिर्देशाद्धेतोः प्रतिज्ञां सकृत्प्रतिप्रदमनुपालयन्त वीरो रामो वनं जगाम ॥ २३ ॥

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा बधूः । सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च । शृङ्गिरेपुरे सतं गङ्गाकुले व्यसर्जयत् ।
 गुह्यमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं त्रियम् ॥ २७ ॥

ति । “नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराधव । मुहूर्त-
 मपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ” इति रामस्यलक्ष्म-
 णविरहासहृत्सुप्रावृत्तं । तच्चवक्ष्यति । “नचतेनवि-
 नानिद्रालभतेपुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमभ्राति नहि
 तंविना ” इति । तदनुदर्शयन्सन् । यद्वा एवं सुभ्रा-
 तृभिर्वर्तितव्यमिति दर्शयन्निवेति गम्योत्प्रेक्षा । अज-
 न्तं एकान्तेस्वामिमतसकलकैङ्कर्यप्रधानप्रवृत्तं भ्रातरं
 उपलक्षणमिदं । “मातापिताचभ्राताचनिवासः शरणं
 सुहृत् । गतिर्नारायणः ” इत्युक्तसकलविधबन्धुः ।
 वक्ष्यति । “अहंवावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्ष्ये ।
 भ्राताभर्ताचबन्धुश्च पिताचममराधवः” इति स्नेहात्
 “वास्यात्प्रभृतिमुल्लिङ्गधोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः ” इ-
 त्युक्तरामभक्तेरेवहेतोः अनुजगाम । “येनयेनधाता-
 गच्छतितेनतेनसहगच्छति ” इतिवदपूर्वोक्तं तद्विद्वत्ति-
 विशेषइतिऋषिर्विस्मयते हेति । “हविस्मयेविषादे
 च ” इतिबाणः । आशालेशभात्रेण स्वस्मिन्नेवाधिक-
 त्रेमाणंभगवन्तंकुत्रचिदेकान्तस्थले स्वमनोरथानुरूप-
 विशिष्टविषयसकलकैङ्कर्यलाभायानुसरन्नधिकारी अ-
 त्रध्वन्यते ॥ २४ ॥ अथसीतायाः साधनदशायांपु-
 रुषकारतया फलदशायांप्राप्यतयाचान्वयात् तयानि-
 त्ययोगदर्शयति—रामस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रामस्य अ-
 भिररामस्यापि दयिता अभिरामा नित्यंभार्या हविसं-
 तसंधार्या । विभर्तेः “ऋदलोर्ण्यत् ” इतिष्यत् ।
 प्राणसमा उक्तार्थद्वयेहेतुरयं । हिता चेतनहिदयरा ।
 “मित्रमौपयिकंकर्तुं ” इत्यादि वक्ष्यति । रामहित-
 परावा । वक्ष्यति “स्मारयेत्त्वांनशिक्षये ” इति ।
 जनकस्यकुलेजाता आचारप्रधानेत्यर्थः । देवमायेव
 निर्मिता अमृतमथनानन्तरमसुरमोहनार्थनिर्मितावि-
 ष्णुमायेवस्थिता । “माययामोहयित्वातान्विष्णुःस्त्री-
 रूपमास्थितः ” इत्युक्तेः । यद्वा निर्मिता कृतमूर्तिः ।

देवमाया विष्णोराश्रयशक्तिरिवस्थिता । अनेन सौ-
 न्दर्यस्यपराकाष्ठोक्ता । अथवा निर्मिता कृतावतारा देव-
 माया देवस्य विष्णोर्लक्ष्मीः । वक्ष्यति उत्तरकाण्डे
 “कृतेमायांविशालार्क्षीतवपूर्वपरिग्रहाम्” इति । इवश-
 ब्दोवाक्यालंकारे एवकारार्थेवा ॥ २५ ॥ सर्वलक्षण-
 संपन्ना सामुद्रिकोक्तैःसर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणैःसंपन्ना । ना-
 रीणामुत्तमा पूर्वोक्तसर्वप्रकारेणसर्वस्त्रीश्रेष्ठा । पुरुषो-
 त्तमरामानुरूपनार्युत्तमेत्यर्थः । बधूः दशरथस्युषा
 अचिरोढावा । “अचिरोढावधूः ” इतिवैजयन्ती ।
 सीता । “सीतालाङ्गलपद्धतिः ” । तज्जन्यत्वात्तत्र-
 पदेशः । अनेनायोनिजत्वोक्तेः दिव्यलोकवासकालि-
 कसौन्दर्यान्यूनतोक्ता । अपिशब्देनलक्ष्मणानुगतिःस-
 मुच्चीयते । राममनुगता निरवधिकसौन्दर्याकृष्टद्वय-
 तयानुगतवती । रोहिणीयथा । यथाशब्दइत्यर्थः ।
 “यथातथैवैवसान्ये ” इत्यमरः । रोहिणीनामचन्द्र-
 स्यासाधारणपत्नी । “वरिष्ठसर्वनारीणामेषाचदिवि
 देवता । रोहिणीनविनाचन्द्रमुहूर्तमपिदृश्यते ” इति ।
 नकेवलंरामसौन्दर्याकृष्टानुगता किंतु कलङ्किनं रोहि-
 णीव पातित्रयस्वरूपप्रयुक्तागतेत्यर्थः । अयमर्थोऽन-
 सूयासमक्षंन्यकीमविष्यति ॥ २६ ॥ रामभक्त्यविशे-
 षाल्लक्ष्मणसीतावत्पौराणामप्यनुवृत्तिर्दर्शयति—पौरै-
 रिति । पुरेभवाः पौराः । अनेनस्त्रीबालवृद्धाविशेषल-
 क्तः । दूरमनुगतइत्यनेन विरहासहिष्णुत्वोक्त्या पौरा-
 णांपरमाभक्तिरुक्ता ॥ “पुनर्विश्लेषभीरुत्वंपरमाभ-
 क्तिरुच्यते ” इतिवचनात् । पौरैरित्यनेन तद्देशवास-
 एव रामभक्तिहेतुरित्युक्तं । पित्रादशरथेनच । चश-
 ब्दोऽन्वाचये अल्पमनुगतइत्यर्थः । आह्वारंहितेनानुग-
 तं । पित्रेत्यनेन पुत्रकृतवात्सल्यादनुगतइत्युक्तं । एवंप-
 रस्वसौलभ्ये दर्शिते । अथवात्सल्यसौशील्ये दर्शयति
 —शृङ्गिरेपुरइति । धर्मो आश्रितवात्सल्यसौशील्ये

तीर्थी० देवमायेव मुन्दोपमुन्दमोहनार्थं देवैरुत्पादिता सर्वोत्तमसौन्दर्यातिलोसमेव । तिल० जनकस्यकुले अन्वयेजाता ।
 यथप्येषा अयोनिजैव तथापि सीरध्वजस्य देवयजनलाङ्गलपद्धतौ आविर्भूतत्वादेवमुक्तिः । अतएवाह—देवमायेवेति । सेव अ-
 चिनित्योदयस्थितिकया देवैरेव स्वकार्यसिद्धाकाङ्क्षिभिः निर्मिता आविर्भूतिता ॥ २५ ॥

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २८ ॥

ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः । चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ २९ ॥

आसास्वभावोयस्यसतया । आश्रितवात्सल्यसौशी-
ल्यस्वभावोरामः । शृङ्गिबेरपुरे शृङ्गिणः कृष्णसार-
द्वयः तेषांबेराणि कृत्रिमशरीराणि । “ प्रतिछन्दः
प्रतिनिधिबेरं च प्रतिरूपकं ” इतिवैजयन्ती । ध्वजने-
नसजातीयमृगग्रहणार्थानिचस्मिन् तत् शृङ्गिबेरं ।
तथात्वात् तदाख्येपुरेगङ्गाकूलेशृङ्गिबेरपुरसमिहित-
गङ्गातीरइत्यर्थः । एतेन गङ्गातीरस्थमात्रेणनोद्देश्यत्वं
किंतु भक्तसेवितत्वेनेत्युक्तं । “ साकाशीतिनश्चाकशी-
ति—” इतिवेदान्तदेशिकायमित्युक्तेः । निषादाः
प्रतिलोभजातिविशेषाः । “ निषादोमृगघातीस्यात् ”
इतिवैजयन्ती । तेषामधिपतिरितिजालपकर्षकः ।
ग्रीणातीतिप्रियः तं स्वस्मिन्प्रीतिमन्तमित्यर्थः । गूहति
गोपयतिवञ्चयतिपरस्मितिगुहः । इगुपधलक्षणः
कप्रत्ययः । तं । जातितोवृत्तितोगुणतः कुलतश्चहीनम-
पि स्वस्मिन्प्रातुकृत्यमात्रेणादरणीयत्वमुक्तं । निषादा-
धिपतिसाद्येतेन सौशील्यमुक्तम् । महतोमन्दै-
स्सह नीरन्ध्रसंश्लेषोहि सौशील्यं । घर्मांसेत्यनेन
महत्त्वमुक्तं । आसाद्येत्यत्राभिविधाविनाआकाशार्थ-
त्रैरन्ध्यमुक्तं । शृङ्गिबेरपुरेगुहमासाद्येत्यनेन दोषेपि
भोग्यत्वरूपंवात्सल्यमुक्तं । सूतं सुमशं । पारंपर्येणानु-
वर्तमानमपिन्यसर्जयत् व्यस्तजत् । स्वार्थेणिच् । स-
द्यः प्रसूतवत्सवात्सल्यात् पूर्ववत्सपरिहरन्त्याघेनोरि-
व वात्सल्यातिशयउक्तः ॥ २७ ॥ स्वस्मिन्नाशा-
लेशमात्रेणजनितं गुहविषयप्रेमातिशयवर्धयति—गु-
हेनेति । रामः गुहेनसहितः सन् लक्ष्मणेनसीतयाच
सहितः । गुहसन्धानानन्तरमेव लक्ष्मणसीताभ्यां
नित्यानपायिभ्यांसाहित्यमासीत् । ततःपूर्वसिद्धमपि
सदसत्प्रायमासीदित्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तार्थलक्ष्मणसी-
तासाहित्यकथनं तादृशसौहार्दगुहेप्यासीदितिभावः ।
सहितःसहितः । “ समोवाहितततयोः ” इतिमलो-
पः । सःरामः । लक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहितः
प्रहितः गङ्गांतारितइत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ तेवनेनेति
श्लोकद्वयमेकान्वयं । ते रामादयस्त्रयइत्यनेन गुहनि-
वर्तनंशोतितं । वनेनवनंगत्वा वनाद्वनंगत्वा । पञ्च-
म्यर्थेवृतीया हेतौवृतीयावा । अनेन नूतनवनावलोक-
नकुतूहलित्वं नगरप्रवेशस्यस्वाधिकारविरुद्धत्वं च द्यो-

यते । यद्वा अवनेनवनंगत्वा अन्योन्यरक्षणेनवनंगत्वे-
त्यर्थः । वक्ष्यति “ अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनु-
गच्छतु । पृष्ठतोऽहंमिथ्यामित्वांचसीतांचपालयन् ।
अन्योन्यस्येहनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ ” इति । यद्वा
अवनेन पितृवचनपरिपालनेनहेतुना वनंगत्वा । अव-
नेन लोकरक्षणेनहेतुनावा । रावणादिदुष्टनिवर्धनमुखे-
न लोकरक्षणार्थं हि तेषां वनगमनं । यद्वा तेवृदेवनइ-
तिधातोर्भावेत्युद् । तेवनेन धेवनेन लीलया अनाया-
सेनेत्यर्थः । मृगयाक्रीडनेनवा । अनयैवव्युत्पत्त्या ते-
वनंपादसंचारइतिब्रूयते । सूतविसर्जनानन्तरंरथाव-
वरुहपादसंचारेणवनंगत्वेत्यर्थः । यद्वा अवनेनसहव-
नंगत्वा मध्येमध्येस्थलप्रदेशंवनंगत्वेत्यर्थः । वने-
न जलेन सहितंवनं ननु भद्रकान्तारमितिबार्थः ।
“ पयःकीलालममृतंजीवनंमुवनंगनं ” इत्यमरः ।
बहूदकाः विपुलोदकाः अधिकोदकावा । “ विपु-
लानेकयोर्बहुः ” इतिवैजयन्ती । नौतार्याइत्यर्थः ।
नदीःगङ्गा । तीर्त्वा उत्तीर्य । “गङ्गानदीनां” इतिन-
दीमुख्यत्वात् निरुपपदनदीशब्देनगङ्गोच्यते । “जा-
त्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां ” इतिबहुव-
चनं पूजायांबहुवचनंवा । “अदितिःपाशान् ” इति-
वदवयवबहुत्वाभिप्रायेणवा बहुवचनं । अत्र “अग्निहो-
त्रंजुहोति” “धवागुंपचति” इतिवत् अर्थक्रमेण नदी-
स्तीर्त्वावनंगत्वेतियोजनीयं । यद्वा अपूर्वकालेपित्वा-
प्रत्ययः । “आसंव्यादायस्वपिति” इतिवत् । यद्यपि
“आसंव्यादायस्वपितिसंभलीत्यहसतिइत्युपसंख्यानं”
इतिवार्तिकेस्थलद्वयमेवोपात्तं तथापिन्यासकृता “प-
रावरयोगेच ” इतिपूर्वसूत्रे चकारात् सर्वत्रायंप्र-
योगःसंभवतीत्युक्तं । यद्वा तेवनेनेत्यनेन गङ्गातरणम-
र्थसिद्धम् । नदीशब्दो यमुनापरः । यद्वा नदीः गङ्गा-
यमुनामन्दाकिनीः । मन्दाकिनीचाम चित्रकूट-
परिसरेपरिसरन्तीस्त्ववन्ती । सौकर्याययुगपदुक्तं ।
यद्वा पूर्वार्थेसरामोलक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहितः
प्रहितः । सीतालक्ष्मणरामाःगुहेनगङ्गांतारिताइत्यर्थः ।
अतः पादसंचारेणवनगमनमत्रोक्तम् ॥ २९ ॥
भरद्वाजस्यशासनात् चित्रकूटमनुप्राप्य । प्रजाभरण-
शीलोभरद्वाजः । इत्थंनिरुक्तमृगारण्यके । “ एषपव-

॥ जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३३ ॥

गत्वा तु सुमहात्मानं रावं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्वातरं राममार्थभावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ।

न वैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनःपुनः । निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥

स्वभरणात्” इत्युक्तीत्या भावज्ञेनवसिष्ठेनभरतइति-
कृतनामा । वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः वसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैः ।
राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्यमानः । “क्रियार्थोपपदस्य
चकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । राज्यं राजत्वं ।
“येचाभावकर्मणोः” इतिप्रतिषेधादनोनप्रकृतिभावः ।
नैच्छत् नाभ्यलषत् । महाबलइत्यनेन सत्यामेवशक्तौ
स्वरूपविरुद्धत्वाद्वाज्यानाङ्गीकारेत्यवगम्यते । अत-
एववक्ष्यति “राज्यं चाहं चरामस्यधर्मवक्तुमिहाहंसि ।
विललापसमामाच्येजगर्हचपुरोहितं । कथं दशरथाज्जा-
तो भवेद्वाज्यापहारकः” इति ॥ ३२ ॥ सजगामेत्यर्थ-
मेकंवाक्यं । वीर्येण युक्तो वीरः । वीर्यमत्र शत्रुभूतरा-
गादिजेतृत्वं विषयानाकृष्टचित्तइत्यर्थः । यद्वा “एभि-
श्चसचिवैः सार्धं शिरसायाचितो मया । आतुः शिष्य-
स्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि” इत्युक्तीत्या चतुरङ्गब-
लसहितः स भरतः रामपादप्रसादकः । पादशब्दः
पूज्यवाची । “पूज्येतु पादनासाङ्कः” इत्यनरशेषः ।
प्रसादकः “तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायां” इति
एतुल्ल । पूज्यं रामप्रसादयितुमित्यर्थः । यद्वा रामचर-
णयोः प्रसादकः रामस्यैव प्रसाद्यत्वेऽपि पादयोः प्रसाद्य-
त्वोक्तिः शेषभूतव्यवहारानुसारेण । राजानं द्रष्टुमि-
ति वक्तव्ये राजपादौ द्रष्टुमिति हि भृत्यजनो व्यवहरति ।
वनं जगाम प्राप । वस्तुसोरामस्य कोपाभावेऽपि भरता-
थराज्यं दत्तमिति बुद्धिनिवर्तयितुमित्यर्थः । “पूजिता
भामिकामाता दत्तराज्यमिदं मम । तद्ददामि पुनस्तुभ्यं
यथा त्वमपदामम” इत्युत्तरत्रापि वक्ष्यति ॥ ३३ ॥
अत्र स इत्यनुषङ्ग्यते । सार्थभावपुरस्कृतः पुरस्कृतः
आर्यभावः येन सः । आहिताश्यादित्वात् परनिपातः ।
यद्वा आर्यभावेन स्वस्य आर्यभावेन पुरस्कृतः पूजितः
उचितमनेन क्रियत इति श्लाघित इत्यर्थः । “पूजितः स्वा-
त्पुरस्कृतः” इति बाणः । तथा विधः सन् । सुमहान्
आत्मा अन्तःकरणं यस्य सुमहात्मानं स्वतः प्रसन्नहृद-

यमित्यर्थः । सत्यपराक्रमं सत्यपराक्रमोऽप्रच्युतत्वं यस्य
तं रामं । गत्वा तु प्राप्य तु विशेषोक्तिः । तस्याग्रेसि-
तिरेवालंघनमतिरिच्यत इति भावः । आतरं रामं ।
अयाचत् प्रार्थयामास । स्वामीष्टमिति शेषः । याचेर्द्वि-
कर्मकत्वात्स्वरितेत्त्वादुभयपदी । क्रियाभेदाद्दामश-
ब्दस्य न पुनरुक्तता ॥ ३४ ॥ स्वामीष्टमेवाह—त्वमेवेति ।
धर्मज्ञः ज्येष्ठे विद्यमाने न कनिष्ठो राव्यमर्हतीति धर्म-
ज्ञानं त्वमेव राजानान्य इति रामं वचोब्रवीत् । “अक-
थितं च” इति द्विकर्मकत्वं । ननु भरतकृतप्रपत्तिः कु-
तो नाफलत्वं अधिकारिवैगुण्याद्वा शरण्यवैगुण्याद्वा ।
नाशः । अपेक्षातिरिक्तस्याभावात् । नान्यः । तस्य
सर्वगुणपरिपूर्णत्वादित्याशङ्क्य प्रबलप्रतिबन्धकस्य प्रार-
ब्धस्य सद्भावात् साफल्येत्वाह—रामोपीति । अपि-
शब्दः प्रतिविशेषणमन्वेति । रामोपि रमयतीति व्यु-
त्पत्त्या स्वरूपरूपगुणैराश्रितचित्तरञ्जनस्वभावोपि ।
परमोदारोपि स्वपर्यन्तापेक्षितार्थप्रदोपि । “यथात्म-
दाबलदा” इति श्रुतेः । सुमुखोपि आर्थजनलाभेन प्र-
सन्नमुखोपि । सुमहायशा अपि “न ह्यार्थिनः कार्य-
वशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति” इति विष्णु-
पुराणोक्तीत्या महाकीर्तिरपि । महाबलोपि आश्रित-
मनोरथपूरणे निपुणोपि । रामः पितुरादेशात् बलव-
त्प्रतिबन्धकात् । नैच्छत् । चकारात्तदवसाने त्वैच्छ-
दित्यर्थः । आदेशो नियोगः ॥ ३५ ॥ सर्वथा प्रपत्ते-
र्वैफल्यमनुचितमिति यावत्प्रतिबन्धकानिवृत्ति फल-
प्रतिनिधिदिशति स्मेत्याह—पादुके चेति । चस्त्वर्थः ।
किंतु भरताग्रजः फलप्रदानोचितसंबन्धशीलः । रा-
ज्याय राज्यं कर्तुं । “क्रियार्थोपपदस्य चकर्मणिस्था-
निनः” इतिचतुर्थी । अस्य भरतस्य पादुके न्यासं
स्वप्रतिनिधिं दत्त्वा रामपादुके राज्यं कुरुतः अर्हंतवोः प-
रिचारक इति भावयेति दत्त्वेत्यर्थः । पुनःपुनर्भरतं तस्मा-
देसा निवर्तयामास । पुनःपुनरित्यनेन भरतस्य राम-

तीर्थी० रामं अभिरामम् ॥ ३४ ॥ कतकम् सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनजन्यशोभनमिमानैच्छत् ॥ ३५ ॥ तीर्थी०
अहंकारश्चैवैवपादस्तुपादुके न्यासरूपेण बत्त्वा । तिल० राज्याय राज्यलक्षणसामर्थ्येनैवमिति ॥ ३६ ॥

स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् । नन्दिग्रामेऽकरोद्वाक्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥

गते तु भरते श्रीमान्सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च
तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ॥ ३८ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराघं राक्षसं हत्वा शरमङ्गं ददर्श ह ।
सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

विरहासहिष्णुत्वं धोत्यते ॥ स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनरूपत्वाभावात् नचतुर्थी । किंतु संबन्धसा-
मान्ये षष्ठी ॥ ३६ ॥ अयमप्रपन्नस्य यावत्पारवर्धनि-
वृत्ति शेषिणि वृत्तिर्वर्धयन्नाह—स इति । स भरतः कामं
रामकैर्कुर्यमनोरथमप्राप्यैव । रामपादौ रामस्य पादुके ।
पादशब्दः पादुकोपलक्षकः । उपस्पृशन् प्रत्यहं सेव-
मानः सन् । रामागमनकाङ्क्षया कदारामभागमिष्य-
तीति प्रत्याशया । चतुर्दशवर्षरूपप्रतिबन्धकमुत्तीर्थं
कदारामकैर्कुर्यलप्स्यति मनोरथममिवर्धयन्नित्यर्थः ।
रामरहिततमिवासस्यातिदुःखावहतायाऽयोध्याविहा-
य । नन्दिग्रामे नन्दिग्रामाख्ये अयोध्यासमिहिते कुत्र-
चित्प्रामे । राज्यमकरोत् तदाज्ञाकैर्कुर्यमकरोत् ।
परस्मैपदेन स्वस्य तस्मिन्फलत्वनिवृत्तिरवगम्यते ॥ ३७ ॥
अयोध्याकाण्डप्रतिमाद्यपितृवचनपरिपालनसिद्धिनिग-
मयमुत्तरकाण्डार्थप्रस्तौति—गतेत्यति । अत्रार्धत्रयमे-
कं वाक्यं । भरते गते तु विशेषोस्तीतितमेवाह । श्रीमान्
प्रतिष्ठाभङ्गभयजनितविषादविगमादुत्पन्नकान्तिविशे-
षः । सत्यसन्धः भरतनिर्बन्धेनाप्यविचात्यप्रतिज्ञः ।
“सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा” इत्यमरः । जितेन्द्रियः मातृ-
भरतादिप्रार्थनाख्याजे सत्यपिराज्यभोगलौल्यरहितः ।
रामः । नगरे भवो नगरः । “तत्रभवः” इत्यण् । तस्य
जनस्य । तत्र चित्रकूटे । पुनरागमनमालक्ष्य आलो-
च्य । चकाराद्यधिविप्रकारदर्शनाच्च तत्प्रदेशं विहाय ।
एकामः पितृवचनपालने दत्तावधानः विरोधिभूयिष्ठ-
देशत्वेन सावधानोवा । दण्डकान्प्रविवेश । हेति
विषादे । “एकसर्गो नन्यवृत्तिरेकाग्रैकाग्रनावपि” इति-
वैजयन्ती । सीतालक्ष्मणयोश्च प्रवेशोर्ध्वे सिद्धः । दण्ड-

कस्य राज्ञो जनपदो दण्डकः “तस्य निवासः” इत्यण् ।
जनपदे लुप् । शुकशापेन वनतोऽप्राप्तः ।
कुत्सायां कन् । अवान्तरवनबहुत्वाद्वहुवचनं । वक्ष्य-
त्युत्तरकाण्डे । “शत्रोर्ब्रह्मविणा तेन पुरा वै दण्डको हतः ।
ततः प्रभृतिकाकुत्स्य दण्डकारण्यमुच्यते । स पस्विनः
स्थिता यत्र जनस्थानमतोऽभवत्” इति । दण्डकामि-
ति पाठे दण्डको नाम राजाऽस्यामटव्यामस्तीति दण्डका
“अर्शआविभ्योच्” इत्यच्प्रत्ययः । तत्तद्व्याप्तिपकादि-
त्वाच्चेत्वं ॥ ३८ ॥ एवमयोध्याकाण्डवृत्तान्तसंग्रहेण
पितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः शेषभूतस्य शेषि-
विषयकैर्कुर्यवृत्तिः प्रपन्नस्य भगवत्पारतन्त्र्यं च प्रदर्शितं ।
शत्रुघ्नवृत्तान्तप्रदर्शनेन तस्य भागवतपारतन्त्र्यं च सूचितं ।
अथ ब्राह्मणेषु विशिष्य सत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरं आ-
रण्यकाण्डवृत्तान्तसंगृह्णाति—प्रविश्येत्यादिना । रामो-
महारण्यं दण्डकारण्यं । प्रविश्य । तुल्यशेषोस्ति त-
माह । राजीवलोचनः अपूर्वसंस्थानविपिनविलोकन-
जनितकुतूहलेन विकसितनयनारविन्दः सन् । तेनैवो-
त्साहेन विराघं राक्षसं हत्वा “रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं
दैवतंगुरुं” इति स्मरणात् तद्धननमुपहारीकृत्य शरमङ्गं
वददर्श । हेत्येतिह्ये । तदनुज्ञया सुतीक्ष्णं चापीत्येकनि-
पातः समुच्चयार्थकः । अगस्त्यभगस्त्यभ्रातरं च ददर्श ।
तथेति समुच्चये । अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्यः । तदुक्तं
सनत्कुमारसंहितायामगस्त्येन । “यवीयानेषमेभ्राता
सुदर्शन इति स्मृतः” इति । कुमसंभवस्यागस्त्यस्य भ्राता
सहपोषणादिति बोध्यं । अगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं
इत्यत्र सन्धिकार्याभावो वाक्ये संहिताया अनित्यत्वात् ।
तथोक्तं । “संहितैकपदे नित्या नित्याधातूपसर्गयोः ।
नित्यासमासे वाक्ये तु साविवक्षामपेक्षते” इति ॥ ३९ ॥

तीर्थी० कामं अभिवेकार्यं रामप्रस्थानयनलक्षणमनोरथम् । विषय० एवं लक्षणस्य भरतस्य च क्रमेण श्रीरामकैर्कुर्यं तत्पारत-
न्त्र्यं च प्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्ताप्रदर्शनेन तस्य भागवतपारतन्त्र्यं सूचितम् ॥ ३७ ॥ तिष्ठ० आलक्ष्य संभाव्य तेषां प्रतिनिवर्तन-
प्रयासात् वरमितोपि द्वागमनमिति संनिवेशोऽपि यावत् । शिरो० एकां मुख्यां समाधिकरहितां आशं गतिं रातिददातीति एकामः
परमपुरुषार्थदाता ॥ ३८ ॥ तीर्थी० राजीवलोचनविशेषणं रामस्य भगवान्प्रवेशोर्ध्वे भावितरक्षसयुद्धार्जितं हर्षं धोत्यति ॥ ३९ ॥

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् । खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ४० ॥

वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह । ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा वने ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४३ ॥

अगस्त्येति । अत्ररामइत्यनुषङ्ग्यते । रामः परमप्री-
तः सन् अगदेकवीरस्यस्यसदृशायुधजाललाभात्पृ-
शंसंतुष्टः सन् । अगस्त्यवचनादेव नतुस्त्वाभ्यर्थनात् ।
ऐन्द्रे इन्द्रेणदत्तं । “तस्येदं” इति संबन्धसामान्येऽण् ।
“दत्तोभममहेन्द्रेण” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । इदंशरा-
सनादित्रयसाधारणविशेषणं । शराअस्यन्ते क्षिप्य-
न्तेऽनेनेतिशरासनं धनुः । तच्च खड्गं च । अक्षयसा-
यकौ समरसीभिः सहस्रशोभिः नियोग्यक्षयशरौ । तूणी
निषङ्गौ । जग्राह स्वीकृतवान् । वचनाज्जग्राहेत्यनेन
खड्गादिकमगस्त्योनस्पृष्टवान् किंतु निर्दिष्टवानित्युच्यते
॥ ४० ॥ एवं विरोधिनिरसनातुकूल्यदर्शनलब्धाव-
सरमुनिजनाभ्यर्थनमाह—वसतइति । वने शरभङ्गा-
वने । तस्यवसतः तस्मिन्वसतीत्यर्थः । “षष्ठीच”
इति योगविभागात् “यस्यचभावेनभावलक्षणं” इत्य-
स्मिन्नर्थे षष्ठी । यद्वा षष्ठ्यर्थसंबन्धसामान्यस्य उक्त-
विशेषेपर्यवसानं । “शरभङ्गाश्रमेराममभिजग्मुश्च
तापसाः” इतिवक्ष्यमाणत्वाच्छरभङ्गवनइतिसिद्धं ।
सर्वे वैखानसवालखिल्यादयः । ऋषयः शरभङ्गाश्र-
मवासिनः । वनचरैः चित्रकूटपंपावनप्रभृतिवनवा-
सिभिः सह । वक्ष्यति “पंपावननिवासानामनुमन्दा-
किनीमपि । चित्रकूटालयाणांचक्रियतेकदनमहत्”
इति । यद्वा वनचरैः सह वनेवसतस्तस्य । “षष्ठीचा-
नादरे” इत्यनादरेषष्ठी । “सविशेषणेहि—” इति-
न्यायेन तस्यवनेवासमनादत्येत्यर्थः । वक्ष्यतिहि “ते
वयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवनस्थो
वातंनोराजाजनेश्वरः” इति । यद्वा वनेवसतस्तस्य

समीपमित्युपस्कार्ये । आसुराणि असुरप्रकृतीनिरक्षां-
सि । अनेन “विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः”
इत्युक्तविभीषणव्यावृत्तिः । यद्वा असुराश्चरक्षांसिचे-
तिद्वन्द्वः । असुराः कबन्धादयः । तत्रइत्युपशब्दप्रयो-
गात् । यद्वा असूनाणान्तरान्ति गृह्णन्तिइत्यसुराणि ।
असुराणिच तानिरक्षांसिचेतिकर्मधारयः । तेषां वधाय
वर्धकारयितुं । प्रार्थयितुंवा । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मा-
णिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । अभ्यागमन् अभिमुख-
तयाआगताः । नह्यामित्युक्त्याद्वन्तु क्षरणागतिर्ना-
मास्ति । “सत्सुकार्यवतांपुंसामलभेवामतःस्थितिः” ।
यद्वा असुररक्षसां वनेवसतस्तस्य असुररक्षसांवधाया-
भ्यागमन्नित्युभयत्राप्यन्वयः काफाक्षिन्यायात् म-
ध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४१ ॥ मुनीनांदुर्देशामालोक्यत-
द्विरोधिनिरसनं प्रतिज्ञातमित्याह—सइति । सरामः ।
राक्षसानांवने दण्डकारण्ये । तेषां ऋषीणां । तथाप्र-
तिशुश्राव यथातैरार्थं तथाप्रतिज्ञाहइत्यर्थः । “आश्र-
वसंगरसन्धाः प्रतिश्रवः संश्रवः प्रतिज्ञाच” इतिहलायु-
धः ॥ ४२ ॥ मुनिभिरार्थेतोरामेणप्रतिज्ञातश्चकोर्ये
इत्यत्राह—प्रतिज्ञातश्चेति । रामेणप्रतिज्ञातोर्यस्तु ।
अग्निकल्पानां ईषदयूनमभिसादयंप्राप्तानां । “ईषद-
समाप्तौकल्पव्देश्यवेष्टीयरः” इतिकल्पप्रत्ययः । अत-
एवदण्डकारण्यवासिनामृषीणां । चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । संय-
ति युद्धे । “समुदायः क्षिवांसंयत्समित्याजिसमिश्रुधः”
इत्यमरः । रक्षसांवधः । “कर्तृकर्मणोःकृति” इति
कर्मण्यर्थेषष्ठी । प्रतिज्ञातंत्वितिपठते सामान्येनपुंसकं ।

तीर्थी० इन्द्रः परमेश्वरोष्णिगुः तस्येदमैन्द्रं । निजयुधजालात्परमप्रीतः । तिल० पूर्वं भार्गवंजित्वा ततः प्राप्तेयवैष्णवंधनु-
मेनवतारामेणवरुणन्यस्तं तत्तुह्येणवरुणादानीय अगस्त्येष्ठापितमित्येभ्योऽरण्याकाण्डेस्फुटीमविष्यति ॥ ४० ॥ तीर्थी० वनेव-
सतइत्यनादरेषष्ठी । हिंसानर्हिरामस्यतापसरुपेणावस्थानंजनादल । अभ्यागमन् सर्वेश्वरोयंदुष्टान्स्वहृत्क्षमाक्षिप्यतीतिनिबिलरं
ध्वंशरमणागताइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तीर्थी० सः रामः । राक्षसानांवने राक्षसावासाभूतेवने । तेषां ऋषीणां । तथा प्रार्थनावचनं ।
प्रतिशुश्राव अज्ञीवकारेत्यर्थः । शिरो० (पा०) राक्षसानांतदावने । तदा तस्मिन्काले । अवनेसर्वरक्षणेप्रवृत्तः सरधुनायः ।
राक्षसानांवधन्वि तेषामृषीणांप्रार्थनावचनं प्रतिशुश्राव अज्ञीवकार । यद्वा तेषामृषीणां प्रति प्रत्येतिप्रत्याययतिबोधयत्यर्थमिति
वचनं । प्रतिपूर्वकेषूपातुप्रकृतिक्रिबन्तप्रयोगः । नपुंसकत्वाद्भवत्यर्थः । आगमशास्त्राणिनित्यात्मागुगभावः । गत्यर्थकदीर्घप्रकृतिक-
क्रिबन्तोवा । गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वं प्रतिज्ञमेव । अतएवानेनप्रतिज्ञातश्चेत्यस्यनपौनद्वयम् । अन्यथा प्रतिपूर्वकक्षुधातोः प्रतिज्ञा-
र्थकत्वेन तदुक्तपादंसात् ॥ ४२ ॥ तिल० अग्निकल्पानां ऋषीणां संनिधावेतिशेषः । अपेक्षितइतिवा शेषः ॥ ४३ ॥

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४४ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ।

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४५ ॥

धमे तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् । रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४६ ॥

सतो ह्यतिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः । सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन ॥ रावणः । न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन वै ॥ ४८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं राज्ञः कालचोदितः । जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ४९ ॥

तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ । जहार भार्या रामस्य गृध्रे हत्वा जटायुषम् ॥ ५० ॥

प्रतिष्ठातवस्तु वधश्चतुर्थः ॥ ४३ ॥ अग्रप्रतिष्ठानिर्वा-
हबीजमुपक्षिपति—तेनेति । तत्रैव जनस्थाने । वसता
तेन रामेण । जनस्थानेनिवसतीति जनस्थाननिवा-
सिनी । “सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये” इतिणिनिः ।
कामेनेच्छया रूपमस्माभस्तीति कामरूपिणी । शूर्प-
णखान्नामस्त्रासा शूर्पणखा । “पूर्वपदात्संज्ञा-
शामयः” इतिणत्वं । “नस्तुमुखात्संज्ञायां” इतिक्वी-
ष्प्रतिषेधः । शूर्पणखाख्याराक्षसी । विरूपिता कर्णना-
सिकाछेदेनवैरूप्यप्रापिता । “रामस्यदक्षिणोवाहुः”
इतिरुद्रमण्यरामबाहुज्जात् रामस्यविरूपकरणकर्तृ-
त्वोक्तिः । शूर्पणखीतिपठे नसासंज्ञा ॥ ४४ ॥ तस-
हस्याविसाधश्लोकं प्रकवाक्यम् । ततः शूर्पणखैरु-
प्यकरणानन्तरं । शूर्पणखावाक्यात्उद्युक्तान् युद्धार्थं
संनद्धां । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकरधान-
राक्षसान् । तेष्वपिप्रधानं । खरं त्रिशिरसंचैव दूषणंचैव
राक्षसम् । चैवेतिनिपातद्वयसमुदायः समुच्चयार्थः ।
तेषां पूर्वोक्तानंराक्षसानां खरादीनांच । पदानुगान्
अनुचरोश्च । रणे युद्धे । निजघान हतवान् । यद्वा खरा-
दीन् तेषांपदानुगामसर्वराक्षसांश्च निजघानेतियोजना
॥ ४५ ॥ हतान्राक्षसान्परिसंचष्टे—वनइति । तस्मि-
न्वनेनिवसतारामेणेत्यनेनासहायत्वंदर्शितं । जनस्थान-
निवासिनामित्यनेनारण्यवर्तित्वेनातिघोरत्वमुक्तं । रक्ष-
सांचतुर्दशसहस्राणीवियौगपद्यमुक्तं । निहतानीति-
निशेषत्वमुच्यते । सहस्राणीतिसंख्यासंख्येययोरभे-
देननिर्देशः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकानि सैन्यानिवा
॥ ४६ ॥ एवंरामस्यसत्यप्रतिज्ञत्वेदर्शिते सीतायाःपुरु-
षकारत्वंबुंजीजमुपक्षिपति—ततइति । ततः खरा-

दिवधानन्तरं । ह्यतिवधं खरवधं । खरस्यह्यतिव-
स्वमातृष्वसुर्विश्रवसोजातत्वादित्यारण्यपर्वणिष्यक्तम् ।
श्रुत्वा अकंपनशूर्पणखासुखेनहात्वा । रावणः रौतिरा-
वयतीति रावणः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे । “यस्मा-
ल्लोकप्रयंहेतद्रावितंभयमागतं । तस्मात्त्वंरावणोनाम
नाम्नाराजन्मविष्यसि” इति । यद्वा विश्रवसोपत्यं-
रावणः । शिवादिगणे “विश्रवसो विश्रवणरवण”
इतिपाठान् रावणवैश्वःअण्च । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधे-
नमूर्च्छितःमूढः । “मूर्च्छितौमूढसोच्छ्रायौ” इतिवैज-
यन्ती । नचायंप्रत्ययोमूर्च्छतेर्निष्ठा भूतइतितद्रूपत्वात् ।
किंतुमूर्च्छास्यसंजातेतिमूर्च्छितः तारकादित्यादितच् ।
मारीचंनाम राक्षसं सहायं वरयामास ॥ ४७ ॥ अत्र
अन्ते इतिकरणंद्रष्टव्यं । सरावणः । हेरावण । ते
तेन बलवता खराविषुदृष्टापदानवताबलीयसा । रामे-
ण । विरोधोनक्षमः नयुक्तः । “क्षमक्षिपुद्धितेयोग्ये
युक्तेऽस्तेपडावपि” इतिशब्दरत्नाकरे । इति सुबहुशो
मुहुर्मुहुःवार्यमाणोऽभूत् ॥ ४८ ॥ रावणःकालचो-
दितः कालेनमृत्युना प्रेरितःसन् । तद्वाक्यं मारीच-
वाक्यं अनादृत्य । सहमारीचः मारीचसहितः ।
“तेनसहेतितुल्ययोगे” इतिसमासः । “त्रोपसर्जनस्य”
इतिसहशब्दस्य सभावाभावः । तदा तस्मिन्नेवकाले ।
तस्य खरदूषणाविहन्तृत्वेनप्रसिद्धस्य रामस्य । आश्र-
मपदं आश्रमस्थानं । “पदंन्यवसितव्राणस्थानलक्ष्मा-
क्षिपस्तुषु” इत्यमरः । जगाम प्राप ॥ ४९ ॥ माया-
विना प्रशस्तमृगमायावता । “अस्मायामेधास्तजोवि-
निः” इतिविनिप्रत्ययः । लोभनीयविचित्रकनकमृग-
वेषधारिणेत्यर्थः । तेन मारीचेन प्रयोज्येन । नृपाल-

• तीर्थी० जनस्थानं नाम दुष्कारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् ॥ ४४ ॥ शिरो० रक्षसामिन्द्रावली राक्षोः शिर इति बहुवच-
॥ ४६ ॥ तिल० बलवता विश्वामित्राश्रमे मृत्युभूतबलेन ॥ ४८ ॥

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हतां श्रुत्वा च मैथिलीम् । राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ।

मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संदर्श ह । कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

जौ दशरथपुत्रौ । दूर्यधाभवतितथा । अपवाद्य अप-
सार्य । दृष्ट्वा दृश्यतयारामं रामस्वरतुल्यस्वरेण लक्ष्म-
णं च दूरनिस्सार्यत्यर्थः । मध्येसीताविमोचनाय प्राप्तं
जटायुषं जटायुर्नामकंगृध्रं । हत्वा मरणपर्यवसायि-
नीहिंसाकृत्वा । रामस्यभार्या नित्यानपायिनीसीतां ।
जह्वा हतवान् । अत्र “आस्यं व्यादाय स्वपिति” इति-
बदपूर्वकालेस्त्वाप्रत्ययः । सीतां हत्वा जटायुषं जघाने-
त्यर्थः । अत्रमायानिर्मितासीतैवापहृता स्वयमभान-
मार्हिता । अतएवमायासीतायामभिप्रविष्टायानिजसी-
तायाल्लथानं वधाकथंचिल्लोकापवादात्पुनः संत्याग-
श्चोपपद्यत इत्याहुः ॥ ५० ॥ मृगरूपमारीचहननं पर्ण-
शालायां सीताया अदर्शनेन तदन्वेषणं च चकारेण संसु-
धीयते । निहतं मुमुषु । गृध्रं जटायुषं । दृष्ट्वा । तद्व-
धानामैथिलीं सीतां । हतां रावणेनापहृतां । श्रुत्वा
राघवः । शोकेन संतप्तः सम्भक्तः सन् सीतावाञ्छ-
दर्शनेन तप्तः जटायुर्मरणेन सुतरां तप्तः । अतएव आकु-
लेन्द्रियः कलुषितसर्वेन्द्रियस्तद् । विललाप परिदेव-
नमकरोत् । “विलापः परिदेवनं” इत्यमरः । “राज्या-
हं शोवनेवासः सीतान दृष्ट्वा हतो द्विजः । ईदृशीयं ममाल-
क्ष्मीमिदं हेदपि पावकं” इति । अत्र राघवमैथिलीश-
ब्दाभ्यां कुलद्वयावधकरमिदमपहरणमिति शोकाति-
शयहेतुरुच्यते । ननु विष्णवतारभूतस्यास्य कथं शो-
कमोहो संभवत इति । संभवत एव पुरुषधौरेयस्य । यदि
हिल्लोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशेपितौ न स्वातां तर्हि
सकथं पुरुषधौरेयः स्वात् । तत्कथमतिमुन्दरं स्वात् तयो-
रुभयोर्नमस्कार एव स्वात् । वक्ष्यति च महापुरुषगुणम-
णिवर्णनप्रकरणे “व्यसनेषु मनुष्याणां शृशं भवति दुः-
खितः” इति । भारुतिश्च वक्ष्यति “दुष्करं कृतवान्
रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेना-
वसीवति” इति ॥ ५१ ॥ अर्धत्रयमेकं वाक्यं । तेनै-
व शोकेन गृध्रं हतमजनि तेनैव शोकेन सीतापहरणजशो-
कादप्यधिकेनेत्यर्थः । ततः व्याप्नो रामः । गृध्रं तिर्य-
ग्विशेषमपि जटायुषं । पितृसखत्वात् शेषिकार्याय स-
क्तप्राणत्वाच्च दग्ध्वा ब्रह्ममेधेन संस्कृत्य । “यनुप्रेतस्य

मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजास्तयः । तत्स्वर्गगमनं तस्य क्षिप्रं
रामो जज्ञापह” इति वक्ष्यमाणत्वात् मुक्त्यक्तशरीर-
त्वाच्च इदं ब्रह्ममेधमर्हतीति । तथोक्तं तु सिंहपुराणे
“मत्कृते निधनं यस्यास्वयाप्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मात्स्वं
मत्प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति । सामान्यत-
श्चोक्तं । यथाऽऽत्रेये “विष्णोः कार्यसमुद्दिश्य देहत्या-
गो यतः कृतः । ततो वैकुण्ठमासाद्य मुक्तो भवति मामवः”
इति । आश्रमेधिकेन “प्राणांस्त्यजति चो मर्त्यो मां
प्रश्नोपि मत्कृते । बालसूर्यप्रकाशेन ब्रजे पानेन मद्गृहं”
इति । अत्रापि वक्ष्यति “यातिर्ब्रह्मशीलानामादित्या-
ग्नेश्च यागतिः । अपरावर्तिनां चाप्यश्वभूमिप्रदायिनां ।
मया त्वंसमनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान्” इति । अत्रा-
परावृत्तिः “नधपुनरुपवर्तते” इत्युक्ता मुक्तिरेव ननु
युक्ते अपलायनं । तत्फलस्य स्वतः सिद्धत्वेन तदनुमा-
त्वाभावात् । न च संस्काराभावे मुक्तफलस्यानुत्पत्त्या-
तत्करणेन तदनुमाद्यत्वमेवेति वाच्यं । तिरश्चो यज्ञान-
धिकारेण तत्स्वतदभावेन तत्स्वतदननुमाद्यत्वात् । अङ्गि-
फलस्त्वैवाङ्गफलत्वेन उपासनाङ्गानां यज्ञदानादीनामपि
मुक्तिरेव फलमित्यभिप्रायेण “यागस्तिर्वै ब्रह्मशीलानां” इ-
त्याहुक्तम् । यद्वा “इमं लोकान् कामाग्रीकामरू-
प्यनुसंचरन्” इत्यादि श्रुत्युक्तीत्या मुक्तस्वसर्वलोकसं-
चारसंभवात् यागतिरित्याहुक्तं कममुक्तिपरमिदं वचनं ।
ननु “आत्मानं मानुषं मन्ये” इति मनुष्यत्वं भावयतः
कथं परत्वासाधारणचिह्नमोक्षप्रदत्वं मुच्यत इति चेन्न ।
“सत्त्वेन लोकाश्च यति” इत्युक्तस्य सर्वलोकजन्यस्य मा-
नुषत्वेऽप्यविरोधात् । एवं जटायुषं दग्ध्वा वने सीतां
मार्गमाणः अन्वेषणं कुर्वन् । मृगान्वेषण इत्यस्माद्वा-
तोः शानच् । “आष्टपाद्वा” इति विकल्पाणिजभावः ।
रूपेण शरीरेण । विकृतं विकारयुक्तं । “येनाङ्गविकारः”
इति तृतीया । कुक्षिनिक्षिप्तमस्तकमित्यर्थः । घोरदर्शनं
भयंकरदर्शनं । कबन्धं कबन्धाकारत्वात् कबन्धना-
मकराक्षसं । ददर्श । इति खेदे । अमृतमन्वेषता काल-
कूटमलंभीत्यर्थः । यद्यप्ययं दानव एव तथापि राक्षसप्र-

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५३ ॥

स चाऽऽस्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् । श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवम् ॥ ५४ ॥

सोभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः । शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ ५५ ॥

पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह । हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागवः ॥ ५६ ॥

सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः । आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५७ ॥

कृतित्वास्तथोक्तमिति हेयम् ॥ ५२ ॥ महाबाहुः कबन्ध-
भुजनिर्कर्तनक्षमभुजोरामः । तं कबन्धं निहत्य । तत्प्रा-
थनया ददाह दग्धवान् । सच कबन्धो दाहेन हेतुना ।
स्वः स्वर्गतः । इदमर्थमेकवाक्यम् ॥ ५३ ॥ सः स्वर्ग-
गच्छन्कबन्धोपि । आस्य उपकारस्मृत्या क्षणमा-
काशे स्थित्वा । धर्मचारिणीं गुरुश्रूपादिधर्माचरण-
शीलां आचार्याभिमानरूपचरमपर्वनिष्ठामित्यर्थः “पा-
वमूलंगमिष्यामियानहंपर्यचारिषं” इति वक्ष्यमाणत्वा-
त् । धर्मे अतिथिसत्काररूपे । निपुणां समयां धर्म-
सूक्ष्मज्ञामित्यर्थः । रामः समागमिष्यतीति स्वादुनि-
फलाभ्यासाद्यास्वाद्य परीक्ष्य निश्चिप्रवतीति प्रसिद्धिः ।
श्रमणीं परिभ्राजिकां । “चतुर्थमाश्रमप्राप्ताः श्रमणा
नाम ते स्मृताः” इति स्मरणात् । शबरीप्रतिभोमस्त्रियं ।
तदुक्तं नारदीये । “नृपायार्चयित्तोजातः शबरः परि-
कीर्तितः । मधूनिवृक्षादानीयविक्रीणीते स्ववृत्तये”
इति । “जातेरस्त्रीविषयात्—” इति स्त्रीषु । अभि-
गच्छ आभिमुख्येन गच्छेति राघवं कथयामास । राघ-
व इति पाठे तस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । यद्वा राघवेति-
पाठे हेराश्वशबरीमभिगच्छेति अस्य रामस्य कथयामासे-
त्यर्थः । अत्र भागवतभक्तिमहिम्नाद्दीनजातेरप्यभिग-
न्तव्यत्वमुक्तम् ॥ ५४ ॥ महातेजाः चरमपर्वनिष्ठजन-
लिप्तयातिसंतुष्टः । सः राघवः । शत्रुसूदनः “गमि-
ष्याम्यक्षयाँल्लोकांस्त्वत्प्रसादादरिदम्” इत्युक्तरीत्या
तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकः । “सात्पदायोः” इति
षत्त्वाभावः । शबरीं नीचत्वसीमाभूमिभूतां अभ्यगच्छ-
विति सौशील्यातिशयोक्तिः । दशरथात्मजः रामः ।
शबर्या सम्यक्पूजितः । षष्टिवर्षसहस्राणि बन्ध्यस्य द-
शरथस्य प्रसादे अत्यन्तादरकृतभोजनादप्यतिशयितं त-
त्कालमात्रसमागतं शबरीसमर्पितमृष्टात्रमिति भावः ।

शरभङ्गादिभिरगस्त्यान्तैः कृतं पूजामात्रं शबर्याकृतं
तु सम्यक्पूजा । तस्याश्चरमपर्वनिष्ठत्वादिति भावः ।
वक्तुं हि “मममद्वक्तृभक्त्युप्रीतिरभ्यधिकामवेत्” इति ।
यद्वा सम्यक्पूजनं परीक्षितरसैः फलेर्भोजनं । पूजि-
त इत्यत्र “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमानेकः ।
तथाच शबर्येत्यत्र “तस्य च वर्तमाने” इति कथं न षष्ठी-
ति चेत् अत्र केचिदाहुः । आर्षः षष्ठ्यभाव इति । अन्ये तु
नार्यवर्तमानेकः । किंतु भूते । तद्योगे च “नलोका-
व्यय—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधाच्चृतीयैवेति । वस्तुतः
पूजास्य संजातेति पूजितः । तारकादित्यादितच प्रत्ययः ।
अनेन वृत्तीयाभवत्येव ॥ ५५ ॥ एवं सत्यप्रतिज्ञत्वप्रधा-
नमारण्यकाण्डचरितं संगृह्य मित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरां
किष्किन्धाकाण्डकथां संगृह्णाति—पंपेति । पंपानाम
पद्मसरः तस्यास्तीरे तदकनने इत्युद्दीपकसंनिधानो-
क्तिः । हनुमता प्रशस्तहनुना वीरकिणाकृतमुखेने-
त्यर्थः । वानरेण संगतः संयुक्तेराम इति शेषः । हेति-
हर्षे । विरहिजनप्राणापहारिणि पंपोपवने स्वकास्मि-
नीषटकसमागमोऽयं चोर्वैर्नेऽपहृतसर्वस्वस्य स्वज-
नमुखावलोकनवदतीवाश्वासनमिति मुनेर्हर्षः । हनुमता
कागतिरिहेदानीमिति अतिमात्रपर्याकुलतादशार्थाधि-
जयकिणाकृतवदनवतापुरुषेण संगमोयदृच्छया सं-
जातः । वानरेणेति विशेषणेन राघवत्संन्यासिवेषर-
हिततयास्ववेषेण समागमाद्विश्वसनीयताद्येत्येते । हनु-
मद्वचनात्सुग्रीवेण समागतः । चैवेति निपातसमुदाय-
स्तमुच्चयार्थः । अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रला-
भोजात इति भावः ॥ ५६ ॥ अथ सख्ये हेतुं हस्योद्भेदं
दर्शयति—सुग्रीवायेति । महाबल इत्यनेन वृत्तस्मरण-
कालिककातर्यगोपनहेतुर्धैर्यमुच्यते । रामः आदितः
जन्मन आरभ्य । तत्प्रसिद्धं । सर्ववृत्तं । सुग्रीवाय

तिल० स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वकीयगन्धर्वरूपप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तिल० (पा०) ततोऽस्य कथयामास । ततः
तेन रूपेण । श्रमणीमिलप्रकर्तारिल्लुद तपसाश्रम्यतीत्यर्थात् ॥ ५४ ॥ शिरो० दशरथात्मजः दशरथनिलसुतः दशरथस्य जन्मान्तरे
पिरामएव सुत इति यावत् ॥ ५५ ॥ तीर्थो० महाबल इति विशेषणसामर्थ्यात् सहायमन्तरेण सर्वनिर्वाहकत्वेपिलोकरीति मनुसंज्ञ-
मीवसहायमुद्दिश्य सर्वमकथयदित्यवगम्यते ॥ ५७ ॥

विभेदं च पुनस्तालान्तरैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६४ ॥

ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः । किष्किन्धां रामसदितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६५ ॥

ततोऽगर्जद्हरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन महता निर्जयाम हरीश्वरः ॥ ६६ ॥

अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजघ्नान च तत्रैनं शरैर्नैकेन राघवः ॥ ६७ ॥

ततः सुग्रीववचनाद्वात्सालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्वाज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६८ ॥

स च सर्वान्समानीय वानरान्वानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६९ ॥

ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुषुवे लवणार्णवम् ॥ ७० ॥

अनेन दशयोजनमिति विशेषः ॥ ६३ ॥ चिरंयुद्धपरि-
श्रान्तेनवालिनाऽर्द्धशरीरंप्रक्षिप्तं त्वयातुस्वस्थेनशुष्क-
मित्यन्ताश्वसन्तंप्रतिप्रत्ययान्तरमकरोदित्याह—विभे-
देति । अत्र रामइत्यनुषज्यते । पुनश्चसप्तसालान्
सर्जकतरुन् । तत्समीपस्थंगिरिं । रसातलं अधोलोकेषु
षष्ठलोकंच । प्रत्ययं विश्वासं । जनयन् प्रत्ययजननार्थः ।
“लक्षणहेत्वोः—” इतिशतप्रत्ययः । एकेन महेषुणावि-
भेदः । महेषुणेत्यनेन सुग्रीवकार्यसाधनायरामेणतत-
परशुधारणंकृतमितिचिन्त्यते ॥ ६४ ॥ ततः साला-
दिभेदानानन्तरं । तेन अतिमानुषचरित्रेण । विश्वस्तः
अथमवश्यंवालिहृन्ननक्षमइतिविश्वासंप्राप्तः । प्रीतम-
नाः अचिरादेवराज्यंलप्स्यइतिसंतुष्टचित्तः । महाकपिः
आत्मानंकपिराजंमन्यमानः सः सुग्रीवः । रामसहि-
तःसन् । तदा तस्मिन्नेवकाले । किष्किन्धां किष्कि-
न्धाख्याः । गुहां गुहावत्पर्वतमध्यवर्तिनीपुरीं । जगाम ।
चकारेण पुनर्गमनंसमुच्चीयते ॥ ६५ ॥ ततः किष्कि-
न्धागमनानन्तरं । हरिवरः आलानःकपिवरत्वनि-
श्चयवान् । हेमपिङ्गलः स्वर्णवर्तिपङ्गवर्णः । हर्षप्रकर्षेण
निवृत्तवैवर्ण्यइत्यर्थः । सुग्रीवः गर्जितानुगुणकण्ठ-
ध्वनिः । अगर्जत् घोषंचकार । महता पूर्वगर्जितवि-
लक्षणेन । तेन नादेनहेतुना । हरिवरः वाली । गुहां-
निर्जयाम् ॥ ६६ ॥ वाली । तदा निर्गमनकाले ।
तारां अद्यवन्नादागतेनाङ्गदेनसुग्रीवोरामसहायस्तिष्ठ-
तीतिकथितं अद्यपराजितोनिर्गतःपुनरागतः अत-
स्त्वद्रमनमनुचितमितिवारयन्तीतारां । अनुमान्य
धार्मिकाग्नेसरोरामःकथंमामनपराधिनेहन्त्यादितिपरि-

सान्त्वय ॥ सुग्रीवेण समागतः अयुध्यतेत्यर्थः ।
राघवः महाकुलप्रसूतत्वेनधर्मसूक्ष्मज्ञः । तत्र युद्ध-
भूमौ । एनं परेणयुद्धकृतमपिवालिनां । तदा परेणयु-
द्धकाले । शोवधारणार्थः । एकेनशरेण निजघ्नान् ।
द्वितीयश्वरप्रयोगेतदामिमुख्येनतद्घोदुर्लभइतिभावः ।
युद्धेऽमिमुख्यबलं वालिनमेवगच्छतीतिवरप्रसिद्धिः ।
सुग्रीववचनात् “वालिर्नजहिककुत्स्यमयाबद्धोऽयम-
ज्जटिः” इतिसुग्रीवप्रार्थनावधानात् । आहवे सुग्रीव-
स्ययुद्धे । वालिर्नहत्वा । ततः वालिवधानन्तरं राघवः ।
तद्वाज्ये वालिराज्ये । सुग्रीवमेव । प्रत्यपादयत् स्थाप-
यामासेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ सुग्रीवस्यप्रत्युपकारंदर्श-
यति—सचेति । वानरर्षभः वानरराजत्वेनाभिहितः ।
सच सुग्रीवोपि । जनकात्मजांदिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुःसन् ।
सर्वान् नानादेशनिवासिनः । वानरान् समानीय
आहूय । विशञ्चतस्त्रःप्रति । प्रस्थापयामास शीघ्रंसीतां-
दृष्ट्वाऽऽगच्छतेति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ततः
सुन्दरकाण्डकथांसंगृह्णाति—ततइति । ततः प्रस्थाना-
नन्तरं । बली अपरिच्छेद्यबलः । भूमार्थमलर्थीयः ।
हनुमान् प्रशस्तहनुः । अन्वर्थसंज्ञेयं । तथाचेन्द्रोव-
क्ष्यति । “मत्करोत्सृष्टवज्रेणहनुस्तस्यतदाक्षतः ।
नामैषहरिशार्दूलोभविताहनुमानिति ” इति । आ-
भ्यांपदाभ्यांपूर्वकथाप्रस्तावेन जांबवता कृतोत्साहत्वं
तदुद्धूतनिरवधिकबलवत्त्वंचघोष्यते । संपातेः संपा-
तिनामकस्यजटाशुर्व्येष्टस्यपक्षिणः । वचनात् इतः-
शतयोजनात्परे समुद्रमध्येलङ्कायांसीतावर्तते तर स-
मुद्रं तांपश्यसीतिवचनात् । शतयोजनविस्तीर्णलवणा-

तीर्थी० एकसालमात्रभेदेनअश्ववालिनासाम्यशङ्कायावदेतन्माभूदितितन्निवृत्त्यर्थं अनोदितानामपिअन्यसालप्रस्थादीनांभे-
दमितिमन्तव्यम् । शिरो० जनयन् हेत्वर्थकःशतप्रत्ययः ॥ ६४ ॥ शिरो० निजघ्नान भक्षापकारजनितंवालिनोदोषंनिवर्त-
यामास । अतएवविशब्दप्रयोगः ॥ ६७ ॥ तिल० सुग्रीववचनादिसनेनानपकारिवालिषस्यानुष्कत्वेविमिश्रापकारित्वेनतदु-
क्ल्याहनमितिचिन्तितम् । शिरो० एककारेणाङ्गद्वयच्छेदः ॥ ६८ ॥ तीर्थी० चकारात् अशोकवर्नचमर्दयामास ॥ ६९ ॥

[पृ०] १. ध. समाहूय ।

तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७१ ॥
 निवेदयित्वाऽभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च । समाश्वास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७२ ॥
 पञ्च सेनाप्रमान्धत्वा सप्त मञ्जिसुतानपि । शूरमर्धं च निष्पिप्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७३ ॥
 अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन्नाश्वसान्वीरो यन्त्रिणस्तान्यदृच्छवा ॥ ७४ ॥
 ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्माहाकपिः ॥ ७५ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्ट्वा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७६ ॥
 ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीर्थं महोदधेः । समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७७ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितांपतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७८ ॥

र्णव । पुषुवे पुष्वातकारेत्यर्थः ॥ ७० ॥ हनुमान्
 रावणपालितांलङ्कांपुरींसमासाद्य । तत्र लङ्कायां । अशो-
 कवनिकां अन्तःपुरोद्यानं गतां । ध्यायन्तीं राममेव
 नैरन्तर्येणस्मरन्तीं । सीतां ददर्श ॥ ७१ ॥ ततोहनु-
 मान् । अभिज्ञानं अङ्गुलीयकरूपंरामचिह्नं । निवेद-
 यित्वा समर्प्य । अनित्यत्वात्समासेपित्यवभाषः । अ-
 तएवव्यासकारः “वाङ्मन्दसीतिवक्तव्ये “क्त्वापि-
 च्छन्दसि” इतिवचनमसमासेपित्यवर्थं तेनार्च्यदेवा-
 नागतइतिसिद्धं”इति । अनेनव्यभिचारेण समासेत्य-
 न्विधेरनित्यत्वंसिद्धमेव । प्रवृत्तिं सुग्रीवसख्यकरणसे-
 नासमूहीकरणप्रभृतिरामागमनवृत्तान्तं । “वार्ताप्रवृ-
 त्तिवृत्तान्तः” इत्यमरः । चकारात् “नैवदंशाग्रमश-
 कान्नकीटाग्रसरीसृपान् । राघवोपनयेद्रात्रात्स्वप्नतेना-
 न्तरात्मना” इति रामस्यसीतैकपरायणत्वादिकंसमु-
 चीयते । निवेद्य उक्त्वाच । वैदेहींसमाश्वास्य सदास्ते
 कान्तःसमागमिष्यतीतिसान्त्वयित्वा । तोरणं अशो-
 कवनिकावहिर्द्वारं । मर्दयामास । “तोरणोस्त्रीवहिर्द्वारं”
 इत्यमरः ॥ ७२ ॥ अग्रेगच्छन्तीत्यग्राः सेनायाअग्राः
 सेनाप्रगाः । अन्तादिष्वपाठेपि “अन्यत्रापिदृश्यते”
 इतिउपलब्धः । तान् पञ्च पिङ्गलनेत्रप्रमुखान् । जंजु-
 मालिप्रमुखान्सप्तमञ्जिसुतानपिहत्वा । शूरं अर्धं अश्व-
 कुमारं रावणद्वितीयपुत्रं । निष्पिप्य चूर्णीकृत्य । ग्रह-
 णं इन्द्रजित्पुक्तब्रह्मास्त्रेणबन्धनं । समुपागमत् प्राप्तः
 ॥ ७३ ॥ अस्त्रेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । वीरः सु-
 रासुराप्रभृन्परावणपालितलंकाप्रधर्षणादिना प्रख्यात-
 धीर्यः । माहाकपिः स्वयमश्रुतएवानेकराक्षसहननक्ष-

महत्वर्यः । पैतामहात् पितामहवत्तात् वरात् । आ-
 क्षानं यदृच्छया प्रयत्नंविना । अस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण ।
 उन्मुक्तं परित्यक्तं । ज्ञात्वा यन्त्रिणः आत्मानंरज्जुय-
 नेणबद्धावतस्ततःकृपतइत्यर्थः । राक्षसान् मर्षयन्
 तदपराधानक्षममाणइत्यर्थः । मैथिलीं मिथिलराज-
 सुतांसीतांकृते विना । कुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वा ।
 लङ्कांपुरींदग्ध्वा । रामाय प्रियं सीतादर्शनप्रियं । आ-
 ख्यातुं वक्तुंपुनरायात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अमेयात्मा
 अपरिच्छेद्यबुद्धिः । सः हनुमान् । महात्मानं सीतावि-
 योगान्वरेण्यवार्यैर्यैः । रामं । अभिगम्य अभिमुख्ये-
 नप्राप्य । अनेन हनुमतःकृतकार्यत्वंचोक्तितं । प्रद-
 क्षिणं चकृत्वा । सीता तत्त्वतो यथावत् । दृष्टेति ।
 न्यवेदयत् अकथयत् । सीतादृष्टेतिवक्तुंशक्यत्वेपि दृ-
 ष्टासीतेत्युक्तिः । रामस्यसीतादर्शनजीवनादिविषयसंश-
 योमाभूदितिबोधयन्ति । अन्येतु अदृष्टेतिप्रतिभासेतेति
 दृष्टेत्युक्तमिति । अपरेतु संतोषातिशयप्रकटनाय प्रथ-
 मंकृतकार्यनिर्देशइति ॥ ७६ ॥ अथयुद्धकाण्डकथांसं-
 गृह्णाति—ततइत्यादि । ततः हनुमद्वाक्यश्रवणानन्तरं ।
 सुग्रीवसहितः सन् । महोदधेः शतयोजनविस्तीर्ण-
 सिन्धोः तीरंगत्वा । आदित्यसंनिभैः शरैः । समुद्रं मार्ग-
 दानेउद्वासीनं क्षोभयामास आपातालमाङ्गुलीचकार
 ॥ ७७ ॥ सरितां नदीनांपतिः । अनेन रामकोपशा-
 न्तये कालीयइवसमुद्रःसपत्नीकःसमागतइतिध्वन्य-
 ते । समुद्रः आक्षानं निजरूपं । दर्शयामास । रा-
 मायेतिशेषः । समुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयन्
 नलेनसेतुं कारयामास । “हृकोरन्यतरस्यां” इतिप्र-

तीर्थी० ब्रह्मास्त्रस्यधर्मोपतयाबन्धनमार्गपञ्चषट्किकानन्तरंतन्मोक्षधर्मवतीतिप्रक्षणाहनुमदेवरोदताः ॥ ७४ ॥ चारो० चका-
 रात्स्वापराधक्षमापनवचनंसमुच्चारयामासेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

[पा०] १. ह. गृहीत्वाप्रत्यभिज्ञानंप्रवृत्तिविनिवेद्य ।

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपगमत् ॥ ७९ ॥
 तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८० ॥
 ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८१ ॥
 कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८२ ॥
 अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८३ ॥

योज्यकर्तुः कर्मत्वं ॥ ७८ ॥ रामस्तेन सेतुना लङ्का-
 पुरीं गत्वा । आहवे युद्धे । रावणं हत्वा सीतांप्राप्य ।
 अनुपपन्नात् । परां अतिशयितां । व्रीडां लज्जां । उपग-
 मत् । पौरुषनिर्वहणायरिपुहननपूर्वकं सीतापुनःप्राप्ता
 परगृहस्थितां कथं अङ्गीकरिष्यामीतिलोकापवादशङ्कया-
 लज्जितो भूदित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ततः व्रीडाप्राप्तेर्हेतोः ।
 “यत्तद्यतस्ततो हेतौ” इत्यमरः । तां तादृशपातिव्रत्यां-
 सीतां । जनसंसदि देवादिसभायां । परुषं वचनमुवा-
 च । “अकथितं च” इति द्विकर्मकत्वं । जनसंसदील-
 नेन प्रत्ययोत्पादनार्थं शपथं कुर्वितिसूचितं । सती
 पतिव्रतासीता । अमृष्यमाणा रामोऽपुरुषवचनमस-
 हमाना । ज्वलनं लक्ष्मणानीतमग्निं विवेश ॥ ८० ॥
 “ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषां । बभौ रा-
 मः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः” इत्येवक्रमः । अन्यस्तु-
 लेखकप्रमादकृतः । ततः अग्निप्रवेशानन्तरं । अग्नि-
 वचनात्सीतां विगतकल्मषां करणत्रयेऽपि दोषगन्धरहितां ।
 ज्ञात्वा रामः संप्रहृष्टः सन् । बभौ सर्वदैवतैः पूजितश्च-
 यमूव । अहो रामस्य धर्मापेक्षितेति स्तुतोऽभूदित्यर्थः
 ॥ ८१ ॥ महासतो महास्वभावस्य राघवस्य । तेन क-

र्मणा रावणवधेन । सचराचरं स्थावरजंगमसहितं
 सदेवर्षिगणं । त्रैलोक्यं त्रिलोकी । स्वार्थेऽप्यन् ।
 तुष्टं संतुष्टमासीत् । स्थावरस्य संतोषः पश्वोद्गमादि-
 नाऽवगम्यते । “अन्तःसंज्ञा भवत्येते” इति विष्णुपु-
 राणं ॥ ८२ ॥ यद्यपि सीतासमागमात्पूर्वविभीष-
 णाभिषेकः तथाप्यत्र क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयं । रामः ।
 विभीषयतीति विभीषणः । नन्दादित्वाह्युः ।
 शत्रुभयं कर इत्यर्थः । तं लङ्कायां चाभिषिच्य । समुद्रती-
 रेभिषेकः समुचीयते । यद्वा चोऽवधारणार्थः । अभि-
 षिच्यैव कृतकृत्यः नतुरावणं हत्वैव । लङ्कायां विभीषण-
 मभिषिच्य सुहिवनं छित्त्वा सहकारं स्थापयित्वेति वत् ।
 यद्वा चोऽन्वाचये । प्रधानतयाऽपवर्गमनुगृह्य आनुष-
 ङ्गिकतया रान्येभिषिच्येत्यर्थः । “शरीरारोग्यमर्थी-
 श्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां पुंसामपवर्ग-
 प्रदो हरिः” इति वचनात् । अभिषिच्य तदा रामः ।
 अभिषेकात्पूर्वकं स्यादिति विवर्णोऽभूत् । अथ रम-
 णीयो भूत् तदारामो रामोऽभूत् । विज्वरः भरतो यथा-
 रान्यनस्वीकृतवान् तथाऽयमपि चेत् किं कुर्यामिति पूर्व-
 ज्वरोऽभूत् । सद्दानीं निवृत्त इत्यर्थः । यद्वा नागपाश-

शिरो० सती सतीभिः पतिव्रताभिः ईयते मनसा प्राप्यते स्वसतीलनिर्वाहार्थं नित्यं स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ८० ॥ तिल० ततः अभि-
 षचनात् “विष्णुदम्भावां निष्पापं प्रतिशृङ्खलराघव” इत्येवंरूपात् । विगतकल्मषां निष्पापां । स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य चतुर्थां प्रत्याप्य
 सीतामङ्गीचकारेति शेषः । क्वचित् “अग्रहीदमर्लारामो वचनाद्यगुरोस्तदा” इति पठ्यते । तत्रामलामिति पुनरुक्तमापद्यते । तेन कर्मणा
 सीताप्रत्यायनान्तेन कर्मणा । ऋषिदेवगणसहितं चराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तुतोष । तत्संतोषेण च प्रहृष्टः संतोषवशादेव सर्वदैवतैः
 पूजितश्च रामो बभौ । अत्र केचित् अचराणां वृक्षादीनां रावणकृतपीडापरिहानाभावेन रावणवधजन्यसंतोषाभावात् एवंचक्षते । देव-
 ऋषिगणं इति पाठः “कृत्यकः” इति प्रकृतिभावः । तत्र देवगणाद्वा दयः ऋषिगणा विश्वामित्रादयः एतद्वृत्तं त्रैलोक्यं सचराचरं ।
 अत्र चरप्रजाः गतिभक्षणमात्रप्रधानां स्तिर्यक्त्वोत्तमः पशुपत्यादयः ऐरावत्यादयः । अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्नाः ज्ञानयुक्तप्रजा-
 अवाकूलोत्तमोऽनुप्याः । एवं च स्वस्वशेषैर्यिगवाकूलोत्तमोत्तमैश्च ऋषिगणैर्भूतैर्लोक्यं तुष्टं । रावणस्य मर्त्योपेक्षितत्वात् प्राधान्येन देवर्षि-
 ग्रहणमिति । शिरो० विगतकल्मषां कल्मषसंघन्य इत्यासीत् । ज्ञात्वा जलानुबोधयित्वा लीचकारेति शेषः । लोकद्वयसंमिलिता-
 न्ययि । विगतकल्मषां बोधयित्वेत्यनेन रामस्य लोकापवादभीत्यर्थं बोधितं । तेन रघुनाथे सौशील्यगुणोप्युक्तः । सर्वदैवतैः पूजित इत्यनेन
 यदि सर्वदैवतैः पूजितस्तर्हि मनुष्यादिभिः पूजित इति किं वक्तव्यमिति काव्यायार्थापत्तिरलंकारोप्युक्तः । ज्ञात्वा स्वजान्तरं भावितोऽपि ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥ तनि० प्रधानाभिलषितकैश्च साध्याज्यलाभेन यदिलेख्यं मनभ्युपगतं स्यात्तदा “अहं हत्वा दशग्रीवं संप्रहृष्टं सवान्धम् ।
 राजानं त्वं करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेश्वर ।” इति कृताप्रतिज्ञाविकला स्यादिति महाज्वरः प्रवृत्तः सद्दानीं निवृत्त इति प्रमुमोद ॥ ८३ ॥

[पा०] १. ऋ. ट. कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः
 सर्वदैवतैः ।

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृदुतः ॥८४॥
 भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्यान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८५ ॥
 पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८६ ॥
 नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिस्सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥८७॥
 प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो ह्यरोगश्च दुर्मिक्षभयवर्जितः ॥ ८८ ॥

प्रभृतिषु “यन्मयानकृतोराजाराक्षसानांविभीषणः । तच्चमिध्याप्रलम्भमाप्रधक्ष्यतिनसंशयः” इति योयमन्तसापः सहृदानीनिवृत्तइत्यर्थः । नकेवलंविज्वरः प्रमुमोदथ प्रक्षेपेणमोदंप्राप्तश्च । चक्षिणोऽङ्गिकरणादिनित्यमनुदात्तेतज्जालनेपदत्वं । अतोऽत्रपरस्मैपदप्रयोगः । अनेनरामस्यरावणवधसीताप्राप्ती आनुषङ्गिकफले । स्वाश्रितविभीषणाभिषेचनमेव परमपुरुषार्थइत्यवगम्यते । यद्वा । नौ पक्षिणिजटायुषि ज्वरोयस्यसः । यथालोकेकस्यचित्पुत्रस्तोत्सवे कथंचिन्मोदमानोपि पिता पूर्वातीतपुत्रस्मरणात्संतप्तएवभवति । एवंसर्वलोकपितास्वामीच विभीषणाभिषेकसमये विनाभिषेकमतीतजटायुषंस्मरन् किंचिदन्तस्तापोपपन्नद्वयमुमुदइत्यर्थः । यद्वा । विज्वरइत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । प्रमुमोदेतीष्टप्राप्तिः । हेति प्रसिद्धौ विस्मयेवा । हन्त रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ रामः । देवताभ्यः रामविजयश्लाघनायागताभ्यः । वरंप्राप्य तेनवरेण । वानरान् रणेमृतान् । समुत्थाप्य सुप्तानिबोत्थाप्य । सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिमिवृतःसन् । पुष्पकेण कुबेरंविजित्यरावणेनसमानीतेनपुष्पकाख्यविमानेन । अयोध्यांप्रति प्रस्थितः ॥८४॥ सत्यपराक्रमः सत्यविषयपराक्रमवान् । रामइति क्रियाभेदात्तद्विरुक्तिः । भरद्वाजाश्रमंगत्वा । भरतस्यान्तिकं समीपंप्रति । हनूमन्तं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । हनूशब्दङ्कारान्तोप्यस्ति । भरद्वाजेनात्र स्थातव्यमितिप्रार्थिते तद्विवसेन चतुर्दशवर्षपूर्तः पूर्णेचतुर्दशवर्षेआगमिष्यामीतिभरतंप्रत्युक्तेःसत्यत्वरक्षणाय हनूमन्तंप्रेरितवानितिभावः ॥ ८५ ॥ रामस्तपुष्पकं समारुह्य सुग्रीवसहितःसन् ।

तदा गमनकाले । आख्यायिकां पूर्ववृत्तकथां । “आख्यायिकोपलब्धार्था” इत्यमरः । पुनःपुनःजल्पन् कथयन् । अर्यात्भरतविषयाख्यायिकां सुग्रीवेणजल्पनितिगम्यते । नन्दिग्रामं भरतस्थानं । तदा तस्मिन्नेवकाले शीघ्रमित्यर्थः । ययौ प्राप ॥ ८६ ॥ अनघः सम्यगनुष्ठितपितृवचनः । यद्वा “शिरसायाचतस्तस्यवचनंनकृतंमया” इत्युक्तपापरहितइत्यर्थः । यद्वा । निरस्तसमस्तव्यसनः । “दुःखैतोव्यसनेष्वधं” इतिवैजयन्ती । रामः भ्रातृभिःसहितः । “कदान्वहंसमेध्यामिभरतेनमहात्मना । शत्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरधुनन्दन” इत्युक्तमनोरथपूर्णइत्यर्थः । नन्दिग्रामे जटा हित्वा शोधयित्वा । उपलक्षणमेतत् । “विशोधितजटःक्लातश्चित्रमात्यानुलेपनः । महाह्रवसनोरामस्तस्यौ तत्रश्रियाज्वलन्” इत्युक्तरूपः । सीतामनुप्राप्य समीपेप्राप्य । “रामरत्नमयेपीठेसहसीतंन्यवेशयत्” इत्यानुकरीत्यादिव्यसिंहासनेसीतयाभिषेकंप्राप्येत्यर्थः । राज्यंपुनरवाप्तवान् । धितुर्वचनात्पूर्वप्राप्तंविशिष्यपुनरद्यप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ रामस्यराज्यप्राप्तिकृतं लोकस्यातिशयंदर्शयति—प्रहृष्टेति । लोकः जनः । प्रहृष्टमुदितः सदान्नीमासीदितिशेषः । एषमुत्तरत्रापि । प्रहृष्टः संजातरोमाश्च । “हृषेलोमसु” इति अनिदत्वविधानात् । मुदितइतितन्मूलसंतुष्टान्तःकरणत्वमुच्यते । तुष्टः समस्तकामलाभजनितप्रीतियुक्तः । यद्वा । “इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलं । गजेनमहतायान्तरामंछत्रावृताननं” इत्यमिलषितलाभउच्यते । पुष्टः “विषयेतेमहाराजरामव्यसनकर्षिताः । अपिधुक्षाःपरिन्तानाःसपुष्पाङ्कुरकोरकाः” इत्युक्तरामविर-

तिल० महत्त्ववानरसेनयासहृदकस्माद्भगवन्भरतादेःशङ्कामाभूदितितद्विसर्जनम् । शिरो० सत्यपराक्रमः सत्योऽन्वसाप्रतियोगीपराक्रमोयस्य । किंच सत्याखयोध्या साऽस्त्राधारत्वेनयेषातेसत्याखयोध्यावासिनः तान्निर्हन्पिपतीतिसत्यपरः अतएवनक्रमत्वे अयोध्यांपरित्यज्यनक्रचिह्नच्छतीत्यक्रमः सन्वासौसचेतिचभयपदविशेषणकर्मधारयः ॥ ८५ ॥ तिल० पुनरिति । पुष्पकादवतीर्णत्वात्पुनस्तपुष्पकंसमारुह्य ॥ ८६ ॥ तीर्थी० सीतामनुप्राप्य सीतासादृश्यंप्राप्य । मुनिवेषत्वाग्नेनसीतामनुरूपः प्राप्येतियावत् ॥ शिरो० अनघः दूरीकृतदेवव्यसनः ॥ ८७ ॥ तीर्थी० एतदन्तर्निरितकृतत्वेनोपदिश्यदेवविरतःपरवत्तरकाण्डविषयंभिष्यत्वेनोपदिशति—प्रहृष्टेति ॥ ८८ ॥

न पुत्रमरणं किञ्चिद्भयन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्थश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥८९॥
 न चाभिर्जं भयं किञ्चिन्नाप्सु मृज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किञ्चिन्नापि प्वरकृतं तथा ।
 न चापि भुङ्क्ष्यं तत्र न तत्करभयं तथा ॥ ९० ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च । नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ ९१ ॥
 अश्वमेधशतैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ।
 असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशाः ॥ ९२ ॥

हजकार्श्यत्यागात्पुष्टः । सुधार्मिकः सुधर्मः राममक्ति-
 पूर्वकर्म तत्परतीति सुधार्मिकः । “धर्मचरति” इति
 ठक् । “क्षियोवृद्धास्तरुण्यश्च” इत्युक्तधर्मफलभागा-
 त्यर्थः । निरामयः शारीररोगरहितः । अरोगः मान-
 सव्याधिरहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः । भिक्षाणां-
 व्युद्धिः दुर्भिक्षं । व्युद्धावव्ययीभावः । दुर्भिक्षात्भयं
 दुर्भिक्षभयं तेनवर्जितः । अनेन पूर्वसीताविशिष्ट-
 रामवियोगे प्रजानामासयादिकमासीत् । तदिदानीं
 निवृत्तमित्युच्यते । प्रहृष्टेत्यादि रामाभिषेकदर्शनसंतो-
 धोनवर्णयितुंशक्यइत्याहकविः । प्रहृष्टमुदितोलोकस्तु-
 ष्टःपुष्टः इति । अयं प्रीतिकामितकैर्कुर्यसिद्धिं दर्शय-
 ति—सुधार्मिकइति । शोभनोद्धर्मः विशिष्टविषयकै-
 कुर्यमेव । अयकैर्कुर्यविरोधिनिवृत्तिमाह—निरामयो-
 हारोगश्चेति । कैर्कुर्योपकरणसमृद्धिमाह—दुर्भिक्षेति
 ॥ ८८ ॥ अयं वर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानासुत्तर-
 काण्डकयां संगृह्णाति—नपुत्रेत्यादि । केचिदपि-
 पुरुषाः क्वचित् कुत्रापिदेशे किञ्चित् कादाचित्कमपि ।
 पुत्रमरणं नद्भयन्ति । नद्भयन्तीत्यनेन ब्राह्मण-
 पुत्रश्च कदाचित्प्राप्तमपिपरिहरिष्यतीतिभाषः । ना-
 र्थश्चाविधवाः नित्यंपतिव्रताश्च भविष्यन्ति । यद्वा ।
 विविक्षतवायास्ताः विधवान्वभिचारिण्यः । अव्य-
 भिचारित्वेपि पत्यावप्यननुरागःकासांचित्स्यात्सनेत्या-
 ह—पतिव्रताइति । कौसल्यादयस्तु पुत्रवत्तथावृद्ध-
 तयाधनविधवाइतिभावः ॥ ८९ ॥ तत्र राज्ये ताप-
 त्रयगन्धोपिनभविष्यतीत्याह—नचेत्याद्यर्थेत्त्रयं । अ-

भिर्जंभयं नकिञ्चित् नभविष्यति । अन्तवःनाप्सुमृज-
 न्ति । मृक्त्वानमरिष्यन्तीत्यर्थः । एवमाविदैविक-
 निवृत्तिकृता अथाभ्यासिकादिनिवृत्तिमाह—नापि-
 प्वरकृतंतथानचापिभुङ्क्ष्यमिति । नतत्करभयमित्या-
 धिभौतिकोपलक्षणं ॥ ९० ॥ तत्ररामराज्येजनिष्टनि-
 वृत्तिमुक्त्वेष्टसिद्धिमाह—नगराणीति । नगराणिधन-
 युतानि राष्ट्राणिधान्ययुतानिचभविष्यन्ति । अतएव-
 सर्वेनागरिकाजानपदाश्च यथाकृतयुगे तथात्रेतायाम-
 पि नित्यंप्रमुदिताभविष्यन्ति । “गत्यर्थो कर्मक—”
 इत्यादिनाकर्तरिक्तः ॥ ९१ ॥ एवं क्षत्रियासाधारणं
 प्रजापालनरूपधर्ममुक्त्वा द्विजातिधर्मानाह—अश्व-
 मेधेति । अर्धत्रयमेकान्वयम् । महायशाः प्रजापाल-
 नलब्धमहाकीर्तिः । अनेनद्रव्यशुद्धिरुक्ता । अश्वमेध-
 शतैः अनेकाश्वमेधैः । “दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधमु-
 पाकरोत्” इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा बहुसुवर्णकैः
 बहुसुवर्णकार्यक्रतुविशेषैश्च । “सुवहूनि सुवर्णानि च-
 त्रोपकरणतः । बिन्दते सकतुः स्मद्भिः स्मृतो बहुसुवर्ण-
 कः” इतिवचनात् । एवमुत्तरकत्वानुष्ठानप्रदर्शनेन
 पूर्वकृतवोभिष्टोमाद्योपिबहुभिरुवाइतिसिद्धम् । गवां-
 कोट्ययुतंदत्त्वा दशसहस्रकोटिपरिमिताः गाः ब्राह्मणे-
 भ्योदत्त्वा । ब्रह्मलोकं ब्राह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्था-
 नं परमपदं प्रयास्यति । अत्रमहायशाइत्यनेन यत्कि-
 ञ्चिदपवादश्रवणमात्रेणसीतात्यागःसूचितः । दशव-
 र्षसहस्राणिअश्वमेधानुष्ठानकालइत्युक्त्या सीतांविनैव
 ऋत्वनुष्ठानस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च अभिषेकात्परं स्वल्पएव-

तिल० अविधवाः मर्त्यगमनात् घवांशपुत्रलज्जावादा ॥ ८९ ॥ तीर्थी० असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीति योजना ।
 ब्रह्मलोकः तंपरमात्मस्वरूपं सगुणस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वस्य लोकं वैकुण्ठाख्यं च प्रयास्यतीत्यर्थः । तिल० इष्टादत्त्वेत्यादिस्वरूपकथनं
 भुतुतेषां रामस्य लोकप्राप्तिप्रतिहेतुतेति बोध्यम् । यत्तु कृतकृता अश्वमेधाद्यनुष्ठानसमाप्त्युपाधिप्रमुक्तावज्याश्रमनद्वारा ब्रह्मलो-
 कप्राप्तौ हेतुत्वमित्युक्तं तत्र । भगवदवताराणां पुण्यपापसंबन्धसर्वतश्चक्रितत्वात् । अश्वमेधाद्यनुष्ठानं तु लीलामात्रं लोकोपदेशा-
 येत्यन्यत्र विस्तरः । शिरो० विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः । विधिपूर्वकं यथाविधि । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा । विषम० गवां कोट्ययुतं दत्त्वा स-
 हस्रोत्तरकोटिपरिमिता गाः विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यः विधिपूर्वकं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीत्युत्तराण्यर्थः ॥ ९२ ॥

[पा०] १. अ. अ. ड. विद्वद्भ्यो विधिपूर्वकं ।

राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यति राघवः । चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्स्वेस्ते धर्मे नियोक्ष्यति ॥ ९३ ॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ९४ ॥
 इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९५ ॥
 एतदाख्यानमायुष्यं पठन्नामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९६ ॥

वर्षसहस्रकाले सीतावियोगइत्यवसीयते । अश्वमे-
 धारंभञ्च रावणवधरूपपापनिवर्हणार्थतयाप्रसक्तइत्य-
 विलंबितः । ततःपूर्वमेवसीतावियोगः प्रथमाश्वमेधे-
 सीताप्रतिरूपकरणात् । प्रतिकृत्यापियज्ञानुष्ठानस्यप्रा-
 भाणिकत्वंवक्ष्यतिदर्भशयनप्रकरणादौ ॥ ९२ ॥
 एवं धर्मानुष्ठानत्वमुक्त्वा धर्मप्रवर्तकत्वमाह—राजे-
 ति । अस्मिन्लोके राघवः राजवंशान् क्षत्रियवंशान्
 शतगुणान् शतगुणितान् । स्थापयिष्यति । शतगुणं-
 विवृष्टान् राजवंशान् प्रत्येकराज्यप्रदानेनपालयिष्य-
 तीत्यर्थः । चत्वारोवर्णाः चातुर्वर्ण्यं । स्वार्थेण्यन् ।
 स्वेस्ते स्वस्ववर्णाश्रमोचिते । धर्मे । पूर्वादित्वात्सर्वना-
 मत्वविकल्पः । नियोक्ष्यति प्रवर्तयिष्यति ॥ ९३ ॥
 धर्मसंस्थापनातिशयप्रदर्शनायराज्यपरिपालनकालबहु-
 त्वंदर्शयति—दशेति । दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशता-
 निच । एकादशसहस्रसंवत्सरानित्यर्थः । उपासित्वा
 उपास्य । बालन्दसीतिवक्तव्ये “क्त्वापिच्छन्दसि”
 इतिप्रयोगादनित्येत्यबादेशः । सान्त्वपूर्वजनानुवर्त-
 नेनपरिपाल्येत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । राज्य-
 पालनेन्यासङ्गाभावोदर्शितः । ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं । गमि-
 ष्यति ॥ ९४ ॥ अथैतत्पठनस्यमोक्षसाधनत्वमाह—
 इदमिति । पूयतेनेनेति पवित्रं । “कर्तरिचार्षिदेवत-
 योः” इतिकरणेइत्प्रत्ययः । परिशुद्धिसाधनमित्यर्थः ।
 नकेवलंशुद्ध्यापादकं किंतुपापघ्नं । “अमनुष्यकर्तृके-
 च” इतिटक्प्रत्ययः । पुण्यं लाङ्गलंजीवनमितिबत

पुण्यसाधनं । अनेनप्रायश्चित्तव्यावृत्तिरुक्ता । तद्धि
 पापमेवनिवर्तयति । उक्तार्थत्रयेहेतुमाह—वेदैश्चसंमि-
 तमिति । सर्ववेदसदृशमित्यर्थः । इदंरामचरितं
 संक्षेपरूपं । यःपठेत् वेष्टवत्सनियमंप्रतिदिनंपठेत् ।
 ससर्वपापैः पूर्वोचराचैः । प्रमुच्यते । तदुक्तं रामोप-
 निषदि “ब्रह्महत्यासहस्राणिवीरद्वत्याशतानिच ।
 स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतत्पापयुतानिच । कोटिकोटिस-
 हस्राणिउपपातकजान्यपि । सर्वोष्यपिप्रणश्यन्तिरा-
 मचन्द्रसकीर्तनात्” इति ॥ ९५ ॥ एवं रामच-
 रितपाठस्यमोक्षफलमुक्त्वा आनुषङ्गिकफलोक्तिपूर्वकं
 तस्यसंबन्धिसंबन्धपर्यन्ततामाह—एतदिति । आयुः
 प्रयोजनमस्य आयुष्यं । “स्वर्गादिभ्योयद्वक्तव्यः”
 इति यत्प्रत्ययः । आख्यानं आख्यायिकारूपं । एत-
 द्रामायणं बालरामायणं । रामस्वयनं रामायणं ।
 अयगतावितिधातोर्भवेत्युट् । रामचरितमित्यर्थः ।
 रामः अव्ययते प्राप्यतेअनेनइतिवा रामायणं ।
 रामः अयनं प्रतिपाद्योयस्येतिवा रामायणं । “पूर्वपदा-
 त्संज्ञायामगः” इतिणत्वम् । पठन्नरः वर्णाश्रमादिनि-
 यमंविना योपिकोपि । सपुत्रपौत्रः दशपूर्वपरसहित-
 इत्यर्थः । सगणः सभृत्यबन्धुः । प्रेत्य आत्यन्तिक-
 शरीरनाशंप्राप्य । स्वर्गे परमपदे । “तस्या हि-
 ण्मयःकोशःस्वर्गोलोकोज्योतिषावृतः” इतितस्मिन्स्वर्ग-
 शब्दप्रयोगात् । विसृक्तसर्वपापंप्रति स्वर्गमात्रस्या-
 फलत्वाच्च । महीयते पूज्यते । “तंपश्चशतान्यप्सर-

तनि० राज्येनखड्गरामःस्वयमुपास्यःस्वयमत्यन्तानुकृत्याचरणेनराज्योपासनंनकारेतिसीशीत्यमुक्तं । तिल्ल० अवतारस्यागका-
 लमाह—दशेति । उपासित्वा नित्यवदनुष्ठानेत्यर्थः । ब्रह्मलोकं मायिकंवैकुण्ठादिलोकं । अनेननिजमित्यकर्मयोगोपेतस्यैवसाक्षात्प-
 रंपरशान्नाब्रह्मलोकप्राप्तिरितिचिन्ति । शिरो० दशवर्षसहस्राणिदशसङ्ख्यागुणितानिर्वर्षसहस्राणि भिसहस्रसङ्ख्यासङ्ख्यातवर्षाणि
 त्रिंशत्सहस्रवर्षाणीत्यर्थः । दशवर्षशतानिच दशसङ्ख्यागुणितानिर्वर्षशतानिशतत्रयवर्षाणि सहस्रत्रयवर्षाणीत्यर्थः । एवंचत्रयस्त्रि-
 शत्सहस्रवर्षाणिराज्यंरामोनिस्सरमणशीलः उपासित्वाकृत्वेत्यर्थः । त्यक्त्वाभावार्थः । आब्रह्मलोकं अःविष्णुः आःप्रजापतिः
 ब्रह्मशिवः तैल्लोक्यतेहदिनित्यस्मर्यतेतत् । किञ्च ब्रह्माभिर्भूलोकंआनन्दधनं अप्रकटायोप्यापुरंप्रयास्यतिप्राप्यति । अप्रकटतया-
 तत्रैवस्थास्यतीत्यर्थः । अत्रप्रशब्दोपादानेनतत्परिकराणामपिताहविस्थितिरितिब्यञ्जितम् । बहुवचनान्तसहस्रशब्देनबहुवचनान्तश-
 तशब्देनच सहस्रत्रयशतप्रयत्नामः कपिजलाधिकरणन्यायेनावगन्तव्यः । एकसहस्रैकशतार्थकत्वनोपपद्यते तयोर्बहुवचनान्त-
 स्वात् । “विशलायाःसदैकत्वे” इत्यनुशासनेनैकशेषमन्तराबहुवचनान्तत्वस्यदुर्लभत्वात् । अतएव “त्रयोदशान्दसाहसंब्रह्म-
 चर्यमखण्डितं” इति ॥ ९४ ॥

पठन्विजो वागृषमत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् । वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनध
शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीमद्रामायणकथासंक्षेपोनाम
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

संप्रतिधावन्तिशतंमालाहस्ताःशतंचूर्णहस्ताः” इति-
श्रुतेः ॥ ९६ ॥ अथ चातुर्वर्ण्यव्यतिरिक्तस्यनाधिकार-
इतिसूचयन्वर्णविशेषनियतानिफलानिदर्शयति—
पठन्निति । स्यादित्येतदव्ययंयथार्थं । इदं बालरामायणं
पठन् द्विजोयदि । वागृषमत्वं वाचिश्रैष्ठ्यं वेदवेदाङ्ग-
पारगत्वं । ईयात् प्राप्नुयात् । ईगतावित्यस्माद्धातोः-
लिङ् । पठन् क्षत्रियोयदि भूमिपतित्वं चक्रवर्तित्वमी-
यात् । पठन् वणिग्जनोयदि पण्यफलत्वमीयात् ।
पणमूल्यंतदहृतीतिपण्यं क्रयविक्रयार्हवस्तु तदेवफलं
लभोयस्य स पण्यफलः । तस्यभावः पण्यफलत्वं ।
“पण्येयूताविभूत्सृष्टेभूतौमूल्येधनेपिच ” इत्यमरः ।
पण्यशब्दादहृतीत्यल्यर्थः । “अवद्यपण्य—” इत्या-
दिना पण्यतेर्यत्प्रत्ययान्तोनिपातोवा । पठन् शूद्रोपि
जनोयदि महत्त्वं स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयात् । यद्वा ।
स्यादित्येतदल्पार्थेऽव्ययं । स्यात्क्षत्रियः अल्पनृपतिः ।
भूमिपतित्वं अल्पजभूमण्डलेष्वरत्वमीयात् । एवमल्प-
ज्राह्मणइत्यादि नेयम् । यद्वा स्याच्छब्दः कथंचिद्व-
र्धेनिपातः । “स्यादस्तिस्वाप्नास्ति—” इत्यादिसप्तभ-
ङ्गीव्याख्याने तथोक्तत्वात् । तथाच कथंचित्पठन्
शास्त्रोक्तनियमंविनापिपठन्नित्यर्थः । एकदेशंपठन्नि-
तिवा । अथवा वागृषमत्वादिकमीयात् । स्याच्च
सत्तांलभेतचेति सर्वसाधारणंसत्तालभरूपफलं ।
“अस्तिब्रह्मेतिचेद्देह । सन्तमेनंततोविदुः” इतिश्रुतेः ।
कश्चित् “स्यात्प्रबन्धेचिरातीति” इतिवचनात् स्याच्छ-
ब्दःप्रबन्धपरइत्याह । तदज्ञानविजृम्भितं । “स्यात्प्रब-
न्धेचिरातीतेनिकटागामिकेपुरा” इति वाक्यशेषात्
पुराशब्दस्यनानार्थत्वंहिदत्रोच्यतइति । यद्यपि “आ-
व्येष्टतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमप्रतः” इतिश्रुत्येतिहा-

सपुराणयोःश्रवणमात्रंस्मृतिभिरनुकृतं ननु पठनं ।
तथापि “पठन्” इत्यादिकृषिवचनप्रासाध्यात् “वच-
नाद्व्यकारस्य” इतिन्यायेनास्मिन्संक्षेपपाठमात्रेधि-
कारोस्तीतिसिद्धं । तथा सहस्रनामाध्यमयान्तेचह-
इत्येते “यइदंशृणुयान्नित्यंश्चापिपरिकीर्तयेत्” इत्या-
रभ्य “वेदान्तगोब्राह्मणःस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ।
वैश्योयधनसमृद्धःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात्” इति ।
यद्वा वेयोपबृंहणेशूद्रस्यसर्वथाऽनधिकारात् शूद्रइ-
त्यत्र पठन्नितिननुषज्यते किंतु शृण्वन्नित्यध्याह्रियते ।
“शृण्वन्नामायणंभक्त्या” इतिश्रवणस्यापिमहाफल-
त्ववचनात् । अत्रसंक्षेपे तकारेणोपक्रम्य यादितिस-
मापनात् गायत्रीरूपत्वमस्यगम्यते । अत्रश्लोके उप-
जातिवृत्तं । “स्यादिन्द्रवज्राततजास्ततोर्गौ” । “उपे-
न्द्रवज्राजतजास्ततोर्गौ” । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभा-
जःपादायदीयाउपजातयस्ताः” इतिलक्षणात् ॥९७॥
प्रथमसर्गमुपसंहरति—इतीति । ऋषिणाप्रोक्तमर्थं
“तेनप्रोक्तं” इत्यण् । श्रीमद्रामायणे श्रीमद्रामाय-
णाख्ये । आदिकाव्ये प्रथमकाव्ये । बालकाण्डे संक्षे-
पोनाम प्रथमःसर्गः । समाप्तइतिशेषः । काव्यलक्षणं-
सर्गलक्षणंचोक्तंदण्डिनाकाव्यादर्शे “नगरार्णवशैलर्तु
चन्द्राकौदयवर्णनैः । उद्यानसलिलश्रीडामधुपानर-
तोत्सवैः । विप्रलम्भैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मञ्ज-
र्युतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं-
रसभावनिरन्तरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैःप्राव्यवृत्तैः
सुसन्धिभिः । सर्वत्रमिन्द्रवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जनं ।
काव्यं कल्पान्तरस्थापिजायतेसदलंकृति” इति ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥१॥

स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ॥ शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥
 अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ॥ रमणीयं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥
 न्यस्यतां कलशस्तातं दीयतां वल्कलं मम ॥ इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ॥ प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥
 स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ॥ विचचार ह पश्यन्तस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥
 तस्याभ्यासे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् ॥ ददर्श भगवांस्तत्र कौश्वयोश्चारुनिस्स्वनम् ॥ ९ ॥
 तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥ जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥
 तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥ भार्या तु निहतं दृष्ट्वा कराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥

समुनिः तमसायाविलक्षणंतीरमासाद्य । तदा आसा-
 द्नकाले । अकर्दमं अपङ्क्तं । तीर्थं जलावतरणं ।
 “ तीर्थमन्नायुपाध्यायशास्त्रेष्वनुनिपावने । पात्रोपा-
 ग्रहवतरेषु ” इतिवैजयन्ती । दृष्ट्वा पार्श्वस्थितं शिष्यं
 आह ॥ ४ ॥ भरद्वाजइतिवाल्मीकेः प्रधानशिष्यस्वनमः ।
 हेभरद्वाज । अकर्दमं अपङ्क्तं । अधःप्रदेशेपङ्कुरहितमित्य-
 र्थः । अन्यत्र पापरहितं । प्रसन्नांबु प्रसन्नखलिलं ।
 लोकेकिंचिदधःपङ्कुरहितत्वेपिजलं कलुषमेवभवति ।
 किंचिभिर्मलोदकत्वेऽप्यधःसपङ्कमेवदृश्यते नतथेदमि-
 तिभावः । अन्यत्रांबुवत्प्रसन्नं । अतएवरमणीयं ।
 सन्मनुष्यमनोयथा सत्पुरुषहृदयसदृशमिदंतीर्थं । नि-
 शामय पश्य । “ शमोऽदर्शने ” इतिमित्राभावादृश-
 नार्थोऽयंशब्दः । सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नां वितिवा यो-
 जना ॥ ५ ॥ हेताव वत्स । कलशः उदपात्रं । न्य-
 स्यतां भूमौस्थाप्यतां । ममवल्कलं स्नानशाठ्यार्थावृक्ष-
 त्वक् । दीयतां । किमर्थमित्यत्राह—इदमेवेति । उत्तमं
 अकर्दमत्वादिगुणयोगेनजाह्नवीतीर्थात्तुश्रेष्ठं इदमेवतम-
 सातीर्थं अवगाहिष्ये अत्रैवस्नास्यामि । माध्याह्निक-
 कालातिक्रमादगात्वाजाह्नवीमितिशेषः । त्वमप्यत्रैव
 स्नाहीत्यर्थः ॥ ६ ॥ महात्मना महामनसा । वाल्मी-
 केन वाल्मीकिना । “ तस्येदं ” इतिसंबन्धमात्रेऽगु ।
 संबन्धश्चात्रपुत्रत्वं । एव पूर्वोक्तरीत्या । उक्तः । गुरो-
 र्नियतः परतः भरद्वाजः । मुनेस्तस्य वाल्मीकेः ।
 वल्कलं । प्रायच्छत प्रादात् । दाणः यच्छादेशः । छ-

न्दसिबहुलप्रहणादात्मनेपदं संबन्धसामान्येषष्ठी तस्मा
 इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नियतेन्द्रियः निगृहीतेन्द्रियोपि ।
 सः वाल्मीकिः । शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय । विपुलं
 विशालं । वनं । सर्वतःपश्यन्सन् । विचचार । हेति-
 विस्मये । निगृहीतेन्द्रियस्यविपुलवनावलोकनं दैवकृ-
 तत्वाद्विस्मयनीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भगवान् माहात्म्य-
 वान् । “ भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययद्वाक्यकीर्तिषु ”
 इत्यमरः । शापानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः । वाल्मीकिः । तत्र
 वने । तस्य तीर्थस्य । अभ्यासे समीपे । चरन्तं वर्त-
 मानं । अनपायिनं अविनाभूतं । क्षणविरहासहिष्णु
 कौश्वमिथुनमितिप्रसिद्धं । चारुनिस्स्वनमितिरतिक्वा-
 लिकस्वरोक्त्या रतिर्द्योत्यते । कौश्वयोर्मिथुनं द्वन्द्वं ।
 पुँल्लिङ्गत्वमार्थः । ददर्श ॥ ९ ॥ पापनिश्चयः रतिसम-
 येपिहृदनकरणात्कूरनिश्चयः । वैरनिलयः सर्वजन्तु-
 विषयसहजशात्रवयुक्तः । निषादः । तस्मान्मिथुनात्
 तन्मिथुनमासाद्य । स्यल्लोपेपञ्चमी । पुमांसंप्रकं
 अवयवं । तस्यपश्यतः तंपश्यन्तंमुनिमनादृत्य “ षष्ठीचा-
 नादरे ” इत्यनादरेषष्ठी । जघान हतवान् ॥ १० ॥
 भार्या कौश्वी । निहतं व्याधहतं । अतएव । मही-
 तले भूतले । वेष्टमानं घूर्णमानं । शोणितपरीताङ्गं
 रुधिरव्याप्तशरीरं । तं कौश्वं । दृष्ट्वा । करुणां श्रोतुः
 कारुण्यावहां । गिरं । कराव करुणशब्दमकरोत् ।
 ओदनपाकंपचतीतिवत् । अरोदीत् ॥ ११ ॥

शिरो० तीर्थं ऋषिसेविततमसाजलं । “ तीर्थं शास्त्रावरक्षेत्रमत्रोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारविजुष्टांभस्त्रीरजस्तुचविधुतं ”
 इतिविष्णोशास्तीर्थशब्दस्य ऋषिजुष्टांभःपरलं । ४ शिरो० प्रायच्छतः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यलाशतमनेपदम् । ७ ॥

[पा०] १ छ. सप्तं. २ न्मायुष. ३ अ. स्तावदी. ४ ख. च. लाभि.

वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेण भस्मेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥
 तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ॥ ऋषेर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥
 ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः ॥ निशाम्य रुदन्तीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 मानिषाद् प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ॥ यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

पतिना पत्या । नाभावकार्षः । सहचारिणा सहचार-
 शीलिन । ताच्छ्रीत्येणिनिः । सहितेनेत्यनेन मनस्स-
 ज्जतिरुच्यतइति नतेनपुनरुक्तिः । ताम्रशीर्षेण रक्त-
 शिरसा । “उत्तमाङ्गंशिरःशीर्षे” इत्यमरः । भस्मेन
 रतिपरवशेनेत्यर्थः । पत्रिणा प्रशस्तपक्षेण । तेनद्विजेन
 पक्षिणा । “दन्तविप्राण्डजाद्विजाः” इत्यमरः ।
 भार्या वियुक्ता विरहितासती । करुणांगिरं करावेति-
 पूर्वपान्वयः । वै इतिपादपूरणे । “तुहिचस्महवैषाद-
 पूरणे” इत्यमरः । अत्रविशेषणानि भार्यायाः शोका-
 तिरहेतुत्वेननिर्दिष्टानि ॥ १२ ॥ तथा शोणितपरी-
 ताङ्गमित्याद्युक्तरीत्या । निषादेन निपातितं हिंसित-
 मित्यर्थः । तद्विजं दृष्ट्वा स्तितस्य । धर्मात्मनः धर्मस्व-
 भावस्य । ऋषेर्वाल्मीकेः । करुणैव कारुण्यं । स्वार्थे-
 ष्यञ् । दया । समपद्यत आसीत् ॥ १३ ॥ ततः
 क्रौञ्चीविषयकारुण्यसंपत्त्यनन्तरं । द्विजः सहजका-
 रुण्यस्वभावोमुनिः । रुदन्तींक्रौञ्चीं । निशाम्य दृष्ट्वा ।
 करुणवेदित्वात् कारुण्यभाक्त्वात् । विदुलामइत्य-
 स्मात्पुनिनिः । अयं रतिकालेहिंसनमधर्मइतिमत्वा इदं
 वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेववचनमाह—

मानिषादेति । हेनिषाद् त्वं शश्वदेव शाश्वत्यः । स्वा-
 र्थेज्जण् । ततोऽङीप् । ताः अनारताइत्यर्थः । समाः संव-
 त्सरान् । “संवत्सरोवत्सरोब्धोद्वायनोऽस्त्रीशरत्समाः”
 इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । प्रतिष्ठां कचित्स्थानं ।
 “प्रतिष्ठास्थितिमाहात्म्य—” इतिवैजयन्ती ।
 मागमः माप्राप्नुहि । “आशांसायांभूतवच्” इतिछु-
 तिदेशात्तुलुङ् लट्दिवाद्ङ । नायंमाङ् अपितुमाशब्द-
 इतिकशिकाकारः । तेनाडागमेपिनविरोधः । दुर्घटवृ-
 त्तिकारस्तु अमेतिपदच्छेदः हेअम हेअलक्ष्मीक इतिनि-
 षादविशेषणं ततो “नमाङ्योगे” इत्यडभावइत्याह ।
 एवंपूर्वार्धेनज्ञापयत्तः तत्रहेतुरुत्तरार्धेनोच्यते । यद्यस्मा-
 त्कारणात् क्रौञ्चमिथुनात् क्रौञ्चमिथुनमासाद्य त्य-
 च्छोपेपञ्चसी । एककाममोहितं कामेनमोहंप्रापितं र-
 तिक्रीडाविवशमित्यर्थः । एकमवयवमवधीः हिंसित-
 वानसि । तस्माच्छब्देवप्रतिष्ठांमागमइतियोजना ।
 चतुर्मुखप्रसादेनवाल्मीकिमुखात्प्रयमोदितोऽयंश्लोकः
 केवलंशापपरोनभवितुमर्हतीतिभगवन्मङ्गलाशासनप-
 रतयामङ्गलाचरणपरोऽयंप्राथमिकश्लोकइतिपूर्वाचा-
 र्यावर्णयन्ति । तथाहि । निषीदन्त्यस्मिन्नितिनिषादो

तनि० हेनिषाद्, संशाश्वतीःसमाःप्रतिष्ठांमागमः । नगतोसीतिकाङ्क्षः । भार्यासहितैकप्रतिष्ठासंसारिकपुण्यंनानुभूतया-
 नित्यर्थः । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनादेककाममोहितमवधीः । एवंदुस्सहजीवनादपिस्वहृदयमेवश्रेयइतिभावः । तिल० मममुप्रतिभाति ।
 नारदास्त्रिगुणध्रुवणानन्तरमुनेःस्ववर्णेनेच्छाह्लासा स्वचरित्रस्वचक्रणारसमयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणवित्तसौवाधिकाराद्वेः
 करुणवित्तत्वजिह्वासायेवपूर्वभूयुदत्तशापस्यपुनरुक्तत्वकरणेनदाढ्येसंशदनायमुनेरीक्षणायचभगवानामएवनिषादरूपेणपश्यतोमुनेःपु-
 रतस्त्वमनाहस्य श्रेष्ठंरक्षोविशेषरूपजघान । ततस्तदिच्छावशादन्तर्यामितयातथाप्रेरणाचमहानधर्मोऽयमनेनकृतइतिरुषा पापमते
 निषाद् यत्त्वंकाममोहितंक्रौञ्चमिथुनात् मिथुनीभूतात्क्रौञ्चयुगाद्विभक्तमेकमवधीः तत्त्वमपिशाश्वतीःसमाः आयुःशेषभूतानिबहु-
 निवर्षाणि । प्रतिष्ठां स्त्रीसाहिजेनस्थितिः । इहलोके मागमोमाप्राप्नुहि । किंतु अत्यल्पकालमेवतथावासः एकमिथुनीभावपर्यन्त-
 मितियावत् । इतिशप्तवान्मुनिः । एकमवधीरित्युक्तेः यथासत्यवाहीविरहितःकृतः, साचनायकहीनाकृता तथातन्मपि प्रियवास्व-
 भार्यायाहीनोभव । साचत्वयाहीनाभवत्वितिपर्यवसानम् । अगमइत्यङ्गागमस्तुमाङ्गयोगेन्यार्थत्वात् । तस्यरक्षोरूपत्वंतेतदुत्तरजघानः
 शकथात्सकलरामवृत्तान्तज्ञानवरलाभोत्तरकालकृतेतस्मात्पुमिथुनादेकमितिश्लोके वैरनिलयइतिविशेषणेनसूचितम् । रक्षस्त्वेवतस्य
 लोकदृष्ट्वावैरनिलयत्वप्रसिद्धेः । निषादस्यापिप्राणिषुनवैरं किंत्वाहाराद्यर्थमेवतद्धननमितिप्रसिद्धे । अतएवारण्यकाण्डेयुगवाक्यस-
 नमुपक्रम्य “विनावैरंचरौदः” इति “तृतीयंयदिदरौदंपरप्राणाभिहिंसनं । निवैरंक्रियतेमोहात्प्रचतेसमुपस्थितम्” इतिवक्ष्यति ।
 “श्रीषेवव्यसतान्यचकामजानिभवंतुते” इतिचोपक्रमेऽप्युक्तम् । नन्वीदृशोर्षस्त्वयाकेनमानेननिर्णीतइतिचेच्छृणु । ऋष्यक्षरसार-

निवासः । अधिकरणेष्व् । मालङ्कीः तस्यानिषादो-
मानिषादः श्रीनिवासः । तत्रसंबुद्धिः हे श्रीनिवास । त्वं
शाश्वतीः समाः सर्वकालप्रतिष्ठां माहात्म्यं अगमः गच्छ ।
लकारव्यत्ययः । यद्यस्मात्क्रौञ्चमिथुनात् राक्षसमि-
थुनाद्रावणमन्दोदरीरूपात् कामेनमन्मथेनमोहितंसी-
तापहर्तारमेकरावणमवधीः रावणं हत्वा कृतत्रैलोक्य-
त्राणस्त्वं यावत्कालं विजयी भवेत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलंकारः । एवमनेन श्लोकेनेष्टदेवतास्मरण-
रूपमङ्गलमाचरितं । “काव्यार्थसूचनं कैश्चिन्नान्धमे-
व निरूप्यते” इति वचनादस्मिन्नेव श्लोके वक्ष्यमाणका-
व्यार्थः संक्षेपेण दर्शितः । तथाहि । मानिषादेत्यनेन
सीतापरिणयपर्यवसायिनी बालकाण्डकथोद्बोधिता ।
प्रतिष्ठां लभगम इत्यनेन पितृवचनपरिपालनप्रतिष्ठा मि-
थयिन्ययोध्याकाण्डकथाऽऽवेदिता । शाश्वतीः समा-
इत्यनेन ऋषिगणविषयप्रतिष्ठानिर्वहणेन रामस्य प्रतिष्ठा-
नुवृत्तिमभिदधत्यारण्यकाण्डकथासूचिता । कुञ्जगति-
कौटिल्याल्पीभाषयोरित्यस्माद्धातोः “क्रलिक्” इत्या-
दिना किञ्चिपातनात् नलोपः संयोगान्तलोपश्चन भवति ।
क्रौञ्चैव क्रौञ्चः स्वार्थे अण् । तथाचक्रौञ्चयोः कुटिल-
योस्त्रिरश्चोस्त्रारावालि नो मिथुनादेकं काममोहितं सुभी-
वभार्यापहर्तारं वालिनमवधीरिति किञ्चिन्धाकाण्डक-
थाऽभिहिता । क्रौञ्चौ अल्पीभूतौ कृशाविति यावत् ।
तयोरन्योन्यविरहक्षेत्राशीयसोः सीतारामयोरैकमव-
यवं सीतारूपं अवधीः भृशं पीडितवानसीति । सीतावि-
रहदुःखातिशयवर्णनपरामुन्दरकाण्डकथाबोधिता ।
क्रौञ्चौ कुटिलौ राक्षसौ तन्मिथुनादेकं काममोहितं रावण-
मवधीरितियुद्धकाण्डकथासूचिता । दण्डकारण्यवासि-

ऋषिपत्नीदर्शनाभिलाषमोहितसीतापीडाभिधानेनोत्त-
रकाण्डार्थोपसंक्षिप्तः । ननु मृगपदयादिवधस्य व्याघ-
कुलधर्मत्वात् कथमनपराधिनमेनमुनिः शमुमर्हति ।
वक्ष्यति रामएव बालिवधप्रस्तावे । “प्रमत्तान् प्रमत्ता-
न्वानरानां सार्थिनो भृशं । वध्यन्ति विमुखांश्चापिनच-
दोषोत्रविद्यते” इति । सत्यं । तथापि रसिपरवशता-
वशायां तद्वधोदोषएवेति मुनेराशयः । सूचयति हिर-
तिपरवशतां काममोहितमिति पदेन । अतएव भारते पा-
ण्डुं प्रतिमुनिः । “अस्वर्ग्यमयश्च सत्त्वमनुतिष्ठति भार-
त ॥ कोहिविद्वान्मृगं हन्यात्परन्तमैथुनं वने” इति ।
तन्निवदं मलयंगच्छतो मन्दरपथोपवर्णनं । यद्यमात्म-
नो वै लक्ष्मणं परमात्मन् वक्तुमारभ्य स्वचरित्रवर्णनं करो-
ति । ब्रह्मागमनवरप्रदानादेरेव तदर्थवक्तव्यत्वात् । उ-
च्यते । श्रूयतामवधानेन । “अर्थतः शब्दतो वाऽपि
मनाक्काव्यार्थसूचनं” इति दर्शितरीत्याकाव्यार्थसूचन-
मियत्तामन्धसंदर्भेण क्रियते । तथाहि । अकर्ममस्मिन्ना-
दिना पावनं समुद्रसेतुस्थलमुच्यते । तस्याभ्याश इत्या-
दिना तत्तीरेभ्यो दूर्यासहचरन्तं भोगान्भुञ्जानं अन-
पायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेन लब्धचिरायुष्कं चारुनिस्व-
नरन्मयीणादिविनोदं क्रौञ्चयोराक्षसयोर्मिथुनं वदं
धर्मबलेनालोकितवान् तस्मादित्यादिना पापनिश्चयो
निश्चितरावणपापः । वैरमिलयः हिरण्यकशिपुरावण-
शिषुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वात्सहजशात्रवः । नि-
पीदन्त्यत्र सर्वाणि जगन्तीति निषादो विष्णुः । पुमांसं रा-
वणं जघानेत्युच्यते । भार्यात्वित्यादिना मन्दोदरीप्रला-
पः । द्विजेन पुलस्त्यवंशत्वात् ब्राह्मणेन । ताम्रशीर्षेण
रत्नमुकुटधारित्वात् । पत्रिणा वाहनपरिच्छदादिभिरात् ।

स्यात् । तत्राग्रे स्फुटम् । तत्रसंदेहश्चेत्स्वान्तर्यामिणं पृच्छ । तदुक्तपापेशिवाशिवसंवादे रामवैभववर्णने चतुर्विधोच्यते । “ततो ज्ञा-
नपदः कथित्यारमः काष्ठविकयी । खवधूगर्हणद्वारा रावणस्य गृहोषिताम् । गर्हया मासवैदेहीं दुर्वृत्तोलोकनिन्दकः । तच्छ्रुत्वा देविचारे-
भ्यो भीतो लोकापवादतः । आहूय लक्ष्मणं प्राहरामोराजीवलोचनः । शशुनेव च नृणां सीतासंख्याकारणम् । वाल्मीकिना यश्च गु-
णाश्रितोऽस्मि किल मूढमण । तस्मादेनां त्यजाम्यवजानो नैवात्र कारणम्” इति । कतः । प्रत्यक्षसंवेदन्तिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्टएव ।
किञ्चनितरां सखेर्विगणं त्रैलोक्यं साद्यति पीडयतीति निषादः तस्य संबुद्धिर्हेनिषादरावण । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात् । अल्पीभावायैक-
कुक्षेः पचाद्यच् । कुक्षं । तत्तत्स्वार्थिकोऽण् । क्रौञ्चं राज्यक्षयवनवासादिदुःखेनात्यल्पीभूतं परमकार्श्यगतं वन्मिथुनं सीतारामरूपं
तस्मादेकं सीतारूपं यस्मादवधीः वधाम्यधिकपीडाप्रापितवानसि तस्मात्त्वं प्रतिष्ठां पालन्नापुरे पुत्रपौत्रस्य गणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा
प्रतिष्ठादत्ता तामतः परं मागम इति काव्यार्थसूचनम् ॥ शिरोः । त्वमेति निषादविशेषणं त्वेन आत्मभिन्नेन रामादिना सः बन्धनं यस्य
अनात्मभूतरामादिवद्यर्थः । “माचमातरि सोमाने बन्धने च प्रकीर्तितः” इति मशब्दस्य बन्धनवाचकत्वं । स्वशब्दस्यान्मपरत्वं
सर्वविगणप्रतिद्वम् । अत्रपक्षे अद्विरहः सविष्यत्कालबोधकलङ्घनसिद्धिर्इति बोध्यम् ॥ मानिषाद मानिनां गर्वविशिष्टानां षः श्रेष्ठः
परशुरामः तं आत्मन्ताद्वानेन यतिखण्डयति वैष्णवधनुस्तज्जीकरणादिना तद्वर्षं निवर्तयतीति मानिषादः तत्संबुद्धिः । इति बाल-

तस्यैवं भुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन्स महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ शिष्यं चैवाज्जीवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोक्षरसमस्तञ्जीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥
शिष्यस्तु तस्य भुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवद्दुःखः ॥ १९ ॥

सहितेन कुम्भकर्णेन्द्रजिदादिसहायसंपन्नेन । कारुण्यं जु-
गुप्सा "जुगुप्साकरुणाघृणा" इतिनिघण्टुः । अधर्मोय-
मितिरावणकृतोयमधर्मइति एतत्सर्वरावणवधपुत्तान्त-
मवलोक्यपौलस्त्यवधामिधानं तद्विषयप्रबन्धंनिरमिमी-
तेतिमानिषादेत्यस्यरामायणार्थसंग्रहपरत्वंचोक्तं । अथ
वा । अकर्वममित्यादिना गोदावरीतीर्थमुच्यते । तत्तीरे
पञ्चवट्यांरामस्यसीतयासहवर्तनं तयोरेकस्याःसीता-
यारावणेनदुरात्मनाहिसनपीडनमित्येतत्सर्वसाक्षात्कृ-
त्य विधिवोदितोमुनिःसीतायाश्चरितमिति तद्विषयप्र-
बन्धमकरोदित्यर्थः । तस्मिन्पक्षेअनपायिनमरायणान्तशू-
न्यं । चारुनिस्त्वनसर्ववेदान्तप्रवर्तकं । कौञ्चयोःकुश-
योःतपस्विनोःसीतारामयोःपापनिश्चयोवैरनिलयः वि-
षादोलोकहिंसको रावणःसीतामपजहार सावकुरोद ।
द्विजेनक्षत्रियेणताम्रशीर्षेणरत्नमुकुटारुणेन पत्रिणाश-
रेणोपलक्षितेन सहितेनलोकहितपरेण । अन्यत्सर्वस-
मानं । मानिषादेत्याद्यर्थःशापार्थेनदर्शितः ॥ १५ ॥
वीक्षतः तन्मिथुनंवीक्षमाणस्य । "संज्ञापूर्वकोविधिर-
नित्यः" इतिवा चक्षिणेनुदात्तस्यङित्करणज्ञापितानि-
त्यत्वेनवा परस्मैपदं । एवं मानिषादेत्येवं । भुवतः
कौञ्चीदृष्ट्वामानिषादेत्येवंवदतइत्यर्थः । तस्य वाल्मीकेः
हृदिअस्यशकुनेः एतत्पक्षिनिमित्तंशोकार्तेनमया । न्या-

हृतमिदंवाक्यं किं किंरूपमितिचिन्ताबभूव ॥ १६ ॥
प्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञाःऊहापोहसमर्थः प्रज्ञएवप्राज्ञः ।
"प्रज्ञादिभ्यश्च" इतिस्वार्थेऽण् । यद्वा । प्राज्ञाधीः "धीः
प्राज्ञाशेमुषीमतिः इत्यमरः" । साऽसास्तीतिप्राज्ञः ।
"प्राज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः" इतिमत्वार्थोयोणः । महाज्ञासौ
प्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः । मतिमान् ज्ञास्त्रज्ञानवान् । सः
वाल्मीकिः । मतिं उत्तरश्लोकेवक्ष्यमाणंनिश्चयं ।
चकार । समुनिपुङ्गवः । शिष्यमिदंवाक्यमज्जीवी ।
"ज्जीवाशि" इत्यादिनाद्विकर्मकत्वं । अयोगव्यवच्छेद-
कएवकारः ॥ १७ ॥ शोकार्तस्य कौञ्चीशोकेनार्तस्य ।
मेप्रवृत्तः सत्तः प्रवृत्तः अयंसंदर्भइत्यर्थः । पादबद्धः ।
चतुर्भिःपादैर्युक्तः । अक्षरसमः प्रतिपादंसमाक्षरः ।
तञ्जी वीणागुणः । लयः तौर्यत्रिकस्यैककालविरामः ।
"नाशेसंश्लेषणेतौर्यत्रिकसाम्येभवेद्वयः" इतिरत्नमा-
ला । ताभ्यांसमन्वितः तज्यामारोप्यवाद्यैःसहगार्तु-
शक्यइत्यर्थः । श्लोकोभवतु श्लोकलक्षणलक्षितत्वात्-
श्लोकशब्दवाच्योभवतु । नान्यथा श्लोकादन्यः के-
वलपदसंदर्भोनभवति । इतिमतिचकारेतिपूर्वोपान्वयः
॥ १८ ॥ शिष्यः भरद्वाजः । तस्यमुनेर्भुवतः तस्मि-
न्मुनौभुवतिसति । "यस्यचभावेनभावलक्षणं" इत्य-
सिन्नर्थेषष्ठी । अनुत्तमं सर्वरामायणार्थसंग्रहरूपत्वेन

काण्डक्यासूचिता ॥ १५ ॥ तिल० मयामुनिनाशान्देनतपस्विनाशकुनिशोकपीडितेनइदं ईदृशं कूरं तपोनाशकरं किंव्याहृतं
मितिवीक्षतोऽन्तर्यामिप्रेरणयानिषादेसर्वतोमहत्त्वसंभावनया इत्यमानकौशेतद्वैपरीत्यसंभावनयाऽतिनिन्द्यसद्यस्करंमहापातकेभ्यो-
प्यधिकपापंश्रुतमितिचिन्ताबभूव । यद्यप्येतत्सर्वंवाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवगेयतयाअस्यकाव्यस्मरणेणात् तदुक्तितयैवमुक्तिः ।
अन्यथा स्वचिन्तायाःस्वापरोक्षत्वात् बभूवेतिलिङसंगतिःस्यात् । यद्वा सर्गत्रयमयाद्यमुपोद्घातरूपंकस्यचिच्छिष्यस्य । वाल्मीकी-
योपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः । पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपि तथोक्तिरुपोद्घातलक्ष्योतनावेत्यन्ये । विष० इदंवाक्यं किं किंरूपं
गद्यपद्यवेतिचिन्ताबभूवेतिसंबन्धः ॥ १६ ॥ तिल० अतःशोकार्तस्यशापरूपतयाऽनौचित्येनप्रवृत्तोपिमेममश्लोकोयशोरूपोभवतु
अन्यथा अयशोरूपोमाभूदित्यर्थः । "श्लोकोयशसिपद्येव" इतिनिघण्टुः ॥ शिरो० तञ्जीलयसमन्वितः तञ्जिणांशालाभिज्ञानां
इलंप्रतिष्ठातृकृतमहत्त्वतस्य यः प्राप्तिः तेनसमन्वितःयुक्तः । पादबद्धोक्षरसमः पादेबद्धोयत्क्षरः उक्तावृषभश्चासौ रथेति वृषभभे-
दइत्यर्थः । तत्तमःतत्सदृशःशोकार्तस्यमेप्रवृत्तःश्लोकः अन्यथा अन्यपरकः नभवत् । यथायद्बोधवृषभःस्वस्थानादन्यवगन्तुंनशक्नो-
ति तथाऽयंश्लोकः तात्पर्यविषयीभूतरघुनाथादन्यत्रगच्छत्वितिफलितोऽर्थः । "रथभूयप्रकीर्तितः" इतिकोशात् रथव्य-
भेदपरः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ड. ह. ज. स्येत्वं. २ घ. यन्मनसा प्रा. ३ ग. तोवं. ४ ड. च. प्रा. वन्मुनिः ।

सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्धाविधि ॥ तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥
 भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्मुनिः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्धाश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
 आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ॥ प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥

स्वापेक्षयोत्तमान्तररहितं । वाक्यं मानिषादेत्यादिकं ।
 संहृष्टः सन् । प्रतिजग्राह वार्तिवधेयंचकारेत्यर्थः । गु-
 हः । वाल्मीकिः तस्य तुष्टोऽभवत् स्वश्लोकधारणाच-
 स्मिन्प्रीतोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ततः शिष्यविषयसं-
 तोषानन्तरं । सः मुनिः । तस्मिन्तीर्थे अकर्ममि-
 दंतीर्थमित्यादिनावर्तितेतीर्थे । यथाविधि विधिमन्ति-
 क्रम्य । अभिषेकं माध्याह्निकस्नानं । कृत्वा । तमेवार्थं
 अवशात्श्लोकोत्पत्तिरूपमेवार्थः । चिन्तयन्सन् । उपा-
 वर्तत आश्रममागच्छत् । अभिषेकविधिस्तुव्यासस्मृ-
 तौविशेषतोदर्शितः । “ततोमध्याह्नसमयेस्नानार्थंमृद-
 माहरेत् । पुष्पाक्षतान्कुशतिलान्गोमयंगन्धमेवच ।
 नदीषुदेवखातेषुतटकेषुसरस्सुच । स्नानं समाचरेन्नि-
 ल्यंनदीप्रसवणेषुच । मृदैक्याशिरःक्षाल्यद्वाभ्यानाभे-
 स्तथोपरि । अथश्रुतसृभिःक्षाल्यंपादौषह्मिस्तथैवच ।
 मृत्तिकाचसमादिष्टाल्वादामलकमात्रतः । गोमयस्यप्र-
 माणंतत्तेनाङ्गुलेपयेत्ततः । लेपयेदथतीरस्थस्तक्षिणै-
 वमश्रुतः । प्रक्षाल्याचम्यविधिवत्ततःस्नानात्समाहितः ।
 अभिमन्त्र्यजलमञ्जैरञ्जिज्ञैर्वारुणैःशुभैः ॥ आपो नारा-
 यणोद्भूतास्ताएवास्नायनंपुनः । तस्मान्नारायणदेवं-
 स्नानकालेस्मरेद्बुधः । प्रेक्ष्यसोऽङ्गारमादित्यं त्रिनिर्मज्जे-
 ज्जलाशये । अधोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वपुष्पंजलान्वितं ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवसृग्यजुःसामरूपिणं” इत्यादि ॥ २० ॥
 ततः मुनेरुपावर्तनानन्तरं । विनीतः विनयसंपन्नः ।

श्रुतवान् शास्त्रवान् अवधृतवान्वा । “श्रुतंशास्त्रावधृ-
 तयोः” इत्यमरः । धृतगुरुश्लोकइत्यर्थः । मुनिः
 मननवान् । भरद्वाजः भरद्वाजाख्यः शिष्यः । पूर्णं ज-
 लपूर्णं । कलशमादाय । पृष्ठतः पश्चात् । अनुजगाम ।
 अनुगमनोक्तौपृष्ठतइत्युक्तिरव्यवधानसूचनार्थः ॥ २१ ॥
 सः वाल्मीकिः । शिष्येणसह । आश्रमपदं आश्रम-
 स्थानं । प्रविश्य । धर्मवित् कृतदेवपूजादिधर्मः । उप-
 विष्टः कृतसुखासनः सन् । ध्यानं अवशोत्पन्नश्लोकवि-
 षयचिन्तां । आस्थितः प्राप्तएवसन् । अन्याः कथाः
 पुराणपारायणानि । चकार ॥ २२ ॥ लोककर्ता लो-
 कस्रष्टा । प्रभुः स्वामी । चतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चार-
 णोपयोगिसुखचतुष्कः । महातेजाः महाप्रभावः । ब्र-
 ह्मा । मुनिपुङ्गवं नारदोक्तवैभवंवाल्मीकिं । द्रष्टुंकुत-
 ह्लात्स्वयमाजगाम स्वस्थानस्थितएव रामायणप्रवर्तन-
 समर्थोऽप्यादरातिशयेनस्वयमेवाजगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 अथ ब्रह्मागमनानन्तरं । तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा सहसाउत्था-
 य “ऊर्ध्वप्राणाद्भुक्तमन्तेयूनःस्यधिरागते । प्रत्युत्था-
 नाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यते” इतिवचनात् स्व-
 प्राणाउत्क्रामेयुरितिसहस्रोत्थायेत्यर्थः । परमविस्मितः
 सन् । वाग्यतः यतवाक् । आहिताभ्यादित्वात्परनि-
 पातः । प्रयतः नियतमनस्कः । प्रकृष्टः अञ्जलिर्यस्या-
 सौप्राञ्जलिः सचभूत्वा । तस्यौ स्थितवान् ॥ २४ ॥

तनि० तमेवार्थमुपावर्तनप्रवृत्तस्यवाक्यस्यव्यञ्जितंलोकोत्तरचमत्कारलक्ष्मीपतिप्रतिष्ठास्य ॥ २० ॥ तिल० मुखतोऽन्याः
 कथाश्चकार मनसातुशापार्थक्यश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ तिल० अथतच्चिन्तांनिवर्तयितुंब्रह्मागमनमाह—आजग-
 मेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अतएव भूरादिलोकनिर्माता तं चिन्ता-
 कान्तं ॥ २३ ॥ तनि० परमविस्मितः । प्रथममत्किंतनारदागमनं । ततोलोकोत्तरविषयप्रश्नः । तदुत्तरमुत्तरं । अतर्कित-
 मेवशक्तुनिमित्तुनदर्शनं । तत्रच कण्ठरसोदयः । एतत्सर्वं दैवतञ्चमिति विस्मितः । अनन्तरं अतर्कितचतुर्मुखमनेनपरमवि-
 स्मितः ॥ तिल० प्रयतः अतिनम्रः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ज. तमेवं. २ ग. वान्मुनेः. ड. झ. न. वान्पुतोः. ३ च. प्रहृतं. ख. दृष्टवान्मुनि. ४ ग. प्रणतो.

पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वाऽनामयमव्ययम् ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ॥ वाल्मीक्ये महर्षये संविदेशासनं ततः ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ २६ ॥

उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७ ॥

पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना ॥ यस्तादृशं चारुरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ २८ ॥

शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुप श्लोकमिमं पुनः ॥ जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ २९ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ॥ श्लोक एवं त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

मुनिः तदेवं ब्रह्माणं । पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः पाद्यं पा-
दौदकप्रदानं अर्घ्यं अर्घजलसमर्पणं वन्दनं स्तुतिः ए-
तैरुपचारैः पूजयामास । एनं ब्रह्माणं । अन्वादेशे इद-
मपनादेशः । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रणम्य । अ-
व्ययं अविच्छिन्नं । अनामयं कुशलं । पृष्ट्वा च पूज-
यामासेतियोजना । प्रणामशब्दोक्तं “मनोबुद्ध्याभिमा-
नेन सहन्यस्वधरातले । कूर्मवच्चतुरःपादाब्जिरस्तत्रैव-
पञ्चमं । प्रदक्षिणसमेतेन ह्येव रूपेण सर्वदा । अष्टाङ्गे-
न नमस्कृत्य ह्युपविश्यामतः प्रभोः” इति । यद्वा तमे-
संदेवं विधिवत् प्रणम्यानामयं पृष्ट्वा च पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः
पूजयामास । वदि अभिवादनस्तुत्योरिति धातुः ॥ २५ ॥
अथेतिसार्धश्लोकएकः । अथ पूजानन्तरं । भगवान्
ब्रह्मा । परमार्चिते परमं यथाभवति तथा वाल्मीकिना-
र्चिते । ब्रह्मोपवेशार्थं पूजिते । आसने विष्टे । उपवि-
श्य स्थित्वा । महर्षये वाल्मीक्ये । आसनं उपवेशनं ।
संविदेश आज्ञापयामास । सोऽपि ब्रह्मणा समनुज्ञातः-
सन् । आसने उचितमीवासने । उपाविशत् । आस-
नानुज्ञानं लोकहितार्थमनेन काव्यं कारयितुं । वाल्मीक-
ये महर्षय इत्यत्रायुजिपादे पथ्यावकास्यगणनियमाभावा-
त्तथोक्तं । नन्वर्धत्रयकरणसीदृशैः करदाण्यहमित्यनेन

विरुध्यते । मैवं । लेखकदोषेणार्थान्तरपतनसंभवात्
॥ २६ ॥ लोकपितामहे तस्मिन् साक्षात् प्रत्यक्षतया ।
उपविष्टेऽपि तदा तद्गतेन क्रौञ्चहननगतेन मनसा ध्या-
नमास्थितः तद्विषयचिन्तामकरोत् ॥ २७ ॥ वैरग्रह-
णबुद्धिना वैरेण क्रौञ्चग्रहणबुद्धिना । पापात्मना पाप-
स्वरूपेण व्याधेन । कष्टं कुत्सितं कर्म । कृतं । कथमि-
त्यत्राह—यइति । व्याधः । तादृशं रतिलालसमि-
त्यत्राह त्वोक्तिः । चारुरवं रम्यरतिकूजितं । क्रौञ्चं ।
अकारणात् निष्कारणं । “निमित्तकारणहेतुनां प्रयोगे-
सर्वासांप्रायदर्शनं” इत्युक्तेः पञ्चमी । हन्यात् हन्तुं-
शक्नुयात् । शकिलिङ् ॥ २८ ॥ शोकपरायणः क्रौ-
ञ्चवधदर्शनेन दुःखपरवशः । पुनः क्रौञ्चीगतमना भू-
त्वा क्रौञ्चीविचिन्त्येत्यर्थः । मुहुः शोचन्नेव वाल्मीकिः
इमं मानिषादेत्यादिश्लोकं । अन्तः मनसि । उपजगा-
वित्यन्वयः । “व्यवहिताश्च” इत्युपसर्गस्य व्यवहित-
प्रयोगः ॥ २९ ॥ ततः मनसि श्लोकपाठश्रवणानन्तरं ।
मुनिपुङ्गवं प्रहसन् सन्नियोगेन स्वजिह्वाग्रेऽवतीर्णसर-
स्वतीमयं न जानातीति प्रहसन् । उवाच । मानिषादेत्य-
स्य श्लोकत्वनिश्चयं द्रव्यति—श्लोकइति । त्वया बद्धः
मानिषादेत्यादिः । श्लोकएव । अत्र श्लोकविषये ।

तिल० एनमित्याद्युत्तरान्वयि । अनामयं आमयः पीडातदहितं । अव्ययं व्ययहीनं । तपइति शेषः । एतेन “ब्रह्माणं कुशलं पृच्छे-
त्क्षत्रवन्नुपनामयम्” इत्युक्तेः ब्रह्माणं प्रत्ययप्रश्नः स्मार्ताचारविरुद्धः तदेवमित्यनेनैव सिद्धे एनमित्यस्यैव व्याप्यतिवेत्तव्यं ।
विषम० अनामयं अनामयोपलक्षितं अव्ययं नित्यसिद्धं कुशलं ॥ २५ ॥ शिरो० तद्गतेन रघुनाथचरितविष्टेनैव ॥ २७ ॥ तिल०
हन्यात् हतवानित्यर्थेऽनन्दसम् । पापात्मनेति । मनेति शेषः । तपोनाशसंपादकशपनिःसारणेन कष्टं कृतमित्यर्थः ॥ शिरो० यः
व्याधः चारुरवं मनोहरशब्दं तादृशं पूर्वाक्षविशेषणविशिष्टं क्रौञ्चं अकारणादहन्यात् अहन् तस्य उपसर्गपेक्षितोत्तरेणान्वयः ॥ २८ ॥
शिरो० उप व्याधस्य समीपे क्रौञ्चीशोचन्नेव अहं इमं कथं मानिषादेति श्लोकं जगौ अवदम्, “बहुजगदपुरस्तात्स्थित्यस्त्याकिलाहम्”
इतिवत् लिङ्प्रयोगः । अन्तर्गतमनाः अन्तः अन्तरङ्गार्थगतं निर्विघ्नमनो यस्य तादृक् शोकपरायणः शोकात्परः सकारणशोकसंबन्ध-
शून्यः नारदोपदिष्टरघुनाथः तस्मिन् अयं न स्थितिर्यस्य सः आसमिति शेषः ॥ २९ ॥ तनि० श्लोकएव यशोभिव्यञ्जकं पश्येदनु-
केवलपदसमुदायः नापिकेवलनिषादशापरुषार्थश्च ॥ ३० ॥

[पा०] १ घ. विधिवच्चैनमामयम्. २. क. झ. पृष्ट्वाचैनिरामयम्. ३. ख. पविष्टो. ४. झ. कथं च ऋषये. ५. ख. ग.
नं तदा. ६. घ. कृतमिदं. ७. क. झ. एवास्त्वयं.

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥
 धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥
 रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३ ॥
 वैदेहाश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४ ॥
 न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमां ॥ ३५ ॥
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ तावद्रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३६ ॥

विचारणा चिन्ता । नकार्या ॥ ३० ॥ अकारणकार्योत्पत्तिकृतविस्मयंवारयति—मदिति । हे ब्रह्मन्, ते इयं सरस्वती मानिषादेत्यादिरूपा । मच्छन्दादेव मदभिप्रायादेव । ननु कारणान्तरात् प्रवृत्ता । प्रवर्तनप्रयोजनमाह—रामस्येति । हे ऋषिसत्तम “नानृषिः कुरुते काव्यं” इत्युक्तरीत्याप्रतिलब्धकाव्यनिर्माणशक्तिक । सर्वं रामस्य चरितं रामचरितविषयप्रबन्धं । कुरु । ईदृशैः श्लोकैरिति शेषः । ईदृशैः करवाण्यहमित्यनुवादात् ॥ ३१ ॥ एवं सामान्येन रामचरितविषयप्रबन्धनिर्माणमनुज्ञायसंक्षेपकरणमादिशति—धर्मेति । अत्र विशेषणैः प्रबन्धनाय कस्य रामस्य नायकगुणादर्शिताः । नायकगुणवर्णनेन हि काव्यं प्रथते । उक्तं हि भोजेन “कवेरल्पापि वाग्वृत्तिर्ब्रह्मकर्णार्थं सति” । नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः” इति । नायकगुणास्तु “महाकुलीनतौज्ज्वल्यमहाभाग्यमुदारता । तेजस्विताविदग्धत्वधार्मिकत्वादयो गुणाः” इत्युक्ताः । तत्र धर्मासनइत्यनेन धार्मिकत्वमुक्तं । लोके लोकमध्ये । गुणवतः बहुगुणकस्य । अनेन उदारतोक्ता । रामस्येत्यनेन तेजस्वित्वमौज्ज्वल्यं च । धीमतइत्यनेन पण्डितत्वं । धीरस्येत्यनेन वसुंधराधुरंधरत्वरूपमहाभाग्यं । अन्यद्रुणशब्देन ज्ञेयं । एवंभूतस्य रामस्य वृत्तं चरित्रं । “वृत्तं पद्ये चरित्रे” इत्यमरः । यथा येन प्रकारेण । नारदात् ते त्वया । श्रुतं । तेन प्रकारेण । कथय संक्षेपेण कथये-

त्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुनर्विस्तरेण रामचरित्रवर्णनं नियोक्ष्यमाणस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति—रहस्यमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकवाक्यं । धीमतइति रहस्यवृत्तसंभवहेतुधयोक्तं । सुमित्राया अपत्यं पुमानसौ मित्रिः । बाह्वावित्वादित्थं । सहसौमित्रेः सौमित्रिसहितस्य । धीमतस्तस्य रामस्य । रहस्यं अनितरविदितं च । प्रकाशं सर्वविदितं च । यद्वृत्तं । राक्षसानां राक्षणादीनां च । सर्वशः सर्वप्रकारं रहस्यप्रकाशरूपं यद्वृत्तं तत् । वैदेहाः सीतायाश्च । अपिशब्दाद्भरतादीनां च । प्रकाशं । यदि वा रहो रहस्यं वा । यद्वृत्तं तच्च सर्वमविदितमपिनारदमुखेनास्मात्तमपि । ते विदितं भविष्यतीति योजनम् ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ एवं यथार्थदर्शित्वमनुगृह्य यथार्थवाचित्वमनुगृह्णाति—नेति । अत्र करिष्यमाणे काल्ये ते वाक्काचिदपि किञ्चिदपि वाक्यमित्यर्थः । अनृता वाधितार्था । न भविष्यति । यद्वा । वाक् पदं । कदाचिदपि । अनृता दुष्टा । न भविष्यति । तेन काव्यदोषत्वेनोक्तपदवाक्यतदर्थदोषशून्यत्वमुक्तं । अतः रामकथां रामविषयप्रबन्धकल्पनां । कुरु । काव्यनिर्माणप्रयोजनमाह । पुण्यां पापहरां । प्रयोजनान्तरमाह । मनोरमां शब्दश्रवणसमन्तरमेव विगलितवेद्यान्तरमानन्दजनयन्तीमित्यर्थः । श्लोकबद्धमित्यनेन गद्यप्रबन्धेभ्योर्ध्वचरितजातीयेभ्यो मिश्रप्रबन्धेभ्यो नाटकादिभ्यश्च व्यावृत्तिरुक्ता ॥ ३५ ॥ यशोपिकाव्यनिर्माणप्रयोजनमित्याह—

तनि० मच्छन्दात् भगवच्छन्दानुवृत्तमस्ते कल्पादेव ननु धुणाक्षरन्यायात् । प्रवृत्ता “स्वयमेवागतानरा” इति स्वारसिकतया प्रवृत्ता । इयं रसभावाङ्कारवस्तुभेदविशेषान्वितसमुदायाधयतया प्रवृत्ता । सरस्वती सगताविति धातोर्कृत्पक्षः सरशब्दः प्रवाहेवर्तते । सरोत्यास्तीति सरस्वती । तेनानर्गलप्रवाहतया सर्वतोमुखत्वमुक्तं । स्वभावेष्टताविशेषोक्तिः । वागधिष्ठानदेवतैषा विज्ञातव्रतैर्तति इति भावः । सरस्वतीत्यन्तर्वाहिनीत्वप्रतीत्या काव्यस्यानेकध्वनिगमितत्वं द्योत्यते । रामस्य रमतइति रमन्तेऽत्रेति च स्वयमानन्दपूर्णतया खेततरमयितृत्वेन प्रसिद्धस्य । एतेन “नायको यदि वर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः” इति प्रसिद्धलोकोत्तरनायकत्वोक्त्यते । कृत्स्नं चरितं रहस्यप्रकाशात्मकं सर्वचरितं त्वं कुरु राममन्त्रानुसंधानजनितजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । ऋषिसत्तम जन्मान्तरसहस्रतपोभ्यानादिपरिपक्वकथायतानिष्पन्नभगवद्भक्तिपरीवाहप्रवृत्तरामावताररहस्यज्ञानेन चिकीर्षितप्रबन्धे सामर्थ्यं तवैवास्तीति भावः ॥ ३१ ॥ शिरो० यद्वा अलोकेषु प्राकृतलोकविलक्षणेषु वैकुण्ठादिपुण्यमाना रामायणकथा यावत्कालं गिरयः पर्वताः सरितो जगत्स्थास्यन्ति तावत्कालं महीतले प्रचरिष्यतित्वन्नात्राप्रचारं प्राप्स्यति अतएव महीतले इत्यन्यत्र वैयर्थ्यम् ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ख. श्रीरामचरितं. २ ख. लोकनाथस्य. ३ ख. वीरस्य. घ. तत्पेन. क. रामस्य. ४ घ. व्याख्यापि.

यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥ तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ततः सशिष्यो वाल्मीकीर्षुनिर्विस्मयमाययौ ॥ ३८ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्गः पादैर्गतिं महर्षिणा ॥ सोऽनुव्याहरणाद्भूयः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकीर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥
 उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तेदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् ॥
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदार्धीर्भुनिः ॥ ४२ ॥

यावदिति । गिरयः सरितश्च । महीतले भूतले । याव-
 त्थास्यन्ति । तावत् । रामायणकथा रामायणरूपा क-
 था । लोकेषु सप्तसु । प्रचरिष्यति । यावत्त्वत्प्रबन्ध-
 प्रचारस्तावत्तव यशो भविष्यतीति हृदयं ॥ ३६ ॥ यश-
 सः स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्फलमाह—यावद्रामेति । किंच
 त्वत्कृता रामस्य कथा । यावत्प्रचरिष्यति तावत् ।
 मल्लोकेषु मध्ये यावच्छरीरपातं अधः भूमौ । तदुपरि
 ऊर्ध्वं च । निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥ तत्रैव आसन्न एव
 ॥ ३८ ॥ ततः मुनिविस्मयानन्तरं । सर्वे तस्य वा-
 ल्मीकेः । शिष्याः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः सन्तः । इमं
 मानिषादेति श्लोकं । पुनर्जगुः । भृशं विस्मिताः अत्य-
 न्तं विस्मिताः सन्तः । “अव्ययमात्रस्य समासे तु लोपः”
 इति मलोपः । प्राहुश्च अन्योन्यमिदमद्भुतमिति प्रा-
 हुश्चेत्यर्थः । आश्रमएव स्थितस्याभ्याकुशलाभ्यां भर-
 द्वाजेन चात्र ब्रह्मवचनं ॥ ३९ ॥ यः । समाक्षरैरिति
 विषमवृत्तव्यावृत्तिः । चतुर्भिर्लघ्वसमवृत्तव्यावृत्तिः ।
 पादैश्चतुर्याशैः । महर्षिणा गीतः उक्तः । सः
 श्लोकः । अनुव्याहरणात् शिष्यैः पुनः पुनर्व्यवहिय-
 माणात् । भूयः श्लोकत्वमागत इति । पूर्वश्लोक-
 क्षणलक्षितत्वात् श्लोकत्वगतः संप्रति श्लोक्यमानत्वात्

पुनः श्लोकत्वगतइत्यर्थः । श्लोकः श्लोकत्वमागत इति पा-
 ठे श्लोककृतश्लोकएव श्लोकइत्युच्यतइति ज्ञेयं । यः श्लोकः
 महर्षिणा समाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बद्धः श्लोकः कौश्वीविष-
 यः तादृशश्लोकत्वमागतः स श्लोकवेगादुत्पन्नइत्यर्थः ।
 कथमवगम्यते । अनुव्याहरणात् । अनु पश्चात् श्लो-
 कानन्तरं उच्चारणात् श्लोके सति जातत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥
 अयमुनेः कृतिप्रणयनविषयसंकल्पमाह—तस्येति । भा-
 वितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । अनेनारंभकर्तव्यं
 विघ्नविघातकं मङ्गलं मुनिना आचरितमित्युक्तं । तस्य
 वाल्मीकेः । इयं बुद्धिर्जाता ॥ इदं शब्दार्थमाह—कृत्स्न-
 मित्यादिना । सर्वरामायणारूपं काव्यं । ईदृशैः मानि-
 षादेति श्लोकप्रकारैः श्लोकैः । करवाणि इति इयं बुद्धिरि-
 त्यन्वयः । ईदृशैरिति प्रायिकाभिप्रायमेतत् । वृत्तान्त-
 राणामपि तत्र तत्र प्रयोगात् ॥ ४१ ॥ अथ यथासंकल्पं
 काव्यरचनामाह—उदारेति । कीर्तिरस्यास्तीति कीर्ति-
 मान् । अनेन “काव्यं यशसेऽर्धकृतेव्यवहारनिदेशिवेत्-
 रक्षतये । सद्यः परनिवृत्तये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे”
 इत्यालंकारिकोक्तकाव्यप्रयोजनेष्वस्य यशएव प्रधानं प्र-
 योजनमिति दर्शितं । काव्यनिर्माणानन्तरं भाविनो-
 यशसः पूर्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तिरुक्ता । उदारामहती

शिरो० मल्लोकेषु ममलोकोदर्शनं येषु तेषु स्थानेषु निवत्स्यसि । मत्तभीपण्य त्वां निवासयिष्यामीत्यर्थः । एतेन वाल्मीकि-
 र्शनिष्ठतरामायणकथातिशृङ्गा ब्रह्मणोस्तीति ध्वनितम् ॥ ३७ ॥ तिल० अत्र अतिशयितश्लोकोत्पत्त्यनन्तरं व्याहरणात् भूयः
 श्लोकोविपुलः श्लोकएव श्लोकत्वमागत इति वयमन्यामहे इति प्राहुरिति पूर्वैर्गणसंबन्धः । उत्प्रेक्षाचेयः । तेनास्य श्लोकस्य करणरसमयत्वं
 ध्वनितम् । अत्र नष्टकौशलं बन्धकः कौश्वी विरावानुदीपितः निषादविषयकोधव्यभिचारिकः “मानिषाद” इत्यादिवाक्यानुभाषिकः
 करणरसइति बोध्यम् ॥ ४० ॥ तिल० ईदृशैः “मानिषाद” इति वत् करणरसप्रधानैरित्यर्थः । अनेनान्येरसाः अत्र गुणीभूता
 इति ध्वनितम् । शिरो० ईदृशैः “मानिषाद” इति वद्वानयोग्यैः पदैः ॥ ४१ ॥ तिल० उदारस्य वृत्तं चरितं उदारवाच्यचरितं
 तद्रूपार्थबोधकैः पदैः । मनोरमैः श्रुतिकृद्वादिदोषरहितैः अस्य यशस्विनोरामस्य दाशरथेरामस्य नरदोषदिदस्य । श्लोकशतैरिति-
 शतशब्दोऽनन्तवाची । शिरो० उदारवृत्तार्थपदैः उदाराः अभीष्टार्थदातारः कृतार्थाः खुनायचरितरूपार्थाः येषु तान्येव
 पदानितैः “उदारोदात्तमहतीः” इति बोधः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ घ. मम लोके. २ क. —झ. भगवान्मुनिः. ३ क. —झ. श्लोकः श्लोकत्वं. ४ ड. च. ज. झ. महर्षेर्भा. ५ घ.
 च. छ. तदस्य. ६ ड. झ. मुदारदर्शनः.
 वा. रा. ६

तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥

रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वर्षं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वीर्यस्यासौ उदारधीः । “उदारोदाहृतोः” इत्यमरः । तेन कवित्वभीजभूता निपुणतोक्ता । तदुक्तकाव्यप्रकाशे “शक्तिर्निपुणतालोकाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञाशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्तदुद्भवे” इति । मुनिः मननशीलः । अनेन विविक्तसेवित्वमरोचकित्वंचोक्तं । तदुक्तवामनेन “द्वयेहिकवयः अरोचकिनः सवृणाऽभ्यवहारिणश्च” इत्यादि । तदा ब्रह्मवरप्रदानानन्तरकाले । अनेनकवित्वहेतुभूताशक्तिरुक्ता । यशस्विनोपिरामस्य यशस्करं । तदुक्तदण्डिना “आदिराजयशोर्बिम्बमादर्शप्राप्यवाङ्मयं । तेषामसन्निधानेपिनस्वयंपश्यन्त्यति” इति । इतरकीर्त्यपेक्षयाकाव्यनायकत्वकृताकीर्तिरनुपमेत्यर्थः । काव्यं । कविलोकोत्तरवर्णननिपुणः । कवेः कर्मकाव्यं शब्दार्थयुगलं । तथोक्तं “सगुणौसालंकारौशब्दार्थौदोषवर्जितौकाव्यं” इति । अत्रकाव्यशब्देनकाव्यसंदर्भरूपमहाकाव्यमुच्यते । तल्लक्षणमुक्तकाव्यादर्शे “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यतेतत्तल्लक्षणं । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवाऽपितन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वारसंश्रयं । चतुर्वर्गफलायत्तंचतुरोदात्तनायकं । नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलंभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मलयतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तंरसभावनिरन्तरं । सर्गेरततिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्रमिश्रसर्गान्तेरुपेतलोकरञ्जनं । काव्यं कल्पान्तरस्यायिजायतेसदलंकृति” इति । एवंभूतंकाव्यंश्लोकशतैरवयवैश्चकार । श्लोकशब्देनगद्यपद्यमिश्रप्रबन्धेषुस्वप्रत्ययस्वपद्यरूपतादर्शिता । शतैरित्यनेन शतकादिक्षुद्रप्रबन्धव्यापृतिरुक्ता । बहुवचनार्थवस्थयमेवविवरिष्यति “चतुर्विंशत्सहस्राणि” इति ।

कीदृशैः श्लोकशतैः । उदारवृत्तार्थपदैः उदाराणिमहान्ति वृत्तार्थपदानियेषांतैः । वृत्तानिपध्यावक्तोपजातिवशस्थवसन्ततिलकादीनि । तेषामुदारत्वंनामतत्तद्रसाभिव्यक्तत्वं । अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषामुदारत्वंद्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषुद्राक्षापाकवत्त्वं । एतल्लक्षणमुक्तंरुद्रदेन “द्राक्षापाकः सकथितोबहिरंतःस्फुरद्रसः” इति । पदानि वाचकलक्षकव्यञ्जकानि । तेषामुदारत्वं “यापदानांपरान्योन्यैर्मैत्रीशय्येतिकथ्यते” इत्युक्तलक्षणशय्यावत्त्वं । पुनः कीदृशैः । मनोरमैः रमणीयैः । अनेन वैदर्भीगौड़ीपाञ्चालीचेत्युक्तसुरीतिषुवैदर्भीरितिभन्त्वमुक्तं । तल्लक्षणंचोक्तं “बन्धपाठ्यरहिताशब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासाचवैदर्भीरिति रित्यते” इति । समाक्षरैः प्रतिपादसमानाक्षरैः । अनेन विषमवृत्तादिरूपसाध्यावृत्ता ॥ ४२ ॥ एवंप्रबन्धनिर्माणमभिधायकुशलवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनंसंग्रहेणदर्शयति—तदिति । स्वग्रन्थस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनायनिर्दिष्टत्वमाह—उपगतसमाससन्धियोगमिति । समासास्तत्पुरुषादयः । सन्धयः संहिताः । योगः पदव्युत्पत्तिः । उपगताः शास्त्रानुरूपेणप्राप्ताः समाससन्धियोगायस्मिन्तत्तथोक्तं । अनेन समासदोषसन्धिदोषपददोषशून्यत्वमुक्तं । प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्योपलक्षणं । अयकाव्यगुणान्प्राधान्येनदर्शयति—समेति । समैर्मधुरैरुपनतार्थैर्वाक्यैर्बद्धंरचितं । तत्रसमतालक्षणमुक्तदण्डिना “समबन्धेष्वविषमन्तेमृदुस्फुटमध्यमाः” इति । माधुर्यलक्षणंचतेनैवोक्तं । “मधुरंरसवद्वाचिवस्तुन्यपिरसस्थितिः । येनमाद्यन्तिधीमन्तोमधुनेवमधुप्रताः” इति । उपनतार्थत्वं अर्थव्यक्तिः । तत्स्वरूपंचतेनैवोक्तं “अर्थव्यक्तिरमेयत्वमर्थ-

तीर्थी० सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धं समः सर्वोपादानत्वेनसर्वानुरागः मधुरः आनन्दैकरसः उपगतः नित्यापरोक्षतयाप्राप्तः । यत्साक्षादपरोक्षाद्भवेतिध्रुतेः । अर्थः श्रीरामप्रहस्यार्थो येषांतैर्वाक्यैर्बद्धम् ॥ तिल० एवंकाव्यनिर्माणमुक्त्वातत्रश्रोतृनमिसुखीकरोति—तदिति ॥ ईदृशस्यापिमिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेशत्वंस्यादतआह । मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहात्तत्तत्तत्प्राप्तमित् । पुन्यार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंतु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव । दशशिरसश्चवर्षमित्यनेन दनान्तमिदं श्रौतव्यमितिसूचितम् । तेनैवसूचितफलभावात् । उत्तरकाण्डेनखिलं भारतस्वहरिवंशवत् । अतएवाग्रिमसर्गे वनसंचरणपर्यन्तवृत्तान्देवमेवसमाधिनाश्लेषैर्वक्ष्यतीतिप्रायः । परेऽुदशशिरसोवर्षंचेत्यन्वयः । चेनसीतात्यागादिरुमोत्तरकाण्डेनान्तसंग्रहस्याहुः ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

वाल्मीकिना ब्रह्मप्रसादाद्योगेन यावदर्थोपरोक्षीकरणपूर्वकं काण्डसप्तकात्मकश्रीरामायणप्रणयनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्वर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥
उपस्पृश्योदकं सम्यग्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ॥ प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणसीताभी राक्षा दशरथेन च ॥ सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥
हसितं भाषितं चैव गतिर्यो यच्च चेष्टितम् ॥ तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥

स्य " इति । रघुवंश्यारघवस्तेषु वरोरामस्तच्चरितं तच्च-
रितविषयकं । मुनिनावाल्मीकिनामयाप्रणीतं । मुनि-
नानारदेनवाप्रणीतं । दशशिरसः राघणस्य वधमधिकृ-
त्यकृतं ग्रन्थं । " अधिकृत्यकृतेग्रन्थे " इतिविहितस्या-
णोलुप् । निशामयध्वं निशामयध्वं निशामयध्वमिति
न्यशामयतेत्यर्थः । " क्रियासममिहारेलोदलोदोहि-
स्त्वौवाचतध्वमोः " इतितत्त्वमोर्हिस्वादेशस्यैकस्मिक-
त्वात्ध्वमःपाक्षिकस्वादेशाभावः । " मिताह्वसः "
इतिविहितस्यह्वसस्य " संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः "
इतिअनित्यत्वात् तदभावः । किंतुणिचिदीर्घएव ।
अश्रावयदित्यर्थः । शिष्यानितिशेषः । " णिचश्च "
इत्यात्मनेपदं । यद्वा । मुनिःरघुवरचरितं चकार ।
तन्निशामयध्वमितिशिष्यान्प्रतिपरोक्षतथोच्यते । अ-
वगोपिचरितस्यदर्शनसमतयाभानाभिशाभयध्वमित्यु-
च्यते । " चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितं " इतिहि
वक्ष्यते । पूर्वश्लोकेवंशस्यवृत्तं । " जतौतुवंशस्यमुदीरि-
तंजरौ " इतिलक्षणात् । अत्रपुष्पिताग्रावृत्तं । " अयु-
जिनयुगारेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रा "
इतिलक्षणात् ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वसिन्धुसर्गसंज्ञास्यत्यादरणीयत्वद्योतनायप-
रमाप्तत्वरूपवक्तृवैलक्षण्यप्राधान्येनोक्तं । संप्रतिउद-
र्यमेवविषयवैलक्षण्यदर्शयति । विषयस्यवैलक्षण्यं नाम

सम्यग्ज्ञानावधुतत्वं लोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वं
च । तत्रप्रथमंसम्यग्ज्ञानावधुतत्वंविवक्षंस्तद्वेत्तवन्वेषण-
माह—श्रुतेति । धर्मेआत्मास्वभावोयस्यासौधर्मोत्सा
इत्यन्वेषणहेतूक्तिः । धर्मसंहितं धर्मसंहितं "समो-
वाहितततयोः" इतिविकल्पितत्वान्मकारलोपाभावः ।
समग्रं कृत्स्नं । तत् नारदोक्तं । वस्तु कथाशरीरं ।
श्रुत्वा भूयः ततोधिकं । धीमतोरामस्य यद्वृत्तं चरि-
त्रमस्ति तद्व्यक्तंयथाभवतितथा । अन्वेषते पर्यालोच-
यतिस्य । " वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा " इति लट्
॥ १ ॥ धर्मात्मेत्यनेनसूचितमन्वेषणप्रकारमाह—
उपेति । मुनिः सम्यक्कथाशास्त्रं उदकं उपस्पृश्य
आचम्येत्यर्थः । " उपस्पृशस्त्वाचमनं " इत्यमरः ।
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा निजगुरुमुद्दिश्यकृताञ्जलिः-
सन् । धर्मेण ब्रह्मप्रसादरूपश्रेयस्साधनेन । गतिं
रामादिवृत्तं । अन्वेषते ॥ २ ॥ गतिशब्दार्थविधुष्वन्धर्मे-
णअन्वेषणफलमाह—रामेति । रामादिभिर्व्यत्प्राप्तं तत्र
विषये । तत्त्वतः तत्त्वेन । संप्रपश्यति समन्तात्प्रकर्षे-
णपश्यति । तत्सर्वंविशदतरंपश्यतीत्युपन्यस्यते ॥ ३ ॥
किंप्राप्तं तत्राह—हसितमिति । पूर्वोक्तरामादीनांयत्
हसितं हासः । यच्चभाषितं भाषणं भावेकः । याच-
गतिः गमनं । यच्चचेष्टितं चेष्टा युद्धादिकमितियावत् ।
तत्सर्वं । धर्मवीर्येण ब्रह्मवरप्रसादशक्त्या । यथावत्
तत्त्वेन । संप्रपश्यति । अत्रयोगजधर्मस्थानीयत्वात्
ब्रह्मप्रसादोधर्मशब्देनोच्यते । सचसाक्षात्कारहेतुश्च-

विषयः अत्रधर्मोपरोक्षीकरणपूर्वकं काण्डसप्तकात्मकश्रीरामायणप्रणयनम् ॥ १ ॥
अवति ॥ ४३ ॥ इतिद्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तिल० धर्मवीर्यसहितं धर्मवीर्येतित्रिवर्गोपलक्षणम् फलत्वेनतत्सहितम् । हितंमोक्षफलकम् अन्वेषतेस्तेतिशेषः ॥ १ ॥
तिल० धर्मेणयोगेन । अन्वेषतेअतिप्रबलपश्यतिस्य । शिरो० कृताञ्जलिः प्रार्थनासूचकबद्धकण्डयुगलः ॥ २ ॥ तीर्थी०
तत्र राष्ट्रे । तिल० तत्रसमाधौ पश्यतिस्य ॥ ३ ॥ शिरो० धर्मवीर्येण रघुनाथस्मरणरूपबलेन ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ड. छ. झ. मीर्यसहितं हितं. ग. ज. मीर्यसमसम्मितं. २ ख. सभार्येणचयत्प्राप्तं तत्रतत्रचतत्त्वतः
३ घ. ड. व. छ. झ. जीवष.

स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने ॥ सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं चान्वेक्षितम् ॥ ५ ॥
 ततः पश्यति धर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ॥ पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥
 तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः ॥ अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥
 कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
 स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ ९ ॥
 जन्म रामस्य सुमहद्दीर्घं सर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥
 नानाचित्रकथाश्चान्या विश्वामित्रसमागमे ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥

क्षुरादिवदितिप्रमाणतोऽप्यवसीयते ॥ ४ ॥ नगरनि-
 वासकालिकचरितावलोकनमभिधायवनवासकालिक-
 वृत्तान्तनिरीक्षणमाचष्टे—स्त्रीति । स्त्रीतृतीयायस्यतेन
 सीतालक्ष्मणसहितेनेत्यर्थः । वने दण्डकारण्ये । चर-
 ता । सत्यसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन । रामेण । यत्प्राप्तं तत्स-
 र्वम् । अन्वेक्षितं साक्षात्कृतं । वाल्मीकिनेतिशेषः ।
 धर्मवीर्येणेतिसिद्धं ॥ ५ ॥ एवंपुरासादिवृत्तान्तदर्शनस्य-
 विशदतमत्वमाह—तत इति । ततः अवेषणानन्तरं ।
 धर्मात्मा वाल्मीकिः । योगं ब्रह्मप्रसादरूपोपायं ।
 आस्थितः सन् । “योगः सज्जनोपायध्यानसंगतियु-
 क्तिषु” इत्यमरः । तत्र रामादौ । पुरा यन्निरवृत्तं
 निष्पन्नं । तत्सर्ववृत्तं पाणौ आमलकमिवपश्यतिस्य
 ॥ ६ ॥ अयदर्शनफलग्रन्थनिर्माणोद्योगमाह—तद्वि-
 त्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महाद्युतिः रामगुणानु-
 भवजनितहर्षप्रकर्षकृतद्युतियुक्तः । सः वाल्मीकिः ।
 तत्सर्वं रामवृत्तान्तं । तत्त्वतो धर्मेण पूर्वोक्तेन दृष्ट्वा ।
 अभिरामस्य निरवधिकभोग्यस्य । चरितं चरितविष-
 यप्रबन्धं । कर्तुमुद्यतः उद्युक्तोऽभूत् । कीदृशंचरित्रमि-
 त्यत्राह—कामार्थेति । कामश्चार्थश्चकामार्थौ गुणश-
 ब्देनाप्राधान्यमुच्यते । अप्राधान्याभ्यामर्थकामाभ्यासं-
 युक्तं त्याज्यताप्रदर्शनार्थतत्रतत्रार्थकामप्रतिपादकमि-
 त्यर्थः । धर्मार्थयोर्धर्ममोक्षयोर्गुणोत्तियस्यसंविस्त्रुणाती-
 ति धर्मार्थगुणविस्तरं । पचाद्यच् । प्राधान्येनधर्माप-

वर्गप्रतिपादकमित्यर्थः । “अर्थः स्याद्विषयेमोक्षेशब्द-
 वाच्येप्रयोजने” इतिवैजयन्ती । अतएव रत्नाढ्यं-
 समुद्रमिवस्थितं । समुद्रोयथाशङ्खशुक्लपारिव्युक्तोपि
 प्राधान्येनरत्नानिवहति तथास्थितमित्यर्थः । सर्वेषांज-
 नानां । श्रुतिमनसीश्रोत्रहृदये हरतीति सर्वश्रुतिमनो-
 हरः । शब्दमाधुर्याच्छ्रोत्राकर्षकं अर्थसौष्टवाचित्ताक-
 र्षकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यथोद्योगप्रबन्धनिर्माणमा-
 ह—सइति । भगवान्सकृदिः । रघुवंशस्य रघुवंशो-
 क्तवत्परमस्य । चरितं । पूर्वनारदेनमहर्षिणा । यथा
 कथितं येनप्रकारेणोक्तं । तथा चकार ॥ ९ ॥ अथ
 विस्तरेणब्रह्मोपदिष्टरीत्यारामचरितनिर्माणंदर्शयति—
 जन्मेत्यादिनासर्गशेषेण । द्वितीयान्तानांतत्प्रतिपादक-
 परत्वंबोध्यं । वाल्मीकिर्भगवान्कृषिश्चकारेतिवदन्त्य-
 माणेकर्तृक्रिये अनुषजनीये । जन्मनःसुमहत्त्वं दशर-
 थमहातपोबललभ्यत्वं विष्णोरवतारत्वं च । वीर्यं ता-
 टकाताटकेयादिहननक्षमत्वं । सर्वानुकूलतां सर्वानु-
 वर्तित्वं आर्जवमितियावत् । लोकस्यप्रियतां प्रेमास्पद-
 त्वं । क्षान्तिं अपराधसहिष्णुतां । सौम्यतां रम्यताम-
 नुग्रहावा । “सौम्यः पुमान्बुधेविप्रेत्रिषुस्यात्सोमदैव-
 ते । रम्येनुप्रेच” इतिरत्नमाला । सत्यशीलतां सत्य-
 स्वभावतां “शीलंस्वभावेसद्भुते” इत्यमरः ॥ १० ॥
 विश्वामित्रसमागमे विश्वामित्रेणरामलक्ष्मणयोःसंयो-
 गेसति । अन्याः रामचरितादन्याः । नाना नानाप्र-

तिल० तत्सर्वंचरितस्यतदुत्तरकालिकमुत्तरकाण्डस्थचेत्यर्थ इत्यपरे ॥ ५ ॥ सी० ॥ रत्नाढ्यं रत्नतुल्यैःपदैरर्थैः आढ्यं
 संपूर्णम् । सर्वश्रुतिमनोहरम् सर्वाभिः बहुजादिसर्वसंश्लिखनीभिः कान्ताप्रभावतीप्रद्यतिभिः द्विविंशतिश्रुतिभिः मनोहरम् ।
 श्रुतिशब्देन नाडीसमुद्रवःसुखहेतुर्व्यतिविशेषोच्यते ॥ यद्वा सर्वासांश्रुतीनामुपनिषदांमनोहृदयतात्पर्यहरतिशुद्धातिप्रतिपादक-
 चीति तथा । तिल० रत्नाढ्यंरत्नैः काव्यगुणालंकारव्यङ्ग्यैः आढ्यंपूर्णम् ॥ ८ ॥ तिल० विश्वामित्रसहायनेविश्वामित्रेण सहगमने

[पा०] १ क. ख. ग. घ. ङ. छ. तदा. २ क. ज. झ. चान्वेक्षित. ३ क. ग. ङ. झ. महामतिः. अ. महामुनिः.
 ४ क. ग. ङ. च. छ. झ. तत्सर्वकर्तु. ५ ख. संपन्नं. ६ घ. तथाथा. ७ क—झ. महात्मना. ख. सुरर्षिणा. ८ क. ख.
 रघुनाथस्य. ९ क. घ. छ. झ. जामुनिः. ख. सुमहावृषिः. १० ग—छ. झ. विप्रेः कथाः. क. विप्राः कथाः. ११ क. च.
 छ. स. सहायने. अ. समागमे.

रामरामविवादं च गुणान्दाश्रयेस्तथा ॥ तथामिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥
 विधातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राक्षः शोकविलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥
 प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादं सूतोपैवर्तनं तथा ॥ १४ ॥
 गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥
 वास्तुकर्म विवेकं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
 पादुकाग्रामिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् ॥ दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥
 दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनौभिसंगमम् ॥ अनसूयासहस्यामप्यङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥
 अगस्त्यदर्शनं चैवजटाघोरभिसंगमम् ॥ पञ्चवत्याश्च गमनं शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ॥ १९ ॥
 शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ २० ॥
 मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ राघवस्य विलापं च मृगभ्राजनिवर्हणम् ॥ २१ ॥
 कबन्धदर्शनं चापि पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ शर्वर्यां दर्शनं चैव हनूमदर्शनं तथा ॥
 विलापं चैव पंपार्यां राघवस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

काराः चित्रकथाः आश्चर्यावहकथाश्च । जानक्याश्चे-
 त्तिचकारेणोर्मिलादयः समुन्नीयन्ते । घनुषः हरचा-
 पस्य । विभेदनं भङ्गं च ॥ ११ ॥ रामेण परशुरामेण ।
 रामस्य राघवस्यविवादं । रामेणरामविवादमित्यत्रतृती-
 येतियोगविभागात्समासः । अतो नैकशेषप्रसक्तिः ।
 दशरथेशुगान् अयोध्याकाण्डादौवक्ष्यमाणान् । तथे-
 ति समुच्चयार्थः सर्वत्रद्रष्टव्यः । रामस्यअभिषेकं अभि-
 षेकोद्योगं कैकेय्यादुष्टभावतां दुष्टहृदयत्वं च ॥ १२ ॥
 अभिषेकस्य रामाभिषेकस्य । विधातं कैकेयीदुष्टहृद-
 यत्वकृतविघ्नं च । रामस्यविवासनं च राक्षः दशरथस्य ।
 शोकेनविलापं प्रलापं च । राक्षः परलोकस्य स्वर्गस्य ।
 आश्रयं आश्रयणं च ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां प्रजानां ।
 विषादं दुःखं । प्रकृतीनांविसर्जनं वञ्चनेननिर्यापणं-
 च । निषादाधिपसंवादं गुहेनसहसंभाषणं । सूतस्यो-
 पावर्तनं पुनरागमनं च ॥ १४ ॥ १५ ॥ वास्तुकर्म

शास्त्रोक्तप्रकारेणयथोचितमन्दिरनिर्माणं । विवेकं
 शास्त्रोक्तवास्तुपूजादिपूर्वकगृहेप्रविश्यावस्थानं । राम-
 स्यप्रसादनं भरतेनेतिशेषः । सलिलक्रियां सलिलदानं
 ॥ १६ ॥ पादुकाग्रयोः पादुकाश्रेष्ठयोः । श्रेष्ठयंभूत-
 स्वात् । अभिषेकं राज्यनिर्यस्तयास्थापनं । नन्दिग्रामे
 निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । पादुकयोःस्थापनं वा
 ॥ १७ ॥ अनसूयाया अग्निप्रिया । सहास्यां सहास-
 नं । सीतायाइतिशेषः । "आस्थात्वासनमासीनं—"
 इत्यमरः । यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेवतथापि अत्र-
 सर्वत्रक्रमोनविवक्षितः । रामायणप्रतिपाद्यसंक्षेपमा-
 त्रेतात्पर्यात् । अङ्गरागस्य चन्दनस्य ॥ १८ ॥ शूर्प-
 णख्याइतिजीबत्रार्थः ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरसो-
 रितिदूषणादीनामुपलक्षणं । उत्थानं निर्गमनं
 ॥ २० ॥ एवकारः पादपूरणार्थः । एवमुत्तरप्रस-
 र्वत्रद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ चापीत्येकनिपातः समुच्चयार्थः

तदुपस्थितिकालेसमायां मार्गेगमनकालेच । चित्रानानाकथाः अन्याश्चकथाः योगवासिष्ठोपाःप्रह्लादप्रतिपादिकाःकथाः अत्रप्र-
 वेष्टकाङ्गादिकथाक्षेपार्थः । एतेनात्र श्लोके नामेति अभ्याहृतिवन्वर्थमित्यपास्तम् ॥ ११ ॥ शिरो० दुष्टभावतां प्रातिभासिकदु-
 ष्टभावत्वं ॥ १२ ॥ शिरो० शोकं प्रकटीभूतरामवियोगजनितशोचनम् । विलापं तच्छोकजनितहारामेस्यायुवारणं च ।
 परलोकस्य अत्रकटायोध्यापुरस्य आश्रयंस्थितिं च ॥ १३ ॥ तिल० अभ्युज्ञानात् संयतेः ॥ १५ ॥ तीर्थी० निवेकं तत्रगृहे-
 ऽवस्थानम् ॥ १६ ॥ तिल० नन्दिग्रामनिवासनं नन्दिग्रामस्य नितरां अतिष्ठयेववासनम् । भरते तत्रगते सर्वप्रजास्तत्रैव
 वासकृतवत्स्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तिल० घनुषोमहर्षं अगस्त्यसकाशादितिशेषः ॥ १९ ॥ विषम० उत्थानं आनकीहरणोद्यो-
 गम् ॥ २० ॥

[पर०] १ ख. तथारामाभिषेकं च. १ ख. ग. घ. ज. व्याघातं. ३ क-झ. ट. शोकविलापं. ४ प्रकृतेः सामवाहं.
 ५ ख. सूतस्यपरिवर्तनं. ६ क-झ. निवेकं. ७ क-झ. क्षोभसमागमं. ८ क. ग-छ. झ. समास्यां च अत्र. ख.
 सपर्यायं. ९ क. ख. छ. झ. दर्शनं चाप्यगस्त्यस्यघनुषोमहर्षंतथा. १० घ-छ. झ. शर्वरीदर्शनं. ज. झ. शर्वरीदर्शनंचै-
 वफलमूलाद्यनंतथा. प्रलापंचैवपम्पावांहनूमदर्शनंतथा. ऋषयः०.

क्रश्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥
 वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥
 कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥
 अङ्गुलीयकदानं च क्रक्षस्य बिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेऽथैव दर्शनम् ॥ २६ ॥
 पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ॥
 रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम् ॥ २८ ॥
 आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ २९ ॥
 अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम् ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३० ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्रदर्शनम् ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निवर्हणम् ॥ पञ्चसेनाभ्यनिधनं सप्तमश्विनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥
 तथाऽक्षस्यापि निधनं तोरणस्य विभञ्जनं ॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३४ ॥
 संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३५ ॥
 विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम् ॥ ३६ ॥

॥ २२ ॥ क्रश्यमूकस्येतिकर्मणिषष्ठी । प्रत्ययोत्पादनं
 सालभेदनादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननं । वालिसुग्री-
 वविग्रहं वालिसुग्रीवयुद्धं । वालिसुग्रीवयोर्वैरादुक्तयन-
 नां ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं वालिवधः । सुग्रीवप्रतिपा-
 दनं सुग्रीवाय राज्यप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापं तारा-
 ग्रलापं । समयं शरदिसीतान्वेष्टव्येति रामसुग्रीवयोः-
 संकेतः । “समयः कालसिद्धान्तप्रतिज्ञाशपथेषु च ।
 संकेताचारयोश्च” इतिरत्नमाला । ताराविलापसम-
 यमिति पाठे “सर्वोद्धन्वो विभाषयैकवद्भवति” इत्येक-
 वद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षवृष्टिः तद्युक्तरात्र-
 यो वर्षरात्राः “रात्राह्वाहाः पुंसि” इति पुंलिङ्गत्वं ।
 तेषु निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । वर्षदिनेष्वित्यर्थः ।
 रात्रिशब्दस्य दिवसपरत्वं त्रिरात्रादौ दृष्टं ॥ २४ ॥
 राघवसिंहस्य राघवाणां श्रेष्ठस्य । कोपं सुग्रीवविषय-
 क्रोधं । बलानां सेनानां । उपसंग्रहं संमेलनं । दिशः
 प्रति वानराणां प्रस्थापनं । पृथिव्याश्च निवेदनं पृथिव्याः
 द्वीपसमुद्रादिसंनिवेशकथनं ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकदानं
 हनुमतइतिशेषः । क्रक्षस्य बिलं स्वयंप्रभाबिलं । तस्य-
 तथासंज्ञा । प्रायोपवेशनं प्रायाचमरणाय उपवेशनं
 शयनं । संपातेः जटाय्वमजस्य ॥ २६ ॥ पर्वतारो-

हणं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणं । समुद्रवधना-
 चेति चकारेण देवानुज्ञासमुच्चीयते । मैनाकस्य हिमव-
 त्पुत्रस्य गिरेः ॥ २७ ॥ सिंहिकायाः असुरस्त्रियः ।
 लङ्कामलयस्य लङ्काधारपर्वतैकदेशस्य । “मलयः पर्वता-
 न्तरे । पर्वतांशे प्रियोथाने” इतिरत्नमाला । एकस्य
 हनुमतः ॥ २८ ॥ आपानभूमिः मद्यपानभूमिः ।
 अवरोधस्य अन्तःपुरस्य ॥ २९ ॥ अशोकवनिकाया-
 नं हनुमतोऽशोकवनिकागमनं । अभिज्ञानप्रदानं सी-
 ताया अङ्गुलीयकदानं ॥ ३० ॥ राक्षसीनां तर्जनं सी-
 ताप्रतीतिशेषः । त्रिजटाविभीषणपुत्री । तस्याः स्वप्रदर्शनं
 रामश्रेयोविषयस्वप्रदर्शनं । मणिप्रदानं हनुमते चूडाम-
 णिप्रदानं । वृक्षभङ्गं अशोकवनिकावृक्षभङ्गं ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं एकाक्ष्येककर्णप्रभृतिराक्षसीनां पलायनं
 हनुमद्भयावितिशेषः । किङ्कराणां रावणभटानां ॥ ३२ ॥
 वायुसूनोः हनुमतः । ग्रहणं हन्द्रजितेतिशेषः । लङ्का-
 दाहेनाभिगर्जनं राक्षसानामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रतिप्लवनं
 पुनः समुद्रलङ्घनं । मधूनां मधुवनस्य मधूनां हरणं
 ग्रहणं । वानरैरितिशेषः । मणिनिर्यातनं रामायचूडाम-
 णिप्रदानं ॥ ३४ ॥ नलसेतोः नलेन बन्धनीयसेतोः ।
 प्रतारं प्रतरणं ॥ ३५ ॥ वधोपायनिवेदनं हन्द्रजितादि-

विषयः प्रायोपवेशनं प्रायेण अनश्वनेन वानराणां उपवेशनं समुद्रसमीपवासः ॥ २६ ॥ तिलः लङ्कादाहाभिगर्जनं
 लङ्कादाहे हनुमद्गर्जनमित्यर्थो वा । अभिमर्दनमिति पाठे लङ्कादाहादेनाभितोमर्दनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ॥ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ ३७ ॥

अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥

स्वराष्ट्रञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनागतं च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रामायणचटककाण्डसर्गश्लोकसङ्ख्यानिर्धारणम् ॥ १ ॥ वाल्मीकिनास्वप्रणीतरामायणप्रचाराय समुचितशिष्यलाभ-
चिन्तने कुशलवाभ्यां शिष्यतयास्वपरिग्रहाय तत्पदाभिवादनम् ॥ २ ॥ कुशलवाभ्यां कदाचनमुनिमण्डलमध्ये वाल्मी-
किनोपदिष्टरामायणस्य गान्धर्वशास्त्रानुसारेण तन्म्रीखनसाहित्येनगानम् ॥ ३ ॥ मुनिभिस्ताभ्यांपारितोषिकदानम् ॥ ४ ॥
भरतमुखेनकुशलवौदष्ट्यवा श्रीरामेण तयोः स्वावासानयनेन सत्कारपूर्वकं रामायणगानचोदना ॥ ५ ॥ ततस्ताभ्यांसपरि-
वारं श्रोतुकामिरामे रामायणगानोपक्रमः ॥ ६ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ चकार चरितं कृतं विचित्रपदमात्मवान् ॥ १ ॥

अधोपायदर्शनं ॥ ३६ ॥ अरेःपुरइतिशौर्यातिशयोक्तिः ।
उत्तरत्रचान्वयः ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभि-
षेकमहोत्सवं । स्वराष्ट्रेत्यर्थमधिकं १ वैदेह्याश्चविसर्जन-
मित्यन्तं “चकारभगवानृषिः” इतिपूर्वेणसम्बन्धनीयं
॥ ३८ ॥ सीताभूषवेशप्रभृत्युत्तरकाण्डकथामाह—अ-
नागतंचेति । वाल्मीकिनामाभगवानृषिः रामस्यवसु-
धातले । अनागतं भावियत्किञ्चिच्चरितमस्ति ब्राह्मणपु-
त्रजीवनाश्रमेधादिकं । तत् उत्तरेकाव्ये उत्तरकाण्डे ।
चकार प्रतिपादितवान् । यत्किञ्चिदित्यनेन सीताविस-
र्जनात्पूर्वकालस्यभूयस्त्वं अनन्तरकालस्याल्पत्वंचद्यो-
त्यतइत्याहुः । एतदुत्तरकाण्डे विचारयिष्यते ॥ ३९ ॥
॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ।

पूर्वस्मिन्सर्गेप्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तं । संप्रतिप्रब-
न्धवैलक्षण्यंकथ्यते । प्रबन्धस्यवैलक्षण्यं नाम पर-
माप्तप्रणीतत्वं । पुण्यश्लोकविषयत्वं महाजनपरिगृ-
हीतत्वं प्रबन्धनायकश्लाघितत्वमित्यादि । परमा-
प्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वंचानेनोच्यते ॥ प्राप्ति-
राज्यस्य स्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्य-

कप्रत्ययः । लोकरक्षणायार्धुकुलेवतीर्णस्येत्यर्थः । रा-
मस्य सकलगुणान्भिरामस्य । अनेनप्रतिपाद्यमहिम्ना
काव्यस्यआदरणीयतातिशयउक्तः । तदुक्तंवामनेन
“उपश्लोक्यस्वमाहृत्यादुज्जलाःकाव्यसंपदः”इति ।
विचित्रपदं आश्चर्यपदसंनिवेशः । अनेन काव्यस्यात्म-
भूतारीतिरुक्ता । तदुक्तंवामनेन “रीतिरात्माकाव्य-
स्य विशिष्टपदरचनारीतिः । समग्रैरेजःप्रसादप्रभृति-
भिर्गुणैरुदिता वैदर्भीनामरीतिः” इत्यादिना । यद्वा ।
विविधानांविचित्राणां शब्दार्थालंकाराणां पदस्थानं ।
कृत्स्नंचरितं प्रतिपादकग्रन्थसंदर्भम् । अनेन विज्ञाना-
द्यनेकफलसुपुरुषचरित्रत्वमुक्तं ॥ तथोक्तं [प्राकृतं]
“परिवद्गुह्यं विष्णुणं संभावित्वं जसो विसृज्यन्दि
गुणा । सुज्वाहसुपुरिसचरित्रं किंतज्जेण णहरन्ति क-
ज्वालावा” ॥ [छा०] “परिवर्धतेविज्ञानंसंभा-
व्यतेयशोविसर्पन्तिगुणाः ॥ श्रूयतेसुपुरुषचरितंकिंत-
थेननहरंतिकाव्यालापाः” इति ॥ भगवान् ब्रह्मप्र-
सादलब्धदिव्यज्ञानवान् । आलवान् प्रबन्धरचनानु-
कूल्यब्रह्मवान् । ऋषिः “तानृषिःकुरुतेकाव्यं” इत्यु-
क्तीत्या काव्यनिर्माणपटुःवाल्मीकिः । चकार परोप-
कारायकृतवान् । उदारधीरितिपूर्वमुक्तं । प्राप्तराज्य-

तिल० अयोध्यायाश्चगमनं तदुद्देश्यकंगमनम् ॥ शिरो० भरतेनसमागमं हनुमन्नासाक्षाच्चभरतसंभेदनम् ॥ ३८ ॥
इतितृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ टी० ० “तेयंमवतारक्याभवद्विषयवासिनः” इतिभरिरेषोकलात् रामस्यविषयेवसन्वाल्मीकिरि-
त्यर्थाभ्यते । चरितं चरित्रप्रतिपादकंकाव्यं ॥ तिल० अर्थवद् ध्वन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं । आत्मवानितिपाठे अवहितान्तः-
करणः । प्राशस्त्वैमदुप । आत्मशब्दध्वान्तःकरणवाची ॥ १ ॥

[पा०] १ अ. झ. ट. अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमं. प्रेषणंशायुपुत्रस्यभरतेनसमागमं. २ अ. पदमर्थवत्.

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानुषिः ॥ तथा सर्गशतान्पञ्च षट्काण्डानि तथोचरम् ॥ २ ॥

इत्यनेन रामराज्यकरणकालेरामायणकरणमिति गम्यते । एतद्व्यापनार्थैव पुनरारम्भः ॥ १ ॥ अधप्रक्षेपप्रशंसभावनापरिहाराय नातिसंकोचविस्तारश्लोकसर्गाकाण्डवक्तव्याऽत्यन्तादरणीयत्वाय चाह—चतुर्विंशदि-
ति । ऋषिः वाल्मीकिः । “तपःस्वाध्याय—” इत्यारभ्य “तद्गुह्याप्यन्वमन्यत” इत्यनेन चिकी-
र्षिते रामायणाख्ये प्रबन्धे श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रा-
मुक्तवान् । इकारलोपशब्दान्दसः । “पङ्क्तिर्विंशति—”
इति सूत्रे विंशतीत्येव निपातनात् । “आदशतः सङ्ख्या-
सङ्ख्येयेवर्तन्ते । ततः परं संख्याने संख्येये च वर्तन्ते” इति
नियमात्सहस्रशब्दोत्रसंख्यापरः । चतुर्विंशतिसह-
स्रसङ्ख्याकश्लोकांश्चकारेत्यर्थः । तथेति समुच्चये । पञ्चस-
र्गशतान्पञ्चैवेत्येतत् षट्काण्डानामेव ननु सोत्तराणां ।
षट्काण्डानीत्येतत्प्रत्यासत्तेः । चतुर्विंशतिसहस्रश्लो-
कात्मकता तु सप्तकाण्डापेक्षेयत्वाद्वाहुः । बालकाण्ड-
गताः श्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः [२२५६] । अयो-
ध्याकाण्डगाः श्लोकाश्चकुभावाः प्रभाषिताः [४४१५]
आरण्यकाण्डगाः श्लोकाः खगसाराः प्रदर्शिताः [२७-
३२] । किष्किन्धाकाण्डगाः श्लोकानीरचाराः प्रकी-
र्तिताः [२६२०] श्लोकास्तुमुन्दरेकाण्डेताननागाः
प्रभाषिताः [३००६] युद्धकाण्डगाः श्लोकानिधि-
वीशाः प्रवेदिताः [५९९०] । श्लोकाः स्युरुत्तरेका-
ण्डेवलरागाः प्रभाषिताः [३२३४] । श्लोकाः
२४२५३ तत्रैवमवधातव्यं । बालकाण्डे त्रिंशत्सर्ग-
“सतेन परमास्त्रेण मानवेन समाहृतः” इत्यतः पूर्वमेक-
सहस्रं । त्रिषष्टितमे “विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेषु
महत्तपः” इत्यतः पूर्वद्वे सहस्रे । अयोध्याकाण्डे चतु-
र्विंशे “चतुरधोरथः श्रीमान्निर्बिंशोधनु रक्तमं” इत्यतः
पूर्वं त्रीणिसहस्राणि । चतुस्त्वारिंशे “वर्तते चोत्त-
मावृत्तिर्लक्ष्मणोऽस्य सदानघः” इत्यतः पूर्वं चत्वारिसह-
स्राणि । एकसप्ततितमे “द्वारेण वैजयन्तेन प्राविश-
च्छ्रान्तवाहनः” इत्यतः पूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोन-
शततमे “उदजे राममासीनं जटामण्डलधारिणं” इ-
त्यतः पूर्वं षट्सहस्राणि । आरण्यकाण्डे द्वादशे “तेव-
यं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात्” इत्यतः पूर्वं सप्तस-
हस्राणि । सप्तचत्वारिंशे “मम भर्ता महातेजा वयसा-

ख्यातु “बालकाण्डे तु सर्गाणां सप्तसप्ततिरिति । अयो-
ध्याकाण्डगाः सर्गाश्चतुर्विंशतिः । आरण्यकाण्डे
सर्गाणां पञ्चसप्ततिरिति । किष्किन्धाकाण्डगाः सर्गा-
सप्तपष्टिरुदीरिताः । सर्गाणां मुन्दरेकाण्डे त्वष्टपष्टिरुदी-
रिता । एकत्रिंशच्छतं सर्गाद्विद्यन्ते युद्धकाण्डगाः ।
दशोत्तरशतं सर्गादुत्तरेकाण्डे र्द्वितीयाः [६४७] ॥ अत्र स-
र्गशतान्पञ्चैवेत्येतत् षट्काण्डानामेव ननु सोत्तराणां ।
षट्काण्डानीत्येतत्प्रत्यासत्तेः । चतुर्विंशतिसहस्रश्लो-
कात्मकता तु सप्तकाण्डापेक्षेयत्वाद्वाहुः । बालकाण्ड-
गताः श्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः [२२५६] । अयो-
ध्याकाण्डगाः श्लोकाश्चकुभावाः प्रभाषिताः [४४१५]
आरण्यकाण्डगाः श्लोकाः खगसाराः प्रदर्शिताः [२७-
३२] । किष्किन्धाकाण्डगाः श्लोकानीरचाराः प्रकी-
र्तिताः [२६२०] श्लोकास्तुमुन्दरेकाण्डेताननागाः
प्रभाषिताः [३००६] युद्धकाण्डगाः श्लोकानिधि-
वीशाः प्रवेदिताः [५९९०] । श्लोकाः स्युरुत्तरेका-
ण्डेवलरागाः प्रभाषिताः [३२३४] । श्लोकाः
२४२५३ तत्रैवमवधातव्यं । बालकाण्डे त्रिंशत्सर्ग-
“सतेन परमास्त्रेण मानवेन समाहृतः” इत्यतः पूर्वमेक-
सहस्रं । त्रिषष्टितमे “विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेषु
महत्तपः” इत्यतः पूर्वद्वे सहस्रे । अयोध्याकाण्डे चतु-
र्विंशे “चतुरधोरथः श्रीमान्निर्बिंशोधनु रक्तमं” इत्यतः
पूर्वं त्रीणिसहस्राणि । चतुस्त्वारिंशे “वर्तते चोत्त-
मावृत्तिर्लक्ष्मणोऽस्य सदानघः” इत्यतः पूर्वं चत्वारिसह-
स्राणि । एकसप्ततितमे “द्वारेण वैजयन्तेन प्राविश-
च्छ्रान्तवाहनः” इत्यतः पूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोन-
शततमे “उदजे राममासीनं जटामण्डलधारिणं” इ-
त्यतः पूर्वं षट्सहस्राणि । आरण्यकाण्डे द्वादशे “तेव-
यं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात्” इत्यतः पूर्वं सप्तस-
हस्राणि । सप्तचत्वारिंशे “मम भर्ता महातेजा वयसा-

सीर्षी ० । श्रीमद्बालकाण्डे द्विसहस्रादुपरि द्विशतं चाशीति ग्रन्थाः [१२८०] । श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुस्सहस्राणि चतुश्शतानि प-
ञ्चदशग्रन्थाः [४४१५] । श्रीमदआरण्यकाण्डे द्विसहस्रादुपरि सप्तशतानि द्वात्रिंशद्ग्रन्थाः [२७३२] । श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विसहस्रा-
दुपरि षट्शतानि विंशतिग्रन्थाः [२६२०] । श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिसहस्रादुपरि षट्ग्रन्थाः [३००६] । श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चसहस्रा-
णि नवशतानि नवग्रन्थाः [५९९०] । श्रीमदुत्तरकाण्डे त्रिसहस्राणि द्विशतं सप्तसप्ततिग्रन्थाः [३२७७] । अत्रयदेतदधिकं
सप्तसप्तत्युत्तरद्विषत् तत्रिंशज्जगत्यादिच्छन्दोऽज्ञानां भ्रमराधिक्येन अनितं । उत्तरकाण्डस्य काण्डेऽस्त्वहस्रकथनमादरातिशयेन । तथा-
हि । यद्यप्यत्र काण्डे पुराणप्रस्तावनासन्धानं । तथाप्युत्तरकाण्डे प्राचुर्येण परत्वाभिव्यक्तिः । कोसलानां सर्वेषामपि भगवत्सहस्रश्लोकप्रा-
प्तिश्चापरोतिशयोगम्यते । अतएव सर्वोत्तरकाण्डस्योत्तरकाण्डत्वसंज्ञा । कतक ० । उक्तसङ्ख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसङ्ख्याधिक्य-
दर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसङ्ख्याया अप्याधिक्यदर्शनात् उत्तरकाण्डस्य सर्गसङ्ख्यातुल्यप्रक्षिप्तसंख्येयश्लोकः न लार्थः ॥ २ ॥

कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् ॥ चिन्तयामास को न्वेतत्प्रयुजीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अंगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥
 कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ आतरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥
 स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत् प्रभुः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशकः” इत्यतः पूर्वं चाष्टौ सहस्राणि । किष्किन्धा-
 काण्डेचतुर्थे “ततः परमसंहृष्टो हनूमान् पूवर्गर्भः”
 इत्यतः पूर्वं नवसहस्राणि । एकत्रिंशे “नरेन्द्रसुतुर्न-
 रेदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच” इत्यतः पूर्वं दशस-
 हस्राणि । किष्किन्धाकाण्डसमाप्तावेकादशसहस्राणि ।
 सुन्दरकाण्डे सप्तविंशे “ततस्तत्स्थनगस्याग्रे” इत्यतः
 पूर्वं द्वादशसहस्राणि । षट्चत्वारिंशे “नावमान्योभ-
 वद्विअहरिर्धीरपराक्रमः” इत्यतः पूर्वं त्रयोदशसहस्रा-
 णि । सुन्दरकाण्डसमाप्तौ चतुर्दशसहस्राणि । युद्धका-
 ण्डे अष्टाविंशे “रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येव विभीषणः”
 इत्यतः प्राक् पञ्चदशसहस्राणि । पञ्चाशे “प्रदर्शनं
 चतुर्द्विअस्मृतिश्च द्विगुणतयोः” इत्यतः प्राक् षोडश-
 सहस्राणि । उत्तरभागारंभे “कुम्भकर्णहतं दृष्ट्वा राघवे-
 ण महात्मना” इत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि । अशी-
 त्वन्तेन अष्टादशसहस्राणि । द्वादशशततमे “सर-
 णान्तानि वैराणि” इत्यतः प्राक् एकोनविंशतिस्सहस्रा-
 णि । युद्धकाण्डसमाप्तौ विंशतिस्सहस्राणि । उत्तरका-
 ण्डे द्वाविंशे “ततः प्राचोदयत्सूतस्तान् द्रुपदचिरप्रभा-
 न्” इत्यतः पूर्वं एकविंशतिस्सहस्राणि । चत्वारिंशत्स-
 माप्त्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि । षट्सप्ततितमे “ब्राह्म-
 णस्य च धर्मेण त्वया वैरक्षितस्तुतः” इत्यतः पूर्वं त्रयोविंश-
 तिस्सहस्राणि । ततः प्रबन्धसमाप्त्या चतुर्विंशतिस्सह-
 स्राणीत्याहुः ॥ २ ॥ अथास्य कान्यस्थमहाजनपरिग्र-
 हं वक्तुं पीठिकामारुचयति—कृत्वेति । महाप्राज्ञः प्रक-
 र्षेण जानातीति प्राज्ञः प्राज्ञ एव प्राज्ञः । “प्राज्ञादिभ्यश्च”
 इति स्वार्थे ऽण्प्रत्ययः । यद्वा । प्राज्ञा धीः । “धीः प्र-
 ज्ञा शेषुभीमतिः” इत्यमरः । सा ऽस्यास्तीति प्राज्ञः ।

“प्राज्ञाश्रद्धार्थाभ्योः” इति मत्वर्थीयोऽणप्रत्ययः । म-
 हांश्चासौ प्राज्ञश्चेति महाप्राज्ञः । निरतिशयज्ञानसंयुतो
 वाल्मीकिः । सहोत्तरं रामाभिषेकादुत्तरेण वृत्तान्तेन
 सहितं विकल्पात्सहस्रसंख्यासमावाभावः । सभवि-
 ष्यं अश्वमेधोत्तरभावि वृत्तान्तसहितं । अश्वमेधपूर्वका-
 ले अस्य कान्यस्थप्रवृत्तत्वात् । तत् कान्यं कृत्वापि ।
 एतत् कान्यं । प्रभुः समर्थः । “प्रभुः शक्ताधिपौ”
 इति भास्करः । कः पुरुषः । प्रयुजीयात् वाग्विधेयं
 कुर्यात् इति चिन्तयामास । प्रयुजीयादित्यत्रात्मनेप-
 दाभावोऽनित्यत्वात् । सभविष्यमित्यत्र औणादिकेस्य-
 प्रत्यये ण्यनिमित्तं धत्वं ॥ ३ ॥ ततः वाल्मीकिचिन्ता-
 नन्तरं । मुनिवेषौ वस्तुतोरजकुमारौ । कुशीलवौ
 कुशलवौ । ईकारश्छान्दसः । चिन्तयमानस्य ।
 भावितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । तदनुकूलशिष्य-
 लाभाय कृतपरमात्मनमस्कारस्येत्यर्थः । तस्य महर्षेः ।
 पादौ अंगृहीतां रामायणग्रहणार्थमन्ववर्तेतामित्यर्थः
 ॥ ४ ॥ धर्मज्ञौ गुरुशुश्रूषाधर्मज्ञौ राजपुत्रौ आसमा-
 णेः धीर्यवन्तौ । यशस्विनौ विद्यान्तराभ्यासजकीर्ति-
 युक्तौ आतरौ तुल्यस्वरौ स्वरसंपन्नौ शरीरवन्तौ ।
 आश्रमवासिनौ स्वाश्रमवासित्वेन स्नेहविषयभूतौ । कु-
 शीलवौ कुशलवौ ददर्श उपदेशयोग्यावाकल्याणचका-
 रेत्यर्थः । अनेन रामाभिषेकानन्तरकाले रामायणकरणं
 “प्राप्तराज्यस्थरामस्य” इति सर्गादावुक्तं । अनन्तरं कु-
 शलोत्पत्तिरिति सूचितं । एतज्ज्ञात्वेन वाल्मीक्याश्रमे
 सीतात्यक्तारामेण ॥ ५ ॥ वेदेषु ऋग्यजुःसामाथर्वण-
 लक्षणे चतुर्विषये मेधाविनौ मेधाधारणक्षमाबुद्धिः
 “मेधाधीर्धारणक्षमा” इति यादवः । तद्वन्तौ “अ-

तिल० सहोत्तरमित्यत्र उत्तरपदार्थस्य स भविष्यति स विशेषणत्वेऽपि आर्षः समासः । भविष्यन्वसीताविसर्जनमारभ्यैत्येके ।
 तस्याभ्युपवेशोत्तरकालिकमित्यपरे । प्रयुजीयादिति च्छान्दसं । वि० भविष्येणसहितं यदुत्तरं तेन सहितं ॥ ३ ॥ तिल० अंगृ-
 हीतामित्येच्छान्दसं । कुशीलवौ कुशलवौ । कुशलस्य कुशीभावः शृङ्गोदरादित्यात् ॥ ४ ॥ तमि० तु शब्देन हृत्तरवैलक्षण्यमुक्तं ।
 वेदेषु परिनिष्ठितौ एतेन स्वरानुगुणार्थज्ञानवत्त्वसामगानवेदितं तदादरेणैव गान्धर्वशास्त्राभ्यासश्चावगम्यते । वेदोपबृंहणं वेदार्थव्य-
 ञ्जीकरणं । तिल० उपबृंहणं वेदस्य तत्तदर्थतात्पर्यग्रहणं । तद्रूपावार्थयप्रयोजनाय । अनेन श्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादक-
 तया प्रामाण्यमस्योपादेयलक्षमुचितं ॥ शिरो० प्रभुः तुर्वो धवस्तु बोधनसमर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. ङ. झ. छत्वात्. २ झ. सभविष्यसहोत्तर. ३ झ. अंगृहीतां.

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

स्मादमेधांश्चजोविनिः "इतिमत्वर्थीयोविनिप्रत्ययः । अनेनाक्षरराशिप्रवृत्तफलमध्ययनमुक्तं । परितोनिष्ठापरिनिष्ठा साक्षाध्ययनं साऽनयोः संजातेतिपरिनिष्ठितौ । तारकादित्वादितच् । अनेनविशेषणद्वयेनाधीतसाङ्गवेदत्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणपेक्षित्वमुक्तं । तौ कुशलवौ । प्रभुः स्वतश्चोवात्मीकिः । वेदोपबृंहणार्थाय वेदोपबृंहणरूपप्रयोजनाय वेदोपबृंहणरूपस्वग्रन्थपठनायेत्यर्थः । उपबृंहणं नाम भगनाशास्त्रानुसारेण निर्णीतवेदार्थप्रतिपादकोग्रन्थः । अग्राह्यं अगृह्यात् । स्वार्थेणिच् ॥ ६ ॥ चरितव्रतः चरितव्रतत्वेन निरतिशयज्ञानोवात्मीकिः । काव्यं कवेः कर्म । कवयतेवर्णयतीति कविः । कविवर्णनइत्यस्माद्वातोरोणादिकश्चप्रत्ययः । लोकोत्तरवर्णननिपुणइत्यर्थः । यद्यपि "इगन्ताच्चलधुपूर्वात्" इति अणभक्तित्वं तथापि आक्षणादित्वात्त्यञ् इति काशिकाकारः । यद्वा तस्मादेवधातोः "अइलोर्ण्यत्" इति ण्यत्प्रत्यये आदिभूदौ च काव्यमिति रूपं । दोषवर्जितं गुणलंकारसहितं संक्षार्यथुगलमित्यर्थः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे "तद्दोषौशब्दार्थौसगुणावनलंकृतीपुनःकापि" इति । वेदोपबृंहणत्वेपिकांतासंमितत्वादस्य काव्यत्वव्यपदेशः । तथाहि । त्रिविधः संदर्भः प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्चेति । शब्दप्रधानो वेदः प्रभुसंमितः । अर्थप्रधान इति हासादिः सुहृत्संमितः । व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यं कान्तासंमितं । महदिति काव्यविशेषणं । तस्य महत्त्वमुत्तमकाव्यत्वं । तदप्युक्तं तत्रैव "इदमुत्तममतिशयिनिव्यङ्ग्येवाच्यञ्च निरुपैः कथितः" इति । यद्वा महत्काव्यं महाकाव्यं । तल्लक्षणमुक्तं दण्डिना । "सर्वबन्धोमहाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणं"

इत्यादिना । ननु काव्यं नारभणीयं फाल्गुनालापांश्चवर्जयेदिति निषेधादित्याशङ्क्याह—रामायणमिति । रमयतीति रामः । "रामोरमयतांवरः" इत्यार्षेर्विर्वचनात् । यद्वा । रमन्तेस्मिन्सर्वेजना इति रामः । "अकर्तेरिचकारकेसंज्ञायां" इति घञ् । सः अय्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनेति रामायणं । अय्यताविति धातोः कर्मणि ल्युट् । "पूर्वपदात्संज्ञायांभगः" इति णत्वं । समस्तगुणसंपन्नरामविषयत्वाभास्यनिषिद्धत्वं किंतूपादेयत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भामहेन । "उपभोक्तव्यस्यमाहात्म्यादुत्तमाः काव्यसंपदः" इति । प्रतिपादितं चोद्भूतेन "गुणालङ्कारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलं । काव्यमाश्रयसंपत्तामेरुणेवामरद्रुमः" इति । रुद्रतेनाप्युक्तं "उदारचरितनिबन्धनास्त्रबन्धप्रतिष्ठा" इति । निषेधस्त्वसत्काव्यविषयइति भावः । इदं च रामचरितप्रतिपादनमप्राधान्येन प्राधान्येन तु सीताचरितमेव प्रतिपाद्यतइत्याह । कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति कृत्स्नं रामायणं सीताचरितपरं । अतएवोक्तं श्रीगुणरत्नकोशे "श्रीमद्वाल्मीक्यमपि परंप्राणित्वचरित्रे" इति । आभाणकश्च । "प्रातर्द्युतप्रसङ्गेन मध्याह्नेऽस्मीप्रसङ्गतः । रात्रौ चोरप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमतां" इति । "उपायपुरुषकारयोर्मध्ये उपायस्वरूपं भारते दर्शितं । पुरुषकारस्वरूपं श्रीरामायणं" इति रहस्यपदवी । अतएव "रुपावानविकल्पनः" इत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपोरामः कुशलवाभ्यां रामायणं श्रुतवान् । रामायणस्य रामैकपरत्वे स्वेनैव सदसि श्रवणं संगच्छते सीतापरत्वे तु संगच्छते । विरहिणः कामिनीकथाचरितश्रवणस्य स्वाभाव्यात् । एवं व्यञ्जनाद्युत्थासीतारामयोः प्रतिपादनमुक्त्वा शब्दबुद्ध्या सिद्धमिति दृष्टमाह—पौलस्त्येति । पु-

तनि० कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति सीतायाः प्रबन्धनायिकास्तमुक्तं । तस्यैवोपपादकं रामायणमिति । कृत्स्नस्य सीताचरितत्वेऽपि रामायणव्यपदेशः । रामचरितस्य तदुपयुक्तार्थत्वज्ञापनार्थः । रमाया इदं चरितं रामं तस्यायनमिति वाच्यत्वमिति । रामशब्दस्य लक्ष्मीपत्यादिशब्दवत् लक्ष्मीपुरस्सरनिर्देशः प्रबन्धस्य लक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थः । तेन सीतायाश्चरितमिति श्रुतं । हारिद्रनासिकादिशब्दवदण्प्रत्ययोपपत्तिर्दृष्टव्या । "हारिद्रभजाय वितीर्णभङ्गं" इति श्रीहर्षः । महत् नारायणकथापेक्षया महत् । सापराधेयचरितलक्षणप्रवणत्वप्रतिपादनात्महत्त्वं । "भातमैथिलिराक्षसीस्त्वयितदैवार्द्रावराधास्त्वयारक्षन्त्यापवनात्मजा लघुतरारामस्य गोष्ठीकृता । काकं तंचविभोषणं शरणमित्युक्कस्य नौरक्षतः सानः सान्द्रमहागसः सुखयतुक्षान्तिस्तवाकस्य की" इत्यभियुक्तोक्तः । अनेन शरणागतिमन्त्रोपबृंहणलक्ष्यप्रबन्धस्य व्यञ्जितम् । अष्टाक्षरोपबृंहकश्रीभागवतादिबुद्धिभगवत्प्राधान्यं । अतएव "नारायणकथामिमां" इति तत्रोक्तं । शिरो० चरितव्रतः चरितं आवचरितं व्रतं रघुनाथोपासनं येन स मुनिः । कृत्स्नं कृतां सुकृतिनां कः भानं सादरावलोकनादि यस्मिन् सुकृतिरादृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥

रसैः शृङ्गारकौरुण्यहासवीरभयानकैः ॥ रौद्रादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगाधताम् ॥ ९ ॥

लस्यस्यगोत्रापत्यं पौलस्यः । गर्गाविलाद्यन् । तस्य
वधः । वधस्यफलस्वाप्तेनव्यपदेशः । पौलस्यवधमधि-
कृत्यकृतोग्रन्थः पौलस्यवधः “अधिकृत्यकृतेग्रन्थे”
इत्यण् । “लुबाख्यायिकाभ्यःप्रत्ययस्यबहुलं” इतितस्य
लुप् । यद्वा अणिपुनरादिदृष्टौतदेवरूपं । वधप्रधान-
त्वादितिबृत्तस्यफलेनव्यपदेशः । तथाहि । पञ्चकाव्य-
प्रतिपाद्यानि । तदुक्तं “बीजविन्दुपताकाख्याःप्रकरी-
कार्यमित्यपि । अर्थप्रकृतयःपञ्चपञ्चावस्थासमन्वि-
ताः” इति । “आरंभयत्नप्राप्त्याशान्नियताप्तिःफलग-
मः” इतिपञ्चावस्थाः । तत्र “स्वल्पोदिष्टःकार्यहेतुर्वी-
जंविस्तार्यतेतथा” । तच्चबालकाण्डोक्तंविष्ण्ववतरण-
सीतापरिणयादि । “वस्तुनःसतिविच्छेदेविन्दुरच्छेद-
कारणं” इति । यथाऽयोध्याकाण्डे अभिषेकवृत्तान्तेन
रावणवधरूपकार्यविच्छेदेप्राप्तेवनवासकरणमच्छेद-
कारणं । “यदन्तरानुवृत्तंस्यात्सापताकेतिकीर्त्यते” ।
यथासुग्रीववृत्तान्तः । कथान्तरप्रसङ्गेनप्रकरीस्यात्प्रदे-
शभाक् । यथाविभीषणादिवृत्तान्तः । “समप्रफलसं-
पत्तिःफलयोगेयथोचितः” । यथारावणवधः । एवं-
फलत्वात्पौलस्यवधमितिनिर्देशः । इत्येवेत्यस्यायमर्थः
पौलस्यवधव्याज्जेनाप्रधानरामचरितंप्रधानसीताचरितं
कृतवानिति । यच्चकारतद्वापयामासेतियोजना उत्तर-
श्लोकेऽग्रायतामित्यनुवादात् ॥ ७ ॥ यथोपदेशमगा-
यतामित्याह—पाठ्ये इत्यादिश्लोकद्वयेन । पाठ्यं पाठः
भावेण्यत् । केवलोल्लारणविशेषः । तदुक्तंभरतेन
“पडलङ्कारसंयुक्तंकलकालसमन्वितं । यत्पठ्यतेना-
टकादौतत्पाठ्यमभिधीयते” इति । गेयं स्वरविशेषस-
मन्वितंगानं । भावेयत् । तत्रोभयत्र मधुरं श्राव्यं ।
लोकेकानिचित्पद्यानिपाठदशायांमधुराणि नगानदशा-
यां अपराणिपुनर्गानदशायामेव नपाठदशायां इदं-
त्रयप्रापीत्यर्थः । इतःपरंतीणिक्रियाविशेषणानि ।
त्रिभिःप्रमाणैः गानध्वनिपरिच्छेदकैः व्यश्रवतुरश्रमि-
श्रसंज्ञकैः द्रुतमध्यविलंबितैर्वा । अन्वितं विशिष्टं । सप्त-
भिर्जातिभिर्बद्धं शुद्धविकृतसंकीर्णादिषष्ठादशसुजाति-
षुप्रधानभूतभिःसप्तभिर्बद्धं । तदुक्तंशाण्डिल्येन “स-

र्वगीतसमाधारेजातिरित्यभिधीयते । षाड्जीचैवायनै-
षादीधैवतीपाञ्चमीतथा । माध्यमीचैवान्धारीसप्त-
मीत्वार्षभीमता” इति । तन्त्रीलयसमन्वितं । तन्त्रीशब्दे-
नतन्त्रीयुक्तत्रीणालक्ष्यते । लयशब्देनतालवेणुमृदङ्गादी-
नामेककालविरामउच्यते । ताभ्यांसमन्वितम् ॥ ८ ॥
पुनःकाव्यविशेषणमाह—रसैरिति । आदिशब्देनवी-
भत्सान्द्रतशान्ताशृङ्गान्ते । रसोनाम स्थायिभावरूपचि-
त्तवृत्त्यभिव्यक्तिः । स्थायिभावश्चनवविधः । तदुक्तं
“रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा । जुगुप्सा-
विस्मयशमाःस्थायिभावाःप्रकीर्तिताः” इति । तदभि-
व्यक्तिश्चविभावादिभिः । तदुक्तं “विभावैरनुभावैश्च
सालिकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानःस्वादुत्वंस्थायी-
भावोरसःस्मृतः” इति । विभावादिस्वरूपसंप्रहेणोक्त-
म् । “कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच ।
रत्नादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः । विभा-
वाअनुभावाश्चकथ्यन्तेव्यभिचारिणः । व्यक्तःशतैर्वि-
भावाद्यैःस्थायीभावोरसःस्मृतः” इति । तत्र शृङ्गारो-
द्विविधः संभोगोविप्रलंभश्चेति । “संयुक्तयोस्तुसंभो-
गोविप्रलंभोवियुक्तयोः” इत्युक्तेः । अस्यशृङ्गारादिस-
र्वरससंयुक्तलंप्रदर्श्यते । तत्र “रामस्तुसीतयासार्धं”
इत्यारभ्यसीतापहरणवृत्तान्तपर्यन्तेनसंभोगोदर्शितः ।
ततःपरेणविप्रलंभः । विकृताचारवाक्याङ्गविकारवेधै-
र्धूर्तप्रलापैश्चहास्यरसोव्यज्यते । सच शूर्पणखादिवृत्ता-
न्तेन सुगमः ॥ इष्टवियोगादनिष्टसंबन्धाद्वाकरुणः ।
सचदशरथादिवृत्तान्तेन । व्यवसायाऽविवादाऽसंभो-
हादिभिर्वारः । यथाशकुनिपादिवृत्तान्ते । पाटनतड-
नादिभीरौरौद्रः । यथारावणादिवृत्तान्ते । विकृतक्रूरदर्श-
नादिभिर्मयानकः । यथामारीचवृत्तान्ते । कुत्सितद-
र्शनादिभिर्बीभत्सः । यथाविराधकबन्धादिवृत्तान्ते ।
विचित्रशिल्पवाक्यादिभिरद्भुतः । यथारामरावणयु-
द्धादिषु । शान्तरसः श्रमणादिवृत्तान्तादौ । अलंवि-
स्तरेण । अत्रकेचित् “शोकःश्लोकत्वमागतः” इत्यु-
क्त्याऽस्मिन्प्रबन्धेश्लोकरसएवप्राधान्येनोच्यते अन्ये
तदङ्गतयेत्याहुः । अन्येतु वीरएवप्रधानभूतः । पौल-

टीर्था० पाठ्येगेयेचेत्यारभ्य रामदेहात्तथापराविलयन्तंकुलकं ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. क. झ. भिर्युक्तं. २ क. झ. कथ्यन्.

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्च्छनास्थानकोविदौ ॥ आतरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥
 रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिबोस्थितौ बिंबौ रामदेहात्तथाऽपरो ॥ ११ ॥
 तौ राजपुत्रौ कात्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥
 ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्तुस्तौ समाहितौ ॥
 महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३ ॥

स्वयमवस्थितिकाव्यनामकरणादित्याहुः । अयंतुभूमः शृ-
 ङ्गारएवप्रधानरसः “सीतायाश्चरितमहत्” इत्युक्तेः ।
 तथोक्तं “एकोरसोभवेदङ्गीवीरशृङ्गारयोर्द्वयोः । अ-
 न्यान्यन्येरसाः सर्वे तस्य निर्वहणोद्यताः” इति ॥ ९ ॥
 अथ कुशलवयोर्गानसामर्थ्यमाह—तौ स्त्वित्यादिश्लोक-
 द्वयेन । अस्यागायतामिति पूर्वैण संबन्धः । गान्धर्व-
 गानशास्त्रम् “गान्धर्वगानशासनं” इति वैजयन्ती ।
 तत्स्वतत्त्वं तात्पर्यार्थः । तत्तज्जानीतइति गान्धर्वतत्त्वज्ञौ ।
 मूर्च्छना बीणादिवादनं । “वादने मूर्च्छनानना” इति
 वैजयन्ती । स्थानानि मन्द्रमध्यताररूपस्वरप्रयोरवस्थि-
 स्थानानि । तथोक्तं शाण्डिल्येन “यदूर्ध्वं हृदयमन्धेः
 कपालफलकादधः । प्राणसंचरणस्थानं स्थानमित्यभि-
 धीयते । उरः कण्ठशिखरेति तत्स्वराक्षिविधाः स्मृताः ।
 मन्द्रमध्यं च तारं च नमतेषां यथाक्रमम्” इति । तेषु को-
 विदौ तद्विषयसमीचीनज्ञानयुक्तौ । एतेन गानशास्त्र-
 ज्ञानतदनुगुणबीणादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणा-
 वितिर्दाशितं । आतरावित्यनेन भ्रान्त्यताहेतुसमस्वर-
 त्वमुक्तं । स्वरसंपन्नौ शारीरयुक्तौ । अतएव रूपिणौ
 अनुप्यवेषधारिणौ । गन्धर्वाविवस्थितौ । रूपलक्षणसं-
 पन्नौ नाट्यलक्षणज्ञौ । गत्यर्थज्ञानार्थाः । “रूपसं-
 भावेशुष्णवसौ सौन्दर्येनाटके पश्यौ” इति भास्करः । गान-
 कालिकांमिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः । मधुरस्वरं यथाभव-
 तितथाभाषितुंशीलमनयोरिति मधुरस्वरभाषिणौ ।

ताच्छ्रीत्येणिनिः । केवलभाषणकालेपिमधुरस्वरौ कि-
 मुतगानकालइतिभावः । उक्तसकलगुणसंपत्तिमूर्च्छना-
 मपुत्रत्वमाह—विंबादिति । रामदेहरूपाद्विंबात् तथा
 उस्थितौ उभूतौ । बिंबौ प्रतिबिंबाविवस्थितौ । यद्वा
 प्रतिमानिर्मणार्थं चातुर्येण निर्मिताप्रतिकृतिविंबः राम-
 देहाख्यातस्मात्तथा उस्थितौ उत्कीर्णौ । अपरौ बिंबा-
 विवस्थितौ । “प्रतिबिंबे तत्कृतौ च प्रति कृत्यां च मण्डले ।
 छाच्छने पि च बिंबोक्षी” इति भास्करः । एवमभूतौ कुशल-
 वावेतत्काव्यमगायतामिति संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥
 न केवलं तस्याध्ययनं धारणं प्रकाशनं च कृतमित्याह—
 तावित्यादि । सार्धं श्लोकद्वयमेकाव्यं । क्रियाभेदात्त-
 च्छब्दावृत्तिः । यद्वा राजपुत्रौ सन्तौ । तौ मुनिपुत्रौ
 मुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थः । अनिन्दितौ यथोपदेशगाने-
 न निन्दनार्हौ । यथोपदेशं गुरुपदेशमनतिक्रम्य तत्त्व-
 ज्ञौ पाठशुद्धिज्ञौ । समाहितौ सावधानौ । कुप्राप्यं-
 शे बिस्मृतिरहिततावित्यर्थः । महात्मानौ महाबुद्धौ ।
 महाभागौ एतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ । “भागा-
 भार्याशतुल्यांशाः” इति वैजयन्ती । सर्वलक्षणलक्षितौ
 लक्षितसर्वलक्षणौ ज्ञातसर्वशब्दलक्षणावित्यर्थः । तौ
 कुशलवौ । कात्स्न्येन धर्म्यं धर्मादनपेतं । उत्तममा-
 ख्यानं पुरावृत्तकथनरूपं । तद्व्याख्यानाख्यं सर्वैकाव्यं ।
 वाचोविधेयं आवृत्तिबाहुल्येन वागवशवार्ति कृत्वा ।
 ऋषीणां च साधूनां द्विजातीनां च समागमे सदसि ।

तिल० स्थानं च मूर्च्छनाचतयोस्तमाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्रकोविदौ ॥ तीर्थी० गान्धर्वतत्त्वज्ञौ गान्धर्वनाम पदावस्थितता-
 लपत्तिच्छेदयुक्तावधानेन प्रवृत्तपञ्चादिसरसमुच्चयः । तदाह तिलः । “पदस्वस्वरसंघातस्तालेन सुमिति तत्तथा । प्रयुक्तावधाने-
 न गान्धर्वमभिधीयते” इति । मूर्च्छनास्थानकोविदाविति । मूर्च्छनापञ्चादिसरसंपूर्णता । तदुक्तं शाण्डिल्येन “यत्रैव स्वरः पूर्णो
 मूर्च्छनासेत्युदाहृता ।” इति ॥ १० ॥ तिल० विम्बात्तमूर्यादेरुस्थितौ बिंबाविवप्रतिबिम्बाविव तथारामदेहादुस्थितौ परौरामदे-
 हावित्यर्थः ॥ ११ ॥ तिल० लक्ष्यलक्षणेति पाठे सामुद्रिकविद्भिः लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्षणं सुलक्षणं तेन लक्षितौ युतौ । अतएव महात्मा-
 नौ महाभागौ च । ऋषीणां द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्मायेन । साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगत्तुः शिरो० तौ असूत-
 नदास्त्रादनीमगानविशिष्टौ । “तत्त्वोरासूतपुच्छेषु” इति मेदिनी ॥ १३ ॥

[पा०] १ अ. स्थानमूर्च्छनकोविदौ. २ अ. जावधिना विव. ३ क. घ. बोद्धतौ. ४ क. च. छ. धर्माख्यानमनुत्तमम्.
 ५ अ. स्तुतमाहितौ.

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ साधुसाध्विति तावुचुः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥
 ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ प्रशशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १६ ॥
 अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७ ॥
 प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तदा भावमगायताम् ॥ सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा ॥ १८ ॥
 एवं प्रशस्यमानौ तौ तपश्चाद्यैर्महात्मभिः ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९ ॥
 प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ प्रसन्नो वल्कले कश्चिद्ददौ ताभ्यां महायशाः ॥ २० ॥
 [अन्यः कृष्णाग्निं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः ॥ कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः ॥ २१ ॥
 वृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ २२ ॥
 काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदाऽन्वितः ॥ २३ ॥
 यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथाऽपरः ॥ औदुम्बरीं वृसीमन्ये स्वस्ति केचित्तदाऽवदन् ॥ २४ ॥
 आयुष्यमपरे प्राहुर्मुदा तत्र महर्षयः ॥ ददुश्चैव वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ २५ ॥]
 आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

जगत्तुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथतस्यकाव्यस्यमहाजन-
 परिगृहीतत्वं दर्शयितुमाह—तावित्यादि । तौ कुशील-
 वौ । कदाचित् रामाश्रमेधकाले । भावितात्मनां निश्चि-
 तधियां । समेतानां अश्रमेधेसंसलितानां । आसीनानां
 क्रियाकलापावसानेसुखमासीनानां । ऋषीणां । समी-
 पस्थौ सन्तौ । इदं काव्यं अगायताम् ॥ १४ ॥ सत्मा-
 न्यतः काव्यप्रशंसा माह—तदिति । तत् काव्यं । शुभ्रा ।
 परं विस्मयं आगताः बाष्पपर्याकुलेक्षणाः सर्वे मुनयः ।
 तौ साधुसाध्विति । ऊचुः प्रशशंसुरित्यर्थः ॥ १५ ॥
 गावृप्रशंसामाह—तदिति । धर्मवत्सलाः निर्मत्सरान्-
 त्यर्थः । ते सर्वे मुनयः प्रीतमनसः सन्तः । गायमानौ
 अतएव प्रशस्तव्यौ प्रशंसितुमर्हौ । कुशलवौ प्रशशंसुः
 ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह—अहो इति । गीतस्य
 गानस्य । माधुर्यं अहो आश्चर्यं । श्लोकानां माधुर्यं
 विशेषतः अहो आश्चर्यं । गानतोपिश्लोकमाधुर्यं अति-
 शयितमित्यर्थः । तमेव विशेषमाह—चिरेति । एतत्
 काव्यप्रतिपाद्यं कथाशरीरं । चिरनिर्वृत्तमपि बहुकाल-
 निष्पन्नमपि । प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षतया नुभूयमानमिव ।
 दर्शितं अनेन काव्येन बोधितं । पाकविशेषात्सर्वः सर्वा-

र्थविशदतरं अवगमयतीदं काव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 गावृप्रशंसाप्रकारमाह—प्रविश्येति । सहितौ समल-
 यादियुक्तावित्यर्थः । तावुभौ कुशीलवौ । तदा मुनि-
 जनश्रवणकाले । भावं सुष्ठु प्रविश्य रतिहासादिभावो-
 यथाप्रकाशितो भवति तथावगाह्येत्यर्थः । स्वरसंपदा ध-
 व्जादिस्वरसंपदा । संपन्नं । अतएव मधुरं रमणीयं । रक्तं
 रागयुक्तं च यथाभवति तथा । अगायताम् ॥ १८ ॥ प्रशं-
 साजनितोत्साहो पुनरतिशयेनागायतामित्याह—एव-
 मिति । तपश्चाद्यैः श्लाघ्यतपस्कैः । अनसूयकैरितिया-
 वत् । महात्मभिः महाबुद्धिभिः । विशेषहैरिति भावः ।
 तादृशैरेव मुक्तरीत्या । प्रशस्यमानौ । श्लाघ्यमानौ तौ ।
 संरक्ततरं अतिशयेन समीचीनरागयुक्तं । अत्यर्थं भृशं ।
 मधुरं च यथाभवति तथा तावगायतां । क्रियामेदास्त-
 च्छब्दावृत्तिः ॥ १९ ॥ अथ प्रीतिकारितयबोधितपारि-
 तोषिकप्रदानमाह—प्रीतइति । संस्थितः जत्थितः । “सं-
 स्थास्थितौ व्यवस्थायां” इति भास्करः । कलशं जलाहरण-
 पात्रं प्रीत्यतिशयेनोत्थाय ददावित्यर्थः । महायशाः गान-
 शास्त्रविषयकीर्तिमान् गीतितारतरम्यह्म इत्यर्थः ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवं मुनिजनप्रशंसा-

शिरो० भावितात्मनां परिशीलितपरमात्मनां ॥ १४ ॥ तीर्थी० तत् गानम् ॥ १५ ॥ तिष्ठ० प्रशस्तव्याविति इह भावम-
 लोपौ छान्दसौ । शिरो० धर्मवत्सलाः धर्माः धर्मस्वरूपाः वत्सलाः वात्सल्यरसवन्तः ॥ १६ ॥ तीर्थी० भावं प्रविश्य सुष्ठु गा-
 यतामितिसंबन्धः । भावपुरस्कारेण काव्यकर्तुरभिप्रायं हृदि निधाय शृङ्गारादिरसाविर्भावो यथाभवति तथा अगायतामित्यर्थः । मधुरं
 पाठतोगततश्च ॥ १८ ॥ शिरो० तपश्चाद्यैः ज्ञानजनितप्रशंसाविशिष्टैः ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. च. छ. मध्ये संसमीपस्थौ. २ ग. गायन्तौ तौ कुशीलवौ. ३ क. ख. छ. चिरनिर्वृत्त. ४ क. झ. तथा.
 ५ क. ग. क. च. छ. ज. झ. अन्यः कृष्णाग्निमिलादिपक्षश्लोकाः. ६ ग. ज. औदुम्बरी वृसीमन्यो जपमालां तथाऽपरः.

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ ॥ आयुष्यं पुष्टिजनकं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २७ ॥
 प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताम्रजः ॥ २८ ॥
 स्ववेश्म चानीय ततो आतरौ स कुशीलवौ ॥ पूजयामास पूजाहौ रामः शत्रुनिवर्हणः ॥ २९ ॥
 आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ तांभौ नियतस्तदा ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ ३१ ॥
 श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ विचित्रार्थपदं सम्यग्गायिनौ तावचोदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ चापि मधुरं रक्तं खञ्जितायतनिःस्वनम् ॥ तन्म्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ ३३ ॥
 ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्वभौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥

मुक्त्वातदितरसकलजनप्रशंसामाह—आश्चर्यमित्यादिना । श्लोकत्रयमेकं वाच्यं । आख्यानं प्रबन्धविशेषः । “कथात्वाख्यायिकाख्यानं” इतिचादयः । इतिहासइत्यर्थः । मुनिना वाल्मीकिना । संप्रकीर्तितं सम्यक्लक्षणवत्तथाप्रकर्षेणविस्तरेणकीर्तितं कथितं । कवीनांपरं आधारं । “काव्यंकाव्यस्यलक्षणं” इत्युक्तीत्याकवीनां काव्यनिर्माणमूलमित्यर्थः । यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य समाप्तं मध्ये अविच्छिन्नमित्यर्थः । यथाकृतमितिपाठे यथाकर्तुमारब्धं तथासमाप्तमित्यर्थः । इदमाश्चर्यं आश्चर्यावहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रबन्धंप्रशस्यगातारौ प्रशंसन्ति—अभिगीतमिति । हेसर्वगीतेषुकोविदौ समर्थौ । युवाभ्यां । आयुष्यं आयुर्वर्धकं । पुष्टिजनकं संत्यपिआयुषिकाश्चैतस्याकिंचित्करत्वात्पुष्टिकरं । सर्वाभिःश्रुतिभिः स्वरारंभकावयवैर्मनोहरं । तदुक्तं “प्रथमश्रवणाच्छब्दःश्रूयतेयःस्वमात्रतः । साश्रुतिः संपरिहोयास्वरावयवलक्षणा” इति । इदंगीतं अभिगीतं शोभनंगीतं । अभिःपूजायां । यद्वा इदंगीतं सर्वगीतेषुअभिगीतमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ प्रशस्यमानाविति । अस्याद्वैतिशब्दोऽप्याहार्यः । तत्र यज्ञवाटे । रथ्यासुराजमार्गेषुच सर्वत्रेत्यंप्रशस्यमानौतौ । कदाचित् । भरताम्रजः रामः । ददर्श भरतमुखेनददर्शेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः दर्शनानन्तरं शत्रुनिवर्हणोरामः । पूजाहौ स्वप्रबन्धगातृत्वेनपूजाहौ । भ्रातरौकुशीलवौ । तुल्यवयोरुपादिमस्त्वेनाश्चर्यकरौ । स्ववेश्म स्वशालागृहं आनीय । नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामास

पूजयामास ॥ २९ ॥ अथास्यप्रबन्धस्यप्रबन्धनायकभूतमहापुरुषपरिग्रहमाह—आसीनइत्यादिना । द्वयोरेकान्वयः । प्रभुः स्वामी । तदनु रूपतया काञ्चने सौवर्णे । दिव्ये स्वर्गादशरथेनानीते । सिंहासने आसीनः सचिवैर्मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च उपोपविष्टः परित्तइत्यर्थः । “प्रसमुपोदःपादपूरणे” इतिद्विरुक्तिः । परंशत्रुतापयतीतिपरंतपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खच् “स्वचिह्नस्य” इत्युपधाह्रस्वः । “अरुद्विषदजन्तस्यमुम्” इतिभुभागमः । अनेनव्यासङ्गरहितत्वं सूचितं । नियतः अश्वमेधेदीक्षितः । स रामः । रूपसंपन्नौ भ्रातरौ दृष्ट्वा लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देववर्चसोः देवतुल्यतेजसोः । रूपसंपत्तिरपि गीतिरस्यतासाम्प्रतीतिभावः । अनयोः कुशीलवयोः संबन्धिः । विचित्रार्थपदं इदमाख्यानं । श्रूयतां इत्युक्तेत्युपस्कार्यै । सम्यग्गायिनौ । अचोदयत् गानायप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वाणिक्रियाविशेषणानि । मधुरं पाठयोगानतश्चमनोहरं । रक्तं रागवत् । खञ्जितः सुतरांपूजितः आयतोदीर्घः निस्वन आलापोयस्मिन् । तन्म्रीलयवत् तक्रयारोपलयाभ्यांभृशं । अत्यर्थं भृशं । विश्रुतार्थं विस्पष्टार्थं ॥ ३३ ॥ ह्लादयत्गात्राणि सर्वावयवान् । हृदयानि गात्रान्तरवर्तीनिमनोधिष्ठानानि । मनांसिच ह्लादयत् सुखयत् । श्रोत्राश्रयसुखं श्रोत्रकर्णशङ्कुली तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तत्सुखतत्सुखकरं । तत् कुशलवकृतं । गेयं गानं । भावेयत् । जनसंसदि सभायां । जनशब्दोमण्डपव्यावृत्त्यर्थः । वभौ प्रच-

तिल० अभिगीतमितिपाठे अनवयं यथातथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तिल० “उपोपविष्टसचिवः” इति पाठे उपसमीपे उपविष्टःसचिवायत्येत्यर्थः । “उपोपविष्टैः सचिवैः” इति पाठे समीपस्थैः मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्चसमन्वितइत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीर्थी० आत्मरूपसंपन्नौ आत्मसदृशौ । तिल० दृष्ट्वातु रूपसंपन्नौवित्प्रचुरःपाठः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ गायनौ. २ ग. क. उपोपविष्टैः. क. सुखोपविष्टः. ३ ज. दृष्ट्वात्म. ४ घ-झ. पन्नौविनीतौभ्रातरावुभौ. ५ ज. गायन्तौ समचोद-. क. झ. गायकौ सम-. ६ ज. व्यक्तं. ७ ख. क-. झ. खञ्जितायत. ८ घ. श्रोतुः सुखकरं.

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ॥

ममापि तद्भूतिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ॥

स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

काशे अर्जुनतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तमेवार्थवृत्तान्तरेणस-
र्गान्तेसंगृह्णाति—इमावित्यादिश्लोकद्वयेन । इमौ मुनिवे-
षावपि पार्थिवलक्षणान्वितौ । कुशीलवावपि गायका-
वपि महातपस्विनौ महान्तौतपस्विनौ भवतः । तत्
तस्मात् । ममापि प्रियाविरहकृशस्यापि । भूतिकरं श्रेय-
स्करं धारकमित्यर्थः । महानुभावोयस्यतत् महानुभा-
वं । चरितं सीताचरित्रमित्यर्थः । प्रवक्ष्यते आभ्यान्वयकं
पठिष्यते । तन्निबोधत तच्चृणुतेत्यर्थः । अत्रपौराणि-
काः । वक्तरौमहात्मानौवक्ष्यमाणंचमश्चरितंमहानु-
भावं । अतस्तन्निबोधतेत्याहुः । एवंहासप्रशंसास्या-
त्साचनयुक्ता अयंहिरामोधीरोदात्तः तस्यचाविकथन-
इतिलक्षणं । तस्यचस्वविषयप्रबन्धश्रवणंमहानुभाव-
लोक्तिश्चनकथमप्युपपन्नं । लोकेहिधुद्रोपिकश्चित्स्ववि-
षयप्रबन्धश्रवणेलज्जेत । अतोऽन्यथायोजयन्त्याचा-
र्याः । नायंप्रबन्धोरामचरित्रपरः किंतुसीताचरित्रपरः
“सीतायाश्चरितंमहत्” इतिपूर्वमुक्तत्वात् । “श्रीमद्रा-
मायणमपिपरंप्राणितित्वश्चरित्रे” इत्यभियुक्तवचनात्
स्त्रीप्रसङ्गइत्याभाणकश्च । तद्विषयस्तुप्रबन्धोरामेणश्रा-
व्यएव । विरहिणोहिकान्ताचरित्रगाथाःशृण्वन्तिश्रा-
वयन्तिच । अतएव ममापिभूतिकरमित्युक्तं । विर-
हिणोपिमेसत्ताप्रदमित्यर्थः । यद्वा “अप्रमेयंहिततेजो
यस्यसाजनकमसाज” इत्युक्तीत्याममाप्यतिशयावह-
मित्यर्थः । महानुभावमित्यस्यचरणयिन्यसन्निधानद-
शायामपिधारकमित्यर्थः । यद्वा । महानुभावं । “लघु-
तरारामस्यगोष्ठीकृता” इत्युक्तीत्यास्वविषयेनिरवधि-
कापराधकारिराक्षसीरक्षणेन स्वस्मादप्यतिशयितवैभ-

वमित्यर्थः । यद्वा । “दोषेयद्यपितस्यस्यास्तत्तामेतद्वगार्ह-
तं” इतिमयोक्तं । अनयातु नकश्चिन्नापराध्यति” इति ।
अतोमत्तोप्युत्कृष्टचरितमित्यर्थः । यद्वा । स्वचरणेनि-
गडंबद्धादेवस्त्रीचरणनिगडविच्छेदकारितयामत्तोप्या-
श्रितरक्षणेऽतिशयितत्वरायुक्तमित्यर्थः । यद्वा पितृस्व-
प्रयुक्तहितपरतयामयिसापराधविषयेकलुषधियि मातु-
स्त्वप्रयुक्तवात्सल्येन मामपिक्षमापयन्त्याश्चरितत्वेन म-
हानुभावमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ततः श्रोतुप्रोत्साहनान-
न्तरं । रामस्यवचसाप्रचोदितौ नतुचेष्टयेत्यादरातिश-
योक्तिः । तौ कुशीलवौ । मार्गविधानसंपदा देशी
मार्गश्चेतिद्वौगानप्रकारौ । तत्रमार्गः सार्वत्रिकः ।
देशीकाचित्कः । तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामग्र्या ।
अगायतां । स रामोपि । शनैः परिषद्गतः झटित्युत्था-
यगमनेपरिषदोप्युत्थानाद्भ्रसभंगोभविष्यतीति मन्दंम-
न्दसिंहासनादवतीर्य परिषदंप्राप्तः । “एकःस्वाहुनभु-
ञ्जीत” इतिन्यायादुन्नतसिंहासनादस्थानेनस्वासानमे-
काकिनंमन्यमानःसभामध्यगतः । बुभूषया अनुबुभू-
षया श्रोत्रमुखानुभवेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । बुभूषया
भवितुमिच्छया कान्ताकथाश्रवणेनस्वसत्तालामेच्छये-
त्यर्थः । सक्तमनाः गानश्रवणासक्तचित्तः । बभूवह
स्वशिष्योक्तप्रबन्धश्रवणेरामः स्वयमेवसादरंप्रसक्तइति
मुनिस्तुष्यति । अत्रश्लोकद्वयेवंशस्यवृत्तं । “अतौतुवं-
शस्यमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥ इति
श्रीगोविन्दविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जी-
राख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तनि० मुनीमननशीलौ । पृथिव्याःपतिःपार्थिवः । तस्य लक्षणानि असाधारणावयवसंस्थानविशेषाः तैरन्वितौ । कुशीलवौ
गायकौ । इमौअतिबालौ । क्रमुनिर्लं क्राज्यार्हता क्रमहातपस्वित्वं क्रमायकलं क्रमेणुणाः क्रातिबालाविभाविति विरोधालंकार-
ध्वनिः । गायमानौ चापि महातपस्विनावित्याद्यर्थालंकारध्वनिश्च । तपस्विनौ कुशीलवाविल्लनेन गानस्य वंशपरंपरागतत्वाभावेन
तत्प्रयुक्ताहंकाराद्यभावः केवलेश्वरप्रसादसिद्धत्वंव्यञ्जितम् । ममापिभूतिकरं उभयविभूतिनायकस्यापि भूतिकरं संपत्करं
किमुतान्येषां । यद्वा तदभावेममापिसत्ताननिर्वहतीत्यर्थः । महानुभावं महामहिमवत् ममापि महानुभावमिति “सोअङ्गवेदय-
दिवानवेद” इत्युक्तीत्याहुर्विद्वयमहिमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ विधम० प्राकृतावलंबिगानं देशी संस्कृतावलंबितु मार्गः । स्व-
श्रवणेनोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वमुद्ध्या श्रवणेप्रवृत्तौतस्यस्थिरत्वंभवतीतितादाशयः ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ज. क्ष. प्रवक्ष्यते,

इदं च तपस्त्वाध्यायेत्यारभ्यसर्गचतुष्टयमहत्परिग्रहसिद्धयेवक्तव्यैक्ष्ण्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेनप्रबन्धोपोद्धातत्वात् श्रीरामायणान्तर्गतं कथाशरीरानुप्रविष्टप्रज्ञानाप्रन्वयत् । ननु रामायणनिर्माणान्तरभाविनः कथाशरीरस्यास्य कथं तत्पूर्वभावइति चेन्न । अनन्तरभाविनेभिन्निकालक्षणेन महर्षिणा प्रथमतः निर्माणसंभवात् । नन्वात्मप्रशंसापरमिदं सर्गात्रयं कथमृषिः स्वयमेव वक्तुमर्हतीति चेन्न । अन्यापरिज्ञातस्यैतस्य वृत्तान्तस्य प्रेक्षावलम्ब्यर्थमादाववश्यं वक्तव्यत्वात् । यद्वा । सर्गात्रयमिदं केनचिद्वाल्मीकिशिष्येण रामायणनिवृत्त्यनन्तरं निर्मायैव भवप्रकटनाय संगमितं । यथायाज्ञवल्क्यस्मृत्यादौ तथैव तत्र विज्ञानेश्वरेण व्याकृतं । नन्वेतस्य सर्गात्रयस्य रामायणादित्वे कुशलवाभ्यां एतद्दाने प्रथमं क्रियमाणेतौ तौ रामेणादावेव स्वपुत्राविति परिज्ञातौ स्यातां । तथा च । तद्वैवसीतानयनापत्तिः । “बिंबाविबोत्थितौ विवौरामदेहात्तथापरौ । तौ राजपुत्रौ” इत्यादिना हिरामपुत्रत्वमनयोः सूच्यते तस्मादिदमसंगतमिति चेन्न । सीतापुत्रत्वादेरत्राकथनात् । रामसादृश्यमात्रस्य राजपुत्रान्तरेष्वपि संभवात् । अयं च प्रबन्धो वेदोपबृंहणरूपो वेदान्तार्थमुपबृंहयति । “प्रायेण पूर्वभाषार्थो धर्मशास्त्रेण कथ्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्तार्थः प्रकाशयते” इति वचनात् । तत्र “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्र यन्त्यमिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति श्रुतं । तर्हि जगज्जन्मदिकारणं ब्रह्म विष्णुरुत ब्रह्म रुद्रादिष्वन्यतम इत्यपेक्षायां रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेषः परब्रह्मेत्युच्यते । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलं । अथ बाहोपपत्तीचलिङ्गतात्पर्यनिर्णये” इत्युक्तपङ्क्तिघटात्पर्यलिङ्गसंभवात् । तथा हि । उपक्रमेतावत् “कोन्वस्मिन्—” इत्यादिना वेदान्तोदितसकलगुणसंपन्नः किं विष्णुरुतान्यो ब्रह्मादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिना प्रष्टे “इदं वाक्कुवंशप्रभवोरामः—” इत्यादिनारामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति नारदेनोक्तं । उपसंहारे च तमुक्तः प्राह । “तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुत्रं जय । संक्षिप्य च पुरालोकान्मायया स्वयमेव हि । महार्णवेशयानोप्सुमां त्वं पूर्वमजीजनः । पशो विव्येकसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं स्वयाकर्ममयि सर्वनिवेशितं” इत्यादिना सर्वजगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेन सकलजगत्कारणं ब्रह्मविष्णुरेवेत्युक्तं । अभ्यासश्च तस्यैव दृश्यते बालकाण्डे ।

“एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपजातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः” इति जगत्कारणत्वमुक्तं । ततश्चत्तरप्रदेवाः । “त्वं गतिः परमादेव सर्वेषां नः परतप” इत्याहुः । तेन परत्वासाधारणं सर्वशरण्यत्वमुक्तं । ततश्चत्तरप्र । “ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुर्मुमुक्षुसदनं” इति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तं । ततो विश्वामित्रः “अहं वैश्वामहात्मानं रामं सत्यपराक्रमं । वसिष्ठश्च महातेजाये चान्ये तपसि स्थिताः” इति । “वेदाहमेतं पुरुषं महातं तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाराकैः” इति श्रुत्युक्तीत्या महापुरुषत्वं तपोबलं विना तस्य दुर्ज्ञेयत्वं चाह । सीताविवाहे वसिष्ठोपि “अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचिः काश्यपः सुतः” इति सर्वमूलकारणत्वं प्राचीकशत् । परशुरामोपि “अधिकं मे निरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तदा” इति सर्वाधिकत्वं निर्दाशितवान् । अथोभ्याकाण्डे । “सहिदेवैरुदीर्णस्य रावणस्ववधार्थिभिः । अधितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः” इति सनातनत्वमुक्तं । उत्तरत्र “आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः” इत्याकाशशब्देन स्वार्थप्रकाशत्वं व्यापकत्वं चाह । आरण्यकाण्डे मारीचेन “अप्रमेयं हितत्तेजो यस्य साजनकात्मजा” इति परिच्छेदातीतमहिमत्वमुक्तं । किष्किन्धाकाण्डे तारावचनं । “निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परागतिः । आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनं । ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निवेशे निरतः पितुः । धातुना मि वशैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्” इति । “त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिश्च मावान् क्षतजोपमाश्च” इति च । अनेन च ज्ञानानन्दादिसमस्तकल्याणगुणान्तरत्वमुक्तं । सुन्दरकाण्डे “ब्रह्मा स्वयं भूश्चतुराननो वारुद्रस्मिन्नेत्रक्षिपुरान्तको वा । इन्द्रो मेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्तः शुधिरामवर्ध” इति सर्वसंहर्तृत्वं चोत्तितं । उत्तरत्र । “किं वैष्णवं वाकपिरूपमेत्यरक्षो विनाशाय परं सुतेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं स्वमायया सांप्रतमागतं वा । द्वितीयो वाकारोऽवधारणार्थः । अनेनानन्तरूपत्वमुक्तं । युद्धकाण्डे विष्णुरेव कथं जगत्कारणं अन्येषामपि “हिरण्यगर्भस्तमवर्ततामे” “यदा तमस्तन्न दिवानरात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः” । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यादिना तत्त्वब्रह्मणा वि-

त्याशङ्क्य तेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनाद्विरण्यगर्भ-
शिवेन्द्रादिशब्दाः सद्ब्रह्मात्मशब्दवद्विष्णुपराएवेत्याशये-
नोच्यते । “व्यक्तमेव महायोगीपरमात्मासनावनः ।
अनादिमध्यनिधनोमहत्परमोमहान् । तमसः परमो
धाताशङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षानित्यश्रीरजय्यः
शान्धतोयुवः” इति । अनेनचपरमात्मत्वश्रीपतित्वा-
दिकमुक्तं । उत्तरत्र “भवान्नारायणोदेवः श्रीमांश्चक्रायु-
धोविभुः । एकशृङ्गोवराहस्वभूतभव्यसपन्नजित्”
इत्यादि । अनेनतत्स्थानारायणशब्दवाच्यत्वमुक्तं । अपू-
र्वताचप्रमाणान्तराप्रप्तिः । नहि परतत्त्वस्यविष्णुत्वं
प्रमाणान्तरादवगन्तुंशक्यं । फलं च भगवत्सालोक्या-
दिकमित्यन्तेसुव्यक्तं । अर्थवादोपपत्ती च बालकाण्डेद-
र्शिते । “इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठे” इत्यादिनाऽर्थवादमुक्त्वा
जुंभितंतद्वनुर्दृष्टाशैवंविष्णुपराक्रमैः । अधिकंमेतिरेवि-
ष्णुदेवाः सर्षिगणास्तदा” इत्यादिनाप्रह्वप्रमुखैस्तर्षिग-
णैर्देवैर्मांसापूर्वकविष्णुरुद्रयोर्मध्येविष्णोराधिक्यनि-
र्णयोत्तेरुपपत्तिरुक्ता । नचवाच्यं मेतिरइतिवचनात्
“महाशूरतरस्तथा” इतिवरदानकृतमिदमाधिक्यमि-
ति । तथात्वेतस्यरोषानुपपत्तेः । “धनूरुद्रस्यसंक्रुद्धः”
इतिषुक्तं । किंचागस्याश्रमे “सतत्रब्रह्मणः स्थानंवि-
ष्णोः स्थानंतथैवच । अग्नेः स्थानंमहेन्द्रस्यस्थानंचैवविव-
स्वतः । सोमस्थानंभगस्थानंस्थानंकौबेरमेवच” इत्यादि-
नाब्रह्मादीनांअगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वा रुद्रस्यतदकथनाना-
दपूज्यत्वमुच्यते । नचैमान्यगस्त्यपूजकब्रह्मादिस्थानानि-
नीतिवाच्यं । असंभवात् । “अत्रदेवाः सगन्धर्वास्सि-
द्धाश्चपरमर्षयः । अगस्त्यंनियताहारंसततंपर्युपासते”
इतिवचनंब्रह्मादिव्यतिरिक्तकेवलदेवविषयं । किंच ।
यथा गृहस्थस्यगृहेदेवगृहसत्त्वेगृहस्थस्यैवपूजकत्वंस्वर-
सतःप्रतीयते । एवमेवात्रापि नापलापावकाशः ।
किंच । इक्ष्वाकुवधे “यस्माद्वागार्थिनोभागः कल्पितो
चैवमेसुराः । वराङ्गानिमहार्हाणिधनुषाशातयामिवः”
इतिरुद्रस्ययज्ञभागाकल्पनादपूज्यत्वादत्रतस्यस्थानानि-
र्देशः । ननु यदिविष्णुः परादेवता कथं तर्हितस्वराम-
त्वेनजन्मेतिचेन्न । “अजायमानोबहुधाविजायते”
इत्युक्तीत्या लोकानुजिघृक्षाकृतंतदितिचोद्यानवका-
शात् । मोक्षप्रदत्वंचपरदेवताऽसाधारणमत्रोच्यते ।
“यागतिर्यज्ञशीलानामाहितामेवयागतिः । अपराव-
र्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनां । मयात्वंसमनुह्यतो
गच्छलोकाननुत्तमान्” इति । अत्रापरावर्तित्वंपुनरा-

वृत्तिशून्यत्वं । मुक्तिरितियावत् । “नचपुनरावर्तते”
इतिश्रुतेः । नच रणादपलायनमुच्यतइतिवक्तुंशक्यते
तस्यस्वतस्सिद्धत्वेनतत्फलस्याननुप्राप्तत्वात् । तथाच
यज्ञादिफलावधिभूतांमुक्तिंप्राप्नुहीत्यर्थः । अतएववृत्ति-
हपुराणे “भक्त्युतेनिबन्धन्यस्मात्त्वयाप्राप्तंद्विजोत्तम ।
तस्मात्त्वंमत्प्रसादेनविष्णुलोकंसवाप्स्यसि” इति ।
एवमुपक्रमादिषुद्विधतात्पर्यलिङ्गैर्वैदान्तवेद्यंपरतत्त्वं-
विष्णुरेवेतिश्रीरामायणेनोपबृंह्यते । एवमेवान्तेजसा-
प्याह “अस्याः परिषदोमध्येयद्रवीमिनिबोधतम् । एत-
देवहिकाव्यंतेकाव्यानामुत्तमंश्रुतं । सर्वैर्विस्तरतोरा-
जन्व्याख्यास्यातिसंशयः । आदिकाव्यमिदंरामत्व-
यिसर्वप्रतिष्ठितं । नह्यन्योऽर्हतेकाव्यानांयशोभाप्राच-
वाहदे” इति । एवंस्थितेत्येकेनचिन्नवीनेनजल्पितं
व्यञ्जनावृत्त्याशिवपरंरामायणमितितदपह्नास्यमेव ।
नह्यन्योर्हतीतिप्रतिषिद्धरुद्रस्यप्रतिपाद्यकोट्यन्तर्भाव-
यचनस्यकेवलबालिशप्रलपितत्वात् । यथरामेणादित्यो-
पस्थानादिकंकृतं तत्सर्वविश्वामित्राद्युपासनवन्मनुष्य-
भावनानुसारेणेतिविज्ञेयं । विशेषतश्चतत्रतत्रवक्ष्यामः ।
“श्रीविष्णोः प्रथमेकाण्डेजगज्जननहेतुता । द्वितीयेस्थि-
तिहेतुत्वंतृतीयेमोक्षदायिता । चतुर्थेगुणसंपत्तिः पञ्च-
मेसर्वहन्वृता । षष्ठ्येदान्तवेद्यत्वंसप्तमेस्त्रष्टहेतुता ।
एवंविष्णुः परं तत्त्वंरामास्तेसुनिश्चितम् । श्रीशैलपू-
र्णाद्यतिशेखरेणधृतानुपराष्टादशधाप्रमिन्नान् । रामा-
यणार्थान्क्रमशः करोमिव्यक्ताच्छठारातिगुरुपदिष्टा-
न्” । गतएकोर्थः । द्वितीयस्तु एवंभूतंपरतत्त्वंकेनप्रा-
प्यतइत्याकाङ्क्षायांतत्प्राप्त्युपायभूताशरणागतिं “योज-
क्षाणंविदधातिपूर्वयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै । तंहृदेव-
मात्मबुद्धिप्रसादमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये” इतिश्रुतिमुप-
बृंहयन् वाल्मीकिर्हस्मिन्नरामायणे उपक्रमप्रभृत्युपसं-
हारान्तमनेकाधिकारिकलविशेषादिप्रदर्शनमुख्येनाखि-
लफलसाधनतयाप्रतिपादयति । तथाहि । उपक्र-
मेतावत् “एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपधातोमहाद्युतिः ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासाजगत्पतिः” इति सर्वशे-
षीसर्वेश्वरोरक्षापेक्षाप्रतीक्षोरक्षणसमयोलब्धइतिसमु-
द्भूतौज्वल्योरक्षणोपकरणैः सहसन्नद्भोभ्येत्यतस्थौ । त-
दा । “देवगन्धर्वयक्षाश्चतस्तत्त्वांशरणागताः” इति
रावणवधरूपफलार्थब्रह्मरुद्रादिदेवगणशरणागतिरु-
क्ता । ततस्त्रिशंकुशूनःशेकादिवृत्तान्तेषुविश्वामित्रादि-
व्यापारविशेषानुदीर्य शरणागतैरक्षणंपरमोधर्मैः सम-

धैर्यकारुणिकविषयाशरणागतिः फलाविनाभूतेतिप्रद-
क्षितं । ततश्च “स भ्रातृशरणौगाढं निपीड्य धनुनन्दनः ।
सीतामुवाच तयि शारावबन्धमहाव्रतं” इति पुरुषकार-
श्रुतस्करणपुरस्सराशरणागतिः कर्त्तव्यदीरितं । ततो-
भरतः “क्षेत्रेपुरस्ताच्छालायायावन्नेन प्रसीदति” इ-
ति राममभिषेकफलायशरणवरणमकरोत् । अत्र राव-
णवधायकृतदेवगणप्रपत्तिफलदानाय निर्गमनान् तवा-
नीरामस्त्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्सफलं कु-
त्वापञ्चादेवगणमनोरथपूरणानन्तरमात्मानं अभ्यषि-
ञ्चत् । अतो न शरणागतिर्वैफल्यं चोद्यं । अथ दण्डका-
रण्यत्रासिभिर्विरोधिनिरसनयशरणागतिरनुष्ठिता ।
“क्षेत्रेयं भवतारक्ष्यमवद्विषयवासिनः । नगरस्थो वन-
स्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वर” इति । अत्र कोसलजनपद-
वासिनामिव भगवद्विषयवास एव शरणागतिः । तदन-
न्तरं “स पित्राचपरित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । श्रीलो-
काभ्यन्तं परिक्रम्य तमेव शरणं गतः । स तं निपतितं भूमौ श-
रण्याः शरणं गतं । वधाहं मपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपाल-
यत्” इति काकवृत्तान्तेनाप्रतः पतनमेव शरणागतिरि-
त्यदर्शितं । तदनुसुग्रीववृत्तान्तेन “कृतापराधस्य हिते
मान्यत्पश्यत्यहं भूमिम् । अन्तरेणाश्रितं बभूव लक्ष्मण-
स्य प्रसादमात्” इति शरणागतिरश्रितिरूपोक्ता । अथ-
सीतावचनेन । “मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परी-
प्सदा । वधं चानिच्छता घोरे लब्ध्वा सौ पुरुषर्षभः ।
विदितः सहिधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेन मे त्रीभवतु
ते यद्विभीषितुमिच्छसि” इत्यनेनानुकूल्यमेव शरणाग-
तिरित्यबोधि । उपरि “सो हं परुषितस्तेन दासवद्वाच-
मानितः । त्यक्त्वा पुत्राश्च दाराश्च राघवं शरणं गतः” इति
विभीषणशरणागत्या विरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तं ।
“ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः । अश्रुलिप्रा-
कृत्यः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः” इति रामशरणाग-
त्या योग्यस्थानायोग्यताऽन्वेष्टव्या । अयोग्यस्थानयो-
ग्यतेत्युक्तं । अश्रुचिभूतलङ्का निर्गतमात्र एव हि विभीष-
णशरणागमवृणोत् । रामशरणागतेः फलाभावः समर्थ-
कारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः । उत्तरत्र “अभि-
थाचामवैदेहीमेतद्विममरोचते । राघवाद्भिभयं घोरे
राक्षसानामुपस्थितं” इति त्रिजटावचनानुमतिमात्रेण ह-
नुमद्रथात् सर्वासां रक्षितत्वकथनादन्यविषयेऽन्येना-
पिकृताशरणागतिः फलवतीति निर्दिष्टं । विभीषण-
शरणागतैव तत्सचिवानां रक्षणात् शरणागतसंबन्धि-

नोपि भगवत्कटाक्षपात्रभूता एवेति निरणायि । एवम-
न्यत्रापि द्रष्टव्यं । एवमुपक्रमप्रसृत्योपसंहारात् प्रति-
पादिताशरणागतिरेव सर्वफलप्रदा सैव मुक्तेरपि हेतुरि-
त्युक्तं । विशेषस्तु तत्र प्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥
अस्य चोपायस्य प्राप्त्यं भगवत्प्राप्तिपूर्वकतत्कैर्कुर्यमेवेति रा-
मायणेन प्रतिपाद्यते । तथाहि । उपक्रमे देवजातीय-
शरणागतेरामकैर्कुर्यप्रधानफलमित्युच्यते । अप्सरः प्र-
भृतिष्ववतीर्यैतस्तदनुवर्तनोपदेशात् । रावणवधस्तत्रा-
नुषङ्गिकः । लक्ष्मणोऽपि प्रपद्याह “अहं सर्वकं रिष्यामि
जामतः स्वपतञ्जते । मवांस्तु सह वैदेहागिरिसानुपुरं-
स्थते” इति । तेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वकै-
र्कुर्यफलमिति व्यञ्जितं । भरतोऽपि रामकैर्कुर्यायैव तद-
भिषेकं प्रार्थय पादुकाविषयकैर्कुर्यक्रमेण मनीषितमलभ-
त । दण्डकारण्यवासिनां शरणागतेरपि वाचिकादिरू-
पमेव कैर्कुर्यफलमित्यवगम्यते । “ते तं सोममिवोद्यन्तं द-
ह्यवैधर्मचारिणः । सङ्गलानि प्रयुज्जानाः प्रत्यगृह्णन्त द-
व्रताः” इत्युक्तेः । सुग्रीवविभीषणादिप्रपत्तेरपि मुख्यं
फलं कैर्कुर्यमन्यदा अनुषङ्गिकमिति स्पष्टं । “अथ हरिवर-
नाथः प्राप्य संप्रामकीर्तिं निशि चरपतिमाजौ योजयित्वा-
श्रमेण । गगनमतिविशालं लङ्कयित्वाऽऽकृत्तुर्हरिवर-
गणमध्ये रामपार्श्वजगाम । परित्यक्ता मया लङ्का मित्रा-
णि च वनानि च । भवद्वतमेराज्यं च जीवितं च सुखानि च”
इत्यादिना । एवं प्राणार्थिनः काकस्थप्राणप्रदानेन तत्र प्र-
पत्तिः सफला । असत्प्रकृतेरस्य पुनरप्येवंदुरितप्रवृत्ति-
र्माभूदिति शिक्षणरूपानुग्रहायैकाक्षिविरसुनेनाहं निव-
र्तयामास । यथा परशुरामं प्रति प्रयुक्तमहं तस्मिन्प्रा-
तिकूल्यान्निवृत्ते तन्मनीषितविरोधिसुकृतेषु प्रायुक्त्वा ।
यथाच समुद्रं प्रत्युपात्तमस्त्रम् तस्मिन्सानुतापेशरणा-
गते द्विषत्सु आश्रितानां पापकृत्या प्रवेशनन्यायेन तद्वि-
रोध्य सुरेषु प्रयुज्यते । रामप्रपत्तिस्त्वाकिञ्चन्यानन्यग-
तित्वरूपाधिकाररहितेन कृतत्वादल्पशाल्पशक्तिकवि-
षयत्वाच्च विफलेति ध्येयम् । “समुद्रं राघवो राजा शरणं
गन्तुमर्हति” इति विभीषणोक्तिस्तु स्वप्रपत्तेः फलदर्शन-
कृता । तस्मादनेन प्रकारेण शरणागतेर्देशकालाविकारि-
फलनियमाभावेऽपि विषयनियमोऽस्तीत्युक्तं । इयं प्र-
पत्तिरस्मिन्प्रबन्धे प्रधानतया प्रतिपाद्यते । अतएव
“श्रीरामायणमदीर्घशरणागतिः” इत्यामाणकः ।
तदुपयुक्तयेतरेषामर्थानां प्रतिपादनम् । तथाहि ।
समर्थकारुणिकमुशीलविषयिणी शरणागतिः फलदा-

चिनी । तत्र रौद्रधनुर्भङ्गपरशुरामजयसालभेदनसमु-
द्रबन्धनादिमिरुक्तपरत्वप्रतिपादनैश्चसामर्थ्यं सर्वश-
त्वादिर्कचोक्तम् । सीतावियोगकालिकवृत्तान्तविशेषैः
परमकारुणिकत्वम् । गृहशबरीसुग्रीवादिभिर्निरन्ध्रसं-
श्लेषेणसौशील्यम् । विन्धामित्राध्वरत्राणदण्डकारण्य-
वासिमुनिजनरक्षणरावणबाधितेन्द्रादिसकलदेवगण-
परिपालनैः निजजनपदजनानामात्मसौन्दर्यशीलादि-
भिः प्रीतिमुत्पाद्यस्वपदप्राप्तिरूपसाक्षादवतारप्रयोजन-
भूतमोक्षप्रदानैश्चसर्वरक्षकत्वम् । अतःसमर्थपरम-
कारुणिकसुशीलभगवत्प्रपत्तेःसकलफलसाधनत्वेपि
अधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्याभगवत्प्राप्तिपूर्वकत-
त्कैर्कुर्यरूपमोक्षएवमुख्यफलम् । आनुषङ्गिकफलान्त-
रमितिसुस्पष्टम् । एवंसर्वत्रद्रष्टव्यं ॥ ३ ॥ इयंचप्रप-
त्तिःपुरुषकारेणविनानफलायभवतीत्यर्थोस्मिन्प्रबन्धे
प्रधानतयाप्रतिपाद्यते । “सीतायाश्चरितंमहत्” इति-
श्रुतं । तस्याश्चविशेषत्रयेणकृपापारतर्क्यानन्याहृत्यरू-
पपुरुषकारधर्मप्रतिपादनात् । तत्संनिधानेनकाकः
शिरोलेभेतदभावान्नरावणः । विभीषणोपि “निवेद-
यत्तमांक्षिप्रंविभीषणमुपस्थितं” इतिषट्कमुखेनैव रामं-
शरणमवृणुत । रामोपि “आनयैनंहरिश्रेष्ठ” इति-
षट्कमुखेनैवविभीषणंविषयीचकार । एवंसुग्रीवोपि
रामभक्तहनुमन्मुखेनरामंशरणययौइत्येवंज्ञातव्यं ॥ ४ ॥
एवंभूतोपायाधिकारिस्वरूपंशेषत्वंपारतर्क्यंच । तत्र-
शेषत्वलक्षणाधारेणप्राचीकशत् । “अहमस्यावरो
भातागुणैर्दास्यमुपागतः । कुरुष्वमामनुचरं वैधर्म्येन-
द्विद्यते । कृतायोऽहं भविष्यामितवचार्थः प्रकल्पते”
इत्यादिना ॥ ५ ॥ भरतमुखेनपारतर्क्यंप्रकटीकृतं
“विललापसभामध्येजगहंचपुरोहितं । राज्यंचाहंच
रामस्वधर्मवक्तुमिहार्हसि” इत्यादिना “सर्वान्नानापर्यु-
तुनीयमानोयदानसौमित्रिरूपैतियोगं । नियुज्यमानो
मुविष्यौवराज्येततोभ्यविश्वद्वरतंमहात्मा ” इत्यन्तेन
॥ ६ ॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेणभगवत्पारतर्क्यंप्राचीक-
शत् । “गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः । शत्रुघ्नो
नित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः” इत्यादिना ॥ ७ ॥
अस्यचाधिकारिणोज्ञातव्यमर्थपञ्चकमत्रोच्यते । त-
थोक्तं । “प्राप्यस्थमङ्गणोरूपंप्राप्तुमश्रयगालनः ।
प्राप्तुपायंफलंप्राप्तेस्तथाप्राप्तिविरोधिच । वदन्तिसक-
लावेदाःसेतिहासपुराणकाः । मुनयश्चमहात्मानोवेदवे-
दाङ्गपारगाः” इति । तत्र रामप्रस्तावेनपरस्वरूपं ।

लक्ष्मणादिवृत्तान्तेनप्रत्यगात्मस्वरूपं । शरणागतिवर्ण-
नेनोपायस्वरूपं । विभीषणादिकथयाफलस्वरूपं
भगवत्कैर्कुर्यरूपम् । रावणादिवृत्तान्तेनविरोधिस्वरू-
पंचोक्तमितिशेयं ॥ ८ ॥ अस्याधिकारिणआकि-
न्यंजनन्यगातिस्त्वंचापेक्षितमितिवक्तुंमङ्गरुद्रादिदत्तवर-
त्तरावणस्यवधेनमङ्गरुद्रादिदेवतान्तराणां । दशरथच-
रितेनपितुः । कैकेयादिवृत्तान्तेनमात्रादेः । विभी-
षणमेघनादादिवृत्तान्तेनभ्रातृपुत्रादेश्चारक्षकत्वोक्तिः
॥ ९ ॥ अस्यचभगवज्ज्ञानलामभाचार्यमूलइतिहनुम-
चरितेनदर्शितं । तदेवसुन्दरकाण्डेवक्ष्यामः ॥ १० ॥
अनेनचाधिकारिणा “कृतकृत्याःप्रतीक्षन्तेमृत्युंभ्रिय-
मिवात्तिथिम्” इत्युक्तरीत्याशरीरपातावधिकालःप्रती-
क्षणीयइतिसीताध्यवसायेनोच्यते । “शरैस्तुसंकुलांकु-
त्वालङ्कांपरचलार्दनः । मानयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्यस-
दृशंभवेत्” इतिश्रुतं । लङ्कानामशरीरं । रावणकुंभक-
र्णवहंकारममकारौ । इन्द्रजिदादयःकामक्रोधादयः ।
विभीषणोविवेकः । तत्ररुद्रासीताचेतनः । तस्यचभ-
गवज्ज्ञानंहनुमताऽऽचार्येण । तादृशशरीरध्वंसपूर्वकं
तदन्तर्निरुद्धचेतनोद्धरणम् । भगवतैवेतिविस्तारोभवि-
ष्यति ॥ ११ ॥ अस्यचयावच्छरीरंकर्तव्यविषयेरा-
मादिवद्वर्तितव्यं नरावणादिवदित्युपदेशश्चयथायोगं-
क्रियते ॥ १२ ॥ अस्यचवासयोग्योदेशोभगवत्संनि-
धिमान्देशएवेतिकोसलजनपदस्थजनवृत्तान्तेनोक्तं
॥ १३ ॥ अस्यचकालक्षेपोपिरामायणेनैव । द्वयविव-
रणरूपत्वात् । अतएव “रामायणंदीर्घशरणागतिः”
इत्यभियुक्तैरुक्तं । “द्वयमर्थानुसंधानेनसहसदैवंवक्ता”
इतिचभाष्यकारः । तत्रबालकाण्डेन श्रीमच्छब्दा-
र्थोक्तः । अयोध्याकाण्डेन नारायणशब्दार्थः । क-
ल्याणगुणानामुपवर्णनात् । आरण्यकाण्डेन “तेतंसो-
ममिवोद्यन्तं” इत्यादिनादिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनात् ।
चरणशब्दार्थः । किष्किन्धाकाण्डसुन्दरकाण्डाभ्यां
शरणशब्दार्थः । युद्धकाण्डेन प्रपद्यशब्दार्थः । उत्त-
रकाण्डेन मुक्तिफलकीर्तनादुत्तरखण्डार्थः ॥ १४ ॥
अस्यचाधिकारिणःसदाजयंरामायणमेवेतिदर्शयितुं
गायत्र्यर्थोन्नप्रतिपाद्यते । तथाहि । बालकाण्डेजैवप्र-
सिद्धजगत्प्रसूतिहेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनात् तत्सवि-
तृशब्दार्थः । अयोध्याकाण्डकिष्किन्धाकाण्डयोःगुण-
गणवर्णनात् धरेष्यशब्दार्थः । आरण्यकाण्डेतेजोमय-
शरीरवर्णनात् भर्गशब्दार्थः । सुन्दरकाण्डेदिव्यच-

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अयोध्यावर्धनम् ॥ १ ॥

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥
 येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

अलविग्रहलक्षणवर्णनात् देवशब्दार्थः । युद्धकाण्डे धीमहिशब्दार्थः । शरणागत्युक्तैः । उत्तरकाण्डे मुक्ति-फलकीर्तनात्तृतीयपादार्थ इति ॥ १५ ॥ एतेन चाधि-कारिणा चार्वाकबौद्धादिदर्शनाद्यसच्छास्त्रसंशोपि न-कार्य इति जाबालिलक्ष्मणवचनतत्प्रत्यादेशादिना निर्णी-यते ॥ १६ ॥ महतामपि व्यसनं भवति । अतः संसारे-जिह्वासाकार्येति वैराग्यसंपत्तये नागपाशप्रक्षालनबन्ध-सीतापहरणराव्यभ्रंशादिना व्यक्तमुक्तं । विस्तरस्तु-तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यते । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितं ॥ १७ ॥ लोकव्यवहाराय चतुष्पष्टिकलार्थोपि संग्रहेणात्र प्रति-पाद्यते । “यदिहास्तितदन्यत्रयन्नेहास्तिनस्तत्कचित्” इति न्यायात् । तथाहि । प्रतिपादितयादिशावेदार्थोद-र्शितः । हनुमद्वचनरूपाध्यायं “अनयाचित्रयावाचा-न्निष्ठाभन्यजनस्यया” इत्यादौ शीक्षार्थः । अथ मेधा-विप्रकरणे कल्पसूत्रार्थः । “नूनव्याकरणंकृत्स्नमनेन बहुधाश्रुतं” इत्यादौ व्याकरणार्थः । एवमन्यत्सर्वत्र सूक्ष्मबुद्ध्याज्ञातव्यं । एवमेतेष्टादशार्था आचार्योप-दिष्टाः ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमं रावणनिबर्हणफलांगीर्वा-णगणशरणागतिवर्शयितुं पीठिकामारचयति । वाजि-मेघपर्यन्तवृत्तान्तेन । अग्निपुराणोत्थानमारभ्य रावण-वधपर्यन्तो वृत्तान्तस्तत्फलम् । उत्तरकाण्डे स्वावतारप्र-योजनम् धर्मस्थापनं मुक्तिप्रदानं च । “वक्तव्यमन्य-त्तात्पर्यतत्र तत्रामिधीयते ॥ सन्तोत्युक्तमनुकंचस-माधातुमिहार्हम् । नमः शठारिगुरवे नमो वत्सीकज-न्मने । नमो नारायणायैर्दनमो रामाय विष्णवे” ॥

इत्थं संक्षेपेण “आचार्यवान् पुरुषो वेद । आचार्याद्वै-

वविद्याविदितासाधिप्राप्तम्” इति श्रुत्युक्तरीत्याऽऽचा-र्यादेव विद्याप्राप्तव्येत्यमुमर्थमभिव्यज्यन्स्वेन नारदा-द्विदितमर्थं प्राचीकशत् । अथ सर्गत्रयेणाचार्यप्रसादकार्यं सर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबन्धनिर्माणचातुर्यं चाभि-हितं । अथ परमकारुणिको भगवान्वाल्मीकिः रामाय-णाख्यं काव्यमारभमाणः प्रारम्भितप्रबन्धस्य निर्विघ्नप-रिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च “आशीर्नमस्क्रियावस्तु-निर्देशो वापितन्मुखं” इत्युक्तरीत्या काव्यमुखत्वेनादौ क-र्तव्यं वस्तुनिर्देशं कुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजने च दर्शयन् क-र्तव्यं प्रतिजानानः सत्परिग्रहमर्थयते—सर्वापूर्वमित्या-दि लोकाचतुष्टयेन । कृत्स्ना सप्तद्वीपाक्षिका इयं वसुंधरा भूमिः । जयेन शालन्ते भासन्त इति जयशालिनः तेषां येषां नृपाणां प्रजापतिं मनुं “मनुः प्रजापतिः पूर्व-मिक्ष्वाकूस्तुमनोः सुतः” इति वक्ष्यमाणत्वात् । उपादाय आरभ्य सर्वापूर्वं सर्वेषामितरेषां राज्ञां अपूर्वदुर्लभं य-थाभवति तथा आसीत् स्वमासीदित्यर्थः ॥ १९ ॥ जयशा-लित्वं कुत्रचिदुदाहृत्य दर्शयति—येषामिति । येषां नृपा-णां मध्ये सः प्रसिद्धः सगरः । प्रसिद्धिमेवाह—सागरः समुद्रः स्वनामाद्धितः येन सगरेण खानितः षष्ट्यापु-त्रसहस्रैरवदारितः । नाम प्रसिद्धौ । किंच यान्तं इण्डया-प्रयागच्छन्तं यं षष्टिः पुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् परितो-ऽगच्छन् । इक्ष्वाकूप्रभृतिषु विद्यमानेषु सगरमात्रकीर्त-नं तेनाखिलायाः भूमेः पुनरुद्धृतत्वात् । षष्टिरिति पञ्चि-सूत्रे निपातितः । अत एकवचनस्यापि बहुवचनविशेषण-त्वं ॥ २ ॥ महात्मनां महाप्रभावानां । इक्ष्वाकूणां इक्ष्वाकु-वंश्यानां । “तद्वाजस्य बहुश्रुतेनैवास्त्रियां” इति तद्वाज-

तीर्थी० अविद्यमानः पूर्वो यस्मादपूर्वं सर्वेषां राज्ञां अपूर्वप्रथममिति यावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । तिल० सर्वापूर्वे ऐहिकमुष्मि-कसर्वापूर्वसाधनं यथाभवति तथा आसीत् । सर्वापूर्वशब्दोद्युपादेयपरो नियतनपुंसकलिङ्गइति केचित् ॥ १ ॥ तिल० येषां वंशे स सगरो नामाभूत् । षष्टिपुत्रिणानि पुत्रसहस्राणि षष्टिपुत्रसहस्राणि । अनेन तद्द्वारायं तद्वंशेन जगत्प्रविश्रीकरणसमर्थो गङ्गावद्वंशेऽव-तारितेति व्यज्यते । तेन चातिशयितं तद्वंशमाहात्म्यं सूचितं । तद्वंशस्य गङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यता च तेन सूचिता ॥ २ ॥ शिरो० इक्ष्वाकूणां वंशे रामायणमुत्पन्नमित्यनेन रामरामायणयोस्तादात्म्यं सूचितम् । प्रसिद्धं च प्रतिपाद्य प्रतिपादकयोस्तादात्म्यं “रामेति सगरनाम” इत्यादौ ॥ ३ ॥

[पा०] १ च यथास्तिनां. २ क. षष्टिपुत्रसहस्राणि.

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥
 कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ॥ निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥
 अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥
 आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ॥ श्रीमती श्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
 तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासायामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥

प्रत्ययस्यबहुवचनत्वाद्धक् । तेषांराज्ञां वंशे वंश्येराभेविषये
 रामायणमिति श्रुतं प्रसिद्धं महत् पूजनीयं इदमा-
 ख्यानं कथाप्रबन्धः । उत्पन्नं ब्रह्मणःप्रसादादितिशेषः ।
 तत्रनिमित्तमात्रमहमितिचिनयोक्तिः । अत्रवर्णनीयस्य
 नायकस्यसर्वापूर्वमित्यनेनमहाभाग्यत्वंनामगुणउक्तः ।
 येषामित्यादिश्लोकद्वयेनमहाकुलीनत्वम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मप्रसा-
 दादेवोत्पन्नत्वेतवर्किकृत्यं तत्राह—तदिति । तत् ब्रह्मप्र-
 सादोत्पन्नं इदं रामायणं वर्तयिष्यामि प्रवर्तयिष्यामि ।
 धर्मकामार्थसहितं तत्प्रतिपादकं तत्फलकंवा सर्वं रा-
 मायणं आदितः तद्वतारदेशात्प्रसृति निखिलं अन्य-
 नयथाभवतितया अनसूयया असूयामित्रया श्रद्धये-
 ल्यर्थः । श्रोतव्यं नतुस्वयंलिखितपाठेननिरीक्षितव्यं
 ब्रह्मणएवोत्पन्नमिदं समतुतप्रवर्तनएवाधिकारः । अतः
 प्रेक्षावद्भिरत्रासूयानकर्तव्याः किंतुभक्त्यैवश्रोतव्यमिति
 भावः । अत्रतेषांवंशइत्यनेन विषयउक्तः । धर्मकामार्थ-
 सहितमित्यनेन प्रयोजनमुक्तं । अनसूययेत्यनेन अन-
 सूयवोऽधिकारिणः । कार्यकारणभावः संबन्धइत्यादि-
 बोध्यं । अत्रमोक्षस्यापिप्रयोजनत्वंसिद्धं “सर्वपापैः
 प्रमुच्यते” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥ अथरामचरित्रंप्रतिष्ठा-
 तंवक्तुंतदवतरणयोग्यदेशवैभवदर्शयति—कोसलइति ।
 मुदितः संतुष्टजनः । “मन्वाःक्रोशन्ति” इतिवल्लक्षणा ।
 स्फीतःसमृद्धः “स्फायःस्फीनिष्ठायां” इतिस्फीभावः ।
 प्रभूतानिबहुनिचतानिधनधान्यानिचतद्वान् । कर्मधा-

रयादपिमत्वर्थोयोट्टः । यथा “कोकप्रीतिचकोरपार-
 णपटुज्योतिष्मतीलोचने” इत्यादि । प्रभूतधनश्चासौधा-
 न्यवांश्चेतिकर्मधारयोवा । अत्र धनधान्यसमृद्धेरुक्तत्वा-
 त्स्फीतइतिजनसमृद्धिरुच्यते । कोसलोनाम कोसल-
 इतिप्रसिद्धः । महान् विस्तीर्णः जनपदो देशः । “नीवृ-
 ज्जनपदोदेशविषयौ” इत्यमरः । सरयूतीरे सरयूनाम-
 कनधाउभयतीरे । निविष्टः स्थितः ॥ ५ ॥ तत्रावतारयो-
 ग्यनगरंवर्णयति—अयोध्येति । श्लोकत्रयमेकंवाक्यं ।
 अयोध्येतिनगरी तत्र कोसले आसीत् अस्ति । लकार-
 व्यत्ययः । लोके विश्रुता प्रसिद्धा । यापुरी मानवानां
 मनुष्याणां इन्द्रेणस्वामिना मनुना स्वयं स्वसंकल्पेन
 निर्मितानाम् ॥ ६ ॥ दशचद्वेचयोजनानि द्वादशयोज-
 नानि । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । आयता दीर्घा । मण्ड-
 लप्रमाणमिदं । महापुरी मूलनगरं । उपनगरसाहितेत्व-
 नेकयोजनाऽस्तीतिभावः । श्रीमती कान्तिमती । श्री-
 णियोजनानिविस्तीर्णा योजनत्रयवैपुल्यवती । सुसुविभ-
 क्ताःउभयपार्श्ववृक्षावलीमत्तयाङ्गुष्ठाः महापथाः नाना-
 जनपदगामिसार्गाःयस्यास्ता ॥ ७ ॥ महता आनग-
 रान्तेन सुविभक्तेन कज्जुतयाङ्गुप्तेन मुक्तपुष्पावकीर्णेन ।
 मुक्तैःअसूत्रग्रथितैःपुष्पैरवकीर्णेन नित्यशः सर्वकालेपि ।
 सप्तम्यर्थेशसप्रत्ययः । जलसिक्तेन वर्षासुखतएव अन्य-
 दामनुष्यैः । राजमार्गेण राजगृहद्वारात् प्रवृत्तेनमार्गेण
 शोभिता ॥ ८ ॥ अथनगर्यामहाराजाधिष्ठितत्वरूपं

तीर्थी० धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रतिपादकं । इदंत्ववान्तरफलमिप्रायेणोक्तं । वस्तुतोमोक्षएवपरमफलं । सर्वनि-
 खिलकाम्यप्रतिपादार्थेषुएकार्थानुक्तावपिसर्वशब्दप्रयोगसंभवात्निखिलमित्युक्तं । वर्तयिष्यामि । श्रोतव्यमितितव्यप्रत्ययेनराभा-
 यणस्यप्रवणविधिः । श्रूयमाणत्वेनाश्रवणेप्रत्यवायसंभवात् । धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रदमित्यनेनास्यैवसर्वपुरुषार्थसाधनवा-
 न्मान्यत्सर्वपरित्यज्येदमेवात्यादरेणश्रोतव्यमितितात्पर्यम् । विषय० तदिदंबुद्धिस्यं । आदितआदिमारभ्यनिखिलं उत्तरका-
 ण्वान्तं । सर्ववर्णपदच्युतिरहितं । धर्मकामार्थाःसहितायस्मात्तत् । सहिताइत्यत्रकेनेत्याकाङ्क्षायां मोक्षेणेतिगम्यते । तेनपुरुषार्थ-
 चतुष्टयसाधनं वर्तयिष्यावःगास्त्वावः । तत् अनसूयता असूयतीत्यसूयननअसूयनअनसूयनस्वस्यान्यस्यचोपतापमकुर्वन् तेना-
 नसूयता श्रोतव्यमित्यर्थः । अमुदपतापेइतिकण्डूदियगन्तस्यशतरूपम् ॥ ४ ॥ शिरो० कोसलस्यमुदितस्योत्पत्त्यादेशस्य-
 चेतनत्वंसूचितं तेनतस्याप्राकृतत्वंधनितम् ॥ ५ ॥ तिल० पुरी “अयोध्यामधुरा” इत्यामुक्तसप्तपुर्यन्तर्गता ॥ ६ ॥
 विषय० स्वर्गजमरावतीमिन्द्रइव ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. झ. य. वर्तयिष्यावः. २ क. झ. य. मनसूयता. ३ क. झ. य. दिविदेवपतिः.

कवाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ॥ सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
 सूतमागधसंवाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाटालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥
 वधूनादकसहैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥
 दुर्गभंभीरपरिधां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्टैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥
 सामन्तराजसहैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
 प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतरूपशोभिताम् ॥ कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रसेवामरावतीम् ॥ १५ ॥
 चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ॥ सर्वस्वसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥

शुण्महा- तांत्विति। महत्ततद्राष्ट्रंमहाराष्ट्रं “आन्मह-
 स्तः-” इत्यात्वं । तद्विवर्धयति धर्मेणपालयसीतिमहाराष्ट्र-
 विवर्धनः । कर्तैरित्युद् । महंश्चासौराष्ट्रविवर्धनश्चेतिषा ।
 पूर्वराजेभ्योधिकइत्यर्थः । दशरथाख्योराजा विवं स्वर्गं
 अमरावतीं देवपतिर्यथा इन्द्रश्च तांपुरीं तु पूर्वनृपवै-
 लक्ष्मणेन आवासयामास स्थापयामास । “हेतुमतिच”
 इतिष्णिच् ॥ ९ ॥ वैलक्ष्मण्यमेवदर्शयन्नयोध्यावर्णयति
 ईर्ष्यशेषेण । तोरणोबहिर्द्वारालंकारद्राक्वन्धः । प्रशस्त-
 कवाटतोरणयुक्तां । प्रशंसायामतुप् । सुविभक्तं परस्परा-
 संस्फुटं अन्तरंमध्यप्रदेशोयेषांतादृशः आपणाः निषद्याः
 पस्यांसा तां । “आपणस्तुनिषद्यायां” इत्यमरः । स-
 र्वशिल्पसर्वविधानि यन्त्राणिशिलाक्षेपणीप्रभृतीनि आयु-
 धानिवाणादयः लोकेयानियानियन्त्रायुधानिसन्तितद्व-
 सीर्मित्यर्थः । शिल्पिमिश्रित्रकारप्रभृतिभिः उपेतां
 युक्तां ॥ १० ॥ सूताः वन्दिनः “सूतोनातक्षिणसारथौ ।
 क्षत्राद्विप्रासुतेन्यासशिष्यपारदवन्दिनोः” इतिभास्क-
 रः । मंगधाः राजप्रबोक्ताः “भागधः स्याद्वाग्मीरा-
 जप्रबोक्ताः” इतिथादवः । तैः संवाधानिरन्तरां श्रीम-
 तीं धनधान्यसमृद्धिमतीं । अतुलप्रभां निरुपमकान्ति
 उच्चाटालशब्दौपर्यायौ । “स्यादट्टः क्षौममञ्जियां”
 इत्यमरः । मण्डपोपरिनिर्मितगृहाणीत्यर्थः । उन्नतै-
 रट्टालध्वजैर्युतां । शतघ्नी प्राकारस्ययन्त्रविशेषः “शत-
 घ्नीतुचतुलालालोहकण्टकसंचिता” इतिथादवः ।
 शतशब्दोऽनन्तवचनः “शतंसहस्रमयुतसर्वमानन्त्य-

वाचकं” इत्युक्तेः । अनेकशतघ्नीसंयुताम् ॥ ११ ॥
 सर्वतः पुरीमिति “उभसर्वतसोः-” इतिद्वितीया ।
 सर्वत्रपुर्या वधूनायेनादकाः नर्तयितारस्तत्सहैः संयुक्ताः ।
 आम्रणांचूतानांवनमाम्रवणं । “प्रनिरन्तः-” इत्या-
 दिनाणत्वं । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आम्रवणरू-
 पोद्यानोपेतां । सालः प्राकारः मेखला मेखलावदावर-
 णभूतायस्यास्तां । “प्राकारोवरणः सालः” इत्यमरः ।
 महतीमितिसालद्वारानगरविशेषणम् ॥ १२ ॥ अत्र
 दुर्गशब्देनविशालतोच्यते । विशालागाधपरिधां दुर्गां
 स्थलदुर्गभूतां अतएव अन्यैः शत्रुभिः दुरासदां
 दुराक्रमां वाजिमिर्वारणैश्च संपन्नां समृद्धां गोभिरुष्टैः
 खरैः खरविशेषैश्च तथा संपन्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥
 समन्ताद्भवाः सामन्ताः “सामन्ताराज्यसन्धिस्थाः”
 इतिवैजयन्ती । तादृशराजसहैः । कीदृशैः बलिकर्मभिः ।
 बलिः करः “भागधेयः करोबलिः” इत्यमरः । बलिश-
 ब्देन बलिप्रदानमुच्यते तत्कर्मयेषांतैः नानादेशनिवा-
 सैः क्रयविक्रयार्थमागतैः वणिग्भिरुपशोभिताम्
 ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्नैः विकृतैः विशेषेणकृतैः प्रा-
 सादैः राजगृहैः पर्वतैः श्रीढापर्वतैः कूटागारैः बल-
 मिभिः “कूटागारंतुचलभिः” इत्यमरः । संपूर्णा अत-
 एव इन्द्रसेवामरावतीं इन्द्रपालिताममरावतीमिव
 स्थितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्रां नानाराजगृहवतीं ।
 अष्टापदानिस्थानानियस्यतदष्टापदं । “अष्टनः संज्ञायां”
 इतिदीर्घः । “अष्टापदंशरिफळं” इत्यमरः । तदाकारां

तिल० । सर्वयन्त्रायुधवती । प्राकारोपरीतिशेषः । उपितां कृतवासां ॥ १० ॥ तीर्थी० उद्यानाम्रवणोपेतां श्रीद्वार्यमसा-
 धारणत्वेननिर्मितान्युद्यानानि । आम्रवणानिबुसर्वजनोपभोग्यत्वेनकल्पितानि । तिल० वधूनांनानादकशालासमुदायैः । शिरो०
 सर्वतश्चतुर्दिक्षुपुर्यः वाराणस्यादयोऽस्यास्तासर्वतःपुरी तां । तथावस्थितिः “साकेतपश्चिमद्वारिबृन्दावनमवूरतः” इत्यादि । समा-
 शान्तविषेरनित्यत्वात्कवभावः ॥ १२ ॥ तिल० कूटाल्यैरगारैर्यहैः श्रीणांकीनागृहैरितिथावत् ॥ १५ ॥ तिल० वरनारीगणैः
 आयुतांन्यासां । अष्टापदंस्त्रुवर्णतज्जलेनकृतआकारोऽलंकारोयस्यास्ता ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. श. वतीमुपितां. २ घ. सर्वतश्चोपशोभितां. क. ख. छ. ज. झ. पर्वतैश्चोपशोभितां. ३ घ. वरनारी.
 ४ क. घ. छ. झ. ट. गणायुताम्. ५ घ. विमानभरशोभितां.

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥
 दुन्दुभीभिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाऽधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने ॥ हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्वलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥
 तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ॥ पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥
 तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदपङ्कजपारमैः ॥
 सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः । मध्येराजगृहचतुर्विधुराज-
 वीथयः तन्मध्येष्ववकाशाश्चेत्येवंविधसंस्थानामित्यर्थः ।
 वरनारीगणैः सुन्दरस्त्रीगणैः । युतां युक्तां । सर्वरतैः स-
 माकीर्णं व्याप्तां । तानितु “गारुडतन्मरकतमश्मगर्भोह-
 रिन्मणिः । शोणरत्नरोहितकंपद्मरागोरुणोपलः । वि-
 द्मुसोनाप्रबालोस्त्रीवस्त्रीहीरकः पुमान् । इन्द्रनीलम-
 हानीलवैह्वर्यवालवायजं । कुरुविन्दास्तुकल्माषारज-
 भेदास्तुमौक्तिकं । माणिक्यं पौष्पकं शङ्खः” इत्यादिनि-
 षण्टुपर्यायोक्ताणि । विमानाख्यगृहैः शोभितां । “विमा-
 नोस्त्रीदेवयानेसार्वभौमिकसद्धानि” इति भास्करः ॥ १६ ॥
 गृहैः कुटुम्बिगृहैः गाढानिबिडां । अविच्छिद्रां निर्दूषणां ।
 “छिद्रं रन्ध्रे दूषणेपि” इति भास्करः । समभूमौ अनिमो-
 क्षतप्रदेशे । निवेशितां निर्मितां । शालयः श्वेततण्डुलाग्री-
 हयः । “शालयः श्वेततण्डुलाः” इति वैजयन्ती । तेषां
 तण्डुलैः संपूर्णा । इक्षुकाण्डस्य इक्षुदण्डस्य योरसः तत्तु-
 ल्यमुदकं यस्यांताम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभीभिः भेरीभिः ।
 ईकारान्तत्वमार्षैः । मृदङ्गैः मृत्जङ्गयेषातैः । पणवैः म-
 र्दलैः । तथेति समुच्चये । भृशं नादितां । पृथिव्यां अत्यर्थम-
 नुत्तमां श्रेष्ठां । तां प्रसिद्धाम् ॥ १८ ॥ सिद्धानां तप-
 सिद्धानां पुरुषाणां । दिवि स्वर्गे । तपसाऽधिगतं लब्धं
 विमानमिव देवयानसमूहमिव स्थितां । जप्तावेकवचनं ।
 सुनिवेशिताः सुष्ठु निर्मिताः । वेश्मान्ताः गृहप्रान्तायस्यां
 सा । सर्वतः सम्यक् निर्मितगृहममित्यर्थः । नरोत्तमैः वि-
 द्भिः समावृतां ॥ १९ ॥ श्लोकत्रयमेकान्वयं । लघुह-

स्ताः शिक्षितास्त्राः । “लघुहस्तः सुहस्तश्च कृतास्त्राः कृत-
 पुङ्खकः” इति वैजयन्ती । विशारदाः समर्थाः उपाय-
 ज्ञा इति यावत् । तथा भूता अपि ये राजानः । विविक्तं
 विजनमसहायमिति यावत् । “विविक्तौ पूतविजनौ” इ-
 त्यमरः । अपरापरं अविद्यमानपरापरं परे पित्रादयः
 अपरे पुत्रादयः तैर्हानं । वंशस्यैकतन्तुमिति यावत् ।
 शब्दवेध्यं शब्देन लक्ष्येण वेध्यं । एतेन प्रच्छन्नवेधनमुप-
 लक्ष्यते । विततं पलायितं च बाणैश्च न विध्यन्ति न गृह-
 रन्ति । किंपुनर्यत्रादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ मत्तानां
 वने स्वदेशे नर्दतां गर्वेण गर्जतां । सिंहव्याघ्रवराहाणां
 बलात् मनोबलेन । बाहुबलैरपि सहकारिभिः । निशि-
 तैः तीक्ष्णैः । शस्त्रैः आयुधैः करणैः हन्तारः । “शस्त्र-
 मायुधलोहयोः” इत्यमरः ॥ २१ ॥ महारथैः “आ-
 त्मानं सारथिचाश्वान् रक्षन् युद्धे तथोत्तरः । समहारथसं-
 शः स्यात्” इत्युक्तलक्षणैः । तादृशानां तेषां सहस्रैः
 अभिपूर्णा । तां तथात्वेन प्रसिद्धां पुरीं आवासयामा-
 स ॥ २२ ॥ अग्निमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिः
 शसदमादिगुणवद्भिः । वेदानां पङ्कजानां च पारमन्तम-
 ध्ययनेन गच्छन्तीति तथा । “अन्तात्यन्त-” इत्यादिना
 ऋप्रत्ययः । सहस्रदैः बहुप्रदैः । सत्ये सत्यवचने रतैः
 निरतैः । महात्मभिः महामतिभिः । केवलैः ऋषिभिर-
 पि महर्षिकल्पैः वसिष्ठादिमहर्षितुल्यैः । ईषदसमाप्तौ
 कल्पप्रत्ययः । द्विजोत्तमैः आवृतांतामावासयामासेत्य-
 नुषज्यते । अत्र वंशस्थवृत्ते प्रथमचरणे जगणाभावेनोपजा-

शिरो० गृहगाढामविच्छिद्रां गृहगाढाकुटुम्बिगृहनिबिडां अमां अपरिमितप्रभावं विच्छिद्रादोषरहितां ज्योतिष्काञ्जानुकूलमि-
 त्यर्थः । त्रयाणां कर्मधारयः ॥ १७ ॥ तिल० शब्दवेध्यं शब्दमात्रानुमितसप्तयावेधयोग्यं । प्रच्छन्नमिति यावत् । शिरो० विततं
 विगतः ततः शुद्धविस्तारो यस्य । नष्टसामर्थ्यादिना प्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ग. मगरावरम्. घ. मपरावरम्. २ ख. ड. छ. झ. नर्दता.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अयोध्यायावत्तारयेनपरिपालनसमवेत्यतिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥
बलवाभिहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ॥ धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ तथा दशरथो राजा वैसङ्गमदपालयत् ॥ ४ ॥
तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता सा पुरी श्रेष्ठा हन्त्रेणैवामरावती ॥ ५ ॥
तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैःस्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥

तिवृत्तमिति बोध्यम् । आचार्याः प्राहुः “तमेतवेदानुवच-
नेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा भाशकेन”
इति श्रुतिरनेनोपबृंहते । द्विजोत्तमैः “अष्टवर्षब्राह्मणमु-
पनयीत” इत्युक्तीत्याहुतोपनयनैः । वेदषडङ्गपारगैः
अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदैः । अग्निमद्भिः अनुष्ठितयज्ञैः ।
सहस्रदैः यथाशक्ति ब्राह्मणसात्कृतद्रव्यैः । महासभिः
ग्रहायज्ञैः कृततपस्कैरित्यर्थः । गुणवद्भिः “शमदमा-
शुपेतः स्यात् । शान्तोदान्त उपरतस्तिष्ठुस्समाहितो
भूत्वा” इत्युक्तशमादिमद्भिः । सत्यरतैः “सत्यस्य स-
त्यं” इत्युक्तेष्वणिभक्तिरूपापन्नज्ञानवद्भिः । केवलैः
“तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नमाल्येन तिष्ठति” इ-
त्युक्तीत्याहनादिष्कृतस्वरूपैः । ऋषिभिः “बाल्यं
च पाण्डित्यं च निर्विघ्नमिदं विद्यायामुनिः” इत्युक्तस्वरूपैः । महर्षि-
कल्पैः “यत्रर्षयः प्रथमजायेपुराणाः” इत्युक्तीत्यासू-
रिसहस्रैः । आवृतां अवतरिष्यति भगवानत्रेति समाग-
म्य संसेवितां । तामावासयामास । यद्वा हेकेवल परि-
शुद्धचित्तं येः स्वमपि वासाय गच्छेति कविराह “तदु-
पगत” इति चत् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीम
द्रामायण्यु० मणिमञ्जीराख्याने बाल० पञ्चमः सर्गः ५

एवं भगवद्वतारयोग्यदेशो दर्शितः अथ तद्योग्यं पुरु-
षं दर्शयति सर्गोपश्लेषे । तस्यामित्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्व-
यं । दशरथः तस्यां वसन् स नृजगत् अपालयत् । सकीदृशः ।
वेदवेदार्यं वेत्तीति वेदवित् । संगृह्णाति धनप्रदानादिना
स्वीकरोतीति संग्रहः पचाद्यच् । सर्वेषां शूराणां विदुषां च
संग्रहः सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी दीर्घचिरकालभाविप-

दार्यद्रष्टुंशीलमस्यास्तीति तथा । ताच्छील्येणिविः ।
महातेजाः महाप्रतापः “तेजः पराक्रमे प्राणेवर्चस्य चि-
थिरेतसि” इति रत्नमाला । पुरे भवाजनाः पौराः ।
जनपदे भवाजानपदाः । ते प्रियायस्य सतथा ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः बहुभिर्महार्थैरेकोचोद्धार-
थी । यज्वा विधिनेष्टवान् । धर्मेषु तटाकस्वननाराम-
प्रवर्तनादिषु रतः । वशी स्वाधीनसर्वजनः । “त्रि-
ष्वधीने वशो वाञ्छाप्रभुत्वाधीनतासुना” इति भास्करः ।
महर्षिकल्पः महर्षितुल्यः । राजर्षिः राजरूपप्रभृतिः ।
त्रिषु लोकेषु भूर्भुवस्त्वर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ २ ॥
बलवान् चतुरङ्गसेनायुक्तः । अतएव निहतामित्रः
निहतशात्रवः । मित्रवान् प्रशस्तमित्रयुक्तः । विजि-
तेन्द्रियः निषिद्धेषु शब्दादिष्वप्रवर्तितेन्द्रियः । धनैः
हिरण्यरत्नदिव्यांबराभरणादिभिः । अन्यैः सद्पेक्ष्या-
न्यैः । संग्रहैः संचयैः । निधिभिरिति यावत् । शक्र-
वैश्रवणोपमः यथाक्रमं हन्त्रकृवेरोपमः ॥ ३ ॥ यथा
मनुः वैवस्वतमनुः लोकस्य परिरक्षिता तथा दशरथो
राजा तस्यां वसन् जगत् भूलोकं अपालयत् ॥ ४ ॥
एवं राजगुणा उक्ताः लोकपालनं चोक्तं संप्रति पुरपरि-
पालनमाह—तेनेति । सत्ये अभिसन्धा अभिप्रायो यस्य
तेन त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् अनुतिष्ठता अनुसरता ।
पालिता सत्यादिपुरस्सरं त्रिवर्गार्थं पालितेत्यर्थः ॥ ५ ॥
पालनफलं दर्शयति—“तस्मिन्” इत्यादिना “मानवे-
न्द्रेण धीमता” इत्यन्तेन । हृष्टाः वाससौख्येन प्रीताः ।
धर्मात्मानः । बहु श्रुतं शास्त्रश्रवणं येषां बहुश्रुताः ।
स्वैः स्वैः धनैस्तुष्टाः परधनान्मिलाषिण इत्यर्थः । वी-

तिल० अतिरथः दशसहस्रमहारथैः असहायेन शोकात् ॥ २ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. धर्मपरो. २ क. झ. ग. क. च. छ. झ. संचयैश्चान्यैः. ३ क. च. छ. झ. राजालोकस्य परिरक्षिता.

नाल्पसन्निधयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्चघनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 कामी वा न कर्दर्यो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वांस च नास्तिकः ॥ ८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो नानुलिप्ताङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वाऽपि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायां नै च निर्वृत्तसंकरः ॥ १२ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रीतिग्रहे ॥ १३ ॥
 न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयको न वाऽशक्तो नाविद्वान्विद्यते तदा ॥ १४ ॥
 नाषडङ्गविद्वत्प्रासीन्नात्रतो नासहस्रदः ॥ न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥

अस्या स्ववर्णस्वाश्रमोचितधनमात्रपरिग्रहः सूच्यते । अ-
 लुब्धाः दानेप्राप्तिलोभरहिताः । सत्यवादिनः सत्यवच-
 नशीलाः । आसन्नितिशेषः ॥ ६ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे
 पुरश्चरे । अल्पसन्निधयः अल्पकोशवान् । अगवाश्चघन-
 धान्यवान् असिद्धार्थः घनादिभिरप्राप्तधर्मार्थकामरूप-
 पुरुषार्थः । यः कुटुंबी सकश्चिन्नासीत् । “मातापि-
 ताल्लुपेपुत्रौपुत्रीपत्न्यतिथिः स्वयं । दशसङ्ख्यः कुटुंबीति
 विष्णुनोक्तं द्विजोत्तम” ॥ ७ ॥ कामी कामैकपरः ।
 पुरुषः अयोध्यायां कश्चित् कोणेपि द्रष्टुंशक्यं । शक्य-
 मितिनिपातः “शक्यमरविन्दसुरभिः” इतिकालि-
 दासेनापिप्रयुक्तः । कर्दर्यो वा द्रष्टुंशक्यं । आला-
 नं धर्मकृत्यंच पुत्रदारांश्च पीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातृ-
 न्सकदर्ये इति स्मृतः । नृशंसः क्रूरोपि न द्रष्टुंशक्यं ।
 “नृशंसो घातुकः क्रूरः” इत्यमरः । अविद्वान् विद्या-
 रहितः । परलोको न हस्तीति यो मन्यते स नास्तिकः ।
 “अस्तिनास्तिदिष्टमतिः” इति ठक् ॥ ८ ॥ अयो-
 ध्यायां सर्वे नराः सर्वे नार्यश्च धर्मशीलत्वादिविशि-
 ष्टा भवन्ति । सुसंयताः सुश्रुनियतेन्द्रियाः । शीलवृत्ता-
 भ्यां उदिताः उत्पन्नाः । सहजशीलवृत्ता इत्यर्थः । शीलं
 संस्वभावः । कृतं आचारः । “शीलं स्वभावे सद्गुणे”
 “कृतं पद्ये च रित्रे” इत्युभयत्राप्यमरः । अमलाः निर्म-
 लमनस्काः ॥ ९ ॥ अकुण्डली अयोध्यायां न विद्यते
 एवंमुत्तरत्राप्यन्वयः । अल्पभोगवान् अल्पसुखवान् ।

“भोगः सुखरूपादिभूतावहेत्त्रयफणकाययोः” इत्यमरः ।
 मृष्टः अभ्यङ्गस्नानशुद्धः । नानुलिप्ताङ्ग इत्यत्र सुप्सुपेति
 समासः । चन्दनाद्यननुलिप्ताङ्ग इत्यर्थः । अत्रापि न च नु-
 षज्यते । सुगन्धशब्देन कुङ्कुमकस्तूर्यादिकमुच्यते ॥ १० ॥
 मृष्टपूर्णं अत्राभावप्रयुक्ताल्पभोजनवानयोध्यायां न दृ-
 श्यते । एवंमुत्तरत्रापि योज्यं । दाता प्रकरणादभ्रदाता । अ-
 ङ्गदं बाहुभूषणं । निष्कं उरोभूषणं । “साष्टे शते सुव-
 र्णानां हेतुयुरोभूषणे पले । दीनारेपि च निष्कोऽङ्गी” इत्यम-
 रः । तेधरतीति अङ्गदनिष्कधृक् । घृगिलेव पाठः । इ-
 स्ताभरणं कटककाङ्गुलीयकादि । अनालवान् अजिता-
 न्तःकरणः ॥ ११ ॥ आहिताग्निः अजस्त्राग्निहोत्री ।
 यज्वापि हि कश्चिद्विच्छिन्नाग्निर्भवति । अयज्वा सोम-
 यागरहितः । क्षुद्रः अस्पृष्टश्चैश्वर्यवान् । तिरस्कारार्ह इ-
 ति यावत् । निर्वृत्तः अनुष्ठितः संकरः परस्मैप्रेमीजा-
 वापादिर्येन सः ॥ १२ ॥ अध्ययनं जपरूपाध्ययनं ।
 संयताः संकुचिताः ॥ १३ ॥ अनृतं असत्यं कायति
 वृत्तित्यनृतकः । कैशब्द इत्यस्मादात्ते “आतोनुपसर्गे-
 कः” इति कप्रत्ययः । श्रुतं श्रवणं भावे निष्ठा । बहुप्रकार-
 शास्त्रश्रवणरहित इत्यर्थः । असूयतीत्यसूयकः । “क-
 ण्वादिभ्यो यक्” इति यक् । धातुसंज्ञायां युच् । अशक्तः
 ऐहिकामुष्मिकार्थस्थापनाशक्तः । तदा दशरथराज्यपाल-
 नकाले । अनेनायं लोको जानपदविषय इति गम्यते । ते-
 नात्र न पौनरुक्त्यांशः ॥ १४ ॥ षडङ्गानि शिक्षाक-

तीर्थी० सतामुक्तश्रवणानां निचयस्तन्निधयः । अल्पसन्निधयोऽयस्मात्तया सनास्ति ॥ ७ ॥ तीर्थी० शक्यमिति वस्तुसमा-
 न्येन न पुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ ८ ॥ नलिप्ताङ्ग इति सुप्सुपेति समासः । शोभनोगन्धः स्वाभाविकशरीरामोदो यस्य ॥ १० ॥ तिल०
 अष्टतः सदाचाररहितः । संकरः कुण्डगोलकादिः ॥ १२ ॥ परिग्रहे स्वभार्यायां संयताः नियताः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क-स. ट. मुदिताः. २ झ. ननलिप्ताङ्गः. ३ ट. नासुगन्धश्च. ४ घ. ज. विप्रोचान्वसहस्रदः. ५ झ. नचा-
 वत्तो न संकरः. ६ च. परिग्रहे. ७ क. ज. झ. नाबहुश्रुतः. ८ च. झ. नासहस्रवान्. ९ च. छ. निन्दितः. १० ज. व्याधितो वापि
 छ. व्याधितो वा न कश्चन.

कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमात्राप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यमक्तिमान् ॥ १६ ॥
 वर्णेष्वप्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्म सत्यं च संश्रिताः ॥ सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
 क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैद्याः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥
 सा तेनेह्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ॥ यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
 योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ॥ संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥
 कांभोजविषये जातैर्वाहीकैश्च हयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥
 विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णा हैमवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥
 ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ॥ अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥
 भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ।
 नित्यमतैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ २५ ॥

लपोव्याकरणनिरुक्तिरुच्छन्दोविचितिर्योतिषामथनंच ।
 अव्रतः चान्द्रायणाविब्रतरहितः । असहस्रदः अबहु-
 प्रदः । दानाध्ययनेत्यत्रविद्यादानमुक्तं । अव्रहिरण्यादि-
 दानं । क्षिप्रचित्तः व्याकुलमनस्कः । व्यथितः व्या-
 ध्यादिनापीडितः ॥ १५ ॥ अश्रीमान् कान्तिरहितः ।
 अरूपवान् सौन्दर्यरहितः । नारीपक्षे अश्रीमती अरू-
 पवद्बी अभक्तिमती चेत्युक्तं । राजनि दशरथे अभक्ति-
 मान् भक्तिरहितः । भक्तिः अधिकमान्यविषयस्नेहः
 ॥ १६ ॥ अग्रेभवोऽयः “अग्रधत्” । ब्राह्मणः ।
 सचतुर्थीयैषांतेषु वर्णेषु वर्तमानाःनराः । देवताति-
 थिपूजकाः । शूद्राणां देवतापूजा तात्रिकमन्त्रेण । अ-
 तिथिपूजनं हिरण्यादिदानेन । कृतज्ञाः उपकारज्ञाः ।
 वदान्याः दानशौण्डाः । “वदान्योदानशौण्डःस्यात्”
 इतिविश्वः । शूराः ब्राह्मणेष्वध्ययनशूरत्वं । विक्रमसं-
 युताः पराक्रमसंयुताः । ब्राह्मणानांपराक्रमोवाद्क-
 ष्यासु । आसन्नितिशेषः ॥ १७ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे सर्वे-
 नराः धर्म सत्यं च संश्रिताः । अतएवहेतोः दीर्घायुषः ।
 स्त्रीभिः पुत्रपौत्रैश्च संयुताः । आसन् ॥ १८ ॥
 क्षत्रं क्षत्रियजातिः । ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं आसीत् ।
 तदाक्षानुवर्तीति यावत् । “मुखं निस्तरणेष्वेन्द्रार्पण-
 यप्रधानयोः” इति यादवः । वैद्याः क्षत्रमनुव्रताः क्ष-
 त्रस्यानुवर्तिनः । शूद्रास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः त्रयाणां
 वर्णानामुपचारशीलाः सन्तः स्वधर्मनिरता आसन्

॥ १९ ॥ एतत्सर्वदशरथपालनकृतमित्याह—सेति
 ॥ २० ॥ अग्निकल्पानां शौर्यातिशयादग्नितुल्यानां
 पेशलानां अकुटिलानां । अमर्षिणां पराभिभवासहि-
 ष्णूनां । कृतविद्यानां शिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्यानां । यो-
 धानां भटानां । “पूरणगुण—” इत्यादिनाषष्ठी । सा
 पुरी । योधैः संपूर्णा । गुहा केसरिभिः सिंहैरिव ।
 तथादुर्धर्षाभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं चतुरङ्गसंपत्तिषु
 पदातिसंपत्तिमुक्त्वा तुरङ्गसंपत्तिमाह—कांभोजेति ।
 कांभोजविषये कांभोजाख्यदेशे जातैः । वाहीकैः
 वाहीकदेशभूतैः । “तत्रभवः” इत्यण् । वनायुजैः व-
 नायुदेशजातैः । नदीजैः सिन्धुदेशोद्भवैः । हरैरिन्द्र-
 स्य हयोहरिहयः उच्चैश्चराः तद्बहुत्तमैः हरिहयोत्तमै-
 रग्न्यश्वैः । सा पूर्णाऽभवत् ॥ २२ ॥ गजसंपत्तिमाह—
 विन्ध्येत्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयं । मत्तैर्विन्ध्य-
 पर्वतजैर्मातङ्गैः । हैमवतैः हिमवतजातैः । “तत्रजा-
 तः” इतिशेषिकोण् । मदान्वितैः अतिबलैः मातङ्गैः
 गजैरपि पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैः ऐराव-
 तकुलोद्भवैः । “कुलात्सः” । द्विपैश्च महापद्मः
 पुण्डरीकाख्योदिग्गजः तस्यकुलंयेषांतैः । द्विपैश्च
 अञ्जनात् बह्वणदिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि वामनात्
 यमदिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि सा पूर्णाऽऽसीत्
 ॥ २४ ॥ भद्रैरित्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः । भद्राः
 मन्द्राः मृगाश्चेतिगजजातित्रयं । “भद्रोमन्द्रो-

मुनिभा० “भद्रोमन्द्रोमृगश्चेतिविधेयास्त्रिविधागजाः” । तद्वक्ष्यं “पञ्चोत्तंससमृगस्यद्वैर्धर्मद्वौषहस्ताः परिणाहमानं । एकदि-
 [पा०] १ घ. छ. झ. खकर्म. ख. अधर्म. २ ख. ननुयायिनः. ३ ग. च. नांशुवर्चसाम्. अ. नामनीषिणाम्. ४ ख. घ.
 सवैः पूर्णां सुवराणां. ५ घ. हयोपमैः. ६ क. च. छ. झ. निष्कान्तैः.

सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ यस्यां दशरथो राजा वसस्त्रगदपालयत् ॥ २६ ॥
 तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥
 तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ॥
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

दशरथस्य प्रधानमाख्यार्वा प्रधानस्त्रिजोष्यनामधेयनिर्देशः ॥ १ ॥ तथाऽन्येषामाख्यानां सामर्थ्यकथनम् ॥ २ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निष्वाकोस्तु महात्मनः ॥ मन्त्रज्ञाध्वेक्षितज्ञाश्च नित्यं प्रियदिते रताः ॥ १ ॥
 अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो हर्षसाधकः ॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥ ३ ॥

मृगश्चेतिविज्ञेयान्निविधागजाः "इतिहलायुधः । भद्र-
 मन्द्रोभद्रमृगोमृगमन्द्रश्चेतिद्विप्रकृतिकाः संकीर्णजातय-
 स्तिनः । भद्रमन्द्रमृगास्त्रिप्रकृतिकाः संकीर्णगजाः ।
 तलक्षणमुक्तं वैजयन्त्या " अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्र-
 लक्षणं । पृथुत्वं श्लथतास्यौत्थं संक्षिप्तं मन्द्रलक्षणं । तनु-
 प्रत्यङ्गदीर्घश्च प्रायोमृगगुणोमतः । भद्रमन्द्रोभद्रमृगो
 भद्रमन्द्रमृगोपि च । मृगमन्द्रादयोऽप्येवमिति संकरजा-
 तयः " इति । एवं भूतैर्नित्यमनैरचलसंनिभैः नागैः ।
 सासदापूर्णाऽभवत् ॥ २५ ॥ अतिरथमहारथादिशब्दैः
 रथसंपत्तिरपिसूचिता । एवं चतुरङ्गबलसंपत्त्या नन-
 गरमात्रमग्रदूष्यं किंतु अभितोद्वेयोजने दुर्गमेत्याह—
 सेति । सा नगरी भूयः नगराद्बहिरपि द्वेयोजने
 द्वयोर्योजनयोः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सत्यनामा
 यथार्थनामा अयोध्यानामा । " डायुभाभ्यामन्यतर-
 स्यां " इति ङाप् । अत्र हेतुमाह—यस्यामिति । योजनत्र-
 यविस्तारवत्यां तस्यां मध्ये योजनद्वयमत्यन्तं यो दुर्मश-
 क्येत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ २६ ॥ पालनं चाङ्गादनपूर्वक-
 मित्याशयेनाह— तामिति ॥ २७ ॥ सर्गोक्तमर्थसं-
 क्षेपेण सर्गान्ते पुनर्दर्शयति—तामिति । अर्गलं नाम

कषाटनिश्चलत्वायतिर्यङ्निबद्धोदारविशेषः । "तद्वि-
 ष्कभोर्गलं नता " इत्यमरः । शिवां मङ्गलवतीं । वंश-
 स्थोपजातिवृत्तं ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
 काण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथोक्तगुणसंपन्नस्य दशरथस्य धर्मानुष्ठानसहायसा-
 चिष्ठसचिवसंपत्तिर्दर्शयति सप्तमे—तस्येत्यादि । महा-
 लनः महामतेः । तस्य इक्ष्वाकोः । दशरथस्य तद्वंशज-
 त्वात्तच्छब्दः । मन्त्रज्ञाः कार्यविचारज्ञाः । इक्षितं
 परामिप्रायः तं सुखविकाससंकोचव्यङ्ग्यवचनादिमि-
 र्जानन्तीति इक्षितज्ञाः । अमात्याः अमा राज्ञः सर्वरा-
 ज्यव्यापारेषु सहभवन्तीत्यमात्याः । "अव्ययात्त्यप्"
 गुणैः वक्ष्यमाणमग्निगुणैः । उपेता आसन् ॥ १ ॥
 "मन्त्रिणः सप्तवाष्टौ वा प्रकुर्वीतपरीक्षितान् " इति मनुनो-
 करीत्याह—अष्टाविति । शुचयः सर्वासनास्वामिद्रोह-
 चिन्तारहिताः । नित्यशः राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु ।
 अनुरक्ताः तत्पराः । अष्टावमात्याः बभूवुः ॥ २ ॥
 तेषां नामानि दर्शयति—धृष्टिरिति । धृष्टिः प्रथमोऽभ-

वृद्धावयमन्द्रमृगौ संकीर्णनागोऽनियतप्रमाणः " । अत्र पूर्वार्धे मृगाख्यगजस्य लक्षणमुक्तं । मृगाख्यगजप्रमाणादेकहस्तमात्रशृङ्गौ मन्त्रा-
 ख्यगजइत्युच्यते । मन्त्राख्यगजात् द्विहस्तशृङ्गौ भद्राख्यगजइत्युच्यते । भद्राख्यगजात् त्रिहस्तशृङ्गौ भद्रमन्द्रमृगाख्यगजइत्युच्यते ।
 भद्रमन्द्रैः भद्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणादादिप्रमाणैः मन्त्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणादादिप्रमाणैश्च युक्तागजाः भद्रमन्द्रास्तैः । भ-
 द्रमृगैः भद्राख्यमृगाख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता भद्रमृगास्तैः । मृगमन्द्रैः मृगाख्यमन्द्राख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्तागजा मृगमन्द्रास्तैः ।
 संकीर्णनागाः इतरगजा अनियतप्रमाणाः ॥ २५ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

शिरो० तुल्यद्वयार्थे । किंचद्विष्वाकोरेषामात्यास्तस्य दशरथस्यामात्याजासन्नित्यन्वयः । अत्रार्थे तु रेवार्थे ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. स. इदमर्थनदृश्यते. २ ट. वृषसिंहसंकुलां. ३ ड. स. सुराष्ट्रोराष्ट्रवर्जनः. अकोपोधर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्,

ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४ ॥

[सुयज्ञोऽप्यथ जाबालिः काश्यपोऽप्यथ गौतमः ॥ मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः । एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ ५ ॥]

विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ॥ [परस्परानुरक्ताश्च नीतिमन्तो बहुश्रुताः ॥]

श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ ६ ॥

कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ ७ ॥

क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनृतं वचः ॥ ८ ॥

तेषामविदितं किञ्चित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वाऽपि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥

कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥

कोशसंग्रहेण युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं वाऽपि पुरुषं न विहिंस्युरदूषकम् ॥ ११ ॥

वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥

वत् । जयन्तोद्वितीयोऽभूत् । इति क्रमेणयोजयित्वा सुमश्रोष्टमोऽभवदिति योज्यं ॥ ३ ॥ वसिष्ठः वामदे-
वश्च द्वौ ऋषिसत्तमौ ऋत्विजौ पुरोहितौ । अभिमतौ
प्रधानौ आस्तां । तथा अभिमताः अपरे मन्त्रिणः । ऋ-
त्विजः जाबालिप्रभृतयश्चासन् ॥ ४-५ ॥ अथ मन्त्रिगु-
णान् प्रपञ्चयति सर्गशेषेण । विद्यासुआन्वीक्षिकीग्र-
न्थेषु विनीताः शिक्षिताः । ह्रीमन्तः अकृत्यकरणेषु
लब्धावन्तः । कुशलाः नीतौ समर्थाः । नियतेन्द्रियाः
अविहितविषयेभ्यो निवृत्ताः । श्रीमन्तः लक्ष्मीसमृद्धाः ।
महात्मानः महाबुद्धयः । शास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः ।
दृढविक्रमाः अप्रतिहतपराक्रमाः ॥ ६ ॥ प्रणिहिताः
राजकृत्येष्वग्रमत्ताः । यथावचनकारिणः यथोक्तवन्त-
स्तथैव कुर्वन्ति । नतु "मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्य-
त्" इति न्यायतइति भावः । तेजःक्षमायशांसि प्राप्ताः ।
"द्वितीयाश्रितः" इत्यादिना समासः । अत्रयशः प्रता-
पक्षमाजन्याप्रथा । कीर्तिमन्त इत्यत्र कीर्तिस्तु मन्त्रज्ञता-
कृताप्रथा । स्मितपूर्वाभिभाषिण इत्यनेन निर्मत्सरत्वमु-
च्यते । आसन्मन्त्रिण इति श्लोकद्वयशेषः ॥ ७ ॥ अर्थ-

मेकान्वयं । क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतं असत्यं
वचनब्रूयुः ॥ ८ ॥ तेषां मन्त्रिणां । स्वेषु स्वराष्ट्रीयवृ-
त्तान्तेषु । परेषु परराष्ट्रीयवृत्तान्तेषु च । कृतं क्रियमाणं
चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं । करिष्यमाणमितियावत् । यत्कि-
चिदपि वावृत्तं । चारेण चारमुखेन । अविदितं नास्ति ।
सर्वोपि स्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तान्तभेदसौर्जतित्वव्यर्थः ॥ ९ ॥
व्यवहारेषु निश्चितार्थप्रतिपादनेषु । कुशलाः समर्थाः ।
सौहृदेषु विषयेषु । परीक्षिताः राज्ञा बहुधा परीक्षिताः ।
ते मन्त्रिणः । सुतेष्वपि । प्राप्तकालं प्राप्तसापराधत्वलक्ष-
णकालं । दण्डं । धारयेयुः प्रवर्तयेयुः ॥ १० ॥ कोशस्य
अर्थनिचयस्य । संग्रहेण संपादने । बलस्य चतुर्विधसैन्य-
स्य । परिग्रहे अर्थप्रदानेन संरक्षणे च । युक्ताः अवहिताः
सन्तः । अहितं शत्रुमपि । अदूषकं अन्तपराधिनां । न वि-
हिंस्युः न पीडयेयुः । शकलिङ् ॥ ११ ॥ वीराः शत्रु-
निवारणक्षमाः । नियतोत्साहाः शत्रुजयेनिलोत्साहाः ।
राजशास्त्रं नीतिशास्त्रं । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ।
अतएव विषयवासिनां स्वराज्यवासिनां । शुचीनां सा-
धूनां । नित्यं रक्षितारः । अशुचीनां तु निहन्तार इति च सि-

तीर्थी० प्रधानलिजोर्वसिष्ठवामदेवयोरपिमन्त्रिण्येषां तन्मन्त्रपर्यालोचनायामप्यन्तर्भावो बोध्यते । तिल० अमात्याः देशा-
दिकार्यनिर्वाहकाः । मन्त्रिणोऽन्यवहारद्वय इति भेदः ॥ ४ ॥ तिल० परानेवाह—सुयज्ञ इत्यादि । सुयज्ञः ऋषिविशेषः । एतैर्ब्र-
ह्मर्षिभिर्नित्यं संहितास्तस्य ऋत्विज इत्यनेन सर्वथा कर्मसाधुष्यं दर्शितं । पौर्वकाः परंपरागत इत्यर्थं कर्ममात्यत्विजां विशेषणम् ॥ ५ ॥
तिल० शास्त्रज्ञाः शास्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. ट. सार्धं श्रोकोपि कोदृश्यते. २ व. कुलीनाविजितेन्द्रियाः. ३ ग. इदमर्थमधिकं दृश्यते.
४ घ. शास्त्रेष्वनुद्वेगः. क. झ. शास्त्रज्ञादृढविक्रमाः. ५ छ. जुच. ६ ख. घ. नीतिज्ञाः सत्यवादिनः. ७ क. ख. घ. ज.
कालंचयेदण्डं. च. छ. कालेयथादण्डं. क. झ. ट. कालं यथादण्डं. ८ ख. साधयेयुः. ९ ख. संरक्षणे. क. ग्रहणसंयुक्ताः.
१० ख. स्वपरिसंग्रहे. ११ क-झ. नहिंस्युरविदूषकं. १२ ख. रक्षितारश्च वर्णानां.

ब्रह्मक्षत्रमर्हिसन्तस्ते कोशं समपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
 शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः कश्चित् ॥ १४ ॥
 कश्चिच्च दुष्टस्तत्रासीत्परदारैरतो नरः ॥ प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १५ ॥
 सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः ॥ हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयर्चक्षुषा ॥ १६ ॥
 गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे ॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात् ॥ १७ ॥
 [अभितो गुणवन्तश्च न चासन्गुणवर्जिताः ॥]
 सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदाऽन्विताः ॥ मन्त्रसंवरणे शक्ताः श्रद्धांस्सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ १८ ॥

इं । ते आसन्नित्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् ।
 क्षत्रं क्षत्रियांश्च । अर्हिसन्तः विनाऽपराधं तत्स्वमनपह-
 रन्तः । सत्यप्यपराधे । पुरुषस्य अपराधिनः । बलाबलं
 अपराधतारतम्यं शक्तितारतम्यं वा । संप्रेक्ष्य । अपराध-
 गुरुत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अपराधाल्पत्वे मृदुदण्डाश्च ।
 शक्तत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अशक्तत्वे मृदुदण्डाश्च । कोशं
 समपूरयन् ॥ १३ ॥ अयमभिगुणसंपत्तिफलदर्शयति—
 शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन । शुचीनां एकरूपकरण-
 त्रयवतां । एकबुद्धीनां एककण्ठानां सर्वेषां । मणिनां ।
 संप्रजानतां राज्यतन्त्रविचारयतां । भावलक्ष्णसप्तम्य-
 र्थेषु । “षष्ठीधानादरे” इत्यत्रयोगविभागेन । सर्व-
 पुमभिपुराज्यतन्त्रविचारयत्स्वित्यर्थः । पुरे वा राष्ट्रे वा ।
 कश्चित्कोणेपि । मृषावादी असत्यवादी । नरः नासीत्
 ॥ १४ ॥ किंच तत्र पुरराष्ट्रेषु । कश्चिन्नरः । दुष्टः
 कुटिलः । परदाररतश्च नासीत् । प्रत्युत यद्राष्ट्रं पुरव-
 रं च तत्सर्वं प्रशान्तमेव आसीत् । नगरजनपदवासि-
 नः सर्वेऽप्यन्यायाधर्मरहिताश्वासन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पुनस्तान्विशेषयति—सुवाससः इत्यादिनासार्थश्लोक-
 त्रयेण । सुवाससः शुभ्रवाससः । सुवेषाः शोभनालं-

काराः । सुशीलिनः सुसद्गुताः । नरेन्द्रस्य स्वामिनः ।
 हितार्थं नयर्चक्षुषा जाग्रतः जागरूकाः । सर्वेदानी-
 तिबुद्धतावधानादित्यर्थः ॥ १६ ॥ गुरौ गुरुषु । जा-
 ल्येकवचनं । गुणगृहीताः गृहीतगुणाः । गुणमात्रमाहि-
 णोदोषमपश्यन्तइत्यर्थः । पराक्रमेविषये प्रख्याताः ।
 विदेशेषु देशान्तरेष्वपि । सर्वतः सर्वत्रातीतानागतवि-
 षयेषु । बुद्धिनिश्चयात् निश्चयरूपबुद्धेर्हेतोः । विज्ञा-
 ताः विख्याताः ॥ १७ ॥ सन्धिः सामन्तैः समाधानं
 विग्रहः तैः कलहः तयोस्तत्त्वं देशकालाद्युचितत्वं ।
 तज्ज्ञानन्तीति तथा । उक्तं धमनुना “यदात्वेवाल्पिकापी-
 डातदासन्धिसमाश्रयेत् । अभ्युच्छत्योयदात्मानं तदा
 मन्येतविग्रहं” इति । प्रकृत्या स्वभावेन । संपदा ऐश्वर्य-
 ण । अन्विताः । संपदभावे तत्पलेनान्यथाकुर्तुरिति
 भावः । मन्त्रोपायकार्यचिन्ता तस्यसंवरणे बहिरप्रक-
 टने शक्ताः । संपत्कार्यमिव । सूक्ष्मासुबुद्धिषु सूक्ष्मा-
 र्थविशेषविचारेषु । श्रद्धाः अपरुधाः । सद्यःप्रति-
 भावन्तइत्यर्थः । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्याशासन-
 विशेषज्ञाः । “ग्रन्थशासनयोः शास्त्रं” इति भास्करः ।
 सततं राज्ञः प्रियवादिनः । हितवचनसौवराज्ञः प्रिय-

तिल० । अभिपूरयमिति पाठेऽत्र भावः । शिरो० ब्रह्मक्षत्रं ब्रह्मणो वेत्त्यक्षतः अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वेन हिंसनं येषां तेना-
 लिकास्तोभ्यक्ष्यते वेदाप्रामाण्यवादनवर्तनपूर्वकं वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वेन जनान् रक्षतीति ब्रह्मक्षत्रं ब्राह्मणकुलमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 तिल० हितार्थाः हितप्रयोजनाः ॥ १६ ॥ टी० गुणागुणगृहीताः गृहीतगुणदोषाः । अयं गुणवानयं दोषवानिति ज्ञानवन्तः ।
 आहिताभ्यादित्वात्परनिपातो निष्ठान्तस्य । ति० गुरोः संबन्धसामान्येषु । गुरुणा स्वानायेण राक्ष्य । अर्श आद्यजन्तुगुणशब्दे-
 न गुणवत्तागृहीता इत्यर्थः । तेन गुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैर्भयं तं सुचितं । विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञातत्वे हेतुः बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः ।
 ॥ १७ ॥ तिल० अभितो गुणवन्तः सर्वदेशे सर्वकाले च गुणवन्तः । प्रकृत्या त्रिगुणया संपदाऽन्विताः । तत्र सात्त्विक्या संपदाशि-
 ष्टपालने । तामस्या संपदादुष्टनिग्रहकाले । भोगकाले राजस्या संपदाधनधान्यदासीदासशिषिकाश्रमजादिरूपया ॥ १८ ॥

[पा०] १ ग. तेकोशं समपूरयन्. २ ग. प्रमन्दः. ३ ख. ड.—झ. रतिनरः. ४ ड. च.—झ. शुचिमाताः. ५ ग. घ. ड. झ. हितार्थाश्च. ६ घ. चक्षुषः. ७ ड. च. झ. गुरोर्गुण. ख. छ. ज. गुणागुण. ८ क. च. छ. झ. पराक्रमैः. ९ ख. ग. विख्याताः. १० ड. निश्चिताः. ज. झ. निश्चयाः. घ. निश्चये. ११ क. झ. इदमर्थदशते. १२ ट. संप्रहणे. १३ ग. घ. च. युक्ताः. १४ ग. घ. च. शाक्ताः. ड. सक्ताः. क. छ. ज. झ. शक्ताः.

नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ ईदृशैस्तेरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ॥

उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ १९ ॥

अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रक्षयन् ॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् ॥ २० ॥

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः ॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २१ ॥

माध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः ॥ २२ ॥

स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रिते नियुक्तैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः ॥

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोर्भयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

पुत्राभावात्परिस्त्रिघतादशरथेन तत्तर्कमश्वमेधयजननिर्धारणेन सुमन्त्रसुखादाहूतेषु वसिष्ठादिवृत्ताभिप्रायनिवेदनम् ॥ १ ॥

तैस्तदनुमोदनेन सरयूत्तरतीरेयज्ञशालातिर्माणविधानपूर्वकं भूसंचारणायाश्चमोचनचोदनात् ॥ २ ॥ दशरथेन मन्त्रिषु वसुंधरसंभार-
संभरणादिनियोजनपूर्वकं पत्नीनां तस्मिन्नेवेनेन दीक्षाविधानम् ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ सुतार्थं तत्प्रमाणस्य नासीदंशकरः सुतः ॥ १ ॥

स्वात् । आसन्निति पूरणीयं ॥ १८ ॥ ईदृशैः उक्तगुण-
विशिष्टैः । गुणोपेतैः उक्तगुणातिरिक्तगुणोपेतैः । तैः
अमात्यैः । उपपन्नः । अनघः व्यसनरहितः । उक्त-
मनुना “दशकामसमुत्थानितथाष्टौक्रोधजानिच ।
व्यसनानिदुरन्तानिप्रयत्नेन विवर्जयेत्” इति । व्यसन-
स्वरूपं चोक्तं “भृगयश्चोदिवास्वापः परिवादः क्षियोभ-
दः । तैर्यत्रिकं वृथा श्र्याचकामजो दशकरो गुणः । पैशु-
न्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यां सूर्यार्थदूषणे । वाग्दण्डनंचपारु-
ष्यं क्रोधजोपि गुणोष्टकः” इति । दशरथो राजा । वसु-
ंधरां भूमिं । अन्वशासदिति लुङ् । “सर्तिशास्त्रार्ति-
भ्यश्च” इत्यह् ॥ १९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
चारेण चक्षुःस्थानीयेन । अवेक्षमाणः स्वपरराष्ट्रवृत्ता-
न्तान् पश्यन् । जालेकवचनमिदं । अनेकचरैर्ह्येतत्त्व-
वचनात् । यथाहमनुः “वनेवनचराः कर्त्याः श्रमणाट-
बिकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थं शीघ्राश्चारपरंपराः”
इति । धर्मेण दण्ड्यदण्डनादिना । प्रजाः । रक्षयन्
आह्लादयन् । पालनमन्निष्ठनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्रापणं । अ-
धर्मं अदण्ड्यदण्डनादि । विश्रुतः दानविक्रमादिभिः
प्रसिद्धः । वदान्यः दानशीलः । सत्यसंगरः सत्यप्रति-

ज्ञः । “संगरो नाक्रियाकाले प्रतिष्ठाविपदोर्युधि” इति
यादवः । सः । पुरुषव्याघ्रः । पुरुषश्रेष्ठः । तत्र अयो-
ध्यायां । वसन्निति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ विशिष्टं
अधिकं । तुल्यं वा । आत्मनः शत्रुं नाध्यगच्छत्
नश्नातवान् । तत्र हेतुमाह । मित्रवान् । नतसामन्तः
पादान्तसमानसीमाधिपतिकः । प्रतापेन हताः कण्ट-
काः शत्रवो यस्य स तथा “वेणौ ह्माङ्गे रोमाश्चेक्षुः शत्रौ
चकण्टकः” इति यादवः । स इति शेषः ॥ २२ ॥ उक्त-
मर्थस्य दृष्टान्तमाह—स इति । अर्धमेकं ॥ २३ ॥ सर्गा-
र्थसंग्रहेण दर्शयति—तैरिति । मन्त्रहिते मन्त्रे हिते च ।
नियुक्तैः । कुशलैः बुद्धि कुशलैः । समर्थैः कार्यकरण-
समर्थैः । मन्त्रिभिः । वृत्तः नृपः । तेजोमयैः । स्वार्थै-
र्मयद् । गोभिः किरणैः । युक्तः । उदितोऽर्कः बाल-
सूर्य इव । दीप्तिमवाप । त्रिषु बुपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवंधार्मिकत्वेन दशरथस्य भगवद्वतारयोग्यत्वमु-
क्त्वा अथ तदुपयुक्ततदाराधनोपक्रमदर्शयत्यष्टमे—

ति० प्रजाः धर्मेण युक्ता यथाभवन्ति तथा पुरयैः रक्षयन् । सर्वप्रहेतौ यता ॥ २० ॥ ती० प्रतापहतकण्टक इति वाटे
प्रतापेन समन्तानिहतकण्टक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ति० एवं समप्रगुणस्याप्युत्तरेणाजितपितृलोकेत्वात् पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. नीतिशास्त्रे. २ च. छ. उपपन्न. ३ ड. छ. श. रक्षयन्. ४ ख. ड. झ. दिवि. ५ क. झ. निविष्टैः.
६ ख. व. समतैः. ७ च. छ. मयोगोभि.

चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः ॥ सुतार्थी वाजिमैधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥
 सै निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ॥ मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरेवं कृतात्मभिः ॥ ३ ॥
 ततोऽब्रवीदिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ क्षीप्रमानय मे सर्वान्गुरुस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥
 ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समेस्तान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥
 सुयज्ञं वामदेवं च जावालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥
 तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ इदं धर्मार्थसहितं वीक्यं श्रुक्ष्णमथाऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
 मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं ह्यमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य श्रुत्वाञ्जुतम् ॥
 ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ १० ॥
 संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरङ्गश्च विमुच्यताम् ॥ [सरस्वाश्रोतरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥

तस्येति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणचिन्ता शुकेतिसूचयितुं
 राज्ञोविशेषणानि । तप्यमानस्य तपश्चरतः । यद्वा ।
 पुत्रोत्पादनानुगुणदृष्टसामग्रीसत्त्वेपि पुत्राभावात् परि-
 तप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायमा-
 र्गमाणस्य । सुगभावआर्षः । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ।
 नयजामि नायाक्षिषं ॥ २ ॥ सइत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः । “छीवेकृतंयुगे-
 पिस्मात्फलपर्याप्तयोरपि” इति भास्करः ॥ ३ ॥ तान्
 प्रसिद्धान् ॥ ४ ॥ त्वरितं तत्क्षणएव । त्वरितविक्रमः
 त्वरितगमनः । समस्तान् संमिलितान् । समानयत् ।
 राजगृहमिति शेषः ॥ ५ ॥ गुरुनेवाह—सुयज्ञमिति ।
 समानयदिति पूर्वेष्वान्वयः । सुयज्ञादीनांगुरुत्वमालि-

ज्यकरणात् ॥ ६ ॥ अथ गुर्वगमनानन्तरं । श्रुक्ष्णं
 मधुरम् ॥ ७ ॥ लालप्यमानस्य भृशं विलपतः । लापे-
 र्यङ्गन्ताच्छानच् ॥ ८ ॥ तत् पुत्रेच्छुत्वात् । यष्टुं
 दीक्षितुं । शास्त्रदृष्टेन कर्मणा विधिना । प्रकारेणेति या-
 वत् । कर्मणा क्रियाकलापेनेति वा । कामं काम्यमानं
 यज्ञं । कथं प्राप्स्यामि विप्रभूयस्त्वादिति भावः । अत्र
 निर्विघ्नयागकरणे । बुद्धिः उपायः । विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 प्रत्यपूजयन् तुष्टुः । पार्थिवस्य मुखान्जुतं साक्षाद्राशो-
 कमित्यर्थः ॥ १० ॥ ऊचुरित्यर्थमेकं । दशरथं वच
 ऊचुः । “ब्रूशासि” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । ते प्रसि-
 द्धाः । संभाराः यज्ञोपकरणानि यूपपात्रादीनि । सं-
 भ्रियन्तां संपाद्यन्तां । तुरङ्गः अश्वमेधीयोऽश्वः ॥ ११ ॥

शिरो० बुद्धिमान् परमबुद्धिविशिष्टः । धर्मात्मा वेदोक्तकर्मप्रवृत्तिविषयकयज्ञवान् । कृतात्मभिः सकलकर्मफलीभूतरक्षुना-
 यविषयकबुद्धिभिः ॥ ३ ॥ शिरो० पुरोहितशब्दस्य वृत्तिषट्क्रीभूतत्वेपि नित्यसापेक्षत्वात्तत्रमेशब्दान्वयः ॥ ४ ॥ शि० तान्
 राजबोधितान् ॥ ५ ॥ तिल० सुयज्ञादयो विद्यापुरवः । वसिष्ठस्यैव पुरोहितत्वेनोपनेतृत्वात्तदुपनेतृत्वेवाप्युपकृतमगुरत्वेपि स्वसम-
 शिष्याणां स्वतपोव्याक्षेपभियातेनाप्यापनेनियोगात्तेषामपि विद्यागुरुत्वमस्ति । अन्ये अश्वमेधाखिल्याद्युपयुक्ताः ॥ ६ ॥ तिल०
 सातप्यमानस्येति पाठे पुनः पुनर्बुध्दचतपः कुर्वेत् इत्यर्थः ॥ ८ ॥ शिरो० बुद्धिरत्र बुद्धिरतः विचाररतान् त्रायत्वेनिश्चितवस्तुपदेशे-
 नरक्षतीति तत्संबन्धं हेतुसिद्धेयार्थः । तत् बाह्यनसगोचरातीतं वस्तु । यष्टुं प्रत्यक्षतः मेलयितुमिच्छामि । तत् शास्त्रदृष्टेन वेदबो-
 धितेन । कर्मणा अहं कथं किंप्राप्स्यामि बाह्यनसगोचरातीतं वस्तु प्रत्यक्षतः किंलब्धास्मीत्यर्थः । इतिकामं नितरां विचार्यतां । एतेन
 “न कर्मणान् प्रजयाधनेन” इति श्रुत्या कर्मणा तत्प्रापकत्वाभावनित्यथात्वात् बाह्यनसगोचरातीतवस्तुनः प्रत्यक्षलेखनं प्रमाणविरुद्धत्वाच्च
 तत्प्राप्तिर्दुर्घटिति प्रशङ्क्यते इति शङ्कितः ॥ ९ ॥ शि० परमप्रीताः । राजकृतगूढप्रश्नस्य सूत्रप्रस्फूर्त्या परमहर्षप्राप्ता एव सर्वे वसिष्ठ-
 प्रमुखाः । दशरथं वचः—सूत्रवचनमूचुः । एतेन प्राकृतबाह्यनसगोचरातीतत्वं तस्य । भवन्तस्त्वप्राकृतकरणा इति भवत्करण-
 विषयत्वं तस्य सिद्धमेव । एतावत्कालं भवत्करणाविषयत्वं तु वास्तव्यरसप्रभृतये “न कर्मणान् प्रजयाधनेन” इत्यादौ तिप्राकृतजनपर-
 मि । तत्प्रापिकात्म्यकर्मजनितसत्त्वाभावावप्रतिपादकानीति काम्यनिषिद्धवर्जितानि कर्माण्यनुष्ठेयान्येवैत्युत्तरसूचितं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—अ. सुतार्थः. २ क. च. छ. ज. सुनि. ३ क. च. झ. सर्वैरपि. ४ क. झ. प्रवीन्महातेजाः.
 ५ क. घ. छ. सर्वान्गुरुस्तान्सपुरोहितान्. ६ झ. श्रुक्ष्णं वचनमब्रवीत्. ७ क. झ. मुखेरितं. ८ इदमर्थं क.—ट. पुस्तकेष्व-
 विक्रन्दयते.

सर्वथा प्राप्त्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वैतद्विजभाषितम् ॥ अमात्याश्चाब्रवीद्राजा हर्षपर्याकुलेश्वरः ॥ १३ ॥
 संभाराः संभ्रियन्तां मे गुरुणां वचनादिह ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरय्वाम्नोचरे तीरे यज्ञभूमिर्विभीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 श्वस्रः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसप्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ निहतस्य च यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति चाब्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निशम्य ते ॥ १९ ॥
 तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २० ॥
 विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ऋत्विग्भिर्हंपदिष्टोऽयं यथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेद्यं प्रविवेश महाधुतिः ॥ २२ ॥
 ततः स गत्वा ताः पत्नीर्निरेन्द्रो हृदयप्रियाः ॥ उवाच दीक्षां विद्यत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ २३ ॥

एकपुत्रस्यापुत्रप्राप्यत्वात् । “एष्टव्यावद्वहःपुत्राः” इति वचनाच्च पुत्रानितिवहुवचनं । प्राप्त्यसइति कर्मकर्तृ-
 र्यात्मनेपदं । धार्मिकी “धर्मचरति” इतिठक् । धर्मच-
 रणविषयिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ हर्षेण हर्षाक्षुणा पर्याकु-
 लेन्यामेईक्षणेयस्यसः हर्षेणव्याकुलदृष्टिमान् । क्रिया-
 मेद्राद्राजपदद्वयमितिनविरोधः ॥ १३ ॥ मे गुरुणा-
 स्मिन्नन्वयः । इह इदानीं । समर्थैः । “चतुःशतारक्षन्ति
 यज्ञस्याघाताय” इत्युक्तीत्यारक्षणसमर्थैः अधिष्ठितः
 रक्षितः । सोपाध्यायः अध्वर्युप्रभृतिकृत्विक्सहितः
 ॥ १४ ॥ सरय्वाम्नोचरे । अनेन सरयूदक्षिणतीरे अ-
 योध्येतिगम्यते । शान्तयः विप्रनिवारकाणिकर्माणि ।
 अभिवर्धन्तां अभिवर्धयन्तां । अन्तर्भावितप्यन्तोयं-
 शब्दः । यथाकल्पं यथाक्रमं । “क्रमस्तु कथ्यतेकल्पे”
 इतिभागुरिः । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ अयं-
 यज्ञः अश्वमेधः । सर्वेणापि राजमात्रेणापि । महीक्षय-
 तीतिमहीक्षित् । क्षि निवासगत्योरित्यस्मात्किप् । तेन ।
 प्राप्तुंशक्यः । कष्टः क्लेशकरः अनर्थकरोवा । अपराधः
 अपचारः । यदि नभवेत् प्रमादेसत्यनर्थःसिद्धएवेति-
 भीत्याशुद्राराजानोनकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्वांसः
 अश्वमेधस्वरूपामिज्ञाः । ब्रह्मराक्षसाः अकृतप्रायश्चि-

त्ताप्रतिप्राज्ञप्रतिमहात्याज्ययाजनादिपापैःराक्षसत्वंप्रा-
 ष्ठाःब्राह्मणाः । यज्ञस्वरूपतदपराधत्वात् अत्र अश्व-
 मेधे । छिद्रं अपराधं । मृगयन्ते अन्वेषयन्ते । मृगअन्वे-
 षण इतिधातुः । “छिद्रंरन्प्रापराधयोः” इतिवैजयन्ती ।
 अपराधदर्शने यज्ञमात्मसात्कृत्यनाशयन्तीतिभावः ।
 किंवतइत्यतआह—निहतस्यचेति ॥ १७ ॥ फलित-
 माह—तदिति । विधिपूर्वं अवपराधंयथाभवतितथा
 यथासमाप्यते । तथा विधानं यज्ञः । क्रियतां । इह-
 करणेषु यज्ञानुष्ठानेषु । समर्थाः । यूयमितिशेषः । यू-
 यंसमर्थाःस्वत्वितिस्तुतिः ॥ १८ ॥ ते सर्वे मन्त्रिणः ।
 पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं निशम्य । यथा आज्ञप्तं आज्ञा-
 पितं । “वादान्त—” इत्यादिना वैकल्पिकइडभावो
 निपातितः । तथा कुर्मइत्यब्रुवन् । समीचीनोमहारा-
 जस्याप्यवसायइति प्रत्यपूजयंश्च ॥ १९ ॥ वर्धयन्तः
 आशीर्भिरितिशेषः । द्विजाः ऋत्विजः । भाविन्यां
 चैत्रपौर्णमास्यांतथैवकरिष्यामइत्युक्त्वाजगमुरित्यर्थः
 ॥ २० ॥ क्रतुः क्रतुसंभारः । आप्यतां संपाद्यतां
 ॥ २१ ॥ महाधुतिरितिप्रीत्यतिशयद्योतनं ॥ २२ ॥
 ताः प्रसिद्धाःकौसल्याद्याः । पत्नीः यज्ञार्हाः । “पत्यु-
 नोयज्ञसंयोगे” इतिपतिशब्दस्ययज्ञफलभोक्तृत्वरूप-

श्री० सोपाध्यायः मुख्यकृत्विक्सहितः । उपाध्यायप्रयोजनं तु “पदेपदेजुहोति” इतिश्रुतिबोधितकर्मनिर्वहणं ॥ १४ ॥
 तीर्थी० यज्ञादिषुमन्त्रलोपक्रियालोपाविनाराक्षसत्वंप्राप्ताब्राह्मणा ब्रह्मराक्षसाइत्युच्यन्ते । तिल० उप सं विह इति त्रिपदं ।
 समित्यस्यआप्यतामित्यनेनान्वयः । व्यवहितप्रयोगार्थः ॥ २१ ॥ इत्यष्टमस्वर्गः ॥ ८ ॥

[पा०] १ झ. स्तुष्टो. २ झ. व्याकुललोचना. ३ ड. छ. झ. विधिहीनस्य. ४ झ. साधनेष्विति. ५ च. छ. प्विति.
 ६ ड. झ. प्रतिपूजिताः. ७ झ. यथापूर्वं. ८ झ. तान्सर्वान्. ९ क. ड. च. झ. उपसंविष्टो. १० ड.—झ. महामतिः. ११ ड.,
 च. छ. झ. इष्टयंगमाः.

तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुमन्त्रेण दशरथं प्रति तस्य अङ्गराजेन अनावृष्टिनिवारणार्थं मानीतस्य ऋश्यः शृङ्गस्यामुग्रहेन पुत्रोत्पत्तिप्रतिपादकसन्तकुमारवचसो रहसिसंमन्त्रेण विस्मयेदन्म् ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ [श्रूयतां तत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ।]

ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ १ ॥

सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ॥ २ ॥

कश्यपस्य तु पुत्रोऽस्ति विभण्डक इति श्रुतः ॥ ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥

स वने नित्यसंबृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ ४ ॥

द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ ५ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥

तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वभूतमयावहा ॥ ८ ॥

यज्ञसंयोगे नकारादेशविधानात् । दीक्षां दीक्षाध्यवसायं । विशत गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणात् सुतार्थः । “निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वसामिष्टिः” इति पञ्चमी ॥ २३ ॥ अतिकान्तेन अत्यन्तमिष्टेन । मुखपद्मानि सुन्दराणि मुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवीन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ भगवद्वतारासाधारणकारणं पुत्रेष्टिमुपक्षिपति-सर्गात्रयेण । सूतः सारथित्वेन मन्त्रित्वेन च स्थितः सुमन्त्रः । रहः एकान्ते । इदमब्रवीत् अन्तःपुरमागलोकवानित्यर्थः । अयं अश्वमेधप्रवृत्तिरूपः पुत्रार्थोपायः । ऋत्विग्भिः वसिष्ठादिभिः । उपदिष्टः । मया तु पुरावृत्तः इति हासरूपः यः श्रुतः ॥ १ ॥ कथमित्यत्राह—सनत्कुमार इत्यादि । भगवान् भविष्यज्ज्ञानवन्त्वरूपमाहात्म्यवान् । कथां भविष्यद्विषयिणीं ॥ २ ॥ ख्यातो भविष्यतीत्यत्र “धातुसंबन्धे प्रत्ययाः” इति-

भूतभविष्यतोः साधुत्वं ॥ ३ ॥ अन्यं ग्रामग्रामीणादिकं । न जानाति न ज्ञास्यति ॥ ४ ॥ द्वैविध्यं द्वैधीभावः । स्त्रीसङ्गकृतो मङ्ग इत्यर्थः । लोकेषु प्रथितमित्यत्र ब्रह्मचर्यमित्यनुपङ्गः । यद्वा । मेखलाजिनदण्डादिना लोकेषु प्रथितं । विप्रैः सर्वभिः । कथितं क्रतुगमनलक्षणं च । ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं भविष्यति । आह्वय-ब्रह्मचर्यः । “षोडशर्तुर्निशः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्याच्चाश्वतस्तश्च वर्जयेत्” इति ॥ ५ ॥ तथाविधस्य द्वितीयब्रह्मचर्यस्य प्रसक्तिर्दर्शयति—तस्येत्यादिना । तस्य । अग्निं । यशस्विनं पितरं । वाहुर्बुधः । शुश्रूषमाणस्य । प्रथमे ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्येत्यर्थः । कालः कतिपयकालः । समभिवर्तत । भविष्यदर्थे लङ् । “छन्दसि लुङ् लट्” इति सर्वलकारापवादत्वेन लङ् लोटि विधानात् । अदभावश्चार्थः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्काले तस्य ब्रह्मचर्यदशायां । अङ्गेषु अङ्गदेशेषु ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात् धर्मातिक्रमात् । सुदारुणा बहुकालव्यापिनी । सुघोरा तदीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी ।

ति० पितुः नक्षत्रपितृशान्तव्यमित्याह धातुवर्तनाद्भनचरत्वं ॥ ४ ॥

[पा०] १ च. अ. यत्पुरा. ख. ड.—अ. इदमर्थमधिकं. २ ख. ग. ड. विभाण्डक. ३ व. वचनरैः सह. ४ ग. ज. मर्त्य. ५ ख. समभिवर्तत. ग. समभिवर्तते. ६ ख. ग. ड. अ. सर्वलोक.

अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९ ॥
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥

[ईत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः] ॥ १० ॥

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ विभण्डकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥

आनीय च महीपाल ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ॥ [विभण्डकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥]

प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२ ॥

तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ केनोपायेन वै शैक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १३ ॥

ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्च र्ततः प्रेष्यति सत्कृतान् ॥ १४ ॥

ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भोता अनुनेप्यन्ति तं नृपम् ॥ १५ ॥

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमान् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १६ ॥

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चासौ प्रदीयते ॥ १७ ॥

ऋष्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रास्तव विधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्वाहृतं मया ॥ १८ ॥

अतएवसर्वभूतभयावहा ॥८॥ श्रुतेनवृद्धाःश्रुतवृद्धाः । बहुभ्योबहुधाश्रुतशास्त्रादित्यर्थः । प्रवक्ष्यतिचेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ श्रुतधर्माणः । “धर्मादिनिचुकेवलान्”इत्यनि-
च् । लोकचारित्रवेदिनः लोकाचारज्ञाः । अतः अना-
वृष्टिभूलस्यमत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथाभवेत् तादृशं
नियमं अनुष्ठेयधर्मं आदिशन्तु ॥ १० ॥ शुद्धब्रह्मचा-
रिणेकन्याप्रदानमेवपरमंप्रायश्चित्तमितिबोध्यन्तीत्या-
ह—वक्ष्यन्तीत्यादिना । सर्वोपायैः नानाविधोपायैः
॥ ११ ॥ ऋष्यशृङ्गइत्यत्र “ऋत्यकः” इतिप्रकृति-
भावः । आनाप्येति आहुपसृष्टाण्यीष्प्रापणइत्यस्मा-
द्धेतुमण्यन्ताह्वयः । प्रयच्छ देहि । ऋष्यशृङ्गायेतिशे-
षः । सुसत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषणं । सुसमाहितः
निर्विचारइतियवत् ॥ १२ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—केने-
ति । वीर्यवान् नियतब्रह्मचर्यः ॥ १३ ॥ विनिश्चित्य
ब्राह्मणंब्राह्मणाएवानेव्यन्तीतिनिश्चित्य । ततः तस्मा-
द्देशात् । प्रेष्यति प्रेषयिष्यति । भविष्यदर्थेलङ् ।
“कालसामान्येलङ्कृत्यः” इतिवचनात् ॥ १४ ॥
व्यथिताः खिन्नाः । अतएव विनताननाः नम्रमुखाः ।

ऋषेःविभण्डकात् । भीताइत्यनन्तरमितिकरणबोध्यं ।
अनुनेप्यन्ति नवर्यगन्तुंशक्ताः । किंतु तदानयनरूपा-
यंविचिन्त्यवक्ष्यामइति सान्त्वयिष्यन्ति ॥ १५ ॥
तत्क्षमान् ऋष्यशृङ्गानयनोचितान् उपायांश्चिन्तयि-
त्वा । तान् तस्य राज्ञोवक्ष्यन्ति । एतैरुपायैर्वयंविप्र-
सानेप्यामः । नचदोषोभविष्यति । ऋष्यशृङ्गस्यब्रह्म-
चर्यवैकल्यदोषश्चनभविष्यति । तत्रभवतानशङ्कनीयं ।
यथागणिकासंपर्कोनभवेत्तथाऽऽनेष्यामइत्यर्थः । ऋ-
षिशपदोषोनभविष्यतीतिवार्थः । अनावृष्टिदोषोनभ-
विष्यतीतिवा । इतिवक्ष्यन्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥
सनत्कुमारोक्तंसमाप्य स्वयमाह—एवमिति । यथा-
आनयिष्यामइत्युक्तं एवमानीतः । देवः पर्जन्यश्च
अवर्षयत् । शान्ता रोमपादकन्याच । असौ ऋष्य-
शृङ्गाय । प्रदीयते प्रादीयत । कालसामान्येलङ्
॥ १७ ॥ जामाता रोमपादस्यदशरथस्यापिवा । दश-
रथस्यौरसी । शान्ता दत्तारोमपादस्य । सनत्कुमार-
कथितमेतावत् । एवमङ्गाधिपेनेत्यादि तु मयाव्याहृत-
मित्यर्थः । यद्वा सर्वसनत्कुमारवचनमेव । अवर्षयत्

ति० श्रुतकर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः ॥ १० ॥ ति० वीर्यं जितेन्द्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १३ ॥ तिल०
वनताननाः नम्रमुखाः । अवस्यआदेलोपः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. श्रुतसंपन्नान्. ड. झ. श्रुतसंपन्नान्. क. श्रुतवृत्तांश्च. २ ड. झ. श्रुतकर्माणो. ३ क. ख. ग. लोकै-
चारित्र. ४ ड. च. छ. झ. न. इदमर्थमधिकंदृश्यते. ५ ख. ग. ज. आनीयच. क. च. छ. आनयित्वा. घ. आनाप्यत्वं.
६ ड. झ. इदमर्थमधिकंदृश्यते. ७ क. ख. ग. ज. शक्यमिहा. ८ झ. अ. त्यांश्चप्रेषयिष्यति. ट. ततःप्रेष्यतिधर्मवित्. ९ क. ड.
च. छ. झ. वनताननाः ।

आश्रमस्याविद्वेऽस्मिन् यत् कुर्वन्ति दर्शने ॥ ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७ ॥
 पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥
 न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥
 ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्राजानाः ॥ १० ॥
 ताश्चित्रवेष्टाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरैः ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥
 कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मञ्जातुमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने धीरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥
 अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हार्दात्तस्य मतिर्जाता ह्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥
 पिता विभण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋश्यश्रुङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥
 इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वाश्च तेन ताः ॥ १६ ॥
 आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह ॥ इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं फलम् ॥ १७ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भातास्तु शीघ्रं ता गमनाय मर्तिं दधुः ॥ १८ ॥

नामग्रहणात् ॥ ६ ॥ अस्मिन् वने आश्रमस्याविद्वेऽस्मिन् दर्शने ऋश्यश्रुङ्गदर्शने । यत्नं अवधानं । कुर्वन्ति अकुर्वन् । ऋषिपुत्रस्येलादिविशेषणत्रयं यत्नस्य कर्तव्यत्वेहेतुः ॥ ७ ॥ उक्तहेतुं विवृणोति—पितुरित्यर्थेन । पितुः सकाशात् । नित्यसंतुष्टः पितृशुश्रूषणैकरतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह—तदेनेति । जन्मप्रभृति जन्मारभ्य । नगरजं अर्थात् । राष्ट्रजं कुकुटादि ॥ ९ ॥ यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ चित्रवेष्टाः नानालंकाराः ॥ ११ ॥ कस्त्वं किं जातिः कस्य पुत्र इत्यर्थः । किं किमर्थं । वर्तसे । इच्छामहे इत्यात्मनेपदस्य । भवान् किं जातिः किं नामधेयः कस्य पुत्रः त्वं धीरेस्मिन् वने किमर्थं वर्तसे । किमर्थमेकश्ररसीति योजना ॥ १२ ॥ यस्यात्कारणात् । काम्यरूपाः काम्यमानरूपाः ताः स्त्रियः । वने तेन अदृष्टरूपाः तस्मात् । हार्दात् वर्शनजलेहात् । स्वकंपितरं पित्रादिकं । आख्यातुं मतिर्जाता ॥ १३ ॥ अस्माकमिति मृगाद्यपेक्षया बहु-

वचनं । किं द्रष्टव्यं पुत्रोऽसि । नेत्याह—औरस इति । पुरा किल महाभूततटाकाख्ये सरसि उपस्पृशतो विभण्डकस्य उर्वशी दृष्ट्वा रेसी स्फुल्लत् । तन्मृगी जलेन सह पीत्वा गर्भिण्यासीत् । तस्याजतः ऋश्यश्रुङ्ग इत्यश्रुङ्गत्वात् ऋश्यश्रुङ्गाख्योऽभूदिति पौराणिकी कथा । मे ऋश्यश्रुङ्गेति श्राम ख्यातं । मे तपोरूपं कर्म च । भुवि वनभुवि । ख्यातं ॥ १४ ॥ इह वनसमीपे प्रदेशे । अस्माकं आश्रमपदः । पुंस्त्वमर्षि । अत्र वः पूजां करिष्ये । आगन्तव्यमिति भावः । सर्वेषामिति पुल्लिङ्गनिर्देशः स्त्रीस्वरूपाऽपरिज्ञानकृतः ॥ १५ ॥ द्रष्टुं मतिः । आस अभूत् । अस्तेर्भूभावाभावार्थः । तेन सह । तदाश्रमपदं जग्मुश्च ॥ १६ ॥ आगतानां आश्रमपदं आगतानां । अन्ते इति करणं द्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ समुत्सुकाः तत्संलापसामिलापाः । ताः सर्वाः । तां पूजां ऋषिपुत्रदत्तां पूजाम् । प्रतिगृह्य । ऋषेः विभण्डकात् । भीतास्सत्यः । शीघ्रं गमनाय मर्तिं दधुः

तीर्थी० अस्मिन् दर्शने । ऋश्यश्रुङ्गदर्शनस्य बुद्धिस्थलादस्मिन्मिति निर्देशः ॥ ७ ॥ ति० रूपादिकं जन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वमभवत्ति यथा तथा व्यवहियते इति शेषः ॥ ९ ॥ ति० कस्त्वं किं जातिः कस्य पुत्रः किं नाम च किं वर्तसे किं कर्मसि । अपि च । एकस्त्वं विजनेद्वे जनदासरूपमादिभ्योद्वे वने किमर्थं चरसि ति प्रश्नत्रयं ॥ १२ ॥ ति० स्त्रिय इत्यस्य दृष्टा इति शेषः । अनेन हार्दमूलभूता “चलस्य चेतसोऽस्या बुद्धासीने पुत्रस्तु ॥ अवारणीयावृत्तिस्तदादृष्टिशब्देन कथ्यते” इत्युक्तलक्षणादधिरुक्ता । तत्तत्सर्वांशोऽनुपेक्षात्मकानरूपः परिचयोपि मध्येऽर्थः । अतस्तान् हार्दात् दर्शनजलेहात् । “क्षेत्रानलोकिनी प्रीत्या ह्यभितृष्टिर्हार्द” इत्युक्तः ॥ १३ ॥ ति० नामेल्यन्तं आद्यप्रश्नोत्तरं । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । कर्मचमदीयं भुवि प्रसिद्धं ॥ १४ ॥ ति० तृतीयप्रश्नोत्तरमाह । इहेति ॥ १५ ॥ ति० नः अस्माकं मध्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. स्याविद्वेऽस्य. २ ड. च. झ. ऋषेः पुत्रस्य. ३ क—च. झ. तत्तत्तनगर. ४ ड. मधुरस्वरम्. ख. मधुरस्वनम्. ग. स्वनैः. ५ ड. झ. दूरेवने. ६ घ. तासां प्रीतिरजायत. ७ क. च. सर्वाश्च तेन हि. ड. ज. झ. सर्वास्तोहनाः. ८ क. ख. घ. ड. ज. झ. गतानां ततः. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. मूलं फलं चनः. १० ड. झ. ऋषेर्भाताश्च शीघ्रं तु.

अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज ॥ गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च साचिरम् ॥ १९ ॥
 ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्यै भिक्षांश्च विविधान्शुभान् ॥ २० ॥
 तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स मन्यते ॥ अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥
 आशुच्छय तु तैदा विप्रं व्रतचर्या निवेद्य च ॥ गच्छन्ति स्नापदेशात्ताः भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥
 गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीदुःखं स परिवर्तते ॥ २३ ॥
 ततो परेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ॥ [विभण्डकमुतः श्रीमान्मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥]
 मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः खलङ्कताः ॥ २४ ॥
 इद्वैव च तंदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमृचुरिदं वचः ॥ २५ ॥
 एक्षाश्रमपदं सौम्य ह्यस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ [चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि ॥]
 तैत्राप्येष विधिः श्रीमान्विशेषेण भविष्यति ॥ २६ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् ॥ गमनाय मर्ति चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः ॥ २७ ॥
 तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि ॥ वर्षं सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २८ ॥
 हर्षणैवागतं विप्रं विप्रैर्यं स्वं नराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रहः शिरसा च महीं गतः ॥ २९ ॥
 अर्घ्यं च प्रददौ तस्यै न्यायतः सुसमाहितः ॥ वप्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मैन्युराविशत् ॥ ३० ॥

॥ १८ ॥ प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । “छन्दसिपरेपि” इति प्रतीयस्योपसर्गस्य धातोर्हपरिष्ठात्प्रयोगः । “छन्दोव-
 त्युराणानिभवन्ति” इति न्यायात् । माचिरं विलंब-
 भाकुरु ॥ १९ ॥ अत्र आदावित्युक्त्वेत्युपस्कार्य ।
 स्नेहिजनवद्वशीकारार्थमालिङ्ग्य ॥ २० ॥ वनेनित्य-
 निवासिनां अनास्वादितपूर्वाणि । तैः पूर्वमनास्वादितानि
 फलानीमानीति मन्यतेस्य । अपूर्वरस्त्वात् ।
 “पूरणगुण—” इति समासप्रतिषेधादेव स्नापकात्तृती-
 यायैषष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यानिवेद्य अस्माभिः किंचि-
 द्रतमनुष्ठेयमस्तीति प्रतानुष्ठाननिवेद्य । तस्मादपदे-
 शात् व्याजात् । तस्य पितुर्भीतास्तस्यो गच्छन्तिस्म
 ॥ २२ ॥ काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य विभण्डकस्य ।
 अस्वस्थहृदयः कर्षितचित्तः । दुःखं यथाभवतितथा

परिवर्ततेस्य संचरतिस्म ॥ २३ ॥ ततः अस्वस्थचि-
 त्तत्वाद्धेतोः ॥ २४ ॥ अस्माकमाश्रमपदमेहीति पूर्वोपा-
 न्वयः । तत्रापि श्रीमान् समृद्धिमान् । एषविधिः
 सत्कारः । स्वदेशत्वाद्विशेषेण भविष्यति । इति चाब्रुव-
 न्नितियोजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ हृदयंगमं मनोज्ञं ।
 “खशुप्रकरणेन मेः सुप्युपसंख्यानं” इति खशु । निन्युः
 नावमारोप्यगङ्गाप्रवाहेणेति शेषः । तथैव भारते प्रति-
 पादनात् ॥ २७ ॥ तत्र अङ्गदेशइत्यर्थः ॥ २८ ॥
 स्वं विषयं स्वदेशं । प्रहः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यः
 पूजा तदर्थमुदकमर्घ्यं । “पादार्घ्याच” इति यत्प्र-
 त्ययः । न्यायतः शास्त्रक्रमेण । विप्रेन्द्रात् ऋश्यभृ-
 ज्ञात् । प्रसादं गणिकाभिः प्रलोभ्यानयनकृतकोपनि-
 वृत्तिं । वप्रे । कथं वप्रे । विप्रं त्वां मन्युः कोपो मा-

ति० माचिरं । कृपेरागमनात्पूर्वमेव भक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ ति० हर्षसमन्विताः शालग्रहाचारितोमाडतरालिङ्गनप्रा-
 प्त्या । स्वकार्यानुकूलप्राप्त्या च । शिरो० भक्ष्यान् भक्षयितुं योग्यान् मोदकान् ॥ २० ॥ ति० अस्वस्थहृदयः अप्रसन्न-
 चित्तआसीत् । दुःखात् तादृशचाक्षुषादिविषयसुखविश्लेषजात् । परिवर्तनं एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ ति० ततः अस्व-
 स्थचित्तत्वाद्धेतोः । मनसा चिन्तयन् । तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्निश्चयः । तत्रगमनमेतन्नारकमवश्यंभावीति
 चिन्तयन्निश्चयः ॥ २४ ॥ ति० यद्यैवचित्राणि मूलानि फलानि च भवेयुः । अतस्तत्रगमनं व्यर्थमिति चेत्तत्रापि । एषविधिः
 विभिन्नफलमूलभक्षणविधिः । विशेषेण इतोप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. झ. हेद्विज. २ ड. ज. झ. गृहाणविप्र. ३. ड. भक्ष्यांश्च. ४ क. ख. घ. च. ज. निवासिना. ५ च. तदा.
 सिप्रं. ६ ज. अस्वस्थहृदयस्तत्रनलेषुतिमात्मनः. ७ ग. ड. च. छ. झ. दुःखाच्चपरिवर्तते—क. घ. दुःखात्संपरि. ८ अ. ततः
 प्रभातेतदेवं. ९ इदमर्थं ख. ड.—झ. दृश्यते. १० ड. च. छ. झ. ततोविप्रं. ११ इदमर्थं ड.—झ. दृश्यते. १२ ड. झ. तत्राप्येष
 विशेषेणविधिर्हिभविताधुमं. १३ ड. झ. तापसंसनराधिपः. क. ग. च. छ. ज. विषयंसनराधिपः. १४ क.—घ. च. झ. राविशेत्

अन्तःपुरं प्रविश्यासौ कन्यां दत्त्वा यथाविधि ॥ शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥ ३१ ॥
एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ [ऋश्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया] ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथेनाङ्गदेवशमेत्यरोमपादमुखादरथशृङ्गस्य भार्यया सह शान्तयाऽद्योभ्यामृतानयनम् ॥ १ ॥

भूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् ॥ यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत् ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ राजा दशरथो नाम श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥
अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ॥ कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥ ३ ॥
पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ॥ अङ्गराजं दशरथो गमिष्यति महावशाः ॥ ४ ॥
अनपत्योऽस्मि धर्मात्मजं शान्ताभर्ता मम क्रतुम् ॥ आहरेत् त्वयाज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥

विशेदिति । भाविशखित्यर्थः । लकारव्यत्ययः । यद्वा विप्रं विभण्डकं । मन्युः पुत्रविश्लेषणकृतः कोपः भावि-
षेदिति । एवं प्रसादनादेव विभण्डको न चुकोपः । पुत्र-
प्रसादवरणादेव पिता त्रिलोकहस्तुष्यतीति पूर्वमेवमभि-
भिर्निर्णीतं चेति बोध्यं । कथमन्यथा उपायं चिन्तयन्तः
प्राज्ञाः अपायमपि न चिन्तयेयुः ॥ ३० ॥ प्रविश्यते-
न सहैतिसिद्धं । शान्तेन निर्दुःखेन । मनसा उपलक्षि-
तः । प्रसादकार्योपदर्शनात् प्रसन्नत्वं सिद्धम् ॥ ३१ ॥
एवं सर्वकामैः सुपूजितः । तत्र रोमपादान्तःपुरे ॥ ३२ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने दशमः
सर्गः ॥ १० ॥

एवं दशरथप्रभस्योत्तरमुक्त्वा कथाशेषं मुमञ्जः
प्रस्तौति—भूय इत्यादि । देवप्रवरः सन्तु कुमारः ।
कथायां कथाप्रसङ्गे । एवं वक्ष्यमाणरीत्या । यथा
उक्तवान् । तथा शृणु ॥ १ ॥ धार्मिको भविष्यतीत्य-
न्वयः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अस्य अङ्ग-
राजस्य ॥ ३ ॥ अङ्गस्य राज्ञः अङ्गराजस्य ॥ ४ ॥
अहमनपत्योऽस्मि । तस्मात् ममकुलस्य । संतानार्थं

तीर्थी० प्रविश्य प्रवेश्य । ति० तदनुष्ठानान्तःपुरं प्रवेश्य । इहै वृष्टिजं ऋषिर्बन्धजं ॥ ३१ ॥ ति० ननु गणिकात्परीतत्पृ-
ष्टकलभङ्गनादिभिरस्य तपोहानौ कथं तद्गमनमात्रेण वृष्टिः । न च स्त्रीत्यादयश्चानास्य तपोहानिः । ईषद्वेषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यं ।
शिपैलमङ्गलवर्णेन निदितवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्परिहारज्ञानस्य च दुर्निवारत्वात् । धनेन च रक्षणीयम-
नुभवाच्च । सर्वथाऽङ्गत्वेऽनुग्रहशक्त्यभावापत्तेरिति चेन्न । निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलोकाः स्याप्यस्पर्शात् ।
प्रारब्धवशात् त्रियस्त्रीसंबन्धे भाविनस्तद्भारकं जानन्नैव गणिकाभिस्त्वथैव जहेतासां भयानुरूपतये । अतएव न तेनेति नवमश्लोके
तथाव्यवहित्यत इति शेषः पूरितोऽस्माभिः प्राक् । एतत्सर्वं जानन् पितापितृमनुयाय न क्षप्तवान् जानन्मित्येवाश्रयत्वं । अनेन तत्त्वज्ञस्य स-
र्वदोषा सर्वबन्धोऽनितः । ब्रह्मज्ञेदानसंकल्पमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि च सूचितं । यत्तु कचिद्विभाण्डकस्य पुत्रान्वेषणकोपेन ततो मार्गे-
ऋश्यशृङ्गाय शान्तादानादिश्रुतान्तलाभेन पुनराश्रमं पराङ्मुखागमनं तदपितृत्वं लज्जया एवोपपद्यते । अन्यथा स्वपुत्रस्य गणिकाद्वारक-
मङ्गलचर्यविलोपकृतो रोपोऽङ्गस्य तस्य केनाप्युपायेन कारयितुमशक्य इत्यलम् ॥ ३२ ॥ इति दशमः स्तर्गः ॥ १० ॥

ती० कथायां पूर्वकथायां समाप्तार्यासत्या । यथेति यदित्यर्थः । शि० कथायां नानेति श्रुतसर्वणनावसरे । यथा येन प्रकारे-
णाब्रवीत् । एवं तेन प्रकारेणैव । मे मत्तः । शृणु ॥ १ ॥ ति० अङ्गराजः रोमपादः । तस्य दशरथस्य । अस्य रोमपादस्य
॥ ३ ॥ तं रोमपादं । गमिष्यति ऋश्यशृङ्गानयनार्थमिति शेषः ॥ ४ ॥ चकारेण धर्माद्यर्थैश्च ॥ ५ ॥

[पा०] १ छ. ज. झ. प्रवेश्यासौ. २ इदमर्थं ख. घ. दृश्यते. ३ घ. सहतत्पुरे. ख. सहसकृतः. ४ ख. ड. झ. कथ-
यायासमुद्दिमान्. ५ क. ग. घ. ज. नाम्नादशरथो नाम. छ. च. छ. झ. नामादशरथो राजा. ६ ख. घ. ड. छ. प्रतिश्रवाः. ग.
प्रतिश्रवः. ७ ख. ग. पुत्रस्त्वङ्गधिराजस्य. क. सपुत्रस्त्वङ्गराजस्य. ८ ख. इति श्रुतः. ९ क.—छ. तं सराजादशरथो. १० ख.
म. झ. महावशः. ११ क. ग. घ. छ. धर्मात्मा. १२ घ. महाक्रतुम्.

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च ॥ प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥
 प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं ग्रह्णेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥
 तं च राजा दशरथो येषुकामः कृताञ्जलिः ॥ ऋश्यभृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥
 यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च जैनेश्वरः ॥ लभते च स तं कामं विप्रमुखाद्विशांपतिः ॥ ९ ॥
 पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः ॥ १० ॥
 एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सनत्कुमारो भगवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल तैमानय सुसत्कृतम् ॥ स्वयमेव च राजेन्द्र गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥
 [सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ।] ॥ १३ ॥
 अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च ॥ [पूर्वसिष्टेनाभ्यनुज्ञातो राजा संपूर्णमानसः] ॥
 सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १४ ॥
 वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ १५ ॥
 आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ नैषिपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवानलम् ॥ १६ ॥
 ततो राजा यथान्धायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः ग्रह्णेनान्तरात्मना ॥ १७ ॥

अविच्छेदार्थं । शान्ताभर्ता । कृतुं आहरेत् अनुतिष्ठतु ।
 इति वक्ष्यतीतिशेषः ॥ ५ ॥ सः रोमपादः । मनसा
 विचिन्त्य । ननुमन्त्रिभिः । पुत्रवन्तं पुत्रप्रदानसम-
 र्थं पुत्रयुक्तंवा ॥ ६ ॥ आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः ।
 अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षितः ॥ ७ ॥ तस्मिन्-
 क्षोतमेव ऋत्विजं करिष्यतीत्याह—तंचेति श्लोकद्वयमेक-
 वाक्यं । यष्टुकामोयस्यसयष्टुकामः । “लुपेदेवश्यमः
 कृत्येतुकाममनसोरपि” इतिमकारलोपः । एवंभूतो
 राजा तंवरयिष्यति । वरोवरणं “शतक्रोरिति” इतिणिच् ।
 अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वाद्द्वयभावः ॥ ८ ॥ किमर्थं यज्ञार्थं
 पुत्रकामेष्टवर्थं तद्वारा प्रसवार्थं पुत्रार्थं तद्वारा स्वर्गार्थं ।
 “नापुत्रस्य लोकोस्ति” इतिश्रुतेः । कामं काम्यकृतुं
 ॥ ९ ॥ अमितविक्रमाः अपरिच्छिन्नपराक्रमाः ॥ १० ॥
 पूर्वं पूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । पुरा पुराणः ।

देवयुगे कृतयुगे । यद्वा हेदेव पुरायुगे कृतयुगइत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ स त्वं पुत्रार्थं त्वं । सुसत्कृतं सुसत्कराई स्वय-
 मेव । ननुपुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुमान्य
 कृतानुमतिकं कृत्वा । अन्यथा मयिस्थितेकथमयमन्य
 माह्वयतीतिवसिष्ठःकुप्येत् । अतः सुमन्त्रोक्तकथोक्ति-
 पूर्वकमनुमान्येत्यर्थः । “अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवा-
 क्यंनिशम्यचेतिवचनभङ्गा पुनर्वसिष्ठसन्निधौसाक-
 थाप्रस्ताविता सुमन्त्रमुखेनैवेतिगम्यते । अतोवसिष्ठे-
 नानुमतिःकृतेतिमन्तव्यं । सान्तःपुरतयागमनं जाभा-
 नुपलालनरीत्याशान्तयासहानयनार्थं । यत्र रोमपाद-
 भगवे ॥ १४ ॥ वनादिविलोकनकुतुकित्वं शनैःशनैः-
 रित्यनेनद्योत्यते ॥ १५ ॥ तंदेशमासाद्य तमृषिपुत्रं ।
 आदौ रोमपाददर्शनात्पूर्वं । ददर्श । तस्मिन्भक्त्यसि-
 शयद्योतनार्थं ॥ १६ ॥ राजा रोमपादः । राज्ञः

ति० पुत्रवन्तमित्यनेन । “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽमीनादधीत” इतिविष्णुक्ताभ्याधानादिकारित्वं सूचितं । तेनाहिताभिर्येना-
 र्तिज्याधिकारस्तस्मसूचितः । शान्ताभर्तारमित्यनेन शान्तासाहित्यमपिसूचितं ॥ ६ ॥ शि० स्वर्गार्थं रावणोपहृतस्वर्गादि-
 स्वास्थ्यार्थं वरयिष्यति ॥ ९ ॥ ति० पुरादेवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युग्यावे सत्ययुगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० अनुमतौहै-
 त्तुः सूतवाक्यंनिशम्येति । श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शि० वैशब्दः यथायोग्यावान्तरदेशनिवाससूचकः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. सचराजा. २ क. ग—क्ष. यशस्कामः. ३ क. ख. ग. ड—क्ष. नरेश्वरः. ४ क—क्ष. द्विजमुखादि.
 ५ ड. क्ष. सर्वभूतेषु. ६ क. ड. च. छ. क्ष. समानय. ७ क—छ. क्ष. महाराज. ८ इदमर्थं ड. च. छ. क्ष. अ. दृश्यते.
 ९ ड. वरिष्ठं. १० क्ष. निशम्यच. ११ इदमर्थं ज. दृश्यते. १२ ख. समन्वितम्. १३ ज. ऋषेःपुत्रं. १४ ड. च. छ. क्ष.
 ददर्शाथो.

रोमपादेन चारुयातमृषिपुत्राय धीमते ॥ सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १८ ॥
 एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 शान्ता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशां पते ॥ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ २० ॥
 तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ उवाच वचनं विभ्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ २१ ॥
 ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ स नृपेणाभ्यसुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २२ ॥
 तावन्धोन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संक्षिप्य चोरसा ॥ ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥
 ततः सुहृदमापृच्छय प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ पौरैर्भ्यः प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः ॥ २४ ॥
 क्रियतां नगरं सर्वे क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ २५ ॥
 ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ तथा प्रैचकुस्तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ॥ २६ ॥
 ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ॥ २७ ॥
 ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम् ॥ प्रवेक्ष्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणेन्द्रकर्मणा ॥
 [यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम्] ॥ २८ ॥
 अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा विधानतः ॥ कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथाऽऽगताम् ॥ सह भर्त्रा विशालाक्षीं ग्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥
 गृज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विक्षेपतः ॥ उवासतत्र सुखिता कंचित्कालं संहर्त्विजा ॥ ३१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथस्य ॥ १७ ॥ संबन्धकं शान्तायाजनकपितृत्व-
 रूपसंबन्धं । प्रत्यपूजयत् ऋश्यशृङ्गइतिशेषः ॥ १८ ॥
 तेन रोमपादेन । सप्ताष्टेति लोकवचनपरिपाटी सं-
 ख्यानियमोपेक्षाकृता ॥ १९ ॥ उद्यतं उद्युक्तं ॥ २० ॥
 तस्य ऋश्यशृङ्गस्य । गमनं संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २१ ॥
 प्रतिश्रुत्य आकर्ष्य । नृपं रोमपादं ॥ २२ ॥ अन्यो-
 न्यमञ्जलिमित्यर्थः ॥ २३ ॥ सुहृदं रोमपादं ॥ २४ ॥
 सिक्तंचसंमृष्टंचसिक्तसंमृष्टं । “पूर्वकाल-” इत्यादि-
 नासमासः । स्वलंकृतं पुष्पकदलीकाण्डाविमिः ॥ २५ ॥
 आगतं आगतप्रायं । राज्ञा यद्यथाप्रेषितं तत्तथा ।
 तदा श्रवणकालएव चक्रुः ॥ २६ ॥ द्विजर्षभंपुरस्कृत्य

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सह प्रविवेश ॥ २७ ॥ नागराः
 नगरवासिनः । नरेन्द्रेण दशरथेन । सत्कृत्य नगरा-
 लङ्कारादिभिः संमान्य । प्रवेक्ष्यमानंतं द्विजं दृष्ट्वा । प्रमु-
 दिताः संतुष्टाः । आसन् । इन्द्रस्येव कर्म पराकमादिकं
 यस्यसः इन्द्रकर्म तेन ॥ २८ ॥ उपवाहनात्
 आनयनात् ॥ २९ ॥ भर्त्रासहागतां । अनेन पूर्वकन्या-
 त्वदशायामपिकदाचिदागमनं व्यज्यते ॥ ३० ॥ विशे-
 पतः जनकत्वसंबन्धात् । ऋत्विजा ऋश्यशृङ्गेण ।
 पितृगृहं त्वत् शान्तायाः प्राधान्यं ॥ ३१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जिरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शि० संबन्धकं शान्तायाजनकत्वेन तच्छुभ्रत्वं । “अनेन मेऽनपत्यायदत्तैर्यवरघर्णिनी । याचते पुत्रतुल्यैवाशान्ताप्रियतरात्मजा ।
 सोयतेऽश्वरोत्रद्वन्द्वयैवाहंतयातृपः” इति पाराणिकीगाथा ॥ १८ ॥ ति० सहद्विजा समर्पपुत्रकेतियावत् ॥ ३१ ॥
 इलेकादशसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ततस्तं. २ ड. म. पौरैषु. ३ ड. म. चक्रुस्तत्सर्वं. ४ ख. यत्प्रेषितं. ५ ड. म. निर्हादैः. ६ ड. म.
 दृष्ट्वा. ७ इदमर्थं ज. दश्यते. ८ ख—म. कृत्वाचशास्त्रतः. ९ क—म. अन्तःपुराणिसर्वाभि. १० क—म. सहद्विजा.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

द्वारयेनशिरसाप्रसादनपूर्वकसूर्यशृङ्गस्यशार्धधरणम् ॥ १ ॥ तथासुमन्त्रेणसुयज्ञाधानयनपूर्वकतदनुमत्यामन्त्रिणांसंभारसंभरणाश्रमोचनादिचोदना ॥ २ ॥ मन्त्रिभिरश्रमोचनपूर्वकसंभारसंभरणाशुचमनम् ॥ ३ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥

ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ॥ यैज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥

तथेति च स राजानोऽब्रुवाच चै सुसत्कृतः ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विष्टुच्यताम् ॥

[सैरव्याश्रोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ३ ॥

ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥

सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च येचाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५ ॥

ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समर्थान्वेदपारगान् ॥ ६ ॥

तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दैशरथस्तदा ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्रद्धं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

एवंदशरथः सर्वकामसमृद्धोऽपिपुत्रालाभसंतप्तस्तन्मू-
लानिपापानिस्वाधिकारानुरूपेणाश्रमेधेनविनानविन-
श्यन्तीतिमन्वानः “सर्वपाप्मानंतरति तरतिब्रह्महत्या-
योश्चमेधेनयजेत” इतिश्रुत्या “राजसर्वभौमोश्चमेधे-
नयजेत” इतिस्मृत्याच विहितमश्रमेधं यष्टुंसंकल्प्य
तदानीमुद्बुद्धसंस्कारेणसुमन्त्रेणोदीरितवचनाजामानुष-
लालनव्याजेन शान्तयासहकर्यशृङ्गमानीय प्राप्तका-
लेपूर्वसंकल्पितमश्रमेधंकर्तुमारभतेत्याह—ततः काल-
इत्यादि । ततः ऋश्यशृङ्गानयनानन्तरं । बहुतिथे
अनल्पे । काले । गते । संख्यासंज्ञाद्बुद्धशब्दात् पू-
णार्थेऽटि “बहुपूगणसंघस्यतिथुक्” इति तिथुगा-
गमः । कस्मिंश्चित् मलिन्मुचत्वादोषरहिततया
विलक्षणे । सुमनोहरे पौर्णमास्याः कालत्वेनातिमनोहे ।
वसन्ते । समनुप्राप्ते प्रारब्धे । चैत्र्यापौर्णमास्यामित्य-
र्थः । राज्ञः दशरथस्य । यष्टुं साम्रहणीमिष्टिकर्तुं ।
मनः मनोरथः । अभूत् । “चैत्र्यापौर्णमास्यांप्रातरश्र-
मेधेनयज्येइतिसंकल्प्यसाम्रहण्येष्टयायजत” इतिस्म-
रणात् ॥ १ ॥ अथसाम्रहणीमिष्टिकर्तुमृत्विग्वरणेप्राप्ते
प्रथममृश्यशृङ्गब्रह्मत्वेन धृतवानित्याह—ततइति ।
देववर्णिनं देववर्चसं ॥ २ ॥ सच ऋश्यशृङ्गश्च ॥ ३ ॥
अथ “अपदातीनृत्विजःसमावहन्त्यानुब्रह्मण्यायाः”

इतिविहितमभ्वयुग्मश्रुतिवरणमाह—ततइत्यादिना ।
अस्याःश्रुतेरयमर्थः । तस्यतस्यगृहेगत्वासोमप्रवाकशृ-
तानभ्वयुग्मब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च इत्यश्र्वादिकमारोप्य राज-
गृहमानयन्तिराजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्या-
यां पूर्ववृताएवते संज्ञानेष्ट्यर्थपुनर्न्रियन्ते । अथवैशा-
ख्यापौर्णमास्यांप्राजापत्यर्षभपश्चर्षपूर्ववत्सोमप्रवाकवृ-
तौमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौहस्तादिकमारोप्यानयन्ति-
राजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायांतथैववृत्तमुद्रा-
तारंइत्यादिमिरानयन्ति । अथागामिनिवसन्तेपञ्चव-
श्याहस्तादिभिःप्रस्तोतारमानयन्ति । त्रैधातवीयार्थ-
यत्रदीक्षारंभस्तदिवसादूर्ध्वतृतीयादिष्वहस्स्वन्वहमित-
रानष्टावृत्विजोहस्तादिकमारोप्यानयन्ति । ब्राह्मणा-
च्छंसिनमच्छावाकंनेष्टारंप्रतिहोतारंभावस्तुतपोतारंउन्ने-
तारंसुब्रह्मण्यमितिसेमार्थं । एवमासुब्रह्मण्याह्वानादप-
दातीनृत्विजआवहन्तीति । एवं क्रमेणकर्तव्यानिश्र-
त्विग्वरणानि कार्यकरत्वात्संग्रहेणदर्शयति—सुमन्त्रा-
वाहयेति । आवाहय आनय । ऋतौयजन्तीतिऋत्वि-
जः । ब्रह्मवादिनः वेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजःप-
रिगणयति—सुयज्ञमिति ॥ ५ ॥ त्वरितविक्रमः
त्वरितपदन्यासः ॥ ६ ॥ धर्मार्थसहितं धर्मार्थरूपप्र-

थि० युक्त्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. ज. मनोगतम्. २ क. च. छ. ह. प्रणम्य. ३ ज. यज्ञार्थं. ४ ख. क. झ. कुलस्यच. ५ ज. सुवाचेदं.

६ क. च. छ. झ. वसुधाधिपम्. ख. ग. ज. चसुसत्कृतम्. ७ इदमर्थं क—उ. दश्यते. ८ क. ततोऽब्रवीन्नृपोवाक्यं. झ.
नृपोवाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगान्. ख. घ. ततोराजाब्रवीत्सूतंब्राह्मणान्वेदपारगान्. ९ ख. ग. क. च. झ. येचान्वेद्विजसत्तमाः.
ज. येचान्वेच. १० घ. ज. हस्तरितो. ११ क—झ. समस्तान्वेद. ज. सतान्विप्रान्समस्तान्वे. १२ ख. दशरथोदसी.
वा. रा. ११

✓ मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यस्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि श्लाघ्यदृष्टेन कर्मणा ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाश्रुतम् ॥ १० ॥
 ऋश्यश्वत्थपुरोगाश्च प्रत्युचूर्तुपतिं तदा ॥ संभाराः संश्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥
 [संरय्वाश्वोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥
 सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः श्रीतोऽभवद्वाजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ॥ अमाल्यैश्चाब्रवीद्वाजा हव्येणैदं शुभाक्षरम् ॥ १३ ॥
 गुरुणां वचनाच्छीघ्रं संभारास्संश्रियन्तु मे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरय्वाश्वोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चामिर्वर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 ईक्ष्यः कर्तुमयं यज्ञस्सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्कतुसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्रासो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विम्वितस्य हि यज्ञस्य सधः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वमे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ १९ ॥
 वतो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिववर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगमुर्यथागतम् ॥ २० ॥

योजनयुक्तं । ऋक्षं मधुरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यष्टुमिच्छामि प्रतिबन्धकदुरितशान्त्यर्थं । ऋषिपुत्रप्रभावेन ऋश्यश्वत्थकृतयज्ञप्रभावेन । पश्चात् कामान् पुत्रान् प्राप्स्यामि च ॥ ९ ॥ ऋश्यश्वत्थकृपागर्मत्वाद्वसिष्ठप्रमुखा इत्युक्तं ॥ १० ॥ ११ ॥ सनत्कुमारवचश्चवर्णाश्चतुर इत्युक्तं ॥ १२ ॥ क्रियाभेदाद्वराजपदपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ संश्रियन्तु संश्रियन्तां । आर्वपरस्मैपदं । अत्रसंभाराः यज्ञीयाश्चमोचनोपकरणानि । “द्वादशारक्षीरक्षानभवति” इत्युक्त्या द्वादशारक्षिपरिमिता मुञ्चाख्यतृणविशेषनिर्मितारक्षणा “चतुष्टय्युत्तमोभवन्ति” इत्यनुवाकोक्ताः आतपतिवर्ष्याः कृप्याः स्यावरावहन्त्यश्चेतिचतुर्विधा आपहत्यादीनि । समर्थैः “चतुःशतारक्षन्ति” इति श्रूयमाणैराजपुत्राद्यैः । अधिष्ठितः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिः कलिभिः सहितः । अश्वोविमुच्यतां । “चत्वारः कृत्विजः समुक्ष-

न्तीत्यारभ्य शतेनराजपुत्रैः सह अर्धयुः शतेनराजभिरुभैः सह ब्रह्मशतेनसूतमासणीभिः सह होताशतेनक्षत्रसंमहीटभिः सहोद्गाताः” इति श्रुतेः । संगृहीतंचमदृभास्करीः । “सन्नाहवन्तः क्षितिपालपुत्राः सन्नद्धसूताः शतमस्यतल्प्याः । गोपायितारः शतमेवमुष्माः सन्नाहिनस्तादृशसूनुयुक्ताः । वैश्याः शतंप्रान्तचराः पथिस्त्युर्वैरुथिनस्तैः शतमेवशूद्राः” इति ॥ १४ ॥ अथ “पुण्यनामदेवयजनमध्यवस्यति” इत्युक्तरीत्या यागाहुपुण्यस्थलपरिमहवर्शयति—सरय्वा इति । वत्तरं विविक्तमितितत्परिग्रहः । शान्तयः शान्तिकर्माणि । अमिर्वर्धन्तां प्रवर्तन्तां । यथाकल्पं यथाक्रमं । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ कष्टः क्लेशकरः ॥ १६ ॥ छिद्रं अपराधमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यथेति छेदः ॥ १८ ॥ अकुर्वत सान्नाहणेष्टिप्रभृत्यश्वविमोचनान्तमकुर्वन्मित्यर्थः ॥ १९ ॥ अनुज्ञाताः तेनेति शेषः ॥ २० ॥

वि० अनुज्ञानारंभायपुनरुपनन्दस्यति । ममलालप्यमानस्येति ॥ ८ ॥ शि० ऋषिपुत्रस्य ऋश्यश्वत्थस्य प्रभावेण । रामस्ताश्वात्कारजनितेजसा अहं कामान्प्राप्स्याम्येव । अपिना देवकार्येतिद्विजमविध्यति । चक्षुदण्वायं ॥ ९ ॥ शि० धार्मिकी प्रजा, संरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. ह. तातप्यमानस्य. २ ज. सुतार्थ. ३ क. ग. क. म. पुत्रार्थहय. ४ क. ख. घ. ङ—श. हयमेधेनकर्मणा-
 ५ हदमर्घ क—ट. हयमे. ६ क—घ. तद्विजभाषितम्. ७ क—श. लानव्री. ज. आब्रवीत्त. ८ ग. घ. छ. शान्तयश्चा-
 पि. ९ घ. अथाज्ञातं. १० ग. घ. शक्यं कर्तुमयं. ख. शक्यः प्राप्तु. ११ ख. सर्वेणैव. १२ क. ह. मृगयन्त्येते. १३ क.
 घ. छ. विधिहीनसमयस्य. ख. निहतस्य. ग. विहतस्य. १४ छ. पूर्वदे. १५ ग. करणेष्वपि. १६ क. द्विजास्त.

गतेष्वथ द्विजाग्र्येषु मन्त्रिणस्ताम्रराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेदम् अविवेश मैहाद्युतिः ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

दशरथेनसप्रार्थनं वसिष्ठेयागीयसकलकार्यभारसमारोपणम् ॥ १॥ वसिष्ठेनयतीयसकलकार्येषुसमुचितजननिर्वाहजनपूर्वकं सु
मन्त्रप्रतिनानादेशीयराजालयनादिनियोजनम् ॥ २॥ दशरथेनवसिष्ठकथ्यशुक्लाजुष्यासर्वैः सहशुभमुहूर्तेयशशाखाप्रवेशः ॥ ३॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ॥ प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अन्नवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥

यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥

भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो मेहान् ॥ वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

स्ववेश्म । अग्निगृहादन्तःपुरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति
श्रीमद्रोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे भणिस-
त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

एवंप्रथमवसन्तेचैत्रपौर्णमास्यांसांप्रहणेष्टिविधाय
द्वितीयेष्टिद्वौदनमेध्याश्वबन्धनस्नानप्राशनप्रोक्षणविमो-
चनादिकं “चत्वारःकल्विजःसमुद्भूति” इत्युक्तीत्या-
कृत्वा “सावित्रमष्टाकपालंप्रातर्निर्वपति” इत्युक्तीत्या-
प्रतिदिनंसावित्रादिषुकर्मस्वनुष्ठीयमानेषु संवत्सरेपूर्णे
देवयजनप्रतिप्रस्थानं दर्शयतित्रयोदशे—पुनःप्राप्तइ-
त्यादि ॥ पुनर्वसन्ते द्वितीयवसन्ते । प्राप्ते । संवत्सरः
पूर्णोऽभवत् । अमावास्याप्राप्तेत्यर्थः । तत्र भाविन्यां
पौर्णमास्यां प्रसवार्थं । हयमेधेनयष्टुं हयमेधाख्यंयज्ञं-
कर्तुं । गतः देवयजनमितिशेषः । प्रथमसंवत्सरान्ति-
मावास्यायांउत्सासंभरणत्रैधातवीयदीक्षणीयादिकं दे-
वयजनएवद्विकर्तव्यं । यथोक्तंभास्करैः “संवत्सरस्या-
स्तुयाऽन्तिमावास्याविधेयामिहदीक्षणीयां । त्रैधात-
वीयांप्रवदन्तिसप्तदिनानिदीक्षाहुतयस्तथाष्टौ ” इति

॥ १ ॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यदेवयजनगमनसंप्रहणे-
क्त्वा पुनस्तद्विस्तरेणवक्तुमुपक्रमते सर्गशेषेण । तत्रत्र-
हौदनमारभ्य यावदश्वमेधसमाप्तिं यजमानस्यस्वात-
क्यप्रतिषेधेन स्वयंयज्ञोपकरणसंपादनाद्ययोगादध्वर्यु-
णैवतस्यसर्वस्यकर्तव्यत्वादध्वर्युत्वेनवृत्तंवसिष्ठप्रतिप्रार्थ-
यते—अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तंभट्टभास्करैः “रश-
नाजनतःपश्चादध्वर्युःपरिवीर्यते । राज्यायसचराजा-
स्याद्यावत्सन्तिष्ठतेकजुः” इति । येयं “द्वादशारक्षी-
रशनाभवतिमौखीभवति” इत्यश्वबन्धनरज्जुविहिता
तस्याः “यदाज्यमुच्छिद्यतेतस्मिन्नरशनान्युनत्ति”
इतियद्वह्नौदनशिष्टान्येनाभ्यञ्जनंविहितं ततःपश्चादि-
त्यर्थः । अर्धत्रयमेकान्वयं । वसिष्ठंअभिवाद्यच ।
न्यायतः शास्त्रतः । प्रतिपूज्यच । प्रश्रितं विनययुक्तं ।
वाक्यं अन्नवीत् । कथं । प्रसवार्थं पुत्रार्थं । आरब्धोमे-
यज्ञः । यथोक्तं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य । क्रियताम् ॥ २॥
यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु । यथाविप्रोतक्रियते
राक्षसैरितिशेषः । तथा क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भ-
वान् मह्यं स्निग्धः अविच्छिन्नस्नेहः । सुहृत् । परमः

ति० सप्तम्यर्थेवष्टौ । गतेषुद्विजातिभित्यर्थः । विसर्जयित्वा संप्रेष्य । संवत्सरान्तेयागार्थमितिशेषः । स्वभाषणार्थः ॥ २१॥
इतिद्वादशस्सर्गः ॥ १२ ॥

टी० प्रसवार्थं प्रसवफलंभावयितुं । गतः गन्तुमुपक्रान्तः । ति० “संवत्सरान्तेदीक्षेत” इति सूत्रात्पूर्ववसन्तविसृष्टाश्वस्यपुन-
स्संवत्सरान्तेवसन्तेप्राप्तेदीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते । पुनरिति । प्रसवरूपफलं हयमेधेनभावयितुं गतः । वसिष्ठान्तिकमितिशेषः ॥ १ ॥

ति० वसिष्ठं च ददन्वृत्ती ॥ २ ॥ शि० चशब्दएवार्थः । अपरौचकारौहेत्यर्थः । स्निग्धः स्नेहमिश्रितः अतएवमुहूर्त् मह्यं ममप-
रमउत्कृष्टः शुद्धः । अतएवमेहान् सर्वपूज्यः भवानेव । अतोयज्ञस्यभारोभवतैववोढव्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ ख. य. क. गतेषुतेषुविप्रेषु. क. ग. च. छ. ज. गतानां तु द्विजातीनां. झ. गतानांतेषुविप्रेषु. २ क. च. छ. झ. महामतिः.
३ ख. ग. क. च. छ. झ. क्रियतांमहान्. ४ क. झ. विघ्नाःक्रियन्ते. ५ क. य. क. भवान्.

तथेति च स राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥
 ततोऽब्रवीद्विजान्वृद्धान्यङ्गकर्मसु निष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितान्धैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥
 कर्मान्तिकाञ्चिद्विपकरान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाञ्चिद्विपनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥
 तथा शुचीञ्चास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥
 औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ ९ ॥
 मध्याह्नपानैर्बहुभिः संप्रपेताः सुनिष्ठिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बह्विस्तराः ॥ १० ॥
 [आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥
 भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम्] ॥ ११ ॥
 आवासा बहुमध्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथा ज्ञानपदस्यापि जनस्य बहु शोभनम् ॥ १२ ॥
 दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ १३ ॥
 सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ १४ ॥
 यज्ञकर्मणि ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥
 ते च स्युः संभृताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १५ ॥

वामदेवादिभ्योऽत्कृष्टः । महान् वस्तुतो निरुपमः ।
 गुरुः । अतः उद्यतः उपक्रान्तः । यज्ञस्य भारो भवत्यै-
 व बोद्धव्यः । चकारेणास्त्रिचक्रकर्तव्यं इत्युच्यते ॥ ४ ॥
 समर्थितं सन्त्यक्प्रार्थितं ॥ ५ ॥ तत इति सार्धश्लोक-
 प्रथमेकान्वयः । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु । स्थापत्ये तद्-
 ध्यानयनस्नान्ये । निष्ठितान् पूर्वराज्ञानियुक्तान् ॥ ६ ॥
 कर्मणामन्तःसमाप्तिः स एवामस्तीतिकर्मान्तिकाः “अ-
 त इति नौ” इति ठन् भूतकानित्यर्थः । शिल्पकरान्
 इष्टकादिनिर्मातृन् । वर्धकीन् तद्वर्धनः । सुकृत्सुवचम-
 सप्रहृष्टपादिनिर्मातृन् । खनकान् बापीकृपादिकृतः ।
 गणकान् लेखकान् । शिल्पिनः चित्रादिकरान् ।
 नटाः रसाभिनयकृतः । नर्तकाः भावाभिनयकृतः ।
 शास्त्रविदः प्रयोगशास्त्रविदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्र-
 कारमाह अष्टभिः—यज्ञकर्मत्यादि । ऋत्विजः प्रत्याह

यज्ञकर्मति । समीहन्तां व्याप्रियन्तां । शिल्पकरान्प्र-
 त्याह इष्टकेति । जात्येकवचनं । इत्यब्रवीदिति पूर्वोणा-
 न्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्याः राजसदनानि । स्वार्थेभ्य-
 ः । “राजसदनमुपकार्यौपकारिका” इत्यमरः । बहुगु-
 णान्विताः औन्नत्यविशालत्वादिबहुगुणान्विताः । ब्रा-
 ह्मणावसथा इति आर्षोल्लङ्घन्यत्ययः ॥ ९ ॥ कठिन-
 फलादि भक्ष्यं । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिमिरप्रकंप्याः
 ॥ १० ॥ सर्वकामैः सक्चन्दनादिभिः । उपस्थिताः
 संयुक्ताः । बह्वु अधिकं ॥ ११ ॥ विधिवत् यथावि-
 धि । सत्कृत्य गन्धादिमिरभ्यर्च्य । लीलया अनादरे-
 णेत्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा पूजां प्राप्नुवन्ति तथा कर्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ १३ ॥ कामक्रोधवशात् क्रोहद्वेषवशात् ।
 अपिशब्देन लीला समुचीयते ॥ १४ ॥ विशेषेण
 अत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमं यथावृद्धं । तेचेत्यत्र चश-

त्रि० स्थापत्यं स्थापतेः रथकारस्य कर्म । तत्र निष्ठितान् प्रवीणान् ॥ ६ ॥ ति० गणकान् ज्योतिर्विदः ॥ ७ ॥ ती० बहुसाह-
 स्राः बहुसहस्रसङ्ख्याकाः । धानीयतामिति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ८ ॥ शि० बहुगुणान्विताः अनेकविधाप्रदानादियुक्ता एव ॥ ९ ॥
 ति० महदावासा इत्यत्रात्माभावार्थः । वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां स्वदेशनिवासिनां चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० जनस्य
 इतरक्षजनस्यापि ॥ १२ ॥ शि० तेषामपि । अपिशब्देनातिव्यभ्यागतादिसंग्रहः ॥ १५ ॥

१ घ. पुरुषांश्च. २ क—घ. बहुसाहस्राः. च. छ. ज. बहुसाहस्राः. ३ झ. उपकार्याः. ४ छ. ज. झ. राज्ञोऽङ्ग. ५ ख. समवेताः.
 ६ ड. च. छ. कर्तव्याश्चसुविस्तराः. ७ घ. ड. बहुशोभनाः. ८ इदमर्थवचनं च. छ. झ. न. दृश्यते. ९ च. छ. झ. अ. तथापौ-
 रजनस्यापि. १० ख. ग. ड. ज. झ. सर्ववर्णाः. ११ क—झ. यज्ञकर्मसु. १२ ड. च. छ. झ. येस्युः संभृतास्तसर्वे. क. तेस्युः.
 ग. घ. झ. तेचस्युः सुहृदः.

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्त्रिग्वेधेन चेतसा ॥ १६ ॥
ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथोक्तं तत्सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ १७ ॥
यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित्परिहास्यते ॥ १८ ॥

ततः सुमन्त्रमानिय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ॥ १९ ॥
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्याञ्शूद्राञ्चैव सहस्रशः ॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ २० ॥
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम् ॥ निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २१ ॥
तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥
तथा काशीपतिं स्त्रिग्वेधं सततं प्रियवादिनम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥
तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ॥ अशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २४ ॥
अश्वेधरं महाभागं रोमपादं सुसत्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य समानय यशस्विनम् ॥ २५ ॥
[तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥
प्रासिञ्जं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राक्षसशासनमोदाय चोदयस्व नृपर्वमान् ॥ २७ ॥
प्राचीनान्सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्रेयाश्च पार्थिवान् ॥ दाक्षिणात्याक्षरेन्द्राश्च समस्तानानयस्व ह ॥ २८ ॥
सन्ति स्त्रिग्वेधश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ तामानय यथाक्षिप्रं सानुगान्सहबान्धवान् ॥
[एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया] ॥ २९ ॥

वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३० ॥
स्वयमेव हि धर्मार्त्ता प्रययौ मुनिशासनात् ॥ सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ॥ ३१ ॥

बोधिभक्तकर्मः । ते भोजनेन वसुभिः धनैश्च । संभु-
क्षाः वृक्षाश्चस्युः ॥ १५ ॥ सर्वमपि यथा सुविहितं
सुषुम्नतुष्टितं स्यात् । किञ्चिदपि न परिहीयते न त्यज्यते ।
प्रीतिस्त्रिग्वेधेन स्नेहाद्रेण ॥ १६ ॥ यथोक्तप्रवृत्तिदर्श-
यति—तत इति । तत् पूर्वोक्तकार्यजातं ॥ १७ ॥ १८ ॥
एवमुपकरणनिष्पत्त्यनन्तरं राजाह्वानमाज्ञापयति—त-
स इत्यादिना । निमन्त्रयस्व आह्वय ॥ १९ ॥ सर्वदेशेषु
स्थितानितिशेषः ॥ २० ॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । तं प्रसि-
द्धं । स्वयमेव ननुदूतमुखेन । पूर्वसंबन्धिनं चिरंतन-

सुहृदं । ततः पूर्वोक्तैर्भ्योनृपतिभ्यः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ स्वयमेव गमने हेतुबोविशेषणानि ॥ २३ ॥
केकयराजानमिति । समासान्तविधेरनित्यत्वादृजभा-
वः ॥ २४ ॥ समानय त्वमेवेति शेषः ॥ २५ ॥ २६-
॥ २७ ॥ प्राचीनान् प्राग्देशवर्तिनः । सिन्धुदेशे सौ-
वीरदेशेष्वभवाः सिन्धुसौवीराः । सौराष्ट्रेयान् सुराष्ट्र-
देशभवान् । दाक्षिणात्यान् दक्षिणदेशभवान् । आन-
यस्व दूतमुखेनेति शेषः ॥ २८ ॥ यथाक्षिप्रं शीघ्रम-
नतिक्रम्य ॥ २९ ॥ शुभान् अन्तरङ्गान् ॥ ३० ॥ मही-

क्षि० सुविहितं वेदबोधितं । अतः किञ्चिद्भवदुर्जनपरिहीयते । ति० यत्त्वयोक्तं तद्यथोक्तं त्वदुक्तातिक्रमेण सुविहितं । न कि-
ञ्चित्त्रल्लुप्यत इति शेषः ॥ १५ ॥ किञ्च उक्तं । भावेऽपि । वचनं यथाकथयिष्यसितवतैव करिष्यामः । तत्रापि किञ्चिद्विनिर्भविष्यति
॥ १८ ॥ वि० मानवान् असुवैर्गोतिरिक्तान्संकरजातीयान् ॥ २० ॥ ति० मिथिलाधिपं स्वयमेवानयेति संबन्धः । ननुदूतसा-
मप्रेषणेन । कुत एव विशेषः कुतश्चतदानयनस्य प्रथममुपदेशस्तत्राह । पूर्वसंबन्धिनं पूर्वसिन्धेवकाले भाविनं संबन्धिनं । तं बोधयत्वे
न ज्ञात्वा । ततो हेतोः भाविसंबन्धित्वादेतोः । सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले । तदानयनं ब्रवीमीत्यर्थः ॥ २९ ॥ २२ ॥ ति० वसिष्ठे-
न विशिष्योक्तानिति शेषः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. स. प्रीतियुक्तेन. २ क. क. च. छ. स. यथेष्टं तत्सुविहितं. ३ ख. ग. क. च. छ. स. सुमन्त्रमाहूय. ४ क.
ख. च. छ. समानयसुसत्कृत्य. ५ क. वीर. ६ ग. क—स. सत्यवादिनं. ७ स. पूर्वसंबन्धिनं. ८ क—स. सद्गुणैर्देवसंकाशं.
९ क. क. च. ज. स. तमिहानय. १० क. स. शरंमहेष्वांसं. च. छ. ज. शरं च राजानं. ११ च. ठ. समीपगम्. घ. शुधार्मिकम्.
१२ क. स. सपुत्रं तमिहानय. क—घ. तमानय. १३ घ. सुसत्कृतम्. १४ एतच्छ्लोकद्वयं क. च. छ. स. व. दृश्यते. १५ ख.
माज्ञाय. १६ इदमर्थं क. च. स. दृश्यते. १७ क. च. छ. स. स्त्वरितं तदा. १८ ख. क. ज. प्रयातो. १९ क. स. महामतिः.

ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च वीमते ॥ सर्वे निवेदयन्ति सा यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३२ ॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥

[मैवज्जिर्न तथा यज्ञे परिहास्येत कश्चन] ॥ अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिद्धीलयापि वा ॥

अवज्ञया कृतं हन्यादातारं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥

ततः कैथिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ३५ ॥

ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३६ ॥

मया च सत्कृताः सर्वे यथाहं राजसत्तमाः ॥ यज्ञियं च कृतं राजन्पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३७ ॥

निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ॥ ३८ ॥

द्रुष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः ॥ शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जंगतीपतिः ॥ ४० ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेऽप्येव द्विजोत्तमाः ॥ ऋषयश्चक्रं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारमन्तदा ॥

यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ ४१ ॥

[श्रीमात्र सह पत्नीमी राजा दीक्षामुपाविशत्] ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

क्षितः वसिष्ठेनविशिष्योक्तान् ॥ ३१ ॥ तेचेति ।
उपलक्षणमेतच्छिल्पकरादीनां । यज्ञे यज्ञनिमित्तं ।
यत् उपकल्पितं निर्मितं । तत्सर्वनिवेदयन्तिस्म ॥ ३२ ॥
अवज्ञयंशिक्षणीयांशंपुनःशिक्षयति—ततःप्रीतइति ।
अवज्ञेयकान्वयम् ॥ ३३ ॥ लीलया विनोदेन ॥ ३४ ॥
ततः दशरथनिर्गमनानन्तरं । रत्नानि श्रेष्ठवस्तुनि
मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणवन्दनादीनि ॥ ३५ ॥
३६ ॥ यज्ञमर्हतिइति यज्ञियम् । “यज्ञस्विभ्यांपन्न-
जौ”इतिषः । यज्ञाययत्संपाद्यं तत्सर्वसंपादितमित्य-
र्थः ॥ ३७ ॥ अन्तिकत् ससीपे । “दूरान्तिकार्थे-
भ्योद्वितीयाच”इतिचकारेणपञ्चमी । ससीपे उपहृ-
तैः । सर्वकामैः सर्वोपकरणैः । उपेतं ॥ ३८ ॥ द्रष्टु-
मित्यर्थमेकान्वयम् । मनसेवेतिक्षिप्रसिद्धत्वेदृष्टान्तः
॥ ३९ ॥ वसिष्ठेत्यविभक्तिकोनिर्देशः । वसिष्ठस्य ऋ-

ष्यशृङ्गस्यचोभयोरित्यर्थः । ऋषयश्चक्रंयज्ञक्षेत्रेनवृ-
त्तत्वं तद्वचनमप्यपेक्षितं । शुभेदिवसे सोमसौम्यवा-
रादौ । शुभेनक्षत्रे रोहिण्यादौ । निर्यातः गृहात् ।
यज्ञशाखांप्रतिइत्यर्थसिद्धं । अत्राहुः “शङ्खदुन्दुभिर्मृद-
ङ्गवादनैर्मङ्गलैःपटहकाह्लादिभिः । स्वस्तिवादमुखरै-
र्मन्त्रक्षितिं ब्राह्मणैश्चसहसंप्रपद्यते”इति ॥ ४० ॥ तत-
इतिसार्धश्लोकः । आरभमितिछान्दसः । यज्ञवाटगताः
सर्वे यजमानत्विगाययः । यथाविधि यथाक्रमं ।
यथाशास्त्रं । सर्वेयज्ञकर्मारभन् स्वस्वकर्मारभन्तेत्यर्थः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ली० अन्तिकं अन्तिकेक्षितं ॥ ३८ ॥ ति० मनसेवेति । क्षिप्रसिद्धत्वापकरणसौष्ठवज्ञापनाद्योत्प्रेक्षेयं ॥ ३९ ॥ ली०
यथाशास्त्रं वेदोक्तमनतिक्रम्य । यथाविधि कल्पसूत्रानुसारेण ॥ ४१ ॥ इतित्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. झ. महर्षये. २ क. झ. मुनिरब्रवीत्. ख. ग. घ. निदमब्र. ३ इदमर्थं ज. दृश्यते. ४ क. कदाचिद्धी-
लया. ५ क. झ. राजसत्तमा. ६ च. छ. यज्ञियश्चक्रोत्तराजन्. क—घ. ज. यज्ञियं च. ७ क. ज. झ. कृतसर्व. ८ च. छ. ज.
मन्तिकम्. ९ ख. ज. मनसेव. १० ज. ततोवसिष्ठ. ११ क—झ. दिवसेशुभनक्षत्रे. १२ घ. जगतःप्रभुः. १३ घ—छ. झ.
यज्ञवाटगताः. १४ क. ख. क. च. छ. झ. ज. इदमर्थमधिकंदृश्यते.

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ऋषयश्चक्रं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ १ ॥ विस्तरेण यागवैभववर्णनम् ॥ २ ॥ द्वाहवेनाक्रमेणान्ते दक्षिणादिभिर्कृत्विगादिसंमाननपूर्वकं ऋषयश्चक्रं प्रतिपुष्टिं याजकप्रार्थना ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरङ्गमे ॥ सरस्वाद्योत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥
ऋषयश्चक्रं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ॥ यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्य शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥
अभिपूज्य ततो दृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातस्सवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रश्च विधिवद्धो राजा चाभिप्लुतोऽनघः ॥ मोक्ष्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

पूर्वसर्गान्ते शालाप्रवेशानन्तरमश्वमेधधारंभस्संग्रहेण दर्शितः । तदनुष्ठानं विस्तरेण दर्शयिष्यन् तस्याश्यागमनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकं यज्ञानुष्ठानं दर्शयति चतुर्विधो—अथेत्यादि । अथ अश्वविमोचनानन्तरं । तुरङ्गमेप्राप्ते ऋमेणप्राप्ते । तस्मिन्संवत्सरे पूर्णे । राज्ञो-यज्ञः । अभ्यवर्तत प्रावर्तत । अश्यागमनक्रमस्तु । विमुक्तमश्वं स्वैरचरन्तं राजपुत्रराजोपसूतग्रामणिक्षत्रसंग्रहितारश्चतुर्दशताः परिपालयन्तो नावर्तयन्तो नुचरन्ति । ब्रह्माध्वर्युहोत्रुद्गातारश्चत्वारः कृत्विजः तं रथकारगृहे समानीय बध्वा तस्य चतुर्षु पदेषु “इह धृतिस्वाहा” इत्याधाहुतिचतुष्टयं जुह्वति । तथाहुः । “रथकारगृहेश्वसवसतः सायमस्यतु । चतुर्षु पसुहोतव्याश्चतस्रो धृतयः क्रमात्” इति । अथैकादशमासादूर्ध्वं तंसदस्याः समानीय आश्वत्थे ब्रजे च प्रनन्ति । तथाह आपस्तम्बः । “ऊर्ध्वमेकादशमासादाश्वत्थे ब्रजे भवन्तीति” इति । ततोद्वादशमासे शालानिर्माणदिसकलसंभारान्संभृत्य फाल्गुनामावास्यायामृत्विग्भिः शालां प्रविश्य प्रतिपदमारभ्याश्वमेधप्रारम्भन्ते ॥ १ ॥ ऋषयश्चक्रमिति । अनेन प्रधानात्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्येति गम्यते ॥ २ ॥ प्रतिपदमारभ्य सप्तसु दिनेषु कर्तव्याम् “त्रीणि त्रीणिवैश्वदेवानि जुहोति” इति विहितानेकविंशतिहोमान् “पूर्णाहुतिमुत्तमान् जुहोति” इति विहितं कर्म विशेषं च अभिप्रेत्याह—कर्मैति । याजकाः कृत्विजः । वेदपारं तद-

र्थावबोधः तद्वच्छन्तीति वेदपारगाः । कर्म पूर्वोक्तं । विधिवत्कुर्वन्ति स्म । यथाविधि यथावेदोक्तं । यथान्यायं यथामीमांसं । शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण । परिक्रामन्ति । “नासंस्थिते सोमे ध्वर्युः प्रत्यङ्मसदोतीयात्” इत्याद्युक्तक्रममतिरुद्धकृत्विजो न विहरन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ सोमक्रयानन्तरं सोमराजाप्यायनकर्मविशेषान् दर्शयति—प्रवर्ग्यमिति । द्विजाः कृत्विजः । प्रवर्ग्य “देवावैसत्रमासत” इत्यादि प्रवर्ग्य ब्राह्मणोक्तं कर्मविशेषं । शास्त्रतः विधिमीमांसाकल्पसूत्रानुसारेण । कृत्वा । उपसदं इष्टिविशेषं । तथैव शास्त्रतएव । कृत्वा । शास्त्रतः उपदेशशास्त्रात् । अधिकं अतिदेशतः प्राप्तं । सर्वकर्म च चक्रुः । “तिस्र एव साहस्योपसदोद्वादशाहीनस्य” इति प्राप्ताः द्वादशप्रवर्ग्योपसदश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ सोमप्रयोगं दर्शयति—अभिपूज्येति । बहिष्पद्यमानादिभिस्तत्तत्कर्मदेवताः । अभिपूज्य ततः प्रवर्ग्योपसदनावसाने । प्रातस्सवनपूर्वाणि प्रातस्सवनमाध्यंदिनसवनपृतीयसवनानि । कर्माणि चक्रुः ॥ ५ ॥ ऐन्द्रः इन्द्रमहनिष्ठः सोमांशः । सः विधिवत् इन्द्राय दत्तः । अनघः पापनिवर्तकः । राजा सोमराजः । अभिप्लुतः स्तोत्रशस्त्रैस्तुतः । यद्वा । ऐन्द्रः इन्द्रदेवताकोहविर्भागः । धानाः करंभः परिचापः पुरोडाशः पयस्येति प्राप्तः सवनहवींषि । इन्द्राय हरिवदेधानाः । इन्द्राय पूषण्वते करंभः । सरस्वते परिचापः ।

ति० अत्र त्रिंशदिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नो वत्सरः ॥ १ ॥ ति० अग्रे पुत्रेष्टौ । “इष्टितेऽहं करिष्यामि” इति ऋषयश्चक्रोक्तः “जुह्वावागौ च ते जस्यौ” इति ऋषयश्चक्रप्रक्रम्यवाल्मीक्युक्तेषां ऽऽध्वर्यवमस्येति युक्तं ॥ २ ॥ ती० प्रवर्ग्य आरादुपकारकर्मविशेषः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. व. राजस्यस्य. २ ख. तथैवोपसदो. ३ क. झ. तदाहृष्टाः. ४ ग. ड. झ. चाभिप्लुतो. ५ क. झ. मध्यंदिनं च. ६ घ. यथाविधि.

तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुरुषाः ॥ ७ ॥
 [आह्वयाश्चक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋश्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाश्वरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
 गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राहानैर्यथार्हतः ॥ होतारो ददुरावाह्य हविर्भोगान्दिवौकसाम्] ॥ ९ ॥
 न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वाऽपि किंचन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
 न तेष्वाहस्सु श्रान्तो वा क्षुधितो वाऽपि दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते ॥ तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १२ ॥
 वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च ॥ अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयतामभं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥
 अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवच्चदा ॥ १५ ॥

इन्द्रायपुरोडाशः । मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिहोतव्या-
 नीन्द्रमुद्दिश्यैव “अथकस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेवयज-
 न्ति” इत्यादिश्रुतेः । माध्यंदिनसायंतनसवनयोः पय-
 स्वावर्जमन्यत्सर्वसमानं । अभिषुतइतिपाठे चतसृषु-
 विभुचतुर्भिः ऋत्विग्भिः पाषाणैरभिहृत्यनिःसारितसारा
 सीमलताऽभूदित्यर्थः । तथाहिसूत्रं “सोमं राजानं दृष-
 दिनिधाय दक्षिणतो ब्रह्मापश्चादध्वर्युरुत्तरतो होता प्रागु-
 द्राता स्थित्वा दृषद्विरभिहन्यात्” इति । अनघः अंशु-
 स्कन्दनरहितः ॥ ६ ॥ तथा शास्त्रप्रकारेण । “प्रात-
 स्तवनपूर्वाणि” इत्युक्तस्यैवायंप्रपञ्चः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अहुतं स्खलितं अन्यथाहुतं वा । किंचन नाभूत् ।
 सर्वं होमादिकं । ब्रह्मवत् सन्नवत् । दृश्यते स्म । हि
 यस्मात् । क्षेमयुक्तं निर्विघ्नम् । चक्रिरे । अत्राहोमा-
 विकमन्त्रमेधीयं सूचितं । तेषां बहुत्वेन स्वालित्यादिसं-
 भावनया तत्परिहारस्य वक्तव्यत्वात् । तथाहुर्याशिकाः
 “पत्नीसंयजनान्ते हन्यमिष्टो मेतु संस्थिते ॥ प्रजापतिस-
 मे गीते बीजागणिकिर्मिर्तुषे ॥ अस्तंगते सहस्रांश्चावारु-
 ष्यान्त्यन्तमिर्मिताः ॥ षट्त्रिंशतमया सन्दीस्ता वन्तोऽभव-

यवोवृताः ॥ अप्राकृतैः स्रुवैर्दोषदण्डैः स्वदिरसंभवैः ॥
 सर्वांतरात्रिमन्त्रानिदशाज्यादीनि जुह्वति ॥ संख्याहु-
 तीस्ताः सकृदेव हुत्वा परार्धपर्यन्तमथक्रमेण ॥ हुत्वाऽश्व-
 नामप्रभृतीनि रात्रेश्लेषोक्तसङ्ख्याहुतिभिः समाप्यः”
 इति ॥ १० ॥ अथतत्राहोदानसमृद्धिर्दर्शयत्यष्टभिः—
 नतेष्वित्यादि । यद्यपिकीर्तितोमेयज्ञानंभोव्यं तथापि
 सर्वद्रव्यस्य वसिष्ठसात्कृतत्वेन न दोषः । तेष्वहस्सु यज्ञी-
 यदिनेषु । श्रान्तः पिपासितः । क्षुधितः दुःसुक्षितः ।
 न दृश्यते नाह दृश्यत । अशतानुचरः शतशिष्यरहितः
 ॥ ११ ॥ नाथवन्तः दास्ताः । शूद्रादय इति यावत् ।
 श्रमणाः दिगंबरः । “श्रमणावातवस्त्रनाः” इति निघ-
 ण्टुः । यद्वा “चतुर्थमाश्रमप्राप्ताः श्रमणानामते स्मृ-
 ताः” इति स्मृतिः ॥ १२ ॥ व्याधिताः संजातव्या-
 धयः । अनिशं भुञ्जमानानां भुञ्जानेष्वपि । यजमानस्य
 तृप्तिः अलं बुद्धिः । नासीदित्यर्थः । यद्वा रस्य तातिश-
 याद्भुक्त्यनन्तरमपि भोजनेच्छा जायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 तथा चक्रुः ददुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ विधिवत् पाकवि-
 ध्युक्तक्रमेण । सिद्धस्य पकस्य । अनेति लुप्तपृष्ठीविभ-

ति० यथेत्यस्यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शी० तत्र शगे । स्खलितं स्कन्धं । पात्रादिति शेषः ॥ १० ॥ ति० श्रान्तः
 स्खलितश्चाशक्तः ॥ ११ ॥ ति० ब्राह्मणा इति त्रैवर्णिकोपलक्षणं । द्विजत्वात् । शि० नाथवन्तः ब्राह्मणस्वा-
 मिकाः क्षत्रियविद्वद्ग्राह्य । तापसाः ब्रह्मचारिप्रवृत्तयः । नाशब्देन वर्णाश्रमबहिर्भूतपरिग्रहः । तुशब्देन यथेच्छलाभः ॥ १२ ॥
 ति० भोज्यसौघपातउदरपूर्तावपरिस्तातिशयलोभेन भानसीतृप्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । शि० भुञ्जमानानां भोज्यमानानां जना-
 नां तृप्तिर्नोपलभ्यते । एतेन भोज्यानामतिस्वादुत्वं ज्ञितं । किंच अमानानां गर्वरहितानां भोजनदातृणां अनिशं निरन्तरं भुञ्जि
 भोजनायां । भोजनदाने इत्यर्थः । अन्तर्भावितमिष्यर्षकमुज्जैर्भावेक्षि ॥ १३ ॥

[पा०] १ क.—स. यथा ब्राह्मण. २ क. च. छ. झ. ञ. ट. इदं श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते. ३ ख. चापि किंचन क—
 झ. वानकिंचन. ४ ख. वानकश्चन. क. झ. वानदृश्यते. ५ क. च. छ. झ. ब्राह्मणः कश्चित्. ६ ग. नावाद्कुशलस्तथा.
 घ. नानावारतस्तथा. ७ ट. नाथवन्तस्तु. ८ ट. वापि. क. नित्यं. ९ क. झ. श्रमणाश्चैव भुञ्जते. १० क. घ.—झ. ज्ञी-
 बाश्चाथतथैवच. ११ ट. भुञ्जमानानां.

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥
 अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥
 स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासते च तानन्ये समुष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्वहूनपि ॥ ग्राहुः स वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥
 दिवसेदिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥
 नापङ्कजविदत्रासीन्नात्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ २१ ॥
 ग्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्पृष्ठ बैल्वाः खादिरास्तथा ॥ तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे ॥ २२ ॥
 श्लेष्मातकमयस्त्वेको देवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥

किं कर्तव्यं । अन्नस्य स्वाद्यभक्ष्यलेख्यचोष्यभेदभिन्नस्य ।
 कृताः राशयः ॥ १५ ॥ सुविहिताः सुतर्पिताः ॥ १६ ॥
 अन्नं विधिवत् उपचारवत् । स्वादुच । अनेन तृप्ताः
 सः । अहो इदं वर्णितुं न शक्यं । इति द्विजर्षभाः प्रशं-
 सन्ति प्राशंसन् । तद्वाचः शुश्राव । “नतेष्वहस्सु”
 इत्यारभ्य प्रशंसाप्रकारो न तु कविदाक्यं । अनेन “ब्राह्म-
 णौ धीणा गाधिनौ गायतः” इत्यारभ्य “इत्यददा इत्यय-
 जया इत्यपच इति ब्राह्मणो गायत्” इत्युक्तस्तुतिश्रवणमु-
 क्तम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणान् ब्राह्मणेभ्यः । पर्यवेषयन्
 भक्ष्यान्नपानादीनि ति शेषः । समुष्टमणिकुण्डलाः उत्ते-
 जितरत्नकुण्डलाः । अन्ये पुरुषाः साहाय्यार्थं तान् सेव-
 न्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्मान्तरे सवनयोरन्तरालकाले ।
 धीराः धीमन्तः । वाग्मिनः पटुवाचः । विप्राः
 ऋत्विजः । परस्परजिगीषया बहून् हेतुवादान् ग्राहुः-
 स्य । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्तं । यथा “किं स्विदासीत्पूर्व-
 चित्तिः” इत्यादि होतृब्रह्मणोः प्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १९ ॥
 अथ “ऊमोर्व्याकव्याधिदैवत्यानि द्विनाराशंसनं प्रातः-
 सवनं द्विनाराशंसनं माध्यंदिनं सवनं सकृन्नाराशंसनं
 तृतीयसवनं” इति विहितानि त्रिकालकर्माणि दर्शयति-
 दिवसेदिवस इति । दिवसेदिवसे अश्वमेधाहेतुप्रत्यहं ।
 संस्तरे आसीर्णवर्हिषि । “संस्तरो प्रस्तराध्वरो” इत्य-
 मरः । सर्वकर्माणि ऊमादिदैवत्यकर्माणि । यथाशास्त्रं ।
 शृद्धैः प्रचोदिताः सन्तः । चक्रुः । “ऊमा ऊर्व्याश्च का-
 व्याश्च पितरः सवनत्रये” ॥ नाराशंसनं नाम सकृद्-

क्षिताप्यायितासादितचमसं ॥ २० ॥ अत्र यज्ञे ।
 अषडङ्गवित्कश्चिन्नासीत् । अन्नतश्च कश्चिन्नासीत् ।
 अबहुश्रुतश्च कश्चिन्नासीत् । तस्य राज्ञः । सदस्याः
 सदसिसमवेताः । द्विजाः । अवादकुशलाः नासन्
 ॥ २१ ॥ अथौपवसथ्यदिनकृत्यपश्चालं भवतुं यूपोच्छ्र-
 यणप्रकारमाह—ग्राह इति । श्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 यिस्मन् अश्वमेधे । यूपानामुच्छ्रयो यूपोच्छ्रयः । उच्छ्र-
 यः उत्क्षेपणं । उद्धृत्य स्थापनमिति यावत् । तत्कालोत्र
 लक्ष्यते । “यूपायोच्छ्रियमाणा यानुबूहि” इति प्रैषे प्रा-
 त्त्यर्थः । बिल्वस्य विकारा बैल्वाः । “बिल्वादिभ्यो-
 ऽण्” इत्यण् । बैल्वा यूपान् पृष्ठ उच्छ्रिता इति शेषः ।
 खादिरस्य विकाराः खादिराः । तथेति समुष्टये । खादि-
 रा यूपान् । तावन्तः षडेव । बिल्वसहिता इति खादि-
 राणां बिल्वसमीपवर्तित्वं न तु पर्णिनसमीपवर्तित्वमित्यु-
 च्यते । षट्खादि रायथा बिल्वसहिता भवन्ति तथोच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्यो ऽन्ये । पर्णिनः पर्णापला-
 शः “पलाशे किंशुकः पर्णी” इत्यमरः । तत्प्रकृतिकाः
 पर्णिन इत्युच्यन्ते । पर्णिनो यूपाः । तथा षट् उच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयः राज्जुदालविका-
 रः । एको यूपः उच्छ्रितः । देवदारुमयस्तथा देवदा-
 रुविकारश्च यूपोच्छ्रितः । अत्रैकत्वमविवक्षितं । द्वयोः
 श्रुत्या चोदितत्वात् । “राज्जुदालमग्निं मिनोति पौतुद्र-
 वावमितो भवतः” इति श्रुतिः । राज्जुदालः श्लेष्मातकः ।
 पौतुद्रवौ देवदारु । अथमत्र विन्यासक्रमः । राज्जुदालो-

शि० विधिवत् पाकशास्त्रोक्तविधिनिर्मितम् ॥ १७ ॥ ति० स्वलंकृता इति । अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारो ध्वनितः
 ॥ १८ ॥ शि० प्रचोदिताः प्रेष्य ब्रूहीत्यादि वैदिकशब्दैः प्रेरिताः । ते प्रसिद्धाः ॥ २० ॥ ति० श्लेष्मातकः रज्जुदालः । तन्मय
 एको यूपः । अश्वमेधेदिष्टः उपदिष्ट इत्यर्थः । शि० अग्निघ्नः अग्निसंमुखवर्ती ॥ २३ ॥

[पा०] १ ज. उपासते तथान्येच. २ क—क्ष. ग्राहुः शुवाग्मिनो. क. ख. ग्राहुः स्ववेदकुशलाः. ३ क. ग—छ. क्ष.
 मयोविष्टो. ट. मयोऽमिष्टो. ज. मयश्चैव.

कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालंकृता भवन् ॥ २४ ॥
 एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशतिरेकैकं समलंकृताः ॥ २५ ॥
 विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टाश्रयः सर्व एव शृङ्गणरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥
 आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥
 इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ॥ चित्तोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि ॥ २८ ॥

मिश्रः अग्नौ तिष्ठतीत्यमिश्रः। अग्निशब्देनाग्निस्थानवेदिरु-
 च्यते । “अर्धमन्तर्वेदिमित्युयादर्थबहिर्वेदि” इति श्रुतेः ।
 सोमिष्टः प्रथमयूपः “तानमिष्टप्रथमान्मन्त्रेण छिनत्ति”
 इति सूत्रान् । तस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्देवदारुयूपौ तेषां त्र-
 याणां दक्षिणतस्त्रयोर्बैल्वाः उत्तरतस्त्रयः । तेषां त्रयानां
 दक्षिणतस्त्रयः स्वादिरा उत्तरतस्त्रयः । तेषां पञ्चवशानां
 दक्षिणतस्त्रयः पालाशाः उत्तरतस्त्रयः । प्रथमं पालाश-
 षट्समन्ते बिल्वषट्का । सर्वधा स्वादिरा एव बिल्वसहि-
 ताः न पुनः पालाशाः । तमिममर्थमन्यकारो बिल्वस-
 हिता इत्युच्यते । आपस्त्वबश्वासूत्रयत् । “राज्जुदा-
 लमेकविंशत्यरत्नसंमिनोति पौतुद्रवावमितस्त्रयोर्बैल्वा-
 दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः स्वादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तर-
 तस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः” इति । एवं यू-
 पाणां मुच्ययणक्रममुक्त्वा तेषामन्तरालप्रदेशविस्तारं दर्-
 शयति—द्वाविति । तत्र यूपेषु । द्वौ द्वौ बाहुव्यस्तौ परिम-
 हौ विहितौ कृतौ । व्यस्तौ बाहु बाहुव्यस्तौ ताभ्यां प-
 रिमहः स्पर्शो योस्तौ । द्वौ द्वौ यूपौ व्यस्तबाहुस्पृश्यौ वि-
 हितौ । व्याममात्रान्तरप्रदेशावित्यर्थः । तथा हर्षमनि-
 र्णयकारः । “षण्णवत्यङ्गुलबाहुदण्डमष्टोत्तरतुवा ।
 यूपान्तरालं तन्मात्रमभ्यधेयमेवमाह्वरतौ” इति ॥ २३ ॥
 यूपनिर्माणमाह—कारिता इति । एते सर्वे यूपाः शास्त्रज्ञैः
 यज्ञशास्त्रज्ञैः । यज्ञकोविदैः यज्ञप्रयोगकुशलैः । का-
 रिताः काञ्चनैः काञ्चनपटैश्चालंकृताः । भवन् “बहु-
 लंछन्दस्य माङ्गयोगेपि” इत्यङ्गभावः । अलंकारोपि किं-
 शास्त्रीयः नेत्याह—तस्य यज्ञस्य शोभार्थमिति । यज्ञभूमेः
 शोभार्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषां सङ्ख्याप्रमाणे दर्शयति—
 एकविंशतीति । ते यूपाः । एकविंशति “सुपांसुलुक्”
 इत्यादिना सुलोपः । एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यर-

ह्युभयता इत्यर्थः । “एकविंशत्यरत्नयश्चमेघस्य” इति-
 श्रुतेः । “चतुर्विंशत्यङ्गुलयोरग्निः” इति सूत्रं । एकविं-
 शतिरिति कारलोपबहुवचने ञ् । एकैकमिति सामा-
 न्येन पुंसकं । एको यूप एकेन वाससेतिक्रमेण सर्वे पि वा-
 सोभिरलंकृता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यूपस्थापनविशेषमुक्त्वा-
 नुवादपूर्वमाह—विन्यस्ता इति । शिल्पिभिः सुकृताः
 सुसुकृताः अन्यूनातिरिक्तया कृताः । दृढाः सुषिरा-
 दिदोषरहिताः । अष्टाश्रयः अष्टकोटयः । “स्त्रियः पा-
 ल्यभिकोटयः” इत्यमरः । शृङ्गणरूपसमन्विताः यूपा-
 भ्यञ्जनेन स्निग्धरूपयुक्ताः । सर्वे एव विन्यस्ताः स्था-
 पिताः । यद्वा । “प्राप्ते यूपोच्छ्रये” इत्यादिश्लोकत्रय-
 मेकान्वयः । शास्त्रज्ञैः कारिता बैल्वादयः सर्वे एते काञ्च-
 नालंकृताः भवन्निति यूपनिर्माणमुक्तं । एकविंशतीत्य-
 नेन संख्याप्रमाणे दर्शयति । विन्यस्ता इत्यनेन स्थापनमु-
 च्यते ॥ २६ ॥ यूपान्वर्णयति—आच्छादिता इति ।
 दिविसप्तर्षय इव ते यूपा विराजन्ते स्म । दीप्तिमास्ते दृष्टा-
 न्तः । सप्तानां सप्तानां वा ॥ २७ ॥ यूपोच्छ्रयपूर्वभा-
 विचयनमाह—इष्टका इति । शुल्बकर्मणि यज्ञकर्मणि ।
 “शुल्बं ताम्रेयज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” इति वैजय-
 न्ती । प्रकृते चयनं विचक्षितं । शुल्बमेकसरारज्जुः ।
 शुल्बसाध्यं कर्म शुल्बचयनं । अतएवाह रुद्रवृत्तः ।
 “रज्जुनां विहरणसाधनत्वादेतत्कर्म शुल्बमाचष्ट आचा-
 र्यः” इति । तत्र कुशलैः ब्राह्मणैः । यथान्यायं यथाशा-
 स्त्रं । प्रमाणतः प्रमाणेन । विशिष्टा इष्टकाः कारिताः ।
 अत्र सूत्रं “पादमात्रोर्धमात्रोऽणुकमात्रं क्रजुरेखादक्षि-
 णावृता सव्यावृता रुयालिखिताश्च” इति । अग्निः अ-
 न्याधारवेदिः । चितः तामिरिष्टकामिः कृतचयनः ।

ति० शास्त्रज्ञैः शास्त्रशिल्पशास्त्रं शुल्बशास्त्रं च ॥ २४ ॥ ति० महोच्छ्रयपरीणाहो यूपोऽन्यः सर्वकाञ्चनः । यज्ञे समभवत्तत्र शो-
 भार्थमुपकल्पितः । इति कवित्याजः ॥ २५ ॥

[पा०] १ शोभनार्थं यज्ञः २ घ. क. शृङ्गणरूपः ३ ग. घ. ज. गन्धैश्च भूषिताः ४ क. क. त. कुशलैः शिल्पकर्मणि.
 च. छ. कुशलैरेव कर्मणि.

स चित्तो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥
 नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥
 शामित्रे तु ह्यस्तत्र तथा जलचराश्च ये ॥ ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥
 पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ॥ अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३२ ॥
 कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः ॥ कृपाणैर्विशशासैर्न त्रिभिः परमथा मुदा ॥ ३३ ॥

अभूत् ॥ २८ ॥ चयनसंस्थानमाह—सचित्तइति । सः चित्तः चयननिर्वर्त्योभिः । राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य । अनेन पूर्वमनेकधानुष्ठितक्रतुत्वं सूच्यते । कुशलैः रीतिभेदविनाचयननिर्माणसमर्थैः । द्विजैः ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिः । संचितः सम्यग्यथाशास्त्रंचितः । कथंचितइत्यत्राह—गरुडइति । गरुडः गरुडाकारः । पक्षोपुच्छंचप्रसार्याधोवीक्षमाणः प्राङ्मुखंतिष्ठन्गरुडइवस्थितः । “इयेनचितंचिन्वीत” इतिश्रुतौश्येनशब्दोगरुडपरएव । “मुपणोसिगरुडान्” इति मन्त्रलिङ्गात् । यद्वा । गरुडः गरुडप्रतिकृतिः । “जीविकार्येचापण्ये” इतिवासुदेवादिवत्प्रतिकृतौविहितसकनोलुपू । रुक्मपक्षः स्वर्णगर्भपक्षः । “सहस्रं हिरण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निप्रोक्षति” इतिसूत्रात् । त्रिगुणः त्रिगुणप्रस्तारः । प्रकृतौषट्प्रस्तारात्मकस्यचित्ताग्नेरश्वमेधैत्रिगुण्यविधानात् । “षट्चितयोभवन्ति” इतिश्रुतेः । “प्रिस्तावोभिर्भवतीत्यश्वमेधेविज्ञायते” इतिसूत्राच्च । अतएवअष्टादशात्मकः अष्टादशप्रस्तारात्मकः । ननु षट्प्रस्तारात्मकस्यचित्तस्यत्रैगुण्यविधानेनैव अष्टादशप्रस्तारात्मकत्वं सिद्धं किं पुनस्तदुपदेशेन । उच्यते । त्रिगुणइत्युक्तेष्वष्टादशात्मकत्वं प्रतीयते । तैत्तिरीयके “षट्चितयोभवन्ति” इतिविधानात् । तदिदं वाजसनेयकपक्षावलंबनं योतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः । एवंभूतञ्चितइत्यन्वयः ॥ २९ ॥ अथपूर्वोक्तेषुयूपेषुपशुनियोजनमाह—नियुक्ताइति । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य । प्रचोदिताः विहिताः । पशवउरगाः पक्षिणश्च । तत्तदैवतंइन्द्रादिदेवतां उद्दिश्यतत्रयूपेषु नियुक्तावद्वाः । यूपेष्वित्यारोकाणामुपलक्षणं । “यूपेषुभ्राम्यान्पशून्त्रि-

युजन्ति । आरोकेष्वारण्यान्धारयन्ति” इतिश्रुतेः । अत्राश्व्यानामुरगादीनांनियोजनं पश्वरद्वारा । एतेचपशवस्तत्तदैवताश्च “इन्द्रायराज्ञेसूकरः” इत्याद्यनुवाकेषुप्रतिपाद्यन्ते ॥ ३० ॥ तत्र “पर्यभिकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यार्हिसार्यै” इतिश्रुतेरारण्यान्पशून्पर्यभिकृतानुत्सृज्य भ्राम्याणांपशूनां शामित्रेनियोजनमाह—शामित्रेत्येति । तुशब्देनारण्येभ्योवैलक्षण्यामुच्यते । हयःअश्वमेधीयः । येजलचराःकूर्मादयः तेच तदन्यत्सर्वंच भ्राम्यपशुजातं तत्र यज्ञे तदा विशसनकाले । ऋत्विग्भिः शामित्रे विशसनकर्मणि । शास्त्रतोन्नियुक्तं ॥ ३१ ॥ यूपनियुक्तानांपशूनांसंख्यामाह—पशूनामिति । तत्रयूपेषु । पशूनां त्रिशतं नियतंबद्धं । तदाराज्ञोदशरथस्य अश्वरत्नोत्तमं अश्वश्रेष्ठोत्तमंचनियतं । त्रिशतमितिप्रधानापेक्षया । अधिकानामपिश्रवणात् । तथाह भास्करः “अश्वमेधपशुसङ्ख्यातुपञ्चशतमेकोनविंशतिश्च” इति । अश्वरत्नोत्तरइतिपाठे रत्नोत्तरोत्तरप्रधानोश्वइतिपरनिपातेनयोजना । तथाहभास्करः “सौवर्णान्महिषी मणीन्दशशतानस्थायवत्यावहाद्वावाता वयते मणीन्दशशतान्प्रत्यग्वहाद्वाजतान् ॥ प्रत्यक्शोणिसहस्रमेवपरिवृत्त्यस्यावयेन्मौक्तिकान्सख्यः शङ्खमणीनयैषुसमुपग्रन्थ्यविस्तृतयः” इति । आवयति वतान्करोति ॥ ३२ ॥ मृताश्वोपचारमाह—कौसल्येति । कौसल्या महिषी । तत्र शामित्रप्रदेशे । तं मृतंहयं । समन्ततः परिचर्य प्रदक्षिणाप्रदक्षिणंसंचार्य । अत्रसूत्रं “दक्षिणान्केशपक्षानुद्रव्यसव्यान्प्रमध्य दक्षिणानुरूताघ्नाना इदंमध्विदंमध्वितिजपन्त्यः स्त्रियोमहिष्याश्वतृवरगोमृगाणांपरिक्रम्य सव्यानुद्रव्य दक्षिणान्प्रमध्य सव्यान्-

ति० सचित्तः अभिः । संचितः स्थापितः । कथंचितइत्यत्राह । गरुडः गरुडसंस्थानः । रुक्मपक्षः “सहस्रं हिरण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निप्रोक्षति” इतिसूत्राद्वक्मपक्षलमितिकेचित् । अत्रपक्षे “त्रिगुणोष्टादशात्मकः” इत्यस्यासामञ्जस्यंमत्वा वितदेशविशेषणानीमानि । स्वर्णैश्चक्राभिःपक्षनिर्माणहृक्मपक्षलमित्यन्वये । ति० रुक्मपक्षः सुवर्णमयपक्षविशिष्टः ॥ २९ ॥ ती० परिचर्यप्रोक्षणादिभिः संस्कृत्य । एवं कृपाणैर्विशशासेति असिनिर्वधंचकारेत्यर्थः । मुनिभावप्रकाशिका कृपाणैः कायुधैः । त्रिभिः मन्त्रैः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ व. उ. ज. झ. ऋत्विग्भिः सर्व. २ अ. शास्त्रतस्ततः. ३ अ. यूपेषु नियोजितम्.

पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥
 होताऽध्वर्युस्तथोद्गाता हस्तेन समयोजयन् ॥ महिष्या परिवृत्त्या च वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥
 पतत्रिणस्तस्य वपायुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ॥ ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥
 धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्मायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥
 ह्यस्य यानि चाक्रानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्यन्ति विधिर्वैत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥

रुनाग्नानां सकथीरवधून्वन्यस्त्वप्रदक्षिणं परिभ्रम्य प्र-
 दक्षिणमभ्रतोयथापुरस्ताच्चवक्तुवः संपादयन्ति” इति ।
 कृपाणैस्त्रिभिस्त्रिभिरसिः सौवर्णीभिः सूचीभिः एनं पर-
 मयामुदा निरवधिकभ्रष्टया । विशशास असिपथा-
 न्कल्पयामास । कौसल्येति इतरासामुपलक्षणं । “सौ-
 वर्णीभिः सूचीभिः पद्मयोग्यस्यासिपथान्कल्पयन्ति प्रा-
 क्रोडात्प्रत्यङ्गीभिः” इति सूत्रात् । क्रोडं वक्षः ॥ ३३ ॥
 महिष्याः कर्तव्यांतरमाह—पतत्रिणेति । तदा विशस-
 नोत्तरकाले । कौसल्या । धर्मकाम्यया धर्मसिद्धीच्छ-
 या । काम्यजन्तादकारप्रत्ययेटाप् । सुस्थितेन सुस्थि-
 रेण । चेतसा उपलक्षितासती । शवस्पर्शकुत्सारहिता-
 सतीत्यर्थः । पतत्रिणा अश्वेन । सार्धं एकारं रजनीमवस-
 त् । अत्रसूत्रं “अंबेअंबाल्यं विके इति जपन्ती महिषी
 अश्वमुपसंगम्य गणानां त्वाराणपतिं हवामह इत्यभिप्रथ्य ।
 वत्सकप्योर्गुदं हेहीति प्रजनने प्रजननं संनिधायोपविश-
 ति । सुभगेकापीलवासिनीति क्षौमेन वाससाध्वर्युर्महि-
 षीमश्वं च प्रच्छाद्य वृषावारेतोधा रेतो दधात्विति जपत्वा-
 भीमप्रस्तां त्रिमृत्विजो यजमानं जगारयन्ति” इति ॥ ३४ ॥
 तादात्विकदक्षिणामाह—होतेति । तथेत्यनुक्तसमुच्च-
 यार्थः । ब्रह्माचेत्यर्थः । एते ब्रह्मादयश्चत्वारः प्रधानर्त्वि-

जो महिषीपरिवृत्तिभ्यांसह वावातामपरां पालाकलीं
 च । राज्ञोदक्षिणार्थं परिगृह्य । हस्तेन समयोजयन् ।
 रमणवद्वस्तेन गृह्णित्यर्थः । अत्रश्रुतिः “अंबेअंबा-
 ल्यं विके इति पत्नीमुदानयति” इत्यादि । उदानयति
 हस्तेन गृह्णातीत्यर्थ इति भास्करः । सूत्रं च “महिषीं ब्रह्म-
 णे ददाति वावातां होत्रे परिवृत्तिमुद्रात्रे पालाकलीमध्वर्य-
 वे” इति । पश्चात्प्रतिनिधिद्रव्यदानेन निवर्त्येरन् ।
 “कृतमिषेकामहिषीपरिवृत्तिरुपेक्षिता । वावाताभो-
 गिनीपात्रप्रदापालाकलीमता” इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥
 तस्य पतत्रिणः अश्वस्य । “पतत्रीपक्षितुरगौ” इत्यम-
 रः । वपां वपास्थानीयां तेजनीं । “नान्धस्ववपाविद्य-
 ते” इति सूत्रात् । “नान्येषां पशूनां तेजस्या अवद्य-
 न्यवधान्यश्वस्य” इति श्रुतेश्च । उद्धृत्य आदाय । निय-
 तेन्द्रियः एकाग्रः । परमसंपन्नः परमेष्ठिप्रयोगचातुर्ये-
 ण संपन्नः । ऋत्विक् अध्वर्युः । शास्त्रतः श्रपयामास
 पपाच । आपाके । शास्त्रं च स्वयमेव वक्ष्यति प्रश्नेति ॥ ३६ ॥
 अथ वपाहोमं सूचयन्नाह—धूमेति । नराधिपः दशर-
 थः । यथाकालं होमकालमनतिक्रम्य । यथान्मायं
 यथाशास्त्रं । आत्मनः पापं निर्णुदन् निवर्तयन्सन् ।
 वपायाधूमगन्धं जिघ्रति स्म ॥ ३७ ॥ वपाहोममुक्त्वा

ति० पतत्रिणेति । पुराअश्वानां पक्षाः सन्तीति प्रसिद्धैर्बवाहः ॥ ३४ ॥ ति० अथहोत्रादयः । महिष्या कृताभिषेक्या ।
 परिवृत्त्या राज्ञोभोगाद्वह्निं कृतयादास्याचसद् । वावातां राज्ञोवद्वस्तेन गृह्णित्यां । अश्वेन समयोजयति संबन्ध इति केचित् । अपरे
 तु वावाताशब्देन होममध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपश्चिकास्यद्वाविंशत्स्वस्थवावातेति प्रती-
 कव्याख्यानावसरे । राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियाः । उत्तममध्यममधमजातीयाः । तासां मध्ये उत्तमजातेः क्षत्रियायामहिषीति नाम ।
 मध्यमजाते वैश्यायाः वावातेति । अधमजातेः शूद्रायाः परिवृत्तिरिति । अतएवाश्वत्थालयसूत्रे दशमाध्याये अधमस्वस्थवावातेति-
 प्रतीकं दृष्ट्वा द्वितीयाभार्येति व्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता । शि० रात्रिवासोत्तरकालिकं होत्रादिकृत्य लमाहोतेति । होत्रादयश्चयः ।
 तथाशब्देन ब्रह्माच । महिष्या कृताभिषेक्या । परिवृत्त्या उपेक्षितया च सहितां वावातां भोगिनीं । अपरां पालाकलीं च । इयेना-
 श्वेन समयोजयन् । अश्वान् संयोजनरूपनिर्धिकारयामासु रित्यर्थः । तथाशब्दश्चार्थः । एतेन “महिषीं ब्रह्मणे ददाति वावातां होत्रे
 परिवृत्तिमुद्रात्रे पालाकलीमध्वर्यवे” इति सूत्राण्युपपन्नस्य पत्नीदानपरत्वेन व्याख्यानं प्रत्युक्तं । दानस्याप्राप्त्युक्तेः । अप्याहारे गौर-
 वाच । हस्तेन समयोजयति तिपाठे तु ह्यहस्तेनेत्यर्थः । पशूनामभिप्रादयोर्हस्तत्वात् । अतएव हस्तेन समयोजयति तिपाठेन न
 विरोधः ॥ ३५ ॥ शि० पापं प्रकटपुत्रविशेषहेतुत्वेन प्रतीयमानविघ्नविशेषं ॥ ३७ ॥ शि० समस्ताः मिलिताः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ज. सत्कृतेन च. २ क.—ड. छ. अ. हयेन. ३ ख. क. छ. ज. झ-परिवृत्त्या. ४ ख. ग. च. जिघ्रन्ति स्म-
 नराधिपाः. ५ ख. घ.—झ. ट. निधिवत्समस्ताः.

पुष्पशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥

ज्योतिष्टोमः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥

उक्तं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ ४० ॥

कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विजिष्वैवमसोर्यामो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥

प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥

उद्गात्रे वै तयोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ॥ ह्यमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥

अङ्गहोममाह—इत्येति । सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्र गु-
र्वक्षरमार्थः । सर्वाणीत्यनेन सर्वस्य द्रुतत्वेन शेषभक्षणं
नास्तीत्युक्तं । अङ्गहोमफलं श्रूयते । “अङ्गे अङ्गे वै पुरुष-
स्य पाप्मोऽपक्रुष्टः । अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन सुभ-
ति” इति । यजमानस्य सर्वपापं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
पूर्वशास्त्रतः प्रपद्यामासेत्युक्तं तदवदानमाह—पुक्षेति ।
अन्येषां यज्ञानां संबन्धि हविः वपा । पुक्षशाखासु
क्रियते अवदीयते । अश्वमेधस्य यज्ञस्य भागः हविर्भा-
गः । वैतसः वैतसेकटे अवदातव्यो भवति । शैषिकेण ।
अत्र यज्ञशब्देन पशवो लक्ष्यन्ते । तथाच श्रुतिः “पुक्ष-
शाखासु अन्येषां पशूनामवचन्ति वैतसशाखायामश्व-
स्य” इति । अत्र वैतसशाखाशब्दो वैतसकटपरः । यद्वा
वैतसस्य शाखा वैतसी वैतस्यां संस्कृतो वैतसः । “यस्ये-
ति च” इतीकारलोपः । वैतसकटस्तु पश्चादादित्यर्थः ।
“वैतसः कटो भवति अप्सु यो निर्वाश्वः अप्सु जो वैतसः
स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति” इति श्रुतेः । “वैतसकटेऽ
श्वं प्राश्वमासादयति” इति सूत्राच्च । अतो वैतसकटे व-
पावदानमिति व्याख्यानं चिन्त्यं ॥ ३९ ॥ अत्र सवनीय-
विनानिकतीत्याकाङ्क्षायामाह—अथ हति । “अश्वमेध-
स्य ग्रीणिसवनीयान्यहानि” इति कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः
तन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च । अश्वमेधः ज्यहः सङ्ख्या-
तः । अश्वमेधस्यानेकाहसाध्यत्वेऽपि सवनीयाहानां प्रा-
धान्यात्तद्वहः । ग्रीणि अहानियस्य सज्यहः । “अश्व-
सन्वव” इत्यत्र योगविभागाद्वा । इदमर्थमेकं वाक्यं ।
तान्यहानि परिगणयति—चतुष्टोममिति । त्रिवृत्पञ्चदशः

सप्तदश एकविंश इति स्तोमचतुष्टययुक्तत्वादभिष्टोमश्चतु-
ष्टोम इत्युच्यते । तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः । एक-
विंशोक्त्ययुक्तत्वादुक्तमिति ज्योतिष्टोमस्य द्वितीयासं-
ख्या तद्युक्तद्वितीयमहः । सर्वस्तोमोतिरात्रः तद्युक्तमु-
त्तरमहः । द्वितीयादुत्तरं तृतीयमह इत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवम-
श्वमेधस्य ज्यहत्वेन त्रयाणां कर्तव्यत्वेऽपि प्रकृतेऽश्वमेधेशा-
खान्तरदर्शनात् विहिता अन्येषां बहवः कतवो राजाका-
रिता इत्याह कारिता इत्यर्थेन ॥ ४१ ॥ केते कतव इत्यपेक्षा-
यामाह—ज्योतिष्टोमेति । अतिरात्राविति द्विवचनेन त-
स्यावृत्तिरुच्यते । विनिर्मितौ अनुष्ठितौ । अन्यत्रापि विभ-
क्तिविपरिणामेनायं शब्दः अनुषज्यताम् । उक्तदिनत्रयादु-
त्तरेष्वहस्तज्योतिष्टोमादयः षट्कतवः कारिता इत्यर्थः ।
शास्त्रान्तरे ज्योतिष्टोमादीनामपि विहितत्वेन षोडशि-
ग्रहणवत्तेषामप्यनुष्ठाने महानभ्युदय इति मन्वानेन राजा
तेपिकारिता इत्यर्थः । अत्र च यनयूपोच्छ्रयपशुनियोज-
नवपाहोमचतुष्टोमसवनानि क्रमेण वक्तव्यानीति तत्क्रमे-
ण श्लोकाः पठितव्याः व्युत्क्रमपाठो लोखकप्रसादकृतः ।
कुरिषेरेव वा क्रमसंविदक्षन्प्रणिनाय ॥ ४२ ॥ अथ-
दक्षिणादानमाह—प्राचीमिति । द्वयमेकं । स्वकुलस्य
इक्ष्वाकुकुलस्य वर्धनः । बहुदक्षिणादानं पुचितमि-
क्ष्वाकुकुलस्येति भावः ॥ ४३ ॥ एतावदक्षिणादाने किं
प्रमाणं तत्राह—एषादक्षिणा । विनिर्मिता विहिता ।
“प्रतिदिशं दक्षिणां ददाति प्राचीं दिग्घोतुं दक्षिणां ब्रह्मणः-
प्रतीच्यध्वर्यो रुदीच्युद्गातुः” इत्यादिसूत्रेणैति शेषः ।
स्वयंभूविहिते ब्रह्मनिर्मिते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृज-

शि० तानेव गणयन्नाह ज्योतिष्टोमेति । ज्योतिष्टोमायुषी अभिष्टोमायुष्टोमौ प्रथमद्वितीयौ । अतिरात्राविति द्विवचनात्तेना-
तिरात्रद्वयलाभः । तृतीयचतुर्थौ चेत्यर्थः । निर्मितौ विधिना संपादितौ । पञ्चमोऽभिजिष्व । षष्ठो विजिष्व । आसोर्यामौ सप्तमाह-
मौ च । महाक्रतुः जातावेकवचनं । एते महाक्रतव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. छ. झ. अश्वमेधस्यैकस्य. २ ख. घ. च. अभिष्टोम. ३ ज. रात्रं च निर्मितम्. ४ ग. ज. असो-
र्यामौ. ५ ड. मसोर्यामौ. ६ क.—घ. च. छ. ज. स्वयंभूविहिते.

ऋतुं समाप्य तु तथा न्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा घरां तां ऋतुवर्धनः ॥ ४५ ॥
[एवं दत्त्वा ग्रहणोऽभूच्छ्रीमानिश्वाकुनन्दनः ॥] ॥ ४६ ॥

ऋत्विजश्चाब्रुवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् ॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ ४७ ॥
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स पालने ॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥
निष्क्रम्य किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥

मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारमैः ॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥
दश कोटीस्सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ॥ ऋश्यश्रुक्नाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ५२ ॥
ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रैविभागं द्विजोत्तमाः ॥ सुप्रीतमनसस्सर्वे प्रत्युचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५३ ॥
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ जांबूनदं कोटिसङ्ख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ५४ ॥
दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ [कैश्वनानां शतोपेतं नवरत्नैः समाहितम् ॥]
कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५५ ॥

ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५६ ॥
तस्याशिषोषं विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥ ५७ ॥
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ पापापहं स्वर्नयनं दुष्करं पार्थिवर्षमैः ॥ ५८ ॥

३० इतिश्रुतेः ॥ ४४ ॥ ऋतुमित्यादिश्लोकद्वयमेका-
म्वयं । न्यायतः शास्त्रतः । हि यस्माद्राजादौ तस्मा-
दृत्विजोऽब्रुवन्मित्यन्वयः । यद्यपि “महापृथिवीनदे-
या” इतिइदंनिषिद्धं तथाप्यत्रप्रदेशविशेषएवदत्तइति
ज्ञेयं । प्रतिषेधवदप्रविधेरपिदर्शनात् । केसरिदानवद्वि-
कल्पोवा ॥ ४५-४७ ॥ नभूम्येतिसार्धश्लोकः ।
अशक्तौहेतुः—रताइति । स्वाध्यायकरणे स्वाध्या-
याध्ययने । कथं दशस्य पुनरपहारस्तत्राह—निष्क्रम्य-
मिति । निष्क्रम्यं मूल्यं । कृत्स्नपृथिव्यामूल्यं कुतो लभ्य-
तेतत्राह—किञ्चिदिति । यथोपपन्नमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
किञ्चिदित्यस्यप्रपञ्चः—मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं ।
समुद्यतं समुपस्थितं ॥ ४९ ॥ नरपतिरेवमुक्तः सन् । दश
शतसहस्राणि दशलक्षमितियावत् । ददौ ॥ ५० ॥
दशोत्तरार्धमेकं वाच्यं । नृपइत्यस्यपूर्वश्लोकस्थस्यात्रान्व-
यः । अतुर्गुणं चतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्ररजतानिप्र-

तिनिधित्वेनदत्तानि नतुदक्षिणात्वेन । अतः “तस्मा-
द्विरजतमदक्षिण्यं” इतिश्रुत्यानविरोधः ॥ ५१ ॥ सर्वे
ऋत्विजः सहिताः सन्तः । वसु दक्षिणाप्राप्तधनं ।
अंशीकृत्यादानाय ऋश्यश्रुक्नाय वसिष्ठायचददुः ॥ ५२ ॥
न्यायतः शास्त्रतः । “यावदध्वर्यवेददातितदर्थप्रतिप्र-
स्थात्रे तृतीयनेष्ट्रे चतुर्थमुष्ट्रे एतेनेतरेषां दानमुक्तं भव-
ति” इत्युक्तक्रमेण । ततः ऋश्यश्रुक्वसिष्ठमुखेनप्रवि-
भागंकृत्वा सुप्रीतमनसः प्रत्युचुः । सुप्रीतमनसइति-
विशेषणेन सर्वेवयंप्रीताः स्मृतिप्रतिवचनप्रकारोवग-
न्यते ॥ ५३ ॥ प्रसर्पकेभ्यः यज्ञदर्शनार्थमागत्येभ्यः ।
“यावन्तोवैसदस्यास्तेसर्वेदक्षिण्याः” इतिश्रुतेः । जां-
बूनदं जंबूनदीप्रभवमितिहिरण्यविशेषणम् ॥ ५४ ॥
हस्ताभरणंयाचमानायकस्मैचिदरिद्राय तदेवददावि-
त्यर्थः ॥ ५५ ॥ ततः । यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
तस्य तस्मै ॥ ५७ ॥ पापं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरि-

वि० सुवर्णं षोडशमापकं । चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटिं ॥ ५१ ॥ ति० अथ सर्वेदक्षिणादानानन्तरं । याचमानायददित्वाय
कस्मैचित् दत्तव्यवस्त्रन्तरामावात् हस्ताभरणमेवददौ ॥ ५५ ॥ ति० इत्तरं प्राकृतैराजभिः अप्राप्तसमाप्तिकं ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. च. ज. श. समाप्यद्वैतदा. २ व. श. तांकुलवर्धनः. ३ ख. क. च. छ. झ. इदमर्धमधिकं दृश्यते. ४ ख. सुवर्णं वाच-
यत्समुपस्थितम्. ५ ख. कलिगर्भा. ६ ज. इदमर्धमधिकं दृश्यते. ७ क. क. च. छ. झ. प्रीतेषु विधिवद्विजेषु. ८ क. च. झ. हर्ष.
व्याकुलितेन्द्रियः. छ. हर्षव्याकुलितेक्षणः. ९ क. छ. झ. विविधाभ्राह्मणैः. १० क. च. झ. पतितस्य च. ११ क. क. च. छ. झ. दुस्तरं.

ततोऽब्रवीद्विश्वशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ॥ कुलस्य वर्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५९ ॥
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्बहाः ॥ ६० ॥

[सं तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ॥

जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृद्वपशृङ्गं पुनरप्युवाच] ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

कश्यपश्चैकदशरथस्य पुत्रेष्टिप्रारंभः ॥ १ ॥ अत्रान्तरे देवैर्ब्रह्माणं प्रतिरावणकृतलोकपीडाप्रकारमर्णनपूर्वकं तद्बोधोपायकल्प-
नाप्रार्थना ॥ २ ॥ अत्रान्तरे च दृष्टासमागतं विष्णुप्रतिग्रहादिभिर्दशरथगृहेऽवतारप्रार्थनापूर्वकरावणवधप्रार्थना ॥ ३ ॥
विष्णुनारायणप्रतिरावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकं समाप्तासम् ॥ ४ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा ॥ किञ्चिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
ततः प्रारब्धवानिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ जुहाव चाग्नौ तेजसी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥

तजपहन्तीति पापापहम् । “अपेक्षेतमसोः” इतिह-
न्तेर्हप्रत्ययः । तमः पर्यायोत्र पापशब्दः । स्वनयनं
पुत्रप्रापणद्वारास्वर्गप्रापकं । इतरैः पार्थिवर्षभैः दुष्क-
रं । न विद्यते उत्तममस्यादित्यनुत्तमं सर्वोत्तमं । यज्ञं
अथमेधं । प्राप्य प्रीतमनाः बभूवेति शेषः ॥ ५८ ॥
एवंपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणक्षमेभग-
वदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधे निवृत्ते साक्षा-
द्भगवदाराधनं पुत्रप्राप्तिकारणं कृतुमुमोक्तं मनसि नि-
धाय ऋश्यशृङ्गमर्थयते—तत इति । कुलस्य वर्धनं
पुत्रोत्पत्तिहेतुभूतं कर्मैत्यर्थः । त्वं तु कर्तुमर्हसीत्यन्ते इति
रव्याहार्यः ॥ ५९ ॥ पुत्रीयं कर्म करिष्ये सुताश्च भ-
विष्यन्तीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ दशरथाराधनव्याजेन साधुलोकैरक्षणाय भूमा-
ववतितीर्षुर्भगवानानुषङ्गिकदुष्कृद्दिनाशाय देवैरभ्य-
र्ध्यते पञ्चदशे—मेधावीत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरं ।
मेधावी मेधा धारणक्षमाधीः तद्वान् । “अस्मायामे-
धासजो विनिः” इति विनिप्रत्ययः । वेदज्ञः अथर्व-
णवेदज्ञः । सः ऋश्यशृङ्गः । किञ्चिद्व्यात्वा किं कर्म क-
र्तुमत्रोचितमिति क्षणं विचिन्त्य । मेधावितया । ततः स-
दुत्तरक्षण एव । लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृतिः सन् । तं नृपं ।
इदमुत्तरमब्रवीत् । द्विकर्मकोऽब्रुविः ॥ १ ॥ पुत्रीयां
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां । “पुत्राच्छच” इति छप्रत्ययः ।
इष्टिं यागविशेषं । ते पुत्रकारणात् पुत्रनिमित्तं ।
“निमित्तकारणहेतुपुसर्वासांप्रायदर्शनं” इति पञ्चमी ।
करिष्यामि इत्युक्तवान् ॥ २ ॥ मन्त्रदृष्टेन वेदावगते-
न । कर्मणा । अग्नौ जुहावच । शास्त्रदृष्टक्रमेण एकामा-
हुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ एतच्छेषं “ततो वै यजमा-

ति० पुनरप्युवाच पुत्रजनककर्मणे पुनरपि प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इति चतुर्दशसर्गः ॥ १४ ॥

शि० ततः सकलयागविस्तारकर्ता ॥ १ ॥ शि० प्रोक्तैः पुत्रेष्टिसाधकावेन निर्णीतैः ॥ २ ॥ शि० ततः स्वांशभूतसस्यलो-
कादिस्थब्रह्मादिद्वाराजगत्पञ्चमादिविस्तारकर्तारः साकेतस्थब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सगन्धर्वाः गन्धर्वसहिता देवाश्च । सिद्धाः सिद्ध-
गणाश्च । परमर्षयश्च भागप्रतिग्रहार्थं यथाविधिसमवेताः प्रकटीभूय यागे स्थिताः । वैश्वदेवार्थं । सच हीनेष्वन्वेति । इमे सर्वे साके-
तस्था एवेत्यत्र बीजं “त्वां नियोक्ष्यामहे” इत्यादौ ब्रह्मणः । वि० चकारेण ब्रह्मापिसमुचीयते ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. रघोबली. २ क. छ. झ. तपु. ३ ख. घ. मन्त्रवीक्षिज. ४ ख. क. च. छ. झ. न. ट. अयं कोकोऽधिको-
द्वयते. ५ क. ग. घ. क. झ. ततः प्राकामदिष्टिर्ता. ६ क. च. छ. ज. भागप्रतिग्रहार्थं वै पूर्वमेव समागताः.

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ॥ अनुवृत्तलोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं महत् ॥ ५ ॥
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ॥ सर्वाङ्गो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥
 त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन्पुरा ॥ मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वे तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥
 उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छिन्नान्देष्टि दुर्मतिः ॥ शक्रं त्रिदशराजानं प्रवर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥
 ऋषीन्पुत्रान्सगन्धर्वानसुरान्ब्राह्मणांस्तथा ॥ अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥
 नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ॥ चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोपि न कंषते ॥ १० ॥
 तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्वोरदर्शनात् ॥ वधार्थं तस्य भगवन्पुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ॥ हन्तायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥
 तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३ ॥
 नाकीर्तयद्वज्रानासद्रथो मानुषांस्तदा ॥ तस्मात्स मानुषाद्रव्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥

नस्य" इत्यादिनावक्ष्यति । मध्येभगवदवतरणस्य निमित्तान्तरं देवताभ्यर्थनं दर्शयति—तत्तद्व्यादिना । ततः तत्राश्रये मे देवादयः । यथाविधि यथाक्रमं । भागप्रतिग्रहार्थं स्वस्वविभर्गस्वीकारार्थं । सम्भवेताः संभिलिताः । यज्ञसदसीति शेषः । अनुक्तसमुच्चयार्थेन चक्रेण ब्रह्मापिसमुच्चयते ॥ ४ ॥ ताः देवताः । तस्मिन् प्रकृते । सदसि अश्वमेधसदसि । यथान्यायं यथाक्रमं । समेत्य लोककर्तारं स्वस्वामिनं ब्रह्माणं । महत् फलद्वारागुरुतरं । वचनं भुवन् ॥ ५ ॥ त्वत्प्रसादेन जनिताद्वीर्यादित्यन्वयः ॥ ६ ॥ कोमलप्रसादः कथं भवतां तत्प्रतीकाराशक्तिसत्राद्—त्वयेति । वरः अस्माभिरवध्यत्वरूपः । तं वरं । मानयन्तः पूजयन्तः । सर्वे पीडनं ॥ ७ ॥ बाधनमेवोपादयन्ति—उद्वेजयतीत्यादिना । उद्वेजयति भीषयति । उच्छिन्नान्

उन्नतान् लोकपालान् । त्रिदशराजानं । समासान्तस्यानित्यत्वाद्भजभावः । प्रवर्षयितुं तिरस्कर्तुं । स्थानात्प्रख्यावयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ असुरान् राहुप्रभृतीन् । अतिक्रामति पीडयतीत्यावत् ॥ ९ ॥ एनं रावणं प्रति न प्रतपति मन्दकिरणो भवति । क्रीडापर्वतसञ्चारादिदशायामिति भावः । पार्श्वे अस्थेति शेषः । न वाति पुष्पवाटिकादिषु पुष्पपतनादिभयादिति भावः । चलोर्मिमाली सदा चञ्चलस्वभावतरङ्गपङ्क्तिमान् न कंषते गर्हितोऽयमुल्लसतीति शेषः । भयादिति भावः ॥ १० ॥ तद्विति भयादिति भावः । भयं उत्पन्नमिति शेषः । कर्तुं चिन्तयितुं ॥ ११ ॥ उक्तः ब्रह्मेति शेषः । चिन्तयित्वा उपायमिति शेषः । हन्तेत्युपायस्मरणजहर्षं ॥ १२ ॥ अयं शब्दार्थमाह—वेनेति । तत् तथोक्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ तदा अवध्यत्ववरणावसरे । अवज्ज्ञा-

वि० समेत्य अन्तर्धानशक्त्या ह्तरानवलोकमिति शेषः । शि० लोकं लोकः दृष्टिः । तत्कर्तारं यज्ञद्रव्येनावृतम् ॥ ५ ॥
 शि० हे भगवन् त्वत्प्रसादेन त्वत्प्रसादात् । प्राप्तं यदीर्यं साकेताधीशतिरिक्तसर्वावध्यत्वं तस्माद्वीर्यात् नोस्माकं विहारास्पदीभूताये सर्वलोकास्मान् रावणो नाम राक्षसो बाधते । तं रघुनायेच्छया साकेतादवतीर्णं रावणं शासितुं स्वांशभूतदेवादिद्वारा साक्षाद्वा न शक्नुमः । एतेन साकेतपुरवासिनां यथाकामं सर्वैर्भगमनमिति व्यज्यते । यथाच साकेताद्वा वणावतारः तथा तज्जन्मप्रतिपादकग्रन्थे वक्ष्यामः ॥ ६ ॥
 ति० प्रवर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेः एतदुत्तरकालमिन्द्रजित्कृत इन्द्रवन् इति शायते ॥ ८ ॥ शि० अवात् ईश्वरस्यापिरक्षकात् रामात्प्राप्तं यज्ञानं नियोगः आज्ञा इतः प्रभृतिप्राप्तं राक्षसीरेमान्नास्तीति संकुचितबोधोवा इतः प्रभृतिमदतिरिक्तमेव ज्ञास्यतीति वा । तस्मात् । तद्वद्वो रावणः । तदा वरयाचनसमये । मानुषान् " परमात्मानराकृतिः " इत्यागमग्रन्थं साकेताधीशं नित्यद्विमुक्तं नाकीर्तयत् । तस्मादेते सः मानुषात् नराकृतिपरमात्मनो रामात् वध्यः । अन्यः तस्माद्रिभः अथ मृत्युः विधातकोन विद्यते । बहुत्वमादरार्थं । तेन साकेताधीशरघुनायस्य विष्णोर्वैलक्षण्यं ईश्वरेश्वरत्वं व्यक्तं । एतेन " नाकीर्तयद्वज्रानात् " इत्यस्य अवज्ञानादनादरात् मानुषानाकीर्तयदित्यर्थः प्रत्युक्तः । दशरथननुधादीनां देवसाहाय्यकर्तृत्वस्य प्रसिद्धत्वात् मानुषानादरस्यासंभवात् । किं वरावणस्य सुरावधत्वे वरदानमेव कारणां रावणबलवत्त्वं वा उभयं वा । न प्रथमं । तात्कालिकमानुषैरेव तस्य वध्यत्वे सिद्धे तद्वधार्थं प्रमात्रार्थं नान्यथा स्यात् । न द्वितीयं । वाक्यादिभिः कृतं तत्पराभयस्यासंभवापत्तेः । अतएव न तृतीयं । किंच विष्णववध्यत्वं स्वरावणेन प्रार्थितवान् वा । न प्रथमं । जन्मतेराभयस्य विष्णवभिन्नत्वेन तेनाप्यवध्यत्वापत्तेः । नान्यं । मानुषानादरोक्ते-
 [पा०] १ क. श. वचनं ततः. २ क. श. भगवंस्तदा. ३ घ. तस्य सहामहे. ४ ख. ग. विदितस्तस्य. ५ घ. मानुषान् प्रति.

एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ सर्वे महर्षयो देवा प्रहृष्टास्तेऽभवन्स्तदा ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ॥ शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥

नात् अवमानात् । मानुषात् मनुषेण । श्रुत्युः मार-
कः ॥ १४ ॥ प्रहृष्टाः यथाकथंचिद्ब्रह्मोपायसंभावनये-
तिभावः ॥ १५ ॥ अथपरमकारुणिकोभगवान् “प-
रिप्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्था-
पनार्थायसंभवासियुगेयुगे” इत्युक्तीत्या धर्मसंस्थाप-
नादित्रयकृते स्वाराधकदशरथमनोरथपरिपूरणायचा-
वतितीर्षुराजगामेत्याह—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे
रक्षापेक्षासमये । अनेनचिरमस्यावसरप्रतीक्षत्वंगम्य-
ते । “सर्वेक्षोपिहिदेवेशस्सदाकारुणिकोपिसन् । संसा-
रतन्त्रवाहित्वादक्षापेक्षांप्रतीक्षते” इतिश्रुत् । विष्णुः
सर्वान्तर्यामितयाव्याप्यवर्तमानः भोगादप्यासेधनमे-

ववरमितिस्थितइत्यर्थः । “त्वंमेऽहमे” इत्यादि । महा-
द्युतिः रक्षणावकाशालामसमुदितहर्षप्रकर्षकृतकान्ति-
विशेषयुक्तः । अनेनइतःपूर्वसंसारिजनदुर्दशावलोकने-
नदूयमानमानसत्वमुक्तं । “सएकाकीनरमेत” इति-
श्रुते । शङ्खचक्रगदापाणिः आश्रितानारक्षणापेक्षायां
रक्षणोपकरणप्रहृष्टायविलंबो मामूदिति सर्वदातैरुपे-
तः । “पातुप्रणतरक्षायांविलंबमसहृदिष ॥ सदाप-
ञ्चायुधीं विभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायकः” इत्यभियुक्तो-
क्तं । पीतवासाः आश्रितरक्षणस्वरथावद्वकक्षः । जग-
त्पतिः उक्तसकलविशेषहेतुभूतस्वस्वामिभावसंबन्धवा-
न् । उपयातः वैकुण्ठादशरथयज्ञवाटमाजगाम ॥ १६ ॥

निष्करोजनत्वापत्तेरित्यतोऽस्त्युक्तएवार्थोऽग्रन्थकृदभिमतः । अतएवविष्णुप्रकृतचक्रेणनरावणमृतिः । वरुणतिचक्रमणवत्चरावणस्ये-
तीतिदिक् । रघुनाथाज्ञयारावणवतारप्रमाणं “प्रतापीरावणवसजोभ्रात्रावैसहारावणः” इत्यादि ॥ १५ ॥ तन्नि० एतस्मि-
न्नन्तरे तेषारक्षपेक्षावसरे । एतस्मिन्नन्तरे क्षणनिष्ठचित्तचेतएवागच्छन्ति ततःपूर्वमेवगन्तव्यमिति । एतस्मिन्नन्तरे देव-
गोक्षांयदारक्षाप्रसङ्गोनातस्वदैवज्ञातमिति सर्वज्ञस्यास्याश्रितरक्षानुकूल्यमार्जवचन्यजितं । एतस्मिन्नन्तरे अन्यस्यचैदक्षणमनु-
मत्तस्वस्वरक्ष्यलाभोनस्यादिति “अतश्चित्तचमूपतिप्रहितइत्” इत्यादिवत् । त्वराधिक्यंगम्यते । उपयातः देवानामपित्वराति-
क्षयेनमध्यमार्गमिलनयथानस्यात् तथोपयातः । यस्सकलापेक्षासएवफलप्राप्त्यर्थस्यमेवागच्छतीत्युपेक्षामकृत्वाउपयातः । रक्ष-
णप्रसङ्गविच्छेदभयेनयावदासनमपरिहातएवोपयातः “सचापिरामःपरिषद्वतःशमैः” इत्यादिवत् । विष्णुरुपयातः पूर्वमेवतत्र
स्थितोपिइदानींविप्रहृष्टाभिव्यक्तःसन्उपयातः ॥ सर्वेश्वरोप्युपयातइतिचौलन्यमुक्तं । एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपयातइति देवाःविधि-
शिवादिपुनर्चनरावणहननेप्रार्थयैयुः तदातेतद्वननाशचयानोत्तरंयुयुः । तदातेषामवमतिःशरणागतारक्षणजन्यमानसखेदश्च स्या-
त्तमिति तेषामवमानमानसखेदोद्भाभूतामिति अविलंबितमुपयातः । महाद्युतिरुपयातइति “दिविसूर्यसहस्रस्यभवेयुगपदुत्थिता ।
वदिभःसहशीसास्याद्रासस्तस्यसहारमनः” इत्याद्युक्तदुस्सहाप्रमेयतेजोदरवेपितादृशतेजसःसर्वजनाद्वादकत्वंभज्यते । विष्णुर्मेहा-
द्युतिरिति स्वरूपवत्द्युतेरप्यपरिमेयत्वंचनितम् । विष्णुरुपयातइति उपगमनसमकालमेवशिवादीनामवमानमयमिन्द्रादीनारावण-
भयंननिवृत्तमितिचनितम् । शङ्खचक्रगदापाणिः “नैनंसूर्यःप्रतपति” इत्याद्युक्तीत्यासस्वस्यापारेष्वपिंसंकोचवन्तःस्वपदभ्रंशश-
ङ्किनोदेवाःसभामुनिदृशंकिलरावणवधोपायमालोचयन्ति । तदानीमेवचेष्टावणस्तप्रागच्छतितदासकलदेवशिरस्रच्छेदकःस्यात् ।
सकललोकशरण्यत्वहानिःस्वस्यभवेदिति ततःपूर्वमेवायुधादिसकलयुद्धपरिकरयुक्तएवागतः ननुभोजनपरिकरयुक्तइति । आगप्र-
तिमहार्थत्वंतानुपज्जिकं । पीतवासाः “तस्यमहारजतंवासाः” इत्याद्युक्तीतीतारयुक्तः । जगत्पतिः जगत्पोषकः । जगतःपो-
षणनाम अन्येभ्यःपरिभवनिवारणम् । एवंविधस्योपास्यत्वंशरणागतिसम्प्रोक्तचरणपदोपलक्षितप्रपत्तव्यविग्रहैरिष्टव्यजितम् ।
शिरो० एतस्मिन्नन्तरे देवब्रह्मसंवादानन्तरकाले । महाद्युतिः समाधिकरहितप्रकाशविशिष्टः । शङ्खचक्रगदापाणिः शङ्खचक्रग-
दाभिःपातिलोकमितिशङ्खचक्रगदापोविष्णुस्तेनअन्यतेप्रार्थनावचनमुच्चार्यतेअसीसः । किंच शङ्खचक्रसहितानादायस्यसंशङ्खचक्रग-
दोविष्णुस्तेनआसमन्तात्पाण्यतेस्तुतइतिपाणिः । किंच शङ्खादयोरेस्वारूपेणपाणावस्यसः । पीतवासाः पीतवज्रधारी जगत्पतिः
सर्वलोकस्वामी अविष्णुः अस्याबाहुदेवस्यविष्णुर्व्यापकःकिण्वोर्विष्णुरित्यर्थः । किंच विष्णुःमहाविष्णुमहेश्वरव्यापकःरामइत्यर्थः । किंच
आसमन्तादेतिसर्वव्याप्नोतीतिएःविष्णुःतस्यविष्णुर्व्यापकः । अन्तर् अन्तःबन्धकः प्रापकइत्यर्थः । रूकाराक्षरोयस्यसराभइत्यर्थः ।
किंच अन्तः प्रापकः रः रकाराक्षरोयस्यसः अन्तरः । आसमन्तादेतिसर्वव्याप्नोतीति एर्विष्णुः तस्यविष्णुर्व्यापकः सएवसहितकर्म-
धारयः । उपयातः प्राप्तः । अन्तरइत्यादिपक्षद्वये एतस्मिन् देवब्रह्मसंवादानन्तरकालेइत्यर्थोऽप्येव । अस्मिन्नकरणे विष्णुशब्दः
ब्रह्मादित्रिवैवव्यापकपरएव ननुचतुर्भुजैरुक्तः । अतएव “ततो नारायणोविष्णुः” इतिवक्ष्यमाणपक्षे न नारायणपदवैयर्थ्यं ।
अन्यथा द्वयोस्तत्रैककृत्वेनान्यतरवैयर्थ्यमुक्तिवारंस्यात् । अतएव “प्रमोःप्रभुः” इतिवक्ष्यमाणंसातुकृत् ॥ १६ ॥

[वैनेतेयं समारुह्य मास्करस्तोयदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानस्सुरोत्तमैः ॥] ॥ १७ ॥
 ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराः सर्वे समभिष्टूय संनताः ॥ १८ ॥
 त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १९ ॥
 राज्ञो दशरथस्य त्वं अयोध्याधिपतेर्विभोः ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ २० ॥
 तैस्व भार्यासु तिष्ठषु हीश्रीकीर्त्युर्पमासु च ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ २१ ॥
 तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥
 स हि देवान्सगन्धर्वां सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २३ ॥
 ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २४ ॥
 वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २५ ॥
 त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परन्तप ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २६ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ पितामहपुरोगास्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥
 अत्रवीभिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥

॥ १७ ॥ तत्र सदसि । ब्रह्मणा समागम्य । समाहितः । करिष्यमाणरक्षणकृत्येकाग्रः । तस्थौ । सं । आश्रितरक्षणसमर्द्धं । सर्वेसुराः ब्रह्मादयः । पितामहपुरोगमानित्युपसंहारात् । समभिष्टूय सम्यक्स्तुत्वा । संनताः सम्यक्नताः प्रणताः सन्तः । अब्रुवन् ॥ १८ ॥ अर्थ-मेकैवाच्यं । हेविष्णो लोकानां हितकाम्यया हितेच्छया । त्वां नियोक्ष्यामहे उत्साहयिष्यामहे । “योगः सन्नह्नोपायध्यानसंगतियत्किपु” इत्यमरः । “स्मारयेत्स्नानशिक्षये” इतिवत् । केवलं त्वां प्रोत्साहयिष्यामः । स्वयमेव स्वकीयरक्षणे प्रवृत्तत्वादितिभावः । यदिनियोजनमेवार्थः स्यात् तदा पूर्वश्लोकोक्तं अभिष्टूय संनता इत्येतद्विरुद्धेत । किंच नियोजनमत्रार्थनमेव । एवमुक्तरत्नगीरयवचने “हरस्तत्रनियुज्यतां” इतिवक्ष्यति ॥ १९ ॥ किनियोज्यमित्यत्राह द्वाभ्यां—राक्षसहत्यादि । विवृभावायोग्यत्वपरागिविशेषणानि ॥ २० ॥ तस्येति यजमानो हस्तेन निर्दिश्यते । हीश्रीकीर्त्योदक्षकन्याः ताउपमायासां तास्तथा । चातुर्विध्यविधानं रावणरावणिलवणगन्धर्वविनाशाय ॥ २१ ॥ समपुत्रभावेन भवतां किंप्रयोजनं तत्राहुः—तत्रेति । तत्र दशरथभार्यासु ।

प्रवृद्धं वरबलभुजबलैरभिष्टूयम् । मानुषभावः किमर्थं भजनीयस्तत्राहुः—अवध्यं दैवतैरिति । “कृत्यानां कर्तारिवा” इति पक्षे तृतीया ॥ २२ ॥ सकिमर्थं हन्तव्यस्तत्राहुः—सहीति । वीर्योत्सेकेन वीर्यकृतगर्वेण ॥ २३ ॥ ततः वीर्योत्सेकात् । क्रूरेण तेन रावणेन । ऋषयो हिंसिताः । क्रीडन्तः क्रीडन्त्यः । लिङ्गविपर्ययार्थः । मिथुनतया चरतां हिंसनात् क्रूरेणेत्युक्तं । किलेत्येति द्वे ॥ २४ ॥ तस्य वधार्थं वयं मुनिभिः सहायाताः । त्वत्समीपमिति शेषः । सिद्धादयश्चायाताः । ततः रावणवधार्थं । त्वां शरणं उपायंगताः ॥ २५ ॥ रुद्रादिपुत्रविद्यमानेष्वहमेव किमर्थमर्थ्य इत्यत्राहुः—त्वमिति । हे देव त्वं नः परमागतिः उपायः । नान्ये । परानशत्रून् तपापयतीति परंतपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खञ् । अनेन शत्रुवधसामर्थ्यमुक्तं । मनः कुरु । अवतरितुमिति शेषः । देवशत्रूणामिति बहुवचनेन रावणरावणिलवणगन्धर्वादीनामपि वधोऽर्थितः । अनेनाभिप्रायेण पूर्वं “कृत्वात्मानं चतुर्विधं” इत्युक्तम् ॥ २६ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । पितामहपुरोगान् ब्रह्मप्रधानान् । धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयु-

तिल० आत्मानं सोपकरणमात्मानं । “अन्येषुः पाञ्चजन्यात्मा कैकेय्या भरतोऽभवत् । तदन्वेषुस्सुमित्राया मनन्तात्मा च रुक्मणः । सुदर्शनात्मा च द्रुपदोऽज्ञातौ युगपत्प्रिये” इति पाशोक्तः । अत्रात्मानमित्युक्त्या शङ्खचक्रवन्तानामपि भगवद्रूपतासुचिता । हुंकारेण भगवानिव पाञ्चजन्यशब्दमात्रेण सकलभुवनशोभकत्वादिषु तुल्य एवेति बोध्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः ख. ऊ. च. छ. झ. पुस्तकेष्वेव दृश्यते. ३ ऊ. च. ज. झ. अयोध्याधिपतेर्विभोः ३ ऊ. झ. अस्व भार्यासु. ४ ख. हीश्रीकीर्ति समासुच. ५ ऊ. च. छ. झ. वीर्योत्सेकेन बाधते. ६ ऊ. ख. छ. झ. नन्दनवने रौद्रेण वित्तिपातितः. क. ख. घ. ज. नन्दनवने रौद्रेण किल.

भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं सैमित्रज्ञातिबान्धवम् ॥ २८ ॥
 इत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
 वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीभिमाम् ॥ २९ ॥
 एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ३० ॥
 ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३१ ॥
 तैतो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवर्मधुसूदनम् ॥ ३२ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ॥
 विरावणं साधु तपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धरतं भयावहम् ॥ ३३ ॥
 तमेव हत्वा सबलं सनान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ॥
 स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

तान् ॥ २७ ॥ भयमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 भयं त्यजत । वः युष्माकं । भद्रं अस्तु । यस्मादहं
 सर्वेषांहितार्थं । रावणं हत्वा धर्मसंस्थापनाय दशवर्षस-
 हस्राणिवत्स्यामीतियोजना । शङ्खचक्रगदापाणिरुपया-
 तइति हि पूर्वमुक्तं ॥ २८ ॥ २९ ॥ आलवान् सर्वाज-
 शेषी । मानुषे मनुष्येषु । जालोकवचनं । चिन्तया-
 मास यथावेवैराज्ञसंतपेति शेषः । जन्मभूमिं जन्म-
 स्थानं ॥ ३० ॥ ततः चिन्तानन्तरं । पद्मपलाशाक्षः
 दशरथगुणस्मरणकृतनयनविकासोक्तिः । यद्वा । पद्म-
 पलाशाक्षः सर्वैः स्पृहणीयनयनयुगलः । तथाच सर्व-
 स्पृहणीयः स्वयमन्यं स्पृहयामास । यद्वा । “तस्य यथा-
 कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” इत्युक्तरीत्या परत्वचिह्न-
 पुण्डरीकाक्षत्वयुक्तः । एवंच सर्वस्मात्परोपि जन्मरोच-
 यामास । यथाजनिमतोजन्महानिरमिलषिता तथाज-
 निरहितस्यापि जनिरमिलषितेत्यर्थः । दुर्लभं ह्यमिलषितं
 भवति । कृत्वात्मानं चतुर्विधं जन्मामिलाषेपि दशरथ-
 गुणातिरेकेण चतुर्विधशरीरपरिग्रहममिलषितवान् ।
 आत्मानं स्वशरीरं । चतुर्विधं पायसविभागक्रमेण ।
 पितरं “पितापुत्रेण पिदुमान्योनियौतौ” इत्युक्तरीत्या
 सर्वपिता स्वपुत्रं कंचित् पितरममिललाष । रोचयामास
 ऐच्छत् । तदा रक्षणोद्योगसमये । दशरथं नृपं “गुणै-
 र्दशरथोपमं” इत्युक्तरीत्या अनित्वाजितैः स्वाभाविकै-
 र्गुणैः स्वसहस्रदेवोक्तं दशरथमेव स्वजन्मभूमित्वेन नि-

श्चित्तवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ततः भगवदिच्छानन्तरं ।
 सरुद्रा इत्यनुवादात् पूर्वसुद्रोपिशरणागतइतिसिद्धं ।
 दिव्यरूपाभिः दिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः । स्तुतिभिः
 स्तुतिरूपप्रबन्धैः । तुष्टुवः स्लाघयामासुः । मधुसूदन-
 मिति मधुवदयमपिनिरसनीयइत्याशयेनोक्तं ॥ ३२ ॥
 उक्तमर्थसर्गान्ते पुनः संगृहाति—तमिति । उद्धतं जन्म-
 तपवोद्धतं । तं प्रसिद्धं । उग्रतेजसं उग्रप्रतापं वरदा-
 नेन प्रवृद्धदर्पं । लोकान् विरावयतीति विरावणं । सर्व-
 लोकानामाक्रन्दयितारं । तपस्विनां कण्टकं शत्रुं ।
 “क्षुद्रेशप्रौचकं कटकः” इति वैजयन्ती । अतएव तपस्वि-
 नां भयावहं तं रावणं । साधु निश्शेषं । उद्धर उन्मू-
 लय ॥ ३३ ॥ एवकारेण विभीषणव्यवच्छेदः । स्व-
 र्लोकं वैकुण्ठं । कचित्स्वलोकमिति पाठः । चिरं चिरं-
 कालस्याची । अनेन ब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः । सुरेन्द्रे-
 तिसंबोधनं । गुप्तं अस्मदादिभिः दुरधिगमं । “अत्य-
 कान्तदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः । स्वयैव प्रभया
 राजन् दुष्प्रेक्षं देवदानवैः” इति महाभारतोक्तेः । गतदो-
 षकल्मषं दोषाः रागद्वेषादयः । गतानि तद्रूपकल्म-
 षाण्यस्मात्तत्तथा । अनेनेन्द्रलोकादिव्यावृत्तिः । गत-
 ज्वरः आश्रितसंरक्षणेन गतव्यथः । अनेन पुनः प्राप्ति-
 पर्यन्तं संसारिविषये कदैते निस्सारिष्यन्तीति चिन्ता-
 कुलत्वमुक्तं । आगच्छेत्यनेन वैकुण्ठादवतीर्णत्वं गम्यते ।
 अत्र स्वर्लोकपदस्येन्द्रलोकपरत्वे गुप्तत्वगतदोषकल्मष-

ति० चिन्तयामास योग्यत्वेन विचारयामास ॥ ३० ॥ इति पञ्चदशस्तर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ व. क. न. छ. श. समश्चिज्ञातिबान्धवम्, २ क. व. छ. श. क्रूरदुराधर्ष, ३ व. तदा देवर्षिगन्धर्वाः,

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

देवैर्विष्णुमित्रावणस्य ब्रह्मवराभ्यनुज्येतराभ्यस्तत्त्वमिषेवनपूर्वकं मानुषभावेनावतारस्य तदुपायत्वमिषेदनम् ॥ १ ॥ ततो विष्णुमाधुव्यवताराविप्रतिज्ञानपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ २ ॥ तथा दशरथस्य ब्रह्माग्निमध्याग्रादुभूतेन मिष्यभूतेन वररथहस्ते विष्णुपायसपूर्णस्नानपात्रसमर्पणम् ॥ ३ ॥ तथा तस्यापि सत्यपुत्रहेतुत्वकथनेन पत्नीभ्यो दानचोदनपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ४ ॥ कौसल्यामिभिर्देवैश्चर्यवत्तद्विष्णुपायसप्राशनान्नमन्तं चारणम् ॥ ५ ॥

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरानेवं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमहं तं समास्थाय निहन्त्यामृषिकण्टकम् ॥ २ ॥
यवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम ॥ येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥
संतुष्टः प्रददौ तस्यै राक्षसाय वरं प्रभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥
अब्रह्माताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ ६ ॥
एवं पितामहाचक्षांश्चरं प्राप्य स दर्पितः ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्यवकर्षति ॥
तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ ७ ॥
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥
स धाम्नापुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाश्रुतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिं पुत्रेप्सुररिसूदनः ॥ ९ ॥
स कृत्वा निश्वस्य विष्णुरामश्च च पितामहम् ॥ अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो मेहरिषिभिः ॥ १० ॥

त्वदिविरोधः । अन्तरिक्षादुपरितमलोकात्प्रसक्तं स्वर्ग-
प्रवृत्त्यन्वयम् । अतएव हि कचिद्ब्रह्मलोकादावपि स्त्र-
गप्यप्रयोगः । “ब्रह्मलोकं प्रयास्यति” इत्यत्रापि ब्रह्म-
शः स्वस्य लोकं अग्राकृतस्थानं परमपदमिति व्याख्या-
तं । स्वलोकमिति सन्ध्यावपाठः । सुरेन्द्रः विष्वक्सेनः
॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्भारत-
महाभूषणे मणिमन्त्रीराव्याने बालकाण्डव्याख्याने
प्रथमः सर्गः ॥ १५ ॥

एवंमनुष्यलोके दशरथपुत्रत्वेनावतीर्य रावणवधः क-
र्तव्य इत्युक्तं तत्र किमया उपेन्द्रादिवत्स्वरूपेण स्था-
तव्यं उत्तमप्रकारान्तरेणेति भगवान्बहुमानार्थं पृच्छति-
तत्तद्व्यादि । नरिष्यन्ति ननश्यन्तीति नराः नित्यव-
स्तूनि “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति कप्रत्ययः । “सुप्सु-
पा” इति नग्नैकादिवत्समासः । नराणां समूहो नारं
“तस्य समूहः” इत्यण् । नारं अयनं वासस्थानं यस्या-

सौ नारायणः “पूर्वपदात्संज्ञायाम्नाः” इति णत्वं ।
सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा नाराणामयनं नारायणः
इहमत्राचनः पलाशशततन इत्यादिव ह्युदन्तस्यापि पुंलिङ्ग-
त्वं । एवं सर्वस्मात्परोपि सुरसत्तमैर्नियुक्त इत्याश्रितपार-
तक्यमुच्यते । तादृशो विष्णुः । जानन्नपि उत्तरनिश्च-
यज्ञोपि । सन्मानार्थं श्रुत्वा मधुरं । वचनं अब्रवीत्
॥ १ ॥ आस्थाय स्वीकृत्य । यमुपायमास्थाय तं निह-
न्यां स उपायः क इत्यन्वयः ॥ २ ॥ मानुषीं तनुदैवीम्
॥ ३ ॥ तत्र हेतुमाह—सहीति । लोककृत्त्वे हेतुः लोक-
पूर्वज इति । लोकशब्दोत्र देवादिजनपरः ॥ ४ ॥ मानु-
षादन्यत्र मानुषं विना । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं ने-
ति वरं प्रददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अभयं कुतो न दत्तं मानुषे-
भ्य इत्यत्राह—अब्रह्माता इति ॥ ६ ॥ दर्पितः संजा-
तदर्पः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥ पितर-
मिति मनुष्यरूपेणावतरितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ तस्मि-
न्काले भगवदवतितीर्षाकाले । पुत्रियामित्यब्रह्मस्व-
आर्थः ॥ ९ ॥ निश्चयं मनुष्यभूत एवावतरिष्यामीति

ति० लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टिस्तात् “हिरण्यगर्भस्समवर्ततामे” इति ध्रुवेऽथ ॥ ४ ॥ ती० दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥
[पा०] १ ख. ग. नारायणो देवो नियुक्तः. २ घ. सुराभैर्व. ३ घ. क. च. छ. झ. मानुषं रूपमास्थाय. ४ क. घ. क. छ.
अ. झ. दीर्घकालमरिन्दमः. ५ ख. ग. घ. ज. लोककृल्लोकपूजितः. ६ क. ग. घ. ज. वरदानेन मानवाः. ७ क. झ. वरदानेन ग-
र्षितः. च. छ. दूरं प्राप्य स गर्षितः. ८ क.—घ. ज. व्यपकर्षति. झ. व्युपकर्षति. ९ ख. घ. अ. महात्मभिः. क. महाश्रुतिः.

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥
 कुण्डलरक्तांबरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिस्तनम् ॥ स्निग्धहर्षक्षतनुजशमश्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२ ॥
 शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृङ्गसमुत्सेधं दम्पशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥
 दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् ॥ [सिंहस्कन्धं महाबाहुमद्भयशोभितम् ॥ १४ ॥
 ताराविकृतकल्पेन हारेणोरसि राजितम् ॥ ताराधिपतिकल्पैश्च दन्तैः परमशोभितम् ॥ १५ ॥
 ज्वलन्निव च तेजोभिर्दीपयन्निव च श्रिया ॥ तप्तजांबूनदमयैर्भूषणैर्भूषितं च यत्] ॥ १६ ॥
 तप्तजांबूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ दिव्यपायससंपूर्णां पार्थी पत्नीमिव प्रियाम् ॥
 प्रगृह्य विपुलां दोभ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ १७ ॥
 समवेक्ष्याम्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १८ ॥
 ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं कर्वाणि ते ॥ १९ ॥
 अथो धुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ॥ राजभर्चयता देवानधः प्राप्तमिदं त्वया ॥ २० ॥
 इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ २१ ॥
 भार्याणामनुरूपाणामभ्रीतेति प्रयच्छ वै ॥ तामु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्वदर्थं यजसे नृप ॥ २२ ॥
 तथेति नृपतिः श्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पार्थीं देवाभसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्यवीम् ॥ २३ ॥
 अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तश्चकारामिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥
 ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २५ ॥

निश्चयं आनन्द्य साधयामीत्युक्त्वा ॥ १० ॥ अथपु-
 न्रकामेष्टिकलं भगवतश्चतुर्धाऽवतारं सूचयन् प्रजापति-
 प्रेरितपुरुषेण पायसप्रदानं दर्शयति—ततोवाहति । श्लोक-
 पञ्चकमेकान्वयम् । ततः विष्णोरन्तर्धानानन्तरं । यज-
 मानस्येतिवर्तमाननिर्देशेन द्रव्यत्यागकालएवप्रादुर्भा-
 वः सूचितः । पावकात् आहवनीयात् । भूतं पुरुषवि-
 शेषः ॥ ११ ॥ स्निग्धाः चिकणाः हर्षक्षयैव तनुजाः
 शोभानि शमश्रुप्रवरा मूर्धजाः केशाश्च यस्यतत्तथा ॥ १२ ॥
 समुत्सेधः दम्पतिः । दम्पशार्दूलविक्रमं तद्भयंकरं
 ॥ १३ ॥ प्रभामण्डलवत्तया दिवाकरसमाकारं ।
 तैश्च्यतिशयेन दीप्तानलशिखोपमं ॥ १४-१६ ॥
 तप्तजांबूनदमयीं द्रुतकनकमयीं । राजतः रजतवि-
 कारः अन्ते उपरि परिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्तां ।
 पायसास्त्रीलिङ्गत्वेनपत्नीसाम्यं । मायामयीमिव ।

असंभावितत्वेनाश्चर्यावहामित्यर्थः । स्वयंप्रगृह्यप्रादुर्भू-
 तमीत्यन्वयः । विपुलतरत्वेन हस्तमात्रेणमहीतुमश-
 क्यत्वाद्वाहुभ्यामित्युक्तं ॥ १७ ॥ दशरथंसमवेक्ष्येद-
 मब्रवीत् । कथं इहागतंमां प्राजापत्यं प्रजापतेरागतं ।
 “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” इति प्राग्दीन्यती-
 योष्यप्रत्ययः । नरंविद्धि ॥ १८ ॥ ततःपरं तदनन्तरमि-
 तियावत् । “प्राजापत्यंचमांविद्धि” इत्युत्तरानन्तरमित्य-
 र्थः । तदा तदैव ॥ १९ ॥ अथोअथेतिपर्यायौ । अ-
 र्चयता अश्वमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामितिशेषः ॥ २० ॥ इदं-
 शब्दार्थमाह—इदंत्विति । देवनिर्मितं देवेनविष्णुना-
 निर्मितं । धन्यं धनकरं । स्वर्गादित्याद्यत् ॥ २१ ॥
 अनुरूपाणां सवर्णानामित्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेष्वपि ॥ २२ ॥
 देवाभं देवनिर्मिताभं । देवदत्तां देवप्रेरिताम् ॥ २३ ॥
 अभितःप्रदक्षिणं अभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ प्राप्य

ति० । अन्तर्धायभगवानेवस्वतेजस्वसंभूतपायसमादायहुताग्नेस्तकाशात्प्रादुर्भवतिस्म । गहान्यस्यभगवत्तेजोचादग्नेश्चक्रिरस्ति ।
 तदेवाह महद्भूतमिति । “एकोविष्णुर्महद्भूतं” इत्युक्तेः । अतुलप्रभं विशुदादिवत्तद्विप्रतिष्ठातकतेजोवत् । भूतं प्राणी ॥ ११ ॥
 ति० । मायामयीमिव इवशब्दएवार्थः । भगवतोमायैवैत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० । पूर्वकृत्यतइवमीतएवतदा नरदचनश्रवणानन्तर-
 काले । अतः तदुक्तिश्रवणादेतोः । परं तृप्तिकरंभवः । तद्भवनश्रवणोत्तरनिर्भयजवाचेत्यर्थः ॥ १९ ॥

[पा०] १ च. ज. कुण्डलरक्तांबरधरं. २ क.-स. रक्ताक्षं. ३ च. छ. दिवागजसमाकारं. ४ च. छ. तान्तःपुरस्तदाराजः.
 द. अतःपरंतदाराजः. ख. ग. तमद्भूतंतदाराजः. ५ ख.-स. इदंनृपशार्दूल. ६ ख. तामुल्लं प्राप्यसे.

तत्तत्सद्वृत्तप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥

हर्षरश्मिभिरुद्योतं तस्यान्तःपुरमावभौ ॥ शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोऽशुभिः ॥ २७ ॥

सोन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसं प्रतिगृहीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २८ ॥

कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ॥ अर्षादर्धं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥

कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २९ ॥

प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥ अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ ३० ॥

छन्वा ॥ २५ ॥ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं । संवर्तयित्वा समाप्य । तत्कर्म पायसप्रदानरूपकर्म । तत्र अग्नौ ॥ २६ ॥ हर्षरश्मिभिः हर्षकृतकान्तिभिः । उद्योतं उद्भूतप्रकाशं । अन्तःपुरं अन्तःपुरस्त्रियः । शारदस्य शरदिवसस्य । अभिरामस्य निष्कलङ्कस्य । अयं हर्षः पायसप्रदानकृतः ॥ २७ ॥ पुत्रीयं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥ २८ ॥ अ-
शराङ्गः पत्नीभ्योविभज्यपायसप्रदानमाह त्रिभिः—कौ-
सल्याया इत्यादि । पायसस्यार्धं पायसार्धं । अर्षा-
श-

ब्धोत्रसमांशवचनः “अर्धसमंशके” इत्यमरः । एवौ ज्येष्ठपत्नीत्वादिति भावः । अर्षात्पृथक्कृत्य अर्धं सुमि-
त्रायै द्वितीयमहिष्यै । ददौ । चतुर्थीशमित्यर्थः । अव-
शिष्टस्य पायसस्यार्धं अवशिष्टार्धं अष्टमांशमित्यर्थः । कै-
केय्यै तृतीयमहिष्यै । ददौ । पुत्रार्थकारणात् पुत्ररू-
पप्रयोजननिमित्तात् । इदं त्रिष्वपि दानेष्वन्वेति ॥ २९ ॥ अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया सुमित्राया अधिक-
शामाप्त्वं भवेदिति विचार्येत्यर्थः । तस्यापि हि कैकेय्यै दा-

शि० । तत्साराङ्गः हर्षरश्मिभिः हर्षवर्षिताङ्गकान्तिभिः उद्योतं अतिप्रकाशितं अन्तःपुरं अभिरामस्य परमानन्ददातुः पूर्णस्य-
स्यार्धः । शारदस्य चन्द्रस्यांशुभिरुद्योतं नभ इव आवभौ ॥ २७ ॥ ति० । अनुचिन्त्य कैकेय्यपेक्षया ज्येष्ठत्वं कौसल्यपेक्षया कनिष्ठत्वं
च सुमित्राया विचार्य प्रादोनां शार्धदानं तस्यै । कनिष्ठत्वात् कैकेय्यै अष्टमांशदानं । एवं च भरतशत्रुघ्नौ पादस्यार्धसमंशमित्याहुः । अप-
रेण रामभरतौ प्रत्येकं त्र्यंशौ । लक्ष्मणशत्रुघ्नौ चाष्टमांशौ । तथा हि । कौसल्यायै दत्तार्धस्यार्धादर्धं चतुर्थांशरूपं सुमित्रायै दत्तवान् ।
कौसल्यायादपि तत्कामित्यर्थः । एवं कैकेय्यै कौसल्यादत्तार्धं अविष्टमर्धं ददौ । ततः कौसल्यादत्तार्धं अविष्टमर्धं दत्तस्यार्धं तदर्थ-
विचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तथा दापयामासेत्यर्थः । अत्रार्धं दत्तार्धं बोध्या । तनुक्तं कालिदासेन “सतेजो वैष्णवं पश्योर्विभजे च-
रुं स्तुतिम् । पावापुत्रिव्योः प्रलयमहर्षेति रितातपम् । अर्षितातस्य कौसल्याप्रिया केकयवंशजा । अतस्संभाषितां ताभ्यां सुमि-
त्रामैच्छवीश्वरः । ते बहुस्य निष्ठे पत्न्यौ पत्युर्मेहीक्षितः । शरीरार्धभागान्भ्यां तामन्योजयतामुभे । सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्यो-
रुभयोरपि ” इति । अर्धार्धभागान्भ्यामित्यस्य स्वस्वलब्धार्धसंभ्यार्धभागान्भ्यामित्यर्थः । पृथगिति विभज्येति शेषः । अतएव-
लक्ष्मणस्य रामाभ्यां तिलं शत्रुघ्नस्य भरताभ्यां तिलं च । उक्तं च पादौ “सुगंभूवतुस्तत्र सुश्रिग्धौरामलक्ष्मणौ । तथा भरतशत्रुघ्नौ पाय-
सं शिवशास्त्रतः ” इत्याहुः । कतकस्याप्यैव रीतिस्संभवेति दिक् । शि० । तदा पायसप्राप्तिकाले । नरपतिः अमृतोपमं पायसा-
र्धं पायसस्यार्धमंशं । महाभागमिति वक्ष्यमाणरामविशेषणात् ज्येष्ठपत्नीत्वात् कंचिदधिकमंशं पुत्रार्थकारणात् कौसल्यायै ददौ ।
ततोऽनुचिन्त्य अग्रकटितसाकेते एकस्सुमित्रा पुत्रः कौसल्यापुत्रानुयायी द्वितीयस्सुमित्रा पुत्रः कैकेयीपुत्रानुयायीति विचार्यैव अर्षात्
कौसल्याभगतः अर्धं किञ्चिद्भूतमंशं नराधिपस्सुमित्रायै ददौ कौसल्यादापयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावितमिज्यर्थः । कौसल्या-
मागादवशिष्टभागमर्धं कृत्वा सुमित्रायै ददामित्यर्थस्तु न युक्तः । अत्रावशिष्टपदाभावात् उत्तरत्रावशिष्टपदस्य विद्यमानत्वात् युक्तितो-
रामानुयायित्वा उपपत्तेश्च । ततोऽवशिष्टार्धमवशिष्टमर्धं कौसल्याभागतः किञ्चिद्भूतमंशं कैकेय्यै महीपतिर्ददौ दापयामासेत्यर्थः ।
पुनरेव पुनरपि । एषोऽप्यर्थः । अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्य दत्तकेक्यमागस्यार्धमंशं सुमित्रायै प्रददौ कैकेय्याप्रदापयामासेत्यर्थः ।
अयमभावः । पायसेऽष्टावंशाः कृताः । तत्र पञ्चांशान् कौसल्यायै दत्तवान् । कौसल्याभागतः सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामास ।
कौसल्याभागतः उर्वरिताङ्गीनं शान् कैकेय्यै दापयामास । कैकेयीभागात् सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामासेति । सार्धं त्रीन्शांशानेकी-
कृत्य कौसल्याभुज्जे तदेव रामप्रादुर्भावेति मित्तीभूतं । सार्धमेकं शांशमेकीकृत्य कैकेयाभुज्जे तदेव भरतप्रादुर्भावेति मित्तीभूतं ।
कौसल्यादत्तं सार्धमंशमेकीकृत्य सुमित्रापूर्वभुज्जे तदेव लक्ष्मणप्रादुर्भावेति मित्तीभूतं । ततः कैकेयीदत्तं सार्धमंशं सुभुज्जे तदेव शत्रुघ्नप्रा-
दुर्भावेति मित्तीभूतं । भरतलक्ष्मणप्रादुर्भावमिति मित्तीभूतपायसयोरेव समत्वेपि रामोद्देश्यकभागांशप्रभावात् लक्ष्मणेऽधिकप्रभावप्रतीतिः ।
अनुचिन्त्येत्युक्तं कैश्वराजशिवाजदशरथस्य सर्वज्ञत्वं सूचितं । तदेवोपसंहराह । एवमनेन प्रकारेण भार्याणां पायसं पृथक्पृथक् विभ-
ज्य शराङ्गददौ । कौसल्यायै इत्यारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयि । अपिशब्द एवार्धं । चशब्दादन्तरार्थकौ ॥ ३० ॥

[पा०] १ क. झ. पुनरेवमहमितिः

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ ३१ ॥

तांस्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसाः ॥ ३२ ॥

तत्स्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ॥

हुताशनादित्यसमानतेजसोचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा ॥ ३३ ॥

तत्स्तु राजा प्रेतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥

बभूव हृष्टसिद्धिदेव यथा हरिस्सुरेन्द्रसिद्धिर्गणनाभिपूजितः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

देवगन्धर्वादिभिर्महाशयारामसाहाय्यैर्ऋक्षवानरादिभाषेभ्युप्यवतरणम् ॥ १ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

नैकैकेयीसुमित्रयोःसमांशतास्यात्तत्रयुक्तं । अन्यथा ज्येष्ठाकनिष्ठावैधर्म्यंनस्यात् । कैकेयीद्विकनिष्ठा । “न-
तैवामध्यमातातगर्हितव्याकथंचनं” इतीतरपक्ष्यपेक्ष-
यामध्यमात्तत्रयुक्तं । यज्ञभायामपिकैकेय्यासंभोगविष-
येपक्षपातः नतुधर्म्यसंविभागे । अतोबहुमानायज्यै-
ष्ठ्यकमाद्भागतारतम्यंयुक्तं । अतएव “समानंमेनिरे”
इतिवक्ष्यति । ततोनेनभागेनरामोविष्णोरर्धांशः लक्ष्म-
णःपादांशः भरतशत्रुघ्नौपादस्यार्धांशौ । नन्वेवंसति
कथमुत्तरत्र भरतःसाक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः लक्ष्मणशत्रु-
घ्नौविष्णोरर्धसमन्वितावित्युच्यते । सत्यं “साक्षाद्वि-
ष्णोश्चतुर्भागः” इत्यत्रसाक्षाद्विष्णोःविष्णोरर्धस्वरामां-
शस्यचतुर्थभाग इत्यर्थः । यद्वा चतुर्थस्यभागश्चतुर्भागः
अष्टमांश इत्यर्थः । “अर्धसमन्वितौ” इत्यत्राप्यर्धशब्दए-
कदेशवाची । “भित्तंशकलस्त्रण्डेवापुंसयोर्धिसमोशके”
इत्येकदेशेपिपुंलिङ्गार्धशब्दस्यानुशासनात् । अत्रप्राश-
नादिक्रमवशात् भरतस्यलक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यांज्यैष्ठ्यं ।
ननु लक्ष्मणस्यभरतान्ज्यैष्ठ्यं अंशाधिक्यात्प्रथमप्राश-
नाम् । अतएववक्ष्यति “ततो लक्ष्मणमासाद्यवैदेहीचप-
रंतपः ॥ अन्यवाद्यतप्रीतोभरतोनामचाब्रवीत्” इति ।
मैवं कैकेय्याद्व्यप्रथमप्राशनं । सुमित्रायाद्वितीयांशप्रह-
णविलंबेत्प्राशनविलंबात् । उत्पत्तिक्रमेतयोक्तेः । “न-
सङ्गधेभरतानुजः” इत्युक्तत्वात् । अभिवादनंतु सीता-
यामेवान्वेति । लक्ष्मणमासाद्य आलिङ्ग्येत्यर्थः । रा-

मानुजत्वव्यवहारआसक्त्याधिक्यात् । एवंसति कवि-
भूतस्यलक्ष्मणानुजत्वोक्तिः बहुव्रीहिसमासेनसमाधे-
या । भरतानुजइतिलक्ष्मणस्याभिधानात्सर्वप्राशना-
नन्तरमेवसुमित्रयाभुक्तमिति । पुराणांतरविरोधःक-
ल्पभेदेनपरिहार्यः । रामाविमूर्तयश्चपायसपरिणामाः
नतुशुक्रशोणितपरिणामाः । तत्प्राशनानन्तरंगर्भधार-
णवचनात् । “नतस्यप्राकृताभूर्तिः” “नभूतसङ्गसंस्था-
नोदेहोस्यपरमात्मनः” इत्यादिस्मरणात् । पायसंचम-
गवतःपाकुप्यविग्रहएव । तद्द्विध्वनाभ्रपानादिकृता
किंत्विच्छाकृतेत्यादिकंसर्वमवसेयम् ॥ ३० ॥ उपसंहर-
ति—एवमिति ॥ ३१ ॥ संमानंराजकृतपायसप्रदानक्र-
मरूपंबहुमानं । मेनिरे अनुमेनिरे । प्रहर्षोदितचेतसः
उदितप्रहर्षमनसः । तारतम्येनदानं पौर्वापर्यं च ज्यैष्ठ्या-
नुक्रमकृतत्वेनसर्वासांसमतमेवासीदितिभावः ॥ ३२ ॥
वक्तव्येपियञ्चवृत्तान्तशेषे प्रसङ्गात्सौकर्यायनगरप्र-
वेशानन्तरभाविक्तयाशेषसंग्रहेणदर्शयति—ततइति ।
तत्पायसमित्यन्वयः । हुताशनादित्यशब्दौतत्तेजःपरौ
॥ ३३ ॥ प्रतिलब्धमानसः स्वस्थचित्तः ॥ ३४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

विष्णोरन्तर्धानानन्तरंकार्यद्वयंप्रवृत्तं पायसहस्त-
स्याभिपुरुषस्योत्थानं देवान्प्रतिप्रहर्षनियोगश्च । तत्र

ति० । हुताशनादित्यसमानतेजसइतिगर्भाणांश्रीणांचतन्त्रेणविशेषणं ॥ ३३ ॥ इतिषोडशस्तर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. तावैतत्पायसं. घ. तावैतत्पायसं. २ ग. घ. छ. ज. स. नरेन्द्रस्योत्तमस्त्रियः. ३ च. छ. संतान-
मेनिरे. ४ स. समानवर्चसो. ५ क. ख. ग. च. छ. ज. प्रसमीक्ष्य.

सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ॥ विष्णोः सहायान्वलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥
 मायाविदश्च भूराश्च वायुवेगसमाञ्जवे ॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥
 असंहार्यानुपायज्ञान्सिंहसंहननान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥
 अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च ॥ यक्षैषभगकन्यासु ऋक्षैर्विद्याधरीषु च ॥ ५ ॥
 किनेरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ॥ सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥
 पूर्वमेव मया सृष्टो जायमानुक्षुपुङ्गवः ॥ जृम्भमाणस्य सहसा मम क्रोधादजायत ॥ ७ ॥
 ते तयोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य आसनम् ॥ जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्च सुतान्त्रीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥
 वानरेन्द्रं महेन्द्राभभिन्दो बालिनमूर्जितम् ॥ सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ १० ॥
 बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारं नाम महाहरिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
 धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गन्धमादनः ॥ विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाहरिम् ॥ १२ ॥
 पावकस्य सुतः श्रीमात्मीलोऽग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसा यद्यसा वीर्यादत्यरिच्यत वानरान् ॥ १३ ॥
 रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ॥ मैन्दं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥

वाचः क्रमेणवर्तित्वेन प्रथमोपस्थितमभिपुरुषोत्थानं तत्सं-
 र्कषत्सर्वमुक्त्वा अयमज्ञानियोगतत्फलदर्शयतिसप्तद-
 शैः—पुत्रत्वमित्यादि । गतेगन्तुं प्रवृत्ते । भगवान् भा-
 विकार्यज्ञः ॥ १ ॥ सह अप्राधान्येन अयन्तइतिसहा-
 यः किंकराः । तान् । कामरूपिणः कपटराक्षसयुद्धक्ष-
 मंक्षरीरिणः ॥ २ ॥ उक्तसहायान्विशेषयतित्रिभिः—
 भावेत्यादि । माया आश्चर्यशक्तिः । तद्विदः । जवे वे-
 गोषिये । नयज्ञान् नीतिज्ञान् ॥ ३ ॥ असंहार्यान्
 प्रेरितिशेषः । उपायज्ञान् अनागतविधानज्ञान् । य-
 हा नयज्ञान् युक्तिज्ञानिनः । उपायज्ञान् सामाशुपा-
 यज्ञान् । सिंहसंहननान्वितान् सिंहस्तुल्यसंस्थानैर्युक्ता-
 न् ॥ सर्वास्त्राणांयोगुणः शक्तिस्तेनसंपन्नान् । अमृतप्रा-
 भन्तीत्यमृतप्राशनाः कर्तारित्युद् । पीतामृतानिवमृत्यु-
 रहितानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ हरिरूपेण वानररूपेणो-
 पलक्षितान् प्रायिकाभिप्रायमिदं तुल्यपराक्रमान् आ-
 कसदृशपराक्रमान् ॥ ६ ॥ देवत्वाविशेषान्भवतापि-
 पुत्रोत्पादनकार्यमिति भावोचध्वमित्याह—पूर्वमिति ।
 सृष्टः भाविरामसहायबुद्ध्यतिशेषः । सृष्टिप्रकारमा-
 ह—जृम्भमाणस्येति । सइतिशेषः । अत्र पार्वतीशापेन-

स्वक्षेत्रेपुत्रोत्पादनासंभवादप्सरःप्रभृतयःक्षेत्रतयोक्ताः ।
 गुणवत्पुत्रलाभायमुख्यास्तित्युक्तं । अयोनित्वेन-
 संघःप्रवृद्धत्वसिद्धयेतन्वित्युक्तं । नन्दिकेश्वरशापतु-
 सारेणहरिरूपेणेत्युक्तं । वन्द्यतिद्विद्विजैर्वानरवर्णप्र-
 तिनन्दी “तस्मान्माद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः ॥ उ-
 त्पत्स्यन्तिवधार्थं हि कुलस्यतवनानराः” इति ॥ ७ ॥
 प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ८ ॥ वन-
 चारिणः वानरान् ॥ ९ ॥ महेन्द्राभं महेन्द्रपर्वताभं ।
 ननु बालिनः कंधरामसहायार्थत्वं रामवध्यत्वान् । उ-
 च्यते । अङ्गदोत्पादनद्वारात्स्वसाहाय्यकरणात् । किं-
 च यदिवालीनोत्पद्येत तदा सर्वेषां वानरणांसहायत्वं
 नस्यात् । सतिचवालिनि सुग्रीवविरोधिनि सुग्रीवमै-
 श्यावानरसहायसिद्धिः । बालिमैश्यान् रावणः क्षणादे-
 वसीतां दधात् । अतः सुग्रीवसख्यनिमित्तत्वाद्वालिनो
 रामसहायत्वमिति । तपनः सूर्यः ॥ १० ॥ सर्ववान-
 रमुख्यानामिति निर्धारणेष्टी । बृहस्पतिपुत्रत्वादनुत्त-
 मंबुद्धिमन्तं ॥ ११ ॥ कुबेरपुत्रत्वात्श्रीमानित्युक्तं ।
 महाहरिं सर्वकार्यनिर्माणदक्षं ॥ १२ ॥ अत्यरिच्यत
 अतिशयितोभूत् ॥ १३ ॥ रूपमेवद्रविणधनं तेनसंप-

ली० दिव्यसंहननान्वितान् दिव्यदेहयुक्तान् ॥ ४ ॥ ति० पूर्वमेव पूर्वयुगइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ली० पूर्वमेवमयासृष्टातिशोक्तस्य
 पूर्वमितिपदमप्राप्त्यनुषङ्गीयं । यथाश्रुतेभगवदवतारसमयेवालिमुग्रीवयोरनुत्पत्तेरिति ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग. घ. विष्णोस्तुल्य. २ क. छ. झ. न. ज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान्. ३ इदमर्थं घ-ट. दृश्यते. ४ क.
 ऋक्षैर्विद्याधरीषु. ५ इदमर्थं घ-ट. दृश्यते. ६ ग. महाभाग. ७ क. घ. छ. झ. न. बालिनमात्मजं. ८ क. च. छ. झ.
 न. द. महाकर्षि. ९ ख. बुद्धिमान्द्वयमत्रःप्रियः. १० क. ख. च. छ. न. पावकं. क. झ. ट. वीर्यवान्. ११ न. छ. रूपसंदा.

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥ १५ ॥

मारुतस्यात्मजः श्रीमान्हुनुमाग्राम वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥

[सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि] ॥ १६ ॥

ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीववधे रताः ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १७ ॥

मेरुमन्दरसंकाशा वपुष्मन्तो महाबलाः ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १८ ॥

यस्य देवस्य यद्रूपं वेधो यश्च पराक्रमः ॥ अजायत तस्मिन् तस्यतस्य सुतः पृथक् ॥ १९ ॥

गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः 'केचित्संमतविक्रमाः ॥ कङ्क्षीषु च तथा जाता वानराः किंनरीषु च ॥ २० ॥

देवा महर्षिगन्धर्वास्तौर्ध्वा यक्षा यशस्विनः ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २१ ॥

बहवो जनयामासुर्दृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ [चौरणाश्च सुतान्वीरान्सृजुर्वनचारिणः ॥]

वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २२ ॥

अप्सरस्तु च मुख्यास्तु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यास्तु च तथा गन्धर्वानां तनूषु च ॥ २३ ॥

कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः ॥ सिंहादूर्ध्वसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ २४ ॥

शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २५ ॥

विचालयेयुः शैलेन्द्रान्भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ २६ ॥

दारयेयुः क्षितिं पद्मानामुवेयुर्महार्णवम् ॥ नभस्खलं विशेयुश्च गृहीयुरपि तोषदान् ॥ २७ ॥

औ अतएवरूपसंमतौ रूपेणप्रख्यातौ । स्वयमित्यनेन मानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १४ ॥ पर्जन्यो वर्षाभिमानिदे-
वता ॥ १५ ॥ वज्रसंहननोपेतः वज्रवदभेद्यशरीरयु-
क्तः ॥ रुद्रोपश्रवणानियुक्तोपि रक्षःपक्षपातित्वात्रकंच-
नसृष्टवान् ॥ १६ ॥ एवंप्रधानवानरसृष्टियुक्त्वा-
क्षुद्रवानरसृष्टिसंग्रहेणाह—तेहति । रताः आसक्ताः
॥ १७ ॥ एवंवानरसृष्टिमुक्त्वाऋक्षादिसृष्टिंप्राधान्ये-
नाह—मेर्विति । वपुष्मन्तः दृढवपुष्काः । अतएवमे-
रुमन्दरसंकाशाः । ऋक्षाः भङ्गुकाः । गोपुच्छाः गोला-
ङ्गुलाः । अभिजज्ञिरे जाताः । क्षिप्रमित्यनेनमानससृ-
ष्टिरुच्यते ॥ १८ ॥ रूपं सौन्दर्यं । वेधः संस्थानवि-
शेषः । तस्यतस्य देवस्य । तेन रूपादिना समःसुतः ।
पृथक् अन्योन्यविलक्षणः । अजायत मुसमात्रेवा-
नराकारत्वेपिसंस्थानादौसर्वेपितुल्यापवासन्नित्यर्थः

॥ १९ ॥ विजातीयास्वपिवानरोत्पत्तिमाह—गोलाङ्गु-
लीष्विति । संमतविक्रमाः प्रसिद्धविक्रमाः । केचिद्वा-
नराङ्गोलाङ्गुलीषूपन्नाः । केचिद्धानराऋक्षीषूपन्नाः ।
केचिद्धानराः किन्नरीषुचोत्पन्नाइतियोजना ॥ २० ॥
उत्पादकक्षेत्रवैविध्यमाह—देवाइत्यादि । श्लोकत्रयमे-
कान्वयं । ताक्ष्याः गरुडादयः । नागाः दिग्गजाः ।
उरगाः वासुक्यादयः । तत्र विष्णवतारकाले ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ तेषांप्रभावमाहपञ्चभिः । सर्वत्र स-
र्वेइत्यनुषङ्गनीयं । सर्वेकामरूपबलोपेताअभवनित्येवं-
योजनीयं ॥ २४ ॥ सर्वास्त्रकोविदाः देवांशत्वेनस्वयं-
प्रतिभातास्त्रप्रहारपरिहारोपायाः नत्वस्त्रप्रयोक्तारः शि-
लाप्रहरणाइत्युक्तेः ॥ २५ ॥ विचालयेयुरित्यादिषु “श-
किलिङ्च” इतिलिङ् । “कंपनेचलिः” इतिमित्वेपिह-
स्वाभावइच्छान्दसः ॥ २६ ॥ अतएवेयुः संतरेयुः ॥ २७ ॥

ति० धर्मपुत्रोपरसुषेणइतियुद्धकाण्डेवक्ष्यति अत्रतुवरुणपुत्रउक्तः ॥ १५ ॥ ति० किंचित्तुव्रतविक्रमाः देवावस्थातोपि किंचि-
दधिकपराक्रमाइत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० आहवेयुः संतरेयुः । टी० आहवेयुःशोषयेयुः ॥ २७ ॥ इति सप्तदशस्तर्गः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. छ. झ. अ. ट. महाबलः. २ घ-छ. झ. अ. ट. सौरसः. ३ इदमर्थः क. ड-ट. दृश्यते.
४ ड. च. छ. झ. अ. बोधयताः. क-घ. बोधयताः. ५ क. ग-अ. तेगजान्वलसंकाशाः. ६ क. ख. ड-अ. समंतेन.
७ घ-अ. पृथक्पृथक्. ८ क. घ-ट. गोलाङ्गुलेषु. ९ ड-झ. किंचित्तुव्रत. १० क. ट. ऋक्षेषु. ११ ख. वानरीषु.
१२ ख. घ. झ. ट. स्ताक्षर्ययक्षाः. १३ इदमर्थं च. छ. झ. अ. ट. दृश्यते. १४ ग. घ. ड. ज. श. यथाकामविचारिणः.
१५ क. छ. झ. पर्वतयोधिनः. १६ क-घ. स्थितान्द्रुमान्.

गृहीयुरपि मातङ्गान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ॥ नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ॥ २८ ॥
 ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीराश्चाजनयन्हरीन् ॥ ३० ॥
 अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ अन्ये नानाविधाश्चैलान्काननानि च भेजिरे ॥ ३१ ॥
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे एव हरीश्वराः ॥
 नलं नीलं हनूमन्तमन्याश्च हरियूथपान् ॥ ३२ ॥
 ते तार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरन्तोऽर्द्धेन्दुर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३३ ॥
 तैश्च सर्वान्महाबाहुर्वाली विष्णुलविक्रमः ॥ जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३४ ॥
 तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३५ ॥
 तैर्मध्ववृन्दाचलकूटर्कलपैर्महाबलैर्वानरयूथपालैः ॥
 बभूव भूमीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

प्रव्रजतः वेगेनगच्छतः ॥ २८ ॥ अन्येषामपरिच्छेद्यत्वा-
 द्यूथपसंख्यानमाह—ईदृशानामिति । शतंशतसहस्राणि
 शतलक्षणीत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रधानप्रधानानाह—तइति ।
 ते प्रागुक्ताः सुग्रीवादिसुषेणान्तायूथपाः । प्रधानेषु हरी-
 णायूथेषुसमूहेषु यूथपश्रेष्ठावभूवुः । वीरानहरीनजनयं
 अ ॥ ३० ॥ तेषांस्थानमाह—अन्यइति । ऋक्षवतः पर्वत-
 विशेषस्य । प्रस्थान् सानूनि ॥ ३१ ॥ राजयुवराजमश्रिणो-
 दर्शयतिसूर्यत्यादिसार्धश्लोकेन । सुग्रीवं युवराजं । वालिनं
 राजानं । नलादीन्मश्रिणः ॥ ३२ ॥ तेषांदुःशासनत्व-
 माह—तइति । तार्क्ष्यः गरुडः ॥ ३३ ॥ सर्वेषांशा-
 सितारमाह—तांश्रेति ॥ ३४ ॥ साहाय्यसंपत्तिपौष्क-
 र्यदर्शयति—तैरिति । अर्णवः अर्णववह्नीपं । विविधसं-
 स्थानैः स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिविविधदेहसंस्थानवद्भिः ।
 नानाव्यञ्जनलक्षणैः नानात्वाभिव्यञ्जकासाधारणध-
 र्मवद्भिः ॥ ३५ ॥ उक्तमेवार्थपुनःसर्गान्तेसंगृह्यदर्शय-
 ति—तैरिति । भीमशरीररूपैः भयंकरशरीरवैः ।
 रामसहायहेतोः रामसाहाय्यार्थः । भावप्रधानोनिर्देशः
 ॥ ३६ ॥ नन्वस्मिन्सर्गे “धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोग-
 न्धमादनः ॥ वरुणोजनयामाससुषेणनामवानरं ॥ श-
 रभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलं”इत्युच्यते । युद्धका-
 ण्डेतु रावणप्रतिशार्दूलवाक्ये “सुषेणश्चात्रधर्मात्मापुत्रो

धर्मस्ववीर्यवान् ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथपञ्चकालान्तको-
 पमाः । गजोगवाक्षोगवयःशरभोगन्धमादनः” इति ।
 कथमिदंसंगच्छते । उच्यते। अत्रवाल्मीकिनोक्तमेवतथ्यं
 “नतेवागनृताकाव्येकाचिदप्रभवविध्यति” इतित्रक्ष-
 रप्रसादात् । शार्दूलस्तुभ्रान्त्युक्तवान् “रुधिरासिक्त-
 सर्वाङ्गोविह्वलश्चलितेन्द्रियः”इतिसत्रैवोक्तेः । अत्रेदंश-
 ङ्गते । ऋश्यशृङ्गेणपुत्रेष्टपुपक्रमानन्तरंदेवादिसंमेलनं
 ततोविष्णोरव्रतितीर्षा पुत्रत्वंतुगतेविष्णौवानरोत्पत्ति-
 रित्युक्तं तद्विरुध्यते । वालिसुग्रीवयोरावणदिग्विजयका-
 लिकत्वात् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “अर्जुनेनविमुक्तस्तुरा-
 वणोराक्षसाधिपः”इत्यारभ्य “ततःकदाचित्किष्किन्धां
 नगरींवालिपालितां ॥ गत्वाह्वयतियुद्धायवालिर्नहेम-
 मालिनः”इत्यादिना । तथाचकार्तवीर्यार्जुनकालिको
 वालीकथंरामसमवयस्कःस्यात् । किंच“भगवन्राक्षसः
 क्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनीं ॥ पर्यटन्कितदालोकाःशून्या
 आसन्निजोत्तम ॥ राजावाराजमात्रोवाकितदानात्रक-
 श्चन ॥ धर्षणयेननप्राप्नोरावणोराक्षसेश्वरः”इतिदि-
 ग्विजयवृत्तान्तेरामेणपृष्ठेअगस्त्येनार्जुनवालिभ्यांपरि-
 भवउच्यमानोर्जुनवालिनोरेककालत्वमवगमयति । अ-
 पिचमयोरावणायमन्दोवरीप्रदानकाले “द्वौसुतौतुमम-
 त्वस्यांभार्यायांसंबभूवतुः ॥ मायावीप्रथमस्तावदुन्दु-

[पा०] १ क. ख. प्रव्रजितान्वने. ग. घ. प्रव्रजितान्वने. २ ट. वातरंहेसाम्. ३ ख. घ. ड. श. ट. श्रेष्ठान्वीरांवा.
 ४ घ. ड. च. झ. ज. ट. सर्वेचहरीयूथपाः. ५ ड. च. छ. झ. ज. यन्सर्वान्तिह. ६ ड. झ. महाबलमहा. ७ ज. वृन्दाचल-
 संविकाशैः. ८ घ-छ. झ. य. कूटसंविनैः. ९ ड. झ. यूथपाधिपैः.

भिस्तदनन्तरः” इत्युक्तवान् ॥ तत्र दुन्दुभिर्भयान्नमदा-
 द्रदन्ताश्चमत्तोवालिनाहतइत्युच्यते । अतोवालिनो-
 रावणदिग्विजयकालिकत्वंव्यज्यते । सुग्रीवश्चवालि-
 भयात्परिभ्रमन्दुन्दुभिकलेवरप्रक्षेपकृतमतङ्गशापान-
 न्तरंक्रश्यमूकप्रत्यतिष्ठत् । अतःसुग्रीवस्यापिवालिनु-
 ल्यकालत्वंगम्यते । एवंमैन्दद्विविदादयोपिचिरकाल-
 स्यायिनोऽवगम्यन्ते । वक्ष्यतिरावणप्रतिशार्दूलः
 “मैन्दश्चद्विविदश्चोभौताभ्यानास्तिसमोयुधि ॥ ब्रह्म-
 णासमनुज्ञातावभृतप्राशानावुभौ” इति । तेनत-
 योरभृतमथनकालवर्तित्वंप्रतीयते । सारणवाक्येच-
 “एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्नःकृष्णवर्त्मनः । तदादै-
 वासुरेयुद्धेसाहाय्यार्थंदिवौकसां” इति । क्रोधनस्यदे-
 वासुरेयुद्धेव्यापारकथनात् चिरन्तनत्वंतत्प्रायपठिता-
 नामन्येषामपिवालिमुग्रीवमभिप्रभृतीनांसिद्धचिरकाल-
 लवं । एवमन्यत्रापिवाणरयूथपानामतिचिरस्थायित्वं
 व्यञ्जनावृत्त्यावगम्यते । अतः कथमेषांरामावतारका-
 लिकत्वमत्रोच्यतइति । अत्रास्मद्गुरुचरणाः । यद्यपिपू-
 र्वसर्गान्ते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वा “पुत्रत्वंतुगतेविष्णौ”
 इत्यारभ्यब्रह्मानुशासनंकथितं । तथापि “उवाचदेव-
 ताःसर्वाःस्वयंभूर्भगवानिदं” इत्यादिनासामान्येनदेव-
 ताउद्दिश्य ब्रह्मासंदिष्टवान् । “तेतथोक्ताभगवतातत्प्र-
 तिश्चुल्यशासनं । जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणः”
 इतिसामान्येनदेवैर्वानरसृष्टिश्चोक्ता । अथब्रह्मणोजा-
 वदत्सृष्टिवत्पूर्वसिद्धामिन्द्रादिव्योवाल्यादिसृष्टिमनुव-
 दति “वानरेन्द्रमहेन्द्रामिमिन्द्रोवालिनमूर्जितं” इत्या-
 दिना । अतएवहि “वालिनंजनयामास” इत्येवोक्तं ।
 ननुतदाजनयामासेति । अन्यत्रतु “बह्वोजनयामा-
 सुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशः” इति तत्कालवाचीतत्रशब्दः
 प्रयुक्तः । इन्द्रादयः स्वत्वेवममन्यन्त ब्रह्मनियोगान-
 न्तरंकिमपूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्नाएवसहाय्यंकरि-
 ष्यन्तीति । यैस्तुपूर्वपुत्रानोत्पादितास्तेपुनस्तदाजनया-
 मासुः । अतएव “एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्नःकृष्ण-
 वर्त्मनः । तदादैवासुरेयुद्धेसाहाय्यार्थंदिवौकसां” इत्या-
 दिनाक्रोधनादीनामन्यार्थसृष्टिरुच्यते । तस्मात्रकोपि
 विरोधइत्याहुः । यद्वा रमावतारकालएववाल्यादिज-
 न्म । वालिजयश्चनार्जुनजयाव्यवहितोत्तरकालिकः

ततश्शब्दस्थानन्तर्यमात्रपरत्वात् । अतएवततःकदा-
 चिदित्युक्तं । अगस्त्येनार्जुनवालिविजययोर्युगपत्कथ-
 नंरावणजयत्वेन कृष्णःकंसशिशुपालौजघानेतित्वत् ।
 दुन्दुमिश्चवरदानेनसदायुवामत्तश्च । ततश्चतस्यबहुका-
 लानन्तरमपिवालिनायुद्धंसंभवत्येव । एवमन्यदप्युह्य-
 म् । सर्वथोपक्रमावगतःक्रमोनवाधितव्यः । दैवासुरे
 युद्धेसाहाय्यार्थमित्यत्रापिसाहाय्यसमर्थइत्यर्थोबोध्यः ।
 अमृतप्राशिनौअमृतप्राशितुल्यावित्यर्थः । यद्वा । अयं
 ब्रह्मानुशासनप्रकारःप्राचीनएव प्रसङ्गादद्यकविनोप-
 धर्ष्यते । पुत्रत्वंतुगतेविष्णौ गन्तुंव्यवसितइत्यर्थः ।
 व्यवसायश्च । विष्णोर्ब्रह्मणाविविक्तेप्रार्थनात् । अतए-
 वपूर्वसर्गे “हन्तायंविदितस्तस्ववधोपायोदुरासनः”
 इत्युक्तम् । अतएवामुवृत्तान्तंसनत्कुमारोविदित्वासुम-
 आद्योवाचेतिबोध्यम् । ब्रह्मप्रार्थनंनंचरावणस्यमानुषाद-
 न्यत्रभयनास्ति त्वंक्रश्यभृङ्गेणवक्ष्यमाणस्यदशरथस्य
 पुत्रोभवेति । अतएवकृतसंकेततथाविष्णुरुपयातइत्यु-
 क्तम् । यद्वा “ततोदेवाःसगन्धर्वा” इत्यादिकात्पूर्वसर्गा-
 त्प्रभृतिब्रह्मलोकवृत्तान्तः । तस्मिन्सदसि ब्रह्मसदसी-
 त्यर्थः । अतएवस्वलोकमागच्छेत्युक्तं नतुगच्छेति ।
 तथाचैवंसंगतिः । पुत्रकामेष्टिपर्यन्तमुक्त्वातत्राभिपु-
 षाविर्भावोपोद्धातत्वेनचिरंतनवृत्तान्तमुपक्षिपति । त-
 तोदेवाइत्यादि । ततइतिप्रस्तावान्तरारंभार्थः । अथ
 “पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपं” इत्यन्तेविष्णुवृत्ता-
 न्तेमिहिते । पुत्रत्वंतुगते अभ्युपगते इतिपुत्रत्वाङ्गीका-
 रानन्तरंदेवांशवानरोत्पत्तेर्वैकव्यत्वेपितंवृत्तान्तं तत्रा-
 वस्थाप्य “सकृत्वानिश्चयंविष्णुरामच्यचपितामहं ॥
 अन्तर्धानंगतोदेवैःपूज्यमानोमहर्षिभिः” इत्यादिनावि-
 ष्णुवृत्तान्तमेवानुक्रम्यगर्भप्रवेशपर्यन्तमुक्त्वा प्रागव-
 स्थापितंदेववृत्तान्तमेवपुत्रत्वंतुगतइत्यादिनापुनःप्रति-
 पादयति । एतावद्वृत्तान्तकालस्यदेवमानेनारूपत्वेपिम-
 नुष्यमानेनबहुवर्षागताःरेवतीवरप्रार्थनावत् । अतोभा-
 गमहार्थसमवेत्यब्रह्मसदसिगत्वाकार्यंविष्णुप्यततोऽन्मे-
 धभागान्गृहीत्वागतादेवाइतिसर्वसमश्चसम् ॥ इति श्री-
 गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमन्त्री-
 राख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

श्रीरामावतारघटः ।

दशरथेनयज्ञसमापनानन्तरपूर्वमहाहानाराज्ञामेषणपूर्वकंपत्नीभिःसहसपरिवारमयोध्याप्रत्यागमनं ॥ १ ॥ ततोदत्तरान्ते
चैत्रशुक्लनवम्याकर्कटेकौसल्यायांश्रीरामावतारः ॥ २ ॥ परेषुर्दशम्यामीनेकैकेच्यांभरतजननम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेवदिनेकर्कटे
सुमित्रायांलक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्जननम् ॥ ४ ॥ ततोदशरथेकमेगोपनयनादिभाजामात्मजानांवारक्रियांचिन्तयतिदेवादिभ्योभिन्ने-
यत्समीपंप्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ दशरथेनतत्पूजनपूर्वकंतदभीष्टिसत्करणप्रतिष्ठानम् ॥ ६ ॥

निर्वृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्हयमेधे महात्मनः ॥ प्रतिगृह्य सुरा भागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥
यथाई पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्देशान्प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुरात्ततः ॥ बलानि राज्ञां भुभ्राणि ग्रहणानि चक्राशिरे ॥ ४ ॥
गतेषु पृथिवीशेषु राजा दशरथस्तदा ॥ प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥
ज्ञान्तया प्रययौ सार्धमृश्यशृङ्गः सुपूजितः ॥ अन्वीयमानो राज्ञाऽथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥
एवं विसृज्य तान्सर्वाभ्राजा संपूर्णमानसः ॥ उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् समत्ययुः ॥ ८ ॥
ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये खोचसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ९ ॥

“कौसलोनाममुदितःस्त्रीतोजनपदोमहान्” इत्या-
रभ्यभगवतोवतारनिमित्तान्युक्तानि । अथावतारदर्श-
यत्यष्टादशे—निर्वृत्तेतित्यादि । अत्रपुत्रोत्पत्तिविचि-
न्तयन्नित्येवमन्तोप्रन्धः “हुताशनादित्यसमानतेजसो-
चिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा” इत्येतच्छेषोन्मूल्यते । निर्वृ-
त्ते समाप्ते । हयमेधे पुत्रेष्टिसहितइतिशेषः ॥ १ ॥
दीक्षार्थोऽनियमोदीक्षानियमः । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्र-
मे । आदिकर्मद्योतकःप्रशब्दः ॥ २ ॥ मुनिपुङ्गवं व-
सिष्ठं ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥
द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ अथ नगरप्रवेशान-
न्तरं । सानुयात्रेण सभृत्येन । राज्ञा रोमपादेन ।
अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥ ६ ॥ एवं ऋश्यशृ-
ङ्गवत् । तान् द्विजोत्तमान् । संपूर्णमानसः संपूर्णम-
नोरथः ॥ ७ ॥ ततइत्यर्थमेकं ॥ ८ ॥ अथ भगवतः
प्रादुर्भावदर्शयतित्रिभिः—ततश्चेत्यादि । ततः अथमे-

घसमास्यपेक्षया पायसोपयोगाद्वा । सच वैशाखादौ
भवेत् । द्वादशे “तस्यपूरणे” इतिङ् । चैत्री पौर्णमा-
स्यस्मिन्नितिचैत्रः । “सास्मिन्पौर्णमासीति” इतिसं-
ज्ञायामण् । चकारोवारसमुच्चयार्थः । नावमिके नव-
म्यां । विनयादित्वात्स्वार्थेठक् । “तिथयोदयोः” इति
तिथिशब्दस्यपुंलिङ्गस्यापिसंभवात्स्त्रीबभावः । अदिति-
दैवतायस्य तददितिदैवतं तस्मात् । देवतान्तात्तादर्थ्येय-
कृष्टान्दसः । नक्षत्रे पुनर्वस्वोरित्यर्थः । “पुनर्वसूनक्ष-
त्रमदितिदैवता” इतिश्रुतेः । पञ्चसुग्रहेषुखोचसंस्थेषु
सूर्यगुरुशुक्राङ्गारकशनिषु खोचस्थानस्थितेषुसत्सु ।
उचस्थानलक्षणमुक्तं बराहसिहिरेण “अजवृषभमृगाङ्ग-
नाकुलीराक्षषवणिजौषदिवाकरादितुङ्गाः” इति । कर्क-
टे कर्कटास्थे । लभे राशुदये । “राश्रीनामुदयोऽलम्”
इत्यमरः । वाक्पतौ बृहस्पतौइन्दुनासह । प्रोद्यमाने
उदयतिसति । आर्षमात्मनेपदं । अत्रप्रोद्यमानइत्युक्त-

ति० मुनिपुङ्गवं वसिष्ठं ऋश्यशृङ्गं ॥ ३ ॥ शि० पुनःप्रवेशोक्त्यापूर्वपुरीप्रविश्यराजप्रत्यापनार्थंबहिर्निर्गतइतिध्वनितम्
॥ ५ ॥ ति० ऋतूनामित्ययमर्थेष्वष्टौ ॥ ८ ॥

[पा०] १ ङ. झ. ज. गृह्यमरा. २ ख. ग. पुरं. ३ घ. समुद्रबल. ४ झ. राजाच. ५ ङ-झ. स्वपुत्राणि. ६ क.
घ-झ. ट. दशरथपुनः. ७ ग. घ. पुरं. ८ क. ग. घ. च. छ. ज. द्विजोत्तमम्. ९ क. घ. ङ-ज. अनुगम्यमानो.
१० क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. राजाच. ११ अ. सानुकूल्येन. १२ ख. समाययुः.

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथ सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १० ॥

त्वात्पुनर्वसुनक्षत्रस्थकर्कटराशित्वाच्च तत्रेन्दुः स्थितइत्य-
वगम्यते । कर्कटकस्तुगुरोरुच्चस्थानं इन्दुनावर्तमानो
गुरुस्तत्रवर्ततइतिगुरुच्चस्थः । चैत्रमासेसूर्यस्वमेघप्र-
वेशात्सूर्योप्युच्चगतएव । बुधःसदारविसंनिहितोनत-
दोच्चस्थानस्थः । चन्द्रश्चकर्कटगोनोच्चस्थः । तथाच प-
रिशेषात् मन्दाङ्गारकशुक्रास्तुलामकरमीनसंस्थाइति
पञ्चानामुच्चस्थत्वं । नामकीर्तनंविनापञ्चोच्चस्थत्वकी-
र्तनं तत्फलविशेषप्रतिपादनाय । यथाहुः “एकग्रहोच्च-
जातस्यसर्वारिष्टविनाशनम् ॥ द्विग्रहोच्चेतुसामन्तस्त्रि-
ग्रहोच्चमहीपतिः ॥ चतुर्थहोच्चेसम्प्रादस्थात्पञ्चोच्चलोक-
नायकः” इति । प्रत्येकोच्चफलं चाहुः “सूर्यस्वोच्चगते
जातस्सेनापत्यमवाप्नुयात् ॥ भौमेस्वोच्चगतेजातोवने
राजाभविष्यति ॥ गुरौस्वोच्चगतेजातोधनीराज्याधिपो
भवेत् ॥ शुक्रस्वोच्चगतेजातोराज्यश्रियमवाप्नुयात् ॥
शनौस्वोच्चगतेजातोराज्याधिपसमोभवेत्” इति । गुरु-
चन्द्रयोगफलमुक्तमिहिरेण “दृढसौहृदोविनीतःस्वच-
न्दुसमानकृद्धनेशश्च ॥ शशिशुर्वोर्गुणशीलःसुरद्विजे-
भ्योरत्तोभवेत्पुरुषः” इति । रविबुधयोगफलंचतेनै-
वोक्तं “वेदान्तवित्स्थिरधनोरविश्रयोःप्रायशोयशो-
र्थास्यात् ॥ आर्यःक्षितिपतिदयितःसत्तांचबलरूपवि-
द्यावान्” । चैत्रमासजन्मफलं “चैत्रेमधुरभाषीस्याद-
हङ्कारसुखान्वितः” ॥ नवमीजन्मफलं “वीर्यवैरीभुवि-
ख्यातो वश्यःशूरश्चपण्डितः ॥ निर्भयःसर्वभूतेभ्यो
नवम्यांजायतेनरः” ॥ पुनर्वसुनक्षत्रफलं “सहिष्णुर्गू-
ढवृत्तिश्च श्लेष्मलोनाट्यकोविदः ॥ अगृधुररूपसंतुष्टः
शीघ्रगोदितिधिष्ण्यजः” ॥ चतुर्थपादजन्मफलं “कान्त-
प्रियवपुःशुद्धःसज्जनःप्रियदर्शनः ॥ लक्ष्मीवान्प्रिय-
वादीचआदित्यान्तेप्रजायते” ॥ उच्चस्थेनबृहस्पतिनास-
मं चन्द्रस्थस्थितिः कर्कटकएवेति पुनर्वसुचतुर्थपादत्वं
सिद्धम् । चैत्रपुनर्वसू शुक्लपक्षएवेतिसिद्धं । कर्कटक-
लभजन्मफलं “कर्कटेलभकेचन्द्रयुक्तेष्टेचभोगवान् ॥
गुरुणावीक्षितेयुक्तेधनाढ्योबहुभोगवान् ॥” तानिमा-
न्फलविशेषान्सूचयितुंमासतिथ्यादिकीर्तनं । तथैवा-
ह—जगन्नाथमित्यादिना जगन्नाथमित्यनेन “पञ्चोच्च-

लोकनायकः” इत्युक्तंफलं दर्शितं । लग्नस्यगुरुरयोगफ-
लमाह—सर्वलोकनमस्कृतमिति । यथाहोराप्रदीपे “क-
विःसुगीतःप्रियदर्शनःसुखीदाताचमोक्तानृपपूजितःशु-
चिः ॥ देवद्विजाराधनतत्परोथभवेन्नरोदेवगुरौतनुस्त्रि-
ते” रामं पञ्चाद्रामाख्यं । यद्वा रामं इयामवर्णं “अ-
शोराभौसावित्रौ” इत्यत्राथ इयामाविति व्याख्यानात् ।
अनेनकर्कटेकन्यांशेजातइतिव्यज्यते । कन्यायाबुधांश-
त्वात् । बुधस्यच इयामत्वात् । शुक्रांशत्वाद्वा । यथाह
मिहिरः “रक्तइयामोभास्करोगौरइन्दुर्नात्युच्चाङ्गोरक्त-
गौरश्चवक्रः ॥ दूर्वाइयामोक्षोगुरुर्गौराग्नःइयामःशु-
क्रोभास्करिःकृष्णदेहः” इति । सर्वलक्षणसंयुतं सर्व-
लक्षणैः सासुद्रिकोक्तैःपूर्णं । इदंलग्नचन्द्रफलं “पूर्णे-
शीतकरेलेभेतेजस्वीनित्यगर्वितः” इतिहोराशास्त्रात् ।
विष्णोरर्धं विष्णुमयस्थपायसस्याधीशपरिणामभूतं ।
पुत्रं पुत्राग्नोनरकात्रायतइतिपुत्रः तं । पुनस्तंविशेषयति
ऐश्वराकवर्धनमिति । ऐश्वराकस्यदशरथस्यवर्धनं । अ-
नेनलग्नस्यसौम्यग्रहयोगफलं दर्शितं । यथा “नरश्चिरा-
गुर्नृपपूजितःसुखीलग्नंभवेत्सौम्ययुतंचयातथा ॥ लग्ने-
तथास्वामिनिरीक्षितेधनीकुशाग्रचुद्धिःकुलकीर्तिवर्ध-
नः” ॥ महाभागं महाभाग्ययुक्तं । अनेन लग्नचन्द्र-
कृतोपिदोषोगुरुर्योगात्परिह्रियतइतिसूच्यते । यथाहु-
होराप्रदीपे “जन्मकालिकलग्नांशेचन्द्रःकेन्द्रगतोयदि ॥
जातस्यविनयोवित्तज्ञानं बुद्धिश्चनैपुणं ॥ हीनंपणफर-
स्थेस्मिन्मध्यान्येतानितस्यच ॥ आपोक्लिमस्थचन्द्रश्चेदु-
त्कृष्टानिभवन्तिहि ॥ स्वांशेधिमित्रस्यनवांशकेवाचन्द्रे-
तुवाचस्पतिनाचदृष्टे ॥ एवंविधेशीतकरेचरात्रौशुकेणदृ-
ष्टेधनवान्सुखीस्यात् ॥” एवंकेमद्रुमयोगोपिनास्तीत्यु-
च्यते । केमद्रुमोनामचन्द्रलग्नस्योभयपार्श्वेग्रहाभावः ।
नह्यत्रमिथुनेसिंहेवाकश्चिद्ग्रहोस्ति । तथाहगार्ग्यः
“व्ययार्थोभयगश्चन्द्राद्विनाभानुनचेद्ग्रहः ॥ योगःके-
मद्रुमोनामजातःस्यादत्रगार्हितः ॥ सतान्नबन्धुजनव-
त्सुहृद्बिहीनोदारित्र्यदैर्न्यगद्दुःखमलैरूपेतः ॥ प्रेष्यः
खलःसकललोकविरुद्धवृत्तिःकेमद्रुमेभवतिपार्थिववंश-
जोपि” ॥ एतत्सर्वमासातुभावेनपरिह्रियतइत्युच्यते

ति० । सर्वलोकनमस्कृतं अस्यसर्वलोकरूपश्चासौनमस्कृतश्चतमित्यर्थः । तेनादौप्रादुर्भावसमयेमात्राविण्णूपस्यदर्शनंतत्सद्रूपद-
र्शनविषयात्तयानमस्कृतस्त्वन्माययाबालभावंदधावितिसूचितम् ॥ १० ॥

[पा०] १ क. सर्वदेव.

कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ विष्णोरर्थं महाभागं पुत्रमैश्वराकवर्धनम् ॥

[लोहितशङ्खं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिखनम्] ॥ ११ ॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥

महाभागशब्देन । यथाहमणिबन्धः “लम्बात्केन्द्रगते-
चन्द्रेग्रहैरेकादिभिर्युते ॥ केमद्रुमफलंनस्यात्केचित्केन्द्र-
नवांशके” ॥ एवंदोषान्तरपरिहारेपि । यथा “अष्ट-
मेशेकलत्रस्थेसुतेशेवाकलत्रगे ॥ मङ्गलेवाकलत्रस्थेभा-
र्यानांशंप्रकुर्वते” इति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रामावता-
रोनकेवलंयज्ञकृतः किंतु कौसल्यातपःकृतइत्याह ।
कौसल्यातेनशुशुभे । कृतः पुत्रेण पुत्रत्वेनावतीर्णः ।
पुत्रत्वेनावतीर्यस्वनोरथपूरणादितिभावः । अमितते-
जसा “सब्रश्रेयान्मवतिजायमानः” इत्युक्तीत्या ज-
न्मलब्धनिरवधिकतेजसा । यथा अदितिः वज्रपाणि-

ना परत्वचिह्नभूतरेखामयवज्रयुक्तपाणितलेन । देवा-
नांवरेण उपेन्द्रेण शुशुभे तथा यथापूर्वजन्मन्यदितिर-
नुष्ठितव्रतविशेषैर्विष्णुपुत्रलब्धवती तथेयमपीत्यर्थः ।
यद्वा अमिततेजसा जगत्प्रकाशकादित्यस्यकुलस्यापिप्र-
काशकेन । “सूर्यस्यापिभवेत्सूर्यः” इतिवत् । “ततो-
खिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना ॥ देवकीपूर्वस-
न्ध्यायामाविर्भूतमहात्मना” इत्युक्ताच्युतभानोरप्य-
तिशयिततेजसा । देवानांवरेण इन्द्रेणवज्रपाणिनेत्यु-
भयविशेषणं । वज्रहस्तेन वज्ररेखायुक्तहस्तेनच ।
अनेनैवसाधारणधर्मेणोपमानोपमेयभावः । यद्वा लौ-

सि० विष्णोः शङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यविष्णोरित्यर्थः । अर्थं किंचिन्न्यूनमर्थमिल्यर्थः । शङ्खचक्रादेरभावादिति भावः । सि० श-
ङ्खभागं महान्इतरभागापेक्षयाधिकः भागः प्रादुर्भावंतिमितीभूतपायसरूपांशो यस्यसत् । किंच महान्भागोभागवयस्यात्सत् ।
किंचमहतीं लोकदर्शनयोग्यां भांदीप्तिगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंच महान्तोब्रह्मादयो भागाः प्राप्तप्रकाशायस्यात्सत् । किंचमहती
सर्वपूज्या या आमा तांगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंचमहतींआमोपरमप्रकाशंआगमयतिआश्रितान्प्रापयतिसत् । किंचमहतीआभा-
यस्यसमह्वामःसः अगोमणिपर्वतोविहाराधारत्वेनयस्यसत् । किंचमहानांसर्वपूज्यानांब्रह्मादीनांकर्तृमूतानांआभागः अतिशयेनसेवा-
यस्मिन्सत् । ऐश्वराककुलवर्धनं ऐश्वराकः इश्वराककुलप्रादुर्भूतोदशरथः तस्यकुलवर्धयतीतिसत् रामं सर्वाभिरामदातारं । विष्णोरर्थ-
मिलनेन योहिविष्णोर्वैधर्म्यसत्तुल्यानामभ्येषांचवर्धकइतिक्वचन्यमितिकाव्यार्थापत्तिरलङ्कारोपनिर्दिष्टः । तेनरघुनायस्याद्यदित्य-
टनापटीयस्त्वर्थः । सर्वाभिरामदातारमित्यनेनरामएवसर्वहितत्वमितिपरिसङ्ख्यालंकारोपनिर्दिष्टः । तेन यस्सर्वहितःतस्वाश्रित-
हितइतिक्वचन्यमितिकाव्यार्थापत्त्यलंकारोपनिर्दिष्टः । तेन रघुनायस्यपरमदयालुतातिशयःसूचितः । तेनसर्वाधीशत्वव्यर्थः ।
एतेनविष्णोरर्थविष्णुमयस्यायस्यस्यार्थं अर्थापत्तिरामभूतमितिभूषणोक्तार्थंआपाततोर्मणीयः । वाक्यार्थस्यलाक्षणिकत्वापत्तेः ।
सर्वेश्वरेश्वरस्यलीलायस्यंप्रादुर्भूतस्य ब्रह्मादिप्रार्थितस्यसर्वोत्पत्त्यादिकारणीभूतेच्छावतःउपादानासंभवाच्च । ईश्वरेश्वराणांसोपादान-
कत्वेऽनवस्थापत्तेर्वाक्यार्थापत्त्याऽनित्यत्वापत्तेश्च । यत्पुनश्च विष्णोः शङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यअर्थंकिंचिन्न्यूनशङ्खचक्रादेरभावादि-
तिभावइति । तदपिनशोभनं । तादृशेऽर्थेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावात् । एतदभिप्रायेणैवेममर्थमनूयवस्तुतस्त्वित्यादिनापाठकैरर्था-
न्तरैर्वर्णितं । यत्त्रपाठकाः “प्रणवंहीश्वरंविद्यात्सर्वेस्वहृदयेस्थितं” इत्यादिश्रुतिभ्यः “गिरामस्येकमक्षरं” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च
वाक्यवाचकयोरभेदाच्चविष्णुशब्देनप्रणवउच्यते । तस्यार्थं अर्थमात्रा तदात्मकंराममित्यर्थः । तथाचाथर्वणश्रुतिः । “अकारा-
क्षरसंभूतसौमित्रिविश्वमावनः । उकाराक्षरसंभूतश्शत्रुप्रखैजसात्मकः । प्राह्मात्मकस्तुभरतोमकाराक्षरसंभवनः । अर्धमात्रात्मको-
रामसन्निधानन्दविग्रहः” इति । तदपिनसम्भक् । वाक्यार्थस्यलाक्षणिकत्वापत्तेः । नहिवाक्यार्थेनेष्टसिद्धौलक्षणांकिंचिदभ्युपैति ।
किंचयत्प्रणवावयवभूतस्यमात्रार्थस्यरामपरत्वं नतत्प्रणवस्येश्वरवाचकत्वं । यस्यचाखण्डप्रणवस्येश्वरवाचकत्वं नतदवयवोभूतस्यमा-
त्रार्थस्यरामपरत्वमितिलक्षणास्वीकारेपितदमीधार्थ्यस्यदुरुपपादलात् । एतेनविष्णोश्चतुर्भुजस्यार्धेद्विभुजमित्यर्थवदन्तोपिप्रत्युक्ताः ।
लाक्षणिकत्वापत्तेस्तुल्यलात् । चतुर्भुजमात्रेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावाच्च । अतएवभूमदक्षयज्ञादिप्रादुर्भूतानामष्टभुजादीनांविष्णु-
त्वेनव्यवहारसंसंच्यते । तावन्मात्रार्थकत्वेद्विभुजंतैमहाभागमित्यपहायविष्णोरर्थमित्युक्त्यातदभिप्रेतार्थस्यशुद्ध्यभिप्रायविरुद्धत्वाच्च ।
अर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वंनदृष्टमितितुनभ्रमितव्यं । अर्धयतिवर्धयतीत्यर्थइतिव्युत्पत्त्यायौगिकत्वस्वीकारेणवर्धकपरत्वस्यसर्वतश्चसि-
द्धलात् । अतएववृहदारण्यकेपञ्चमेऽध्याये नवमब्राह्मणेकतमोऽध्यायइतिप्रश्नेयोऽयंपवतइत्युत्तरम् कथमप्यर्धइतिप्रश्ने यदसि-
विदधसर्वमप्यार्धत्वा इत्यादिश्रुतौअर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वमितिदिक् । अत्राधिकव्याख्यानदर्शनकाङ्क्षिभिर्विष्णुनासदशोदीर्घे इत्यत्र
दृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

[पा०] १ क—उ. दिव्यलक्षण. २ ड. भागमैश्वराककुलवर्धनम्. ३ अ. पुत्रमैश्वराकनन्दनम्. ग. घ. पुत्रमैश्वराकनन्दनम्.
४ इदमर्थं क. घ. दृश्यते. ५ च. रक्षाक्षं. ख. रक्षासं.

भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राज्जनयत्सुतौ ॥ सर्वासकुशलौ वीरौ विष्णोर्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥
पुण्ये जातस्तु भरतो मीनलम्बे प्रसन्नधीः ॥ सार्धे जातौ च सौमित्रौ कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥

किंकानामिन्द्रे श्रेष्ठत्वबुद्ध्यातदनुसारेणोपमा “इषुवद्र-
च्छतिसविता” इतिवत् । यद्वा दृष्टिदोषपरिहारायही-
नोपमापिक्रियते । यद्वा अयं श्लोकः पूर्वशेषतयामात्ररि-
ष्टभङ्गेनतदतिशयावहत्वाद्योतनाय । तथाहि मातृका-
रकञ्चन्द्रः सच वार्धेष्णुर्गुरुणायुक्तोमातरमभिवर्धयति
॥ १२ ॥ अथ पायसोपयोगक्रमेण कौसल्यानन्तरकैकेयी-
प्रसवमाह—भरतइति । साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः ।
रामस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः । रामस्यविष्ण्वर्धत्वात्
तस्यचतुर्थांशःविष्णोरष्टमांशइत्यर्थः । यद्वा साक्षाद्वि-
ष्णोर्वैकुण्ठवासिनश्चतुर्थांशः । चतुर्थस्यांशः अष्टमभा-
गइत्यर्थः । यद्वा साक्षात्प्रत्यक्षभूतइतिसौलभ्यमुच्यते ।

यद्वा साक्षात् अव्यवधानेनजज्ञे रामादनन्तरंजज्ञेइत्य-
र्थः । सर्वैः रामसंबन्धितयोक्तैः गुणैः समुदितः युक्तः
॥ १३ ॥ अथ भरतजननानन्तरं द्विवचनेनयमलत्व-
मुच्यते । अर्धसमन्वितौ समन्वितार्धौ । परनिपातः ।
अर्धशब्दोऽष्टमात्रवाची । समन्वितचतुर्थभागाष्टमभा-
गरूपौ । “मित्तंशकलस्वण्डेवापुंस्यर्धसमंशके” इत्य-
भरः । अन्यथा पायसप्रदानक्रमविरोधः । समन्वित-
शब्देनयुगपदुपयुक्तत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ त्रयाणांजन्म-
कालमाह—पुण्यइति । पुण्ये पुण्ययुक्तेतिधौ । “नक्ष-
त्रेणयुक्तःकालः” इति विहितव्याणप्रत्ययस्य “लुक्-
विशेषे” इतिलुप् । मीनस्यशुद्धक्षेत्रत्वात्तज्जन्मफल-

शि० सत्यपराक्रमः सत्याभयोध्याराजधानीअस्येति सत्योरामः तस्यैवपराक्रमोयस्य तस्मादेवपराक्रमोयस्येतिवा सएवपरा-
क्रमोयस्येतिवा रघुनाथाज्ञाकारीत्यर्थः । किंच सत्यःकापट्यरहितः पराक्रमोयस्यसः । साक्षाद्विष्णोर्वैकुण्ठेशस्यचतुर्भागः चत्वारो-
भागायस्मिन् सर्वांशइत्यर्थः । अतएवविष्णोस्तदवस्थापन्नस्यसर्वगुणैस्समुदितः । यदिच विष्णोरित्युक्तप्रपञ्ची “राशेक्षितः”
इतिवत् तर्हि सैवैगुणैस्समुदितः चतुर्भागः साक्षाद्विष्णुरेवेत्यर्थः । विष्णोरित्युक्तमयान्वयि । अत्रार्थेप्रमाणं “वैकुण्ठेशस्तुभरतः
क्षीराब्धीशश्चलक्ष्मणः । शत्रुप्रस्तुत्यर्थंभूमारामसेवार्थमागताः” इतिनारदपञ्चरात्रवचनं ॥ १३ ॥ वि० अथ भरत-
जन्मानन्तरं विष्णोरोद्धारस्य अर्धौ अर्धौशौ अकारोकारौविश्वतैजसौविराडिरप्यगर्भौ ताभ्यांसमन्वितौ तदात्मकावितिवाच्यत् ।
सर्वांशकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राज्जनयदित्यन्वयः । उक्तंचायद्वैण्वेदेधीरामोत्तरतापनीयेप्रणवव्याख्यायां । तथैतेभ्यो-
क्ताभवन्ति “अकाराक्षरसंभूतस्तौमित्रिवैश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतश्शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकस्तुभरतोमकाराक्ष-
रसंभवः । अर्धमात्रात्मकोरामोमहाज्ञानन्दैकविग्रहः” इति । प्रजापतिप्रेषितपायसंतुनित्यसिद्धिचिदानन्दविग्रहेनोपादानमाक-
मर्हति । अपितुभगवदाभिर्भाषसूत्रेणदशरथमनुगृह्णाति । अपिच “लोकवसुलीलाकैवल्यं” इतिन्यायानुगृहीतश्रुतिपुराणे-
तिहासादौश्रीरामकथाप्रसिद्धैव । श्रुतौतावात् “पूर्वापरंरततोमाययैतौशिशुकीडन्तौपरियातोअश्वरम् । विश्वान्यन्योभुवनान्
मिचष्टन्तुन्योविदधन्जायतेपुनः” इति । एतौ श्रीरामलक्ष्मणौ वस्तुतःपुराणपुरुषावेव मायया मायामिधक्षशक्त्या शिशू दश-
रथराजकुमारौभूत्वा अप्परं विश्वमित्रस्ययज्ञं अनेकरक्षोविक्षिप्तं परियातः प्राप्तौ रक्षणायेत्यर्थः । कथंभूतौ । कीडन्तौ ताटकासुबा-
ह्वादिवधप्रमुखकीडासत्तौ । पुनःकथंभूतौ । पूर्वापरंरतः अग्रजलमनुजत्वंप्राप्तावित्यर्थः । तयोर्वैत्येअन्यः एकः श्रीरामः विश्वानि
सर्वाणि भुवना भुवनानि अभिचष्टे प्रकाशयति । स्वाप्यस्तविश्वप्रकाशहेतुरित्यर्थः । अन्यः लक्ष्मणः ऋतुनिदधत्पुनर्जायते ।
अयमर्थः । लक्ष्मणस्यशेषावतारत्वात्तत्रोपस्यचकालात्मकत्वस्य “योयंकालोमयाख्यातस्सोनन्तः—” इतिपुराणाद्वंगतेः । कालस्य
चाखण्डदण्डायमानस्यवसन्तप्रमुखर्तुकारणत्वात्तत्तुन्विदधदित्युक्तं । पुनरिति पुनःपुनरित्यर्थः । यदायदाश्रीरामोजायतेतदा-
तदाशेषात्मा लक्ष्मणोपिजायतइति । अथविष्णुरेवकौसल्यायांश्रीरामरूपेणावतीर्णौगुणैरधिकंविदधेइत्याहश्रुतिः । “नचोनवोभ-
वतिजायमानोऽहोकेतुह्यसामेत्यग्रं । भार्गवेभ्योविदधात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरतेदीर्घमायुः” इति । सआदिनारायणः श्रीरामरू-
पेणजायमानः नचोनवोभवति सुन्दरतयाप्रतिक्षणंनवप्रेक्षणीयोभवतीत्यर्थः । कुतइत्यतआह—चन्द्रमाइति । चन्द्रशब्दाभिलष्य-
इत्यर्थः । रामेचन्द्रेतिव्यपदेशोहिश्रीरामप्रेक्षणीयतमत्वमेवाहेतिभावः । कथंभूतः । अहां दिनानां केतुः विशेषकः । यानिदिनानि-
श्रीरघुनायोपासनयोपयान्तितानिदिशिष्ठानीतिभावः । यश्चश्रीरामः उपसामग्रं प्रातःकालानामग्रे ब्राह्मसुहृत् एति चिन्तनीयस्ते-
नप्राप्तोतीत्यर्थः । तदाश्रीरामस्त्वैर्बहुशोविहितत्वादितिभावः । यश्चजायमानोदेवेभ्योभार्गं यद्भार्गं विदधाति रावणादिकृतप्रति-
चन्द्यश्चकरोतीत्यर्थः । यश्च आयान् स्मृतिमागच्छन् स्वभक्तानांदीर्घमायुरित्युपलक्षणं । संपदः प्रतिरते ददातीत्यर्थः । एवंपु-
राणदिपुष्टद्वयं । “रामतत्त्वंविजानातिहनुमानयलक्ष्मणः । तद्विमर्शेतुकाशकिरितरस्यचकस्यचित्” इति ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. सर्वायंकुशलौ. २ ख. घ. क. झ. जातौतु.

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ॥ गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥

जगुः कलं च गन्धर्वा ननुतथाप्सरोगणाः ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खोद्युता ॥ १७ ॥

उत्सवश्च महानासीदयोध्याया जनाकुलः ॥ १८ ॥

रथ्याश्च जनसंवाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ गायनैश्च विराविण्धो वादनैश्च तथाऽपरैः ॥

[विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः] ॥ १९ ॥

प्रदेयाश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ २१ ॥

ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ सौमित्रिं लक्ष्मण इति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २२ ॥

माह—प्रसन्नधीरिति । सार्षे सर्पदेवताकेनक्षत्रे । “आ-
श्लेषानक्षत्रसर्पदेवता” इति श्रुतिः । सुमित्रायाः पुत्रौ
सौमित्रौ । बाह्यादित्वादिन् । कुलीरेककटकके । रथौ
अभ्युदिते । भरतजननस्योदयात्पूर्वत्वञ्चापनायात्रो-
दितइत्युक्तं । अन्यथा चैत्रकटककस्यमध्याह्नकालि-
कत्वेनविरोधात् । यद्वा उदिते प्रवृद्धे मध्याह्नका-
लइत्यर्थः । “पञ्चोच्चत्वंगुरुचन्द्रयोगः” इत्यादि
सर्वत्रसमानं । रामस्यपुनर्वसूनक्षत्रं तिथिर्नवमी । भ-
रतस्यपुष्यनक्षत्रं दशमी । सौमित्र्योश्चदशमीआश्लेषा
तारेतिविशेषः ॥ १५ ॥ एकत्वेपिपृथग्भर्तमानाः ।
एकस्यचतुर्धाविस्थानेऽपमानमाह—प्रोष्ठेति । प्रोष्ठोगौः
सस्येवपादायासांताः प्रोष्ठपदाः “सुप्रात—” इत्यादि-
सूत्रेअचप्रत्ययान्तोनिपातितः । रुच्या कान्त्या । प्रो-
ष्ठपदोपमाः ॥ राज्ञोरुत्तरुपाश्चत्वारः पुत्राजज्ञिरे । यज्ञ-
फलंनिर्वृत्तमितिभावः । पृथग्गुणवन्तइतिवा । प्रत्येक-
मनन्यसाधारणगुणवन्तइत्यर्थः । रामस्यसामान्यधर्म-
रुचिः लक्ष्मणस्यशेषत्वज्ञानं भरतस्यभगवत्पारतक्य-
घीः शत्रुघ्नस्यभागवत्पारतक्यमिति परस्परविलक्ष-
णगुणवन्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ जननकालिकशुभनिमि-

त्तानिदर्शयति—जगुरिति । कलं अव्यक्तमधुरंयथा-
भवतितथा जगुः । स्वात् आकाशात् ॥ १७ ॥
अथजातकर्मोत्सवमाह—उत्सवश्चेति । अयोध्याया-
मित्यनेनप्रतिगृहसुत्सवोभूदित्युच्यते । जनाकुलः आ-
कुलजनः । इदमर्थमेकम् ॥ १८ ॥ गायनैः गायकैः ।
वादनैः वाद्यशिल्पैः । अपरैः सूतमागधवन्दिभिश्च ।
विराविण्धः शब्दवत्तलः । रथ्याजासन् ॥ १९ ॥
अथदानसमृद्धिमाह—प्रदेयानिति । प्रदेयान् पारितो-
षिकान् । सूतमागधवन्दिनामितिशेषेष्टी । सूताः पौ-
राणिकाः । मागधाः वंशावलिकीर्तकाः । वन्दिनः स्तु-
तिपाठकाः ॥ सूतादीनांप्रदेयान्ददावित्यन्वयः । गोध-
नानि गोरूपधनानि । सहस्रशः सहस्राणि ॥ २० ॥
अर्थमेकं । लक्ष्मणजन्मदिनापेक्षयाएकादशाहत्वं । रा-
मजन्मदिनापेक्षया द्वादशदिनंतत् । तदत्ययेप्रथमसूत-
केनैवनिवृत्तेनसर्वसूतकनिवृत्तेद्वादशाहेनामकरणवच-
नमुपपन्नमेव । अन्यथा क्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकमि-
तिस्मृतिः । त्रयोदशेराज्ञानामकरणमितिस्मृतिश्चविरु-
ध्येत । नामकर्म नामकरणं । तथा जातकर्मवत् ।
इत्युत्सवातिशयोक्तिदिश्यते ॥ २१ ॥ कस्यकिंनामाक-

ति० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठपदेतिपूर्वमाहप्रदोत्तरामाहप्रदयोर्नाम । तयोश्चप्रत्येकंद्वादशेतिशेषोतिशेषाप्रसिद्धं । तैत्तरीयश्रु-
तिरपि “चत्वारएकमभिकर्मदेवाः प्रोष्ठपदासहस्रियावदन्ति” इति । तदुपमाइत्यर्थः । शि० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठोगौः
तस्यपदेक्षरौ उपमायेपांते द्वौतौमिलित्वास्थिताभूतुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० पतदित्यत्रअवभावश्छान्दसः ॥ १७ ॥
ति० एकादशाहशब्दः सूतकान्तोपलक्षणं । अन्यथा “क्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकं” इतिस्मृतिविरोधस्स्यात् । तथाचरामज-
न्मतल्लयोदशेदिनेनामकरणमकरोदित्यर्थः । शि० एकादशाहानियस्मिन्दिनतमूहेसतं । किंच एकैकैकैकौतौचदशचएकादश
तेषांसंख्यापूरकमेकादशं । तदेवाहः द्वादशदिनानीत्यर्थः । अतीत्यातिक्रम्यत्रयोदशदिनइत्यर्थः । नामकर्मोक्तं । राजेतिशेषः ।
किंचवसिष्ठोराज्ञाऽकारयदित्यर्थः । अन्तर्भावितणिजर्थः । एकादशाहमित्यत्र प्रथमपक्षे “अचप्रत्ययव” इत्यत्र अजितियोग-
विभागादच् । अतएव “क्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकं त्रयोदशेराज्ञोनामकरणं” इत्यादिस्मृतयोक्तुकूलाः । राजेतिशेषादेव “द्वाद-
शेऽहनि जातस्यपितानामकुर्वात्” इति स्थलानविरोधः । क्षत्रियस्य नामकरणे नाधिकारइत्युक्तौतुमूलंमृग्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ वृष्टिर्दिवच्युता. २ क. च. छ. झ. न. साहातत्. ३ घ. ज. ट. गायकैश्च. ४ घ. वादित्रैश्च. ख. ग. ज.
गायकैश्च. क. वाद्यकैश्च. ५ इदमर्थं क. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ६ ज. गोदानानि.

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २३ ॥

ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि ॥ अददद्वाह्मणानां च रत्नैश्चर्मैर्मितं बहु ॥ २४ ॥

तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्मोपकारयत् ॥ २५ ॥

तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ २६ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ॥ सर्वे ज्ञानोपपन्नाश्च सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २७ ॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ २८ ॥

गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासुसंमतः ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ २९ ॥

बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ रामस्य लोकरामस्य आतुर्ज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ ३० ॥

रोदित्वाह—ज्येष्ठमिति । रामं रामनामानं । रमन्ते सर्वजनाः गुणैरस्मिन्नितिव्युत्पत्त्येति भावः । महात्मानं महास्वभावं । निरवधिकगुणमितियावत् । अनेन रामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं । राजाज्येष्ठपुत्रं रामनामानमकरोत् । कैकयीसुतं भरतनामानमकरोत् । “भरत इति राज्यस्यभरणात्” इति सहस्रानीकोक्तरीत्या राजनिमृतेरामेचवन्नगते अराजकाराज्यभरणान्विति भावः । एवंसौमित्रिं सुमित्रापुत्रं । लक्ष्मण इति नामयुक्तमकरोत् । रामकैक्यैर्लक्ष्मणसंपुत्तत्वाल्लक्ष्मणः । “लक्ष्म्याअब्” इति पामादिपाठादिकारस्थानकारः । मत्वर्थीयोनः । अतएव “लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नः” इति वक्ष्यति । अपरसौमित्रिं शत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोत् । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ २२ ॥ ननु क्षत्रियस्य नामकरणेऽनधिकारात् पुरोहितकर्तृत्वस्मरणात्कथं दशरथस्य नामकर्मकर्तृत्वमित्याशङ्क्य पुरोहितद्वाराकर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह—वसिष्ठ इति । तदा द्वादशेऽङ्कि । अतएवाकारयदिति वक्ष्यति ॥ २३ ॥ नामादिनान्दीकरणमिति नियमात् नामकर्मणि नान्दीकरणमाह—ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादि ब्राह्मणविशेषणं । राक्षेतिशेषः । ब्राह्मणानामितिसंबन्धसामान्येषष्ठी । अमितं असङ्ख्येयं । बहु बहुप्रकारम् ॥ २४ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसंस्कारकरणं दर्शयति—तेषामिति । अर्थः । आदिशब्देनाज्ञप्राशन-

चौलोपनयनादीनि गृह्यन्ते ॥ २५ ॥ उक्तं रामस्य महास्वत्वमुपपादयति—तेषामिति । तेषां सुतानां मध्येष्यता—ज्येष्ठः केतुरिव ध्वज इव निजकुलप्रकाशकः पितुर्भूयो रतिकरः संतोषकरः भूतानां स्वयंभूरिव संमतः नित्यप्रेमास्पदं बभूव ॥ २६ ॥ उपनीतानां तेषां वेदाध्ययनादिकमाह—सर्व इति । वेदविदः अधीतवेदाः । विदुलाभ इत्यस्मात्किम् । शूरा इत्यनेनाधीतधनुर्वेदत्वमुच्यते । लोकहिते रता इत्यनेन धनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वं । वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह—ज्ञानेति । ज्ञानकार्यगुणसंपत्तिमाह—समुदिता गुणैरिति । गुणैर्दयादिभिः । आसन्नितिशेषः ॥ २७ ॥ अथ प्रत्येकमसाधारणान्गुणान्वक्तुमादौ रामगुणानाह—तेषामिति । अपिशब्देनान्येषां ध्रुवं प्रशान्तमपि मध्यमार्थः । महातेजाः महाप्रतापः । सत्यपराक्रमः असौघवीर्यः । निर्मलशशाङ्क इव सर्वलोकस्य इष्टः सर्वदादर्शनीयः अभवदिति शेषः ॥ २८ ॥ अत्र राम इत्यनुषज्यते । गजस्कन्धे स्थित्वा तत्प्रेरणसंमतः राम इव गजस्कन्धारोहणादौ न कोपि समर्थ इति गजसादिभिः श्लाघित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यम् ॥ २९ ॥ अथ लक्ष्मणगुणविशेषानाह—बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः । लक्ष्मीवर्धयतीति लक्ष्मिवर्धनः । कथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं” इति ह्रस्वः । कैक्यैः संपद्वर्धको लक्ष्मणो रामस्य बाल्यात्प्रभृति बाल्यमारभ्य । प्रभृतियोगेपि पञ्चमीप्रयुज्यते । सुस्निग्धः

ति० नामानि कुरुते नामकरणमकारयदित्यर्थः । वर्तमानसामीप्येण । अन्तर्भावितार्थता च । शतकृतेन राज्ञो नामकरणादावधिकारइत्युक्तं अकरोदित्यत्र पुरोहितद्वारेति शेषपूरणं कृतं तत्र मानं विन्यस्य । शि० वसिष्ठः नामानि दद्यादिति कुरुते योग्यानीमानि इत्यवदत् ॥ २३ ॥ ति० भोजयामास राजा इत्येति शेषः ॥ २४ ॥ ति० अकारयत् वसिष्ठो राज्ञेति शेषः ॥ २५ ॥ ति० गुणकथने पौनरुक्त्यं दाव्याय ॥ २८ ॥

[पा०] १ घ.—छ. झ. ज. ट. कुरुतेतदा. २ क. ख. घ.—छ. ज. ट. अददात् ज. संददौ. ग. अदात्वा ब्राह्मणानां. ३ क. झ. समलं. ४ क. झ. कार्याप्यकारयत्. ५ ख. ब्रह्मविदः. ६ ट. पौरहिते. ७ ग.—छ. झ. न. ज्ञानोपसंपन्नाः. ८ ट. सुधांजु-रिव. ९ ख. ग. घ. पितृशुश्रूषणे.

सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ ३१ ॥
 न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ ३२ ॥
 यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ॥ तेदैवं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३३ ॥
 भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ ३४ ॥
 स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३५ ॥
 ते यदा ज्ञानसंपन्नास्सर्वे समुदिता गुणैः ॥ श्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३६ ॥
 तेषामेवंभ्रावानां सर्वेषां दीक्षतेजसाम् ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३७ ॥
 ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३८ ॥
 अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३९ ॥

सुतरांश्चिन्तयः । अङ्कुरात्प्रभृतिपरिमलेनैवोत्पन्नस्तुलसी-
 काण्डइवजन्मनःप्रभृतिनिरवधिकभक्तिसंपन्नः । यद्वा
 सुस्निग्धः रामपर्यङ्केणस्वपर्यङ्कयोर्जनेवाल्लेपिननिद्रा-
 तीत्यर्थः । अनेनस्वरूपप्रयुक्तत्वंदास्यस्योक्तं । अथगुण-
 कृतत्वमाह । लोकरामस्य लोकान्तरमयतीसिलोकरामः ।
 पञ्चान्तात्कर्मण्यणू “गुणैर्दास्यमुपागतः” इत्यन्यत्रोक्तं ।
 तस्य भ्रातुः ज्येष्ठस्येत्यनेनजन्मकृतदास्यमुक्तं । नित्यशः
 नित्यं । सुस्निग्धइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ शरीरतइत्युपलक्षणं
 त्रिविधकरणैरपि । रामस्यसर्वप्रियकरः । यद्वा स्वश-
 रीरादपिरामस्यप्रियकरः । स्वशरीरमुपेक्ष्यापिप्रियकर-
 इत्यर्थः । यद्वा शरीरतोबहिःस्थितः अपरःप्राणइवस्थि-
 तः । यद्वा शरीरतः रामशरीरस्य । सार्वविभक्तिकस्त-
 सिरित्युक्तेः । लक्ष्मणस्यदक्षिणबाहुत्वादामसर्वावयवा-
 नांसर्वप्रियकरइत्यर्थः । “रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यं प्रा-
 णोवद्विभक्तः” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । अस्मिन्पक्षे अपि-
 शब्देनरामस्यस्वविषयप्रियकरत्वंसमुपधीयते । लक्ष्मि-
 संपन्नइत्यनेनलक्ष्मणशब्दार्थोक्तः ॥ ३१ ॥ रामस्यल-
 क्ष्मणेऽनुरागदर्शयति — नचेति । तेनविना । “पृथग्वि-
 नानानामिस्तृतीयान्यतरस्यां” इतिरुतीया । निद्रान-
 लभते प्राणंविनाकथंनिद्रालभेतेत्यर्थः । किंचकौसल्यया-
 नीतंसृष्टात्रंतंविनानाश्नाति । दक्षिणबाहुंविनाकथमश्ना-
 तीतिभावः । पुरुषोत्तमः श्रेष्ठशालिविषयेसर्वाल्लना-
 विभेदासहइत्यर्थः । “क्षणेपितेत्यद्विरहोतिदुःसहः”

इतिश्रुक्तम् ॥ ३२ ॥ राघवोरामः यदाहयमारूढः सन्
 मृगयां आखेटमुद्दिश्ययाति । तदा तदानीमेव । एनं
 रामं । सधनुः सन्पालयन् । अस्थानेभयशङ्कितयापु-
 ष्ततः वेगवद्भयसमीपएव । अभ्येति । हिः प्रसिद्धौ
 ॥ ३३ ॥ अथभरतशत्रुघ्नयोः परस्परानुरागदर्शयति—
 भरतस्यापीति । हि यस्मात् सशत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजः ।
 तस्मात्तुल्यप्रकृतिकत्वात् भरतस्यापि प्राणैः प्राणे-
 भ्योपि । प्रियतरासीत् । तस्य शत्रुघ्नस्यच । भरतः
 तथप्रियआसीत् ॥ ३४ ॥ दशरथस्यस्वाराधकस्यमनो-
 रथपरिपूरणमेतदयतारस्यप्रथमप्रयोजनं । तन्निर्वृत्ति-
 माह—सहृत्तिसदेवैश्चतुर्भिर्दिकपालैः ॥ ३५ ॥ पूर्वलाभ-
 कृतप्रीतिरुक्ता अथतेषांज्ञानादिसंपत्तिकृतप्रीतिविशेष-
 माह—तद्वति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदा यस्मिन्व-
 यसि । ज्ञानं शास्त्रज्ञानं । श्रीमन्तः प्रमादात्प्राप्ताकृ-
 तचिन्तासुलजावन्तः । कीर्तिमन्तः ज्ञानकृतप्रथा-
 वन्तः । सर्वज्ञाः सकललौकिकप्रज्ञावन्तः । दीर्घदर्शि-
 नः नित्यभाविज्ञानवन्तः । आसन्नितिशेषः । तदाते-
 षांपिताहृष्टोबभूव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पितृप्रीतिद्वयापु-
 नरपिविद्यारतास्तेआसन्नित्याह—तेचापीति । तेचापि
 पितृपलालिता अपि । वैदिकानां वेदसंबन्धनांस्मृती-
 तिहासपुराणन्यायादीनामध्ययनेरताः निरताः ॥ ३८ ॥
 अथैषांसमावर्तनोचितकालप्राप्तिदर्शयति—अथेति ।
 दारविषयिणीक्रियादारक्रिया । विवाहइत्यर्थः । चिन्त-

शि० बहिःप्राणइवापरइत्यभूतोपमालंकारेणलक्ष्मणसदृशोरामस्यप्रियोलक्ष्मणएवेत्यनन्वयालंकारोच्यन्तः । तेनरामप्रसादा-
 काङ्क्षितिलक्ष्मणोऽवश्यमाश्रयणीयइतिवस्तुव्यक्तं ॥ ३१ ॥ ति० देवैः चतुर्भिर्दिकपालैः । यद्वा वसुन्धरादित्यविश्वेदेवैः ॥ ३५ ॥
 ति० दारक्रिया विवाहः “कुमारस्यविशालाक्षपाण्डुतांशुखमाददे । कपोलतलसंलीनपाणिः पद्मासनस्थितः” इत्यादियोगवासिष्ठो-

[पा०] १ ख. नित्यप्राणावहिधराः । २ ख. व. च. ज. अप्येन. ३ ख. णावरजोपि. ४. ३४ तमश्लोकानन्तरं सचतुर्भि-
 रितिश्लोकात्पूर्वं ख. पाठे एकःश्लोकोऽधिकोदृश्यते. सच-शत्रुघ्नोऽनुगतःश्रीमान्पुरस्ताद्भरतोऽभवत् । नित्यंसर्वेऽनुरक्ताश्चपितरतो-
 धयन्तिते. ५ व. ज. श्रीमन्तः.

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महाभुनिः ॥४०॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गौधिनन्दनम् ॥४१॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यै रौद्रो वैश्व प्रदुहुवुः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ४२ ॥
 ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ प्राप्तमावेदयामां सुर्नुपायैश्वाकवे तदा ॥ ४३ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ प्रत्युज्जगाम तं हृष्टो ब्रह्माणभिव वासवः ॥ ४४ ॥
 तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ग्रहद्वन्द्वो राजा ततोर्ध्वमुपहारयत् ॥ ४५ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कुशलं चान्ययं चैव पर्यपृच्छभराधिपम् ॥ ४६ ॥
 'पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छसुधार्मिकः ॥ ४७ ॥
 अपि ते सन्नताः सर्वे सौमन्ता रिपवो जिताः ॥ दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ ४८ ॥
 वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः ॥ ऋषीश्चान्यान्वधान्यायं महाभोगानुवाच ह ॥ ४९ ॥
 ते सर्वे हृष्टमनस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ॥ विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथार्हतः ॥ ५० ॥
 अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महाभुनिम् ॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५१ ॥

यामासतुल्यशीलव्योवृत्ताभिजनलक्षणकन्यान्वेषण-
 कृतवान् । अयमर्थो धर्मात्मेत्यनेनावगम्यते ॥ ३९ ॥
 इयताप्रबन्धेन भगवद्वतारो दर्शितः । अथ भगवद्वतार-
 प्रयोजनानि साधुपरित्राणदुष्कृद्दिनाशनधर्मस्थापना-
 निदर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्र साधुपरित्राणप्रधानं ।
 कर्षकस्य सस्यवृद्धिरिव दुष्कृद्दिनाशस्त्वानुषङ्गिकः ।
 सस्यप्रतिबन्धकटृणोन्मूलनवत् । अतो दुष्कृद्दिनाशाना-
 न्तरीयकं साधुपरित्राणवक्तुमुपक्रमते विश्वामित्रवृत्तान्ते-
 न । अर्थाद्वर्मसंस्थापनमपिसिध्यतीति बोध्यम् । चिन्त-
 यमानस्य चिन्तयमाने । स्वयंतत्कार्यसमर्थोपिरामवै-
 भवप्रकटनाय तदगमनमिति सूचयति—महातेजा इति ॥४०॥
 कौशिकं कुशिकगोत्रजं ॥ ४१ ॥ तेन वाक्येन-
 चोदितास्तच्छ्रुत्वा वैश्वप्रतिप्रदुहुवुः ॥४२॥ ऐश्वकावे

इश्वकाकुवंश्याय । क्रियाग्रहणकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वं ।
 अभ्यागतविलंबासहिष्णवइति भावः ॥ ४३ ॥ सपुरो-
 धाः पुरोहितसहितः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं ॥ ४४ ॥
 ज्वलितं । अकर्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्मक—" इतिकर्तरि
 क्तः । संशितव्रतं तीक्ष्णनिचयं । अर्घ्यं पूजार्थदिकं ।
 उपहारयत् वसिष्ठेनेति शेषः । अडभावार्थः ॥४५॥
 शास्त्रदृष्टेन कर्मणा समर्पितमिति शेषः । कुशलं अपूर्वा-
 र्थप्राप्तिं । अन्ययं तस्याक्षयं ॥ ४६ ॥ कुशलं अनुष-
 द्रवम् ॥ ४७ ॥ दैवं यज्ञादिकं । मानुषं अतिथिस-
 त्कारादिकम् ॥ ४८ ॥ समागम्य समीपंगत्वा । ऋ-
 षीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
 निवेशनं सभां । पूजिताः विश्वामित्रेणेति शेषः । यथा-
 र्हतः यथान्यायं । प्रथमार्थतसिः ॥ ५० ॥ हृष्टः पुल-

करीत्यासंसारारत्नदर्शनेन आतानां मुखपाण्डुतादीनां कामकृतत्वसंभावनया विवाहक्रियाचिन्तनमिति बोध्यं ॥ ३९ ॥ ति० विलं-
 बेशोपप्रासात् द्वाराभ्यक्षाः राजवेश्मत्वरथाप्रविशुः ॥ ४२ ॥ इश्वकावे तद्वंशजत्वात्ताच्छ्रुत्वा ॥ ४३ ॥ ति० ब्रह्माणं नृहस्पतिं ।
 "नृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा" इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ति० कुशलपदमनामयोपलक्षणं । "क्षत्रबन्धुमनामयं" इति स्मृतेः । अन्वयं वृद्धिं
 ॥ ४५ ॥ ती० मानुषं कर्म सामदानभेदादिकं जवन्धनादिकं ॥ ४६ ॥ ति० राज्ञः प्रेरितार्थसात्त्वेन प्रथमतो राज्ञेऽनामयादि-
 पृष्टाततो वसिष्ठेन समागम्यालिङ्गनादिकृत्वा । कुशलमित्यस्य प्रच्छेदिति शेषः । अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्पर्धयेषदपमानो वसि-
 ष्ठस्य विश्वामित्रकृतस्तुतिः । "वसिष्ठश्च समागम्य ग्रहसन्मुनिपुङ्गवः । यथाईपूजयित्वैनं प्रच्छ कुशलं तदा" इति कचित्पाठः ।
 तत्र पूर्वमांस्पर्धमानोऽपि महाजर्जनिवाचागत इति ह्यसः ॥ ४९ ॥ वि० पूजिता इत्यस्य राज्ञेति शेषः ॥ ५० ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. ट. अभ्यागच्छन्महा. २ घ. महात्मनाः. ज. महाभुनिः. ३ ख. ग. ङ-य. गौधिनः सुतम्. ४ ख.
 ग. छ. ज. न. त्रासाद्राजवेश्म. ५ च. ज. राजवेश्म. ६ ट. तथा. ७ ङ. क्ष. य. ट. तृपायेश्वाकवे. ८ ख. घ. ङ. च.
 ज. झ. न. ट. संहृष्टो. ९ ख. ग. ङ. झ. न. सहृष्टा. छ. सहृष्टालरितं. १० ज. पुरे जनपदे लोके. ११ झ. सामन्तरिपवो.
 १२ ङ. च. झ. चैव. १३ य. मुनिपुङ्गवम्. १४ ङ.—ट. ऋषीश्चान्यान्वधानः. १५ ङ. झ. भागउवाच. १६ घ. मनसस्ततो.
 १७ ङ. च. य. पूजितास्तेन. १८ घ. हृष्टः समभि.

यथाऽमृतस्य संग्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥ ५२ ॥
 प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५३ ॥
 कं ॥ ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन्दिष्टया प्राप्तोसि धौर्मिक ॥ ५४ ॥
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५५ ॥ [यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम] ॥
 पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया ॥ ५६ ॥
 तदद्भुतमिदं ब्रह्मन्पवित्रं परमं मम ॥ शुभक्षेत्रगतथाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ ५७ ॥
 ब्रूहि मत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ५८ ॥
 कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिकं ॥ कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ ५९ ॥
 मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मम ॥ ६० ॥

इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ॥

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमक्रपिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

कितः । “हृषेल्लोमसु” इतीडभावः । परमोदारः परम-
 दाता । अमिपूजयन् स्तुवन् ॥ ५१ ॥ यथेत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयम् । अमृतस्य सुधायाः । अनूदके अनु-
 दके । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । अप्रजस्य
 अपुत्रस्य । प्रनष्टस्य निध्यादेः । महः पुत्रविवाहाद्यु-
 त्सवः । “महोदभवस्तवः” इत्यमरः । तस्योदये ।
 स्वागतं अचिन्तितोपनतं । ते आगमनंतथामन्ये ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ कामं अभीष्टं । किमु केनप्रकारेण । करोमि
 करवाणि । पात्रभूतः दानयोग्यः । दिष्टया शुभादृष्ट-
 यशेन । दृष्टयेत्यानन्दद्योतकमन्ययमित्यव्याहुः ॥ ५४ ॥
 अथेत्यर्थमेकम् ॥ ५५ ॥ राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राज-
 र्षिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अनु पश्चात् । तपसाद्योतितप्रभः
 सन्महार्षित्वंप्राप्तोसि । अतः बहुधा राजर्षित्वेन ब्रह्म-
 र्षित्वेनचै । पूज्योसि ॥ ५६ ॥ हे ब्रह्मन्तदिदमागमनं
 ममपरमंपवित्रं परममद्भुतं च । हे प्रभो तवसंदर्शनादहं
 शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः । त्वदर्शनादिदंमत्क्षेत्रंती-

र्थभूतं जातमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तुभ्यमिति तृतीयाश्चतु-
 र्थी । आगमनंप्रतित्वयायत्कार्ययत्फलंप्रार्थितं तद्ब्रूहि ।
 अहंत्वयानुगृहीतः सन्त्वदर्थपरिवृद्धये इच्छामि । त्वद-
 र्थपरिवृद्धिकर्तुमिच्छामीत्यर्थः । “रुच्यर्थानांप्रीयमा-
 नः” इति चतुर्थी ॥ ५८ ॥ कार्यस्य विमर्शं कार्यविष-
 यंसंशयम् ॥ ५९ ॥ अथ त्वदागमनरूपः ॥ ६० ॥
 हृदयसुखं अर्थसौख्यवाद् हृदयसुखकरं । श्रुतिसुखं शब्द-
 मार्दवाच्छ्रुतिसुखं । आत्मवता बुद्धिमत्ता । विनीतं
 विनयवद्यथाभवतितथा । उक्तं वाक्यं निशम्य । प्र-
 थितगुणयशाः पृथुतरगुणविषयकीर्तिः । न केवलं की-
 र्तिमात्रं गुणैर्विशिष्टः । परमक्रपिरित्यत्र “क्रत्यकः”
 इति प्रकृतिभावः । पुष्पिताम्राभूतम् ॥ ६१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिम-
 खीराल्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः १८

ति० । हे प्रभो तवसंदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभाविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवद्देहं गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्म-
 तानिष्पापता च ध्वनिता । “इदंशरीरं कौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते” इति भगवद्गीतोक्तेः । शि० शुभक्षेत्रगतः शुभानिष्पापि क्षेत्राणि
 तानिसर्वाणि गतः प्राप्तः । सर्वशुभक्षेत्रयान्नाफलप्राप्तोहमित्यर्थः । चोदितौ ॥ ५७ ॥ ति० इति शिष्यात् द्विजेति पुनरुक्तिर्न दोषाय
 ॥ ६० ॥ इत्यष्टादशसर्गः ॥ १८ ॥

[पर०] १ घ. क. च. झ. जन्माप्रजस्यै. ग. ट. पुत्रजन्मप्रजस्यते. २ ग. क. ज. झ. महोदयः. ३ घ. ज. मेविप्रदि-
 ष्ठा. ४ क. च. छ. झ. मानद. ५ इदमर्थं क. च. छ. झ. क. ट. दृश्यते. ६ ग. मम. ७ ग. घ. च. ज. घ. ट. मिदं-
 विप्र-वित्रं. क. झ. ममद्विप्रपवित्रं. ८ ग. शुभक्षेत्रगत. ९ झ. घ. क. झ. त्वदर्थपरि. १० क. च. छ. झ. घ. ट. सुवत.
 ११ क. च. छ. झ. न. क. द्विज,

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विश्वामित्रेण दशरथं प्रति राममहिमप्रख्यापनपूर्वकं सुबाहुमारीचादिहनेन स्त्रीपयशरक्षणाय स्वाश्रमं प्रसितं धेनुमार्थेना ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सदृशं राजशार्दूलं तवैतद्भुवि नान्यथा ॥ महाकुलप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥
 यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥
 अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥
 व्रते मे बहुशस्त्रीर्णे समाप्त्या राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥
 संमांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ ५ ॥
 अवधूते तथाभूते तस्मिन्निमनिश्चये ॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ ६ ॥
 न च मे क्रोधमुत्सृष्टं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र भुज्यते ॥ ७ ॥
 स्वपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 शक्तो शेष मया गुप्तो दिव्येन खेन तेजसा ॥ राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ९ ॥
 श्रेयश्चासौ प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १० ॥
 न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्यातुं कथंचन ॥ न च तौ राववादभ्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११ ॥

अथ विश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशे—तच्छ्रुत्वेत्यादि । अद्भुतस्य विस्तरो यस्मिन् तदद्भुतविस्तरं । हृष्टरोमा पुलकितरोमा ॥ १ ॥ नान्यथा न मिथ्योच्यत इत्यर्थः । वसिष्ठेन व्यपदेशः कीर्तिः उपदेशो वा । वृत्तियेतियोगविभागात्समासः । सोऽस्यास्तीति तथा ॥ २ ॥ मे हृद्गतं यत्कार्यं वाक्यं वक्तव्यं तस्य निश्चयं करणाध्यवसायं । कुरुष्व । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३ ॥ हृद्गतं कार्यमाह—अहमित्यादिना । सिद्ध्यर्थं फलार्थं । नियमं यज्ञदीक्षां । आतिष्ठे आस्थितोऽस्मि । तस्य नियमस्य । विघ्नकरो कामरूपिणौ द्वौ राक्षसौ । स्तद्विशेषः ॥ ४ ॥ व्रते वीक्षारूपे । चीर्णे अनुष्ठिते । विघ्नकरणप्रकारमाह—मारीच इति । संमांसरुधिरौघेण मांसयुक्तं रक्तप्रवाहेण । तवेदिं यज्ञवेदिं । अभ्यवर्षतां अभ्यविश्रिताम् ॥ ५ ॥ तथाभूते बहुशस्त्रीर्णे । नियमनिश्चये व्रतसं-

कल्पे । अवधूते विघ्निते । अपाक्रमे आगतोऽस्मि ॥ ६ ॥ तर्हि कुतो न तौ शत्रौ तत्राह—न चेति । तत्र हेतुमाह—तथेति । सा चर्या यज्ञाचारः । तथाभूता हि शापानर्हकाला हि । अतः तत्र मारीचसुबाह्वोः । शापो न भुज्यते ॥ ७ ॥ तत्र मया किं कर्तव्यं तत्राह—स्वपुत्रमिति । काकपक्षः बालस्य शिक्षा । काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालोऽयं कथं तौ नाशयिष्यति तत्राह—शक्त इति । मया कर्त्ता । तेजसाकरणेन । विकर्तारः विघ्नकर्तारः । तेषां । न केवलं तयोरिति भावः ॥ ९ ॥ बहुरूपं बहुविधं । कीदृशं श्रेयस्तत्राह—त्रयाणामिति । लोकानां मध्ये ख्यातिं । विश्वामित्राध्वरघातादहल्याशापमोक्षदः हरधनुर्भञ्जक इत्येवंरूपां कीर्तिम् ॥ १० ॥ कथं बालस्तन्निरसने प्रभविष्यति तत्राह—न चेति । अहमेव तदर्थं यास्यामीत्यत्राह

ति० नान्यतः नान्यस्य ॥ २ ॥ शि० समाप्त्या तु यागसमाप्तिकालेष्ट । तौ तत्करप्राचौ । “तश्चोराभूतः” इत्यभिधानम् ॥ ५ ॥ शि० चर्या तपस्वरणं । तथाभूता शापदानार्हा ॥ ७ ॥ ति० श्रेयश्चेति । बहुरूपं अज्ञानादिविवादादिरूपं । किंच गुलपाण्डुत्वादिविनिवर्तकं बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपं च । श्रेय आत्मस्वरूपां प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधशिष्यामीत्यर्थः । रामस्य शुद्धसुकलभावलेपिलोकानां तत्प्रबोधनमेव रामबोधनस्य फलं ॥ १० ॥

[पा०] १ झ. तवैतद्भुवि. २ क. घ.—छ. झ. व. नान्यतः. ३ क. ग.—ग. महावंश. ४ क. नरशार्दूल. ५ ग. ड. च. छ. झ. व. ट. व्रतेतु. ६ क. राक्षसावुभौ. ७ क. ग.—ट. तौ मांस, ८ क. विद्यते. ९ क. त्वपुत्रं. १० ड. च. छ. झ. ग. वीरं. ११ क. येषकर्तार. ज. विघ्नकर्तार.

वीर्योत्तिष्ठौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥

न च पुत्रकृतस्नेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १२ ॥

[दैशरात्रस्तु यज्ञश्च तस्मिन्नामेण राक्षसौ ॥ हन्तव्यौ विप्रकर्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥]

अहं ते प्रतिजानामि इतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३ ॥

अहं वेधि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ वैसिष्ठोपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४ ॥

—नचताविति ॥ ११ ॥ तथापिमहावीर्यौतौकथंजेतुंश-
क्यावित्याशङ्क्यपत्पवशेनासन्नकालौनरामस्यपर्याप्ता-
वित्याह—वीर्येति । उत्तिष्ठौ गर्वितौ । कालः यमः
सपत्न्याशः तद्वशगतौ । पुत्रकृतं पुत्रकृतं ॥ १२ ॥
इतावितिभूतप्रत्ययेनवधस्यसुकरत्नसूचितम् ॥ १३ ॥
रामस्यपरब्रह्मत्वंसूचयन्नाह—अहमिति । अहं बहुगु-
रुपासनेनलब्धज्ञानः । यद्वा योगबलसाक्षात्कृतपरा-
मरतत्वयाध्यात्म्यः । भवांस्तुकेवलकर्मठः । अहं जटा-
वल्कलधारी । त्वंतु क्रोधभराक्रान्तः । अहं सात्विक-
प्रकृतिः । त्वंतुराजसः । अहं “गर्भभूतास्तपोधनाः”
इत्युक्तीत्या रामस्यगर्भभूतः । त्वंतु रामेगर्भत्वाभि-
मानी । योगक्रमज्ञानवानहं त्वंतु भोगक्रमज्ञः । अहं
मोक्षकामेष्टिकृत् त्वंतु पुत्रकामेष्टिकृत् । अहं धर्ममो-
क्षपरः त्वंतु अर्थकामपरः । एतत्सर्वप्रसिद्धपराभार्ति-
नाऽहमित्यनेन सर्वनामशब्देनोच्यते । ननु “सोऽज-
वेदयदिवानकिलेतिवेदस्सदेगन्धनर्धविदमात्मनिरङ्गना-
यम्” “विधिशिवसनकाच्चैर्धृत्युतमत्यन्तदूरं” इत्युक्त-
रीत्याअपरिच्छिन्नवस्तु कथंत्वयाज्ञातमित्यन्नाह । महा-
त्मानं । अपरिच्छिन्नमहिमतयावेष्टीत्यर्थः । तथाच-
क्षुतिः “वेदाहमेतंपुरुषमहान्तं” इति । श्रुतौएतमि-
तिसौलभ्यमुच्यते । पुरुषमितिपराक्रमः । तदुभयस-
प्याह—रामंसत्यपराक्रममिति । परत्वसौलभ्येहि राक्ष-
सश्चत्रचामरवदसाधारणे । यद्वा “तेजसांहिनक्षयःसमी-
क्ष्यते” इति वास्येपिनिरवधिकवैभवं । यद्वा महात्मा-
नं “सत्यस्यसत्यं” इतिवदात्मनो जीवस्याप्यात्मानं ।
“यथात्मनितिष्ठन्” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा आत्मा देहः ।
“आत्माजीवेधृतौदेहे” इत्यमरः । अप्राकृतप्रविध्यमङ्ग-

लविग्रहमित्यर्थः । “नतस्यप्राकृतामूर्तिः” इतिस्मृ-
तेः । यद्वा महात्मानं महास्वभावं । “अभयंसर्वभू-
तेभ्योददाम्येतद्भूतंभम” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा
राममहात्मानं अवतारकृतमहास्वभावयुक्तम् । “सङ्-
श्रेयान्भवतिजायमानः” इतिश्रुतेः । सत्यपराक्रमं
सदैकरूपपराक्रमं । “नाविजित्यनिवर्तते” इतिव-
क्ष्यते । यद्वा सत्यपराक्रमं परमार्थपराक्रमं । यद्वा
सत्यात्परानाक्रमतीतितथा । गच्छानुजानामीति बहु-
वारंप्रकृतिसंबन्धकृतप्रातिकूल्यनिवर्तनेयत्नं कृत्वा तथा-
प्यननुकूलत्वेतान्हन्तीत्यर्थः । यद्वा अयन्नकालेपि शत्रु-
भयङ्करः । “सुखमुग्रःपरंतपः” इतिवक्ष्यति । संस्या-
नविशेषौज्ज्वल्यदर्शनेनशत्रुहृदयविदारकइतिभावः ।
ताहंकार्यवशेनवदामीत्याह—वसिष्ठोपीति । आप्त-
मोहिभवतःकुलाचार्योवसिष्ठः । अपिशब्दोविरोधे ।
अस्माद्विरोध्यपीत्यर्थः । यद्वा समुच्चये । महातेजाः
सरस्वतीवल्लभपुत्रःयोगसिद्धज्ञानः । यद्वा यद्वाक्येना-
हंजडाधिर्भवं सोपीत्यर्थः । यद्वा “सत्यंवद् धर्मेश्वर”
इतितवउपदिश्य स्वयमनुष्ठाता । ननु “यद्वाक्षणश्चा-
ज्वाक्ष्णश्चप्रभमेयातांज्वाक्ष्णयाधाधिभूयात्” इति तवम-
मचंविवादे अस्यत्वयिपक्षपातःस्यादित्यन्नाह—येचेति।
राजद्वारसंबन्धरहिततयापक्षपातशून्याः । “तस्यधी-
राःपरिजानन्तिन्योनं” इतिअवताररहस्यवेदिनः ।
येचेमे “पुलस्त्योगस्त्यः” इतिप्रसिद्धाचार्यपदनिर्वा-
हकाः । यद्वा गर्भस्थऋषिर्नामदेवःप्रतिपेदे “सप्तक-
ल्पस्थितोमुनिरित्यादिनोत्तरोत्तरं ब्रह्मविदमेसरा वाम-
देवमार्कण्डेयादयस्तिष्ठन्त्येतेतवप्रियकराः । केवलपरमै-
कान्तिनोविजानन्तीत्याह सपसिस्थिताः । कायिकक्ष्या-

शि० रामस्वरणाजिदे रामरणभूमौ ॥ १२ ॥ शि० द्विष्यद्वोप्यर्थे । महात्मानं महानांसर्वपूज्यानां ब्रह्मादीनां आत्मानं निव-
न्तारं । नच “यस्यामृतं तस्य मृतं तस्य न वेदसः” इत्यादिश्रुत्या परमात्मा मम विज्ञात इति वदता महानवता प्रतिपादनात् परम
प्रमाणभूतेन ज्ञानिना विश्वामित्रेण राममहं वेष्टीति कथमुक्तमिति वाच्यं । तच्छ्रुतीनां परमात्मैश्वर्यादि साकल्यज्ञानविषयज्ञानविषयतात्पर्य-
कत्वात् । अतएव “यतोवाचो निवर्तन्ते अत्राप्यमनसा सह । वेदाहमेतंपुरुषमहान्तं” इत्यादिश्रुतयः सानुकूला इति दिक् ॥ १४ ॥

[पा] १ क. तिस्रौतु. २ ट. पर्याप्तौ नरणाजिदे. ३ क. घ.—ज. न. अयं लोकोदयते. ४ च. न. यज्ञस्य. ५ ट.
वसिष्ठो हि महातेजा ये चेहे.

यदि ते धर्मलाभं च यज्ञश्च परमं भुवि ॥ स्थितमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ १५ ॥
 यदि ह्यनुज्ञां कौकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे राघवं मे विसर्जय ॥ १६ ॥
 अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७ ॥
 नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 स तबिशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ शोकमभ्यगमस्त्रीं व्यषीदत भयान्वितः ॥ २० ॥
 इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ॥

नरपतिर्भवन्महास्तदा व्यथितमनाः प्रवचाल चासनात् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

दशरथेन विश्वामित्रं प्रति हेतुपन्थासपूर्वकरामेण राक्षसवधस्य दुष्करत्वात्पदादनेन रामस्याप्रेषणोक्तिः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निस्संज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

पारादीन्विनासदातपस्थिताः । तानेकैकशोरहसिपृष्ठा-
 तैरनुमतंचेद्रामं मे देहीति भावः । तपसिस्थिताः कायहे-
 शसहाः । यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः । तपशालोचने ।
 “तस्माद्व्यासमेवांतपसामतिरिक्तमाहुः” इत्युक्त्या-
 सनिष्ठावा ॥ १४ ॥ धर्मलाभं धर्मवृद्धिं । स्थितं स्थिरं
 ॥ १५ ॥ विसर्जय प्रेषय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतं अमीष्टं ।
 आत्मजं । यज्ञस्य यज्ञाय । दशरात्रं देहि । असंसक्तं
 अविलंबितमितिक्रियारविशेषणम् ॥ १७ ॥ ममायं य-
 ज्ञस्य कालो यथानात्येति तथा कुरुष्वेत्यन्वयः ॥ १८ ॥
 धर्मार्थसहितं धर्मार्थपरं ॥ १९ ॥ शोकं दुःखं । व्य-
 षीदत दुःखितो भूत् । विषण्णमुखो भूदित्यर्थः ॥ २० ॥
 हृदयं मनोविष्टानं । अतीव अत्यर्थं । व्यथितमनाः

महान् कुलेन महान् । विचचाल मुमूर्च्छेत्यर्थः । मह-
 दिति पाठे महद्वत्यर्थं व्यथितमनाः अतीव विदारणमि-
 तिसंबन्धः । वृत्तमुपजातिभेदः ॥ २१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

कौशिकवचनश्रवणादशरथविषादो विंशे-तच्छ्रुत्वे-
 त्यादि । निस्संज्ञ इव चेतनारहित इव । मूर्च्छित इत्यर्थः
 ॥ १ ॥ “यज्ञविघ्नकरं हन्या” इत्युक्तीत्यानिजयज्ञ-
 विघ्ननिवर्तकोऽयं भविष्यतीति मत्वा आगत्य प्रार्थयमाने-
 विश्वामित्रे वत्सलोदशरथः प्रेमान्धतया कलुषितहृदयः
 अहं वेदीति तदुक्तमपि मनस्य कुर्वन् रामस्य बाल्यमेव पुर-

ति० तद्विलम्बित्यर्थः । शि० इदानीं रामदाने किञ्चिच्छेद्यदि नाराक्षो वैमनस्यमालस्याहं यदीति ॥ १५ ॥ ति० ततः तदा
 ॥ १६ ॥ ति० तव चासंसक्तं अतीतबाल्यत्वान्मातापितृसक्तिरहितं । ईश्वरत्वात्कान्त्यासक्तमितिव्यञ्जं ॥ १७ ॥ ति० ततो
 स्थायेति च्छान्दसं । व्यषीदतेत्यप्येवं । भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रविशेषणभयान्वितः ॥ २० ॥ शि० स हृदयमनोविदारणं
 हृदयसहितमनसश्चालकं । महान् सर्वपूज्यः । महात्मा अतिधैर्यविशिष्टः ॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

कतकं० किञ्चिद्नानिषोडशवर्षाण्यस्यसः । इदंच युद्धयोग्यत्वं प्रतिपादितं । षोडशवर्षः क्षत्रियकुमारएव कवचधरो युद्धार्ह
 इति शास्त्रात् । बालोद्वादशवर्षोऽयमकृताब्दश्च षड्विंशतिरावर्षं प्रतिमारीचवचने बालोऽष्टावर्षोऽयमित्येव पाठः । राक्षसभयातिशया-

[पा०] १ क. श. लामंतु. २ क. ग. क. च. छ. झ. न. स्थिरमिच्छसि. ३ क. ग. क. ज. झ. ट. यथभ्यनुज्ञाः.
 ४ क. राजेन्द्र. ५ क. ख. च.—च. ततो रामं विसर्जय. ६ ख. क. च. छ. झ. न. महामतिः. ज. महानृषिः. ७ क.
 विश्वामित्रमुचोदतम्. ८ एतदर्थस्थाने तत्प्रतिनिधित्वेन क. च. छ. झ. न पाठेषु अर्धद्वयं दृश्यते. तच्च. शोकेन महता विष्वक्चा-
 लचमुमोहव । लब्धसंज्ञस्ततोऽप्याय व्यषीदत भयान्वितः. ९ क.—ज. न. इति सहृदय. १० क. छ.—ट. रघवन्महान्महात्मा व्य-
 थित. क. ग. च. रघवद्वयं महात्मा व्यथित. ११ ज. वर्षस्तु.

स्कुर्वन्नाह—ऊनेति । ऊनाः असंपूर्णाः षोडशवर्षा यस्य सतथोक्तः । द्वादशवर्ष इति यावत् । “ बालोद्वादशवर्षोयमकृतास्त्राश्वराघवः ” इति विशिष्यवक्ष्यमाणत्वात् । परिपूर्णषोडशवर्षो हियुद्धक्षमो भवति । द्वादशवर्षो बालः कथं युद्धाय प्रभवतीति भावः । एवं वयः स्वरूपे विचार्यमाणेनास्वयुद्धयोग्यतेत्युक्तं राक्षसैस्तु सुतरानेत्याह । राजी-
चलोचन इति पञ्चतुल्यं भयनः । पञ्चहिरात्रौ मुकुली भवति रुतुल्यतोऽक्षौ रात्रौ निद्रालसो रामो रात्रिचरैः कथं-
चोद्धुंशकोतीति भावः । भेरामः सवामदुत्सङ्गपरिवर्ति-
तयामद्विरहासहिष्णुरित्यर्थः । यद्वा पुत्रालाभेन षष्टि-
वर्षसहस्राणि लालयमानस्यातिद्वेषेणोत्पन्नः । रामः
“ रामोरतिकरः पितुः ” इति रतिकरः सर्वस्वभूतः । अस्व-
काकपक्षधरात्वादिवेषयुतो विद्याभ्यासादपि क्रीडनक-
स्वीकारकृतं हलीति हस्तेन निर्दिशति । युद्धयोग्यतां न प-
श्यामि । किंतु क्रीडनकस्वीकारयोग्यतामेव पश्यामीत्य-
र्थः । युद्धयोग्यतां राक्षसशब्दश्रवणमात्रेणैव विभ्यतां
कथं युद्धयोग्यता । सह राक्षसैः मनुष्येणापि युद्धव्यापा-
रम जानतः कथं राक्षसैर्युद्धं । एकेनापि राक्षसेन न योग्यता-
कुतो बहुभिः । अत्र शङ्कते । अत्र दशरथेन पित्रा ऊनषो-
डशवर्ष इत्युक्तं । ऊनत्वं च मासेन मासत्रयेण षण्मासैर्वा-
स्यात् न त्वेकवर्षद्विवर्षादिभिः । तस्मिन्नेकवर्षे सीता वि-
वाहः तदनुद्वादशवर्षाणि यथाध्यावासः “ समाद्वादशत-
त्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जानामानुषान्मोगान्सर्वका-
मसमृद्धिनी ” इति सीता वक्ष्यमाणत्वात् । सधा च वन-
प्रवेशकाले रामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीति प्रतिभाति । तद्-
नुपपन्नं “ मम भर्ता महते जावयसापञ्चविंशकः ॥ अ-
ष्टादशद्विवर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ” इति सीता वचना-

त् । कौसल्यायाच वनप्रवेशसमये प्रोच्यते “ दशसप्तच-
वर्षाणि जातस्य तव पुत्रक ॥ आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्यामया
दुःखपरिश्रमः ” इति । तस्मात् अष्टाविंशतेः पञ्चविंश-
तेः सप्तदशानां च कथमविरोध इति । अत्र केचित् । कौ-
सल्यावाक्ये जातस्येति द्वितीयं जन्मोच्यते । क्षत्रियस्या-
पि द्विजत्वात् । द्वितीयं जन्म च उपनयनं । तच्च धृष्टेन द-
शरथेन कान्यपक्षमाश्रित्य गर्भाष्टम एव कृतं । तथा च द्वि-
तीयं जन्मापेक्षया सप्तदशत्वं । उपनयनात्पूर्वं सप्तवर्षा-
णीति वयसापञ्चविंशक इति सीता वचनमप्युपपन्नं । ऊ-
नषोडशवर्ष इत्यत्र पादो न त्वं । द्वादशवर्ष इत्यन्यत्रोक्तत्वा-
त् । अतः सर्वथा वनप्रवेशकाले पञ्चविंशतिवर्ष एव राम-
इत्याहुः । अन्ये बहुल्लेशं सहमाना एवं व्याचक्षुः । अष्टा-
विंशतिवर्ष एव वनप्रवेशे रामः । ऊनषोडशवर्ष इति य-
त्किञ्चिन्मासो न षोडशवर्षवयस्क इत्यर्थः । “ बालोद्वादश-
तविद्यश्च न च वेत्ति बालबलं ” इति दशरथ वचने बाल्ययौ-
वनसन्धौ बाल इति व्यवहर्तुं शक्यत्वात् “ बालभाषोडशा-
वर्षात्पौगण्ड्येति कीर्त्यते ” इति वचनात् “ बालोद्वादश-
वर्षोयमकृतास्त्राश्वराघवः । अजातव्यञ्जनः श्रीमान्पद्म-
पत्रनिभेक्षणः ” इति मारीच वचनं तु युद्धमीरुतया भ्रा-
न्तिकृतं रावणविभीषिकयोक्तं । अत एव स्वयं वायव्या-
स्त्रमग्नौ पश्य कृतास्त्र इत्याह । अजातव्यञ्जनत्वं च निरुद्धरा-
कन्येति वदत्पद्मश्रुत्वा “ एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कन-
कमालया ” इत्यपि दृढ परिहितोत्तरीयतया सन्नद्धत्वमाह ।
वयसापञ्चविंशक इति तु पञ्चविंशतुल्यत्वमाह । इवार्थेक-
नो विधानात् । तेन नित्ययौ वनत्वं ज्ञापयति । देवाहि स-
दापञ्चविंशतिवार्षिका इत्युच्यन्ते । कौसल्यावाक्यम-
पि । “ गर्भेकादशे पुरा जन्म ” इति विहितोपनयनापेक्ष-

यै रामारीचस्याप्युक्तिरस्य । शिरो० अत्र ऊनषोडशवर्षो मे इत्युक्त्या विश्वामित्रसहगमनसमये रामस्य षोडशवर्षः प्रविष्ट इति फलितं ।
तस्मिन्नेकवर्षे रामसीता विवाहस्य प्रसिद्धत्वेन षोडशवार्षिकस्य रामस्य विवाह इति सिद्धं । समाद्वादशतत्राहं राघवस्य निवेशने इति रावणप्र-
तिवक्ष्यमाणसीता वचनाद्विवाहानन्तरं द्वादशवर्षपर्यन्तं राघवनिवेशने सीतानिवासः ततो वनप्रस्थानमिति वनगमनसमये ऽष्टाविंशतिवर्ष-
कोराम इति निष्पन्नं । एतदनुषंगेन दशसप्तचवर्षाणि जातस्य तव पुत्रकेति कौसल्योक्तिपराधटकीभूतदशशब्दस्यैकशेषेण विंशतिरर्थः ।
कशब्दस्य चन्द्रबाचकत्वेनैकत्वलाभः । तथा च दशसप्त चतुष्का न्येव वर्षाणीत्यष्टाविंशति लाभः । “ चक्षुषेऽपुमास्तुः कच्छपे चन्द्र-
भोरयोः ” इति मेदिनी । मम भर्ता महते जावयसापञ्चविंशक इत्यपि निरुद्धं । पञ्चविंशतुक्ताः काश्वयोश्चेति तदर्थं । कशब्दस्य-
वद्विनाचकत्वेन त्रिललाभः । कशब्दस्य वद्विवाचकत्वं “ कः प्रजापतिरुद्विष्टः कोर्कवाय्वनलेपु ” इति कोशादवगन्तव्यं । “ ऊनद्वा-
दशवर्षोयमकृतास्त्राश्वराघवः ” इति मारीचपराधटकीभूतद्विचक्षेनैकशेषात्पदलाभः । तेनो न षोडशवार्षिक इत्यर्थसंपन्नः । अत एवो न-
षोडशवर्षोयमिति भट्टोक्तपाठान्तरेण विरोधः । किंच मम भर्ता महते जावयसापञ्चविंशक इति श्रुतानुसंधात् ऊनषोडशवर्षो मे इत्येत-
द्वद्वद्विभूतेन च न पादो न गृह्यते । तेन तस्मिन्समये रामस्य द्वादशवार्षिकत्वं फलितं । ततश्चोदशे वर्षे विवाहः । अत एव मारीच वचनं
सादुक्तं । एवं चोक्तदिश वनप्रवेशसमये रामस्य पञ्चविंशतिवार्षिकत्वं सिद्धं । दशसप्तचवर्षाणीत्यत्र सप्तशब्दस्यैकशेषेण चतुर्दशला-
भ इति निरोधः । उपनयनप्रवृत्तिरर्थव्यवस्थापनया भूषणादिव्याख्यानं तु चिन्त्यमेव । लोके अ० सिद्धेः क्वचिज्जन्मप्रवृत्तिवर्षपरिग-
णनं क्वचिदुपनयनात् रिगणनमिति अत्र विनिगमनाविहाचेति दिक् ॥ २ ॥

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः ॥ अनया संवृतो गत्वा योद्धाऽहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
 इमे शूराश्च विक्रान्ता मृत्वा मेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥
 अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥
 निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥
 बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ॥ न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥
 न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते भृशम् ॥ ८ ॥
 विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ९ ॥
 यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ चतुरङ्गसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥ १० ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १२ ॥
 किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ कथंप्रमाणाः के चैताम्रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥ १३ ॥
 कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १४ ॥

या तस्मात्त्रकिंचिदनुपपन्नमिति । वस्तुतोवयसापञ्च-
 विंशकइतिसीतायाःशापभीतायाःसंन्यासिनंप्रतिवच-
 नमेवयथार्थं । दशसप्तचवर्षाणीतिकौसल्यावाक्येतुच-
 कारेणसप्तवर्षाणिसमुच्चीयन्ते । तेनजन्मापेक्षयैवपञ्च-
 विंशतित्वसिद्धिः । ननुविवाहानन्तरमेवसंभोगःश्रूयते
 “रामस्तुसीतयासार्धविजहारबहून्तुन” इति । सक-
 थंद्वादशवर्षसवालस्यसंभवति । संभवत्येषसौकुमार्या-
 तिशयेनप्रौढशरीरतया । अतएवहिदेव्याश्चषड्वर्षएव-
 यौवनारंभः “अष्टादशदिवर्षाणिममजन्मनिगण्यते”
 इतिवनप्रवेशेऽष्टादशत्वं विवाहकालेसीतायाःषड्वर्षत्व-
 भवगमयतीतिसर्वसुखं ॥ २ ॥ तर्हितवप्रतिष्ठाव्यर्था-
 स्थात्तत्राह—इयमिति । अक्षोरधावयवःतस्यऊहःतशो-
 नादिनिः । “अन्नेभ्योऽक्षीप्” इतिक्षीपि “पूर्वपदात्संज्ञा-
 यां—”इतिणत्वम् । “अक्षादूहिन्थां—”इतिवृद्धिः ।
 अक्षौहिणीस्वरूपमुक्तमादिपर्वणि “एकोरथोगजश्चैको
 नराःपञ्चपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्जैःपत्तिरित्यभि-
 धीयते ॥ पत्तिरुत्तिगुणामेकंविदुःसेनामुखंबुधाः ॥
 प्रीणिसेनामुखान्येकोगुल्मइत्यभिधीयते ॥ त्रयोगुल्मा-
 गणोनमवाहिनीतुगणास्तयः ॥ स्मृतास्त्रिस्तुवाहि-
 न्यःपृतनेतिविचक्षणैः ॥ चमस्तुपृतनास्त्रिस्तुवाहि-
 न्यः

स्वनीकिनी ॥ अनीकिनीदशगुणांम्राहुरक्षौहिणीबुधाः”
 इति । यस्याहंपतिरितिसंधिरार्थः । पतिः पालयि-
 ता । पातेडतिः । ईश्वरः नियन्ता । योद्धा । योत्स्ये ।
 लुट् । तैः यज्ञविप्रकरैः ॥ ३ ॥ विक्रान्ताः अक्ष-
 विक्रमाः ॥ ४ ॥ गोप्ता यज्ञस्येतिशेषः । सेनानांवा ॥ ५ ॥
 अहंगमिष्यामि तेनसुरक्षिताभविष्यतीतियोजना ॥ ६ ॥
 बालः ऊनषोडशवर्षः । अतएवअकृतविद्यः अशिक्षित-
 धनुर्विद्यः । बलाबलं शत्रूणामितिशेषः । “येषांचविरोधः
 शाश्वतिकः” इतिएकवद्भावः ॥ ७ ॥ रक्षसां युद्धइतिशेषः ।
 कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः । इदमर्थः ॥ ८ ॥ तिष्ठतुरामस्व-
 भावः मत्स्वभावश्चैवमित्याह—विप्रयुक्तइति । विप्रयु-
 क्तः विप्रिष्टः ॥ ९ ॥ चत्वारिअङ्गानि चतुरङ्गानि । “दि-
 क्सङ्ख्येसंज्ञायां” इतिसमासः ॥ १० ॥ वर्षसहस्राणि
 अतीतानीतिशेषः । तदनन्तरं दुःखेन उपवासदीक्षादि-
 क्लेशेन उत्पादितः ॥ ११ ॥ चतुर्णांपुत्राणांमध्ये रामे पर-
 मिकाप्रीतिः । स्वार्थेकप्रत्ययः । “प्रत्ययस्थात्” इतीत् ।
 तस्माज्ज्येष्ठत्वादेश्चननेतुमर्हसीतियोजना ॥ १२ ॥ अथसं-
 वर्था रामनयनमयुक्तमितिवक्तुं योद्धव्यस्वरूपंपृच्छति-
 किमिति । केच किंनामधेयाः । कथंप्रमाणाः कीदृशाका-
 राइत्यर्थः । केरक्षन्ति के तेषांप्रधाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रति-

ति० प्रीत्याधिक्यैकारणमाह ज्येष्ठइति । अनेन राज्ययोग्यताप्वन्विता । धर्मप्रधाने त्रिषुपुरुषार्थेषुधर्माधीनप्रवृत्तिके । राक्ष-
 सैर्युद्धेहि पाक्षिकनाशसंभावनयाराज्यविच्छेदएवभवेत् । धर्मेणप्रजापालनंचनान्योनिर्वहेत् । अतोरांमनेतुमयोग्यः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. ट. सेना. २ च. छ. झ. न. ट. सहितो. ३ क. ह्यलादशस्त्रास्त्रकोविदाः. ४ क. च. छ.
 झ. न. ट. राक्षसाः. क. ग. ज. तेषुर्व. ५ क. अथवा. ६ ग.—च. मयासहचरं. ७ क. ग. च.—झ. ट. षष्टिवर्ष. ८ क.
 झ. कृच्छ्रेणोत्पादित. ९ क. च. पारमिका. १० क. च. ज. झ. ज्येष्ठधर्मप्रधाने.

सर्वं मे शंस भगवन्कर्णं तेषां मया रणे ॥ स्यात्तव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥१५॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥

'पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ १७ ॥

स ब्रह्मणा दत्तवरक्षैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ महावीर्यो राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥

श्रूयते हि मेहावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९ ॥

यदा स्वयं न यज्ञस्य विप्रकर्ता महाबलः ॥ तेन संचोदितौ द्वौ तु राक्षसौ वै महाबलौ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ २० ॥

इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ न हि शक्तोऽसि संग्रामे स्यातुं तस्य दुरात्मनः ॥२१॥

स त्वं प्रसादं धर्मेण कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्यभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपक्षगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३ ॥

स हि वीर्यवता वीर्यमादत्ते युधि रक्षसः ॥ तेन चाहं न शक्नोमि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥

सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २४ ॥

कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मणैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५ ॥

अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २६ ॥

['तौ हि' यज्ञस्य कन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्भवौ] ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥२७॥

तयोर्न्यतरेणाहं योद्धा स्यां समुद्गणः ॥ [अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं सहबान्धवः] ॥ २८ ॥

इति नरपतिजल्पनाद्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥

सुहुत इव समिद्धिराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

कर्तव्यं प्रतिविधेयं ॥ १४ ॥ तेषारणेकथंमयास्यात-

व्यमिति व्यूहप्रकारप्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षसः

अस्तीतिशेषः ॥ १७ ॥ किंवीर्यइत्यस्योत्तरमाह—

सहति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चायमित्याह—श्रूयतइति

॥ १९ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयं । यदायज्ञस्य स्वयंनविघ्न-

कर्ता अलक्ष्यत्वादिनेतिशेषः ॥ २० ॥ तस्य रावणस्य

॥२१॥ अल्पभाग्यस्येति । त्वन्नियोगाकरणेनेतिशेषः ।

प्रसादकरणेहेतुः दैवतमिति ॥ २२ ॥ रावणसंग्रामवै-

मुख्यंनदोषाय । सर्वाशक्यत्वादित्याशयः ॥२३॥ अर्ध-

त्रयं । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति । नाशयतीत्यर्थः ।

तस्यबलैः मारीचादिभिः ॥ २४ ॥ कथमितिप्रश्ने ।

राक्षसान् प्रतीतिशेषः ॥ २५ ॥ अथ शत्रुस्वरूपज्ञा-

नानन्तरं । सुन्दोपसुन्दयोःसुतौ मारीचसुबाहु ।

सुन्दपुत्रोमारीचः । उपसुन्दपुत्रःसुबाहुः । पुत्रकं अ-

नुकंपायांकम् । अतो न दास्यामीत्युपस्कार्यं ॥ २६ ॥

॥२७॥२८॥ उत्तरसर्गार्थमन्तेसंगृह्णाति—इतीति । ज-

ल्पनात् असङ्गतोक्तेः । कोपाविष्टत्वेदृष्टान्तमाह—सु-

हुतइति । आदौसमिद्धिःसुहुतः ततआज्यसिक्तोवह्निरि-

स्ती० पुत्रोन्नोरकाज्रायतइतिपुत्रकं । अनेन पुत्रतनयशब्दयोर्नपौनइत्ययं । शि० कथमपीति । अस्यकथमपिनशक्तोमीतिपूर्व-
णान्वयः ॥ २५ ॥ इतिविंशस्तर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ग. च. पुलस्त्य. २ ग. राक्षसाधिपः. ३ ड. च. छ. झ. अ. श्रूयतेच. ४ ड. झ. महाराज. ५ क.

राक्षसेश्वरः. ६ क. ड. छ.—ट. यदानखलु. च. यदामेखलु. घ. सदानखलु. ७ क. ग.—ट. तौतु. ८ ड. च. छ. झ. अ.

राक्षसौच. घ. राक्षसौतु. ग. ज. राक्षसौसु. क. राक्षसौकामरूपिणौ. ९ ग. ड. च. छ. झ. अ. सतु. १० ड. च. छ. अ. रावणः.

११ ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. शक्तोऽसि. १२ च. तौतु. क. तौहि. १३ क. ग. च. छ. झ. अ. ट. नैवदास्याम्यहंश्रुतम्.

१४ इदमर्थः क. ख. ड. च. ज. अ. ट. दृश्यते. १५ क. ड. च. छ. तौतुराक्षस. १६ ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. न्यतरेयोद्धुं

वास्यामि. १७ इदमर्थः क. ख. ड. च. ज. अ. ट. दृश्यते. १८ ग. ड.—अ. इवमखेमिराज्य. क. इवमखेमिराज्य.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

दशरथस्य रामाग्नेषणवचनेन रुद्धे विश्वामित्रे वसिष्ठेन दशरथं प्रति रामविश्वामित्रमहिमनिवेदनपूर्वकं रामाग्नेषणमार्थम् ॥ १ ॥
ततो राज्ञा तत्प्रेषणाङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्धुः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥
यदीदं ते क्षमं राजन्गमिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सैवान्वधः ॥ ३ ॥
तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य भीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥
ऋत्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥
“संश्रुत्वैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव ॥ ईष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्यन्ति राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥
एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ॥ एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

व । महर्षिवद्विः महर्षिश्रेष्ठः । उज्ज्वलितस्तमभवत् सं-
जातज्वालोलोभभूव । मुनिपक्षेकोधवृद्धिः । पुष्पितामावृत्तं
“अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पि-
तामा” इति लक्षणात् ॥ २९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने विंशत्सर्गः ॥ २० ॥

एवं रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलं राजानं वसिष्ठः प्रति-
बोधयत्येकविंशे । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन । पर्याकुला-
नि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ अर्थ-
प्रार्थितार्थ । अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहातिः । राघवा-
णामस्य कुलस्यायुक्तः ॥ २ ॥ इदं प्रतिज्ञातान्यशकर-
णं । सुखी भवेति न्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३ ॥ रोषपरीतस्येति-

धष्टी सप्तम्यर्थे । भयं पूर्वकोपेनान्यथाकृतजगदयमद्य-
र्किकरिष्यतीति भयं ॥ ४ ॥ ऋत्तरूपं अतिशयेन ऋत्तं ।
प्रशंसायोरूपम् । धीरः धीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणां मि-
ति त्वमितिशेषः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा इतीत्यत्र वाक्ये संहि-
ताऽनित्या । स्वधर्मं प्रतिश्रुतनिर्वाह रूपं ॥ ७ ॥ संश्रु-
त्येति । एवं करिष्यामीति संश्रुत्य तथाऽकुर्वाणस्येत्यर्थः ।
इष्टं अन्धमेधान्तोयागः । पूर्तं वाप्यादिनिर्माणं । तदुक्तं
“वापीकूपतटाकादिप्रतिष्ठासेतुबन्धनम् । अन्नप्रदान-
मारामः पूर्तमित्यभिधीयते” इति । तयोर्वधः निष्फल-
त्वं ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं । न शक्यन्ति धर्षितु-
मिति शेषः । ज्वलनेन अग्निचक्रेण । अमृतमग्निचक्रेण
सुरक्षितमिति भारते व्यक्तं ॥ ९ ॥ राज्ञो भयनिवृत्तये वि-
श्वामित्रमाहात्म्यमाह—एष इति । परायणं परमस्थानं ।

ति० अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहारिरूपः राघवाणामयुक्तः । यतोऽयमस्य कुलस्य विपर्ययोनाशः । इति विपर्ययपदादृतिर्बोध्या
॥ २ ॥ ति० मिथ्यावादी लं सुहृदस्तस्य सुखी भवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ ति० भीमत इत्यत्र रोषं दृष्टिशेषः ॥ ४ ॥
ति० अपरः न विद्यते परस्मैभोयस्मात् सोपरः सर्वश्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ती० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवास्मदनुनायकस्य दुष्प्रस-
हत्वं किंतु स्वरूपपर्यालोचनया पीत्याह एष विग्रहवानिति । एषः रामभद्रः । वीर्यवतां वर इत्यनेन सहजं वीर्यवतस्यैवोक्तं भवति ।
एष बुद्ध्याधिक इत्यनेन सहजज्ञानशक्तिः प्रतिपादिता । परायणं परमसत्यं । तपसोः विविदिषासाधनत्वात् । “तमेवं वेदानुबन्धनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यश्चेन दानेन तपसा नाशकेन” इति श्रुतेः । यद्वा एवं सहजप्रभावे दर्शितेपि पुत्रबुद्ध्यातिरोक्षितरघुनाथप्रभावा-
परिज्ञानाद्दशरथस्य प्रत्ययो नोत्पद्यत इति विचार्य राज्ञो भयनिवृत्तिं राघवस्य भविष्यच्छ्रेयःप्राप्तिं च हृदि निधाय गोप्तुं विश्वामित्रस्यापि
रक्षणसामर्थ्यमुपपादयितुमाह एष विग्रहवानित्यादिना । ति० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्बलं किंतु स्वतोऽपीत्याह
रामविश्वामित्रयोः किष्टवर्षनेन एष इति । एषः रामो विश्वामित्रश्च । रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः । तपसः मवनदादेः

[पा०] १ क. च. छ. झ. सुहृदः. २ क. झ. देवानां वरमहत्. ३ क. ग—म. रूपं. ४ घ. आश्रुत्वैवं करिष्यामीत्यु-
क्त्वा वाक्यमकुर्वतः. क. झ. प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तवाक्यमकुर्वतः. ५ क. ज. इष्टापूर्तव्या. ६ क. च. छ. झ. म. ट. विश्वामित्रो.

एषोऽस्मान्विविधान्वेति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११ ॥
 न देवा ऋषयः केचिन्नोसुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ॥ १२ ॥
 सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥
 तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥
 जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥
 पञ्चाशतं सुतल्लिभे जया नाम परानपुरा ॥ वधायासुरसैन्यानाममेयान्कामरूपिणः ॥ १६ ॥
 सुप्रभाऽजनयचापि सुतान्यञ्चाशतं पुनः ॥ संहाराश्राम दुर्धर्षान्दुराकामान्वलीयसः ॥ १७ ॥
 तानि चास्त्राणि वेत्स्येव यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयस्स धर्मवित् ॥ १८ ॥
 तेनोस्य मुनिमुख्यस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ न किञ्चिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥
 एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो मेहायज्ञाः ॥ न रामगमने राजन्तंशयं गन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
 तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ॥ [धैर्युर्भूतोऽस्य शक्रस्तु विभीषात्समरे विभो ॥]
 तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥

इति सुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद भोस्वराजः ॥

गमनमभिस्तरोच राघवस्य प्रथितयज्ञाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एतत्सदृशः कोपितपस्तीनास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्त्रानिति
 पुंलिङ्गत्वमार्थः । सचराचरइत्यनेन सामस्यंगम्यते । एनं
 एतद्वगगतमस्त्रसमूहं ॥ ११ ॥ केचनेत्युक्तं प्रपञ्चयति—
 न देवा इति ॥ १२ ॥ सर्वाविदितं कथमयं वेत्तीत्यत्राह—
 सर्वेति । कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः । परमधार्मिकाः प-
 रमधर्मनिष्ठाः । पापिनसस्पृशन्तइत्यर्थः । दत्ताः कृशा-
 श्वेन । प्रशासति प्रशास्ति । अयमितिशेषः ॥ १३ ॥
 पित्रप्राशस्त्यमुक्त्वामातृप्राशस्त्यमाह—तेपीति । प्रजा-
 पतिः दक्षः । तस्यसुतयोः कन्ययोः सुताः ॥ १४ ॥ के-

प्रजापतिसुतेतत्राह—जयाचेति । सुवाते असुवाताः ।
 शस्त्राणि विशसनकर्तुणि । परमभास्वरमिति शताभि-
 प्रायेणैकवचनं ॥ १५ ॥ काकत्यसूयतेत्यत्राह—पञ्चा-
 शतमिति । अमेयान् अपरिच्छेद्यवैभवान् ॥ १६ ॥
 संहारान् अन्वर्थसंहारसंज्ञान् । दुर्धर्षान् परैरभिभवि-
 तुमर्शक्यान् । दुराकामान् अमोघानित्यर्थः ॥ १७ ॥
 यथावत् कात्स्न्येन । अपूर्वाणां अस्त्राणां । सः विदितसक-
 लास्त्रः ॥ १८—२१ ॥ भास्वराजः भासनशीलः । प्र-
 सन्नमुखइतियावत् । मुमोद मुमुदे । क्यत्ययात्परस्मै-

परायणंप्राप्यः । विश्वामित्रपक्षे तपस्रभाश्रयः ॥ १० ॥ टी० एषोऽस्मान्विविधान्वेतीत्यनेन सर्वेश्वरस्य भूतलावतारसमये तदी-
 यानि दिव्यायुधान्यपि सहैवागताभीतिगम्यते । तथाच वक्ष्यति “ शरानानाविधाकाराधनुरायतविग्रहम् । अनुव्रनन्तिकाकुत्स्थसर्वे
 पुरुषविग्रहाः ” इति । नैनमन्यः पुमान्वेतीत्यत्र “ सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः ” इति श्रुतिः प्रमाणं । न च वेत्स्यन्तीत्यनेन न विदुषे
 ति गम्यते । ति० रामपक्षे अन्यः पुमान् । अविद्यावृत्तः पुमानित्यर्थः । विश्वामित्रपक्षे एनं अस्त्रगणं ॥ ११ ॥ टी० ति० शि०
 वि० दत्ताः शिवेनेति शेषः ॥ १२ ॥ ति० सूते सुवाते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० वि० अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥
 राघवस्य रामस्य । गमनमुञ्जा अभिस्तरोच स्त्रीचकार ॥ २१ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग. एषोऽस्मिन्विधिः. २ ग. क. छ—अ. न देवानर्षयः. ३ क. च. छ. श. नामदाः. ४ क. ग. घ. च. अ.
 मृशाश्वस्य. ५ क. स. च. छ. अ. परमपुत्र्याः. ६ क. सुतेऽस्माः. ख. समास्तुताः. ७ ख. घ. क. झ. अ. तेऽसूतेऽस्त्राणि श-
 स्त्राणि. च. तेऽसूतेऽस्त्राणि. ज. तथोरपस्यान्यस्त्राणि शतं. ट. सुवातेऽस्त्राणि शस्त्राणि. ८ क. झ. जयालब्धवरावरान्. च. छ. अ.
 जयानामपरवरान्. ज. जयानामसुतान्पुरा. क. जयालब्धवरापुरा. ग. ट. जयानामवरान्पुरा. ९ क. मलयान्कामरूपिणः.
 क. च. छ. झ. अ. मज्जमेयानरूपिणः. ख. मजेयान्कामरूपिणः. १० क. ख. ग. क. झ. पुत्रान्पञ्चाशतं. घ. च. अ. पुत्रान्प-
 ञ्चाशतं. ११ क. स. घ—अ. भूयश्च. १२ अयं श्लोकः क. क. अ. दृश्यते. १३ क. च. छ. अ. धर्मइत्य. १४ क. छ. झ.
 दस्त्यविदितं. क. च. अ. दस्त्यविदितं. १५ क. महातपाः. १६ ख. कर्तुमर्हसि. १७ इदमर्थं च. छ. अ. दृश्यते. १८ ख.
 इति सुनिवचनात्. १९ क. च. छ. झ. अ. धार्मिकः.

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

विश्वामित्रेण वशय प्रेषिताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सहस्राश्रमं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथामध्ये मार्गे क्षुत्पिपासापरिहारकृत्वा-
विबहुगुणवत्ताप्रतिपादनपूर्वकं रामलक्ष्मणाभ्यां बलातिबलाप्यविद्याद्वयोपदेशः ॥ २ ॥

तथा वसिष्ठे भुवति राजा दशरथः सुतम् ॥ प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
कृतस्वस्त्ययनं भ्रात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
स पुत्रं सृष्टुं पात्राय राजा दशरथः प्रियम् ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥
[ततो भूयो वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ आदाय विप्रो हृष्टोऽभूज्जिदशा विज्वराऽभवन् ॥ ४ ॥]
ततो वायुः सुखस्पर्शो विरजस्को बभौ तदा ॥ विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदेव दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ६ ॥
विश्वामित्रो यथावप्रे ततो रामो महायशः ॥ काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ७ ॥
कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दक्ष ॥ विश्वामित्रं महात्मानं त्रिंशीर्षाविव यन्नगौ ॥
अनुजग्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ८ ॥
तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी खलंकृतौ ॥ बद्धगोधाकुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युतौ ॥ ९ ॥

पदं । राधवस्वगमनमभिरुच राधवंकुशिकाक्षजाय
दातुं बुद्ध्याचिन्त्यदित्युपकार्यं । पूर्ववत्पुष्पिताभ्रावृत्तं
॥ २२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
एकविंशस्सर्गः ॥ २१ ॥

अथप्रसन्नहृदयेनराक्षारामविसर्जनंद्वाविंशे—तथे-
त्यादि । सलक्ष्मणंराममिति तथोरविनाभावज्ञानादि-
तिभावः ॥ १ ॥ कृतत्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । पित्रा
दशरथेन । स्वेनेतिशेषः । कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलानुष्ठा-
नं । मङ्गलैर्मङ्गलसूक्तैः “स्वस्तिनोमिमीतां” इत्यादिभिः
॥ २ ॥ ३ ॥ अथयात्रायांशुभनिमित्तसंपत्तिर्दर्शयति—तत
इत्यादि । गतं अनुगतं ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयातुमुपकान्ते ।
देवदुन्दुभिनिस्वनश्च अवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् शङ्ख-

दुन्दुभिनिर्घोषोदशरथीयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ धन्वी धनुष्मान् ।
ब्रीह्यादित्वादितिः ॥ ७ ॥ कलापिनावित्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः । कलापिनौ तूणीरधारिणौ । “कलापोभू-
षणे बर्हेतूणीरेसंहतावपि” इत्यमरः । शोभयानौ प्रका-
शयन्तौ । आनेमुगभावश्छान्दसः । विश्वस्य मित्रं विश्वा-
मित्रः । “मित्रे च र्षौ” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । क्षुतिश्च
“तस्योन्मिश्रं मित्रमासीद्यदिदं किंचितस्माद्विश्वामित्र इत्या-
चक्षते” इति । प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणाच्छिरोभ्यांच
त्रिंशीर्षाविवेत्युपमानं धनुस्तूणीरशरधरत्वाद्वा । अक्षुद्रौ
अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ८ ॥ तदेत्यादिसार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयम् । बद्धं गोधाचर्मकृताकुलित्राणययोस्तौ
तथा । गोधाहस्तत्राणमित्येके । नृतिः सामान्यशोभा ।
श्रीः विशेषशोभा । शोभयेतां व्यत्ययेन लब्धये लोड् ।
विश्वामित्रमनुयातौरामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातौकुमा-

दिशो आजुहाव । एतेनशुक्लवर्णराक्षस्यद्व्यतिशयस्सूचितः ॥ १ ॥ ति० अभिमन्त्रितं बोधितमित्यर्थः । तद्वोधनं च योगवासि-
ष्ठेऽपि ॥ २ ॥ ति० ववावित्यस्य दृष्टत इति शेषः ॥ ५ ॥ ली० पक्षशीर्षाविवोरगाविति पाठे तूणीरद्वयं भुजद्वयं शिरश्चेति प्रत्येकं
पक्षकस्य विद्यमानत्वात् पक्षशीर्षावित्युक्तिः । ति० अर्धेदं तूणीरादिवैष्णवं गृह्णेन दत्तं रामाय तादृकाजुहावयाय मारीचस्य मुद्रे
पातनाय च । नहि प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् । तदुक्तं पाठे “पक्षी तार्क्ष्येऽस्मागम्य त्रीणि चास्त्राणिकर्तुम् । सर्वभूतैरदस्य स्सन्दत्वाता-
भ्यामुपर्ययो” इति । अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. दशरथस्त्वयम्, घ. दशरथस्तदा. २ ख. माभ्राकैकेभ्यांचक्षुमित्रया. * पुरोधसेत्यतः प्राक्-
वादेषु वा विभिर्भिः समङ्गलकृताशिषम् । आद्यान्तं सहसौ मित्रिप्रत्युद्गम्य च सख्ये । अङ्कमारोप्यतौ वीरौ राजर्षिरमितप्रभः । एतद-
र्धप्रयं, ख. पाठे दस्यते. ३ ख. सपुत्रौ. ४ क. च. छ. झ. न. दशरथस्तदा. ञ. दशरथस्त्वयम्, ख. दशरथः प्रियौ. ५ अर्थ-
श्लोकः ख. दस्यते. ६ क. ग—अ. नीरजस्को. ७ क. ख. घ. निस्वनः. ८ ग. धनुर्धरः. ९ ख. छ. न. ट. पक्षशीर्षाविवो-
रगौ. १० अजुजग्मतुरित्यारभ्य. शोभयेतामिति न्दिता इत्यन्तं. ख. घ—झ. पाठेषु. अर्धानां क्रमेणैवोपर्यदस्यते.

कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्त्या शोभयेतामनिन्दितौ ॥
 स्याणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमारविव पावकी ॥ १० ॥
 अध्यर्धयोजनं गत्वा सरध्वा दक्षिणे तटे ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ११ ॥
 गृहाण वत्स सलिलं माभूत्कालविपर्ययः ॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ १२ ॥
 न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ १३ ॥
 न बाहोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत्सदृशस्तव ॥ १४ ॥
 [बलामतिबलां चैव पठतस्तव राघव] ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ॥
 नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १५ ॥
 एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः ॥ बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १६ ॥
 क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १७ ॥
 [गृहाण सर्वलोकस्य गुप्तये रघुनन्दन] ॥ विद्याद्वयमधीयाने यश्चाप्यतुलं त्वयि ॥ १८ ॥
 पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजस्समन्विते ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १९ ॥
 कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ २० ॥

राविवाशोभेतामित्यर्थः । स्याणुं कर्तुं पावकी पावका-
 त्पादुर्भूतौस्कन्दविशाखौ । “ततोभवच्चतुर्मूर्तिःक्षणे-
 नभगवान्प्रभुः ॥ स्कन्दोविशाखःशाकश्चनैगमेषश्च-
 प्रसूतः” इतिभारतोक्तेः । अचिन्त्यं अचिन्त्यवैभवम्
 ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिकमध्ययस्मिन्तदध्यर्धं अध्यर्धं च
 तत्तयोजनं च अध्यर्धयोजनं । सार्धयोजनमिति यावत् ।
 तावद्दूरगमनेनवालयोः क्षुत्पिपासाभूदितितन्निवर्त-
 कविद्याद्वयोपदेशायाऽऽह्वयते—रामेति । मधुरां भक्ति-
 पूर्वकोच्चारणात् रामनाम्नः श्रवणानन्दकरत्वाच्च ॥ ११ ॥
 सलिलंगृहाण गृहाचमनं कुर्वित्यर्थः । विपर्ययः अति-
 क्रमः विलंबइतियावत् । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमष्टिरूपां ।
 इदं बलामतिबलयोः प्रत्येकं विशेषणम् ॥ १२ ॥ तद्गृहण-
 फलमाह—नेत्यादि । विपर्ययः अन्यथाभावः । भ-

विष्यतीतिशेषः । सुप्तं त्वामितिशेषः ॥ १३ ॥ बला-
 मतिबलांचपठतस्तपेतिशेषः । अस्ति स्यादित्यर्थः ।
 त्रिष्वित्यत्रसर्वगुणैर्निस्सीमत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ सौ-
 भाग्ये सौन्दर्ये । दाक्षिण्ये सामर्थ्ये । बुद्धिनिश्चये
 बुद्ध्याकार्यनिश्चये । समः भवतीतिशेषः ॥ १५ ॥
 सामान्येनोपसंहरति—एतदिति । तेसमोनास्ति नभ-
 विताचेत्यर्थः । मातरौ कारणभूये ॥ १६ ॥ ते । भविष्येते
 भविष्यतः ॥ १७ ॥ अधीयानेत्यर्थः । भवेदितिशेषः
 ॥ १८ ॥ तेजस्समन्विते प्रभावसमन्विते । तवप्रदा-
 तुंत्वमेव सदृशो नान्यइतियोजना ॥ १९ ॥ एतदुपपा-
 दयति । काममिति । एते पूर्वोक्ताः सौभाग्यादयः कामं
 प्रकामं त्वयिसन्ति यद्यपि तथापि तपसासंभृते लब्धे
 एते विद्ये । त्वदुपदेशात् बहुरूपे लोकेबहुधा विस्तृते

ति० कालस्य अत्रभोजनकालस्य । पर्ययोत्तिक्रमः । गृहाणत्वमित्युपलक्षणं लक्षणास्यापि । क्षुत्पिपासाभान्तिरूपफलस्योभयोर-
 पिदर्शनादपेक्षणाच्च ॥ १२ ॥ ती० प्रमत्तं प्रमादयुक्तं । कार्यान्तरन्यासज्ञादिनाऽसावधानमिति यावत् । ति० प्रमत्तं अकृतान-
 मनादि ॥ १३ ॥ शि० कश्चनजातोनास्तिनचभविष्यति । अभवदित्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । वाशब्दधार्थ्ये ॥ १४ ॥ ति० सर्व-
 ज्ञानस्यमातराविति । अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्सर्वज्ञानजनिके ॥ १५ ॥ ति० अधीयानेत्यर्थः । ति० १८ ॥
 ति० प्रदातुमभुदिति शेषः । सदृशः तद्दानयोग्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ती० बहुरूपे बहुफलप्रदे । ति० तपसा मदीयेन संभृते
 पूर्णे । बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे । यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेन तपोरूपेण भवता । संभृते धृतेइत्यर्थः ॥ २० ॥

[पा०] १ क—छ. झ. ज. त्कालस्यपर्ययः. २ ट. नभ्रमो. ३ क. रूपस्यापिसंशयः. ४ ज. नप्रसुप्तं. ५ क. ज. राक्ष-
 साः. ६ क. च. ज. वैराम ट. वैरामभविष्यतितवानघ. ७ इदमर्थं क. ख. ड—ट. दृश्यते. ८ ड. झ. पठतस्तात. ख. ट.
 पठतःपथि. ९ ड. झ. नभवेत्सदृशस्तव. १० इदमर्थं. च. छ. ज. अ. ट. दृश्यते. ११ च. छ. भद्रकाकुत्स्थप्राप्यत्वेनरघुनन्दन.
 १२ ड. च. छ. झ. शायमवेज्जुवि. १३ क. च. छ. ज. प्रदास्ये. १४ ड. च. छ. झ. ज. पार्थिव. १५ ख. वरगुणास्सर्वे.
 अ. महागुणास्सन्ति.

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा ग्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ २१ ॥
 विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः ॥ सहस्ररश्मिर्मगवाञ्छरदीव दिवाकरः ॥ २२ ॥
 गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ॥ ऊषुस्तां रजनीं तत्रै सरखां सुमुखं त्रयः ॥ २३ ॥
 दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तैदोषिताभ्याम् ॥
 कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विवभौ विभावरी च ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सरयूतीरेविश्वामित्रेण प्रातःप्रबोधनाच्छयनादुत्थितेन सलक्ष्मणेन रामेण छात्राभावात्क्रिकनिर्वर्तनपूर्वकं विश्वामित्रसमीपागमनम् ॥ १ ॥ ततो विश्वामित्रेण रात्रिष्वभाष्यां सहगङ्गासरयूतङ्गमेकस्मात्क्रम्यत्यागमनम् । तद्यारामं प्रति तदाश्रमस्य कृष्णद्वयाभ्यन्तरे नि-
 मितकथनपूर्वकं तत्रत्यमहर्षिर्द्विजास्त्रीकरणेन तदहोरात्रं तत्रैव सुखनिवासः ॥ २ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्या विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अभ्यभाषत कौकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उचिष्ट नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमादिकम् ॥ २ ॥

अविष्यतः ॥ २० ॥ जलं स्पृष्ट्वा आचम्येत्यर्थः । भा-
 वितात्मनः ध्यातात्मस्वरूपात् ॥ २१ ॥ विद्यासमुदि-
 तः समुदितविद्यः । लब्धविद्यइत्यावत् ॥ २२ ॥ गुरु-
 कार्याणि गुरौ कर्तव्यानि पादसंवाहनादीनि । कुशिका-
 त्मजे नियुज्य कृत्वा । त्रयः स्वयंतौ चेति त्रयः । तत्र स-
 रखां सरयूतीरे । सुमुखमूषुः । यद्वा एतदर्थस्य पूर्वेणान्व-
 यः कुशिकात्मजे गुरुकार्याणि नियुज्य विद्यासमुदितो रा-
 मः शुशुभइति ॥ २३ ॥ चतुर्थ्यर्थे “बहुलं लन्दसि” इति
 षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दशरथपुत्रयोर्विभावरी सुखमिव विव-
 भौ प्रभातेत्यर्थः । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । अत्र रामाय
 विद्यादानं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं । पश्चाद्रामो वाल्म-
 णायोपदिदिशेति बोध्यम् । पूर्ववत्पुष्पिताम्रावृत्तं ॥ २४ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः
 सर्गः ॥ २२ ॥

अथैषामङ्गदेशप्राप्तिपूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यञ्जयति
 त्रयोविंशे—प्रभातायामित्यादि । पर्णसंस्तरे पर्णमथान-
 स्तरणे । पूर्वसर्गान्ते तृणशयनस्योक्तत्वाच्च तृणमिश्रपर्ण-

शयने इति बोध्यम् ॥ १ ॥ उभयप्रबोधनार्थमागतौ वि-
 श्वामित्रो रामस्य “समयाबोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परंत-
 पः” इत्युक्तरीत्या निद्राकालिकश्रियमवलोक्य तदासक्त-
 स्सनस्वागमनकार्यविस्मृत्य इमं प्रसूतवती कौसल्या किं-
 वातपस्तत्रवतीति विस्मयते । कौसल्यासुप्रजाः । बोध-
 नकाले विस्मितमुखो मुनिरासीत् । शोभनाप्रजापुत्रो य-
 स्याः सा सुप्रजाः “नित्यमसि च प्रजामेधयोः” इत्यसि च ।
 त्वज्जननी कौसल्यासुप्रजा । यद्वा स्वगतवचनं । एतज्ज-
 ननी कौसल्यासुप्रजाः । “कौसल्याशुशुभे तेन पुत्रेणासि-
 ततेजसा” इति वत् । यद्वा कौसल्यायाः सुप्रजा इति सं-
 बोधनं । कर्मधारयेऽप्यार्षोसि च “दूलेपे पूर्वस्वदीर्घोऽणः”
 इति दीर्घः “सुपांसुलुक्” इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घो वा । प-
 रशुरामव्यावृत्त्यर्थविशेषणम् । कौसल्यादशरथोरु-
 भयोरपितपः फलत्वेनावतीर्णत्वेऽपि कथं कौसल्यासुप्रजा-
 इत्युक्तिः । उच्यते । “मातापुत्रस्य भूयांसि कर्माण्या-
 रभते” इत्युक्तरीत्या “मातृदेवो भव पितृदेवो भव” इति-
 वन्मातृप्राधान्योक्तेः “पितुः शतगुणं माता” इति स्मृतेः ।
 यद्वा कौसल्यादशरथयोर्महदन्तरमस्ति । दशरथो हि “अ-
 हं वेदमिहास्नानं” इति परत्वेन निवेद्यमाने पितृर्ह किंचि-

ति० कुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि पूर्वोक्त्यायीपक्षात्संनिवेशीत्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य
 उपदिश्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० सुप्रजाः शोभनपुत्रवती । अतस्त्वादशस्य सुपुत्रस्य तवास्मिन्समये निद्राऽनुचिता ॥ २ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. श्रीमद्विक्रमः. २ ड. झ. कुशिकात्मजः. ३ घ. तीरे सरखाः. ४ ख. रचिते. ५ ख. ग. घ.
 सहोषिताभ्यां. ६ ड. च. छ. झ. ट. विभावरी. ७ च. छ. ज. न. ट. काकुत्स्थशयानं. ग. काकुत्स्थशयने.

तत्सर्वेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥
 कृताहिकौ महावीरौ विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ अभिवर्धाभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥
 तौ प्रयातौ महावीरौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥
 तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥
 [कौतूहलाच्चौ धर्मज्ञौ वीर्यवन्तं तपोधनम्] ॥ ७ ॥
 कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वसिन्वसते पुमान् ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ॥ अत्रवीच्छ्रयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥
 कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १० ॥
 तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्रगम् ॥
 धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥

स्कृत्य “दुःखेनोत्पादितश्चायंनरामनेतुमर्हसि” इतिरा-
 मेकेवलपुत्रत्वंनवानोवसिष्ठसन्धुक्षितहृदयःरामप्रेषि-
 तधान्।कौसल्यातुकेवलवात्सल्यपरापिद्रुतंसादरंप्रेषित-
 वती।तविदंतारतम्यमवलोक्यमुदितहृदयोमुविराह—
 कौसल्यासुप्रजाइति।मातृवाक्यंपितृवाक्यंचपालनी-
 यमित्यमुंधर्मलोकेप्रवर्तयितुंस्वयंतदनुष्ठातृत्वेनसुप्रजाइ-
 त्युक्तं।अथक्रमेणगुणान्तरावगाह्याभिस्तीर्यप्रबोधयति
 —रामेत्यादि।रामेत्यनेनस्वापकालिकसौन्दर्यमुच्यते।
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते पूर्वासन्ध्यादिवाकरमिवरामदिवाक-
 रंत्वांकौसल्याजनितवतीतिभावंः।यद्वा मातृवत्पूर्वस-
 न्ध्यामप्युपलालयेति।यद्वा पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते आदि-
 त्यस्वेवभवतोऽयंविरोधिनिरसनारंभसमयइति।यद्वा
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते अज्ञानान्धकारोगतः भगवत्साक्षा-
 त्कारोमेजातः अद्यमेसुप्रभातमिति।यद्वा जगतः सर्व-
 स्यभगवद्वतारात्सत्त्वोद्रेककालोजातः “अद्यमेसफलं-
 जन्मसुप्रभाताचमेनिशा ॥ यदुन्निद्रान्जपत्रार्क्षविष्णो-
 र्द्वैक्याम्यहंमुखम्” ॥उत्तिष्ठ निद्राश्रीरवलोकिता प्रबो-
 धश्रियमप्यवलोकितुमिच्छामि।नरशार्दूल नरश्रेष्ठ।नर-
 श्रेष्ठतयाभवतापिसन्ध्योपास्या “यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्त-
 देवेतरोजनः” इत्युक्तेः।उत्तिष्ठनरशार्दूल आश्रितवि-
 रोधिनिरसनशीलस्यकिंनिद्रावकाशोप्यस्ति।नरशार्दूल

मद्यज्ञनिर्वाहक।उत्थानप्रयोजनमाह—कर्तव्यं देवमा-
 हिकं।देवेनसर्वेश्वरेणविहितंनित्यकर्मकर्तव्यम्।यद्वा
 देवशब्दोभवदर्थकः।भवदीयमाहिकंभवदाज्ञारूपकर्म
 मयाकर्तव्यं।तत्स्वीकुर्वित्यर्थः।यद्वा दैवं देवाराधनभूतं।
 आहिकं अहानिर्वर्त्यमेकमुत्थालकंकर्मयज्ञालकं।कर्त-
 व्यमित्यर्थः॥२॥ परमोदारं परमगंभीरमित्यर्थः।कृतो-
 दकौ कृतार्घ्यप्रक्षेपौ।यद्वा कृतदेवार्घ्यतर्पणौ।जप्यतइति
 जपः तं।गायत्रीमितियावत्।तस्याएवपरमत्वात्।‘न-
 साविद्याःपरंजप्यं’इतिवचनात्॥३॥ अहिभवमा-
 हिकं।कालाटुञ्जं।कृतप्रातःकृत्यावित्यर्थः।संध्योपास-
 नब्रह्मयज्ञसमिदाधानानिप्रातःकृत्यानि।अभितस्थतुः
 अभिमुखंस्थितौ॥४॥ ततः तस्माद्देशात्।प्रयातौ तत्र
 प्रसिद्धे।सरय्वाःसङ्गमे त्रिपथगां गङ्गां नदीं ददृशाते
 ॥५॥ तत्र गङ्गासरय्वोःसंगमे।ददृशातेइत्यनुषज्य-
 ते।तप्यतां तपतां।कर्तरियतृछान्दसः॥६॥७॥
 वसते वसति॥८॥ प्रश्रमाधुर्यात्प्रहसः।यद्वा मा-
 नुषभावनदनात्।यस्यायमाश्रमः सश्रूयतामितियोज-
 ना।रामेतिसंबोधनं प्राधान्यात्॥९॥ कंदर्पइत्यर्थः।
 यःकामइत्युच्यते सकन्दर्पः।पुरामूर्तिमानासीत्
 ॥१०॥ सार्धंश्लोकः।तपस्यन्तं तपश्चरन्तम्।‘क-
 र्मणोरोमन्यतपोभ्यांवार्तिचरोः’इतिक्यञ्।इह आआ-

ति० प्रहस्य बालकवचनप्रवणजसंतोषादासः ॥ ९ ॥ ती० कंदर्पःकृतिसतदर्थः ॥ १० ॥ ती० कृतोद्वाहंकरिष्यमाणोद्वाहं।
 यद्वाकृतोद्वाहंगच्छन्तंवद्वाहंकुलगाभिष्यन्तं।वर्तमानसामीप्येभविष्यतिलद्।शि० कृतोद्वाहं कृतः उदि नराकृतिद्विभुजपरमात्मा-
 [पा०] १ ख. ग. घ. वृषात्मजौ. २ ड. झ. यातिसंहृष्टौ. क. ख. शोपसंहृष्टौ. ३ क—घ. ज. छ. ज. य. ट. गमना-
 योष. ४ ग. ड. झ. अ. प्रयातौ. ५ क—घ. मध्यतेजसाम्. ड. ख. छ. झ. अ. भावितात्मनाम्. ६ च. य. तपतां. ७ ख.
 ज. ऊचतुस्तौ. ख. ऊचतुस्तौमहात्मानौ. ८ इदमर्थं ख. दृश्यते.

अवदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ॥ व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
 तस्य गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य महात्मना ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेवैश्वरेण हि ॥ १३ ॥
 अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राषव ॥ स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं प्रभुमोच ह ॥ १४ ॥
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥
 ईहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥
 अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ ईह वासः परोक्षाकं सुखं वत्स्यामहे निश्चाम् ॥
 स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ १७ ॥
 तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥
 अर्घ्यं पाद्यं तथाऽऽतिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्प्रतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥
 सत्कारं संमनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ यथार्हमजपन्सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥
 तत्रवासिभिर्नीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ न्यवसन्सुमुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥

अमे तपस्यन्तं । नियमेन अविच्छेदेन । समाहितं समाधिमन्तं । कृतोद्वाहं कृतपार्वतीपरियणं । गच्छन्तं शुश्रूषणार्थपार्वतीप्राप्नुवन्तं । देवेशं स्थाणुरुद्रं । दुर्मथाः कामोर्ध्वयाभास । कृतोद्वाहमिति क्रियाविशेषणं । यदाऽयंकृतोद्वाहोभवति तदातं पार्वत्यांसाभिलाषचित्तमकरोदित्यर्थः । समरुद्रणमित्यपि क्रियाविशेषणं । तदनुमतिपूर्वकमित्यर्थः । महात्मनाहुंकृतश्चासीत् ॥ ११ ॥ व्यशीर्यन्तविशीर्णानि । शूर्हिंसायांकर्तरीश्यन् ॥ १२ ॥ तत्र तदा । महात्मनानिर्वग्धस्यशरीरंहतं । अतःकामोशरीरःकृतः ॥ १३ ॥ कामस्तदाप्रभृतिअनङ्गइतिविख्यातः । सोङ्गविषयः अङ्गदेशश्च विख्यातः । तत्रहेतुमाह—यत्रेति । यस्मात्करणादत्रकामोङ्गमुच्यते तस्मादयंदेशोङ्गइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्य कामस्य स्थाणोर्वा । अयमाश्रमःइमेमुनयः तस्यापुरा पूर्वकालमारभ्य । सन्तःनपरंपरयाशिष्याः । अतएवधर्मपराः । अतएवचतेषांपापंनविद्यते । पूर्वरुद्रशिष्यत्वेऽपिसंप्रसितच्छिष्यत्वकृतपापंनविद्यतइत्यर्थः । एतेनप्रभद्वयस्याप्युत्तरमुक्तं । हिमवसितपस्यन्तंकामोऽधर्षयदित्युक्तिःपुरा-

णान्तरे कल्पान्तरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इह अङ्गविषये । तरिष्यामहे । गङ्गामितिशेषः ॥ १६ ॥ स्नाताः । अतएवशुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यत्ययात्तद् ॥ १७ ॥ तेषांसंवदतां तेषुसंवदत्सु । तपसा दीर्घेण विप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन । चक्षुषा ज्ञानेन । विज्ञाय दृष्ट्वा । तेषामागमनंताटकादिनिरासनिमित्तंतपोजन्यज्ञानेनविदित्वेत्यर्थः । हर्षं हर्षपुलकं ॥ १८ ॥ अर्घ्यं पूजार्थमुदकं । पाद्यं पादार्थमुदकं “पादार्थाभ्यां च”इतियत्प्रत्ययः । आतिथ्यं आश्वमनीयपूर्वकंभोज्यप्रदानं । अतिथिक्रियां अतिथिपूजां ॥ १९ ॥ सत्कारं कुशलप्रश्नादिकं । विश्रामित्रात्समनुप्राप्य अभिरञ्जयन् अभ्यरञ्जयन् । अतिथिभूतानितिशेषः । क्रमेण सायंसन्ध्यागमेसति । ते तद्वासिनोविश्रामित्रादयश्च । छत्रिन्यायेनऋषयइत्युक्तं । समाहिताः अनन्यपराः । सन्ध्यां अहोरात्रयोःसंधिः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यथाई यथायोग्यं । यथाशक्तीतियावत् । “सहस्रपरमादेवींशतमध्यादंशावरं”इतिवचनात् । अजपन् गायत्रीमितिशेषः ॥ २० ॥ आनीताः निद्रायैस्वाश्रमंप्रा-

रघुनाथविचारे बाहः प्रयत्नोयेतं । उच्छन्दस्यपरमात्मवाचकत्वमुपनिषत्प्रसिद्धं । तदर्थस्तु उद्यते तात्पर्यवृत्त्यावेदैःप्रतिपाद्यते असाविति । वि० कृतोद्वाहं समाधेःकृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशंगच्छन्तं ॥ ११ ॥ ति० रूद्रेण ज्ञातापराधेन । अवध्यातो दृष्टश्च । शि० अयं हुंकारानन्तरं । कामइतिशेषः ॥ १२ ॥ शि० उपलक्ष्यविधयारामलक्ष्मणयोरपिस्वाश्रमप्रवृत्तिर्बोद्ध्या ॥ २० ॥ इतित्रयोविंशत्सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. अ. अवध्यातस्य. ग. य. दग्धस्यतस्यरौद्रेण. ख. क. झ. ट. अवदग्धस्यरूद्रेण. च. छ. झ. अवध्यातस्यरूद्रेण. २ च. छ. म. तस्याज्ञान्यपतत्रांम. ३ झ. महात्मनः. ४ ख. क्रोधादेवेनचक्षुषा. ५ क. ख. ग. ह—अ. सप्तमोच. ६ ख. क. छ—ट. वीर. क. वीराः. च. धीराः. ७ क. इहैवसत्कृता. ८ ट. वत्स्यामः. ९ इदमर्थं च—ट. दृश्यते. १० अ. प्रथमंप्राप्य. ११ ख. घ. ट. सन्ध्यांमुनयस्ते. १२ छ. रासीनाः. १३ अ. झ. तथा. वा. रा. १७

कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रातःकृताह्निकैर्विश्वामित्रादिभिस्त्रिभिर्गङ्गातरणायनीकारोद्दणेनप्रस्थानम् ॥ १ ॥ मध्येगङ्गातुमुलजलघोषश्चाविणारामेण-
विश्वामित्रमसितस्फोरणप्रभः ॥ २ ॥ संप्रतितेनसरयूत्पत्तिप्रकारकयनपूर्वकतस्यमहाशब्दस्यतदीयत्वकथनम् ॥ ३ ॥ गङ्गासु-
चीर्यदक्षिणतीरगतपुतेषुविश्वामित्रेणरामप्रतिसत्त्वमहावनप्रदेशस्यपुरामलदकरुषादेशत्वकथनपूर्वकतयोस्तत्पदमवृत्तिनिमित्त-
कथनम् ॥ ४ ॥ तथातयोर्जनपदयोस्तादृकयाविष्वंसननिवेदनपूर्वकतफुंसनचोदनम् ॥ ५ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वाऽऽदिकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥

ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ॥ उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥

आरोहतु भवान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत्कालविपर्ययः ॥ ३ ॥

विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तौनृपीनभिपूज्य च ॥ ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥

ततः शुभाव वै शब्दमसिसंभवंधितम् ॥ मध्यमागम्य तोयं स सह रामः कनीयसा ॥ ५ ॥

अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ६ ॥

रथिवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसंभन्वितः ॥ कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥

कैलासपर्वते राम मनसा निमित्तं संरः ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ ८ ॥

तस्मात्सुखाव सरसः साज्योध्यामुपगृहते ॥ सरःप्रवृत्ता सरयूः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥

पिताः । कामाश्रमपदे कामदाहात्कामाश्रमनामकस्य
पदे स्थाने ॥ २१ ॥ कथाभिः तदाश्रमवैभवपरभिः
॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण-
भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डख्याने त्रयो-
विंशः सर्गः ॥ २३ ॥

एवं कामाश्रमपदं रामचरणतलिनविन्यासेनकृता-
र्थाकृत्य ताटकावनसपिनिष्कल्मषीकर्तुं रामंप्रापयतिमु-
निश्चतुर्विंशो—ततश्चादि । विमले सूर्योदयेइत्यर्थः ।
नद्याःगङ्गायाः ॥ १ ॥ उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ राज-
पुत्राभ्यांपुरस्कृतः पूजितः । ताटकावधाभिप्रायेणाहुः—
अरिष्टमिति । अरिष्टं शुभंयथाभवतितथा । “अरिष्टपा-
पशुभयोः” इतिइलामुधः । कालविपर्ययः कालविलंब

इत्यावत् ॥ ३ ॥ ततार तरितुंप्रवृत्तः । सरितं गङ्गां
सागरंगच्छतीतिसागरंगमां । खड्गप्रकरणे “गमेस्तुप्यु-
पसंख्यानं” इतिखड्ग ॥ ४ ॥ अतिसंरंभेण तरङ्गपरस्पर-
रसंघट्टजक्षोभेण । वर्धितं अतिप्रवृद्धं ॥ ५ ॥ भिद्यमान-
स्य परस्परंमिलितस्य । वारिणः । तुमुलः निबिडोर्ध्व
ध्वनिः । किंवारिसंभेदकृतउत्सान्यकृतइतिप्रश्नः ॥ ६ ॥
निश्चयं कारणनिश्चयं ॥ ७ ॥ अस्यध्वनेःकारणंवारिसं-
भेदएवेतिवक्ष्यन्कस्यावारिणइतिप्रक्ष्यतीतिमत्वासर-
व्याइतिवक्तुंसरयूवैभवमाह—कैलासेति । कैलासपर्व-
ते कुबेरभवने । ब्रह्मणामनसानिर्मितंसरोस्ति । तेन
मनसानिर्मितत्वेन । इदंसरः मानसमित्युच्यते ॥ ८ ॥
उपगृहते आवृत्यप्रवहते । अयोध्यायाःपश्चिमभागमा-

शि० विमले समूलमलनिवर्तकगङ्गाजले ॥ १ ॥ शि० अरिष्टंनिर्विघ्नंयथाभवतितथापन्थानंगच्छ ॥ ३ ॥ ति० सागरंगमां
सागरंगच्छति जलपूर्णजलरूपस्वरूपप्रापयति तां । अन्तर्भावितार्थः । अगस्त्यशोधितस्यसमुद्रस्यगङ्गायांपूरंशंकृतमितिप्रसिद्धेः ॥ ४ ॥
ति० वि० पुण्यत्वेहेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ट. तेतुसर्वे. २ च. छ. न. शिवा. ३ ख. ट. शुभांनाव. ४ क—छ. झ. न. कालविपर्ययः. ५ क. च. झ.
न. सामुधीप्रति. ६ क. झ. तत्रशुभाववैशब्दतोयसंभवंधितम्. च. छ. न. ततश्शुभवत्शुभावन्दतोयसंभवंधितम्. क. तत-
श्शुभावतंशब्दंनद्यासंभवंधितम्. ज. ततश्शुभवत्शुभावन्दनद्यासंभवंधितम्. ग. घ. ततश्शुभावतंशब्दमसिसंभवंधितम्.
छ. ततश्शुभाववैशब्दमसिसंभवंधितम्. ७ क—ट. तोयस्यतस्यशब्दस्थनिश्चयम्. ८ इत्युक्तानामहातेजास्तस्यह्यारामःकनीयसा.
९ रामसंवर्धनं. ९ क. न—छ. झ. न. ट. समन्वितम्. १० क. झ. धरम्.

तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ॥ वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥
 ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥
 स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ॥ अविप्रहतमैश्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 अहो वनमिदं दुर्गं श्लिष्टिकागणनादितम् ॥ भैरवैः स्थापदैः पूर्णं शकुन्तैर्दारुणारुतैः ॥ १३ ॥
 नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्वज्जिभैरवैः स्वनैः ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥
 धवाश्वकर्णककुभैर्महतिन्दुकपाटलैः ॥ संकीर्णं बदरीमिथ किं न्येतदारुणं वनम् ॥ १५ ॥
 तद्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतदारुणं वनम् ॥ १६ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ मलदाश्च करुशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥
 पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ १८ ॥
 तमिन्द्रं स्नापयन्देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १९ ॥
 ईह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारुशमेव च ॥ श्रीरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २० ॥
 निर्मलो निष्करुशश्च शुचिरिन्द्रो यदाऽभवत् ॥ ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥ २१ ॥

रभ्यवत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्याङ्गदेशेगङ्गायासह-
 युज्यतेसरयूः । तयोर्नद्योःसंभेदेस्थाण्वाश्रमः । तस्मात्-
 सरयूयुक्तगङ्गातरणदशायांसरयूजलमुभ्रताम्भागीर-
 श्वापततीतितस्यध्वनिरितिज्ञेयांसरयूशब्दनिर्वचि-
 रइति । सरसोयौतीतिसरयूः । पाठान्तरंसरसोयातीति-
 सरयूः । सकारस्य शकुन्वादिवात्पररूपं “ऊक्तः” इति
 स्त्रीप्रत्ययङ्कारः । कस्मात्सरस इत्येतज्जाह—ब्रह्म-
 सरश्च्युतेति ॥ १५ ॥ यागङ्गामभिवर्तते गङ्गायासंयुज्यते ।
 अयमतुलःशब्दःतस्याःवारिसंक्षोभजः । सन्धिरार्षः ।
 नियतः नियतमनस्कःसन् । ताभ्यांनदीभ्यां । प्रणामं
 कुरु । कोयध्वनिरितिरामेणपृष्ठे सरयूवारिसंघट्टजइति-
 वक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनंनन्तव्यत्वात् ॥ १० ॥ नदीसंभेदे-
 रात्रिमुषित्वाप्रातर्दक्षिणाभिमुखगङ्गातेरुः । ततोगङ्गा-
 दक्षिणतीरेदाटकावनमितिज्ञेयं ॥ ११ ॥ संकाशतइति
 संकाशः । घोरसंकाशं घोररूपमितियावत् । अविप्रहतं
 अक्षुण्णं जनसंचाररहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अहोइत्यादि-
 श्लोकत्रयं । श्लिष्टिका भूतलाद्यन्तरितकीटविशेषः ।
 भैरवैः भयंकरैः । स्थापदैः क्रूरमृतैः । शकुन्तैः भासैः ।

“शकुन्तौभासपक्षिणौ” इत्यमरः । शकुनैः पक्षिभिः ।
 वाश्वज्जिः कुत्सितशब्दायमानैः । धवः अश्वकर्णः ककु-
 भः मरुतिन्दुकः पाटलः इदंवनमेतादृशं । अहोइदं-
 वनंदारुणं । किंनु किंनामकमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ एतदारुणंवनं यस्यप्राणिनः सश्रूयतामिति
 योजना ॥ १६ ॥ स्फीतौ प्रवृद्धधनवान्यौ । मलदाश्च
 करुशाश्च मलदकरुशानामधेयौ । अवयवबहुत्वाद्वहुव-
 चनं मत्स्याःपाश्वालाइतिवत् । देवनिर्माणेन देवनिर्मा-
 णतुल्यनिर्माणेन । निर्मितौ देवलोकासमसंस्थानावित्य-
 र्थः ॥ १७ ॥ मलदकरुशसंज्ञानिमित्तमाह—पुरेत्या-
 दि । वृत्रवधेकृतेसति मलेन अशुचित्वेन क्षुधा बुभुक्ष-
 याच समभिप्लुतं व्याप्तं इन्द्रं ब्रह्महत्या समाविशत् ।
 ब्रह्महत्यावशेनमलक्षुधाविन्द्रस्याभूतामित्यर्थः ॥ १८ ॥
 स्नापयन् गङ्गादितीर्थेषुस्नापयन् । पुनर्मलपूतैः कलशैः
 कलशोदकैः । स्नापयामासुः । तेन स्नापनेन । अस्य इन्द्र-
 स्य । मलं चकारात्कारुशं । प्रमोचयन् प्रमोचयन्
 ॥ १९ ॥ करुशमेवकारुशं । स्थानप्रमाणात् । क्षुध-
 मित्यर्थः ॥ २० ॥ शुचिः ब्रह्महत्यातःपूतः ॥ २१ ॥

शि० तलेतिसामान्येनपुंसकं ॥ १० ॥ शि० किं किंनामकंकिंस्वामिकंचेत्यर्थः । तुषार्थे ॥ १५ ॥ तीर्थी० मलदाश्चकरु-
 शाश्वेतबहुवचनंआपोदाराइतिवच्छब्दसमावकृतं ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ट. नरवरात्मजः. २ क.—अ. संयुतम्. ३ ख. ग. ड. च. छ. झ. न. कीर्ण. ४ क. च. छ. न.
 दारुणस्वनैः. ड. झ. दारुणारवैः. ज. ट. दारुणैरुतैः. ५ क. च. छ. झ. न. स्थापिशोभितम्. क. इषशोभितम्. ६ क. ख. ग.
 ड. च. छ. झ. न. विस्वतिन्दुक. ७ ट. किंवेतत्. ग. ड. झ. किंविदं. ८ ड. झ. मलिनदेवाः. ९ क. ग. च. छ. न.
 सोमिन्देशेमलंलक्ष्मा. १० ड. झ. देवाः. ११ क. च. छ. न. वृत्रारिर्दोहर्षभूतंततोहर्षमवाप्तवान्. १२ ड. झ. शुद्धइन्द्रोयया.
 १३ क. च. छ. झ. न. ततोदेशस्यसुप्रीतोवरंप्रादादनुत्तमम्.

इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ मलदाश्च करुशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥
 साधुसाध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ २३ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ मलदाश्च करुशाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २४ ॥
 कस्यचिच्चय कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा बभूव ॥
 ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥
 धृत्तबाहुर्महावीर्यो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ २७ ॥
 इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ मलदाश्च करुशाश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २८ ॥
 सेयं पन्थानमौर्वार्य वसत्यध्यर्धयोजने ॥ अतएव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यैतः ॥ २९ ॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ ३० ॥
 न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसहया ॥ ३१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यैतद्दारुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विद्यामित्रेणरामं प्रति उत्पत्तिप्रभृतिताटकावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ तथाप्राज्ञवरात्तस्याहूतरावप्यत्यरुणेनस्त्रीवधस्याकर्तव्य-
 त्वेपुरातनचष्टास्त्रीकरणपूर्वकतद्द्वयविधानम् ॥ २ ॥

अथ सस्याग्रमेघस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच हर्षां गिरम् ॥ १ ॥

धरमेवाह—इमाविति । मलंयतिसिष्ण्वयतीतिमलदः
 “अन्येभ्योपिदृश्यते”इतिस्त्वच् । करुशमस्यास्तीतिक-
 रुशः । अङ्गमलधारिणौ करुशस्याप्युपलक्षणमिदम् । ए-
 तौममाङ्गमलकरुशधारणान्मलदाःकरुशाश्चेतिख्यातिं
 गमिष्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अतइत्यादावध्याहार्य-
 म् ॥ २४ ॥ एवंपालनीयत्वायदेशस्यपुण्यत्वमुक्त्वात-
 त्स्वदारुणत्वेहेतुमाह—कस्यचिदिति । अर्धत्रयम् । क-
 स्मिंश्चित्कालेगतेसति । तदा जन्मकालएव । नागस-
 हस्रस्य गजसहस्रस्य । बलंधारयन्तीताटकानामयक्षी
 अभूत् । ते शुभ्यं । भद्रमस्तु । ताटकातोभयंमाभूदि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ मारीचइत्यर्थम् ॥ २६ ॥ अत्रयइति-
 शेषः । यःप्रजाःनित्यंत्रासयतेसमारीचोयस्याःपुत्रः-

सायक्षीअभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तुताटका
 किंततस्तत्राह—इमाविति ॥ २८ ॥ आचार्य आवृत्य ।
 यतःयस्मिन्मार्गे । ताटकायाःवनं । अतएवमार्गेणग-
 न्तव्यं ॥ २९ ॥ निष्कण्टकं निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥ ईदृ-
 षं अतीवपुण्यं । असहया इतरैरजेयया ॥ ३१ ॥ यथा
 येनप्रकारेण । दारुणं यथाच उत्सादितं निर्जनीकृतं ।
 यथाचोत्सादनाभनिवर्तते तदेतत्सर्वमाख्यातमितियो-
 जना ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्वा-
 मायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

स्त्रियाअपिसर्वलोकविनाशिन्त्यावधे नदोषइत्याह-

ति० । ताटकानाम तेभद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेनशौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपंमहत्त्वमस्याइतिबोध्यं ॥ २५ ॥ टी० पन्थानमावृत्य । अतएवत-
 गन्तव्यं । अतस्ताटकानिरसनात्पूर्वगन्तुमशक्यत्वात्तन्मन्त्रियोगादि-
 स्तुत्याश्रित्यनहनिष्यामीतिप्रत्युत्तरत्वेनानवकाव्यमितिहेतुर्नितः ॥ ३० ॥ टी० उत्सादितं विजनीकृतं ॥ ३१ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः २४

शि० अथ मङ्गलमूलवचनंश्रुत्वा ॥ १ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. अ. ट. मुदिताः. २. क. घ. छ. झ. अ. यक्षिणी. ३. क. ट. च. छ. झ. अ. ट. महावीर्यो. ४. ड.—उ.
 मावृत्य. ५. क. प्रति. च. छ. ततः. ६. क. मासाद्य. ७. क. च. छ. झ. अ. शक्रोद्यागन्तु. ८. ग. ज. ट. यदेतत्. घ. यैतत्.

अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥
 [इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयश्श्लक्ष्णया वाचा सलक्ष्मणमरिदमम् ॥ ३ ॥]
 विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोल्लरा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥
 पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेने महत्तपः ॥ ५ ॥
 पितामहस्तु संप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥
 ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशः ॥ ७ ॥
 तां तु जातां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यक्षस्त्रिणीम् ॥ ८ ॥
 कस्य चित्त्वध कालस्य यक्षी पुंनमजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥
 सुन्दे तु निहते राम सांगस्त्यं मुनिपुङ्गवम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥
 भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जन्ती साऽभ्यधावत् ॥ ११ ॥
 आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ १२ ॥
 अगस्त्यः परमकुद्रस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १३ ॥
 पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाथ दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १४ ॥
 सेवां शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १५ ॥
 एनां राघव दुर्धर्षतां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोत्राक्षणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १६ ॥
 न क्षेनां शार्पसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १७ ॥

पञ्चविंशे—अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ १॥ यदा यस्मात् । यदायत्रादयोहेतावपि मुनिमिः प्रयु-
 ज्यन्ते । यस्माच्छ्रूयन्ते तस्मात् अबला स्त्री । कथं नाग-
 सहस्रस्यबलंधारयति ॥ २—३ ॥ येनेहेतुनाबलोत्त-
 राभवति तंशृणु । तस्यावरदानकृतंवीर्यबलमस्ति अ-
 तोऽबलापिबलंधारयति ॥ ४ ॥ वरदानप्रकारमाह—
 पूर्वमित्यादि ॥ ५ ॥ नामप्रसिद्धौ ॥ ६ ॥ यक्षाय सु-
 केतवे ॥ ७ ॥ विवर्धन्तीं विवर्धमानां । भार्या ददौ भा-
 र्यात्वेनददौ ॥ ८ ॥ कस्मिंश्चित्कालेगतेसति अजायत

अजनयत् ॥ ९ ॥ शापप्रकारमाह—सुन्देत्यिति । नि-
 हते अगस्त्येनेतिशेषः । प्रधर्षयितुंहन्तुं । इच्छति ऐच्छ-
 त् ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजनितकोपा । अत-
 एवभक्षार्थमभ्यधावत् । अर्घ्यं ॥ ११—१२ ॥ अग-
 स्त्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुरुषादीं मनुष्यभक्षिणीं । त्वमि-
 दंरूपंविहायपुरुषादीत्यादिविशेषणयुक्ताभव । अथते-
 दारुणं कूरं । रूपं शरीरंअस्तु ॥ १४ ॥ अगस्त्यचरितं
 तदानीमितिशेषः ॥ १५ ॥ जहि नाशय ॥ १६ ॥ शाप-

ति० यदा यतः । यक्षी यक्षजातिः । श्रूयते पुराणादावितिशेषः । अबलेतिसामिप्रायं । शि० यदा यतः । यक्षी ताटका ।
 अबलाश्रूयते भवदुक्त्याहायते । अतः अल्पवीर्याभविदुमहतीतिशेषः । अतः नागसहस्रस्यबलंधारयति ॥ २ ॥ ती० अत्र
 बलमात्रेण्युत्तरत्वेनवचन्ये वीर्यस्याभिधानं वीर्यशौर्यादयोऽन्येपिपुण्याः सन्तीतिज्ञापयितुं ॥ ४ ॥ शि० तदभिसंहितयुगवतापुत्रे
 णात्यन्तजनपीडाभवेदिति विचार्यपुत्रेनददौ ॥ ७ ॥ शि० जंभपुत्रायेत्यत्रलक्ष्मपुत्रायेतिपाठः । अत्रपाठे लक्ष्मरितिजंभस्यैवनामा-
 न्तर्बोध्यं । असुरयक्षयोर्देवयोनिस्त्वेनउचितः संबन्धइतिनागोजिमध्यः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. क. च. छ. झ. ज. यक्षीश्रूयते. २ अयंश्लोकः क. छ. झ. ज. दृश्यते. ३ क. ख. तस्यतद्वचनंश्रुत्वा
 रामस्यधित्तात्मनः. ४ क. च. छ. झ. ज. बलोत्कटा. ५ क. सदाचारः. ६ क. ख. ग. क. च. छ. झ. ज. सुप्रीतः. ७ क.
 च. छ. झ. ज. बाला. ख. कन्या. ८ च. कुंभपुत्राय. क-घ. सप्तपुत्राय. छ. गर्गपुत्राय. ९ क. झ. ददौचासौ. च. छ. ज.
 ददौचासौ. १० क. ग—छ. झ. ज. ट. पुत्रंनमजायत. ११ क. झ. अगस्त्यभृषिसप्तमम्. १२ ख. आपतन्तींनुतादृष्ट्यापुनस्त-
 स्यास्तमात्मजम् । कुद्रःकुशानुसंकाशोऽगस्त्योभगवानभूत् । राक्षसत्वं. १३ क. च. छ. झ. ज. परममर्षः. १४ क. ख. क. घ. छ.
 झ. ज. विकृता. १५ क. रूपंविस्मयाय. ख. रूपंपरित्यज्य. ग. घ. रूपमपाहाय. क. च. छ. झ. ज. रूपंविहायाद्य. १६ क. ख.
 छ. झ. ज. अगस्त्याचरितं. १७ ट. दुर्धर्षा. १८ क. च. छ. झ. ज. संस्पृष्टा.

न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १८ ॥
 नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सेताम् ॥ १९ ॥
 राज्यमारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्या जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ २० ॥
 श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ॥ पृथिवीं हन्तुमिच्छतीं मन्यरामभ्यसूदयत् ॥ २१ ॥
 विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता ॥ अनिन्दं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २२ ॥
 ऐतैश्चान्यैश्च बहुमी राजपुत्र महात्मभिः ॥ अधर्मसंहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥
 तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनाक्षुप ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रामेणलघुनृपकारश्रवणात्साहसमागतायास्तदिकायामुनिचोदयमाहननम् ॥ १ ॥ ततोदिशामित्रादिभिस्तस्मिन्वने
 तत्राध्यासुखनिवासः ॥ २ ॥

मुनेर्वचनमङ्गीवं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥ राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥
 पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्क्या ॥ २ ॥
 अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ॥ पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं च तद्वचः ॥ ३ ॥
 सोहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामि न संदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 गोत्राक्षणहितार्थाय देशेऽस्यास्य सुखाय च ॥ तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥

संखुष्टां शापयुक्तम् ॥ १७ ॥ ते त्वया । घृणा जु-
 गुप्सा । कर्तव्यं कर्मेतिशेषः ॥ १८ ॥ नृशंसं क्रूरक-
 र्म । सदोषं सापवादकर्म रक्षता राजपुत्रेण प्रजारक्ष-
 णकारणात्कर्तव्यं ॥ १९ ॥ सनातनः नित्यः । अधर्म्या
 अधर्मादिनपेतां । एतदेवाह—धर्म इति ॥ २० ॥ स्त्रीव-
 धस्यकर्तव्यत्वे इतिहासद्वयमाह—श्रूयत इत्यादिना । म-
 न्यरां मन्यराभिधानां ॥ २१ ॥ काव्यमाता शुक्रमाता ।
 इयंकथामत्स्यपुराणेवर्दिता । स्वपुत्रेणुकेदेवशिक्षार्थरुद्र-
 समीपेत्तपस्यतिसतिदेवपीडिताअसुराः शुक्रमातरंभृगुप-
 त्रींशरणमगच्छन् । साचासुररक्षणार्थंवेवान्हुन्तुमुद्यु-

क्ता । तांचेन्द्रप्रार्थितोविष्णुरासाद्यतस्याःशिरश्चिच्छेदे-
 ति ॥ २२ ॥ एतैः एतादृशैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

अथताटकावधःषड्विंशे—मुनेरिलादि । अङ्गीवं भृष्टं
 ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात् नियोगात् कौशिकवधनं
 त्वयाकर्तव्यमित्येवंरूपात् । पितुर्वचनगौरवात् बहुमा-
 नाच्च । इति उक्तप्रकारं कौशिकस्यवचनंकर्तव्यमिति-
 मानसव्यापारः ॥ २ ॥ मुनिप्रत्याह—अनुशिष्टइति
 ॥ ३ ॥ श्रुत्वास्थितः । सोहमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उद्यतः

ति० वाशब्दश्चार्थः । अनृशंसमिव नृशंसंक्रूरमपिकार्यमित्यर्थः । रक्षतासदेति रक्षधर्मसमृद्धिशेषत्वेनेतिभावः ॥ १९ ॥ ति०
 अनिष्टं निद्राशुक्लरहितं ॥ २२ ॥ ति० एतैः एतादृशैः । यद्वा आर्षेबहुत्वं । एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः । मच्छासनादिति ।
 यथापरशुरामस्यजमदग्नेशुरोराहयामातृवधेपिनदोषः । तथा बलादिदातृत्वेनगुरोर्ममाह्वयास्त्रीवधेत्तवनदोषइतिभावः ॥ २३ ॥
 इतिपञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

ती० अङ्गीवं महार्यं ॥ १॥ ति० तवचहिताय अस्महितं स्वाकापरिपालनेनसंतोषरूपं । शि० लोकस्य अस्मदृष्टिपथस्यास्य
 [पा०] १ क. च. झ. ज. हितायैहि. २ ग. ड. झ. ट. सता. झ. घ. सता. ३ झ. अ. हास्या. ४ ख. मवलामभ्य.
 ५ क. क. छ. झ. न. पतिव्रता. ६ झ. अनिष्टं. ७ ख. ग. घ. एतैरन्यैश्च. ८ क. च. छ. झ. ज. राजपुत्रैर्महा. ख.
 राजभिक्ष. ९ क. ग. घ. निरता. १० इदमर्थं झ. दृश्यते. ११ ख. घ. ड. च. छ. झ. ज. नावज्ञेयंहि. १२ क. च. छ. झ. ज.
 देशस्यचहिताय. ट. लोकस्यचहिताय.

एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्धा मुष्टिमर्दिमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नोदयन् ॥ ६ ॥
 [तस्य संरंभमालोक्य सभ्रातृर्मुनिपुङ्गवः ॥ स हर्षमतुलं लेभे रामं साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥]
 तेन शब्देन विव्रस्तास्ताटकावनवासिनः ॥ ताटका च सुसंकुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ८ ॥
 तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वा चोभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिःसृतः ॥ ९ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः कुद्धां विकृतां विकृताननाम् ॥ प्रमाणेर्नातिवृद्धां च लक्ष्मणं सोभ्यभाषत ॥ १० ॥
 पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरुणां हृदयानि च ॥ ११ ॥
 [एनां पश्य दुराधर्षा निर्भिन्नहृदयां क्षितौ ॥ शयानां शयने वीर धूतपापां भयावहाम् ॥ १२ ॥]
 एनां पश्य दुराधर्षा मायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तां करोम्यद्य हतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १३ ॥
 न खेनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ॥ वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ १४ ॥
 एवं भुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राघमेवाभ्यधावत ॥ १५ ॥
 विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्दुङ्गारेणाभिभर्त्स्य ताम् ॥ स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १६ ॥
 उद्गन्वाना रजो घोरं ताटका राघवाबुधौ ॥ रजोभोहेन महता मुहूर्तं सा न्यभोहयत् ॥ १७ ॥
 ततो मायां समाधाय शिलावर्षेण राघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहता ततश्चक्रौध राघवः ॥ १८ ॥
 शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण रौघवः ॥ प्रतिहत्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १९ ॥
 ततश्छिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे परिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्भूतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ २० ॥
 कामरूपधरा रौघः कृत्वा रूपाण्यनेकशः ॥ अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्तीव मायया ॥
 अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचंचार ह ॥ २१ ॥

अहमिति शेषः ॥ ५—७ ॥ सुसंकुद्धा प्रकृत्यावतिको-
 पना । मोहिता किंकर्तव्यमितिसंभ्रान्ता । आसीत्
 ॥ ८ ॥ अभिनिध्याय आकर्ष्य । क्रोधमूर्च्छिता आसी-
 त् । श्रुत्वाकुद्धासाऽभ्यद्रवच्च ॥ ९ ॥ प्रमाणेन औन्नत्ये-
 न ॥ १० ॥ भैरवं भयंकरं दारुणं विकृतम् ॥ ११ ॥
 मायाबलं अन्तर्धानबलं विनिवृत्तां पराङ्मुखी । एता-
 वतैवगुरुवधनानुष्ठानसिद्धेरिति भावः ॥ १२—१३ ॥
 वीर्यगतिहन्तं हस्तपादभञ्जनेन ॥ १४—१५ ॥ अ-

स्त्वित्यत्र इति शब्दोऽध्याहार्यः । अतिमानुषशक्तिजान-
 त्रपिताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वातिशङ्कयामहर्षिर्मङ्गल-
 माशास्ते ॥ १६ ॥ उद्गन्वाना उत्किरन्ती ॥ १७ ॥
 मायां अन्तर्धानशक्तिम् ॥ १८ ॥ प्रतिहत्य भङ्ग्यत्वा ।
 करौचिच्छेद शिलावर्षेहेतुत्वात् । पत्रिभिः शरैः ॥ १९ ॥
 अभ्याशे समीपे । गर्जतीं गर्जन्तीं । नुमभावार्थः
 ॥ २० ॥ कामरूपधरा कामरूपधराणशक्ता । अतए-
 वानेकशोरूपाणिकृत्वा मायया अन्तर्धानं गता सती भैर-

देशस्य । चकारेण यशःप्राप्तिरूपलक्षिताय । चकारान्तरेण सनिष्ठमवच्छिष्यत्वप्रकटनाय ॥ ५ ॥ शि० यतः शब्दो विनिःसृतः
 तं शब्दं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता राक्षसी ताटका । अभिनिध्याय शब्देऽप्यनिधित्वं । कुद्धायतः कुद्धस्य क्रोधस्य आयतो विस्तारो रमसा-
 त्तशब्दोऽयतो विनिःसृतः । तं देशं अभ्यद्रवत् । अतएव क्रोधमूर्च्छितेत्यनेन कुद्धेत्यस्य नपुंसकत्वम् । चक्रौऽयत् इत्यर्थः ॥ ९ ॥
 ती० वीर्यं पराभिभवनशक्तिं । गतिं आकाशादिगतिं ॥ १४ ॥ ति० राममेव विश्वामित्रस्य दुर्धर्षत्वेन तं विदुष्यमाहुषु बुद्ध्या राममे-
 वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ती० रजोभोहेन रजोन्धकारेण । वि० रजोभेदेन रजोन्धकारेण । शि० रजोभेदेन मेघसदृशरजसा ॥ १७ ॥
 ती० मायाबलं मायानिर्मितत्वं । मायाविधामितियावत् ॥ १८ ॥

[प्रा०] १ ख. ग. घ. ज्याशब्दं. २ ट. पूरयन्. ३ अर्थश्लोकः ख. दृश्यते. ४ क. ड. व. छ. झ. न. ट. चाभ्यद्रवत्कुद्धा.
 ५ ख. ड. ट. कुद्धो. ६ घ. ट. नातिवृत्तां. ७ अर्थश्लोकः क. ख. दृश्यते. ८ क. ड. च. छ. अ. घैव. ९ ड. च. छ. झ. अ.
 हन्यामिति हि. १० ड. झ. बाहुं. ११ ड. छ. ट. उद्गन्वानां. १२ क. ख. ड. अ. ट. मेयेन. १३ क—घ. छ. अ. ट. त्वमोहयत्.
 १४ च. छ. अ. मायाकामसाधाय. १५ क. वीर्यवान्. १६ ड. च. छ. झ. न. १७ ख. श्रान्तां. १८ ख. ड. च. छ.
 झ. न. सातु. १९ ड. व. छ. झ. न. ट. समाधाय. क. ख. प. चमायया. २० क. ख. ग. ड. झ. निचंचारसा.

[ज्यास्वनं चक्रतुर्वीरौ वज्राश्वनिसमं तदा ॥ मोहिता तेन शब्देन लब्धसंज्ञा चिरात्तदा ॥ २२ ॥]
 ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी ॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धति मायया ॥ २४ ॥
 कथ्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ रक्षांसि सन्ध्याकालेषु दुर्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २५ ॥
 इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवृक्षाऽभिवर्षतीम् ॥ दर्शयन्शब्दवेधित्वं तां हरोष स सायकैः ॥ २६ ॥
 सा रुद्धा शरजालेन मायावलसमन्विता ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २७ ॥
 तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ शरेणोरसि विव्याध सौ पपात ममार च ॥ २८ ॥
 तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथामुबन् ॥ ३० ॥
 मुने कौशिके भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ ३१ ॥
 प्रजापतेः कृष्णाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मत्राघवाय निवेदय ॥ ३२ ॥
 पात्रभूतश्च ते ब्रह्मंस्तवानुगमने धृतः ॥ कर्तव्यं च महत्कार्यं सुराणां राजसूनुना ॥ ३३ ॥
 एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जगद्गृह्णन् रथगतम् ॥ विश्वामित्रं पुरैस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ मूर्ध्नि राममुपाग्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

अश्मवर्षेणियुष्मन्तीमोहयन्तीवविचचार । अर्धत्रयम् ॥ २१—२२ ॥ श्रीमान् स्वतःपवताटकावधेतुप्राप्ति-
 कृतहर्षेणकान्तिमान् ॥ २३ ॥ दुष्टचारिणी दुष्टंयथा-
 तथाचरणशीला । अन्तर्धानशक्त्याऽश्मवर्षशीलेत्यर्थः ।
 एतेन पेदिफनाशकत्वमुक्तं । पारलौकिकनाशकत्वम-
 प्याह—यज्ञविघ्नकरीति । पुरावर्धति वर्धय्यते । “या-
 वत्पुराणिपातयोर्लब्ध” ॥ २४ ॥ सन्ध्यापुराप्रवर्तते प्र-
 वर्तय्यते । तावत् पूर्वमेव कथ्यतां । सन्ध्याप्रवृत्तौका-
 शानिस्तत्राह—रक्षांसीति ॥ २५ ॥ अभिवर्षतींअभि-

वर्षन्ती । शब्दवेधित्वं श्रुतःशब्दोयस्मादुत्पन्नःतद्वेधि-
 त्वम् ॥ २६ ॥ अभिदुद्राव अप्रयोजकमन्तर्धानंविहा-
 येत्यर्थः । विनेदुषी नावकुर्वन्ती ॥ २७ ॥ अशनीं “स-
 र्वतोकिञ्चार्थादित्येके” इतिङीप् ॥ २८ ॥ भीमसंकाशां
 भीमरूपां । सुरपतिः सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ सर्वे वयमितिशेषः । स्नेहंदर्शय स्नेहकार्यं
 प्रवर्तय ॥ ३१ ॥ एतदेवाह—प्रजापतेरिति ॥ ३२ ॥
 अयमितिशेषः । अनुगमने शुश्रूषणे । धृतः स्थिरधीः
 ॥ ३३ ॥ पुरैस्कृत्य पूजयिस्ताजगमुः । सन्ध्या सायं-

शि० ममार मे शिवसंनिधिं धार जगाम पपातच । तद्वैराग्यशिवसंनिधावपतदित्यर्थः । किंच अपपातमं अपगतःपातः
 पुनरावृत्तिर्यस्मात्सएव मः शिवस्तैकैलासादिमित्यर्थः । धारप्राप । बाणवेगेनतत्रप्रक्षिप्तैत्यर्थः । एतेनश्रीलादेवत्वंनहतासि ।
 अतस्तत्रपुनर्गन्तव्यमिति शिवउपदेक्ष्यतीतिहेतुर्व्यक्तः । अतएव “नमोऽस्मिन्सहैहन्तुंश्रीसभावेनरक्षितः” इतिप्रतिज्ञायामविरोधः ।
 अतएव “रामोद्विर्नाभिभाषते” इतिसाजुक्तं । अतएव “सुन्दरीदमनप्रभोदमुदितादास्यायविद्योदयंरामस्तस्यवतीसुतादथ-
 मातस्तस्याग्रमंकीलया ॥ कृतेकौशिकनन्दनेनचमखेतत्रागतान्द्राक्षसान्दहलाऽमूमुचदाशुभाविविदसौमारीचमुमाकृतिम्” इतिहनु-
 मन्नाटकपद्यधटकीभूतसुन्दरीदमनप्रभोदमुदितादितिपद्यधटकदमनप्रयोगस्संगच्छते । अन्यथासुन्दरीहनुनप्रभोदमुदितादितिबदे-
 दितिदिक् । “मोयमेसमयेऽपिस्त्राद्विषेचमधुसूदने । माक्षीप्रघालयायोस्यात्तुंकिञ्चिन्नन्दशेखरे” इतिमेदिनी ॥ अस्मिन्नर्थे
 च, एव ॥ २८ ॥ इतिवह्निशस्त्राः ॥ २६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ क—छ. झ. म. राम. ३ क. ख. ग. क. च. छ. झ. म. ट. वर्धेत. ४ क.
 झ. म. कालेत्. ५ क. द. च. छ. झ. म. भवन्तिहि. ६ ख. झ. म. इत्युक्तस्तदुतायक्षी. ट. स्तुतथायक्षी. ७ क. झ.
 कर्षिणीम्. ८ क. च. छ. झ. म. बाणजालेन. ख. शरवर्षेण. ९ क. च. छ. झ. म. पपातच. १० ख. देवपतिः. ११ क. च.
 छ. झ. म. सुराश्चाप्याधि. १२ क—घ. च. म. रक्षाश्वस्य. १३ क—घ. च. छ. म. श्रुतान्. १४ क. झ. रतः. ट. वृत्तः
 १५ घ—छ. झ. म. मुमहत्कर्म. १६ क. झ. विहायसम्. १७ क—घ. पूजयित्वा. क. च. छ. झ. म. ट. पूजयन्तः.

इहाद्य रजनीं राम वंसाम भुभदर्शन ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३७ ॥
 मुक्तशपं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाऽहनि ॥ [चैपकाशोकपुष्पांगमल्लिकाधैस्तुशोभितम् ॥ ३८ ॥
 चूतैश्च पनसैः पुनैर्नारिकेलैश्च शोभितम् ॥ वापीक्षुपतटाकैश्च दीर्घिकाभिरलङ्कितम् ॥ ३९ ॥
 मल्लिकाहेमकूटैश्च मण्डपैरुपशोभितम् ॥] रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ४० ॥
 निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः ॥
 उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणभ्यां मानास्त्रमन्त्रदानम् ॥ १ ॥

अथ तां रजनीमुप्य विश्वामित्रो महायशः ॥ प्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १ ॥
 परितुष्टोऽसि भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ ग्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥
 देवासुरगणान्वाऽपि सगन्धर्वैर्गानपि ॥ यैरभिन्नान्प्रसह्यजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥
 तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ दण्डचक्रं महद्दिष्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥
 धर्मचक्रं तैतो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ विष्णुचक्रं तथाऽत्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव च ॥ ५ ॥
 वज्रमस्त्रं वरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्माशिरश्चैव ऐपीकमपि राघव ॥
 ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे ॥ प्रदीप्ते नैरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७ ॥
 धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ॥ पाशं वारुणमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
 अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्काद्रं रघुनन्दन ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९ ॥

सन्ध्या । प्रवर्ततेस्मा ॥ ३४-३५ ॥ तत् पूर्वोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥
 मुक्तशपं मुक्तोपद्रवं । तस्मिन्नहनि । तदैव तत्क्षण
 एव ॥ ३८-३९ ॥ चैत्ररथं कुबेरोद्यानम् ॥ ४० ॥
 प्रतिबोध्यमानः मुनिनेतिशेषः । कौसल्यासुप्रजारासे-
 स्तेवंप्रबोधितोऽभूदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४१ ॥ इति
 श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

त्वा । प्रहस्य प्रहर्षेणमन्दहासकृत्वा ॥ १ ॥ महायशः-
 तिसंयुद्धित्वाभदीर्घः । ग्रीत्यापरमयायुक्तइतिपरितुष्टो-
 स्तीत्यस्यानुवादः । सर्वशःसर्वाणि ॥ २ ॥ आजौ युद्धे ।
 जयिष्यसि स्वार्थेणिच् ॥ ३ ॥ दण्डचक्रादयश्चक्रभेदाः
 ॥ ४ ॥ सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयः । शूलवरं शूलश्रेष्ठं ।
 ब्रह्माशिरः ब्रह्मास्त्रावन्यत् ॥ ५-६ ॥ मोदकीशिख-
 रीसंज्ञेयेद्वेगदेस्तः तेजभेदास्त्रामीतिसंबन्धः ॥ ७ ॥
 वारुणमित्यस्याकाक्षिण्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ ८ ॥
 शुष्काशनिराद्राशनिरित्यन्वयः । पिनाकिनइदंपैनाकं

अस्त्रगणलाभःसप्तविंशो—अथेत्यादि । उष्य उधि-

ति० वाधादन्वयार्थः । गन्धर्वैरगसहितदेवासुरगणरूपशत्रून्पिप्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि । यदिवधेदया तदावशीकृत्यसंभो-
 हनास्त्रादिनाजेष्यसि । अन्येषां तु कागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ वि० दण्डचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥ ति० शूलवतं तन्नामकं ॥ ५ ॥
 ति० द्वेगदे गदासंहिकेभवे ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ. वसेम. २ इदमर्धचतुष्टयं ख. च. छ. न. इत्येते. ३ घ. छ. महासुनिः. ४ क.—घ. प्रशस्य. ५ क.
 न. छ. झ. न. मधुराक्षरम्. ६ क. ड. च. छ. झ. न. रगान्मुवि. ७ ग. सथा. घ. तदा. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. न.
 मैन्द्रचक्रं. ९ ड. झ. शूलवतं. १० क. च. शिखरेउभे. ड. झ. शिखरेउभे. ११ ग. नृपशार्दूल. १२ अ. ददाम्यस्त्रं.

आग्नेयमखं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ वायव्यं प्रथमं नाम ददामि च तवानघ ॥ १० ॥
 अखं ह्यश्विरो नाम क्रौञ्चमखं तथैव च ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ ११ ॥
 कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ॥ धौरयन्त्वसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२ ॥
 वैद्याधरं महाखं च नन्दनं नाम नामतः ॥ असिरखं महाबाहो ददामि नुवरात्मज ॥ १३ ॥
 गान्धर्वमखं दयितं भानवं नाम नामतः ॥ अस्त्रापनप्रशमने दैभि सौरं च राघव ॥ १४ ॥
 दर्पणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ मैदनं चैव दुर्धर्षं कर्दपदयितं तथा ॥ १५ ॥
 पैशाचमखं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥
 तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७ ॥
 सत्यमखं महाबाहो तथा भौवाधरं परम् ॥ धीरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८ ॥
 'सौम्याखं' शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमखं सुकामदम् ॥ दारुणं च भृगस्यापि शीतेषुमथ मौनवम् ॥ १९ ॥
 एतात्राम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाण परमोदारान्निष्प्रमेव नृपात्मज ॥ २० ॥
 स्थितस्तु प्राञ्जुखो भूत्वा शुचिर्भुजनिवस्तदा ॥ ददौ रामाय सुग्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥
 ऊँचुश्च मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलयस्तदा ॥ इमे स्म परमोदाराः किंकरास्तव राघव ॥ २४ ॥
 [यैद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः] ॥ २५ ॥

॥ ९ ॥ आग्नेयं अग्निदेवताकं । दयितं अग्रेरिति शेषः । तेषु शीतेषुनामकं ॥ १९ ॥ कामरूपान् ऐच्छिकशरी-
 ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं विष्णुशक्तिः रुद्रशक्तिश्चेति ॥ ११ ॥ रान् ॥ २० ॥ मन्त्रग्राममित्यनेन पूर्वोक्तास्त्रप्रदानं ना-
 —१२ ॥ वैद्याधरं नन्दनं नाम असिरखं महाखमित्य- मतत्तन्मन्त्रप्रदानमित्युक्तं भवति । तेषां कृशाञ्जन्य-
 यैः । असिर्हैविद्याधरास्त्रम् ॥ १३ ॥ प्रस्त्रापनप्रशम- त्वमधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ २१ ॥ सर्वसंग्रहणं काकुत्स्थै-
 नेचगान्धर्वं ॥ १४ ॥ विलापयतिपरिदेवयतीति वि- नसंग्रहणम् ॥ २२ ॥ अस्त्रमन्त्रान्दत्त्वा मन्त्रदेवता-
 लापनं । मययतीति मदनं ॥ १५ ॥ प्रतीच्छ गृहाण पिरामाज्ञानुवर्तिनीः कारयितुं साः स्मृत्वा जपतो विद्या-
 ॥ १६ ॥ मुसलान्मौसलमन्यत् ॥ १७—१८ ॥ शी- मित्रस्याज्ञायाराघवं उपतस्थुः सिधेविरे ॥ २३ ॥ राघवे-

ति० प्रथमं मुख्यं ॥ १० ॥ ति० दम्पतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० मन्त्रग्रामं अस्त्राणां मन्त्रमूर्तितात् । मनुष्यातिबलादानप्रस-
 जेपिमन्त्रग्रामं गृहाणेत्युक्त्वा त्वनुरादानं विफलमिति चेत् । गृहाणेत्येव तत्रोक्तत्वात् ननु ददामि । तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयो-
 रेव तत्रदानं । इतरेषां तत्रेति विवेकः । वस्तुतो बलातिबले मन्त्रसमूहात्मिके इति तद्रूपमन्त्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ ति०
 अनुस्मरन् तत्तदस्त्रमियोजकत्वेनानुस्मरणं नृपमायददौ । तुना लक्ष्मणाय च ददौ । स्मरन्निवन्तर्भाविति शिखरं । तेन रामश्चान्विधर्षी-
 भूता एव ते मन्त्रा इति नोपहितम् । तेन मन्त्रग्रहणं मर्यादापातनायैवेति ध्वनितम् ॥ २१ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. न. मधनं नाम. झ. ट. प्रथमं नाम. ड. प्रथमं राघव. २ ख. तव सुव्रत. ग. घ. ड. तव राघव.
 ख. जयताधर. ३ क. झ. ट. ख. किंकिणीम्. ४ क. ड. च. छ. ज. म. वधार्थरक्षमां यानि. ५ ख—क. झ. ट. मोहनं नाम.
 क. छ. भानवाखं. ६ क. ड. झ. प्रस्त्रापनं प्रशमनं. ७ ख. तथा सौम्यं च. ड. झ. दधि सौम्यं च. क. च. छ. दधि सौरं च.
 ८ क. घ. छ. झ. न. दर्पणं. ड. धर्षणं. क. दहनं. ९ क. झ. व. मादनं. १० क. ख. छ. न. अखं कन्दर्पदेवतम्. ११ ख.
 भानवं. १२ क. ड. च. छ. झ. व. मौसलं नृपात्मज. १३ क. झ. मायामयं. १४ क. ड. च. छ. झ. व. सौरतेजःप्रभं. ड.
 सौरतेजःप्रदं. १५ क—न. झ. व. सोमाखं. १६ ट. शीतलं. १७ क. घ. ड. झ. मुदाशणं. ख. च. न. ट. मुदामनं.
 १८ ख. भगस्याखं. १९ ड. झ. मानदम्. २० ख. घ. ततस्तु. २१ ट. मनुस्मरन्. २२ ख. घ. महत्मानं. २३ क. ख.
 कजुः प्रमुदिताः. २४ ख. इमे तव वर्यराग. ड. झ. इमे च परमोदाराः. २५ ख. किंकराश्चाधिनः प्रभो. २६ अयं श्लोकः
 क. च. झ. ज. म. दयते.

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥२६॥
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

विश्वामित्रेण रामायास्त्राणांमुपसंहारमज्ञोपदेशः ॥ १ ॥ ताडकावनारिर्गत्यसिद्धाश्रमसमीपमुपागतेनरासेनविश्वामित्रं प्रति
पुरतोद्वयमानाश्रमस्थमामधेयादिविशेषप्रश्नः ॥ २ ॥

प्रतिगृह्य ततोस्त्राणि ग्रहणवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
गृहीतास्त्रोस्मि भगवन्दुराधर्षः सुरासुरैः ॥ अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो मेहायज्ञाः ॥ संहारं व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराशुखमवाशुखम् ॥ ४ ॥
लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशाक्षशतवक्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥
पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ ॥ ज्योतिषं कुंशनं चैव नैराश्वयिमलाबुभौ ॥ ६ ॥
योगेन्द्रहरिद्रौ च दैत्यप्रश्मनौ तथा ॥ [शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निर्कुलिर्विरुचिस्तथा] ॥
सार्चिर्मालीधृतिर्माली धृतिमानुचिर्नस्तथा ॥ ७ ॥
पितृसौमनसं चैव विधूतमकराबुभौ ॥ करवीरकरं चैव धनंधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जुंभकं सर्वनाभं च संतानवरणौ तथा ॥ ९ ॥
कुंशाश्वतनयात्राम माखरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते यात्रभूतोसि राघव ॥ १० ॥

त्यनन्तरमितिकरणंबोध्यम् ॥२४॥२५॥ प्रतिगृह्यअञ्ज
सेवामङ्गीकृत्वा समालभ्य संस्पृश्य । “आलम्भःस्पर्शहिं-
सयोः” इत्यमरः । मानसाः मनोनुसारिणः । चिन्तामात्रे
उपस्थिता इति यावत् । भविष्यध्वं भवत । मानसास्स-
न्तोमां प्राप्नुतेति वार्थः । भूमाप्ताविति धातुः ॥२६॥ गम-
नाथ गन्तुं “तुमर्थाश्चभाववचनात्” इति चतुर्थी ॥२७॥
इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीमद्रामायणभूषणे मणिस-
ञ्चिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः २७

अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोष्ठाविंशे—प्रतिगृह्येत्यादि । ग-
च्छन् गमिष्यन् । “वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा” इ-
ति लट् ॥१॥ संहारं अवगतप्रयोगानामस्त्राणां पुनरुपसं-
हारं । तत्तदस्त्रमूलमञ्जवर्तितत्तदस्त्रोपसंहारमञ्जजात-
मित्यर्थः । जालेकवचनम् ॥ २ ॥ धृतिमान् प्रीतिमान्-
न ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादिसप्तश्लोक्येकान्वया । स-
त्यवदादीनि उपसंहारणानामानि ॥ ४—६ ॥ सार्-
चिर्मालीत्यादिषु प्रथमाद्वितीयार्थे ॥ ७—९ ॥ मम

[पा०] १ ड. श. तान्भ्यचोदयत्. २ ग. गच्छन्नेवाथ. ३ क—छ. श. अ. सुरैरपि. ४ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. संहारान्. ५ ड. च. छ. झ. ञ. महातपाः. ख. ग. घ. महासुनिः. क. महामनाः. ६ ड. च. छ. झ. ञ. संहारान्. ७ ट. हृष्टंरभसमेव. झ. हृष्टसंरभमेव. ८ क. ख. ड. ग. च. छ. झ. ञ. ट. लक्ष्याख्याविमौ. ९ झ. खनाभकौ. १० ड. च. छ. झ. ञ. ट. शकुनं. घ. कुशनं. ग. कृशनं. ११ घ. ड. झ. अ. योगेन्द्रहरिद्रौ. च. क. योगेन्द्रन. क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. विनिद्रौ. ख. हरिद्रौचमदनप्रमथौतथा. क. ग.—छ. झ. ञ. ट. दैत्यप्रश्मनौतथा. १२ इदमर्थे क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. १३ ड. च. छ. झ. ञ. ट. निष्कुलिर्विरुचस्तथा. १४ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सार्चिर्माली. १५ ख. धृतिज्जाला. १६ घ. निरुचिस्तथा. च. विरजस्तथा. ग. विचिरस्तथा. १७ ख. पित्र्यसौमनसं. क. चन्द्रसौमनसं. च. छ. चन्द्रसौमनसं. ड. झ. ट. पित्र्यसौमनसं. म. चन्द्रसौमनसं. १८ ख. ग. विधूम. १९ ड. च. अ. करवीररति. झ. परवीररति. ख. करवीरकनि. २० ट. धनधान्ये. २१ ड. झ. सर्वनाथं. २२ ख. घ. संतानवरणाबुभौ. क. च. छ. ञ. संधानवरणाबुभौ. ड. झ. पन्था-
नवरणौतथा. २३. क. ख. ग. च. दशाश्व. २४ ग. प्रतीच्छचास्त्रान्भद्रं.

बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ [तत्सर्वमग्रहीद्रामो विश्वामित्रान्महासुनेः] ॥११॥

दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्भूमोपमास्तथा ॥ १२ ॥

चन्द्रार्कसदृशाः केचित्प्रह्लाज्जलिपुटास्तथा ॥ रामं प्राञ्जलयो भूत्वानुवन्मधुरभाषिणः ॥ १३ ॥

इमे स नरशार्दूल शाधि किं करणाम ते ॥ १४ ॥

मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ॥ १५ ॥

अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जगुर्गुपथागतम् ॥

[प्रणम्य शिरसा रामं सर्वे संमतविक्रमाः] ॥ १६ ॥

[ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ लक्ष्मणाय च तान्सर्वान्वराज्ञात्रघुनन्दनः ॥

संहारान्तं च संहृष्टः श्रीमांस्तस्यै न्यवेदयत्] ॥ १७ ॥

स च ताम्राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथ मधुरं शृङ्खणं वचनमब्रवीत् ॥१८॥

किञ्चित्त्वेतन्मेषसंकाशं पर्वतस्यानिदूरतः ॥ वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १९ ॥

दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शृङ्गैर्वल्गुनादैरलंकृतम् ॥ २० ॥

निःसृताः स मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ २१ ॥

अनया त्वगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २२ ॥

संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ तव यज्ञस्य विघ्नाय दुर्गन्तात्मानो महामते ॥ २३ ॥

भगवन्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्ममं बध्नाश्च राक्षसाः ॥ २४ ॥

एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मत्तः ॥ १० ॥ बाढमित्यर्थः । बाढमित्यङ्गीकारे । प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रतिजग्राहेतिशेषः ॥११॥ मन्त्रस्तीकारानन्तरंमन्त्रदेवतासाक्षात्कारं दर्शयति—दिव्येत्यादि-श्लोकद्वयेन । दिव्याःश्लाघ्याःभास्वराश्चदेहायेषांते । तथा । मूर्तिमन्तः शरीरकाठिन्यवन्तः । “मूर्तिःकाठिन्यकाययोः”इत्यमरः । सुखप्रदाः आह्लादकाः॥१२॥ प्रह्लाः नम्राः । जञ्जलिपुटाः अञ्जलिपुटशुक्लाः । अर्श-आदित्वाद् । प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः । मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीलाः । केचित्पुरुषाः राममनुवन् ॥ १३ ॥ इम इत्यर्थः । स्मेत्यार्षःसलोपः । शाधि आ-ज्ञापय । “शाहौ”इति शास्तेःशादेशः ॥ १४ ॥ यथेष्टंगम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ते पुरुषाः ॥ १६ ॥ तान् उपसंहारमन्त्रान् । शृङ्खणं व्यक्तं ॥ १७—१८ ॥

श्लोकद्वयं । इतः अस्मिन्प्रदेशे । कौतूहलं श्रोतुमिति-शेषः ॥ १९—२० ॥ कान्तारात् ताटकावनात् । रोमहर्षणात् रोमाश्चकरात् भयंकरादितियावत् । अ-र्थमेकं ॥ २१ ॥ अनया देशस्यसुखवत्तया इदमाश्रम-पदमित्यवगच्छामि । कस्येति न जानामि तत्सर्वशंस आदितःप्रभृतिवदेत्यर्थः ॥ २२ ॥ संप्राप्ता इत्यादिश्लो-कद्वयं । ते पूर्वोक्ताः । तवयज्ञस्य विघ्नाययत्राश्रमपदे संप्राप्ताः साचतवयाज्ञिकाक्रियायत्र रक्षितव्या राक्ष-साश्चबध्नाः तस्याश्रमस्यकोदेशः ॥ २३—२४ ॥ एत-दित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-द्रामायणमूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्या-ख्याने अष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥

ति० प्रह्लाज्जलिपुटाः प्रह्लाःनम्राश्चते अञ्जलेःपुटंरुद्धेयोयेषांतादृशाः॥१३॥ति०वल्गुमाषैः मधुरभाषैः ॥२०॥ इत्यष्टाविंशस्तस्यैः२८

[पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ ख. केचिदुग्रहोपमाः. ३ क. कृत्वाचाभि. ट. तंचकृत्वा. ४ इदमर्थं ख. छ. दृश्यते. ५ इदमर्थंत्रयं च. छ. दृश्यते. ६ ड. च. छ. स. य. किमेतन्मेष. ७ झ. न. वृक्षषण्डमितोभाति. ख. च. वृक्षषण्डमिवाभाति. ८ ख. ग. मनोरम. ९ क. ड. ख. छ. झ. न. वल्गुमाषैः. १० ख. ड. दुष्टात्मानो. ११ ख—छ. झ. य. महासुने. १२ ख. भगवन्कस्यदेशोऽर्थः. १३ क—छ. झ. य. नया. १४ क. मुने.

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

विश्वामित्रेणरामप्रतिसिद्धाश्रमवृत्तास्तकथनारम्भः ॥ १ ॥ बलिपराजितेन्द्रादिप्रार्थनयाविष्णुनादिस्थां वामनत्वेनावर्ती-
ययाध्याम्याजेनबलित्प्रहपूर्वकंपुनर्देवानांस्वर्गस्थापनम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणरामप्रतिसिद्धाश्रमपदस्यप्रवृत्तिसिद्धकथनम्
॥ ३ ॥ तत्सर्वस्याश्रमस्याभिधातृपूर्वकंतद्वैवराक्षसहननस्यकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ ४ ॥ ततोविश्वामित्रेणराचवाभ्यांसहसिद्धाश्रम-
प्रवेष्टापूर्वकरामयचनादीक्षाप्रवेशः ॥ ५ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः ॥ वर्षाणि सुबहून्हेव तथा युगशतानि च ॥

तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ ॥

एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ निर्जित्य दैवतगर्णान्सेन्द्राश्च समरुद्रणान् ॥

कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४ ॥

[यज्ञं चकार भीतिमानसुरेन्द्रो महाबलिः] ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साभिपुरोगमाः ॥

समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥

बलिवैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्ते कृतौ तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६ ॥

अथसिद्धाश्रमस्यनित्यंभगवत्संनिधिभक्तत्वेनदिव्यदे-
शात्वंतत्संनिधानेपूर्वेषांसिद्धतपस्कृत्वंभगवदेशस्यैवव-
स्तान्यत्वमित्येतत्प्रतिपादनमुखेनस्थाण्वाश्रमाद्वैलक्षण्यं
दर्शयत्येकोनत्रिंशो-अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अचिन्त्यवैभ-
वस्य मानुषभावनयापूर्ववृत्तमज्ञातमिवपृच्छतइत्यर्थः ।
चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ १ ॥ इहेतिसार्धश्लोकः । तपश्चर-
णयोगार्थं तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थं । यद्वा तपश्चरणं च
योगश्चतदुभयार्थं । केचिदिहइहशब्दद्वयंपठन्ति तदाइ-
हवनेतत्रापिइहप्रदेशइत्यर्थः ॥ २ ॥ वामनस्य वाम-
नरूपेणावतरिष्यतः । पूर्वविष्णुत्वेनरूपेणेहतपश्चचार
पश्चाद्वामनरूपेणापीतितस्याश्रमस्यातिशयोदर्शितः ।
विष्णोरत्रतपश्चरणलोकेतपसःप्रवर्तनाय । बदरिका-

श्रमश्च नारायणस्य । सिद्धाश्रमत्वंनिर्वर्त्ति-सिद्धइति ।
महातपाः काश्यपः । अत्र । हि यस्मात् । सिद्धः
तपःफलप्राप्तः । तस्मादेशसिद्धाश्रमोनाम ॥ ३ ॥ एत-
स्मिन्नितिसार्धश्लोकः । एतस्मिन्काले विष्णोस्तपश्चर-
णकाले । विरोचनः प्रह्लादसुतः तस्यापत्यंवैरोचनिः ।
समरुद्रणान् सवायुगणान् । कारयामास मन्त्रिभि-
रितिशेषः । तद्राज्यं इन्द्रराज्यं ॥ ४ ॥ बलेरिति ।
भावलक्षणेष्ठी । बलौयजमाने यागंकुर्वाणे । साभि-
पुरोगमाः पुरोगमेनाभिनासहिताः । अभिमुखत्वादे-
वानां । स्वयमेवसमागम्यइहाश्रमेतपश्चरन्तंविष्णुमूचुः
॥ ५ ॥ यज्ञंयजते यज्ञंकरोतीत्यर्थः । ओदनपाकंप-
चतीतिवत् । समाप्तश्चेन्नसजेतुंशक्यइत्यर्थः । स्वकार्यं

ति० । वचनं ध्रुवेतिशेषः ॥ १ ॥ ति० यजतेःकर्त्रेभिप्रायत्वादात्मनेपदं । नन्वसुरस्यबलेर्देवद्विषोयागाद्यनुपपत्तिः । यागत-
र्पणीयदेवताभावात् । इन्द्रादीनांतद्विष्यत्वात् । नचशब्दमात्रंदेवतेतियुक्तं । अर्थवादप्रामाण्येनदेवतायाविप्रहृत्स्वस्योत्तरमीमांसायांसि-
द्धान्तितत्वादितिचेन्न । कर्मदेवाजानदेवभेदेनदेवानाद्वैविध्यात् । तत्रयेकर्मणादेवत्वंप्राप्तास्तेकर्मदेवाः । आजानदेवास्तुयज्ञमश्रार्थभू-
तामत्रेणनित्यसंबद्धाःकर्मदेवेभ्यःप्राचीनाएव । तत्कर्मदेवानाद्वैष्यत्वेप्याजानदेवानांयज्ञैतत्प्यत्वेननदोषः । विघ्नकर्तारोप्यत्रकर्मदेवा
एव । यज्ञाधिकाराभावोपिआजानदेवानामेव स्वयष्टव्यदेवतान्तराभावात् । कर्मदेवानांलक्ष्येव । अतएवेन्द्रादीनांयज्ञादिश्रवणं
चानुपपन्नमित्यन्यत्रविस्तरः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ज. वचनं, २ क. च. छ. झ. ज. देवभक्तकृतः * अत्र इह रामेत्यर्थात्परं ख. पुस्तके-प्रहृष्यः
सर्वभूतानांसर्वात्मासर्वलोककृत । मोहनार्थंदुलोकस्यसर्वेषांजगतांप्रभुः । इत्यर्थद्वयमधिकं दृश्यते. ३ क. ख. ग.
क. च. छ. झ. न. सुबहूनीह. ४ ग. घ. तपसश्चरणार्थेहि. ५ ख. च. छ. समहातपाः. ६ क. च. झ. ज. गणान्सेन्द्रान्सहस्र-
रुद्रणान्. ७ इदमर्थं क. क. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ८ क. च. छ. झ. न. सुमहान्. क. भगवान्. ९ क. क. छ. झ. ज.
महाबलः. १० क. झ. असमाप्तमदे,

ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपागतः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥
 देवीसहायो भगवान्निर्देव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १० ॥
 तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तैपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥

देवकार्यं । आश्रितकार्यस्य स्वकार्यत्वात्तथोच्यते । अभि-
 पद्यतां अभितः कात्स्न्येन संपाद्यतां ॥ ६ ॥ ननु कथम-
 सुरस्य यज्ञानुष्ठानं “यस्यैव देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्ताभ्या-
 येद्वपदकरिष्यन् साक्षादेव तदेव तां प्रीणाति” इति श्रुतेः ।
 तत्तदेव ध्यानपूर्वकं तत्तन्मन्त्रेण तत्तदुद्देशेन तत्तद्विः प्र-
 दानस्य यागलात्तस्य च देवशत्रोरयोगात् । न च धनुर्ध-
 न्तः शब्दो वेदेति वाच्यं । अचेतनप्रीणनासंभवात् । त-
 ल्पीति मूलफलासिद्धेः । अतएव केवलाक्रियैव फलदे-
 ति प्रत्युक्तं । अतोर्थवादाद्यनुरोधेन शब्दक्रियातिरिक्ता
 सचेतना षण्दस्तत्त्वादि विशिष्टविग्रहवती देवता ।
 न च विग्रहत्वे युगपदनेकयागसंनिधानासंभवः । दि-
 व्यशक्तिमत्त्वेनानाशरीरपरिग्रहसंभवेन तेषां सर्व-
 यागसंनिध्यस्य सुलभत्वात् । तस्माद्देवतावैरिणो या-
 गसंभव इति । उच्यते । नायं बलिनाक्रियमाणो याग इ-
 न्द्रादिदेवसाराध्यकः । येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु भ-
 गवदाराधनभूतः कश्चिद्यागविशेषः । तस्य विष्णुभक्त-
 स्त्वेन प्रसिद्धत्वात् । तर्हि भक्तयज्ञविभ्रं विष्णुः कथं कुर्व्यात् ।
 स्वभक्तस्यापि स्वभक्तविरोधित्वं भगवतोऽसंभवं । ततः-
 पुत्रान्तरविरोधिपुत्रशिक्षणवत् स्वाश्रितदेवविरोधि-
 क्षणयुक्तमेव । अतएवोक्तं “मममद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्य-
 धिका भवेत्” इति । तर्हि तस्य धार्मिकस्य कथं निग्रहः स्या-
 त्प्राह—ये चेत्यादि श्लोकद्वयेन । ये यत्र वस्त्रवाहनादिपुण्य-
 दस्तु याचितारः याचिष्यमाणाः सन्तः इतस्ततः देशात्-
 यत्नमभिवर्तन्ते तत्सर्वं तेभ्यः यथावत् सत्कारपूर्वकं प्रय-
 च्छति ॥ ७ ॥ माया विष्णुत्वाच्छादिका शक्तिः तस्या

योगं संबंधमुपागतः । वामनत्वं वामनरूपत्वं न-
 तः । कल्याणं अस्मत्कार्यकुरु । तस्मिन्मौदार्याख्यो म-
 हागुणो वर्तते । तेन त्वं वामनवेषो भूत्वा याच्चापदेशेन
 तद्वाग्यमपहृत्य देहीति भावः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्निति श्लो-
 कद्वयं । एतस्मिन्नन्तरे देवप्रार्थनावसरे । कश्यपोऽदित्या-
 सहितो व्रतं समाप्य विष्णुद्देशेन कृतं व्रतं समाप्य । वरदं व-
 रदानाय संनिहितं विष्णुं देवीसहायः सन् तुष्टाव । अत्र रा-
 मपदद्वयं रूढ्यायोगेन च निर्वाहं । व्रतानुष्ठानकालेष्व-
 कालेषु देवीसाहित्यद्योतनाय द्विः प्रयोगो देव्याः । अय-
 मग्रक्रमः “सोकामयत बभूवः स्यां प्रजायेयेति सतपोत्त-
 प्यत” इत्युक्तीत्या विष्णुर्जगद्रक्षणचिन्तापरो व्रतदेशे-
 चिरमदृश्य उवास । तद्विदित्वा तमेव पुत्रं लब्धुः कामः क-
 श्यपो देव्या सह दिव्यवर्षसहस्रनिर्वर्त्य विष्ण्वाराधनरूपं
 किंचिद्ब्रतमनुष्ठाय तदन्ते वरदानाय दृश्यमानं विष्णुं तु-
 ष्टाव । तस्मिन्नेवावसरे देवाश्चागताः प्रार्थितवन्त इति
 ॥ ९-१० ॥ तपोमयं तपः प्रचुरं । प्राचुर्यचाराख्यत्वेन ।
 तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिं तपोराशिस्वरूपं तपः-
 फलदमिति यावत् । तपोमूर्तिं ज्ञानस्वरूपं । तपआलो-
 चन इति धातोरसुनप्रत्ययः । तपात्मकं तपस्त्वभावं । ज्ञा-
 नगुणकमित्यर्थः । उक्ताद्ब्रतोर्येनैकविधानमिति ।
 पुरुषोत्तमं बद्धमुक्तोभयावस्थाजीवाद्द्विलक्षणं । त्वां ।
 सुतप्तेन अनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन । तपसा आराध-
 नेन । पश्यामि साक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यं स-
 र्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेन समस्तहेयप्रत्यनीकज्ञाना-
 नन्दाद्यपरिमितगुणवत्त्वेन च सर्वस्माद्द्विलक्षणत्वांसा-

ति० रामेति द्विर्देवधनं स्वाधमसंनिधानेन रामपृष्ठतन्महलक्षणनेन दर्शाति शयाच्योऽर्थः । अदित्या सहितो व्रतं समाप्य देवीसहायस्तु-
 ष्टावेत्यन्वयः ॥ देव्यदितिरेव । यद्वा देवीसरस्वती । शि० रामदीप्यमानः रामनाम्ना प्रकाशमानः । देवीसहायः देवीपार्वती
 सहायो यस्य स भगवान् शंभुरिव भोजसा इव भोजस्तुल्यया अदित्या सहितः कश्यपः दिव्यवर्षसहस्रकं दिव्यवर्षसहस्रसाध्यं व्रतं
 समाप्य मधुसूदनं तुष्टावेत्यन्वयः । इव शब्दलभयान्वयी ॥ ९ ॥ १० ॥ शि० तपोमयं तपसा वेदशोधितामिन्द्रावरहितक-
 ष्यचन्द्रायणादिना मयते अन्तःकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानोत्पत्तिद्वारा प्राप्नोति । अतएव तपोराशिं तपसाराधिरसमूहः यस्यै । यत्प्रा-
 श्तिफलमेव तपआद्याचरणं । अतएव तपोमूर्तिं तपोयुक्तमूर्तिर्विग्रहो यस्य । लोकशिक्षणार्थं तपश्चरन्तमित्यर्थः । तपात्मकं
 तपोज्ञानं आत्मा यस्य ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग—छ. झ. य. मुपाश्रितः, २ घ, च, छ, ज, ट. दिव्यवर्ष. ३ क, च, छ, य. तपोव्रतम् ।

शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धृतकल्मषम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वराहोसि मतो मम ॥

[किमिच्छसि वरं श्रेष्ठ वरदोसि महाब्रुते ।] ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

अदित्या देवतानां च मम चैवानुयोचतः ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १५ ॥

पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ आता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ॥

शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादाच्च भविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १७ ॥

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ॥ [छैत्री भिक्षुरूपेण कमण्डलुशिखोज्ज्वलः] ॥

वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १८ ॥

[तद्वद्व्यासुरराजेन्द्रो वामनत्वाच्च विस्मितः ॥ माधवोऽयमिति ज्ञात्वा पूजयामास धर्मतः ॥

पूजितस्तेन धर्मात्मा सर्वलोकहिताय वै ॥ १९ ॥]

[*आसाद्य यजमानं तमुवाच भगवान्हरिः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाराज यज्ञश्रातीव शोभनः ॥ २० ॥

वयं दानार्थिनो राजञ्छ्रुत्वा यज्ञमनुत्तमम् ॥ त्वां दृष्ट्वा तव योगेषु किञ्चिच्छुभिहागताः ॥ २१ ॥

वामनेनैवमुक्तस्तु मुदा राजा तदाऽब्रवीत् ॥ अद्य मे सफलो यज्ञः कृतार्थोऽस्म्यद्य वामन ॥ २२ ॥

त्वदर्थं कल्पितं चैव मम सर्वस्वमेव च ॥ धनौघं रत्नराशिं वा भूषणं धान्यसंचयम् ॥ २३ ॥

ग्रामं वा नगरं वाऽपि राष्ट्रं वा यानमेव वा ॥ हस्त्यश्वरथपत्नीर्वा त्वं लभस्वान्यमेव वा ॥

किमिच्छसि महाबाहो तद्दामि तवानघ ॥ २४ ॥

एवमुक्तस्तदा राज्ञा भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उवाचेपत्सितं कृत्वा यजमानं महाबलिम् ॥ २५ ॥

एतैः किं मम राजेन्द्र तैस्तु नास्ति प्रयोजनम् ॥ अस्तत्पादत्रयाक्रान्तां देहि भूमिं विभो तदा ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तद्वामनेनोक्तं सितं कृत्वाऽसुरोत्तमः ॥ येनेष्टं पूर्यते ब्रह्मस्तत्कुर्मिति ततोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥

वामनाय महीं दातुं निश्चितेऽसुरसत्तमे ॥ तं निवार्य महाराजं प्राह शुक्रो द्विजोत्तमः ॥ २८ ॥

विरिञ्चभवशक्राद्या योगिनश्च सुरासुराः ॥ यं न जानन्ति वेदाश्च स एषो विष्णुरव्ययः ॥ २९ ॥

दानारक्ते ततः शुके शुक्रं राजपुरोहितम् ॥ गृहीत्वा ताडयामास वैनतेयो महाबलः ॥ ३० ॥

आत्करोमि । एतदेवमेपरमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वजगत् । तवशरीरेस्मिन्प-

श्यामि । एवं नु गीतं “पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वास्त-

थाभूतविशेषसंयान् । ब्रह्माण्मीशंकमलासनस्थमृषी-

श्चसर्वानुरागांश्चदिव्यान्” इति । यद्वा जगत्सर्वशरी-

रमित्युक्तत्वात् शरीरतयापश्यामीत्यर्थः । त्वमनादि-

वत्पत्तिरहितः । अनिर्देश्यः । एतावानितिपरिच्छेत्तु-

मशक्यइत्यर्थः । अतस्त्वामहं शरणं रक्षितार् । गतः

॥ १२-१३ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । मारीचः मरीचिपुत्रः

॥ १४ ॥ अदित्याः याचमानायाः । देवतानां याच-

मानानामित्यूहम् ॥ १५ ॥ पुत्रत्वमित्यादिसार्धश्लो-

कएकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेय्यनुग्रहः क्रियतामित्याह—

अयमिति । ते प्रसादात् कर्मणि मत्तपसि । सिद्धेसति ।

त्वयिमेपुत्रत्वंप्राप्तइत्यर्थः । अयंसिद्धाश्रमोनामभवि-

ति० । साहाय्यं कलिच्छलरूपं । शि० इन्द्रस्यआताभवैत्यनेनइन्द्रेप्सितकार्यकारित्वंस्वस्मिन्ननुसंधेयमितिप्रार्थनासूचिता ।
असुरसूदनैत्यनेनसनातनोसुरद्वेषस्तद्व्यक्तीतिबोधितं । तेनासुरानिरसनीयाभवतेतिद्योतितम् ॥ १६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. २ ऊ. म. याचितम्. ३ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ४ इदमर्थत्रयं च. छ. दृश्यते.

* अत्रकुण्डान्तर्गताबतुर्दशश्लोकाः क. पुस्तकेऽत्रिकादृश्यन्ते.

पत्न्या सह विनिश्चित्य यजमानो महाबलिः ॥ मायारूपेण देवेशो मम यज्ञं गतो यदि ॥

तदैतद्यज्ञसाफल्यमेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥

इति मत्वोदकं दत्तं वामनाय महात्माने ॥ तव पादत्रयाक्रान्तां गृहाणाद्य महीं प्रभो ॥ ३२ ॥

उदके स्पृष्टमात्रे तु विश्वरूपधरो हरिः ॥ तत्रस्थ एव बद्धधे येन पूर्णं जगन्नयम् ॥

सायुधैर्बाहुभिः पूर्णा दिग्विदिक्सर्वमेव हि ॥ ३३ ॥

त्रीन्क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानंदः ॥ आक्रम्य लोकाँल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ ३४ ॥

महेन्द्राय पुनः प्रादाच्चिद्यम्य बलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवत् पुनः ॥ ३५ ॥

तेनैव पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मया तु भक्त्या तैस्त्रैष वामनस्योपश्रुज्यते ॥ ३६ ॥

एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ॥ अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ ३७ ॥

अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ ३८ ॥

[ईत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम्] प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महाशुनिः ॥

शङ्खीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ ३९ ॥

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ ४० ॥

यथार्हं चकिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ॥ तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ ४१ ॥

मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतू रघुनन्दनौ ॥ ४२ ॥

अथैव दीक्षां प्रविश मद्रं ते मुनिपुत्रव ॥ सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ ४३ ॥

एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो भैरवाशुनिः ॥ प्रविवेश तं तो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ४४ ॥

स्थिति । तस्यावितआश्रमादुत्तिष्ठ । अवतारायेतिशेषः ॥ १७-३३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रमान् पदविक्षेपान् । भिक्षित्वा याचित्वा । प्रतिगृह्य । मानंद्यतिलण्डयती-
तिमानंदः । निरभिमानोभिक्षित्वेत्यर्थः । लोकाक्रम-
णेहेतुर्लोकस्मेति । वामनरूपेणयाचित्वा सर्वलोक-
व्यापिशरीरेणक्रान्त्येत्यर्थः । नियम्य बद्धा । त्रैलो-
क्यस्यापिपदद्वयक्रान्तत्वेन तृतीयपदालाभात्तत्पर्यवद्दे-
त्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—तेनेति । तेन
वामनेन । श्रमनाशनः संसारश्रमनिवर्तकः । संनिहि-
तस्यान्वाश्रमविहाय भवान्किमर्थमत्रस्थितइत्यत्राह—
मयात्विति । मयातु देवतान्तरेषुपरत्वशुद्धिरहितेन ।
भक्त्या विष्णुभक्त्या । तस्य वामनस्य । एषः आश्रमः ।
उपश्रुज्यते आश्रीयते । वामनस्येवं भूमिरितिकेवलंतामेवा

जिघ्रन्वर्त इत्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥ गच्छामहे गच्छामः ।
तातेत्युपलालने । तदैतदाश्रमपदंयथाभम तथातव ।
स्वमितिशेषः ॥ ३८ ॥ गतनीहारः गतहिमः ।
पुनर्वसुभ्यांसमन्वितइतिरामलक्ष्मणसाम्यापेक्षया
॥ ३९ ॥ उत्पत्योत्पत्येतिप्रीत्यतिशयोक्तिः । आगत्या-
गत्येत्यर्थः । अनेननिरन्तरंतदागमनोक्त्यामुनिबहुत्वमु-
च्यते ॥ ४० ॥ यथार्हं मुनियोग्यताभनतिक्रम्य
॥ ४१ ॥ मुहूर्तं अल्पकालं । विश्रान्ताविवेतिमनुष्य-
भावेनोच्यते ॥ ४२ ॥ अथैव प्रवेशदिनएव । अयं-
सिद्धाश्रमःसिद्धःस्यात् त्वद्यज्ञसिद्ध्याअन्वर्थसिद्धसं-
शोस्तु । सत्यमस्तुवचस्तव “अत्रैवपुरुषव्याघ्रहन्तव्या-
दुष्टचारिणः” इतिवचइत्यर्थः । राक्षसान्सर्वथा
हनिष्यइतिभावः ॥ ४३ ॥ नियतः निगृहीतान्तः-

ति० लोकार्थां त्रैलोक्याक्रमणार्थां ॥ ३४ ॥ शि० तेन वामनेन । श्रमनाशनोऽयमाश्रमः । भक्त्या लक्ष्मणक्रीला ।
पूर्वमेवआक्रान्तः सेवितः मयापित्वद्विषयकप्रीत्येतस्यवामनस्यायमाश्रमोनिवेद्यते । एतेन रामस्याखेटखेलेनवनंतदितिव्यतिर्गतं ।
तेनाप्रकटरूपेण सदैव तत्ररामस्यस्थितिरितिव्यजितम् । तेनरामप्रशोविश्वामित्रज्ञानपरीक्षार्थमेवेतिव्यक्तं ॥ ३६ ॥

[पा०] १ अ. ट. त्रीन्पदानथ. २ क. च. छ. ज. वामनः. ३ क. झ. मेदिनीम्. ३ क. झ. ज. ट. लोकाँल्लोकार्था. ४ ग.
ध. भूतहिते. ५ क. घ. छ. झ. ज. ट. तेनैव. ६ ग.—छ. झ. अ. मयापि. ७ क. अ. तस्यैव. ८ क. ख. वामनस्यनि-
वेद्यते. ९ क.—छ. झ. अ. ट. अत्रते. १० इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ११ ख. रामं लक्ष्मणसंयुम्. १२ ख. चक्रुःपूजांयथार्हते.
१३ क. ग.—छ. झ. अ. मुहूर्तमथ. १४ ग. च. झ. अ. महाशुनिः. १५ क.—छ. झ. अ. तदा.

कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ॥ प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वा सन्ध्यामुपास्य च ॥ ४५ ॥
स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च ॥ हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रेणदिनपटु निर्वर्त्यैयज्ञेसमुपक्रान्तेराधवाभ्यांदिनपञ्चकमनिर्द्वन्द्वक्षणम् ॥ १ ॥ षष्ठेऽहनि सुबाहुमारीचादिभिर्गान-
मेत्येपरितोरुधिरवर्षणम् ॥ २ ॥ रामेणमानवास्त्रेणमारीचस्यसगारेप्रक्षेपणम् ॥ ३ ॥ तथासुबाहुवधपूर्वकमितरेषांवायव्येन
गिरसनम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रेणयज्ञसमापनपूर्वकरामप्रशंसनम् ॥ ५ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्राचरिदमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञावभूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
भगवञ्श्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मभ्रातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥
एवं भुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशंसन्सुनृपात्मजौ ॥ ३ ॥
अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥
तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥
उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ॥ रक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिदमौ ॥ ६ ॥
अथ काले गते तस्मिन्षष्ठेऽहनि समागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥
रामस्यैवं भुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रजज्वाल ततो वेदिस्सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

करणः ॥ ४४ ॥ कुमाराविति श्लोकद्वयं । स्पृष्टोदकौ
दत्ताध्यौ नियमेन जप्यं समाप्य । अग्नेहोत्रं होमः औपा-
सनहोमः । दीक्षामध्ये “ नाग्निहोत्रं न दर्शपूर्णमासा-
भ्यां यजत इति ” अग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् । मानसम-
ग्निहोत्रमित्येके ॥ ४५-४६ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहक्षिणे—अथतावित्या-
दि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भं । देशकालज्ञत्वादुचिते-
देशेऽचितेकालेचाब्रूतां ॥ १ ॥ संरक्षणीयौ निवारणी-
यौ । धातूनामनेकार्थत्वात् । विपरीतलक्षणावा । यद्वा
इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चरक्षणं । अत्र अनिष्टनिवृत्तिः ।

तत्क्षणं सकालः । नातिवर्तेत अज्ञातो नतिक्रामेत् ॥ २ ॥
युयुत्सया योदुमिच्छया । प्रशंसन्सुः प्रोचुः ॥ ३ ॥
रक्षतमिति लोपमध्यमपुसृष्टद्विवचनं । एतद्दिनमारभ्य
षड्रात्रपर्यन्तं मुनिर्मौनित्वं गमिष्यति । अतो वयं वदाम
इत्यर्थः ॥ ४ ॥ षडहोरात्रं षण्णामहोरात्राणां समाहारः
षडहोरात्रतत् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुः ऊषतुः । यत्तौ
सन्नद्धौ । परमधनुर्ययोस्तौ परमधन्विनौ । ब्रह्मादि-
त्वादिभिः ॥ ६ ॥ कालेष्वदिनासके गते । तस्मिन्
प्रधाने । अहनि सुत्यादिने । समाहितः एकाग्रचित्तः ।
अत्राद्यप्रभृतिषड्रात्रमित्युत्था पूर्वसर्गेतत्पूर्वदिने दी-
क्षाप्रवेशोत्था च सप्तरात्रनिर्वर्त्य सत्रविशेषोऽयमिति
गम्यते ॥ ७ ॥ वेदिप्रज्वालनमुत्पातो राक्षसागमसूचकः ।
उपाध्यायः विश्वामित्रः । पुरोहिताः ऋत्विजः ॥ ८ ॥

ति० कुमाराविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ४५ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शि० संरक्षणीयौ । संरक्ष्यते यागभाज्यामिति अपादानेऽन्यनीयम् । किंच संरक्षणीयौ दुष्टकर्महेतुकनरकपातादितो निवर्तनीयौ
॥ २ ॥ वि० उपाध्यायो ब्रह्मा । पुरोहितवपद्रष्टा । इदमृत्तिगन्तराणामप्युपलक्षणम् ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. न. कुमाराविव. २ च. स्पृष्टोदकं. ख. शुचीकृतब्रह्मजपौ समाप्यनियमानपि. क. झ. प्रशुची-
परमजाप्यं. ३ ख. हुलाभि. ४ क. झ. न. संरक्षणीयौतौब्रूहि. च. छ. संरक्षणीयौतौब्रह्मन्. ख. तावगमिष्यतोब्रह्मन्.
५ ग. क. च. छ. झ. न. रक्षतां. ६ क. ग. क. च. झ. न. तौतुतद्वचनं. ख. तेषांतुवचनं. ७ ख. ग. युक्तौपरमधन्विनौ.
छ. यत्तौपरमधर्मिकौ. घ. यत्तापरमरिदमौ. ८ मरिदमं. ९ क. झ. तथागते.

सदर्भचमसस्रुका ससमित्सुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्ज्ज्वाल सत्विजा ॥ ९ ॥
 मन्त्रवक्ष यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ [एवं प्रवर्तिते यज्ञे विश्वामित्रस्य धीमतः ॥]
 आकाशे च महाज्ज्वादः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥
 आचार्य गगनं मेधी यथा प्रावृषि निर्गतः ॥ तथा मार्या विक्कुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥
 मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचैराश्च ये ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवास्रजन् ॥ १२ ॥
 सा तेन रुधिरौघेण वेदिर्ज्ज्वाल मण्डिता ॥ [दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः] ॥
 सहसाऽभिद्रुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥
 तावापन्ततौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ [असंभ्रान्तस्त्वरन्किञ्चित्सज्यं कृत्वा महद्बुधः] ॥
 लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 पश्य लक्ष्मण दुर्वृत्तान्नाक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवाससमाधूताननिलेन यथा धनान् ॥ १५ ॥
 [कैरिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चौपे संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥
 एवं वदन्तं तं दृष्ट्वा धनुःप्रवरपाणिनम् ॥ बालोयमिति विज्ञाय तमनादृत्य दुर्मती ॥
 विश्वामित्रस्य तां वेदिं सत्वरवभ्यधावताम् ॥ १७ ॥
 तानुदीक्ष्य त्वरन्नामश्वापमायम्य वीर्यवान् ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥
 चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १८ ॥
 स तेन परमास्त्रेण मानवेन संमाहतः ॥ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंघ्रवे ॥ १९ ॥
 विचेतनं विधूर्णन्तं शीतेषुषल्लताडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २० ॥

एतद्विष्णोति—सदर्भेति । चमसंनताम् पानपात्रं ।
 सुक् होमपात्रं । उच्यते : समूहः । कुसुमोच्चयोलङ्कारार्थः
 ॥ ९ ॥ ननु रक्षोघ्नमज्जपेक्रियमाणे कथंराक्षसाग-
 मनप्रसक्तिः । न कथंचित् । किंतु दूरतएवाकाशेमेधवदु-
 चिरंबवर्षुः । तदिदमाह—आकाशइति । भयानकः
 भयंकरः ॥ १० ॥ प्रावृषि वर्षाकाले । निर्गतोमेघोयथा-
 तथाऽभ्यधावतां ॥ ११ ॥ भीमसंकाशाः भयंकराः
 ॥ १२ ॥ अभिद्रुतः अभिमुखं धावन् ॥ १३—१४ ॥

पिशिताशनान्मांसभक्षकान् । एतद्विष्णुनार्थमानवा-
 स्त्रं प्रयोक्ष्यइतिभावः ॥ १५—१७ ॥ अत्रादौइत्यु-
 क्त्वेत्युपस्कार्य । ननुसर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगंप्रतिज्ञाय
 मारीचोरसितप्रयोगःकथमितिचेन्न । पूर्वश्लोकेराक्षस-
 शब्दस्यमारीचमात्रपरत्वात् ॥ १८ ॥ सागरसंघ्रवे स-
 मुद्रपूरे । अत्रगायत्रीद्वितीयाक्षरंसः ॥ १९ ॥ शीतेषु-
 षण्णोषववृत्त्यामानवास्त्रेवर्तते । दृश्य दृष्ट्वा । मारी-

शि० मन्त्रवदिति मन्त्रउच्यतेउच्यतेअस्मिन्निति । किञ्चमन्त्रेणव्यतेरच्यतेइतिमन्त्रवत् ॥ १० ॥ ति० ससुक्षितां अम्बा-
 शेइतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० ईदृशान् स्थितायुषोयान् दुर्बलान्वा ॥ १६ ॥

[पा०] १ ट. यज्ञोऽयं ख. यज्ञोवै. २ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ३ ख. हुमहान्. ४ ख. मेधीययाप्रावृषिनिर्गतौ.
 ५ ख. प्रकुर्वाणौ. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ड. चरास्तथा. ७ ख. च. भीमसंकाशाह्युधिरौघानवा. ट. मेघसंकाशाः. ८ ड.
 ख. म. तांतेनरुधिरौघेणवेदिंवीक्ष्यससुक्षिताम्. ९ इदमर्थं ख. दृश्यते. १० क. च. छ. हुताक्रामः. ११ इदमर्थं ख. दृश्यते.
 १२ इदमर्थपश्यद्वयं ख. दृश्यते. १३ चापेक्षसंसायवेगवानासीदित्याहारेणयोजना. च. ट. चापसंसाय. * एवंबुवाणंमारीचो-
 बालकंहेममालिनम् । तस्यानुजंचहेमाभंशरत्नच्छ्रितधन्विनम् । १ । राघवौश्यामहेमाभौतावपश्यत्तदादिवि । दृष्ट्वातेजसिनौतौ
 अश्ववधूतवतेजसा । २ । अत्रज्ञायसतौविप्रान्प्रथमैयितुमारभत् । तमापतन्तरामस्तुप्रहसंछीलयाततः । ३ । एतच्छ्लो-
 कप्रयं—मानवपरमोदारमित्यतःपूर्वं कुण्डलान्तर्गतपाठप्रतिनिधित्वेन च. छ. पाठयोर्दृश्यते. १४ ख. समाहितः. १५ ड.
 च. छ. झ. घ. पीडितं.

[पश्य लक्ष्मण स्त्रीतेषु मानवं धर्मसंहितम् ॥ मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्न्ययुज्यत] ॥ २१ ॥
 इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञानाधिराशनान् ॥ २२ ॥
 [इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥] "संगृह्णास्त्रं ततो रामो दिव्यमग्नेयमद्भुतम् ॥
 सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ २३ ॥
 शेषान्वायव्यमादाय निजघान मंहायशाः ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २४ ॥
 स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञानाघुनन्दनः ॥ ऋषिभिः पूजितस्तत्र मथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २५ ॥
 अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 कृतार्थोऽसि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायज्ञः ॥ २७ ॥
 [सं हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत्] ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

विश्वामित्रेण रामं प्रतिमिथिलार्याजनकयज्ञप्रस्तावनेन तत्रत्य दिव्यधनुःप्रभावादि निवेदनपूर्वकं राघवाभ्यासहस्रमुत्तिष्ठमिथिलं प्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रादिभिः सह सायाह्निकशोणाकूलंगतेन रामेण मुनिप्रसितस्य देवास्य पुरावृत्तकथनप्रार्थना ॥ २ ॥

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
 प्रभातायां तु शर्वर्या कृतपौर्वाहिकक्रियौ ॥ विश्वामित्रं मुनींश्चान्यान्सहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥
 अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ऊंचतुर्मधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥
 ईमौ स मुनिशार्दूल किंकरो समुपस्थितौ ॥ आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥

षष्ठप्राणरक्षणं भाविकार्यान्तरसाधनाय ॥ २०-२१ ॥
 वधप्रयोजकानि निर्घृणत्वादीनि ॥ २२ ॥ अद्भुत-
 यथातथाचिक्षेप ॥ २३ ॥ निजघान हिंसितवान् ॥ २४ ॥ पुराविजये असुरविजये ॥ २५ ॥ निरीति-
 काः निर्वाधाः ॥ २६ ॥ गुरुवचः पितृवचः ॥ २७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३० ॥

शे—अथेत्यादि । कृतार्थौ कृतविश्वामित्रप्रयोजनौ ।
 प्रहृष्टेन संतुष्टेन । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन । उपलक्षि-
 तौ ॥ १ ॥ सहितौ अविनाभूतौ ॥ २ ॥ मधुरोदारोक्तौ
 हेतुः मधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ सेतिभूतार्थसूचकमव्य-
 थं । इमौस्य आज्ञापितसर्वमनुष्ठितवन्तावित्यर्थः । मुनि-
 शार्दूल ब्रह्मध्यायिषुश्रेष्ठ । अनेननिरवधिकभक्तिमत्त्वं
 सूचितं । किंकरो "भक्तिकीतो जनार्दनः" इत्युक्तीत्या-
 ल्याक्रीतौ । समुपस्थितौ भक्तस्त्वां विनाक्षणमपि स्थानुम-
 क्षमौ । "शरतल्पगतोभीष्मः शाम्यन्निवहुताशनः ॥ मां
 ध्यातिपुरुषव्याघ्रस्ततोमेतद्रतं मनः" इतिवत् । आज्ञा-
 पययथेष्टं क्षामकाले अल्पद्रव्याय क्रीतो राजपुत्रः पुनर्नि-

एवं कृतार्थो विश्वामित्रो जनकमुतालेनावतीर्णयाश्रि-
 यारामं योजयितुं व्याजेन मिथिलाप्रस्थानं प्रस्तौत्येकत्रिं-

ति० मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं ॥ २१ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ इदमर्थद्वयं क. ख. छ. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. २ क. च. छ. झ. ञ. मनुसंहितम्. ३ क. ख.
 घ—छ. झ. ञ. ट. विर्युज्यते. ४ इदमर्थं क. ख. छ. च. छ. झ. दृश्यते. ५ क. ख. च. छ. झ. ट. संगृह्णास्त्रमह्वास्त्रं,
 क. झ. विर्युज्यतेमह्वास्त्रं. ६ क. छ. च. झ. ञ. ट. आमेयं घुनन्दनः. ७ ख. महाबलः. ८ क. कृतार्थोऽहं महाभाग.
 ९ क. च. छ. झ. अ. वीर. १० इदमर्थं क. च. छ. झ. ञ. दृश्यते. ११ क. घ. च. छ. य. शौचं कृत्वा महाबलौ. १२ क. ग.
 क. च. छ. झ. विश्वामित्रमूर्ध्नि चान्यान्सहितावधि. घ. सहितावभिजग्मतः. १३ क. ऊषतुः परमोदार. १४ क. उमौस्य.
 १५ ग—छ. झ. ञ. समुपागतौ. १६ च. छ. झ. ञ. मुनिश्रेष्ठ.

एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्वे एव महर्षयः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल सहासाभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं धनुरन्नं च तत्र तद्गुह्यमर्हसि ॥ ७ ॥
 तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥
 नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९ ॥
 धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः ॥ न श्रेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥
 तद्भनुरनरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ धृजं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥
 तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ॥ आर्चितं विविधैर्गन्धैर्माल्यैश्चागरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्वसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्थ वनदेवताः ॥ १४ ॥
 स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उचरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥

वर्तयितुं नार्हः किल । शासनं करवावर्किं कर्तव्ये न संको-
 चः कार्य इत्यर्थः । अनेन स्वभक्ताय स्वाभ्यन्तददाति आहू-
 यनददाति स्वयंगत्वेन ददाति स्वात्मानमिष्टविनियोगा-
 र्हकरोतीत्युक्तं ॥ ४ ॥ अत्र विश्वामित्रेण प्रतिवक्तव्ये क-
 विभिर्नियोजनं रामभक्त्यतिरेकेण । पुरस्कृत्य तदनु-
 शालंभ्येत्यर्थः । चट्वा विश्वामित्रप्रसूतामुनय इत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ मिथिलाया ईश्वरो मैथिलः “तस्येवं” इत्यण् ।
 परमधर्मिष्ठः अतिशयेन धर्मवान् । अगवत्कैर्ह्येव रूपत्वे-
 न काम्यनित्याभ्यामुत्कृष्ट इत्यर्थः । तस्य तस्य कृते ॥ ६ ॥
 गमिष्यसि । यदीति शेषः । धनुरन्नं धनुश्चोष्ठं दीर्घा-
 भाव आर्यः । चकाराद्यश्चेत्यर्थः । तत् प्रसिद्धं ॥ ७ ॥
 तस्य धनुरन्नं कुतः समायातं तत्राह—तद्धीति । मखे सद-

सि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ आरोपणं आरोपणं
 ॥ ९ ॥ जिज्ञासन्तः जिज्ञासमानाः ॥ १० ॥ यज्ञ-
 क्ष्यसि तत्र तद्भनुश्च द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखे कि-
 मर्थदत्तं तत्राह—तद्धीति । सुनाभं शोभनमुष्ट्रिवन्धन-
 स्थानं । दैवतैः दैवतैर्भ्यः । याचितं दत्तं चेत्यर्थः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं धनुरुत्सवे प्राधान्येनार्चितं धनुरायाग-
 क्ष्यते । अत्र विश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसंमतत्वद्योतनाय
 ॥ १३ ॥ पूर्वविश्वामित्रं पुरस्कृत्येत्युक्त्या प्राधान्यात्-
 विश्वामित्रोक्तवानित्यनूद्यते ॥ १४ ॥ जाह्नवीतीरे स्थि-
 तं हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयं पर्वतं । सि-
 द्धाश्रमाद्धिमवद्भनं मिथिलामार्गेणेति श्रेयं ॥ १५ ॥

वि० तयोरिति ताभ्यामिष्ये ॥ ५ ॥ ति० परमेति पृथक्पदं । परा मा शोभायस्मिन्नित्यर्थं करामसंभोचनं ॥ ६ ॥ ती०
 चकारोक्तुं क्षीरजलमुच्यपरः । वि० पूर्वं पूर्वस्मिन्काले । देवराताद्व्यप्राचीनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैर्दत्तं यज्ञवधे प्रसादितात् शिवा-
 त्त्वर्थः । यज्ञप्रसादितैश्च वसहितैर्दैवतैर्देवरातहस्तेतद्दमेयबलं धनुर्दत्तं । अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ ति० न कथंचन न कथम-
 पीत्यर्थः । शि० अस्य धनुषः । आरोपणं बाणप्रक्षेपयोग्यज्यासंयोगं कर्तुं देवाः कथंचन न शक्ताः । एवं कथंचनेत्यस्य वाक्यचतुष्ट-
 येऽप्यपकर्षः । मनुष्येभ्योऽपि नहुषादिषु अधिकपराक्रमश्रुतेर्न पतत्प्रकर्षदोषाशङ्का ॥ ९ ॥ ति० तद्भनुर्मैथिलेन निजयज्ञप्रीतेभ्यो यज्ञफल-
 स्नेन याचितं । युद्धे रिपूणां जग्याय सर्वदैवतैश्च वसहितैर्दैवतैर्दत्तं अतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं पाशे । “वार्षंशोर्भोर्दयादत्तं” इति । कौर्मैपि
 “प्रीतश्च भगवानीशश्चिञ्जलीनीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाद्भुतं धनुः” इति ॥ १२ ॥ ति० आयागभूतं । यजनीयदेवता-
 भूतमित्यर्थः ॥ वि० अयमत्र धनुरागमनक्रमः । पूर्वदेवाश्चिपुरवधाय विश्वकर्मणानिर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः । तद्गवतोर्बलावलय-
 रीक्षानिमित्तकविश्वरोधे विष्णुपदाकर्मैर्जडीकृतं । देवैः प्रार्थितो महादेवो धनुरिच्छतो देवरातस्य हस्तेन्यस्तवान् । ततः प्रभृतिन्यासभावेन व-
 र्तेमानं जनकेन स्य हस्तेन याच्यमानं देवैस्तस्य यज्ञफलस्नेन दत्तमिति ॥ १३ ॥ ती० हिमवतस्त्वाश्रमादिति भावः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ—छ. झ. म. न. एवमुक्तेतयोर्वाक्ये. २ ख. नरेन्द्रस्य. ३ क. ख. घ—छ. झ. म. ट सत्र.
 ४ क. ग—छ. झ. म. अद्भुतं धनुरन्नं तत्र त्वं. ट. तद्भनुरन्नं. ५ क—छ. झ. ट. तस्य वीर्यं हि. म. सत्रवीर्यं हि. ६ क. च. छ.
 झ. म. यज्ञं परमाद्भुतम्. ७ क. अप्रमेयबलं घोरं तस्य. ड. नृपतेतस्य. ८ ख. विविधद्रव्यैः. ९ क—छ. झ. म. धूपैश्च. १० ख.
 एवमुक्त्वा राजपुत्रा.

[इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ॥] प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥
उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

तं प्रयान्तं मुनिवरमन्वयादेनुसारिणम् ॥ शकटीशतैमात्रं च प्रायेण ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महोत्तमानं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १८ ॥
निवर्तयामास ततः पक्षिसङ्घान् मृगानपि ॥ १९ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ॥ वासं चकुरमुनिवराः शोणाकूले समागताः ॥ २० ॥
तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ २१ ॥
रामोपि सहसौमित्रिर्मुनीन्स्तानभिपूज्य च ॥ अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ नैरशार्दूलः कौतूहलसंभ्रितः ॥ २३ ॥
भगवन्कस्य देशोऽयं समृद्धवनशोभितः ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४ ॥
चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रेणराभ्रप्रतिशोणाकूलस्थदेशवृत्तान्तकथनप्रसङ्गेनस्ववंशवृत्तान्तकथनारम्भः ॥ १ ॥ तथाशोणासटस्थदेशस्यब्रह्म-
सूतोःकुशस्थतनयेषुचतुर्षु कुशांषादिषुकनीयसोपसोस्तं बन्धित्वकथनम् ॥ २ ॥ कुशात्मजेषुद्वितीयस्यकुशनाभस्यकन्याशते
उद्याममेत्यबिह्रतिसतिवायुनातःप्रतिस्वभार्याभवनप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ ताभिस्तदनङ्गीकारेतेनतासांशरीरप्रवेशेनकुञ्जीकर-
णम् ॥ ४ ॥ तत्रभिःपितृसमीपमेत्यपरिशोचनम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महोत्तमाः ॥ अलिष्टवर्तधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥

ततःवनदेवतामश्रणानन्तरं ॥ १६ ॥ अनुसारिणं उत्तर-
दिगनुसारिणं । प्रायेण बाहुल्येन । ब्रह्मवादिनांशक-
टीशतमात्रं शकट्यःशकटानि । तेषांशतमात्रं शतप्रमा-
णं । अन्वयात् अन्वगात् । यद्वा शतमात्रमन्वयात् ।
इतरत्सर्वसिद्धाश्रमएवस्थितमित्यर्थः । अत्र शकटीश-
ब्देन शकटयारोपिताभिहोत्रसंभारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥

तद्वत्तयेतिभावः ॥ १८ ॥ निवर्तयामासेत्यर्थः । अत्रप-
क्ष्यादिनिवर्तनेनमुनीनांगमनंद्योतितं ॥ १९ ॥ शोणः
पुनदः सएवशोणेत्यपिपठ्यदिश्यते ॥ २० ॥ शोणेस्नात्वा-

दिनकरेस्तंगतेसति हुतहुताशनाइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अभि-
पूज्य अभिवाद्य ॥ २२-२३ ॥ अयं शोणकूलस्थः ॥ २४ ॥
निखिलंवृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवंशोणकूलदेशचैभयेषूपेक्षेअयमद्वन्द्वयानादेशइतिवि-
ब्रह्मन्स्वान्वयं प्रदर्शयतिद्वात्रिंशे—ब्रह्मयोनिरित्यादि ।
ब्रह्मयोनिःकारणयस्यसःब्रह्मयोनिः अयोनिजोब्रह्मपु-

ति० शोणनदस्यैवशोणेत्यपिनामेल्लाहुः । वस्तुतःशोणितिगिरिब्रजसमीपस्योन्नीविशेषइत्येतदुत्तरसर्गोत्पष्टं ॥ २० ॥ ति०
अस्तंगते । अस्तंजिगमिषतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० । अयंदेशः शोणाकूलस्थः ॥ २४ ॥ इत्येकविंशस्तर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] इदमर्थं १ क. ख. च. छ. झ. दृश्यते. २ क. ख. घ—छ. झ. अ. ट. ब्रह्मन्तं, ३ क. ख. घ—छ. झ. अ. मन्वगा.
४ घ. दनुचारिणाम्. ५ क. झ. अ. ट. धनुसारिणाम्. ५ ख. क. च. छ. झ. अ. शतमात्रंतु. ६ क. ख. घ—छ. झ. अ.
ट. प्रयागे. ७ क. झ. महोत्तमानो. ८ क. च. छ. झ. अ. तपोधनं. ९ क. छ. झ. अ. सर्षिषंधस्सपक्षिणः. च. सर्षिषंधस-
पक्षिणः. १० क. छ. झ. अ. मुनिगणाः. ११ शोणकूलेसमागताः. क—छ. झ. अ. शोणाकूलेसमाहिताः. १२ ख. घ.
अस्तंगते. १३ क. झ. तपोधनं. च. छ. अ. तपोनिधिम्. घ. महामतिं. १४ क—छ. झ. अ. मुनिशार्दूलं. १५ ख. ग.
झ. समन्वितम्. १६ क—छ. झ. अ. न्कोन्वयंदेशः. १७ ट. महायज्ञाः. १८ ख. व्रतधर्मध.

स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोत्थानम् ॥ वैदर्भ्यां जनयामास सैदृशांश्चतुरः सुतान् ॥
 कुशां कुशनामं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २ ॥
 दीप्तिशुक्लान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥
 क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ३ ॥
 ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा चैत्वारो लोकसंमताः ॥ निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४ ॥
 कुशांस्तु महातेजाः कौशांभीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनामस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ५ ॥
 आधूर्तरजसो रामं धर्मारण्यं महीपतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुंश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६ ॥
 एषा वसुमती रामं वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥
 सुमागधी नदी रैम्भा रैमैधान्विश्रुताऽऽप्ययौ ॥ पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥
 सैषा हि मागधी रैम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वाभिचरिता रैम सुश्रेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९ ॥
 कुशनामस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिर्माण्यं प्रावृषीव शतहृदाः ॥ ११ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च सर्वशः ॥ आमोदं परमं जर्जमुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२ ॥
 अथ ताश्चारुसर्वाङ्गो रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १३ ॥
 ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥

त्रः । महान् ज्ञानशौर्यादिभिरितरज्जुपुत्रविलक्षणः ।
 कौमुदीशेतइतिकुशः । नारदादिवत्प्रल्लोकेऽनवस्था-
 यप्रजापालनेदत्तादरतयामूमाववस्थानात्कुशइत्यस्य-
 नाम । अतएवक्षत्रियव्यापारात्क्षत्रियोयं । अङ्घ्रिष्टंनि-
 र्वाध्वंनृत्यस्यसोऽङ्घ्रिष्टवतः अङ्घ्रिष्टवतश्चासौधर्मज्ञश्चेति-
 कर्मधारयः ॥ १ ॥ सार्धश्लोकः । युक्तायां अनुरूपायां
 ॥ २ ॥ सार्धश्लोकः । क्षत्रधर्मः प्रजापालनं ॥ ३ ॥ पुष्क-
 लं समग्रं । ऋषेः कुशस्य । निवेशं संनिवेशं ॥ ४ ॥
 कुशांबइत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषा शोणकूल-
 स्था । शैलवराः गिरिव्रजसंज्ञामूलाः ॥ ७ ॥ मगधदे-
 शादागतामागधीतिशोणएवोच्यते । आययावितिच्छे-

दः ॥ ८ ॥ पूर्वाभिचरिता पूर्वदेशात्प्रत्यङ्मुखवाहि-
 नी । सुश्रेत्रा उभयपार्श्वतइतिशेषः ॥ ९ ॥ घृतवत्पुरु-
 षं दृष्ट्वाद्वतीसत्यश्चतीतिघृताची कुशनाभभार्या । घृत-
 वत्पुरुषंकृत्वाश्चतीतिवा । अप्सरसः ॥ १० ॥ श्लो-
 कद्वयं । घनानभूमिमागम्यशतहृदाइवस्थिताः । शत-
 हृदाः विद्युतः । नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः । वादयन्त्यः
 वीणाइतिशेषः । आमोदं संतोषं । स्वलंकृताः कुसुम-
 चन्दनतिलकादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ताराइव वसु-
 रितिशेषः ॥ १३ ॥ सर्वगुणसंपन्नाः सर्वालंकारसंप-
 न्नाः । सर्वत्रआलारुखरूपंयस्यसः सर्वालकः सर्वत्रसं-
 चारीत्यर्थः ॥ १४ ॥ वः भवतीः मानुषेभ्योमानुषः ।

ति० युक्तायां अशेषजीगुणयुक्तायामित्यर्थः । असूर्तरजसं नविद्यतेसूर्तप्रसूतरजोयस्यतं । “अच्” इतियोगविभागादच्
 ॥ २ ॥ ति० पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी ॥ ९ ॥ ति० मत्कामनापूरणेममदेवस्यमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायाय-
 नादः । ननुमानुषीणांदैवसंबन्धोनुचितस्तत्राह—मानुषस्त्यज्यतांभावइति । मर्दगीकारभात्रेणविलक्षणसत्तयाविर्भावान्मानुषभाव-
 [पा०] १ च. छ. न. जायायां. २ ड. च. छ. झ. न. ट. सैदृशान्मुमहाबलान्. क—छ. झ. न. चतुरस्रसैदृशान्सुतान्.
 ३ ड. असूर्तरजसं. च. झ. न. असूर्तरजसं. ट. असूर्तरजसम्. ख. आधूर्तरजसं. ४ ग. ड. न. कुशस्य. क. ख. झ. ट.
 पितृस्य. ५ च. न. चत्वारोऽमितविक्रमाः. ड. झ. चत्वारोलोकसत्तमाः. ६ ख. निवेशांश्चक्रिरे. ७ क. पुराणि. ८ क. ड.
 च. झ. न. नाम. ९ ड. झ. महामतिः. १० क. ड. छ. झ. न. वसुर्नामगिरिव्रजम्. च. वसुर्नाममणिव्रजम्. ११ ड.
 च. छ. झ. न. नाम. १२ ग. पुण्या. १३ झ. मागधान्. १४ ख. घ. च. छ. न. ट. नाम. १५ क. ख. ट. वीर. न. छ. न.
 नाम. १६ च. मागल्य. १७ ड. च. छ. झ. न. वादयन्त्यस्तुराणव. क. ख. घ. ट. वादयन्त्यक्षराणव. १८ क. ख. स्वर्वा-
 भरण. १९ ख. मध्येशोभन्ते. २० ड. संमताः.

चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोः क्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमर्थाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम ॥ प्रभावज्ञाः स ते सर्वाः किंमस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम ॥ स्थानाङ्गावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १९ ॥
 मा भूत्स कालो दुर्मेघः पितरं सत्यवादिनम् ॥ नौवमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपासहे ॥ २० ॥
 पिता हि प्रभुरसाकं दैवतं परमं हि नः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः ॥ प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥ २२ ॥
 [अरन्निमात्राकृतयो भगदर्पा भयादिताः] ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥
 प्रीपतन्भुवि संभ्रान्ताः सलज्जाः सौश्रुलोचनाः ॥ २३ ॥
 च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा भगवता राजा संभ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिमापथ ॥
 [श्रीतुमिच्छामि तं पुत्र्यो यस्येदं कर्म गर्हितम्] ॥ २५ ॥
 एवं राजा विनिश्चस्य समार्धिं संदधे ततः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

भावः अनुरागः । त्यज्यतां । तथासतिदीर्घमायुरवा-
 प्स्यथ ॥ १५ ॥ नित्यं सर्वदा । अक्षयमिति मद्भार्या-
 त्वइतिशेषः ॥ १६ ॥ अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहतकर्मणः ।
 ततः तद्वचनश्रवणेन । अपहास्यअथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि प्राणरूपेण । भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञाः
 एवंविधप्रभावज्ञाः । अस्मान् ज्ञातभवत्प्रभावाः ॥ १८ ॥
 स्थानात् अधिकारात् । देवं भवन्तं ॥ १९ ॥ सः नः-
 पिता ते कालः मृत्युः माभूत् । हेदुर्मेघः दुर्बुद्धे । पि-
 तरैर्नावमन्यस्व । धर्मेण पितृप्रदानरूपेण । वरं स्वयमु-
 पासहे प्रतीक्षामहे । पितास्वयंयस्यैदास्यसि संप्रतीक्षा-

महइत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तविष्टुणोति—पितेति ॥ २१ ॥
 बभञ्ज कुब्जीचकार ॥ २२ ॥ सलज्जाः शरीरवैरू-
 प्यादितिभावः ॥ २३ ॥ संभ्रान्तः पर्याकुलचित्तः
 ॥ २४ ॥ कोधर्ममवमन्यते बलात्कारकरोतित्यर्थः ।
 कुब्जाः वक्रशरीराः ॥ २५ ॥ पुष्टेतिशेषः । विनि-
 श्चस्य व्यथित्वा । समार्धिं किंवक्ष्यन्तीतितद्वचनश्रव-
 णावधानं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

लागेस्वतएवभवतीनांसामर्थ्यभविष्यति ॥ १५ ॥ ति० समर्थाइतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० यत्रकालेपितरंभवमन्य अपमानविषयंकृत्वा ।
 स्वधर्मेण कामेन । स्वयंवरमुपासहे आत्मनास्वातन्त्र्येणवयमङ्गीकुर्मः सकालःकदाचिदपिमाभूदित्यन्वयः ॥ ति० अवमन्य
 शनादस्य । स्वधर्मेण शोभनोतिशयितोयोऽधर्मःपितरिसतिस्वातन्त्र्याचरणेन वरंस्वयमुपासहेस्वीकुर्मःसकालोमाभूत् ॥ २० ॥
 ति० सलज्जाःअन्याप्यपतिप्रसङ्गतःसलज्जाः ॥ २३ ॥ इतिद्वात्रिंशस्तर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ घ. मभापत. २ क. च. छ. झ. ञ. सुरसत्तम. ३ क. क. च. छ. झ. ञ. ट. प्रभावज्ञाश्च. घ. प्रभावज्ञास्तु.
 ४ क. च. छ. झ. ञ. किमर्थमब्र. ५ क. झ. देवसमस्तासुरसत्तम. क. ख. देवसमर्थास्ससुरोत्तम. च. छ. य. देवसमर्था-
 षसुरोत्तम. ट. देवसमर्थास्ससुरोत्तम. ६ घ. च. देव. ७ क. झ. ञ. ट. अवमन्यस्व. ८ च. छ. य. पितावै. ९ क.
 ख. घ. च. छ. य. द्विः. ग. ड. च. वसः. १० घ. क. च. झ. ञ. तासांभुवचनं. ११ क. च. छ. झ. ञ. ट. द्विः.
 १२ क. च. छ. झ. ञ. प्रविश्यचसुसंभ्रान्ताः. १३ क. ख. ग. झ. सासलोचनाः. १४ क. झ. भग्नाः. १५ क. झ. दीनाः.
 १६ ख. कृतायूयं. १७ च. छ. झ. ञ. ट. वेष्टन्त्यो. १८ इदमर्थं क. ख. दृश्यते.

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कन्याभिर्वायुवृत्तनिवेदितेनकुशभावेनतासां क्षमाप्रशंसनपूर्वकंपरिसम्भवम् ॥ १ ॥ तथाचूलिसूतवेणुदत्तायभावात्के-
नतासांप्रदानम् ॥ २ ॥ तस्यपाणिस्पर्शमात्रेणतासां कुञ्जीभावापगमपूर्वकममुतशोभाशुभावाः ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनामस्य धीमतः ॥ शिरोभिधरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥
वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्गमाख्याय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
पितृमत्यः स भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
तेन पापानुबन्धेन वचनं नप्रतीच्छता ॥ एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स वायुना निहता भृशम् ॥ ४ ॥
तासां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥
अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ ७ ॥

दुष्करं तद्वि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ८ ॥
क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत् ॥ ९ ॥
विस्तृत्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ मञ्जुवो मञ्जयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ॥
देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥
एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाभुनिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥

अथकुशनामस्यकन्यावचनंभृशतःक्षमाविशेषव-
क्त्यतेष्वयस्त्रिंशो—तस्येत्यादि । शिरोभिधरणौस्पृष्ट्वा
पादयोःप्रणम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुं अभिभविषुं ।
इच्छतिवर्तमानसामीप्याद्ध । अशुभं बलात्काररूपं
॥ २ ॥ पितृमत्यःस अतः स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये किं-
चित्पतिस्वीकारविषयेवयंनस्थिताः । अतोऽनःपितरमे-
ववृणीष्व । सद्यदि नः अस्मान् तुभ्यं दास्यति तदात-
न्मविध्यामः । तेभद्रमस्तु ॥ ३ ॥ एवंब्रुवन्त्योवयं
अस्माकंवचनं नप्रतीच्छता अनङ्गीकुर्वता । पापानु-
बन्धेन पापानुसारिणा । तेन वायुना निहताः ॥ ४ ॥
अनुत्तमं क्षमावत्त्वान् ॥ ५ ॥ हेपुत्र्यः क्षमावतां कर्त-
व्यं कर्तुमर्ह । “कृत्यानां कर्तरि” इतिषष्ठी । क्षान्तं
क्षमा भावेनिष्ठा । कृतं हृदसुमहत्कर्म देवेप्रार्थयमानेप्य-
विकृतचित्तत्वं शरीरंभञ्जयतिसतिनिष्क्रोधत्वंच दुष्क-
रमितिभावः । कुलंचावेक्षितं कुलानुरूपंकृत्यंकृतमि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—अलङ्कारइति

अर्थ । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं ॥ ७ ॥ वः तत्क्षान्तं
क्षमा । दुष्करं त्रिदशेषु रूपैश्चर्यसंपन्नेषु । विशेषतो-
दुष्करं । यादृशीति सर्वासामविशेषतः याक्षमा
सापिदुष्करेयन्त्वयः । क्षमैवदुष्करा ततस्त्रिदशे-
षुदुष्करा ततोपिसर्वासामविशेषेणक्षमा दुष्करैवे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षमांप्रशंसति क्षमेति । क्षमा-
दानं दानेनयत्फलंप्राप्नोति—तत्क्षमयाप्राप्नोतीत्यर्थः ।
एषमुत्तरप्रापियोज्यं । धर्मः तदाकारामनिर्माणादिः ।
क्षमया भूमिसंबन्धिन्या । जगत्पराचरं । विष्ठितं
स्थितंभवति ॥ ९ ॥ अर्धत्रयं । प्रदानं कन्याप्रदानं ।
चिन्ताप्रकारमाह—देशइति । प्रदानस्य कन्याप्रदानस्य-
उचितौदेशकालौ सदृशे स्वकुलस्यसदृशेषात्रे प्रतिपा-
दनंच मञ्जयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकाले
कुशनाभीयकाले । उत्तरत्रान्वयः । ऊर्ध्वरेताः अस्त्र-
लितरेताः । ब्राह्मंतपः वैदिकंतपः ब्रह्मोद्देश्यकंवा

ति० ब्राह्मंतपः ब्रह्मविषयंनितैकाम्यं । “मनसश्चेन्द्रियाणांचऐकाम्यंपरमतपः” इतिस्मृतिः ॥ ११ ॥

[पा०] १ व—छ. झ. अ. तासांब्रुवचनं. २ क. घ. च. ज. तच्चवः. ड. छ. झ. ट. तच्चवै. क. ग. तच्चवत्. ३ घ. हाश्च.
४ क. ख. ड. च. झ. अ. क्षमायांविष्ठितं. ग. क्षमायांहिस्थितं. ट. क्षमायांनिष्ठितं. ५ क. च. छ. झ. घ. देशेकालेचकर्तव्यं.
क. ग. घ. देशेकालेप्रदानस्य. ख. देशेकालेप्रदेयस्य. ६ ख. एतस्मिन्नेवकाले. ७ क. च. छ. झ. अ. महाभुनिः.

तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वी पर्युपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥
 सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवाच काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
 स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ॥ परितुष्टोऽसि भद्रं ते किं करोमि तव मियम् ॥ १४ ॥
 परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मधुरस्वरा ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥
 अपतिश्चासि भद्रं ते भार्या चासि न कस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥
 तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रं मनोवत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
 स राजा सौमदेयस्तु पुरीमेध्यावसत्तदा ॥ कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥
 स बुद्धिं कृतवान्राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥
 यथाकर्म तैतः पाणीञ्जग्राह रघुनन्दन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥
 स्पृष्टमात्रे तैतः पाणौ विकुञ्जा विगतज्वराः ॥ युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभूवुः कन्या शतं तदा ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ तत्र तस्मिन्देशे । तदा तत्काले । तप्यन्तं
 दाहार्थेपिव्यत्ययाच्छब्दः । गन्धर्वी जातिवाचित्वात् ।
 पर्युपासते अशुश्रूषत । मध्येमध्येभद्रमस्त्वितिप्रयोगः शु-
 भोत्तरत्वात् ॥ १२ ॥ काले कियतिकाले तुष्टोभवत् ।
 ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुरित्युक्तिः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषा-
 परिपाककालसंबन्धेन । करोमि कुर्याम् ॥ १४ ॥
 वाक्यकोविदं वाक्येवचने कोविदं समर्थम् ॥ १५ ॥
 ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । समुदितः श्रेष्ठः । अत-
 एवब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्यः । महातपाजसि । तस्या-
 एवतःपुत्रमिच्छामि । दीप्यसेपरयालक्ष्म्येतिकोशा-
 न्तरे ॥ १६ ॥ विधवाप्यपतिर्भवतितग्राह—भार्येति ।

उपगतायाः शरणंगतायाः । मे । ब्राह्मेण तपोमहिम्ना
 ॥ १७ ॥ ब्रह्मणातपोयोगेनदत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः
 स्वस्थ । मानसं मनस्संकल्पजं । सुतंवदौ ॥ १८ ॥
 राजा क्षत्रियः । क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या संपदा युक्तः ।
 एतस्मिन्नन्तरेपुरीमेध्यावसदितिसंबन्धः ॥ १९ ॥
 तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपुर्यामावासकाले
 ॥ २० ॥ राजा रत्नकः ॥ २१ ॥ तासांपाणीञ्ज-
 ग्राह । देवपतिर्यथा देवपतिसदृशः । तत्तुल्यविभवह-
 स्यर्थः ॥ २२ ॥ ततः चूलिसुनुना । पाणावितिजाले-
 कवचनं । विकुञ्जाः विगतकुञ्जभावाः । शतंकन्या
 बभूवुः । विसर्गलोपआर्षः । बभूवुःकन्याशतमितिपाठः

ति० पर्युपासतेइतिशब्दगर्भाः ॥ १२ ॥ तस्मिन्प्रतिशोभेद्वितीया । प्रतीतिशेषः । उवाच तत्समीपेष्वासेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति०
 ब्राह्मतपस्त्राध्यायः । ति० धार्मिकपुत्रमिच्छामीत्यनेनतत्संगमस्तयानप्रार्थितइतिव्यक्तं । तेनतस्याःपरमधैर्यधर्ममलंकृत्यक्तं ॥
 ब्रह्मभूतइत्यनेनयथाब्रह्मसकलमभिधातुंसमर्थं तयात्मपीत्युपमालङ्कारोष्वनितः ॥ १६ ॥ शि० ब्राह्मेण देवब्रह्मेतः । उपगतायाः
 स्वासेवमानायाः ॥ वि० ननुपुत्रप्रार्थनापत्यावुचिताभतग्राह—अपतिश्चासीति । इतःपरमपि असि अहं । अहमर्थे असौत्यव्ययं ।
 नकस्यचिद्भार्यामविष्णामीतिशेषः । अथापिनैष्ठिकब्रह्मचारिण्याःउपगतायाःकिंकरलेप्राप्तायामे ब्राह्मेण ब्रह्मसंबन्धिनोपायेन सुतं
 दातुमर्हसि । सनकादयइवमानसःपुत्रोदैवइतिभावः ॥ १७ ॥ ति० चूलिनः चूली । फलीफलिनइतिवत्चूलीचूलिनइतिरूपेर्नास-
 द्यसंशु । शि० तस्याःतस्यैगन्धर्व्यैर्ददौ इतिहेतोःख्यातंब्रह्मदत्तचूलिनस्तुतंवदंतीतिशेषः ॥ १८ ॥ शि० तस्यब्राह्मेणदत्ता-
 ब्राह्मेणलेपिक्षत्रियात्वेनप्रतिद्रायागन्धर्व्यास्तुतलात्क्षत्रियत्वमपि ॥ १९ ॥ ति० बभौकन्याशतंतदा । ताःकन्याविकुञ्जाः
 कुञ्जलरहिताः । आसन्नितिशेषः । ब्राह्मतपोयुक्तत्वादिवंसामर्थ्यराज्ञः । एवंवसतितत्कन्याशतंपरमयालक्ष्म्यावमाविसन्बन्धः
 ॥ २३ ॥ इतित्रयविंशस्तर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. अ. ट. तपस्यन्तमृषिं. २ घ. ट. धर्मिष्ठः. ३ क—च. झ. अ. ट. मधुरस्वरम्. ४ क. ख.
 ग. छ. च. छ. झ. अ. ट. धार्मिकम्. ५ क. च. छ. अ. ब्राह्मेणोपगतायास्त्वं. च. छ. ट. ब्राह्मेणोपगतायाश्च. ६ क. झ.
 ब्राह्ममनुत्तमम्. ग. पुत्रंतथाविधम्. ७ क. ख. ट. ब्रह्मदत्तमिति. ८ क. च. छ. झ. न. ट. ब्रह्मदत्तस्तु. ९ ड. झ. ट. मध्य-
 वसत्. १० ट. कापिली. ११ क. च. छ. झ. अ. यथादिधि. १२ घ. छ. अ. कुशनामस्तु. १३ क. च. छ. झ. अ. ट.
 तदापाणिं. १४ क. च. छ. झ. अ. ट. तदापाणौ. १५ घ. क. च. छ. झ. अ. ट. युक्तंपरमयालक्ष्म्यावभौकन्याशतंतदा.
 वा. रा. २०

स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४ ॥
 कुतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ सैदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥
 सोमदाऽपि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सहशीं क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गन्धर्वी स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥
 स्यूष्ट्वास्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

कुशगामेनपुत्रेस्त्वनुद्वाहेनाधिनाम्नोविश्वामित्रपितुः तत्पुत्रत्वेनजननम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रमग्निन्यासस्यवत्स्यभर्तृनुवर्तनेन
 स्वर्गगमनपूर्वकं अंशभूतरेणकौशिकीनदीत्वेनप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ एवंविश्वामित्रेणस्ववंशधरितानुवर्णनपूर्वकमर्धरात्रागमेरामा-
 मिभिःसहसिद्रोपसेवनम् ॥ ३ ॥

कुतोद्वाहं गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 ईष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
 पुत्र ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ॥ जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोऽस्मि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता ॥ नाम्ना सत्यवती नामै ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ वायुनामुक्ताः कन्याइतिशेषः । परमप्रीतः
 अनुकूलवरलाभेनपरमप्रीतः । हर्षं विकृञ्जत्वकृतं
 ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कांपित्यामितिशेषः ॥ २५ ॥
 सोमदेतिसार्धश्लोकः । सोमदा चूलिपुत्रमाता ।
 पुत्रसदृशीक्रियां दारक्रियां । दृष्टेतिशेषः । यथान्यायं
 यथाक्रमं । स्नुषाःकन्याः कुशनाभपुत्रीः ॥ २६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३३ ॥

गुणैरितिशेषः । सपुत्रःकिं नामकः तत्राह—गाधिमिति ।
 गाधिनामानं पुत्रं प्राप्स्यसे । तेन गाधिना । शाश्वद्वा
 शाश्वती । भवार्थेअण् । बहिषष्टिलोपवचनादव्य-
 यानांभमात्रेऽटिलोपःकाचित्कः । अत्रनततोक्तीप् । तां
 ॥ ३ ॥ अनेनसदाब्रह्मलोकवासीकुशःपुत्रानुग्रहार्थं
 सुवमागतइत्यवगम्यते । सनातनंनित्यं ॥ ४ ॥ कस्य-
 चित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति । गाधिरित्येव
 यथापित्रोक्ततथैवेत्यर्थः । जज्ञे घृताच्यांभार्यायां
 ॥ ५ ॥ यतःकुशवंशप्रसूतोऽस्मि अतःकौशिकसंज्ञोऽस्मि ।
 कुशशब्दात्गोत्रापत्येठक् ॥ ६ ॥ पूर्वजा ज्येष्ठा । ऋची-
 के ऋचीकाख्यमुनयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भर्तारमनुवर्तिनी
 भर्तृनुवर्तनधर्मेप्रभावादितिभावः । नकेवलंस्वर्गगमन-
 मस्याः महानदीत्वंचजातमित्याह—कौशिकीति ॥ ८ ॥

एवंप्रासङ्गिकंपरिसमाप्यप्रकृतकथाशेषमाहचतुस्त्रिं-
 शे—कुतोद्वाहइत्यादि । अपुत्रः कुशनाभः । पुत्रार्थेयं
 पौत्रीतां ॥ १ ॥ कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ सदृशः

ति० चत्सर्वः कन्याशतसमुच्चयार्थोवा ॥ १ ॥ श्लो० आकाशमाविश्यसनातनं ब्रह्मलोकंजगाम । अनेनकुशस्यकामचारगति-
 मत्सर्वव्यक्तं ॥ ४ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. महीपतिम्. २ ख. सादरं. ३ ड. झ. ट. सुतं दृष्ट्वा. छ. सुसंहृष्टा. ४ क. ग. घ. च. दृष्ट्वास्पृष्ट्वा.
 ५ क. ख. ग. ड. च. झ. न. इष्ट्यां. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. पुत्रस्य सदृशः पुत्र. ७ क. च. छ. न. येन.
 ८ च. छ. न. कुशनाभा. ९ ख. राम.

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ॥ लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम् ॥ भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्यो सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितावरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽसि तव तेजसा ॥ १२ ॥
 एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ॥ देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥ निद्रामभ्येहि मद्रं ते मा भूद्विभोऽध्वनीहनः ॥ १४ ॥
 निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥ नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 धनैर्विद्युज्यते सन्ध्या नभो नेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरिवभासते ॥ १६ ॥
 उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ हृदयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रमया विभो ॥ १७ ॥
 नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

दिव्या श्लाघ्या । हितं आमुष्मिकं । कामः ऐहिकं । तदुभयार्थं प्रवृत्ता नदीरूपेण स्वर्गाद्विमवन्तमुपाश्रिते-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ यतो हिमवन्तमाश्रिता तत इत्यर्थः ॥ १० ॥
 सत्यवती नाम निमित्तमाह—सात्विति ॥ ११ ॥ एवं-
 भूतस्य सिद्धाश्रमगमननिमित्तमाह—अहंहीति । नि-
 यमात् यागनियमाद्धेतोः । समुपागतः सिद्धाश्रममिति
 शेषः ॥ १२ ॥ ममस्वस्यवंशस्योत्पत्तिः प्रसङ्गात्की-
 र्तिता । यत्प्रवृत्तां तत् । देशस्य गिरिप्रजदेशस्य वैभ-
 वचोक्तं ॥ १३ ॥ इतः परं प्रष्टव्यमित्याशयेनाह—गत
 इति । अर्धोरात्रेर्धरात्रः । अनपुंसकत्वेपि “अर्धनपुं-
 संक” इत्यार्षः समासः “अहःसर्व” इत्यादिना समासा-
 न्तोऽच् “रात्राह—” इति पुंल्लङ्गता । अत्रार्धशब्दो-
 वाची । उक्तं हि “भित्तं शकलस्य ण्डे वापुंस्यर्धोऽर्धसमं श-
 के” इति । यावत्तरात्रिभागो निद्रानिषिद्धातावान्गत

इत्यर्थः । जागरणे को दोष इत्यत्राह—माभूदिति । श्रो-
 गन्तव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तालस्य कृतविभो माभूदि-
 त्यर्थः । ममकथाः कथयतः मयिकथां कथयति ॥ १४ ॥
 अथ निशामुखं वर्णयति चतुर्भिः—निष्पन्दा इत्यादि । नि-
 ष्पन्दाः पक्षिसंचाराभावादिति भावः । निलीनाः नि-
 द्राप्राप्ता इत्यर्थः । नैशेन सन्ध्यातिरिक्तकालिकेन ॥ १५ ॥
 सन्ध्या विद्युज्यते वियुक्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । नक्षत्रैः
 अश्विन्यादिभिः तारभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तं ।
 नभः ज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नैत्रैरावृतमिवावभासते
 ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतीति “उदो नृपर्वकर्मणि” इति परस्मै-
 पदं । तमोनुदतीति तमोनुदः । इगुपधलक्षणः कः ॥ १७ ॥
 निशायां प्रभवन्ति नैशानि “प्रभवति” इत्यण् । भूतानि
 उत्क्रादयः । ततस्ततः तत्रतत्र । पौर्णमास्यां यज्ञसमा-
 प्य द्वितीयायां प्रस्थानमिति चतुर्घटिकानन्तरं चन्द्रोदय-

ति० नियमात् गयापिण्डदानवत् सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः । आगमनकार्यं चलदनुग्रहात्सिद्धमित्याह—सिद्धाश्रममि-
 त्यादि ॥ १२ ॥ शि० अर्धरात्रः रात्रेर्ध्वं । गतः अतीतः । अतो निद्रामभ्येहि प्रामुहि । “अर्धनपुंसकं” इतिसमासः । “रात्राहाहा-
 पुंसि” इति पुंस्त्वं । एतेन तद्वदकीभूतार्धशब्दः खण्डवाचक इति स्त्रीकृत्यार्धस्त्वमास इति भूषणोक्तिश्चिन्त्या । समांशवाचकत्वे बाधका-
 भावात् । खण्डवाचकत्वे प्रमाणाभावात् । खण्डवाचकत्वस्वीकारेणार्धशब्दस्य प्रदोषवाचकत्वस्वीकृत्य व्याख्यानमप्युक्तं । “उपा-
 सरात्रिशेषंतु” इति वक्ष्यमाणेन विरोधात् ॥ १४ ॥ ति० अर्धरात्रचिह्नान्याह—निष्पन्दा इति । शि० अर्धरात्रलक्षणानिवदन्नाह—
 निष्पन्दा इत्यादिभिः । नैशेन निशासंबन्धिना । तमसा अन्धकारेण । दिशः अव्याप्ताः अन्धव्याप्तिविशिष्टाः । अर्धरात्रे पूर्वरात्रापेक्ष-
 या फिषितप्रकाशाधिक्यस्यानुभवसिद्धत्वमिति तात्पर्यं ॥ १५ ॥ ति० विसृज्यते व्यगुक्तेत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । सन्ध्या-
 शब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालसाहित्येन सार्धयामरूपः कालो विवक्ष्यते ॥ शि० अर्धरात्रोपि व्यतीतो भवतीति बोधयन्नाह—शनैरिति ।
 सन्ध्या सम्यक्कृत्वा प्रताप्राप्नुवन्ति धियश्चिन्तयामासां तथा पूर्वरात्रोत्तररात्रमध्यमक्त्येत्यर्थः । शनैर्विद्युज्यते व्यतीतयते । आवृतं
 अ न आवृतं आवरणं यस्य तत् । मह इत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० उत्तिष्ठति उदयते । एतेन तदानीं कृष्णनवमीति व्यक्तम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. झ. हितकार्यार्थं. २ ड. च. छ. झ. म. नियतः. ३ क. ख. च. ठ. भगिन्याः. ४ क. ख. च. ट. ट.
 कौशिक्याः. ५ क. ख. सत्यधर्मप्रतिष्ठिता. ६ झ. मनुप्राप्तः. ७ क. च. छ. झ. न. देशस्य हि. ८ ट. कथा. ९ क. झ.
 विद्युज्यते. १० च. छ. म. रिवभासते. ११ क. च. छ. झ. न. उत्तिष्ठते. १२ ड. च. छ. झ. न. ट. खया.

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधुसाध्विति 'तं सर्वे ऋषयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
 कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥
 विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशः ॥ कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्घोतकरी तव ॥ २१ ॥
 इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥
 रामोपि सह सौमित्रिः किञ्चिदागतविस्मयः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निर्द्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

प्रातर्विश्वामित्रादिभिः शोणोत्तरणपूर्वकंदूराध्वगमनेन सन्ध्याहोत्राद्वीतदेनिवासकल्पनम् ॥ १ ॥ गङ्गाधुत्तान्तं दृष्टेन विश्वामित्रेण रामं प्रतिप्रासङ्गिकेनोमावृत्तान्तेन सहसं ग्रहेण तत्कथनम् ॥ २ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणांकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायामिरोचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता ॥ पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६ ॥

इति सर्वथाअर्घरात्रशब्दः प्रदोषपरएव ॥ १८ ॥ अभ्य-
 पूजयम् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ गाधेः कुशिकइतिनामान्तरं ।
 कुशिकानां तद्गोत्रजानां । ब्रह्मोपमाः चतुर्मुखोपमाः
 ॥ २० ॥ विश्वामित्रः विश्वामित्रसंज्ञः । भवानेवमहा-
 सेत्वनुषङ्गः । कौशिकी च तवकुलोद्घोतकरी कुलप्र-
 काशकरी ॥ २१ ॥ प्रशस्तः स्तुतः । शंसु स्तुतौ । “यस्य-
 विभाषा” इतिनेट् । “अनिदितां—” इतिनलोपः ।
 श्रीमान् । प्रशंसाकृतहर्षजनितश्रीमान् । अस्तंगतोऽशु-
 मानिच तद्वत्परप्रबोधाजनकइत्यर्थः ॥ २२ ॥ किञ्चि-
 दागतविस्मयः निद्रापावरवश्यादितिभावः । समुपसेव-
 ते अश्वश्रमवशात्सम्यक्प्राप्तः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसञ्जीवा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवलोकेप्रवर्तयितुं पृच्छति
 पञ्चत्रिंशो—उपास्येत्यादि । उपास्य स्थित्वा शयित्वेतिया-
 वत् । रात्रिशेषमिति अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । सुप्रभा-
 तायां निवृत्तायामितियावत् । अत्ररात्रिशेषमित्यनुवा-
 दान् पूर्वसर्गेगतोर्ध्वरात्रइत्यत्र निशीथपरत्वंस्वरसमिति
 गम्यते । यद्वा रात्रिशेषं ब्राह्मेमुहूर्तं । उपास्य परमात्मान-
 मितिशेषः । “ब्राह्मेमुहूर्तवत्थायचिन्तयेदात्मनोहितं”
 इतिस्मृतेः ॥ ११ ॥ गमनाय गन्तुं । “क्रियार्थोपपदस्य—”
 इति चतुर्थी ॥ २॥ पूर्वाह्नेभवा पौर्वाहिकी तां ॥ ३॥ गाधः
 स्वल्पजलः । अतएव पुलिनमण्डितः सैकतालकृतः ।
 तथाच नावविनागन्तुंशक्यते । कतरेणपथासंतरि-
 ष्यामहे ॥ ४॥ उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेननिश्चितः ॥ ५—६॥

ति० शि० ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षिलुप्त्याः ॥ २० ॥ इतिचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥

नी० ति० प्रशवीजअगाधइति । अतलस्पशइत्यर्थः । शि० कतरेणेत्युक्त्यातत्रमार्गद्वयेनमनुष्यसंतरणमितिस्थानितं । एतेन
 अगाधइतिपदच्छेदोदरमणीयइतिशेष्यं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. क. च. छ. झ. अ. तैसर्वे. २ ग. क. च. छ. झ. अ. सुनयो. ३ ख. छ. ड. महाधर्मपरः. ४ क. च.
 छ. झ. अ. ट. विश्वामित्र. ५ क. च. छ. झ. अ. सरिताश्रेष्ठा. ६ क. झ. मुदितैर्मुनि. ७ ट. कौशिकात्मजः. ८ ट. निद्राभेवोप.
 ९ ग. रात्रिशेषं. १० अ. ट. शोणकूले. ११ क. झ. कृतपौर्वाहिकक्रियः. १२ क. चोदयामास. १३ ख. मयोद्दिष्टे.

ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ॥ जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ७ ॥
 तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहस्राधवाः ॥ ८ ॥
 तस्यास्तीरे ततश्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९ ॥
 ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्भविः ॥ १० ॥
 विविशुर्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥
 [विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः] ॥ ११ ॥
 अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३ ॥
 चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १४ ॥
 शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातुनामाकरो महान् ॥ तस्य कन्यार्द्रयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १५ ॥
 या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ॥ नाम्ना मनोरमा नाम पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १६ ॥
 तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ उमा नाम द्वितीयाऽभ्रभ्राम्ना तस्यैव राघव ॥ १७ ॥
 अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया ॥ शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८ ॥
 ददौ धर्मेण हिमवास्तनयां लोकपावनीम् ॥ स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्भया ॥ १९ ॥
 प्रैतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः ॥ गङ्गामादायै ते गच्छन्कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २० ॥

जाह्नवीं गङ्गां ॥ ७ ॥ सारसः हंसविशेषः ॥ ८ ॥ तस्या-
 इतिअर्थः । आवासायपरिगृह्यतइत्यावासपरिग्रहः तं ।
 संमार्जनादिना वासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ ततइत्या-
 विश्लोकद्वयः । यथान्यायं यथाशास्त्रं अचमर्षणसूक्ता-
 विजपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवताइतिकर्षणामप्युपल-
 क्षणं । अग्निहोत्राणि अग्नौहोतव्यानिपञ्चमहायज्ञादी-
 नि । अमृतवत् अमृततुल्यं । हविः यज्ञशिष्टमन्नं । “य-
 ज्ञशिष्टामृतभुजोयन्तिब्रह्मसनातनं” इतिस्मृतेः । शु-
 चौ दृष्टदोषरहिते भोजनस्थानादन्यत्र ॥ १०—११ ॥
 अथ उपवेशानन्तरं । तत्र देशे । तदा तस्मिन्नेवकाले ।
 द्वितीयोधशब्दःप्रश्ने “मङ्गलानन्तरारंभप्रश्नकात्स्व-
 र्ध्वथोअथ”इत्यमरः । गङ्गां गङ्गावृत्तान्तं ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यमित्यनेनेक्तां ।
 जन्म गङ्गांश्रोतुमित्युक्तं ॥ १४ ॥ धातुनां अयस्ताम्रा-

वीनां । अस्तीतिशेषः । कन्यार्द्रयं आसीदितिशेषः
 ॥ १५ ॥ यामेरुदुहिता हिमवतःप्रियापत्नीमनोरमा-
 नामप्रसिद्धा सातयोर्मातेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्यार्द्र-
 यस्यानामनीदर्शयति—तस्यामिति ॥ १७ ॥ देवतार्थचि-
 कीर्षया देवतार्थसंपादनेच्छया । प्रयोजनं च स्नानपा-
 नादि वक्ष्यमाणसेनापतिजनधंवा परदेवतार्थनार्थवा ।
 अतएवस्वपदेनातुक्तिः ॥ १८ ॥ धर्मेण थायकानप्र-
 त्याख्येयाइतिधर्मेण । जलप्रवाहरूपायानद्याः कथमभ-
 काशेगभनंतत्राह—स्वच्छन्दपथगामिति । स्वच्छन्वः
 स्वेच्छा तदायत्तःपन्थाःस्वच्छन्दपथः “ऋक्पूरुषः”
 इत्यादिनाअप्रत्ययःसमासान्तः । तंगच्छतीति तथा ।
 मेघजलवद्धारगतिविशेषेणाकाशेपिगतिःसंभवतीति-
 भावः ॥ १९ ॥ त्रिलोकहितकारिणः देवाइतिशेषः ।
 प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । आदाय स्वेष्वन्तर्भाव्य ॥ २० ॥

ति० अमृतवत् तत्सदृशंगङ्गाजलंविश्वप्रागुक्तंप्राप्येत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० विष्टिताः विशेषेणस्थिताः । यथार्हतः यथाऽव-
 स्थानमर्हतः तथास्थितावित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्त्री० धर्मेण स्वकृतधर्मेण । तनयां तनयालंगतां ॥ १२ ॥ ति० त्रिलोकार्थं तारकतो
 भीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थः ॥ २० ॥ इतिपञ्चविंशसर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. न. छ. झ. अ. ट. तदासर्वेनकुर्वांसपरिग्रहम्. २ क. स्नाता. ३ ग. वातुसमंहविः. ४. क. च. छ. अ.
 शुभा. ५ इत्यमर्षं च. छ. झ. अ. दृश्यते. ६ क. ग. घ. ङ. झ. अ. ट. संप्रहृष्टमनारामो. न. छ. अ. सुप्रहृष्टमनारामो. ७ क.
 च. झ. हिमवान्नाम. ८ क. च. छ. अ. द्वयंजातं. ९ क. झ. अ. नामामेनामनोहावे. व. नामामेनामनुष्येभ्यः. क. ख. ट. नामा
 धर्मेनकाराम. १० क. ख. व. च. छ. अ. गङ्गासमभवत्. ११ क. ख. ग. ङ. च. तन्यातस्यैवराघव. १२ क. घ—छ. झ. अ.
 देवकार्यचिकीर्षया. १३ ग. प्रतिगृह्यततोदेवाः. १४ क. झ. त्रिलोकहितकारिणः. ट. त्रैलोक्यहितकारिणः. १५ क. ग. वैगच्छन्.

या चान्वा शैलदुहिता कन्याऽऽसीद्रघुनन्दन ॥ उग्रं सा व्रतमास्याय तपस्तेपे तपोधना ॥ २१ ॥
 उग्रेण तपसा युक्ता ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपाय उमा लोकनमस्कृताम् ॥ २२ ॥
 एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी ॥ खं गता ग्रैथमं तात गतिं गतिमतांवर ॥ २४ ॥
 सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा ॥ सुरलोकं समारूढा विषापा जलवाहिनी ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

कदाचनशिवयोःसुरतैश्चिरायितेअनर्थाशङ्कयासुरैस्तदुपरमप्रार्थनेशिवेनक्षुभितपूर्वस्वस्वतेजसःपृथिव्यामुत्सर्जनम् ॥ १ ॥
 रतिविप्रकरणेनकुपितयादेव्यादेवानामनपत्यत्वशापदानम् ॥ २ ॥ ततःशिवेनशिवचारसहस्रिभक्तिगिरौतपश्चरणम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ अभिनन्द्य कथां वीरावचतुर्धुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
 धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठाया वक्तुमर्हसि ॥
 विस्तरं विस्तरञ्जोसि दिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥
 त्रीन्पथो हेतुना केन प्रावयेद्योक्तावनी ॥ ३ ॥
 कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥
 तथा भुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ निखिलेन कथां सर्वाभूषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥
 पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः ॥ दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥

गङ्गावृत्तान्तप्रसङ्गेनतदनुजावृत्तान्तमप्याह—या चे-
 ति । कन्या अलब्धभर्तृका ॥ २१ ॥ अप्रतिरूपाय
 अनुकूलाय । रुद्रार्थतपस्यन्तीमुमाप्रसन्नायतस्मैददावि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ उपसंहरति—एतेइति ॥ २३ ॥ एवंगङ्गो-
 त्पत्तिप्रकारंप्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरंत्रिप-
 थगामिलमुच्यतइत्याह—एतदिति । प्रथमंतावत् खं
 स्वात्मिकां गतिं गता । गतिमतां सुन्दरगतिमतां ॥ २४ ॥
 अथसुरलोकंचसमारूढेत्याह—सैषेति ॥ २५ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३५ ॥

न्तश्रीरामप्रत्याहृषदत्रिंशे—उक्तवाक्यइत्यादि । मुनौ
 उक्तवाक्ये उक्तोत्तरेसति । अत्रोभावित्युक्तेःपूर्वस-
 र्गेरामपदं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणंवेदितव्यं । कथां
 पूर्वोक्तां ॥ १ ॥ अर्धत्रयं । धर्मयुक्तं धर्मफलकप्र-
 वणमित्यर्थः । इदं वृत्तं ज्येष्ठायादुहितुःवृत्तंलयाकथि-
 तं । तस्यादिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकेमानुषलोकेच
 संभवंविस्तरंवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ त्रीन्पथः भूर्भुवस्त्व-
 र्गान् । केनहेतुना प्रावयेत् प्रुता । प्रावयेदित्यपिपा-
 ठः । लकारव्यत्ययः । इतरयोःपूर्वसर्गेवोक्तत्वात्केनहे-
 तुनातृतीयपथंगतेतिद्वितीयप्रश्नार्थः ॥ ३ ॥ तृतीयप्र-
 श्नाह—कथमिति । त्रिपथगागङ्गा कथंविश्रुता कैःक-
 र्मभिः व्यापारैः । सरिदुत्तमाआसीत् ॥ ४ ॥ प्रथमप्र-
 श्नोत्तरमाहेत्याह—तथेति । काकुत्स्थइतिलक्ष्मणस्या-
 प्युपलक्षणं । निखिलेन विस्तरेण । सर्वा दिव्यसंभवां
 मानुषसंभवांच ॥ ५ ॥ निखिलेनेत्युक्तंगाङ्गेयसंभव-

“भगवच्छ्रोतुमिच्छामिगङ्गात्रिपथगानदी”इति ग-
 ङ्गायास्त्रिपथगाल्प्रकारेपृष्ठेअन्तरिक्षस्वर्गगमनयोःप्र-
 त्युत्पत्तात्तत्रतृतीयपथगमनं कथमित्याशयेनपुनःपृच्छ

[पा०] १ क. झ. ट. उग्रमुग्रत. २ क. ग. घ. ट. तपोधना. ख. हिमालये. ३ ट. उग्रायाप्रतिरूपाय. ४ क. झ.
 अथात्रिपथगामिनी. ट. गङ्गात्रिपथगानदी. ५ ट. प्रथमराम. ६ ट. शैलेन्द्रतनयातदा. ख. शैलेन्द्रस्यसुतापुरा. ७ क—च. झ.
 य. ट. प्रतिनन्दकथां. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. कृतोद्वाहश्चितिकण्डो. ९ क. स्पृह्याचस्पृहयादेवी. ड. झ. दृष्ट्वाच
 भगवान्देवी.

*शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ [*तस्य संक्रीडमानस्य मैहादेवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
 एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः] ॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥
 [धीमतो देवराजस्य रुद्रस्यापि महात्मनः] ॥ ८ ॥
 तैतो देवाः समुद्रिभाः पितामहपुरोगमाः ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसिद्ध्यते ॥ ९ ॥
 अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ १० ॥
 देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ [रक्ष सर्वानिमाल्लोकाञ्चालोकं कर्तुमर्हसि] ॥ १३ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥ बादमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ॥ १४ ॥
 धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्वेव सहोमया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १५ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्ये ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १६ ॥
 एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजः क्षुभितं ह्येतच्छ्रद्धा धारयिष्यति ॥ १७ ॥
 एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १८ ॥
 ततो देवाः पुनरिदमुचुर्ध्वं हुताशनम् ॥ प्रविशे त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १९ ॥

माह—पुरेति । कुतोद्वाहइतिपरपरिग्रहव्यावृत्तिः । दृ-
 ष्ठा स्पृहया महातपोनिष्ठत्वेपिकमवाणवशात्तस्यामभि-
 लाषेण । मैथुनाय मिथुनकर्मकर्तु । उपचक्रमे ॥ ६ ॥
 दिव्यवर्षशतंगतं मैथुनेनैवेतिशेषः ॥ ७ ॥ तनयः त-
 नयप्रापकरेतोविसर्गः ॥ ८ ॥ पितामहपुरोगमाः देवाः ।
 समुद्रिभाः भीताः । पाठान्तरं समुद्रुक्ताः उद्योगं-
 क्रुः । किमर्थं । इह पार्षत्यां । यद्भूतं पुत्रः । उत्पद्यते
 उत्पत्स्यते । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत्प्रयोगः । क्त कः
 प्रतिसिद्ध्यते । इतिविचार्यतन्निवर्तनायसमुद्रुक्ताइत्य-
 र्थः ॥ ९ ॥ तमेवोद्योगमाह—अभिगम्येति । महादे-
 वमितिशेषः ॥ १० ॥ देवदेवेत्यनेनमहादेवशब्दार्थउ-
 क्तः । प्रणिपातेन पादमूलपतनेन ॥ ११ ॥ तेजः तेज-
 स्समुद्भूतपुत्रं । नधारयिष्यन्ति नसिद्ध्यन्ते । अतो
 ब्राह्मेण वेदावगतेन । तपसा योगेन । युक्तः सन् तद-
 ज्ञतयादेव्यासहतपश्चर । नतेजः पार्षत्यांमोक्तुमर्हसी-
 तिभावः ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यहितमेवकामः काम्यमानः

पुरुषार्थः तदर्थम् । तेजः रेतः । तेजसि तेजोमयनिज-
 शरीरे । धारय नमुञ्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वलोकमहे-
 श्वरः सर्वलोकानांपरमनियन्ता । सर्वलोकपितामहइति-
 पाठान्तरं ॥ १४ ॥ बादमित्यङ्गीकृतांशमाह—धारयि-
 ष्यामीति । तेजः अक्षुभितांशं । उभया उभाप्यक्षुभि-
 तंशोणितरूपंतेजोधारयत्वित्यर्थः । पृथिवीशब्देनलो-
 काउच्यन्ते । निर्वाणं सुखं ॥ १५ ॥ “पुनश्चेदमुवाचह”
 इत्युक्तमंशदर्शयति—यदिदमिति । स्थानात् रेतःस्थान-
 हृदयसंपुटात् । अनुत्तमं दुर्भरं । मे मह्यं । ब्रुवन्तु
 ॥ १६ ॥ धरा सर्वधारणशक्तिमती । अनेन धरा त-
 द्धारणार्थदेवैःप्रार्थितेति सिद्धं ॥ १७ ॥ सुरपतिः रुद्रः ।
 प्रमुमोच तेजइतिसिद्धं । येनतेजसापृथिवीव्याप्ता त-
 त्प्रमुमोच ॥ १८ ॥ ततः पृथिव्यांव्याप्तत्वावेवहेतोः । पृथि-
 वीमग्राभविष्यतीतिहुताशनमूचुः । पुनरुचुरित्यनेना-
 भेःप्रवेशभीतत्वंगम्यते । अभिचारणहेतुतयावायुसम-

शि० यत्तेजः अद्य अस्मिन्काले । क्षुभितंतेजःधराधारयिष्यति । अथेत्युक्त्या इतःप्रसूतिअधिकंवीर्ययुतंचेत तद्धारणे न
 क्वचनसमर्थोभविरेतिष्यन्ति ॥ १७ ॥ महातेजः वायुसमन्वितएवं प्रविश आत्मनिप्रवेशाय । अन्तर्भावितणिजर्थः । चशब्द

[पा०] * क. च. झ. न. ट. पाठेषु. तस्यसंक्रीडमानस्य. शितिकण्ठस्यदेवस्य. इत्यर्थोर्भुत्कमोदयते. १ ख. शितकण्ठ-
 स्यदेव्याश्च. * इदमर्थद्वयं क. न. दृश्यते. २ ख. तथासंक्रीडमानस्य. ३ ख. देवदेवस्य. ४ इदमर्थं च. दृश्यते. ५ क. झ. सर्व-
 देवास्समुद्रुक्ताः. ६ क. च. छ. झ. न. ट. सहिष्यति. ७ ट. हितेरतः. ८ इदमर्थं क. ग. च. छ. झ. न. दृश्यते. ९ क. छ.
 झ. स्तेजसैव. १० क. ख. च. छ. झ. न. क्षुभितंहेतद्वरा. ट. क्षुभितंतेजतद्वरा. ११ क. झ. ट. प्रमुमोचमहाबलः. १२ क.
 च. छ. झ. न. ट. श्रापिहुताशनम्. १३ क. ड. च. छ. झ. न. ट. आविशर्ल.

तदग्निना पुनर्न्यासं संजातः श्वेतपर्वतः ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥

यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ २० ॥

अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमैनसस्ततः ॥ २१ ॥

अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ [अग्नियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा सलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा ॥ समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २३ ॥

यस्मान्निवारिता चैव संगतिः पुत्रकाम्यया ॥ अपत्यं स्त्रेषु दारेषु तस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥

अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ [पैत्र्यो न जनयिष्यन्ति ह्यद्यप्रभृति चात्मजान्] ॥

एवमुक्त्वा सुरान्सर्वान्शशाप पृथिवीमपि ॥ २५ ॥

अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥

प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २६ ॥

तान्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २७ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योचरे 'गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सहदेव्या महेश्वरः ॥ २८ ॥

एष ते विस्तरौ राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

निवतइत्युक्तं ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं । तत् तेजः । अग्निना
न्यासं सत् श्वेतपर्वतः संजातः । ततः कालपरिपाकेन शर-
वणं च संजातं । शरणावनं शरवणं । "प्रनिरन्तश्शर-"
इतिणत्वं । शरवणं विशेषयति—यत्रेति । कृत्तिकाणा-
मपत्यं पुमान् कार्तिकेयः । "स्त्रीभ्यो ढक्" । स्तन्यदा-
नात्कृत्तिकापुत्रत्वं । अग्निना धृत्वा मुक्त्वा अग्निसंभवः

॥ २० ॥ पूजयामासुः मैथुनविप्रकृतकोपशान्त्यर्थमि-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ अग्नौ दित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदि-
ति ॥ २३ ॥ पुत्रकाम्यया मया । संगतिः भर्तृसंयोगो
मैथुनरूपः । सायस्मान्निवारिता तस्मात् यूयमपि स्त्रे-
षु दारेषु । अपत्यं पुत्रं । नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥ पूर्वा-
र्धेन पूर्वश्लोकपठितमुच्यते । पत्नय इत्यार्षे हस्वत्वं ॥ २५ ॥
अवन इति सार्धश्लोकः । नैकरूपा ऊपरत्वादिरूपेण ना-

ताविधा । बहुभार्या बहूनां राज्ञां भार्या । ममपुत्रं अनि-
च्छती अनिच्छन्ती । त्वं मत्क्रोधेन शापरूपेण । कलु-
षीकृता विपर्यस्तप्रकृतिः सती । पुत्रकृतां प्रीतिं न प्राप्स्य-
सीति भावः ॥ २६ ॥ सुरपतिः रुद्रः । तान्सुरान् स्व-
कीयशापेन प्रीडितान् लज्जितान् । दृष्ट्वा प्रियाशापस्य
दुष्परिहरत्वात् स्त्रीयशापदुःस्वस्वद्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरु-
णपालितां दिशं हिमवतः प्रतीचीं प्रति । गमनायोपच-
क्राम । परस्मैपदमार्थं ॥ २७ ॥ हिमवत्प्रभवे तस्य हि-
मवतो गिरेरुत्तरपार्श्वे भूते शृङ्गे देव्या सह तप आतिष्ठत्
सदा तपोऽवमसंकल्पयदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु "बुद्धि-
दुःशैलराजस्य ज्येष्ठायावक्तुमर्हसि" इति पार्वतीवृत्ता-
न्तमुपेक्ष्य गङ्गावैभव एव मया पृष्टे तद्विहायोपेक्षितमेव
पार्वतीवृत्तान्तं किमर्थं कथितवानसीति रामस्य शङ्कां परि-

एवार्थकः ॥ १८ ॥ शि० पावकादित्यसंनिभं पावकस्थितादित्यसदृशं ॥ २० ॥ शि० संगतिः सम्यक् संगतिः पतिसंयोगो यस्याः सा
॥ २४ ॥ शि० तादृशं अतएव युष्माकं पत्नयः पत्नयः । अप्रजाः सन्तु । शापेनौरसपुत्रोत्पत्तिं संनिवार्यैषे त्रजपुत्रोत्पत्तिं निवारयन्ती-
आह । अद्यप्रभृति युष्माकंपत्नयः आत्मजान् पुत्रान् । नैव जनयिष्यन्ति पत्यन्तरादपिनोत्पादयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ति०
न च पुत्रकृतां प्रीतिं विराडादुत्पन्नस्यापिनरकाश्चरसमौ सखकृष्णवतारे तेनैव हननात् ॥ २६ ॥ वि० हिमवत्प्रभवे हिमवत्प्रभा-
व्येशृङ्गे ॥ २८ ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ सजातः, २ क. क. च. छ. झ. ञ. ट. सर्षिगणास्तदा, ३ स. क. च. छ. झ. ञ. मनसस्तदा, ४ कुण्डला-
न्तर्गते अर्धद्वयं ग. पाठे दृश्यते. ५ क. ग. क. च. झ. ञ. चाहं संगता पुत्रकाम्यया, ट. चाहं संगतिः पुत्रकाम्यया, ६ क. ग.
क. च. छ. झ. ञ. ट. दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ, ७ इदमर्थं ट. पुस्तके दृश्यते. ८ क. झ. ट. प्राप्स्यसेत्वं, ९ ट. न्सर्वान्याशितान्-
न्दृष्ट्वा, क. झ. न्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा, १० ग. च. गिरौ, ११ ग. प्रभवं चापि, १२ क. ग. झ. ञ. सहलक्ष्मण,

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

देवैर्ब्रह्माणप्रतिशिवयोस्तपःप्रवृत्त्याऽपत्योत्पादनवैभुस्यनिवेदनपूर्वकं सेनापत्युत्पादने रक्षायकल्पनप्रार्थना ॥ १ ॥ तृतीयं वचनादेवानां चोदनयाऽग्निना स्वगतं दत्तं जसोगङ्गायामुत्सर्जनम् ॥ २ ॥ तद्वा रणाशक्तवाराङ्गायाऽग्निवचनेन हिमवत्पादसमुत्सृष्टासेजसः स्कन्दस्य प्रादुर्भावः ॥ ३ ॥ देवैः सेनापत्येऽग्निषिकेन तेन कुमारेण दैत्यसेनाभिजयः ॥ ४ ॥

तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा ॥ सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ [स न जातोऽद्य भगवन्नस्यैरिनिर्वहणः ॥ ३ ॥
तत्पिता भगवान्शर्वो हिमवच्छिखरेऽद्य वै ॥ तपः परमास्थाय तप्यते स सहोमया ॥ ४ ॥
यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविद्यस्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ५ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
शैलपुत्र्या यदुक्तं तेन प्रजाः सन्तु पत्निषु ॥ तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ७ ॥
इयमांकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिदमम् ॥ ८ ॥
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् ॥ उपागास्तद्बहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

हरति—एष इति । शैलपुत्र्याः पार्वत्याः संबन्धी कथा-
विस्तरो निवेदितः । वक्ष्यमाणगङ्गावैभवकथनोपयो-
गित्वेनोक्तः । गङ्गायाः प्रभवं प्रभावं । त्वं शृणु । चः
प्राधान्ये ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-
मद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकस्वरूपं दिव्यसंभववैभ-
वमाह सप्तत्रिंशे—तप्यमान इत्यादि । तप्यमाने तपः क-
र्मकत्वादात्मनेपदकर्मवद्भावौ । देवसेनापतिस्त्वं विहाय
केवलतपःप्रवण इत्यर्थः ॥ १ ॥ अग्निनापुरोगमेन सहि-
ताः साग्निपुरोगमाः । सुराः सर्वे प्रणिपत्य सुराः सर्वे-
अब्रुवन् इति क्रियाभेदान्न पुनरुक्तिः ॥ २ ॥ भगवता

भवता यः सेनापतिरस्मभ्यमादिकाले दत्तः स इदानीमु-
भया सह तप्यते । स्मेति प्रसिद्धौ ॥ ३-४ ॥ अनन्तरं
सेनापतावन्यपरं सति अत्र सेनापतिविषये । यत्कार्यं
तत्संविद्यस्व आलोचय । तमेवाहूय सेनापत्ये निवेशय
अन्यं वोत्पादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सान्त्वयन् । उभेतपसि
वर्तमानस्य तस्य रुद्रस्य निवर्तनमशक्यं तत्रनामिनिवेशः
कार्य इति समादधान इत्यर्थः ॥ ६ ॥ अन्यं वोत्पादयेत्य-
त्र प्रतिवक्ति—शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानां पक्षि-
भुप्रजानं सन्वितियदुक्तं तद् वचनं अक्लिष्टं अमोघं ।
मया सत्यमेवोच्यते अत्र संशयो भवद्भिन्नकर्तव्यः ॥ ७ ॥
तार्हि कागतिरित्यत्राह—इयमिति । इयं बुद्धिस्था ।
अस्तीति शेषः ॥ ८ ॥ कथमिदं गङ्गासंमन्यते कुतो-
वा उमानकुप्येत्तत्राह—ज्येष्ठेति । तत्सुतं अग्नेः सुतं ।

ति० तप्यमान इति । देवा इति शेषः ॥ १ ॥ ति० अत्र सुराः सर्वे इति पुनरुक्तं । अतः पाठान्तरमन्वेषणीयं । द्वितीयाधे सुराराम
इति पाठः । रामसंबोधनं नैतत् । शि० सर्वे सर्वेषां मुनीनां ईर्ष्यसितप्रसिद्धिस्तत्संबोधनं हेतुवै । किंच सर्वान् एति सप्तकाशं ब्रह्म-
द्वारा व्याप्नोति तत्संबोधनं । सुराः परमादतः हेराम । रादान इति पातोः । सर्वे सुराः पितामहमब्रुवन् । एतेन अत्र सुरास्सर्वे इति पुन-
रुक्तं अतः पाठान्तरमन्वेषणीयमिति मन्त्रोक्तिश्चिन्त्या । उक्तीरित्यापौनरुक्त्यलपशाभावात् । यत्तु क्रियाभेदान्न पुनरुक्त्यमिति भूषणकृद्भि-
रुक्तं तद्विचिन्त्यं । समानकर्तृकेष्वोऽनुशासनेन पौनरुक्त्यत्तादवस्थ्यात् ॥ २ ॥ शि० ज्येष्ठा पूर्वप्रादुर्भूता शैलेन्द्रदुहिता गङ्गा ।
तं सेनापतिमानयिष्यति । खजलादुत्पन्नत्वादिति भावः । तद् गङ्गामानयिष्यीभूतं । उपागास्तद्बहुमतं शिवसंसर्गजनितस्वरजोहेतुक-

[पा०] १ क. च. छ. ज. ट. सेन्द्रास्साग्निपुरोगमाः. २ च. छ. ज. सर्वे सेन्द्रास्सर्षिगणास्ततः. क. झ. रामसेन्द्रास्सा-
ग्निपुरोगमाः. ३ क. झ. येन सेनापतिर्देव. ४ इदमर्थद्वयं क. घ. च. छ. ज. दृश्यते. ५ च. छ. य. हिमवच्छिखरालयः.
क. हिमवच्छिखरेऽवसत्. ६ ग. क. च. छ. झ. न. ट. सतपः परमास्थाय. ७ क. ख. सान्त्वयन्निविदेर्वाक्यैः. ८ क.
तदप्रजास्त्वपत्निषु. ग. ज. तन्नप्रजास्त्वपत्निषु. क. झ. ट. तन्नप्रजास्त्वपत्निषु. घ. तन्नप्रजास्त्वपत्निषु. ९ क. ख. घ.
क. च. झ. ज. ट. मेव न संशयः. १० क. झ. ट. आकाशगङ्गा च. ११ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट. तं सुतम्.

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ १० ॥
 ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 देवकार्यमिदं देव संविधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ १२ ॥
 देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ ईदृशं तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १४ ॥
 समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 समुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ॥ अशक्ता धारणे देव तैवे तेजः समुद्धतम् ॥
 दह्यमानाऽग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १६ ॥
 अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ इह हैमवते पादे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १७ ॥
 श्रुत्वा त्वमिवचो गङ्गा तं गर्भमतिमास्त्रम् ॥ उत्ससर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हि तदाऽनघ ॥ १८ ॥
 यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजांभूनदप्रभम् ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यममलं शुभम् ॥ १९ ॥
 ताञ्च कार्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत ॥ मलं तस्माभवत्तत्र त्रष्टु सीसकमेव च ॥

मानयिष्यति बहुमतिपूर्वजनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमा-
 याबहुमतं स्वयमेष्टायाः प्रीत्यर्थत्वादिति भावः ॥ ९ ॥
 कृतार्थाः कृतार्थप्रायाः ॥ १० ॥ दैवतशब्दः पुष्टि-
 गोप्यस्ति “दैवतानिपुंसिवा” इत्यनुशासनात् ।
 दग्धरुद्रतेजसोभ्यः स्थानकैलासः । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादना-
 र्थं अग्निमूर्त्यन्तरं दग्धरुद्रतेजःस्थः ॥ ११ ॥ संविधत्स्व
 संपादय । अस्य विवरणमुत्तरार्धे । प्रथमं सामान्येनो-
 क्तिरग्निहृदयज्ञानाय । महातेज इति संबोधनं । तेजः रेतः
 ॥ १२ ॥ देवताभ्यस्तथेति प्रतिज्ञायाकाशगङ्गांगत्वा हे
 देवि गर्भधारय इत्युवाचेति शेषः । किमर्थमित्यत आह —
 देवतानामिदं प्रियमिति ॥ १३ ॥ दिव्यं रूपं दिव्यस्त्री-
 वैषं । स्रोतिस्तस्यामहिमानं सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा स-
 मन्तात् सर्वावयवेभ्यः अवकीर्यत अवाकिरत् । आर्षः
 इत्यन्प्रत्ययः । हुतवीर्योभूत् “अङ्गारसदृशीनारीधृत-
 कुम्भसमः पुमान्” इति न्यायात् ॥ १४ ॥ समन्ततः स-

र्वावयवेषु । अभ्यषिञ्चत रेतः सर्वावयवेषु यथाव्याप्तं
 भवति तथा सिकवानित्यर्थः । तेन सर्वस्रोतांसि सर्वाव-
 यवाः । पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १५ ॥ तमित्यर्थत्रयं ।
 तेनाग्निना अग्नितेजसा । दह्यमाना अतएव संप्रव्यथित-
 चेतना अतिदुःखितचित्तागङ्गा । सर्वदेवानां पुरोहितं
 “अग्निमीळेपुरोहितं” इति श्रुतेः । तमग्निमुवाच ।
 कथं हे देव तव तेजः समुद्धतं अभिवृद्धं भवति । अस्य-
 धारणे अशक्तास्तीति ॥ १६ ॥ सर्वदेवानां यत् हुतं तदभा-
 तीति सर्वदेवहुताशनः । पादे पर्यन्तपर्वते अग्निदग्धश्चे-
 तपर्वतीकृत रुद्रतेजोराशावित्यर्थः ॥ १७ ॥ महातेज इ-
 तिसंबोधनं । स्रोतोभ्यः उत्सृज्येति शेषः ॥ १८ ॥ अस्याः
 गङ्गातः । निर्गतं यत् शोणितादि धरणीगतं । तस्मा-
 त्तप्तजांभूनदप्रभं द्रुतस्वर्णविशेषकान्ति काञ्चनं अमलं
 शुभं हिरण्यं रजतं च । अभवदिति वक्ष्यमाणमनुपपद्यते ।
 अमलमिति निर्गतविशेषणं वा ॥ १९ ॥ गङ्गातो निर्ग-

जनिमत्स्वेनाख्यतप्रेमविषयीभूतं मविष्यति ॥ ९ ॥ शि० सर्वदेवताः सर्वः शिवो विष्णुर्वादेवतायेषां तेषां । ते देवाः । दन्त्यादिर-
 पिसर्वशब्दः शिवश्चावकोत्तीति कोशादौ प्रसिद्धं । विष्णुश्च रतासु तमस्मिन्निमित्तमिति न्युत्पत्त्या लब्धा । अतएव सर्वेश्वर इति सहस्र-
 नामोक्तिस्तस्य गच्छते ॥ ११ ॥ ति० सः ऐश्वरतेजोराशिः । पारशोऽवशीर्यत शीर्णः ॥ १४ ॥ ति० अभ्यषिञ्चत रसेश्वरेणेति-
 शेषः । स्रोतांसि नाव्यः ॥ १५ ॥ ति० सर्वदेवपुरोगमं पुरोगमः पुरोयायी ॥ १६ ॥ अग्निजायत अहभावार्थः ।

[पा०] १ ख. पिरभूतम्. २ क. झ. परमैराम. ३ क. ग—छ. झ. म. ट. सर्वदेवताः. ४ क. ग. क. च. छ.
 झ. म. ट. समाधत्स्व हुताशन. ५ क. ग. च. छ. महातेजानगङ्गायां. ६ च. गर्भधारय. ७ क. छ. घ—छ. झ. म. ट.
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा. ग. अमेस्तु वचनं. ८ क. घ. च. छ. म. ट. सतस्यामहिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यत. झ. झ. सतस्यामहिमां-
 दृष्ट्वा समन्तादवकीर्यत. ९ क. ख. च. छ. म. समन्ततस्तुतां देवीं. १० ख. घ. च. गङ्गायां रघुनन्दन. ११ ख. ग. क. च. छ.
 म. घ. सर्वदेवपुरोगमं. १२ क. च. छ. झ. तेजस्तव समुद्धतम्. १३ क. ख. घ—छ. झ. हैमवते पार्श्वे. १४ क. ग. झ.
 महातेजाः स्रोतोभ्यो. १५ ख. घ—छ. झ. म. मत्तुलप्रभम्. क. ममलप्रभम्. ग. मभवद्वनम्. १६ क. झ. च. देवाभिजायत.
 क. ख. घ. च. देवाभिजायते.

तदेतद्वरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥

निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ॥ सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥

[तं देशं तु ततो ब्रह्मा संप्राप्यैनमभाषत ॥ जातस्य रूपं यत्तस्माज्जातरूपं भविष्यति] ॥ २२ ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव ॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमग्रभम् ॥

दृष्टवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥

तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४ ॥

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविरूपातो भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्धं गर्भपरिस्त्रवे ॥ स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथाऽनलम् ॥ २७ ॥

स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्धं गर्भपरिस्त्रवात् ॥ कार्तिकेयं महाभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २८ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २९ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यैस्तैन्यगणान्विभुः ॥ ३० ॥

सुरसेनागणपतिं ततस्तमतुलद्युतिम् ॥ अभ्यषिञ्चन्सुरगणाः समेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३१ ॥

एष ते राम गङ्गाया विस्तीरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२ ॥

तात् तैक्ष्ण्यात्क्षारात् । ताम्रंकाष्णायसंश्चाभ्यजायत । तस्याः गङ्गातः अभवत् निर्गच्छतिस्म । मलं तत्र भूमौ । त्रपु सीसकंचाभ्यजायत । कृष्णायसमेवकाष्णायसं । उपसंहरति—तदेतदिति । तदेतत् गङ्गातो निर्गतं ॥ २० ॥ एवंगर्भोत्सर्जनकालेगङ्गातो निर्गतानां शोणितादीनां सौवर्णादिभावमुक्त्वा गर्भतेजो रञ्जनात् केषांचित्स्वर्णभावमाह—निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गायानि क्षिप्तमात्रे तस्य तेजोभिः अमिरञ्जितं व्याप्तं पर्वतसंनद्धं पूर्वोक्त-श्वेतपर्वतसहितं । सर्वतद्वनं शरवणं । सौवर्णं स्वर्णमयंभवत् ॥ २१-२२ ॥ यदासुवर्णं जातं तदाप्रभृति हुताशनसमग्रभंसुवर्णं जातरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या जातरूपमिति विख्यातमभूत् । उपसंहरति—वृणोति ॥ २३ ॥ एवं गङ्गायोत्सृष्टस्य गर्भस्य पोषणप्रकारमाह—तमिति । ततः गङ्गाोत्सर्जनानन्तरं । जातं तं कुमारं । मरुद्गणाः देवगणाः । सह युगपत् । क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरेणवर्ध-

नप्रयोजनाय । कृत्तिकाः समयोजयन् । प्यन्तत्वादि-कर्मकत्वं ॥ २४ ॥ कृत्तिकाः अयमस्माकंसर्वासामपुत्रो भवत्विति देवैः सह समयं संकेतं । कृत्वा निश्चिताः कृत-निश्चयाः सत्यः । जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुः दातुमु-द्युक्ताः ॥ २५ ॥ उक्तविशेषणः पुत्रः कार्तिकेयः कृत्ति-कापुत्रो भविष्यति । इति ब्रुवन् अब्रुवन् ॥ २६ ॥ कृ-त्तिकाः गर्भपरिस्त्रवे गर्भोदके । स्कन्धं पतितं । स्नाप-यन् अस्नापयन् । गर्भस्त्रयनिवृत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ स्कन्ध-त्वात् स्कन्दइत्यन्वर्थनामचकुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः स्नापनानन्तरं । षण्णांकृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतं । तज्ज-स्तनजं पयः षडाननो भूत्वा जग्राह ॥ २९ ॥ एकाहेति-टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वात् । एकदिनेन स्तन्यं पीत्वाक्रमेण सुकुमारवपुः परिदित्यगणानजयत् ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिञ्चन् इत्यर्थः । प्रथममभि-धेकस्तोजयइत्यर्थक्रमः ॥ ३१ ॥ विस्तरः दिव्यसंभवः ।

ति० अयंभावः । तैक्ष्ण्यमलगन्धयुक्तेन शुद्धेन स्पर्शतो विद्धं खर्णं । गन्धयुक्तेन विद्धं रजतं । तैक्ष्ण्ययुक्तेन विद्धं ताम्रलोहं च । मलयुक्तेन विद्धं त्रपुसीसे इति नानाधातुस्तद्वर्णं ॥ २० ॥ वि० जातरूपं रूपेण जातमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० स्कन्धः परिस्त्रुत इत्यर्थे स्कन्द इति प्रबो-दरादित्वात्साधु ॥ २५ ॥ इति सप्तविंशत्सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ च. तदेवतं गिरिप्राप्य. २ अयं श्लोकः ग. क. च. न. दृश्यते. ३ क. तत्र वृक्षलतागुल्मं. ४ ग. तदा जातं. ५ क.—घ. मानमिवानलम्. ६ घ. छ. झ. न. ट. गर्भपरिस्त्रवे. ७ क. ख. घ.—छ. झ. न. महाभागं. ८ घ. सेनागणान्ग्रभुः. * ड. झ. गणपतिमभ्यषिञ्चन् महाद्युतिम्. ततस्तममरास्त्वै. ९ क. न. छ. न. ततस्तमनलद्युतिम्. ग. घ. ततस्तमम-लद्युतिम्. १० घ. विलोरोदितवोदितः. ख. विलोरोविनिवेदितः.

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अयोध्याधिपतिनासगरेणपत्नीद्वयेनसहसुतार्यहिमवत्पर्वतेतपश्चरन् ॥ १ ॥ तत्रतपःप्रसादितश्चगुवराज्येद्यामाससमञ्ज-
नाभिःपुत्रस्यजननम् ॥ २ ॥ कनिष्ठार्यापटिसहस्रपुत्राणांजननम् ॥ ३ ॥ असमञ्जाद्वंशकरस्याश्रुमतोजननम् ॥ ४ ॥ ततोमह-
तिगतेकालेसगरेणाश्वमेधोपक्रमः ॥ ५ ॥

त्रां कथं कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाग्रजाः ॥ २ ॥
वैदेर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिभा भुवि ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां संह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रसवणे गिरौ ॥ ५ ॥
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाऽऽराधितो मुनिः ॥ सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥
अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
भाषमाणं मेहात्मानं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
एकः कस्यास्मृतो ब्रह्मन्का बहुजनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥
एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥

तमेवाह—कुमारेति । एवमेतदाख्यानंश्रवणफलमुक्तं-
धन्यपत्न्यादिना ॥ ३२ ॥ अथप्रसङ्गात्तद्वक्तिफलमाह—
भक्तश्चेति । सलोकएवसालोक्यं स्वार्थेऽप्यञ् । तस्य-
भावःसालोक्यता स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः
सर्गः ॥ ३७ ॥

एवंदिव्यसंभवंविस्तरं प्रतिप्राद्यमानुषलोकसंभववि-
स्तरं वक्तुमुपक्रमतेष्टात्रिंशो—तामित्यादि । रामे रामाय ।
कौशिकशब्दार्थमाह—कुशिकात्मज इति ॥ १ ॥ अग्र-

आः अतएवप्रजाकामः ॥ २ ॥ यावैर्भदुहिता सा-
ज्येष्ठपत्न्यासीत् ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ ४ ॥
भृग्वधिष्ठितं प्रसवणं वारिप्रवाहोयस्मिन्तथा । गिरौप-
र्यन्तपर्वते ॥ ५ ॥ वर्षशतेपूर्णे तपस्यतइतिशेषः ॥ ६ ॥
सुबद्धपत्यविषयत्वात्सुमहत्त्वं । कीर्तिमिति तेनेतिशेषः
॥ ७ ॥ जनयितेतिलुट् । तातेत्युपलालने ॥ ८ ॥ राज-
पुत्र्यावितिछत्रिन्यायादुक्तं सुमतेःकश्यपपुत्रीत्वात्
॥ ९ ॥ तववचःसत्यमस्तु यस्याएकमिच्छसितस्याएकः
यस्याबहुनिच्छसितस्याबहवःसन्तिवत्यर्थः ॥ १० ॥
अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां स्था-
प्यतां ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति—एकइति ॥ १२ ॥

ती० भृगुप्रसवणे भृगुप्रसवणार्येहिमवतःपदे ॥ ५ ॥ शि० राजपुत्र्यौ क्षत्रियराजवैदर्भदुहिता राजकन्ययोःपुत्र्यौ । राज-
[पा०] १ क. ख. स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात्. २ क. ख. ग. ड. च. छ. ट. निवेद्यमधुराक्षरम्. झ. व. निवेद्यमधु-
राक्षरम्. व. निवेद्यमधुराश्रुतेः. ३ क. च. छ. झ. जे. ट. पतिर्वीरः. क. ख. पतिःश्रीमान्. ४ क. ख. व—छ. झ. व. ट.
स्वाग्रजः. ५ क. ख. च. छ. ज. विदेर्भदुहिता. ६ ड. झ. ट. अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णभगिनीतुसा. ७ क. ख. घ.
सह्यता. ग. ड. च. छ. झ. व. ट. सह्यहाराजः. ८ गे. व. सप्तत्रिंश. ९ क. ख. तपसातीथितो. १० घ. सत्यपराक्रमः.
११ न. छ. षष्टिपुत्रसहस्राणि. क. ग. षष्टिःपुत्रसहस्राणि. १२ क. च. छ. झ. व. नरव्याघ्र. १३ ख. ग. राजपत्न्यौ.

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥
 वैष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 अथ काले गते तस्मिज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
 सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुल्यं व्यजायत ॥ वैष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुल्यभेदाद्विनिस्तृताः ॥ १७ ॥
 घृतपूर्णेषु कुंभेषु घ्राज्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ वैष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवन्तदा ॥ १९ ॥
 स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठसगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्या रघुनन्दन ॥
 प्रक्षिप्य प्रेहसन्नित्यं मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २० ॥
 एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिवाधकः ॥ पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१ ॥
 तस्य पुत्रोऽंशुमात्राम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥
 ततः कालेन महता मैतिः समभिजायत ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥
 स कृत्वा निर्धेयं राम सोपाध्यायगणस्तदा ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इन्द्रेणसतिरोधानंसगरयाज्ञीयाभापहरणम् ॥ १ ॥ सगरनियोगात्तत्पुत्रैः षष्टिसहस्रेरभ्यान्वेषणाद्यमुदोभेदनम् ॥ २ ॥
 सतःप्रजाक्षोभशुभितहृदयैर्देवादिभिर्महान्प्रतितदुश्चेष्टितनिवेदनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कक्षान्ते रघुनन्दनः ॥ उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥

जग्राह वरयामास ॥ १३ ॥ सुपर्णभगिनी गरुडभ-
 गिनी ॥ १४ ॥ ऋषिं भृशं ॥ १५ ॥ व्यजायत प्र-
 सूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुल्यं घृताकारं गर्भपिण्डं । कथं-
 सतः पुत्रोदयइत्यत आह—षष्टिरिति । तुल्यभेदात् ननुगा-
 न्धार्या इव पश्चाद्विभजनीयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ घ्राज्यः
 उपमातरः । तान् विभक्तुंवान् ॥ १८ ॥ दीर्घेण
 कालेनेति यौवनशालित्वे हेतुत्वात्पूतीया । यौवनशा-
 लिनइति पुंलिङ्गत्वमार्थः ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं ज्येष्ठः
 असमञ्जः । प्रहसन् स्थितइतिशेषः ॥ २० ॥

निर्वासितः विवास्यतेस्म ॥ २१ ॥ अंशुमात्राम आ-
 सीदितिशेषः ॥ २२ ॥ यजेयमिति निश्चितामतिः
 समभिजायत समव्यजायत ॥ २३ ॥ यज्ञकर्मणिनि-
 श्रयंकृत्वा यष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीभोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्यानं
 बालकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ रामेणस्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेनकुतूहलात्पृष्टेस-
 त्वि विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशो—वि-

शब्देनोभयोर्ग्रेहणम् विनिगमनाविरहाद्योग्यत्वाच्च ॥ ५ ॥ ति० नृपसंनिधावित्यनेन तस्यापि साक्षित्वमात्रं ननु वरगणनिश्चयकर्तृवैति
 सूचितं ॥ १३ ॥ शि० असमञ्जसइत्यानुपूर्वीकोप्येतद्वाचकोस्तीति भागवतात् असमञ्जसवीर्यवानिति वक्ष्यमाणान्न विरोधः ॥ १६ ॥ शि०
 विनिस्तृताः विनिस्तृतानि ॥ १७ ॥ शि० असमञ्जसवीर्यवान् असमञ्जसवीर्यसदृशवीर्यमिश्रितः ॥ २२ ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

शि० विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कक्षान्ते कथासिद्धान्तं रघुनन्दनो मुनिमुवाच । अन्तर्ति वादप्रतिपत्तातिस्सिद्धान्तइत्यर्थः ।
 [पा०] १ ट. मुनेस्तद्वचनं. २ क. च. षष्टिपुत्र. ३ घ. ट. भगिनीतया. ४ क. च—छ. झ. ज. प्रणम्यत. ५ ड. च. छ.
 झ. ज. गतेतस्यज्येष्ठा. ६ ड. च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ७ ट. षष्टिः पुत्रसहस्राणि. ८ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ९ क. सजले. १० झ.
 प्राहसन्नित्यं. ११ घ. ड. च. स्ताभिरीक्ष्यवै. ख. स्तानवेक्ष्य. च. ट. स्ताभिरीक्षते. १२ क. ख. घ. ड. झ. झ. च. पित्रानि-
 र्वासितः. १३ ट. असमञ्जसवीर्यवान्. १४ ख. बुद्धिसमभिजायत. १५ क. घ—छ. झ. ज. ट. निधेयं राजां. ख. निधेयं तातः

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिभाम् ॥ पूर्वको मे कथं ब्रह्मन्यङ्गं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥

[तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतुहलसमन्वितः] ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥

श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

शङ्करश्चक्षुरो नाम हिमवानचलोत्तमः ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४ ॥

तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूच्छः स पुरुषोत्तमः ॥ स हि देशो नरन्याय प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥

तस्याश्वचर्या काकुत्स्थ इदधन्वा महारथः ॥ अंशुमानकरोच्चात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥

तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥

द्रियमाणे तु काकुत्स्थ तैस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥

अयं पर्वणि वेगेन येज्ञीयाश्वोपनीयते ॥ हतारं जहि काकुत्स्थ ह्यश्वैवोपनीयताम् ॥ ९ ॥

यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यर्याऽच्छिद्रः कतुर्भवेत् ॥ १० ॥

उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ वैष्टि पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥

गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ मन्त्रपूतैर्महाभागैरौस्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥

तद्वच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीर्मनुगच्छत ॥ १३ ॥

श्वामित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरं ॥ १ ॥ इमां यज्ञकथां । पूर्वकः मद्रशकूटस्थः । समु-
पाहरत् कृतवाम् ॥ २ ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नवदनइत्य-
र्थः । स्वविवक्षितस्यैवपृष्टत्वात् प्रहासः । अजानन्निव-
पृष्टवानिति वा । विस्तरइति । यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥
विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्येमहागिरिनिरोधाभावात्प्राप्य
तथाविध्योपि हिमवन्तं इत्येवंपरस्परमासाद्य । योक्षा-
निरोधाभावात् निरीक्षेते परस्परं निरीक्षमाणाविवस्थि-
तावित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत्राह—हि
प्रस्मात् सदेशः यज्ञकर्मणिप्रहासः । “आर्यावर्तः-
पुण्यभूमिर्भूयविन्ध्यहिमागयोः” इतिवचनात् । अ-
तस्तयोर्मध्येयज्ञः प्रवृत्तोऽभूत् ॥ ५ ॥ अश्वचर्या अ-
श्वानुचरणं । मते आज्ञायां ॥ ६ ॥ तं यज्ञं यजमान-
स्यतस्य सगरस्य यज्ञीयाश्वं यज्ञार्हान्श्वं । राक्षसीं मा-

यामयी । तनुमास्थाय पर्वणि लब्ध्याहे । “तिथिभे-
देक्षणेपर्व” इतिनिघण्टुः । अपाहरत् अपहृतवान्
॥ ७ ॥ उपाध्यायगणाः ऋत्विग्गणाः ॥ ८ ॥ अपनीयते
“वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा” इतिलङ् ॥ ९ ॥ एतद्य-
ज्ञच्छिद्रं यज्ञापराधः “छिद्रंन्ध्रापराधयोः” इतिवै-
जयन्ती । सर्वेषां नः अशिवायभवति तस्मात्क्रतुर्यथा
अच्छिद्रोभवेत्तथैवक्रियतां ॥ १० ॥ पार्थिवः सगरः
॥ ११ ॥ हेपुत्राः ह्यस्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूतैर्महाभा-
गैः । आस्थितः अनुष्ठितः । तस्माद्रक्षसांगतिं आगमनं ।
नपश्यामि प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥ १२ ॥ अतः के-
नप्रकारेणगतोऽश्वइतिविचिन्वध्वमित्याह—तदिति । यद्वा
अहं कर्मव्यग्रः स्थितः अश्वपहर्षणारक्षसांगतिंगन्तव्य-
देशं नपश्यामि विचिन्वध्वमित्याह—तदिति । समुद्रपृथ-
मालाआवरणमस्याइतिसमुद्रमालिनी तां अनुगच्छत

बन्धनार्थकस्यअतिधातोःकर्तरिक्प् । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्था । किंच कथान्ते कथावसानकाले । विश-
मानं मुनिमिलनवयः । श्रुत्वात्यनेनपुनरुक्तिवारणायैषयज्ञः । अन्यथातुयौनक्त्यंयुवार् ॥ १ ॥ ति० प्रहसन्निव विकसितवदनः ।
स्वपूर्वेजवृत्तान्ततयाश्रवणकौतुकेनराममदस्यायंप्रश्नः । अतएवमुनेर्ह्रासः । स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहसंपन्नइति ॥ ३ ॥
ति० मन्त्रपूतैर्महाभागैर्यथापिमहाक्रतुरास्थितःअधिष्ठितः । तथापिरक्षसांमाययायदिच्छिद्रंस्यात्तदाआत्मनोगतिंनपश्यामि ॥ १२ ॥

[पाठ०] १ क. च. छ. झ. न. पूर्वकोमे. २ इदमर्थं ग. क. च. छ. झ. न. ट. दृश्यते. ३ क. च. छ. झ. न.
शङ्कुरोनाम्ना. क. ख. ग. शङ्कुरोराम. ४ क. ख. छ. झ. न. हिमवानितिबिभ्रुतः. ५ क. च. झ. समभवयज्ञः. ६ न. नकरो-
त्पौत्रः. ७ क. च. छ. न. तस्मिन्श्वे. ८ ख. महात्मना. ९ क. ख. घ. च. न. याज्ञीयाश्वो. १० क. क. च. छ. झ. न. न्यज्ञो-
ऽच्छिद्रःकृतोभवेत्. ११ क. च. छ. झ. न. ट. उपोध्यायवचः. १२ न. छ. षष्ठिपुत्रसहस्राणि. १३ क. च. छ. झ. न.
रास्थिपोपि. १४ ख. क. च. छ. झ. न. मनुगच्छव.

एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥

यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्स्वनत मेदिनीम् ॥ तं चैव ह्यहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥

दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगौणो ह्यहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥

ईत्युक्त्वा हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जम्बुमेढ्रीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥

[गेत्वा तु पृथिवीं सर्वाभैरुद्रा तं महाबलाः] ॥ योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् ॥

विभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८ ॥

शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥

नागानां वैध्यमानानामसुराणां च राघव ॥ राक्षसानां च दुर्धर्यैः सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥

योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन ॥ विभिर्दुर्धरणीं वीरा रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

एवं पर्वतसंवाधं जंबुद्वीपं नृपात्मजाः ॥ खनन्तो रूपाशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुरास्तहपन्नगाः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

भगवन्पृथिवीं सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ॥ बह्वश्व महात्मानो हन्यन्ते तलवासिनः ॥ २५ ॥

अयं यैश्चहरोऽस्माकमनेनाशोपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि निर्घ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अन्वेषध्वम् ॥ १३ ॥ अर्धमेकं प्रथममेकंयोजनंवि-
चित्य पश्चाद्योजनान्तरमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः ।
यद्वा एकएकंयोजनमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः
॥ १४ ॥ यदिभूतलेनदृश्यतेतदाकर्तव्यमाह—यावदि-
ति ॥ १५ ॥ समतुगमनंनयुक्तमित्याह—दीक्षितइति
॥ १६ ॥ यन्त्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयासः दै-
र्घ्यं । विस्तारः विशालता । वज्रस्पर्शसमैः व-
ज्रस्पर्शसमरणैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अशनिकल्पैः वज्र-
तुल्यैः ॥ १९ ॥ नागानां सर्पाणां । असुरराक्षसाः पा-

तालवासिनः ॥ २० ॥ रसातलं पातलं यथाभवसितथा
धरणीं विभिदुः ॥ २१ ॥ संवाधं निबिडं ॥ २२-२३ ॥
प्रसाद्य स्तुत्वा ॥ २४ ॥ तलवासिनः रसातलवासिनः
॥ २५ ॥ यज्ञहरः यज्ञहन्ता । यज्ञहनइतिपाठे हन्तीति
हन्तः पचाद्यच् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

ति० दीक्षितइत्यादि । तस्यप्रवासनिषेधात्पौत्रस्यबालकत्वाच्चेतिभावः ॥ १६ ॥ शि० अनुत्तमं प्रसिद्धरसातलान्मध्यममुत्त-
मं वा । रसातलं कर्तुमिववीराधरणीविभिदुः । तुशब्दइत्यार्षे ॥ २१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. य. मभिगच्छथ. ख. घ. मधिगच्छथ. २ क. ख. घ—छ. झ. न. ट. तमेवह्यहर्तारं.
३ क. च. छ. झ. न. ट. गणस्तहम्. ४ क. ख. घ—छ. न. ट. तेसर्वैहृष्टमनसो. ५ इदमर्थं क. ख. च. छ. न. ट. दृश्यते.
६ क. ख. च. महद्वाऽर्थ. ७ ड. च. छ. झ. न. ट. पुरुषव्याघ्राः. ८ क. ग. घ—छ. झ. न. ट. स्पर्शसमैर्भुजैः. ९ ग.
विध्यमानानां. न. वाध्यमानानां. १० ड. झ. न. दुराधर्यैः. ११ ड. च. छ. झ. न. धरणींराम. क—घ. धरणींवीर. १२ क—
घ. नरशार्दूल. १३ ट. ऊचुःपरमसंत्रस्ताः. १४ ख. वध्यन्तेतलवासिनः. ग. घ—छ. झ. न. ट. वध्यन्तेजलचारिणः.
क. हन्यन्तेजलचारिणः. १५ क—च. न. ट. यज्ञहरोऽस्माकं. १६ ग—छ. झ. न. ट. हिंसन्तिसगरात्मजाः.

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

महाणादेवाभ्यतिसगरसुतानां कपिलकोपाग्निना भस्मीभवनमिवेदनेन प्रमाणासनम् ॥ १ ॥ सगरपुत्रैः क्रमेण प्राच्यादिदिग्भि-
भेदने ऐशान्यादिशिकपिलपरिसरधारिणो लिङ्गाभस्यावलोकेनम् ॥ २ ॥ ततस्तैः कपिलेऽश्वचोरस्वङ्क्यातद्वधप्रवृत्तौ तेन हुकारमा-
श्रेणतेषां भस्मीकरणम् ॥ ३ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः ॥ प्रत्युवाच सुसंव्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥
अस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ॥ [महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान्प्रभुः] ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ॥ तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥
पृथिव्याश्चैपि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिदमं ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ५ ॥
सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् ॥ पृथिव्यां भिद्यमानार्था निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥
तैस्तो भित्त्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥
परिक्रान्ता मही सर्वा सत्ववन्तश्च सूदिताः ॥ देवर्दानवरक्षांसि पिशाचोरगकिर्नराः ॥ ८ ॥
न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
भूयः स्वनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निर्वर्तथ ॥ ११ ॥
पितुर्वचनमासीद्य सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
स्वन्यमाने ततस्तस्मिन्दृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ॥ शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥

कृतः अन्तोजननाशो यैस्ते कृतान्ताः सगरपुत्राः ॥ १ ॥ यस्येतिसार्धश्लोकः ॥ २ ॥ आस्थाय यइति
शेषः ॥ ३ ॥ सनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभावी । दृष्टः
निश्चितः । अतो न तत्रापिशोकः कार्यइति भावः । अदी-
र्घजीविनामिति छेदः । विनाशः दृष्टइत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥
त्रयस्त्रिंशदेवाः अष्टौवसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्या अ-
श्विनौ च । इदमुपलक्षणं गन्धर्वादेर्गमनस्यापि ॥ ५ ॥
निर्घातः उत्पातविशेषः ॥ ६ ॥ सर्वेमहीं प्रदक्षिणं

कृत्वा पितरंगत्वा सर्वे पितरमब्रुवन् ॥ ७ ॥ श्लोकद्वयं ।
सत्ववन्तो बलवन्तः । करिष्यामेति विसर्गलोपश्छान्द-
सः ॥ ८-९ ॥ समन्युः अश्वालाभकृतकोधवान्
॥ १० ॥ भूयो निर्भिद्य स्वनतेत्यन्वयः । निर्वर्तथ
निर्वर्तध्वं ॥ ११ ॥ अभिद्रवन् अभ्यद्रवन्
॥ १२ ॥ दिशागजं “वष्टिभागुरिः” इत्याप् । वि-
रूपाक्षं विरूपाक्षारूपं ॥ १३ ॥ उक्तं विवृणोति—सेति

सि० धारयति योगबलैवेति शेषः ॥ ३ ॥ ति० दीर्घदक्षिणां दीर्घदक्षिभिः । सगरपुत्रविनाशो यं दृष्ट एव । अतस्तत्र शोको नु-
चितः । शेषेष्वष्टौ । ब्रह्मा । अदीर्घदक्षिणा मिति छेदः ॥ ४ ॥ ति० निर्घातसमनिःस्वनः निर्घातसमनिःस्वनः । शि० निर्घातस-
मनिःस्वनः निर्घातसमनिःस्वनः । प्रादुरासीत् । नीलोपटोपटइति वच्छान्दबोधः । किञ्चमहान् स्वनः स्वनस्त्वयस्मिन्सः
महास्वनः निर्घातसमनिःस्वनः प्रादुरासीत् ॥ ६ ॥

[पा०] १ व. झ. सुमन्त्रस्तान्. २ इदमर्थं ड. च. झ. व. ट. दृश्यते. ३. झ. स एव भगवान्. ४ झ. ग. घ. कोपाग्नि-
निर्देशाः. ५ ख. थापि निर्भेदो. घ. धैव निर्भेदो. ६ ड. झ. व. दक्षिणम्. ७ झ. ट. दरिदमाः. ८ क. ग. ड. च. छ. झ. अ.
ट. पुत्राणां प्रादुरासीन्महास्वनः. ख. पुत्रैस्तु प्रादुरासीन्महात्मभिः. ९ क. ग. ततो गत्वा. १० ख—छ. झ. व. ट. महींसर्वी.
११ ख. ग. ट. चाभिप्रदक्षिणम्. १२ घ. दातव्यगन्धर्वाः. १३ घ—छ. झ. व. पश्यामः. १४ झ. व. ट. निर्वर्तत. १५ क.
ग. घ. मास्थाय. ख. माश्रित्य. १६ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. १७ क. ख. स्वन्यमानेतले. १८ क. ख. घ. ड. च. झ. व. ट.
धारयामास शिरसा.

यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ॥ मानयन्तो हिते राम जम्बुभित्त्वा रसातलम् ॥ १६ ॥
 ततः पूर्वा दिक्षं भित्त्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥
 महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयन्तं ते विस्रयं जम्बुकुतमम् ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
 पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठा चापि निरामयम् ॥ खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥ २१ ॥
 उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
 समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रैथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥
 ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 ह्ययं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥
 अभ्यधावन्त संकुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाश्रुवन् ॥ २७ ॥
 अस्माकं त्वं हि तुरगं यंजीयं हतवानसि ॥ दुर्मेघस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥
 ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

॥ १४ ॥ पर्वणि काले । खेदाद्धेतोः । विश्रमार्थं श्रमशान्त्यर्थं । चालयते चालयति ॥ १५ ॥ मानयन्तः पूजयन्तः ॥ १६ ॥ तत इत्यस्यविवरणं पूर्वादिशं सित्वेति ॥ १७ ॥ महागजं विशेषयति—महेति । सुमहदित्यार्षं ॥ १८ ॥ दिक्छन्देन देशउच्यते ॥ १९ ॥ सौमनसं सोमनसाख्यं ॥ २० ॥ निरामसं कुशलं । समुपक्रान्ताः गताः । हैमवतीं हिमवत्सन्धिनीं ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यं । भद्रेण शोभनेन ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा “आलंभःस्पर्शहिंसयोः” इत्यमरः ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां येशानीदिशं । प्रथितां

अश्वगमनयोग्यतावतीं । गमनखननक्रियाभेदात्सागर-रसगरात्मजपदप्रयोगः ॥ २४ ॥ महात्मानः महाकायाः । कपिलं कपिलावतारं ॥ २५ ॥ चरन्तं तृणानिभक्षयन्तं ॥ २६ ॥ तेतमितिसार्धश्लोकः । तं कपिलं ॥ २७ ॥ दुर्मेघइतिसंबोधनं ॥ २८-२९ ॥ अप्रमेयेन अप्रमेयवैभवेन ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

शि० हिते अश्वप्राप्तये ॥ १६ ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. क. ज. विश्रमार्थं. २ झ. ज. तैत्प्रदक्षिणं. ३ च. दिशापालं. ट. दिशाःपालं. ४ ख. ट. दिशां हिंसा. ५ ग. ड. झ. स. ट. सुमहापर्वतोपमम्. ६ क. च. छ. झ. ख. ट. धारयन्तंगां. ७ क. सुमनसं. ८ झ. ड. तैत्प्रदक्षिणं. ९ ख. खनिजं. १० क. घ. क. झ. ज. समुपक्रान्ताः. ११ क—छ. झ. ख. सोमवतीं तदा. ट. हैमवतीं तथा. १२ ख. उत्तरस्यामपि दिशि. १३ च. प्रस्थिता दिशम्. १४ घ. ड. झ. ट. तैत्तयज्ञहरं. च. छ. तैत्तयज्ञहरं. क. तैत्तयज्ञहरं. १५ घ. याज्ञीयं. १६ घ. तच्छ्रुत्वा वचनं. क. ख. ग. च. छ. झ. ख. ट. श्रुत्वा तद्वचनं. १७ क. ख. क्रोधेन महता.

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सगरेणचिरतरमनागतैर्धुमुत्रेवतत्त्वेष्वेवणाथपौत्रसांशुमतःप्रेषणम् ॥ १ ॥ अंशुमतापितृस्वातमार्गगमनेनदिशागजपूजनपूर्वकंभस्मीभूतनिजपितृणामसत्यचविलोकनम् ॥ २ ॥ तथातेषांजकदानार्थतदन्वेषणायपरितोदभ्रसारणेगुरुस्वदर्शनम् ॥ ३ ॥ गुरुनेतृप्रतिपितृवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंमङ्गलतारणेवतदंभसातकसामाहुवनचोदना ॥ ४ ॥ अंशुमताऽश्वामयनपूर्वकंपुत्रवृत्तान्तंशापितेनसगरेणयज्ञसमापनम् ॥ ५ ॥ तथाचिरतरंरत्नरक्षणपूर्वकंमङ्गलतारणोपाधानप्यवसायेनैवस्वर्गगमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रांश्चिरगताञ्छ्वात्वा सगरो रघुनन्दन ॥ नमस्तरामवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा ॥ पितॄणां गतिमन्विच्छ येन चाश्रोषवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ॥ तेषां त्वं प्रतिधातार्यं सासिं गृहीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यास्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थस्सभिर्वर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
एवमुक्तोऽशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥
स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत नैरश्रेष्ठस्तेन रौद्राऽभिचोदितः ॥ ६ ॥
दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत् ॥ ७ ॥
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पिदन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रैत्याहांशुमतो वचः ॥ आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेप्यसि ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्वायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वीर्यैर्वीर्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र पितेरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥
स दुःखवक्षमापसस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ॥ चुकोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥
यंहीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

नमस्तरामौत्रं ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । पितॄणां कनिष्ठपितॄणां । गतिं मार्गं । अन्विच्छ अन्वेषय । अश्वोपेनापवाहितस्तस्यचगतिमन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जालानि भूविलमाश्रिताणीत्यर्थः । यामीतिशेषः ॥ ३ ॥ पारगः समस्तिकरः ॥ ४ ॥ लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ खातं कुपमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अपश्यत् अपश्यत् ॥ ७ ॥ परिपप्रच्छ कास्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ आसमञ्ज असमञ्जपुत्र । इवभावजार्थः ॥ ९ ॥ समुपचक्रमइतिसाविनयत्वप्रकटनं ॥ १० ॥

वक्तुमर्हवाक्यं । “अहलोर्ण्यत्” “चजोःकुपिण्यतोः” इति कुत्वं । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः । यद्वा परवाक्याश्चयज्ञैः स्वयंवाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयः पितृमहसमीपंगन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्य अंशुमतः । पितरोयत्रभस्मराशीकृतास्तदेशजगाम ॥ १२ ॥ पूर्वमदर्शनादुःखवक्षमापसः तेषां वधात् वधदर्शनात् सुदुःखितः परमार्तः भृशस्तप्तः । चुकोश करोत् ॥ १३ ॥ शोकः विलापः ॥ १४ ॥

शि० महात्मभिः अतिप्रयत्नैः ॥ ६ ॥ शि० हेस अरिनिवर्तकत्वादुक्तपुण्यविशिष्टराम । सोऽशुमान् ॥ ८ ॥ शि० एतेन गजानां परमाभिज्ञत्वं सूचितं । विशेषवृत्तानुत्थादमाहृतत्वं सूचितं । आसमञ्जशब्दः शिवाद्यगन्तः ॥ ९ ॥ शि० सुदुःखितः अत्यन्तदुःखं प्राप्तः । अतएव परमार्तः प्रथिव्याल्लिङ्गितः ॥ १३ ॥ ति० लोकसंमतः लोकहितः । एतन्मूलकतया सर्वलोकहितमन्वाया [पा०] १ अ. छ. ज. म. ड. चाश्रोषवाहितः. २ क. श. तेषां पुत्रप्रतिधातार्यं. ३ क. ड. नरश्रेष्ठेव. ४ ख. रामानियोजितः. ५ क. न. छ. श. म. देवदानव. ६ क. ख. छ. म. पूज्यमानो. ७ क. न. छ. श. म. प्रत्युवाचमहामतिः. ८. प्रीत्याहांशुमतोवचः. ९ क. ख. ग. घ. य—अ. वाक्यकोविदैः. १० क. ख. घ. य. छ. माहीयं.

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ॥ सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥
 विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोपश्यत्स्वगाधिपम् ॥ पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमैनिलोपमम् ॥ १६ ॥
 सै चैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषन्याग्र बधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥
 कपिलेनाग्रमेयेन दैग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥
 गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्मां कुरु महाबाहो पितॄणां तु जलक्रियाम् ॥ १९ ॥
 भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तथा क्षिप्रमिदं भस्म गङ्गाया लोककान्तया ॥
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥
 [गङ्गामानय मद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ॥ क्रियतां यदि शक्तोसि गङ्गायास्तव तारणम्] ॥ २१ ॥
 गच्छ चाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सुपर्णवचनं श्रुत्वा सौशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं ह्यमादाय पुनरायानमर्हयश्वाः ॥ २३ ॥
 ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमश्नुमतो नृपः ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥
 स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २६ ॥
 अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जलक्रिया तर्पणं ॥ १५ ॥ विसार्य समन्तात्प्रसार्य ।
 निपुणां दूरवीक्षणश्रमां । अनिलोपमं वेगेनेतिशेषः ।
 लोकसंमतः लोकहितः ॥ १७ ॥ हि यस्मात् कपिलेन
 हताः । लौकिकं लोकतःप्राप्तं । सलिलं दातुं नार्हसि ।
 “चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैशुताद्राक्षणादपि ॥ दंष्ट्रिभ्य-
 ःपशुभ्यश्चमरणपापकर्मणां ॥ उदकं पिण्डदानं चरते-
 भ्योयद्विधीयते ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्य-
 ति” इति स्मृतेः । कपिलो ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गा अ-
 स्तीति शेषः ॥ १९ ॥ न केवलं तत्र जलक्रिया तया सेच-
 नीयं चेत्याह—भस्मेति । सार्धं श्लोकः । यदि प्लावयेत्

सेचयेत् तदा तया क्षिप्तं सिकं । भस्म नयिष्यति ने-
 प्यति ॥ २०—२१ ॥ संवर्तयितुं समापयितुं ॥ २२ ॥
 आयात् आगच्छत् ॥ २३ ॥ वृत्तं पितृवृत्तान्तं । सु-
 पर्णवचनं च यथा तथा न्यवेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ य-
 थाकल्पं यथाक्रमं ॥ २५ ॥ निश्चयं उपायं ॥ २६ ॥
 महता कालेन दिवं गत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्यान-
 ने बालकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

मूलोकेऽवतारणात् ॥ १७ ॥ ति० यतश्च महाबलः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः अतोलौकिकसलिलं दातुं-
 नार्हसि ॥ १८ ॥ ति० गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अनेन अकृतप्रायश्चित्तानामपिमहापातकिनां और्ध्वदेहिकायोग्यतायां गङ्गा-
 यज्ञसृष्ट्युद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरं तत्कालपूर्वकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वं सूचितं ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ व—छ. झ. अ. सजलार्थी. २ क. सचापश्यज्जलाधिपम्. ३. तत्रापश्यद. १ क. च. छ. अ. अ. सचलो-
 पमम्. घ. सचलोपमम्. ४ क—उ. सचैनमब्रवीत्. ५ क. ख. निर्दग्धाहि. ६. हताहीमे. ६ क. च. छ. झ. अ. नार्हसेप्राज्ञ.
 ७ क—उ. पितॄणांसलिलक्रियाम्. ८ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ९ ख. ब्रह्मलोकं. १० क. झ. गमिष्यति. ११ अर्थश्लोकः क. च.
 छ. अ. दृश्यते. १२ क. च. छ. यद्विश्लोषि. १३ क. झ. निर्गच्छाश्वं. १४ क. अ. झ. निर्वर्तयितुमर्हसि. १५ क. व—छ. झ.
 अ. न्महतायाः. १६ क. ख. ग. अ. घ. वचनं यथा. १७ च. छ. ज. ट. निर्वर्तयामास. १८ क. ग. घ. यथातत्त्वं यथाविधि.
 १९ क. छ. झ. अ. ट. सगमच्छ्रीमद्. २० क. नाध्यगच्छत. २१ क—उ. अगता निश्चयं.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सगरपौत्राणामुमतास्वपुत्रेदिलीपेरारज्यनिधानपूर्वकंगङ्गावतारणायहिमवच्छिखरेतपश्चरणम् ॥ १ ॥ तस्मिंस्तपःफलाका-
मेनैवस्वर्गं गतेतदुपायं चिन्तयतापिदिलीपेनतदप्राप्त्यैवस्वर्गगमनम् ॥ २ ॥ तत्सुपुत्राभगीरथेनमग्निपुत्राव्याधानपूर्वकंगङ्गावता-
रणाप्यगोकर्णे तपश्चरणम् ॥ ३ ॥ तयातपःप्रसन्नं ब्रह्माणं प्रतिगङ्गावतरणवरणपूर्वकंस्वकुलानुच्छित्यैतन्तपश्चरणम् ॥ ४ ॥ महापुत्र
संभ्रतिगङ्गायाधरणीतलावतरणमिषोजनपूर्वकंतद्धारणादह्वरप्रसादनचोदना ॥ ५ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥ राजानं रोचयामासुरं शुभन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदं शुमात्रघुनन्दन ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
संस्त्रिज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन ॥ हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
द्वौ त्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः ॥ तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारथेयं कथं चैनानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदित्तात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्वरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥
इन्द्रलोकं गतो राजा स्वार्जितेनैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ॥ अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः संचाप्रजः ॥ ११ ॥
मग्निष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रत्नः ॥ १२ ॥
सं तपो दीर्घमातिष्ठद्वोकर्णे रघुनन्दन ॥ ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
तस्य वर्षसहस्राणि घोरं तपसि तिष्ठतः ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥

अथ गङ्गायास्त्रिपथगमनहेतुप्रशस्यपूर्वप्रकृतस्वसा-
क्षादुत्तरमाह—कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्य काले-
नावश्यं प्राप्तव्यो धर्मः कालधर्मः । मरणमिति यावत् ।
प्रकृतीजना इत्यत्र दीर्घश्छान्दसः । अमत्यवर्गाः । “प्र-
कृतिः सहजैर्योनावमालेपरमात्मनि” इति वैजयन्ती ।
रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वाद्वैच्छन् ॥ १ ॥ सः सुम-
हानराजाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तेपे गङ्गावतरणा-
येति शेषः ॥ ३ ॥ स्वर्गलेभे तदुगङ्गां ॥ ४ ॥ वधं ज-
पमृत्युं । दुःखोपहतया पित्रादुद्वरेतपसिकृतेपि तेषां ग-
तिर्नाभूदित्येवं रूपया । नाध्यगच्छत नाध्यगच्छत् ॥ ५ ॥

निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ धर्मेण
प्रयोजकेन । चिन्तयतः ॥ ७ ॥ अकारयत् अकरोत्
॥ ८ ॥ उपेयिवान् ययौ ॥ ९ ॥ अभिषिच्य इन्द्र-
लोकं गतः ॥ १० ॥ अनपत्यः अतएव प्रजाकामोऽभू-
त् । संचाप्रज इत्युत्तरशेषः ॥ ११ ॥ गोकर्णे हिमव-
त्पादविशेषे । पञ्चास्रयः चतुर्षु पाश्वेभ्यश्च परिसूर्यश्च
तेषां मध्ये तपोयस्यसः पञ्चतपाः । मासस्य सकृदाहारो
यस्यसः मासाहारः । उभयत्र मध्यमपदलोपी समासः ।
पृषोदरादिवात्साधुत्वं ॥ १३ ॥ तस्य राज्ञो महात्मनः-

ति० तदिलीपवंशज रघुपुत्रकोदिलीपः कालिदासोक्तो न्यएवेति बोध्यं ॥ ८ ॥ ति० सचप्रजा इत्यस्य मग्निष्वाधायेत्युत्तराणां न्वयः
॥ ११ ॥ ति० गोकर्णः वक्षिणदिक्स्वतीर्थविशेषो वा ॥ १३ ॥ ति० यवस्तीत्यादि असंदिग्धे संदिग्धवचनं “वेदाश्चेत्प्रमाणं-
[पा०] १ क. च. छ. झ. म. तस्यैराज्यं. २ क. घ—ट. छिखरेरम्ये. ३ क. च. छ. झ. न. द्वौ त्रिंशच्छतसाहस्रं.
४ ख. ग. सुमहांतपाः. ५ क. ख. घ—ट. तपोवनगतो राजा. ६ क. ख. लेभे स्वकर्मभिः. ग. लेभे महायशाः. ७ क. ग. घ.
अ. नाधिगच्छति. ८ क. घ—झ. ट. चैतानिति चिन्ता. ९ क. विजितात्मनः. १० ग. स्वार्जितैव कर्मभिः. ११ क. च. अ. ट.
नरर्षभम्. १२ क. झ. ट. अनपत्यो महातेजाः. १३ ख. संचाप्रजः. झ. सचप्रजाः. १४ क. च. झ. अ. ट. तपोदीर्घमातिष्ठत्.

सुग्रीतो भगवान्महा प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १५ ॥

ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ मगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥

मगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जैनेश्वर ॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय मुव्रत ॥ १७ ॥

तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ मगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥

यदि मे भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्तलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥

गङ्गायाः सलिलक्षिप्ते मत्सन्धेयां महात्मनाम् ॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ २० ॥

देवो च संततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वार्णीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

मनोरथो महनेष मगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २३ ॥

इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २४ ॥

गङ्गायाः पतनं राजनृथिवी न सहिष्यति ॥ तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चामाष्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवं देवैस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुग्रीतइत्यर्थम् ॥ १५ ॥ अथउ-
पगमनानन्तरं ॥ १६ ॥ तेषुपसप्रीतः ॥ १७ ॥ म-
हातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ मेतपस-
इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ नकेवलंसलिलामिरन्यचेत्याह—
गङ्गायाइति । अत्यन्तं अक्षय्यं ॥ २० ॥ इक्ष्वाकूणां
कुलेजातस्यमेसंततिर्देया ययानः कुलनावसीदेत्पषव-
रः परः द्वितीयोवरोस्त्वित्यन्वयः । तपसेनिर्गमदशा-
यामपिहिप्रजाकामइत्युक्तं ॥ २१ ॥ शुभां शुभहेतुं ।
मधुरां अर्यतोमनोक्षां ॥ २२ ॥ मनोरथः तावक-

इतिशेषः ॥ २३ ॥ इयं संनिहिता । हैमवती हिमवत्सं-
निहिता । धारयितुंशक्तः हरः । तत्र धारणे । नियु-
ज्यतां प्रार्थ्यतां ॥ २४ ॥ धारयितुं शक्तमितिशेषः
॥ २५ ॥ आमाष्य वत्सेराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्यु-
क्त्वेतियावत् । मरुद्गणैः वायुगणैः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्या-
ने बालकाण्डन्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स्युः" इतिवत् । सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं ॥ १९ ॥ ति० इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यममेसंततिर्देया । ययानःकुलना-
वसीदेत् । संतलैइतिचतुर्थाप्रयमार्थः । एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः । परेतु संतलैतदर्थनःकुलनावसीदेदितिचथाचे । मत्कुलेभ-
संततिःकोपिमाभुदित्यर्थः । उपसंहरति—इक्ष्वाकूणामिति । तत्कुलेजातस्यएषपरोवरोस्तु । नातोऽधिकतृतीयंवरान्तरयाचे-
इत्यर्थः । एतेनपूर्वपरोपकारितामगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २१ ॥ ति० तां गङ्गां । तत्रगङ्गायमनसमये धारयितुंहरएवनियुज्यतां ।
वैशन्द्यएवार्थः ॥ २४ ॥ ति० देवैःआजानजैः । मरुद्गणैःकर्मदेवैः । शि० पुनर्मरुद्गणोपादानंआमाष्यसिष्ठन्यायेनेतिबोध्यं
॥ २६ ॥ इतिद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. ध—छ. झ. ञ. प्रसूरीश्वरः. २ घ. क. च. झ. ञ. महाराज. ३ ड. महातेजः. ४ क—ड. वनाधिप.
क. झ. नरेश्वर. ४ ड. तेषुतप्तेन. ५ क. च. छ. झ. ञ. महाबाहुः. ६ क. घ. छ. झ. व. कृताञ्जलिपुटस्थितः. क. ग.
कृताञ्जलिरुपस्थितः. ७ झ. भगवान्प्रीतो. ८ च. छ. न. सर्वेते. क. झ. सर्वेच. ९ क. झ. देयायाचेहसंतलै. १० घ. तपो-
धनमहातेजः. ११ घ. कुलनन्दन. क. म. कुलमन्वयम्. १२ क—म. ज्येष्ठागङ्गा. १३ क—ड. धारयितुंराजन. १४ ग. क.
झ. न. ड. सहिष्यते. १५ क. क. च. झ. ञ. ड. धारयितुंराजन. १६ क. च. ज. म. गङ्गामाभाष्य. १७ ग. क. च. छ.
झ. न. देवैस्सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ख. देवोमहासहमरुद्गणैः.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भगीरथस्तपस्तेहरेवांस्त्वत्समुद्रमुके गङ्गायास्त्वयैवमाकाशमभिः शिवसिनिपतवन् ॥ १ ॥ इरेणगङ्गागर्वसम्पन्नायजटाम-
 ण्डलेतश्चिरोधनम् ॥ २ ॥ भगीरथेनपुनस्तपःप्रसादितेनगङ्गायाजिन्मुसरसिचिर्जनम् ॥ ३ ॥ सत्तोनिर्गम्यभगीरथरथाजुषाशि-
 म्यागङ्गायाज्जुक्तकन्यात्वमासिपूर्वकंस्वजलैःसगरसुतशरीरमसामामाह्लावन् ॥ ४ ॥ तेनपूतकल्मषैस्तैःस्वर्गगमवन् ॥ ५ ॥
 देवदेवे गते तस्मिन्सोकुहाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुभक्षो निराश्रयः ॥ अचलस्स्याणुवत्स्थित्वा रात्रिदिवमरिंदम ॥ २ ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 प्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ॥ [तमब्रवीच्छुपवरो गङ्गां धारय वै हर ॥ ४ ॥
 इत्युक्तो वचनं भयः करिष्यामि प्रियं तव] ॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजमुतामहम् ॥ ५ ॥
 ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ [उमापतेर्वचश्श्रुत्वा गङ्गा क्रोधसमन्विता] ॥ ६ ॥
 तदा साऽतिमहद्वृषं कृत्वा वेगं च दुस्सहम् ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ७ ॥
 अचिन्तयन् सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
 तस्यावलेपनं ह्वात्वा कुड्मस्तु भगवान्हरः ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ९ ॥
 सां तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ हिर्मवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगहरे ॥ १० ॥
 सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्रोधात्तमासिता ॥ नैव निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
 तत्रैवावभ्रमद्देवी संवत्सरगणान्वहन् ॥ तामपश्यन्पुनस्तत्र तपः परममासितः ॥ १२ ॥
 अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रसि ॥ १३ ॥
 तस्यां विद्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ १४ ॥

अथपुनःपुननेनसागराणांस्वर्गगतिश्चिचत्वारिंशो—
 देवदेवइत्यादि । उपासत उपास्त । शिवमितिशेषः
 ॥ १—२ ॥ उमापतिरित्यनेनोभयासहायगतइत्युच्यते
 ॥ ३—४ ॥ प्रियंकरिष्यामीत्येतद्विबुधोक्ति—शिरसेति
 ॥ ५—६ ॥ अर्थत्रयमेकान्वयं । हैमवती हिमवत्क-
 म्या । शिवे शुद्धे । उतेतिप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ महारूपदु-
 संहवेगकरणेनिमित्तमाह—अचिन्तयविति । दुर्धरा
 धर्तुमसक्षया । गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ वलेपनं गर्व ।

“अष्टिवागुरिः” इत्यल्लोपः । तिरोभावयितुं तिरोहितां
 कर्तुं ॥ ९ ॥ जटामण्डलमेवगङ्गांरगुहायसिस्तत्तथा
 ॥ १० ॥ निर्गमनेजटामण्डलाजिस्सरगमात्रमपि ज-
 टामण्डलेमोहितासंजातमोहा ॥ ११ ॥ अवभ्रमन्
 पुनःपुनरभ्रमत् । यच्छुगन्ताह्वः । आस्थितः राजेतिशे-
 षः ॥ १२ ॥ अनेन तपसा । तोषितश्चासीत् विसस-
 र्जय । बिन्दुसरोनाम हिमवतिगङ्गानिर्मितस्सरोविशे-
 षः ॥ १३ ॥ तस्यामित्यर्थः । स्रोतांसि प्रवाहाः

ति० देवदेवे आजानजानामपिदेवानांदेवपूज्ये ॥ १ ॥ ति० तस्यावलेपनमिति सन्धिरार्थः । शि० तदा तु गङ्गाविचारस-
 म्यएव । तस्याः गङ्गायाः । लेपनं खेलनेच्छाहृदिह्लासा कुड्मेव कुड्मइवहरः तिरोभावयितुं स्वशिरसिगङ्गांगोपयितुं बुद्धिं निधाय
 चक्रे । एतेनशिवस्यापिलेखनेच्छासूचितः । तुशब्दएकार्ये । वक्ष्यद्भवार्थे अतएवसंन्यौवार्थत्वकल्पना ॥ ९ ॥ ति० जटामण्डले-
 नगहरे गङ्गीरे । हिमवत् हिमविदुवत्पतिता ॥ १० ॥ ति० जटामण्डलंभ्रान्त्वान्प्रान्तभागतापिभ्रान्ततःतत्प्रान्तभागतोपिनिर्गम-
 यलेभे । प्रान्तभागोपेतन्मध्यव्रमस्यमाययाभगवतोत्पादनात् ॥ ११ ॥ ति० अवभ्रमत् भार्यत्वात्सन्वित्वेन । शि० अवभ्र-
 [पा०] १ अवश्लोकः क—छ. न. इत्यते. अचलस्स्याणुवत्. ऊर्ध्वबाहुर्निरा- २ क. न. छ. न.
 स्थाणुवत्तिलं. ३ क. घ. च. छ. न. रात्रिदिवमरिन्दमः. ४ रात्रिदिवमुपागतः. ५ इवमर्षद्वयं च. छ. इत्यते. ६ इवमर्ष
 च. छ. इत्यते. ७ क. घ. छ. न. सासुमहद्वृषं. क. घ. सातुमहद्वृषं. ८ क. ख. घ. च. छ. न. ट. पतद्रामा. ९ घ.
 एतेनवासिपातालं. १० ख. शलाडवलेपनं वस्याः. ११ क. सातस्यपतितापुण्या. घ. एतस्मिन्पतिता. १२ च. छ. ज. हिमहृत्पति-
 ताराम. १३ क—उ. नैवसा निर्गमलेभे. १४ क. श. जटामण्डलमन्ततः. १५ क.—क. श. न. तत्रैवावभ्रमद्देवी. ड. तत्रैवावभ्रमद.
 च. छ. ज. तत्रैवमिभ्रमद्देवी. १५ क. श. भ. सतेनतोषितश्चासी. १६ घ. क. श. न. इत्यन्तरघुनन्दन.

हादिनी पावनी चैव नलिनी च तथाऽपरा ॥ तिस्रः प्रार्ची दिशं जैगुर्गङ्गाश्चिन्नजलाश्शुभाः ॥ १५ ॥
 सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ॥ तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥ १६ ॥
 [तैथैव चालिकानाम विश्रुता लोकपावनी] ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम् ॥ १७ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं सन्दनमास्थितः ॥ प्रायादत्रे महातेजा गङ्गां तं चाप्यनुव्रजत् ॥ १८ ॥
 गगनाच्छरशिरस्ततो धैरणिमाश्रिता ॥ व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रेण्दपुरस्कृतम् ॥ १९ ॥
 मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तदा ॥ पतन्निः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुंधरा ॥ २० ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तदा ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां भर्ता तथा ॥ २१ ॥
 विधिनैर्नगराकारैर्हयैर्गजैर्वरैस्तदा ॥ पारिप्लवगतैश्चापि देवतास्तैश्च विष्टिताः ॥ २२ ॥
 तदद्भुततमं लोके रङ्गापतनमुच्यते ॥ दिदृक्षुर्देवगणाः सप्तीयुरमितौजसाः ॥ २३ ॥
 संपतन्निः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ अतादित्यमिवाभाति गमनं गततोषदम् ॥ २४ ॥
 शिशुमारोदगगणैर्मनैरपि च चञ्चलैः ॥ विशुद्धिरिव विक्षिप्तमाकाशमभवत्तदा ॥ २५ ॥
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ॥ २६ ॥
 कचिद्भुततरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ विवेतं कचिदुद्धृतं कचिद्याति घनैःघनैः ॥ २७ ॥
 सलिलैर्नैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥ मुहुर्लुर्ध्वमुखं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ स्रोतसानामनिर्वैशपूर्वकं गतिभेदमाह—हा-
 दिनीति । शुभाः शोभमानाः ॥ १४ ॥ महानदीति
 सर्वविशेषणं ॥ १६ ॥ सप्तमीत्यर्थः । तासांमध्ये ॥ १७ ॥ स-
 न्दनं रथं अनुव्रजत् अन्वव्रजत् । अत्रस्वर्गाकाशमूमिग-
 मनात् त्रिपथगालमिल्येके दिक्त्रयगमनावित्यपरे ॥ १८ ॥
 एवं त्रीन्यथः केनहेतुनेत्यस्योत्तरमभिधाय कर्ममिःकैः
 समन्वितेत्यस्यचरितभेदप्रश्नस्योत्तरमाह—गगनादिति ।
 तीव्रस्रग्देहेतुरयं ॥ १९ ॥ शिशुमारः अंबुकरी “शि-
 शुमारस्त्वंबुकरी” इतिवैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तु-
 विशेधैः ॥ २० ॥ गगनात् रुद्रजटागगनात् । गां भूमिं
 ॥ २१ ॥ नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः
 पारिप्लवंसंभ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणं । तत्र गङ्गा-

पतनप्रदेशे । विष्टिताः विशेषेणस्थिताः ॥ २२ ॥ लोके
 भूलोके । अमितौजसइत्यनेन प्रधानदेवाण्यन्ते
 ॥ २३ ॥ सुरगणैः अमिततेजोभिरितिसिद्धं । आभा-
 ति अभात् ॥ २४ ॥ आकाशं चञ्चलैः शिशुमारा-
 विधिः विशुद्धिरिव विक्षिप्तं व्याप्तं अभवत् ॥ २५ ॥
 वेगवशेनसहस्रधाकीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हं-
 ससंप्लवैः हंससंफुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमि-
 त्यन्वयः ॥ २६ ॥ अत्रगङ्गात्यनुषण्यते । भुततरमि-
 त्यादिक्रियाविशेषणं । आयतं ऋजु । विवृतं निम्नेनसं-
 कुचितं । उद्धृतं पाषाणस्खलनादिनाऊर्ध्वमुखं । सङ्के-
 तव्यत्ययेनभूतेलद ॥ २७ ॥ अभ्याहतं वातव्यावर्तितं

मत् अवभासत । आगमधात्रस्यानित्यत्वाद्विरुद्धः ॥ १९ ॥ ति० शिशुमारो नक्रः ॥ २० ॥ ति० पारिप्लवः यानसेदः
 [पा०] १ क. ख. घ—ट. नलिनीचतयैवच. २ ख. क. च. झ. ञ. ट. तिस्रैतादिशं. ३ क. झ. जग्मुःप्रतीचीं
 सुचिच्छुभाः. ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ क. झ. भगीरथरथंता. ६ ख. गङ्गातंचान्वगाच्छनैः. ७ क—ट. परमिमासता.
 ८ क. झ. असर्पतजलं. ९ क. ख. तीव्रवेगपुरस्कृतम्. १० ख. क. च. छ. झ. ञ. पतितैश्चैव. ११ क—ट. सङ्क्षि-
 त्त्वणास्तदा. ख. यक्षास्तुरगणास्तदा. क—ट. सिद्धगणास्तदा. १२ क. ट. गतातदा. १३ ख. क. छ. झ. ञ. ट. विमानै-
 र्गगनाकारैः. १४ क—घ. च. छ. ज. झ. ट. वरैस्तदा. १५ क—न. पारिप्लवगताश्चापि. १६ क. क. च. छ. सत्रमिसिक्ताः.
 घ. सत्रशोभिताः. १७ क. च. छ. झ. ञ. तदद्भुतमिमं. १८ क. च. छ. झ. गङ्गापतनमुच्यते. ख. गङ्गापतनमुच्यते.
 १९ ख. ग. घ. ज. समेयुरमितौजसाः. २० क. न. विष्टितैः. २१ ख. सहस्रधाः. २२ क. ख. घ. क्लितं. ट. विनीतं.
 २३ क—घ. झ. कचिदुद्धृतं. २४ क—न. मुहुर्लुर्ध्वपथं. ट. मुहुर्लुर्ध्वपतिं. २५ ख. क. क. च. छ. झ. ञ. वसुधातलम्.

तच्छिरशिरोभ्रष्टं भ्रष्टं भूमितले पुनः ॥ व्यरोचत तदा तोयं निर्मलं गतकल्मषम् ॥ २९ ॥
 तत्र देवर्षिगन्धर्वा वसुधातलवासिनः ॥ भवाङ्गपतितं तोयं पवित्रमिति पस्पृशुः ॥ ३० ॥
 आपात्प्रपतिता ये च गगनाद्भसुधातलम् ॥ कृत्वा तत्राभिषेकं ते बभूवुर्गतकल्मषाः ॥ ३१ ॥

तच्छिरसिल्लेनाभिमुखमाहृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥ शंकर-
 शिरसिभ्रष्टं पतितमपि । ततःभूमितले पतितमपि ।
 निर्मलं गतकल्मषं येन तद्रतकल्मषं पामापहमित्यर्थः
 ॥ २९ ॥ पवित्रं पावनं । तत्रहापकहेतुमाह—भवा-
 ङ्गपतितमिति । भवेन रुद्रेण शिरसाधृतत्वात्पवित्र-
 मितिज्ञात्वापस्पृशुरित्यर्थः । पवित्रमिति सामान्यो-
 क्यमभवसान्येषांचपवित्रमित्युक्तं । अतएव “हरस्य
 गात्रसंस्पर्शोत्पवित्रत्वमुपागता” इत्यात्रापिहरस्यशुद्धिप्र-
 दत्त्वमुपागतेत्यर्थः । अन्येष्व्ययञ्चुः श्रीमद्भागवते ।
 “यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्निविधृतेन-
 शिवःशिवोभूत्” इति । भारते “तदम्बुपतितंद्वाह-

वारशिरसाहरः । पावनार्थजटामध्येयोग्योस्त्रीत्यवधार-
 णात्” इति । अत्राप्ययोध्याकाण्डेवक्ष्यति “विष्णु-
 पादोद्भवां दिव्यां” इति । गङ्गायाविष्णुपादोद्भवत्वेन
 पवित्रत्वरूपं दिव्यत्वं । भवाङ्गात्पतितमिति वार्थः । “द्वि-
 तीयाश्रितातीतपतित—” इति द्वितीयासमासविधानात्
 पश्चमीसमासानुपपत्तेश्च भवेन धृतत्वाद्सामिरपिधा-
 र्यमिति पस्पृशुरित्येवार्थः । यद्वा भवाङ्गपतितत्वात्पवि-
 त्रं नतु पूर्ववदति पवित्रं । अतएव पस्पृशुः नतु सस्तुः । यद्वा
 यद्यपि भवाङ्गात्पतितं तथापि विष्णुपादोद्भूतत्वात्पवित्र-
 मिति वा । “नदीवेगेन शुष्यति” इति न्यायाद्भवसं-
 पर्कविगमे पवित्रमिति वा पस्पृशुः ॥ ३० ॥ आपाद्देतोः

शिविकाविरूपशिविकादियानस्या इत्यर्थ इत्यन्ये ॥ २९ ॥ ति० हंससंज्ञैः हंससंचारैश्च आक्षीर्ष्य व्यासं ॥ ३० ॥ ति० निर्मलं
 शिरसापातेन पद्मादिरूपमलरहितं । किञ्च निर्गतोयोमः परिमाणं । “घन्यैकविधानं” इति माघातोः कः । तंलातिश्रद्धातीति नि-
 र्मलं इत्यतारहितप्रभाववदित्यर्थः । गतकल्मषं गतानि निवृत्तानि कल्मषाणि आश्रितानां पापानि न्यस्मात् । कल्मषयोपस्थितकालस्या-
 धाविषका “कर्तुं पीप्सिततमं” इति सूत्रघटकीभूतकप्रत्ययोपात्तवर्तमानस्येव । आश्रिताचाविषका “गन्ता विदेशं पथिकः प्रियो
 मेत्यद्वाक्यमात्राविरेवमात्रा । अतोतिमीनं कुरुतामचूलां खण्डेषूक्ष्णं भृङ्गं दिव्ये” इत्यादौ । तेन यदैव गङ्गा दर्शनादितदैवत-
 त्वपूर्णपापसंय इति फलितं । शंकरशिरोभ्रष्टं शंकरशिरश्च्युतं पुनरनन्तरं भूमितलेभ्रष्टं ॥ २९ ॥ ति० पस्पृशुः सन्तु रित्यर्थः ।
 ति० तत्रेति । तत्र गङ्गापतनकाले । नृविगणगन्धर्वाः वसुधातलवासिनश्च । भवाङ्गपतितं भवाङ्गात्पतितमित्यतः पवित्रं अतिशुद्धतो-
 यं पस्पृशुरेव । “सर्वैवाक्यं सावधरणं भवति” इति न्यायेनैव कारलाभः । अप्रपस्पृशुरेवेत्युक्त्यानसस्तु रिति फलितं ।
 तेनावगाहानर्हदेवगत्वं तज्जलसमुचितं । पञ्चमीतियोगविभागेन संबन्धसामान्यव्यावासाभासः पूर्वविधावनन्विधावित्यादाविन ।
 अतिपवित्रमित्यनेन स्वतः पवित्रत्वेति द्वेपि भवाङ्गस्पर्शद्वारा लोकानपि पावयिष्यतीति हेतुर्न्यूनितः । एतेन अनुशासनविरहात्पञ्चमीस-
 मासानुपपत्तिरिति प्रत्युक्तं । यशुसामान्योक्त्या शिवस्यापि पवित्रलकारकमिति भूषणकृद्भ्रुकं तन्निर्णयः । हरस्येश्वरत्वेन तत्रमलसंब-
 न्धस्यासंभवेन तत्पवित्रलकारकत्वस्य दुर्बलत्वात् । यदीश्वरेपिमलसंबन्धस्सीकिप्रत्ये तर्हि इयंतु केन्यूनतातेषां स्यात् । किञ्च हरि-
 हरभक्तानां तीर्थपावनसामर्थ्यमस्तीति स्पृष्टादि सिद्धम् । अतएव “साधवोन्यासिनश्चान्तावलिष्ठा लोकपावनाः । हरस्यर्घ्यं तेऽङ्गसङ्गा-
 दोम्बास्तेषां भिद्वरिः” इति । गङ्गागमनसमये गङ्गाप्रतिभगीरयवचनं । “भवद्विधाभागवतास्तीर्थभूतास्त्वयं प्रभो । तीर्थीकुर्वन्ति ती-
 र्थानि स्वान्तस्त्वेन गदाभृता” इत्यादिविदुरप्रतियुधिष्ठिरवचनं च संगच्छते । एतेन गङ्गाजलसंबन्धाद्वरदशुद्धः हरस्यसंबन्धाच्च गङ्गामति-
 पवित्रतातलाजैति वचनं श्रेयस्कामैर्दूरतः परिकर्षणीयं । आदरणीयं चेद्द्वारपात्रस्पर्शादिति पवित्रत्वं प्रासाप्यतेति । अतएव “हरस्य गात्रसं-
 स्पर्शात्पवित्रत्वमुपागता” इत्यादीनि संगच्छन्ते । संगच्छते च “विष्णुपादोद्भवां दिव्यां” इत्यादि । पवित्रत्वमुपागते तत्र पवित्रशब्दोति-
 पवित्रपरः । “यच्छौचनिस्सृतसरित्प्रवरोदकेन तीर्थेन मूर्ध्नि विधृतेन शिवः शिवोभूत्” इति भागवतस्य स्वयमर्थः । शिवः स्वतस्सिद्धकल्याण-
 स्वरूपः शिवः लोकानां कल्याणप्रदोऽभूदिति । अयं भवः । यदि शिवो गङ्गानधारयेत् । तर्हि गङ्गापृथिव्यां नोपलभ्येत । तथा च लोककल्या-
 णेन स्यात् धारणे तु सर्वसिद्धमिति । अतएव “तदम्बुपतितं स्पृष्ट्वा दधारिशिरसाहरः । पावनार्थं जटामध्ये तोस्त्रीत्यवधारणात्” इति भा-
 रतपथे प्रकृतिकण्डिजन्तप्रकृतिकल्युक्तप्रयोगः । लोकानां पावनार्थमित्यर्थः । अन्यथा “तदम्बुपतितं स्पृष्ट्वा दधारिशिरसाहरः । पूतो-
 भूत्सजटामध्ये तोस्त्रीत्यवधारणात्” इत्येव वदेत् । हरस्येश्वरत्वे प्रमाणं तु “सर्वजन्तुमप्यतिप्रकृतेर्गुणैः” इत्यादि । “धारयिष्य-
 तिते देवैर्गङ्गास्त्वात्माशरीरिणाम् । यस्मिन्नोत्तमिदं प्रोतं विश्वशादीव तन्दुषु । अहं गङ्गा च सर्वजन्तुः कारणं परम्” इत्यादि भागवतादि-
 वचनमिति दिक् ॥ ३० ॥

धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभासता ॥ पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ ३२ ॥
 मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भासता ॥ कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतकृमः ॥ ३३ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ प्रायादैत्रे महातेजास्तं गङ्गां पृष्ठतोऽन्वगतम् ॥ ३४ ॥
 देवाः सर्पिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ ३५ ॥
 सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाम् ॥ गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३६ ॥
 यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ जगाम सरितांश्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ॥ ३७ ॥
 ततो हि यजमानस्य जहोरङ्गुतकर्मणः ॥ गङ्गा संप्रावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३८ ॥
 तस्यावलेपनं ज्ञात्वा कुँदो जहृथ राघव ॥ अपिबच्च जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३९ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा क्रपयश्च सुविस्मिताः ॥ पूजयन्ति महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् ॥
 गङ्गां चापि नयन्तिस्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ४० ॥
 तैस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यार्मैस्तुजत्पुनः ॥ ४१ ॥
 [विस्मयं गङ्गां राजेन्द्रो ज्ञात्वा प्राप्तं भगीरथम् ॥ पूजयित्वा यथान्यायं यज्ञवाटमुपागमत्] ॥
 तस्माज्जहसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ४२ ॥
 जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥
 रसातलमुपागच्छत्सिद्धार्थं तस्य कर्मणः ॥ ४३ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यज्ञतः ॥ पितामहान्मस्मकृतान्पश्यद्दीनचेतनः ॥ ४४ ॥
 अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ ह्यवधदूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४५ ॥

॥ ३१ ॥ आकाशमाविश्य आकाशमार्गेणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मुदितो मुमुदे पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥
 देवा इति श्लोकद्वयं । भगीरथरथानुगांगङ्गामन्वगमन् ॥ ३५-३६ ॥ यतः यत्र । ततः तत्र ॥ ३७ ॥ अ-
 ङ्गुतकर्मण इति वक्ष्यमाणगङ्गापानाभिप्रायः । यज्ञवाटं य-
 ज्ञक्षेत्रं ॥ ३८ ॥ वलेपनं गर्व । परमाद्भुतमिति क्रिया-

विशेषणं ॥ ३९ ॥ तत इति सार्धश्लोकः । दुहितृत्वे न-
 यतिस्म दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ ततः दुहि-
 तृत्वप्रापणात् । श्रोत्राभ्यां नरावयवेषु श्रोत्रस्यातिपाव-
 नत्वादिति भावः ॥ ४१-४२ ॥ जगामेत्यर्धत्रयं ।
 तस्य कर्मणः भगीरथयज्ञस्य ॥ ४३ ॥ भस्मकृतान्
 भस्मत्वेन कृतान् ॥ ४४ ॥ तत्सलिलं प्रावयत् । अप्पा-

ति० मुदितः दर्शनमात्रेण । मुमुदे ज्ञानपानादिना ॥ ३३ ॥ शि० अत्र प्रार्थनां विनैकगङ्गायज्ञशालांप्रापेत्स्तेनैकजहोर्गङ्गापा-
 सकलसूचितं ॥ ३८ ॥ शि० हेरायव तस्यागङ्गायाः वले यागशालायाश्चाच्छादने । प्रावने इत्यर्थः । पनं अहोभाग्यमेतस्यस्ययज्ञ-
 शालांगङ्गाप्राप्तेति स्वकीयांस्तुतिमेव ज्ञात्वा । अतएव अकुदः क्रोधरहित एव जह्नुः । परमाद्भुतं लौकिकविलक्षणं सर्वगङ्गायाजलं अ-
 पिबत् । तेन जहोः गङ्गाविषयकप्रीत्यतिशयस्तूचितः । तुष्टाब्धावेवार्थः । यत्तु कुद इति चिच्छलागङ्गासंप्रदानककोपवर्णयन्ति तन्निर्णयं ।
 गङ्गायाभगीरथानुगमनशीलत्वेन कोपाविषयत्वात् । भगीरथसंप्रदानककोपावर्णनाथ ॥ ३९ ॥ इति त्रिचलारिहस्तसर्गः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ च. छ. अ. धूतपापाः. २ ड. झ. तोयेनाथशुभान्विताः. क. ख. ब. छ. अ. तोयेनानेनभासता. ट.
 तोयेनचमुभासता. ३ क. च. छ. अ. स्वर्गलोकंप्रपेदिरे. ४ ख. ड. च. छ. झ. अ. बभूवगतकृमयः. ५ ड. च. छ. झ. अ.
 भगीरथोहि. ६ ख. झ. माश्रितः. ७ ड. झ. दमेमहाराजः. ८ ब. ड. झ. सर्वाश्चाप्सरसो. ९ क. ट. रथानुगाः. १० ख. ड.
 च. छ. झ. अ. सर्वपापप्रणाशिनी. ११ घ. जहोरमिततेजसः. १२ क—ठ. कुदोजहृस्तु. ग. कुदोयज्वाव. घ. अ. कुदोराजाव.
 १३ क. ख. घ—ट. अपिबत्तुजलं. १४ क. ख. ततोदेवाश्च. १५ घ. ततोयनाः. १६ घ. ततस्तुष्टेनमहाराजः. १७ ड. झ. मयजत्प्रभुः.
 १८ इदमध्वर्युं ख. च. छ. अ. दश्यते. १९ ड. च. छ. झ. अ. नपश्यन्नचेतनः. २० ख. घ. अ. झ. प्रावयत्पूतपाप्मानः.
 वा. रा. २३

[ततस्तु गङ्गां प्रतिलभ्य राजा दिलीपसूनुर्गमना.... ।

दृष्टोऽवतार्याशु नृपाच्च जहोः संभावयामास पितामहान्तः] ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

मङ्गलान्तरिण्यप्रतिसंस्थापितामहानां सलिलदानाद्योदनपूर्वकं स्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ भगीरथेन तदनुष्ठानपूर्वकं स्वपुरमेव-
प्रजापालनेन सुखनिवासः ॥ २ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गायाऽनुगतस्तदा ॥ प्रविदेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ वैष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजास्तावत्सर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नैऋत्याऽथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥
गङ्गा त्रिपथगा राजन्दिव्या भागीरथीति च ॥ ब्रीन्पथो भावयन्तीति तैत्तिरिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपैवर्जय ॥ ७ ॥
पूर्वकेण हि ते राजस्तेनातिर्यशसा तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥
तथैवांशुर्मता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा ॥ मनुज्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥
दिलीपेन मेहाभाग तव पित्रातितेजसा ॥ पुनर्न शक्विता नेतुं गङ्गां प्रार्थयताऽनघ ॥ ११ ॥
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥

वयम् । प्राप्ताः सगरपुत्रा इति शेषः ॥ ४५-४६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिं-
शः सर्गः ॥ ४३ ॥

प्रेतभावान्सोचिताः ॥ ३ ॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषं चाह—सा-
गरस्येति ॥ ४ ॥ त्वत्कृतेन नाम्ना लोके विश्रुता ॥ ५ ॥
तदेवेनामद्वयं दर्शयन् त्रिपथगाऽन्दिव्युत्पादयति—गङ्गे-
ति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेन सागरांस्तार-
यिष्यामीति प्रतिज्ञां । अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्व-
केण सगरेण ॥ ८ ॥ नापवर्जिता न समापिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणेति श्लोकद्वयं । गङ्गां प्रार्थयतापि सापुनर्नेतुं न-
शक्विता न विचारितेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ समतिक्रा-

पूर्वसर्गान्ते संप्रहेणोक्तं विस्मृणीते चतुश्चत्वारिंशे—
सगत्वेत्यादि । भूमेस्तलं पातालं । भस्मसात्कृताः स-
र्वोसनाभस्मस्वभावापत्तये संपादिताः । “ विभाषा-
सातिकात्स्न्ये ” इति सातिः ॥ १-२ ॥ तारिताः

ति० भस्मसात्कृताः कात्स्न्येन भस्मकृताः ॥ १ ॥ ति० पूर्वकेण सगरेण । एकः गङ्गालाभरूपः । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैव कृत्ता-
योत्येति ॥ ७ ॥ ति० गङ्गां नेतुं प्रार्थयता सा गङ्गा नेतुं न शक्तित्यर्थः । यत्तु महेश्वरतीर्थे गङ्गामानेतुं न शक्विता न विचारिता प्रति-
हेति शेषः । विन्ताविषयमपि न प्रापितेत्यर्थ इति । तत् प्रार्थयतेति पदस्वरसंविरोधाच्चिह्नं ॥ ११ ॥

[पा०] १ इदं पथं स. दृश्यते. २ च. छ. ज. षष्ठिपुत्रसहस्राणि. ३ च. छ. झ. भ. तसर्वे दिवि स्थास्यन्ति. ४ क. ख.
इवं च दुहिता. ५ ख. ग. घ. ज. ट. नाशायै. ६ क.—ट. त्रिपथगानाम्. ७ क. गमयन्तीति. ८ ड. झ. तस्मात्त्रिपथगा.
९ क. सपवर्तय. घ. ज. मनुवर्जय १० क. ख. घ. च. भ. पूर्वकेणापिते. ११ ज. ट. यथासातथा. १२ क. ख. घ.—ट.
प्रवरेणापि. १३ क. ख. घ.—ट. मतावत्स. १४ घ. महाराज. १५ क. झ. नैशक्तितानेतुं.

यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च मवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥
 प्रावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ॥ सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥
 पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलकिषाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि खं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथा गच्छदेवलोकं महायशः ॥ १६ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशः ॥ १७ ॥
 कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समुद्धार्यो नैरश्रेष्ठ सैराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥
 प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समुद्धार्यो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
 एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यमतीव च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेभितरेषु च ॥
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१ ॥
 इदमारुहानर्भव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम् ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

प्रातःकृताह्निकैर्बिष्णुमिन्द्राविमिनौकयागङ्गासु सीर्येणचरतदेविशाकाल्यनगरीदर्शनम् ॥ १ ॥ विनाकावृत्तःस्तंपुष्टेनविश्व-
 मित्रेणरामंप्रतिष्ठुपोद्गाढतवाक्षीरोदमथनकयाकपनम् ॥ २ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

न्तानिस्तीर्णा ॥ १२ ॥ आयतनं प्रतिष्ठां ॥ १३ ॥ प्रा-
 वयस्व स्नानं कुरुष्वित्यर्थः । सदोचिते सदास्नानयोग्ये ।
 अन्यासामेव हि नदीनारजोदोष इति भावः ॥ १४ ॥
 गम्यतां त्वयापीति शेषः ॥ १५ ॥ यथाऽऽगतं तथाऽग-
 च्छत् । एक एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथ इति श्लोकद्वयं ।
 यथाक्रमं कृतोदकः अन्येषामपीति शेषः । प्रशशास ह
 प्रशशासचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विगतज्वरः निरा-
 मय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एष इति । भद्रं ते-
 रित्तिवचनपरिपाटी । सन्ध्याकालोतिवर्तते । इतः-
 परं न प्रष्टव्यमिति भावः ॥ २० ॥ अथ गङ्गावतारश्राव-
 णफलमाह—धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्र-

साधुत्वार्येयत्पत्ययः । इदमारुहानमित्यनुबध्यते । अर्ध-
 त्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुः फलमुक्तं संप्रति श्रोतुः फलमु-
 च्यते । गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यं । अर्धत्रयम्
 ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतु-
 श्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

एवं दशमिः सर्गो गङ्गागाङ्गेयसंभववर्णनव्याजेन धातु-
 मोक्षेण गङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवदान्तरावरत्वं दर्शितं ।
 अथ त्रिभिस्सर्गैः महेन्द्रस्त्वावरत्वमुपपाद्यते—विश्वामि-
 त्रेत्यादि ॥ १ ॥ पूरणं स्ननेनाभिवर्धनं ॥ २ ॥

ति० धर्मस्यायतनं । धर्मप्राप्त्यर्थानं महद्ब्रह्मलोकस्य ॥ १३ ॥ ति० पुण्यफल इति मत्तर्थायान्तो बह्वर्थादिर्वा ॥ १४ ॥
 ति० गम्यतां स्वपुरमिति शेषः ॥ १५ ॥ ति० उत्तमं उत्तमलोकप्रापकं ॥ १७ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० पूरणं गङ्गावैति शेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. तस्य गङ्गावतरणं. २ क. ख. ड.—ट. पुरुषभेद. ३ ख. स्वलोकं. ग. स्वलोकं. ४ क.
 घ. ट. नरभेदः. ५ घ. सराज्यं. ६ ख. घ. पौत्र्यं. ७ क. ड.—ट. स्वर्ग्यमथापि च. ८ क. च. छ. झ. न. मायुष्यं. ९ क.
 सर्वपापाः. ड. सर्वपापानि नश्यन्ति.

क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं महातपः ॥ इमां चिन्तयतस्सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
 [संतुष्टं मे मनो ब्रह्मभित्तुक्त्वा विरराम हा] ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा ॥
 जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्र कथांशुभाम् ॥ ४ ॥
 ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृतादिकमरिदमः ॥ ५ ॥
 गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६ ॥
 तराम सारितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥
 भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्षिसङ्घः सराधवः ॥ ८ ॥
 उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिर्गेणं तदा ॥ गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥
 ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहाराधवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥
 अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ पप्रच्छ प्राञ्जलिभूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥
 कैतरो राजवंशोऽयं विशालायां महासुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥
 श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कैथयतः शुभाम् ॥ अस्मिन्देसे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥
 पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥
 ततस्तेषां नैरश्रेष्ठ बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमरा अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६ ॥
 तेषां चिन्तयेतां राम बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥

क्षणभूतेवनौरात्रिरितिश्लोको गताभगवतीत्यर्धोत्परम-
 नुसन्धेयः ॥ ३ ॥ क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ वि-
 मले प्रभाते सम्यक्प्रभातइत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतेत्यर्धत्र-
 थं । भगवती सत्कथायुक्त्वात्पूज्यां ॥ ६ ॥ तरामे-
 त्यर्धत्रयं । ऋषीणानौः ऋषितरणार्हा नौः ॥ ७ ॥
 सराधवःसर्षिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थेणिच्
 ॥ ८ ॥ ऋषिर्गेणं नौतारणार्थं आगतं । संपूज्य पूजा-
 पूर्वकं निबर्त्य । निविष्टाः क्षणस्थिताः ॥ ९ ॥ विशा-
 लां प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ विशालां विशालामाहा-

त्यम् ॥ ११ ॥ विशालायां वर्तमानो राजवंशः कतरश्-
 ति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १२ ॥ विशालस्य विशालाख्य-
 नगरस्य । पुरातनं कर्म प्रथमपृष्ठवैभवं । आख्यातुं स-
 मारेभे ॥ १३ ॥ अस्मिन्देसे यद्वृत्तं तच्छृणु । तच्छेष-
 तथाशक्रस्य कथां कथयतो मत्तः सा श्रूयतां ॥ १४ ॥ पूर्वं
 कृतयुगे दितेः पुत्रामहाबला आसन् । अदितेः पुत्रा वीर्य-
 वन्तो धार्मिका आसन् ॥ १५ ॥ त्रियन्तइति मराः प-
 चाद्यच् । अमराः मरणरहिताः । अजराः जरा रहिताः ।
 तेषां देवासुराणां ॥ १६ ॥ रसं अमृतं । तत्र क्षीरोदे

ति० विश्वामित्रेति संबोधनं । उक्तस्यैवाद्रातिशयबोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ७ ॥ ति० कारयामास नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥
 ति० विशालेत्येति पाठे तन्नगरी निर्मातारं विशालो नाम ॥ ९ ॥ ति० शक्रस्य कथां विशालवैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतस्स-
 काशान्मयाश्रुताम् ॥ १४ ॥ वि० रसं अमृतं परं सायनम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. सारात्रिः. २ क. स. परंतप. ३ इदमर्थं ज. ट. इत्यते. ४ स. ममसौमित्रिणा सह. ५ क. च. छ. स.
 तपोधनम्. ६ स. परमाद्भुतम्. ७ ख. गंगात्रिपथगां. ८ क. स. ज. सर्षिसंघस्य कौशिकः. ९ क. ख. घ.—ट. गणततः.
 १० क. मुनिवरश्रेष्ठः. ११ ग. घ. सौम्यां. १२ क. ट. महाप्राज्ञं. १३ क. स. कतयो. १४ ख. ज. स. विशालायाः पुरातनम्.
 १५ स. कथयतश्श्रुताम्. १६ क. च. ट. तामेनिगदतोक्तस्य श्रुतत्वेन राघवः. क. च. छ. स. ज. अस्मिन्देसे हि. क. ग. घ. ज.
 अस्मिन्देसे. १७ क. ग. क.—ट. नरव्याघ्र. घ. महाभाग. १८ ख. अमराविजराश्चैव. क. घ.—ज. न. विजराश्चैव. स. ट.
 विजराश्चैव. १९ क. स. चिन्तयतां तत्र. २० क. ख. क.—ट. रासीद्विपक्षिताम्.

ततो निश्चित्य मथनं योक्तं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥
 [* अथ वर्षसहस्रेण योक्तसर्पशिरांसि च ॥ वैमन्त्यतिविषं तत्र ददंश्चर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥
 उत्पपाताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥
 अथ देवा महादेवं शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं ब्राह्मिवाहीति तुष्टुवुः ॥
 यच्चमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ २१ ॥
 प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः ॥ २२ ॥
 दैवतैर्मध्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामेजोसि यत् ॥ २३ ॥
 अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
 देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ हालाहलविषं घोरं स जग्रौहामृतोपमम् ॥ २५ ॥
 देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ ततो देवासुराः सर्वे ममन्थु रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 प्रविवेशाथ पातालं मन्थानः पर्वतोऽनघ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ २७ ॥
 त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिसुद्वर्तमहसि ॥ २८ ॥
 इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिष्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ २९ ॥
 पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तम ॥ ३० ॥
 उदतिष्ठस्त धर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान् ॥ ३१ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः ॥ पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥
 अप्सु निर्गमनादेव रसस्तस्माद्भरस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥

॥ १७ ॥ योक्तं मथनरज्जुं । मन्थानं मयनदण्डं । तुरिति शेषः । आकारान्तत्वमार्षः ॥ ३२ ॥ अप्सरश्श-
 ॥ १८—३१ ॥ धन्वन्तरिरुत्पपात अप्सराश्च उत्पे- । न्वन्निर्वक्ति । अत्रापृशब्देनतद्विकारभूतक्षीरसुपलक्ष्य-

ति० योक्तसर्पमन्यानरज्जुभूतसर्पः । वमन्तइतिपुंस्त्वमार्षः । अतिअतिशयितंविषं ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. कृत्वायोक्तं.

* कुण्डलान्तर्गतपाठस्थाने. क. ख. पुस्तकयोर्यथाटोदश्यते—

अथ दीर्घेण कालेन कालाग्निसंकाशं विषम् । उदतिष्ठन्नश्रेष्ठ हालाहलमिति श्रुतम् ॥ १ ॥
 सुरासुराश्च त्रिपक्षा दग्धास्तेन विषाग्निना । शरण्यं शरणं जग्मुर्भगवन्तं महेश्वरम् ॥ २ ॥
 कृत्वाऽल्पविषं पाणिस्थं तद्विषं भगवान्हरः । सर्वलोकहितार्थाय भगवान्भरमेक्षरः ॥ ३ ॥
 कण्ठस्थमकरोत्माश्रयं लीलया लोकपूजितः । प्रणम्य विन्दन् जग्मुर्देवदेवं वृषभ्वजम् ॥ ४ ॥
 मन्दरं पूर्ववत्कृत्वा ममन्थुरमितौजसः । ततः पर्वतभूलं तु पातालं तु प्रवेशितम् ॥ ५ ॥
 सुरासुराश्च निश्रेष्ठा बभूवुः क्लेशविह्वलाः । देवदुःखनिवृत्त्यर्थमागतः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥
 भयं त्यजत भद्रं च उद्धरिष्याम्यहं गिरिम् । इत्युक्त्वा कूर्मरूपेण विवेश क्षीरधारिणी ॥ ७ ॥
 मन्दरं पृष्ठतः कृत्वा बभूवे कूर्मरूपपटुः । सुरासुरैरनाक्रान्तमुदृतोऽथ नरोत्तम ॥ ८ ॥
 भगवां प्रीडयामास वामहस्तेन साधवः । ममन्थ देवतानां च मध्ये नारायणो हरिः ॥ ९ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण ज्येष्ठा नाम वराङ्गना । उत्पपात वरारोहा सागरेरेव कल्पिता ॥ १० ॥
 अभवत्पारिजाताख्यो वृक्ष इन्द्राय कल्पितः ॥ ११ ॥

१ एतदादयःकुण्डलान्तर्गतास्त्रयोदशश्लोकाः. ड—ट. पाठेषुदश्यन्ते. ३ ड—ट. वमन्तोतिविषं. ४ ड. च. छ. झ. ज. शूलधरं
 हरिः. ५ ड. ज. झ. ट. अग्रतोहिवात्. ६ ड—ट. अग्रपूजामिदस्थित्वा. ७ ड. विषंविभो. ८ ड. छ. ज. झ. ज. हालाहलं-
 विषं. ९ ड—ट. संजग्राहामृतोपमम्. १० ड. झ. ज. ट. मन्थानःपर्वतोत्तमः. ११ च. छ. ज. पर्वताग्रेतु. १२ ड. च.
 छ. झ. ज. ट. अथधन्वन्तरिर्नाम. ज. धन्वन्तरीराम. घ. धन्वन्तरिस्तमुत्पपातस्थावप्सराश्च. १३ ख.—ट. रसातलाद्भरस्त्रियः.
 क. ततस्तस्माद्भरस्त्रियः. १४ ख. दप्सरसस्मृताः.

षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामप्सरणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥
 न ताः स प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥
 वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ॥ उत्पपात महाभागा मार्गभाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥
 दितेः पुत्रा न तां राम जगदुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुता वीर जगदुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३७ ॥
 अमुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥
 उच्चैश्च भवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ [उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥
 सुरगं देवराजाय कौस्तुभं केशवाय च ॥ धन्वन्तरिर्महातेजा लोकरक्षणतत्परः ॥ ४० ॥
 आयुर्वेदमयो राम तथा साधारणः स्मृतः ॥ सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षीभयामासुरं बुधम् ॥ ४१ ॥
 ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कमलालया ॥ अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे वयसि स्थिता ॥ ४२ ॥
 सर्वाभरणपूर्णाङ्गी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ भकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ४३ ॥
 तप्तहाटकसंकाशा मुक्ताभरणभूषिता ॥ चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४४ ॥
 सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्रीर्लोकपूजिता ॥ सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्षस्वलं हरेः ॥ ४५ ॥
 उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४६ ॥
 अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्रा दितेः पुत्रानमूदयन् ॥ ४७ ॥
 एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैस्सह ॥ युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४८ ॥
 यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ॥ अमृतं सोहरत्तूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४९ ॥
 ये गताऽभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ५० ॥

ते । अमुयन्निर्मयन्तस्माधोरसस्तस्माद्रसोद्यतवत्येतु-
 सासां दम्भरसोऽभवन् । पृषोवरादित्वास्साधुः ॥ ३३ ॥
 तासां प्रधानभूतानां ॥ ३४ ॥ नताः सप्रतिगृह्णन्ति ना-
 साधारण्येनप्रतिगृह्णन्तिस्मेत्यर्थः । कुतः अप्रतिग्रहणात्
 कोवाममपतिरिति मार्गाणकरणादित्यर्थः । तेन असा-
 धारण्येनपरिग्रहाकरणेन ॥ ३५ ॥ वरुणस्य समुद्राधिदे-
 वतायाः । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमिति प-
 रिग्रहस्यकर्तारः ॥ ३६-३७ ॥ प्रसङ्गात्सुरासुरशब्दौनिर्व-
 ण्णः—असुरा इति । तेन सुरायाः परिग्रहणेन । सुराः
 अर्शजादित्वादजन्तः । पिष्टादिविकृतिरेवसुरानिन्धा ।
 हृष्टाः पुलकिताः ॥ ३८-४५ ॥ उत्तमं पूर्वोत्पन्नेभ्यः श्रे-

ष्ठं ॥ ४६ ॥ तस्यकृते अमृतस्यग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्ष-
 यः उभयपक्षेपिसङ्घातविनाशः । तदेवोपपादयति—
 अदितेरित्यादिना ॥ ४७ ॥ अनन्तरमसुराः । एकतः
 एकतां । अभ्यागमन् । बलवृद्धयइतिभावः ॥ ४८ ॥
 मोहिनीं काममोहजननीं । मायां आश्चर्यशक्तिं । आ-
 स्थाय अवलम्ब्य स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिपरिगृह्य ।
 तद्रूपेणतानवभ्यवित्वातेभ्योभूतमहरदित्यर्थः । यद्वा
 सर्वमोहकरीमन्तर्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः ।
 पुराणान्तरवृत्तान्तःकल्पभेदेनेति बोध्यम् ॥ ४९ ॥
 अभ्रसन्धिरार्थः । येअसुराः अक्षयं अस्तिजायतेप-
 रिणमतेविवर्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्युक्तषड्भाववि-

शि० तेन देवासुरसमूहेन तासामप्रतिग्रहणादेव तास्साधारणास्मृताः । तादित्युभयान्वयि ॥ ३५ ॥ ति० अदितिपुताङ्गी-
 कारेहेतुः—अनिन्दितामिति । निषेधशान्तुमानुषविषयं ॥ ३७ ॥ शि० तत्रासुरशब्देबहुव्रीहिः । सुरशब्दोशेषाजन्तः ।
 एतदनुरोधेन “अयासीद्धारुणीदेवीकन्याकमललोचना । असुराजगदुस्तावैहरेरनुमतेमते” इतिभागवतस्यसयमर्थः । हरेरनुमते-
 स्थिताअसुराःतांवारुणीकन्यांनजगदुः सुराएवजगदुहिरित्यर्थः । किंचअसुराःजगदुःसुरैर्माह्वयामासुरिति ॥ ३८ ॥ ति० अत्रम-
 मन्थुरमितौअसइतिश्लोकानन्तरं “अथवर्ष—”इत्यादि “आयुर्वेदमयःपुमान्” इत्यन्तत्रयोवशाश्लोकाःप्रक्षिप्ताइतिबह्वः ।

[पा०] १ क. झ. ग्रहणादेवतावै. ग. घ. ग्रहणावैव. क. ग्रहणावेति. २ क. ज. ट. सुराराम. ३ क. उच्चैश्चवासुतुरागः.
 अ. ट. उच्चैश्चवाहुरिश्रेष्ठो. ४ एतत्कुण्डलान्तर्गतंसार्वभौमकवट्टं क. ख. च. छ. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ख. ममन्थुःक्षीरवारिधिम्.
 ६ क. लोकविभुता. ७ क. च. छ. झ. अ. दितिपुत्रानयोधयन्. ८ क. झ. य. एकतामगमन्सर्वे. क. घ. ज. ट. एकतो-
 भ्यागमन्. ९ ज. वाराराक्षसैस्सह. १० क. ख. च. छ. येतदामिमुखं. ११ क. झ. मक्षरंपुरुषोत्तमम्.

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्राभिजग्निरे ॥ तस्मिन्पुत्रे महाघोरे दैत्यादित्ययोर्भृशम् ॥ ५१ ॥
निहत्य दितिपुत्रांश्च राज्यं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्विसङ्गान्सचारणान् ॥ ५२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सुरनिहतपुत्रायादित्याभर्तारकश्यपं प्रति हन्तुं हन्तुं पुत्रदानमार्थना ॥ १ ॥ हन्त्रेण भर्तृभो दनया पुत्रार्पितपञ्चम्यादितेः शुभ-
षणम् ॥ २ ॥ कदाचन दिवा स्वपन्त्यास्तस्या उदरं विच्छेदने न्रेण सप्तधा तद्वर्गं विभेदयन् ॥ ३ ॥ ततः प्रतिपुत्रांतां प्रति हन्त्रेण स्वाप-
राचक्षमापनम् ॥ ४ ॥

इतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
इतपुत्राऽस्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः ॥ शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥
साऽहं तपश्चरिष्यामि गर्भे मे दातुमर्हसि ॥ [बलवन्तं महेश्वासं स्थितिं समदर्शिनं] ॥
ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
एवं अब्रुव भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यति ॥ पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥

कारैः शून्यं । पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेषूत्तमं । विष्णुं अमि-
खंगताः अमिमुखतया प्रातिकूल्येन गताः । ते विष्णुना
संपिष्टाः चूर्णिताः । संविष्टा इति पाठे ये अमुममिमुखंगताः
शरणागताः देवाः ते युद्धे संविष्टाः आविष्टाः आप्यायित-
छा आसन्नित्यर्थः ॥ ५० ॥ दितेः पुत्रान् अवशिष्टानिति शो-
षः । यद्वा अदितेरात्मजा आप्यायितवलाः सन्तः तस्मिन्-
दैत्यादित्ययोर्देवासुरयोर्युद्धे असुराभिजग्निरे ॥ ५१ ॥
चकारादमृतमपीत्यर्थः । अस्मिन्सर्गे द्वात्रिंशच्छ्लोकाः अ-
न्येकलिपताः । यद्यप्यत्र कालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथा-
प्युत्तरकथाशेषत्वेन संर्षासुरश्च एव प्रधानतयोपात्त इति-
बोध्यम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

मद्रामायणमूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विष्णुपक्षविरोधे महानपि यमो विफलः स्यादित्याह-
द्वचत्वारिंशे—इतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचिपुत्रं ॥ १ ॥
तपोर्जितं तपसा ऊर्जितं दृढं । आर्षः सन्धिः ॥ २ ॥ ग-
र्भे पुत्रं । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारं । ईदृशमिति पाठे-
व्ययमर्थो विवक्षितः । अनुज्ञातुं तप इति शेषः । भर्तु-
ज्ञां विना तपसि स्त्रिया अस्मात्तस्यादिति भावः ॥ ३-४ ॥
शुचिर्भव यावत्पुत्रोत्पत्तीति शेषः ॥ ५ ॥ मत्तः मदनु-

अमृतदानराहुशिरस्छेदाद्यवर्णनवत् । हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥ ५० ॥ शि० अत्रास्मिन्सर्गे द्वात्रिंशच्छ्लोकाः
अन्येकलिपता इति मूषणकृद्भिः कृतं तत्रान्येषां कल्पितलमूलयुक्तेरभावात् श्लोकार्थानामबाधकत्वाच्च भारतादिप्रसिद्धविषयबोधकत्वाच्च
सर्वैस्तुल्यैर्गुणैर्भावाच्च तदप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अतएव मन्थुरमितौजस इति श्लोकानन्तरं अथ वर्षेत्यादिभ्यामुर्वेदमयः पुमानित्यन्तं
प्रयोदश श्लोकाः प्रकृष्टा इत्यादिना प्रयोदशानामेव प्रक्षिप्तं लभ्यते । तन्मतेऽप्येकोनविंशतेः श्लोकानां कल्पितत्वाभाववत्त्वसिद्धमेव ।
अत्र प्रयोदश श्लोकानां कल्पितत्वे प्रमाणमलङ्घ्यत्वाद्बहुवचनं तेन तन्मतेऽपि सर्वेषां कल्पितत्वाभाववत्त्वमर्थतः फलितं । अतएव सीर्षा-
दित्यादिसंज्ञकलिपतत्वं प्रसङ्गानुत्थानमिति दिक् ॥ ५२ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

शि० दीर्घतपोर्जितं दीर्घतपेन राज्यविषयकाख्यन्तज्ञानेन ऊर्जितं प्रबुद्धं । आलोचनापक्षतपधातोः अच् ॥ २ ॥ ति० त्रैलो-
[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. अस्मिन्धोरेमयायुद्धे. क. घ. ट. तस्मिन्धोरेमहायुद्धे. २ क. ग—झ. ट. दितिपुत्रास्तु—
झ. दितिपुत्रास्तान्. ३ क. तदाराज्यं. ४ क. च. छ. झ. ञ. महात्मभिः. घ. महारथैः. ५ ग. पुत्रमेदातु. ६ इदमर्थं ग. ज.
इत्येते. ७ क. ग. घ—म. ईदृशशक्र. ८ ग. तपोधना. ९ क. ज. झ—ट. त्रैलोक्यहन्तारं. घ. छ. त्रैलोक्यहर्तारं.

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संमार्जते ताम् ॥ समालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥७॥
 गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुशपुत्रवन्मासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्या चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यवान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ॥ दितिः परमसंप्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 *धाचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥
 तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥
 तमहं त्वत्कृते पुत्रं समाधास्ये जयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ॥ निद्रयाऽपहृता देवी पादौ कृत्वाऽथ शीर्षतः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्धजाम् ॥ शिरस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥

ग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ समार्जतेत्याश्वासनप्रकारः । ततः
 मार्जनानन्तरं । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरु-
 पंशुभं भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य । सः काश्यपस्तपसेययौ
 ॥७॥ कुशपुत्रवन् विशालायाः पूर्वस्थानं ॥८॥ गुणसम्प-
 दा विनयादिसमृद्ध्या ॥९॥ अग्निमिति परिचर्याप्रका-
 रः ॥ १० ॥ माहत्वात् गात्रसंवहनानि । श्रमापनय-
 नैः व्यञ्जनवीजनादिभिरितिशेषः ॥ ११ ॥ दशोने द-
 शवर्षोने ॥ १२ ॥ शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरविस्मृतव-
 तीतिभावः ॥ १३ ॥ ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ स-
 माधास्ये विगतवैरभ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यामीत्यर्थः ।

त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमितिशेषः । अमोघमर्त्रनुम-
 ह्रेणाप्रतिबन्धमुतोत्पत्तिमन्वाना ऋजुतयाशुश्रूषाफल-
 मुक्तवती ॥ १५ ॥ मध्यं गगनमध्यं । शीर्षतः शिर-
 सि । पादौकृत्वा स्थितेशेषः । मध्याह्नेशयनपरिम-
 हप्रसङ्गाभावेनासनएवोपविशन्त्यास्तस्यानिद्रापारव-
 श्येननम्रशिरःपादयोः संसृक्तमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 पादतःकृतमूर्धजां पादौकृत्वाथशीर्षतइत्यस्यविचरणं ।
 अतएव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरस्थानेकृतौपादौ शिर-
 स्पृष्ट्वापादाविति । मुमोद तेन जहासच । यद्वा प्रा-
 तेमध्यंदिवाकर इत्यनेन दिवास्वापरुपाशौचं दर्शितं ।

मयहन्तारं तदधिपशकहन्तारं । शि० त्रैलोक्यहन्तारं त्रिलोकीहननसमर्थं पुत्रमत्तस्त्वनमिष्यसि । त्रैलोक्यहन्तारमित्यने-
 नयदित्रिलोकहननयोग्यस्सः तर्ह्यहननयोग्यइतिकिवक्तव्यमिति काव्यार्थापत्तिरलङ्कारोपनिवृत्तः । किंच त्रैलोक्यनियम्यत्वेना-
 स्यात्स्तीतित्रैलोक्यइन्द्रः । किंचत्रिलोक्याभयंस्वामीत्रैलोक्यः । “तस्येदं”इत्यण् । “अस्येतिच” इति लोपाभावाद्गु संज्ञापूर्वकविधे-
 रनित्यन्तात् ॥ ६ ॥ ति० संमार्जतादृशपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितध्वंसार्थमार्जनचकारेत्यर्थः । अथतामालन्यस्पृष्ट्वा ॥ ७ ॥
 शि० अथइदंअब्रवीत् । अथशब्दइत्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० तमाधास्ये हेपुत्र यंपुत्रमहत्त्वकृतेत्वन्माशार्थंयाचितवती । तं तवजयो-
 त्सुकमाधास्ये विगतवैरभ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ शि० पादौशीर्षतः शिरस्थानेनोचितदेशेदक्षिणेपूर्वेवाकृत्वा
 निद्रयाऽपहृता अपहृतबुद्धिरासौदितिशेषः । अथशब्देनपादयोर्मूर्धजां कृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० ययाशिरस्थानेपादौकृतौ-
 तापादयोःकृतमूर्धजांअसएवाशुचितादिति शक्रोदृष्ट्वाजहासमुमोदच । जहासेत्यनेन एतावन्तंभ्रमंकृत्वापि “सहभोक्ष्यसिविज्वरः”
 इत्याशीर्षादौमात्रादत्तइतिस्मृतिर्विजिता । पादयोर्मूर्धजस्यैवपूर्वदक्षिणयोः पादस्थापनस्यचाशुचित्वाकारणत्वंधर्मशास्त्रादौप्रसिद्धम्
 ॥ १७ ॥ इतिषट्चत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ क.—ट. संमार्जताम्, २ क. झ. तामालभ्यततः, ज. ट. समालभ्य, क. च. म. समालभ्यस्वभवनंजगामस-
 महानृषिः, ख. समालभ्यस्वभवनंजगामसहस्राक्षिः, ग. स्वस्तीत्युक्त्वाच, ३ ख. ड.—ज. कुशपुत्रंसमासाद्य, ४ क. घ. ङ. छ. झ. अ. ट. गात्रसंवाहनै, ५ ड. झ. ट. पूर्णवर्षसहस्रेता, च. छ. ज. पूर्णवर्षसहस्रेता, घ. ज. अधवर्षसहस्रेता, ६ ड.—
 ट. दितिःपरमसंप्रीता, घ. परमसुप्रीता, * अयंश्लोकः ड. च. छ. झ. म. पुस्तकेषुतमममितिश्लोकात्परतोद्वयते, ■ ग. घ. ज.
 तवपित्रा, ■ क—घ. दत्तोममसुतं, ९ ड. झ. ट. यमहंत्वत्कृते, १० क. ख. ग. ङ. ज. झ. पुत्र, ११ ड. झ. तमाधास्ये,
 क. च. छ. समाधत्स्ये, १२ क. ख. घ. च. छ. झ. ज. ट. निजयंपुत्र, १३ ख. घ. च. छ. ज. ट. दितित्त्र, १४ ड.
 झ. अ. ट. दिनेश्वरे, १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. पादयोःकृतमूर्धजाम्, १६ क. शीर्षोपधानेपादौच.

तस्याः शरीरविवरं विवेशं च पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम विभेदं परमात्मवान् ॥ १८ ॥
 भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोद सुखं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥
 मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ विभेदं च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥
 प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ॥ अमिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इत्येवमसप्तानां गर्भं विभेदनां दितिर्वचनाद्वायुसुक्तसप्तकस्थानपाककल्पनम् ॥ १ ॥ विद्यामित्रेणैवमुपोद्घातकथनेन त-
 स्मिन्नेवदितितपस्वरणदेशे हृद्वाकुसुनुना विज्ञालेन विज्ञालाख्यपुरस्मिर्माणकयनपूर्वकमकथनं तस्य सुमतिना श्लोराज्ञो विज्ञालवन्त्यव-
 कथनम् ॥ २ ॥ सुमतिनाराज्ञविद्यामित्रमुपगम्य सादरपूजनम् ॥ ३ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सा नुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा विफलीकृतः ॥ नापराधोस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥
 प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्वमे ॥ ३ ॥
 वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथाऽपरः ॥ दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशः ॥ ५ ॥

शीर्षतः शिरस्थाने शिरस्थाने इत्यनुवादात् । पादतः पा-
 दस्थाने । शयनपरिग्रहाभावेपि कुष्णाजिनाद्यास्तरणेपा-
 दस्थानेशिरः शिरस्थानेचपादौ कृत्वा सुप्तवतीत्यर्थः ।
 पादोपधानेशीर्षं शीर्षोपधानेपादौचकृत्वेत्यर्थः । रन्ध्रा-
 न्वेषणफलजातमिति मोदः । वृथागर्वितेयमिति हासः
 ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरं । आलवान् धैर्यवान्
 ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना ॥ १९ ॥ मारुद
 इति । रुदिरश्रुविमोचन इत्यस्माद्भुक् । माङ्गयोगादह-
 भावः ॥ २० ॥ नहन्तव्यः भेदनेकृतेपि प्राणवियो-
 जनं माकुर्वित्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ अन्तरं अवकाशं ।
 क्षन्तुमर्हसि स्वर्हि सापरांगामपि हिंस्यादिति न्यायेन युक्त-
 त्वादिति भावः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

दुराधर्षं दुर्जयं ॥ १ ॥ अपराधात् प्रमादात् । विफ-
 लीकृतः शकलीकृतः ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये उपहृतगर्भ-
 विषये । प्रियं श्रेयः । कर्तुमिच्छामि । तदेव श्रेयसाह—
 मरुतामिति । सप्तानामरुतां वातस्कन्धानां । इमे
 सप्तभागाः स्थानपालाः लोकपालाः । भवन्तु । सप्तम-
 रुतञ्चोक्ताः । “गगनःस्पर्शानोवायुरनिलश्च तथापरः ॥
 प्राणः प्राणेश्वरो जीव इत्येते सप्तमारुताः” इति । विष्णु-
 पुराणेतु “आवहप्रवहसंवहोद्बहविवहपरिवहपरावहाः
 सप्तमारुताः” इत्युक्तं ॥ ३ ॥ वातस्कन्धाः वातस्कन्धा-
 मिमानि देवताः । मरुदमिमानि देवतात्वात्मारुता इति-
 विख्याताः । स्वकृतेन मारुद इत्युच्चारणेन मारुता इ-
 ति विख्याताः । पृषोदरादिलाद्वर्णव्यत्यय इत्याहुः ॥ ४ ॥
 सप्तमरुतः कुत्रवर्तते तेषां स्थानपालनं च कथमित्यत्राह—
 ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदख्ये विष्णुलोके ।

श्लो० वातस्कन्धाः वातभेदाः । सप्त सप्तावयवकसप्तगणाः ॥ ४ ॥ ति० एक इति एकः गण इत्यर्थः । प्रथमं सप्तधा विभज्य
 [पा०] १ ङ—ट. प्रविशेत् पुरन्दरः. २ ङ—छ. झ. अ. चिच्छेद परमात्मवान्. ३ ग. घ. सखरं. ४ ग. झ. नहन्तव्यं
 नहन्तव्यमित्येव. ५ क. ख. ग. ड. ज. झ. अभिन्दं. ६ ड. च. ज. झ. न. शकलीकृतः. ७ ड. च. झ. अ. नापराधो हि.
 ८ ख. झ. अ. प्रियं तत्कृतमिच्छामि. क. तत्कर्तुमिच्छामि. ९ ख. शकसप्तानां. १० ग. छ. झ. अ. भवन्तुते. घ. च. भवन्तुमे.
 ११ ग. इमे पुत्र. १२ क—घ. च. छ. ज. अ. ट. पुत्रकाः. १३ झ. अ. ट. दिव्यवायुरिति ख्यातः. घ. दिवि वात इति.
 वा. रा. २४

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ॥ संचरिष्यन्तु भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ॥
त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्विक्रयं दितिं बलनिषूदनः ॥ ७ ॥
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवैरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥
एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥
एष देशस्त काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ दितिं यत्र तपस्विद्वामेवं परिचचार सः ॥ १० ॥
इक्ष्वाकोस्तु नरन्याय पुत्रः परमधार्मिकः ॥ अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः ॥ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राक्ष इति विश्रुतः ॥ १३ ॥
धूम्राक्षतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
कुशाक्षः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ कुशाक्षस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥

तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ॥ आवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥
इहाद्य रजनीं राम सुखं वैत्स्यामहे वयम् ॥ श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रेत्युद्रच्छन्महायशाः ॥ २० ॥
पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथान्वीत् ॥ २१ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनिः ॥ संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मेधा ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

चरत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वारइतिसार्धश्लोकः ॥ ६ ॥
दितिर्गर्भखण्डनेन सहस्राक्षत्वादीनिसिद्धानीतिभावः
॥ ७ ॥ यथोक्तमित्यस्यविवरणंविचरिष्यन्तीति ॥ ८ ॥
नः अस्मामिरित्यर्थः । “कस्यचवर्तमाने” इतिषष्ठी
॥ ९ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—एषइति । सएषइत्यन्वयः ।
सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथकतरोराजर्कशइतिद्विती-
यप्रभस्योत्तरमाह—इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११-१३ ॥
सृञ्जयःसमपद्यत सृञ्जयनामाऽऽसीत् ॥ १४-१५ ॥
सोमवत्सत्येवार्धभेकः ॥ १६ ॥ “उपान्वध्याकुसः” इ-

त्याधारस्यकर्मत्वं ॥ १७ ॥ कथंकतिपयैरेवपुरुषैरिदा-
नीमिक्ष्वाकुवंशइत्यत्राह—इक्ष्वाकोरिति । विशाला-
निवासएषांतेवैशालिकाः ॥ कुमुदादित्वात्तठक् । विशा-
लप्रार्थनमिक्ष्वाकुप्रसादनिमित्तं ॥ १८ ॥ वत्स्यामहे आ-
र्षमासनेपदं ॥ १९ ॥ प्रात्युद्रच्छत् प्रात्युद्रगच्छत् ॥ २०-
२१ ॥ विषयं स्थानं । दर्शनंचप्राप्तइत्यनुषङ्गः । मया
सदृश इतिशेषः ॥ २२ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पुनरेकशस्तथाकरणमित्यस्यार्थस्यपुराणान्तरेस्वष्टमुक्तत्वात् इहापि “विभेदवमहातेजादन्तमपि”—इत्यादिनाश्वनितत्वाच्चेति-
र्बोध्यः । एवमपरइत्याद्यपिब्याख्येयं । इन्द्रलोकमिति खलोकमितिप्रचुरः पाठः । दिव्यवायुः दिविअन्तरिक्षेभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥
इतिसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क. झ. ज. ट. संचरिष्यन्तिभद्रंते. २ झ. कालेनहिममात्मजाः. ३ झ. झ. ट. नामावै. ख. नाम्रादे. क.
नाम्राडु. ४ झ. मितीर्दवलसूदनः. च. छ. ज. दितिचवलसूदनः. ५ क—घ. देवभूतास्तवात्मजाः. ६ क. ख. ज. झ.
हेमचन्द्रादनन्तरम्. ७ क. सुतश्रीमान्. ८ क. च. छ. झ. पुत्रोऽभूत्. ९ क. निवसत्यमरप्रख्यः. १० ग. सुमतिर्नामविश्रुतः.
११ च. छ. झ. न. रजनीमेकां. १२ च. छ. स्यास्यामहेवयम्. झ. न. ट. स्यास्यामहे. १३ ख. च. छ. झ. ज. ट. प्रत्याग-
च्छन्महायशाः. १४ छ. झ. न. विषयंमुने. ज. ट. विषयंगतः. १५ ज. दर्शनाच्चैव. १६ च. छ. अ. ट. धन्यतरोमम.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विश्वामित्रेणमुभयोरामलक्ष्मणवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं तथा तिथ्यस्वीकारेण रात्रौ तत्र निवासः ॥ १ ॥ परेषुः सह रामादिभिर्गौ-
तमाश्रमागमनम् ॥ २ ॥ तथारामप्रतिहन्द्वाहृत्पान्तकथनपूर्वकं गौतमास्तयोः शापप्राप्तिकथनम् ॥ ३ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ॥ कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महाशुनिम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवासरौ ॥ कथं पश्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांवरम् ॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥
किमर्थं च नरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ [अयोध्याधिपतेः पुत्रो राज्ञो दशरथस्य हि ॥
समं यज्ञसमाप्त्यर्थमागतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥

सिद्धाश्रममनुप्राप्य राक्षसानभिहत्य च ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ वीरौ दशरथात्मजौ ॥
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ८ ॥

अधरामस्य परमपावनत्वं दर्शयत्यष्टचत्वारिंशे—पृ-
ष्ट्वातित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परं कु-
शलं पृष्ट्वा कथान्ते तदुत्तरान्ते इति योजना ॥ १ ॥ इ-
मावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौ कुमारौ कोयंकुमारभाव-
इति विस्मयते । दृष्टिदोषो माभूदित्याह—भद्रं तदिति ।
देवतुल्यपराक्रमौ संस्थानविशेषदर्शनेन नूनमेतौ विष्णु-
तुल्यपराक्रमाविति मन्यामहे । गजसिंहगती वीरौ शार्दू-
लवृषभोपमौ ॥ चतुर्गतिवमुच्यते । गांभीर्यगमने ग-
जतुल्यौ पराभिभवनाहर्गमने सिंहतुल्यौ भयंकरगमने
शार्दूलतुल्यौ सगर्वगमने वृषभसदृशावित्यर्थः । विशे-
षेण रावयतः शत्रूनि विवीरौ अनुभवितृणां विरोधिनि-
वर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टृणां माकर्षका-
वयवविशेषौ । नयनसौन्दर्यं हि लावण्यपरमकाष्ठा ।
खड्गतूणीधनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौ च
एषां मन्तर्भावः । अश्विनाविवरूपेण । रूपवत्सु अश्विनौ
प्रसिद्धौ । रूपेणासाधारणधर्मेण ताविवस्थितौ । समु-
पस्थितयौवनौ रूपानुरूपप्रादुर्भेद्यौवनौ । यदृच्छयै-
व भाग्यवशादेव । देवलोकान् सुखं । प्राप्तौ अमरौ
कौचिद्देवशेषाविवस्थितौ । तेजसा देवकुमारतुल्यावि-
त्यर्थः । एतत्तेजोविशेषविलोकनेनैतौ मर्त्यावपि अमर्त्या-
विति प्रतिभातीति भावः । कथं पश्यामिह प्राप्तौ अतीव-

कोमलाभ्यां पश्यामिह दुर्गमे पथिकथं प्राप्तौ वित्युद्गर्परि-
स्पृशति । किमर्थं एतद्वृत्तदर्शनेनैवावाप्तसमस्तकामावि-
ति निश्चिनुमः । कस्य वा पुत्रावित्यर्थः । यद्वा कस्य पुरु-
षस्य कतमप्रयोजनाय इह प्राप्तौ वित्यर्थः । मुने सर्वज्ञो भ-
वानिममर्थं जानाते वेत्यर्थः । चन्द्रसूर्यान्वरमिव इमं दे-
शं भूषयन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभाषपि चन्द्रसूर्यतुल्यौ ।
अयं लोको विष्णुपदमासीदिति भावः । भूषयन्तौ निज-
तेजसेति भावः । प्रमाणं शरीरौ मत्यादि । इङ्गितं अ-
न्तर्गतभावसूचकस्मितादिचेष्टितं गमनभाषणविलोक-
नादि । एतैः परस्परसदृशौ तुल्यपुरुषान्तराभावात् ।
नरश्रेष्ठावपि दुर्गमे पथिकिमर्थं संप्राप्तौ । पूर्वपञ्चाङ्गं
प्राप्तावित्युक्तं संप्रति दुर्गमं वनं किमर्थं प्राप्तौ वित्युच्यते ।
वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणा-
न्वयेन खड्गादिकमुक्तं इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते ।
यद्वा पूर्वोक्तानां वरायुधत्वमुच्यते । वरायुधधरौ आयु-
धश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणान्वयेन खड्गादिकमुक्तं
इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानां वरायु-
धत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्ववीरशब्दोऽन्यथा
व्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः यद्यपि राजपुत्रौ क-
स्यचिद्विघ्नस्य शान्तये आगताविति सामान्यतोऽज्ञानमि-
तथापि विशेषतोऽज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २-७ ॥ स्वह्य-

श्री० देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । शार्दूलवृषभोपमौ अष्टचत्वे शार्दूलोपमौ यविलासगमने वृषभोपमौ । पद्मपत्रविशा-
[पा०] १ व. पृष्ठाच. २ अ. तूणधनुर्धरौ. ३ अ. ग. परस्परेण सदृशौ. ४ अ. ग. मुनिश्रेष्ठ. ५ व. छ. न. कस्य पुत्रौ
महामुने. ६ अ. यथान्यायं न्यवेदयत्. ७ एतच्छ्लोकद्वयं च. च. छ. दृश्यते. ८ अ. ग. र. राक्षसानां चतद्वधम्.

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥

पूजयामास विधिवत्सत्काराहौ महाबलौ ॥ ९ ॥

ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ ११ ॥

मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥

श्रीमदाश्रमसंकाशं किंन्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १४ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शैतं कोपान्महात्मना ॥ १५ ॥

गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १६ ॥

स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ॥ वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्र महायशः ॥ १७ ॥

[कदाचिद्विषे राम ततो दूरं गते मुनौ] ॥ तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ॥

मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥

ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १९ ॥

मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ॥ मूर्तिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ २० ॥

अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ कृतार्थोऽसि सुरश्रेष्ठ गच्छ क्षीप्रंमितिः प्रभो ॥ २१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं तत्र स्वयंविघ्नकरराक्षसानामेता-

भ्यां बन्धं चकारादिमौदशरथकुमारौदरधनुर्दर्शनायमि-

थिलांगच्छतइत्येतत्समुचीयते । एतत्सर्वं यथावृत्तमब्र-

वीवितियोजना ॥ ८ ॥ विश्वामित्रेति सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥

उष्य उषित्वा । ततः प्राप्तः काले । मिथिलां प्रतीतिशेषः

॥ १० ॥ तान् मिथिलां प्रतिप्रस्थितान् रामादीन् । पू-

जाप्रकारः—साधुसाध्विति ॥ ११ ॥ मिथिलाया

उपसमीपे वर्तमानं वनं मिथिलोपवनं तस्मिन् । शून्यं

उदजसंस्थानरहितं । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ आश्रमसं-

काशं आश्रमवद्भासमानं । किंन्विदमित्यस्य विवरणं क-

स्यामिति ॥ १३—१४ ॥ अहल्यानुग्रहे तु काल-

स्मृतिजसंतोषे हन्तेति । महात्मना कोपाच्छाप्तं प्राप्-

तापं । इवमाश्रमपदं यस्य भवति तं कथयिष्यामि-

त्त्वेन शृणु ॥ १५ ॥ दिव्यसंकाशः दिव्यत्वेन भास-

मानः ॥ १६ ॥ वर्षपूगान् वर्षसमूहान् ॥ १७ ॥

अन्तरं मुनिरहितकालं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः

॥ १८ ॥ ऋतुकालं । “षोडशर्तुर्निशाक्षीणां” इत्युक्त-

कालं । अर्थिनः कामाद्गोमार्थिनः । अनृतुकालत्वा-

न्नायमवसरइत्यहल्याया प्रतिषिद्धमित्यवगम्यते । सुस-

माहिते सम्यक्कृष्णानामिति । अतिसुन्दरीत्यर्थः

॥ १९ ॥ सहस्राक्षं विज्ञाय कदाचिदपि मुनिनैवमर्थना-

भावादन्यस्याप्रवेष्टुमशक्तेरिन्द्रस्यैवास्मिन् बहुकालम-

मिलापश्रवणाद्येति भावः ॥ २० ॥ कृतार्थेन संतुष्टेने-

त्यर्थः । अन्तरात्मना मनसा उपलक्षिता ॥ २१ ॥

काष्ठाविद्यनेन भाग्यसंपत्तिस्तुचिता । ति० प्रभुत्वाद्गणपतीरामः । अन्यगतिर्लक्ष्मणः । तथाशार्ङ्गलाङ्गतीरामः वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ।

वि० किंच देवौ श्रीवासीधौ । तुल्यपराक्रमौ परस्परसदृशपराक्रमौ ॥ २ ॥ ति० तस्य आश्रमस्य । अन्तरं मुनिसंनिधानरहि-

तकालं । शचीपतिरित्यनेन शचीतोषितौन्दर्यमहल्यायाश्च निरतं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः । भगवत्समाप्तायेति वक्ष्यमाणत्वात्

॥ १८ ॥ ति० सहस्राक्षं विज्ञाय ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः इति वचनात् तपसा च आश्रमवर्तिसर्वप्राप्तिजातस्य शङ्काभावाद्यौ गौतम-

[पा०] १ च. छ. झ. न. परमविस्मितः. २ झ. परमप्राप्तौ. ३ झ. ट. तां दृष्ट्वा. व. ते दृष्ट्वा. ४ ख. निर्जनं रामः.

५ झ. न. इवमाश्रमसंकाशः. ६ च. छ. न. किंन्विदमुनिवर्जितम्. ७ झ. ट. कोपान्महात्मनः. ख. कोपान्महर्षिणा. क. अ.

महामुनेः. ८ क. च. छ. झ. न. सचात्रतपआतिष्ठत्. ९ ख. ग. च—ट. वर्षपूगान्यनेकानि. १० ख. ज. महायशः.

११ इदमर्थं क. ख. क. व. छ. न. दृश्यते. १२ क. व. छ. दूरगते मुनौ. १३ अ. ट. त्वाय. क. व. छ. न. विदित्वा च.

१४ क. व. छ. झ. न. धरोभूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत्. १५ क. ख. च. झ. न. रतिचकार. १६ ग. कृतार्थोऽसि.

१७ घ. क्षीप्रमलक्षितः.

आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद ॥ इन्द्रस्तु ग्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सुश्रोणिं परितुष्टोसि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २३ ॥
 एवं संगम्य तु तथा निश्चक्रामोर्दजात्ततः ॥ संसंभ्रमात्स्वरत्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २४ ॥
 गौतमं स ददर्शाथ प्रविशन्तं महामुनिम् ॥ देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ २५ ॥
 तीर्थोदकपरिक्रिञ्चं दीप्यमानमिवानलम् ॥ गृहीतसैमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २७ ॥
 अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्धृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 मम रूपं समास्थाय कृतधानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं तस्माद्विकलस्त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥
 गौतमेनैवमुक्तस्य संरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्धृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणम् ॥ ३० ॥
 [व्यथितस्सहसा चासीद्व्रतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितस्तपसोऽग्रेण कम्भलं चैवमाविशत्] ॥ ३१ ॥
 तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३२ ॥
 वायुमध्या निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽसि निवत्स्यसि ॥ ३३ ॥
 यदा चैतद्वनं घोरं रामो दक्षरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३४ ॥

रक्ष अभक्राशगमनावितिभावः ॥ २२ ॥ सुश्रोणीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सः । संभ्रमात् भयात् । “संभ्रमोद्वादे भये” इतिनिघण्टुः । शङ्कितः शङ्कावान् ॥ २४ ॥ गौतममिति श्लोकद्वयं । अथ उदजान्निष्क्रमणकालएव । परिक्रिञ्चं स्नात्वाऽऽगतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे ॥ २५ ॥ २६ ॥ दृष्ट्वेत्यर्थः । विवर्णवदनः शुष्कमुखः ॥ २७ ॥ मुनिवेषधरं स्ववेषधरं ॥ २८ ॥ स्वभार्यासंगमस्य दुःशीलत्वेनावाच्यत्वाविदमित्याह । विफलः विगतवृषणः । “लामनिष्पत्तिभोगेषु बीजेफालेधनेफलं” इतिनिघण्टुः ॥ २९—३२ ॥ कथं निवासमात्रस्य शापस्वमितितद्विवृ-
 जोति—वायुभक्षेति । निराहारा अन्नपानादिरहिता । तप्यन्ती तप्यमाना । भस्मशायिनी भस्मशयना । अ-
 त्रबुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्य विधीयमानं प्रायश्चित्तं शापाप-
 देशेनोच्यते । एवं व्यक्ततया बाल्मीकिवचने स्थिते शै-
 लीभवेति शापः रामपादस्पर्शात् शिलात्वमुक्तिरिति पुरा-
 णकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्योतिबोध्यं ॥ ३३ ॥ पूता
 भविष्यसि तत्पादपरागस्पर्शादिति भावः । एतेन बह्व-
 वर्षप्रायश्चित्तकरणमपि भगवत्पादरेणुस्पर्शस्य कलान्द-
 र्भवेति निघण्टुः ।

वेषोऽयमिन्द्र इति हारवेत्यर्थः । देवराजकुतूहलात् समामनिलवतीति कौतुकात् दिव्यरतिकौतुकाबल्यैः ॥ २० ॥ ति० शीघ्रं-
 भनेहेतुः शापतोरक्षणं । विशिष्टाक्षी चरितेन प्रह्लादः रक्षणस्य दुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोमहत्स्येष्टस्य करुणेनाश्रिमशापादिभयमल्पमिति वा
 ॥ २२ ॥ ति० तप्यन्ती स्वकृताकार्यस्मरणेन पीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिसापेक्षकल्पान्तरिण इति निरोधः । अत्र शिलारू-
 पत्वेतात्पर्यकल्पने वातभक्षेयनेन निरोधः स्पष्ट एवेति चेत् । अस्तु तस्माददृश्येत्यस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमा रूपेण सर्वदृश्येत्यर्थः ।
 न च तावता चैतन्यहानि रिति धृषापीडासादेवेत्यतो वातभक्षा । तदतिरिक्ताहाराभावाच्च निराहारा । तप्यन्ती स्वकर्मणे तिष्ठेव ।
 तादृश्यपि भस्मशायिनी न तु स्थिता इति न कश्चिद्विरोधः ॥ अयं शापवलयक्षणभद्रानन्तभगवत्त्वशापस्य । तदुक्तपाद्ये । “शापदग्धा-
 पुरामत्रा रामशकापराधतः । अदृश्याख्या शिलाजज्ञेरातल्लिङ्गः कृतस्स्वराट्” इति । शिला तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोऽनन्तवाची ।
 लिङ्गशब्देन भगवांश्चिह्नं । खरादिन्द्रः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. सर्ववारक्ष. क. च. छ. झ. ञ. रक्षगौतमात्. २ क. ख. ग. च. परितुष्टोसि सुश्रोणिं.
 ३ क. झ. संगम्यदुतदा. च. छ. संगम्यदुतथा. ४ ख. टजाताया. ५ ख. घ. संसंभ्रमात्स्वरत्राम्. ज. संसंभ्रमात्परीकामन्.
 ६ क—ज. झ. ट. संदर्शाथ. ७ ख. समिधं शक्रः. ८ ख. ग. च—ट. विवर्णवदनोऽभवत्. ९ क—ट. अकर्तव्यमिदं व-
 स्मात्. १० ग. गौतमेनैवमुक्तस्य. ११ झ. सुरोषेण. घ. गौतमेनैवमुक्तस्य सहस्राक्षस्य तत्क्षणम्. पेततुर्धृषणौ भूमौ संरोषेण महात्मना.
 १२ अयं श्लोकः ख. दृश्यते. १३ घ. अथ शप्त्वा च वै शक्रं भार्यामपि च शप्तवान्. क. च. छ. झ. ञ. ट. तथा शप्त्वा च वै शक्रं
 भार्यामपि च. क. तथा शप्त्वा सहस्राक्षं. १४ ख. यदेवेशं. १५ क. च. छ. झ. ञ. बहूनि निवत्स्यसि. घ. बहून्वन्न निवत्स्यसि.
 १६ क. च. छ. झ. ञ. वातभक्षा. क. वायुभक्ष्या शिलाभूत्वा. १७ ख. मलिना भस्मशायिनी. १८ क—ट. माश्रमेऽसि निवत्स्यसि.
 क. ख. घ. माश्रमेऽसि न भविष्यसि. १९ ख. क—ट. यदा ते तद्वनं.

तस्यातिध्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविजिता ॥ मत्सकाशे मुदा युक्ता खं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

देवैः गौतमशापेन वृषणरहितस्य देवेन्द्रस्य पितृदेवमसादनेन मेघवृषणसंयोजनम् ॥ १ ॥ विष्णोर्मात्रनिवेशेन गौतमाश्रमप्रवे-
 शिनोरामस्य दर्शनमात्रेण प्रातुर्भूतविष्यरूपयाऽहल्यया तदाभीर्षमिहितेन गौतमेन सह श्रीरामारक्षणम् ॥ २ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानमिपुरोधसः ॥ अत्रवीभ्रस्तर्वदनः सर्वसङ्क्रान्तचारणान् ॥ १ ॥
 कुर्वता तपसो विभ्रं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
 अफलोसि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोस्यापहतं मया ॥ ३ ॥
 तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्वसङ्क्राः सचारणाः ॥ सुरसाक्षकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
 अतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साभिपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥
 [पुंराऽविचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं अतक्रतुः ॥ धर्षयित्वा मुनेश्चापात्तत्रैव विफलः कृतः ॥
 इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरन्दरः] ॥ ६ ॥

अयं मेघः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥ मेघस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ७ ॥

सीत्युक्तं ॥ ३४ ॥ पूतलेपिपूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजां-
 विनानसंभवतीत्याह—तस्येति । मत्सकाशे मत्समी-
 पे । स्थितेति शेषः । खं वपुः दृश्यं वपुः । केचिदिदं शक्रो-
 कद्वयं प्रक्षिप्तमित्याहुः । तत्र । “स्मरन्ती गौतमवचः”
 इत्यनुत्तरसर्गवचनविरोधात् ॥ ३५ ॥ एवमितिसा-
 र्धश्लोकः । तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थः ॥ ३६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अभिपुरोधसः अभिपुरोगमान् । त्रस्तवदनः त्रस्तशब्दे-
 न तत्कार्ये दैन्यमुच्यते ॥ १ ॥ महात्मनः गौतमस्य तपसः
 अस्मत्पदव्यवनकारणस्य विभ्रं क्रोधमुत्पाद्य तस्य क्रोध-
 जननमुखेन कुर्वता मया इदं गौतमतपोमङ्गरूपं । सुर-
 कार्यकृतं सर्वदेवपदव्यवनाहृतप्रोगौतमेन कृतं । तस्य-
 तपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनाय तद्भार्यया तु मया व्यभि-
 चारः कृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तेन गौतमेन । सा अहल्या ।
 निराकृता शापमोक्षपूर्वकं लप्ता । शापमोक्षेण मया अह-
 ल्यायां च शापदानेन ॥ ३ ॥ हे सर्वे सुरवरा इति संबो-
 धनं । द्वितीयसर्वशब्दस्य सर्वेयमिति संबन्धः ।
 साहं साहाय्यं । सफलं मामिति शेषः ॥ ४ ॥ पितृदे-
 वान् अधिकव्यवाहनादीन् ॥ ५—६ ॥ अयं इदानीं

अनयोर्द्वयोः शापयोरेकः पूर्वमेव मुक्तः अपरस्त्वयामो
 चनीय इत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशो—अफल इत्यादि ।

शि० मत्सकाशं मत्सकाशः सामीप्यं वस्मात् मत्समीपगमनयोग्यमित्यर्थः । खं वपुः । अत्र प्रार्थनामन्त्रेणाहुमहवचनोक्तयामुने-
 र्याहुतत्वं व्यक्तं । ती० खं वपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पद्मपुराणोक्तपावाणावस्थामुच्यते । तथा च पादो “सा तत्तत्सुरामस्य पादस्पर्शान्म-
 हात्मनः । अभूत्सुरावनितासमाक्रान्तामहाशिला” इति ॥ ३५ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. तस्यातिथ्यं दुर्वृत्ते कृत्वा पापविजिता. २ क—ट. मत्सकाशं. ३ क—अ. देवानमिपुरोगमान्, ख.
 घ. देवान्साभिपुरोधसः. ४ क. ख. छ. झ. ञ. त्रस्तवदनः. ख. दार्तवदनः. ५ क. व. छ. झ. ञ. सिद्धगन्धर्वचारणान्.
 ६ ख. कोपमुत्पाद्य. ७ क. क. झ. झ. य. तन्मांसुरवराः. ख. तन्मांसुरगणाः. ८ ग. सुरसाक्षकृतं. क. ख. क. झ. य.
 सुरकार्यकृतं. ९ क. झ. ययंसफलं. ख. नित्यंसफलं. १० ख. ग. सहसर्वैर्मरुद्गणैः. ञ. सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ११ इदमर्धवयं
 ख. च. छ. इत्यते. १२ ग. क. झ. प्रयच्छत. च. छ. य. प्रदीयताम्.

अफलस्तु कृतो मेघः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ८ ॥

भवतां हर्षणार्थं च मेघे च दास्यन्ति मानवाः ॥ [अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्] ॥ ९ ॥

अमेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाद्य मेघवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ १० ॥

तदाप्रभृति काकुत्स्थः पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्मुञ्जते मेघान्फलैस्तोषामयोजयन् ॥ ११ ॥

इन्द्रस्तु मेघवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेन तैपसश्च महात्मनः ॥ १२ ॥

तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमौश्रममथाविशत् ॥ १४ ॥

ददर्श च महामार्गां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्षां सुरासुरैः ॥ १५ ॥

प्रयत्नाभिर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १६ ॥

[धूमेनापि परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव] ॥ मध्येऽमसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १७ ॥

सौ हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां धावद्रामस्य दर्शनम् ॥

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १८ ॥

राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा ॥ स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सौ च तौ ॥ १९ ॥

पाद्यमर्घ्यं तैश्चाऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २० ॥

यज्ञेयुष्मभ्यंनियुज्यमानोमेघः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ७ ॥

तद्दानेऽस्मत्पुष्टिवैकल्यस्यादित्यत्राह—अफलइत्यर्थः ।

प्रदास्यतीत्यनुगृह्णन्ति ॥ ८ ॥ दातृणामपि फलन्यूनता-

नभवत्वित्यनुगृह्णन्ति । भवतामिति । दास्यन्ति अवृ-

षणमितिशेषः ॥ ९ ॥ अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेघ-

स्य तवायूपेनियुक्तस्यमेघस्यवृषणौ ॥ १० ॥ तदाप्रभृति

वृषणदानात्प्रभृति । दत्तसजातीयत्वाद्दृषणौविनासे-

षान्मुञ्जते । तेषां सवृषणानां । फलैः सवृषणमेघदा-

नफलैरित्यर्थः । अयोजयन् दातृनितिशेषः ॥ ११ ॥

गौतमस्यतपसःप्रभावेनवृषणहान्या मेघवृषणोभूदि-

त्यर्थः ॥ १२ ॥ तत् त्वदागमनावधित्वाद्दहत्याशापस्ये-

त्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ रामसंनिधानमात्रेणाहल्यामुक्त-

शापास्वरूपप्राप्तेत्याह—दर्शनेति सार्धश्लोकद्वयं ।

तपसा वाच्याहारत्वावितपसा । द्योतितप्रभां अतिशयि-

तप्रभां । अतएव लोकैः मानुषैः । सुरासुरैरपि । समाग-

म्य समीपमागत्य । दुर्निरीक्षां दिव्यां अतिमानुषरू-

पां । मायामयीमिव मायानिर्मितामिवस्थितां । वृक्षल-

ताकुसुमान्तर्वर्तित्वेनसतुषारावरणां । साभ्रांचन्द्रप्रभा-

मिवस्थितां । आवृतशब्दआवरणार्थकः । भावेनिष्ठा

सइतिभिन्नपदंवा । अक्रौर्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यांप्रतिबिम्ब-

सूर्यप्रभातुल्यां ॥ १५-१७ ॥ अहत्यासाकथमिदा-

नीदृश्याऽऽसीदित्यत्राहसाधेन—साहीत्यादि ॥ १८ ॥

तस्याः वृहत्सुनिपत्याः । गौतमवचः “तस्यातिथ्येन

दुर्वृत्ते” इत्यादिकं । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेतिशेषः

॥ १९ ॥ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण ।

ति० अंसः लक्षणयातद्युक्तमेघस्य मध्यस्थारविप्रभामिवदर्श ॥ १७ ॥ ति० तौरामपादौप्रतिजग्राह स्तुष्ट्याग्रणाम । यत्तु

तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति । तत्र । अमेकाकुत्स्थइत्येकवचनप्रयोगात् ॥ शि० तौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥

शि० काकुत्स्थः लक्ष्मणसहितोरामः । ति० काकुत्स्थोरामः । तस्यैवमुक्त्यतयापूजमात् ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ अ. सर्वोत्पृष्टि. २ क. च. छ. झ. न. ट. हर्षणार्थं च. क. ख. ग. ज. हर्षणार्थाय. ३ इदमर्थं ग. क. च. छ. झ. न. ट. दृश्यते. ४ ख. इत्यमेवैकवचनंश्रुत्वा. ५ इ—न. तपसाचमहात्मनः. ट. तापसस्य. ६ ख. ग. महातेजः. ७ ग. तदाश्रममथाविशत्. क. ख. घ—ट. आश्रमंप्रविशत्. ८ क. तुषारावृतांसाभ्रां. ९ इदमर्थं क. घ—ट. दृश्यते. क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. पुस्तकेषुसतुषारावृतां—धूमेनापिपरीताङ्गी—इत्यर्थेयोर्व्युत्क्रमोदृश्यते. ग. पुस्तकेसूर्यप्रभामिवेक्षणन्तरं—धूमेनापीत्यर्थेदृश्यते. १० क. झ. ट. भिपरीताङ्गी. ११ च. छ. ज. ट. सापिगौतम. १२ घ. ट. दर्शनात्. १३ क. च. छ. झ. न. राघवौतुतदावत्याः. क—घ. राघवौतुततस्तासाः. ज. तयातस्याः. १४ क. च. छ. झ. न. मुदा. १५ क. घ—छ. झ. न. ट. सापितौ. १६ ग. तदातिथ्यं. मथातिथ्यं.

पुष्पवृष्टिर्महत्वासीद्देवदुन्दुभिनिखनैः ॥ गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत्सैमागमः ॥ २१ ॥
 साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २२ ॥
 गौतमो हि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ॥ रामं संपूज्य विधिवत्पस्तेपे महोत्तमाः ॥ २३ ॥
 रामोपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥
 इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

जनकेनरामलक्ष्मणसहविश्वामित्रस्यस्वपुरपरिसरगमनश्रवणाच्छतानन्देनसहप्रत्युज्जगामनेमिपरिपूजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणजनकंप्रतिसाकल्येनरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंप्रनुर्दिष्टाकथनम् ॥ २ ॥

ततः प्राशुचरार् गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
 रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
 ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ॥ शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमभिनिन्दितम् ॥
 प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ६ ॥
 ऋत्विजोपि महात्मानस्त्वर्धमादाय सत्वरम् ॥ विश्वामित्राय धर्मेण देदुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥

पाश्चादिकंचकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ रामस्येतिशेषः । सम्यगागमःसमागमः नृत्तगीतादिकमितियावत् ॥ २१ ॥ गौतमस्यवशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा रामागमनंविदित्वासमागतइत्यवगम्यते ॥ २२ ॥ तेपे तत्रैवाश्रमइतिशेषः ॥ २३ ॥ ततः तस्यादेशात् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

एवंरामस्यपरमपावनत्वमुक्तं अथतस्यसीताविवाहवृत्तान्तंप्रस्तौतिश्रियःपतित्वंप्रतिपादयितुंपञ्चाशे-ततः

प्रागित्यादि । प्राच्याउत्तरस्याश्चविशेन्तरालंयत्साप्रागुत्तरातां ऐशानींदिशमित्यर्थः । ततः तस्मादाश्रमात् । यज्ञवाटं जनकस्येतिशेषः ॥ १ ॥ यज्ञसमृद्धिः यज्ञसंभारसामग्री ॥ २ ॥ तामेवाह—बहूनीति । ब्राह्मणानांसहस्राणीत्यन्वयः । दृश्यन्तइतिवक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाः ऋषिनिवासाः । विधीयतां करण्यतां । बहुसंकुलत्वेनैवमुक्तं ॥ ४ ॥ विविक्ते विजने पूतेवा । “विविक्तौपूतविजनौ” इत्यमरः । आयुते युक्ते । यौतेर्मिश्रणार्थात्तुक्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमिति सार्धश्लोकः ॥ प्रत्युज्जगाम दीक्षितचित्तितप्रदेशसीमानमनतिलङ्घयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अर्धमित्यातिथ्यस्योपल-

शि० इयंयज्ञसमृद्धिःसाध्वी । द्विशब्दइयमित्यर्थः ॥ २ ॥ चि० विश्वामित्रमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयः । ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मानइतिद्वितीयायैप्रथमा । धर्मेण धर्मशास्त्रमार्गेण ददौ । अर्धमितिशेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्धविशेषणं । “महाजगामहोर्ध्ववाश्रोत्रियायोपकल्पयेत्” इतिशास्त्रोक्तेनधर्मसाधनेनपुरस्कृतं तत्सहितमितियावत् ॥ शि० सखराः खरायुक्ताः महात्मानःऋत्विजः धर्मेण धर्मोत्पादकविधिना मन्त्रपुरस्कृतंअर्धमादाय ग्राहयित्वा ददुः जनकेनदापयामासुः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क—घ. च. दुन्दुभिनिखनः. २ ख. गन्धर्वाप्सरसानांच. क. ड. च. छ. झ. अ. अप्सरसांचैव. ३ क. ख. ड. घ. छ. झ. अ. त्समुत्सवः. ४ ट. महायशः. ५ ख. घ. ज. ट. महात्मनः. ६ क. ड. च. छ. झ. अ. ट. निवासमकरोद्देशे. ७ क. ड. ज. झ. ट. सलिलान्विते. ८ क—घ. विश्वामित्रंमुनिश्रेष्ठं. ९ ड. च. छ. झ. अ. नृपवरस्तदा. १० ड. च. छ. झ. अ. मनिन्दितः. ११ ड. च. छ. झ. अ. पुरस्तेषु प्रत्युज्जगामसहसा—ऋत्विजोपिमहात्मानः इत्यर्थोःपौर्वापर्यदृश्यते. १२ ज. विस्मयेनसमन्वितः. १३ क. ख. ग. ज. ट. सत्वरः. १४ ड. छ. झ. अ. ददौधर्मपुरस्कृतम्.

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥
 सै तांश्चापि मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ यथान्यायं ततः सर्वैः समौगच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥
 अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ आसने भगवन्नास्तां सहैभिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद महामुनिः ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मग्निभिः ॥ ११ ॥
 आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान्समन्ततः ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्नोसि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
 द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥
 इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गैजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥
 यैश्चक्षुयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षौ वरायुधधराबुभौ ॥ १९ ॥
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ काकपक्षधरौ वीरौ कुमाराविव पावकी ॥
 रूपौदायगुणैः पुंसां दृष्टिचिन्तापहारिणौ ॥ २० ॥
 प्राकाश्यं कुलमस्माकं मामुद्धर्तुमिहागतौ ॥ कथं पश्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ २१ ॥
 वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ मेहामुने ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांबरम् ॥ २२ ॥
 परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेऽङ्गितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ॥ न्यवेदयन्मेहात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २४ ॥

क्षणं । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेनमधुपर्ककरणमुच्यते ॥७॥
 निरामयं निरुपप्लवत्वं ॥ ८ ॥ तान् अर्चयित्वा । सो-
 पाध्यायपुरोधसः उपध्यायाः ऋत्विजः । पुरोधाः
 शतानन्दः तत्सहितांस्तान् । कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः । सर्वैः
 जनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः । प्रहृष्टवत् सहर्षमित्य-
 र्थः । भावेनिष्ठा । यथान्यायं यथाक्रमं । पृष्ट्वेत्यन्वयः
 ॥ ९—१० ॥ राजाचेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसि-
 द्धम् ॥ ११ ॥ उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ य-
 ज्ञसमृद्धिः समग्रता जातेतिशेषः । सादैवतैः सफलाकृ-

तात् । तिष्ठतुयज्ञः भवद्दर्शनमेवयज्ञफलमित्याह—अ-
 ययज्ञफलमिति ॥ १३—१४ ॥ द्वादशअहानिसमा-
 हृतानिद्वादशाहं “राजाहस्सखिभ्यष्टच्” इतिटच् ।
 “नसङ्ख्यादेः—” इत्याहदेशाभावः । द्वादशदिनान्य-
 वशिष्टानियज्ञस्येतिमनीषिणऋत्विजआहुः । ततःभा-
 गार्थिनोदेवानिति द्वादशदिनान्तोस्तुत्याहोमोभविष्यती-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टेति कुतूहलविशेषः सूच्यते ॥ १६ ॥
 इमावित्यादिश्लोकपञ्चकंन्याख्यातं ॥ १७—२३ ॥
 तौ दशरथस्यपुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

ति० यज्ञसमृद्धिः अज्ञवैकल्पराहित्यंसाद्रूप्यं च । अतएवसफलाकृता । इष्टिरितिशेषः ॥ १३ ॥ ति० दीक्षाकर्तव्यत्वेनाहुः ।
 दीक्षायाम्नास्तान्तिदिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः ॥ १५ ॥ इतिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ क. ग. प्रतिगृह्यत्, २ क. च. छ. झ. ज. ट. सतांश्चापि, ज. सतामितिमुनिःपृष्ट्वा, क. ग. सतांश्चापिमुनिर्ह-
 द्वा, घ. सतांश्चापिमुनिपृष्ट्वा, ख. मुनीन्पृष्ट्वा, ३ क. ख. सोपाध्यायपुरोहितः, ४ क. च. छ. झ. ज. ट. यथार्हवृषिभिस्सर्वैः,
 ख. यथान्यायंमुनिवैरैः, घ. ज. यथान्यायमृषिस्सर्वैः, क. यथान्यायंमुनिवरान्, ५ घ. समौगच्छत्प्रहृष्टवत्, ६ क. घ. छ. च.
 छ. झ. ज. ट. भगवानास्तां, ७ ख. ग. क. च. छ. झ. ज. मुनिपुङ्गवैः, ८ क—छ. झ. घ. ट. मुपविष्टान्समन्ततः, ९ क. झ.
 दीक्षामाहुर्मनीषिणः, ड. च. छ. झ. शेषमाहुर्मनीषिनः, १० क. घ. प्रहृष्टवदनस्तदा, ख. प्रहृष्टवदनस्तथा, झ. प्रहृष्टवचनस्तदा,
 ११ क. ततःपुनस्तंप्रच्छ, १२ कं—ट. प्रयतो नृपः, १३ क. झ. ज. गजतुल्यगती, १४ क—अ. यदृच्छयैव, १५ घ. ज.
 ट. संप्राप्तौ, १६ एतदर्थपंचकं क. ख. ख. दृश्यते, च. छ. पुस्तकयोःप्रमाणेऽङ्गितचेष्टितैरित्यतःपरदृश्यते, १७ ख. महाबली,
 १८ ख. घ. ज. ट. रूपेणेऽङ्गितचेष्टितैः, १९ ख. सर्वलक्षणसंपन्नौ, क. कस्यपुत्रौमुनिश्रेष्ठ, २० क. क. च. छ. झ. ज. दमेयात्मा,
 वा. रा. २५

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ तच्चागमनमन्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २५ ॥
 अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २६ ॥
 एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ॥ निवेद्य विररामाय विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विश्वामित्रेणशतानन्दप्रतितन्मातुरहल्यायाःपत्यागौतमेनसौमनस्येनपरिपूजनकथनम् ॥ १ ॥ शतानन्देनरामप्रतिविस्तर-
 णविश्वामित्रचरित्रकथनारंभः ॥ २ ॥ ब्रह्मपौत्रपौत्रेणविश्वामित्रेणराक्षकदाघनसहसेनयाभूसंचरणानुसारेणवसिष्ठाग्रमा-
 भिगमनम् ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
 गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
 स तौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ ॥ शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ॥ दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥
 अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
 अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥
 अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥

सिद्धेत्यादित्रयः । अन्यग्रं रक्षस्सहस्रावृतेमार्गेनिर्भया-
 गमनं ॥ २५ ॥ जिज्ञासांसारसारपरीक्षां ॥ २६—२७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५० ॥

अथाचार्यवैभवस्यज्ञेयत्वमिप्रायेणविश्वामित्रचरि-
 त्रंप्रस्तौति—तस्यतद्वचनंइत्यादिभिःपञ्चदशभिःसर्गैः ।
 तस्येत्यादिद्वौ । हृष्टरोमा संजातरोमाश्च । विस्मयमा-
 गतः अहोमहिरामस्य यन्मेमाताकृतार्थकृतेतिवि-
 स्मयंप्राप्तोभूदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ निषण्णाविलस्यवि-
 वरणं—सुखासीनाविति ॥ ३ ॥ स्वमातरिरामकृतानुम-

हस्यश्रुतस्यविस्मयावहतयापुनःपृच्छति—अपीत्यादि ।
 अपिःप्रश्ने । ते त्वया । दीर्घतपःप्रागता पूर्वोक्तमस्म-
 शायित्वादिलक्षणंतपःप्राप्ता । अनेनपाषाणीभूयस्विते-
 ति पक्षेनवाल्मीकेः ॥ ४ ॥ रामे रामविषये । वन्यैः
 कन्दमूलफलादिभिः । अनेनपूर्वमपिवन्यैरेतस्त्वजीवन-
 मितिगम्यते । सर्वदेहिनांपूजार्हेइत्यनेन परत्वंन्यञ्जि-
 तं ॥ ५ ॥ हेमहातेजः विश्वामित्र । मममातुर्विषये
 दैवेन इन्द्रेण विधिनावा । दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपं ।
 पुरातनंवृत्तं चरितं । यथा यथावत् । कथितंचापि क-
 थितंकिं ॥ ६ ॥ गुरुणा पित्रा । इतः अस्मादुपस्थित-
 ब्रामसंदर्शनात् । यद्वा रामसंदर्शनादितः रामसंदर्शना-
 दिना । तृतीयार्थेतसिः । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

शि० विस्मयमागतः प्राप्तः । आसीदितिशेषः । एतेन रघुनाथशरीरसोभादेर्लौकिकविलक्षणत्वञ्चनितम् ॥ २२ ॥ शि० यशस्वि-
 नीत्यनेनपतिवेद्योपिनादानादरणीयइतिशुद्धैवेन्द्रस्त्रीकारःकृतइतिध्वनितम् । तेनतस्याःपतिप्रताप्रणीत्वञ्च ॥ २४ ॥ ति० ममगुरुणा
 मममातेत्यन्वयः । अत्रवारद्वयंममेतिप्रयोगःहर्षवित्तायात् । रामसंदर्शनादितइत्यस्यगतशापेतिशेषः । आदिनापूजापादसंशौ ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. राक्षसानांचतद्वचनम्. २ ड. झ. ट. तत्रागमन. ३ च. कर्तुमारोपणंतदा. क. ख. आरोपणंतया. छ. ज.
 मागमनंतया. ४ ड. च. छ. झ. न. एतौनिषण्णौ. ५ ड. च. छ. पुस्तकेषु. शतानन्दोऽनृपात्मजौ. सुखासीनौमुनिश्रेष्ठइतिपाठक्रमो
 दृश्यते. ६ ख. व. अपिसामुनिशार्दूल. = च. छ. व. महाभाग. ग. ट. महातेजो. ८ ड. च. छ. झ. न. यद्वृत्तंतत्पुरातनम्.
 ९ ड.—न. दैवेनदुरनुष्ठितम्. ट. दैवेनयदनुष्ठितम्. ख. घ. दैवेनयदनुष्ठितम्. १० ग. ड. च. छ. न. मममाता.

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ॥ इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महासुनिः ॥ मत्पुत्राच्च क्षतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥
 नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना यत्नी भार्गवेणेन रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ क्षतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्वा प्राप्तोसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिर्मे पराजितम् ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरैतुल्यप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेत्सेनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथावत् यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
 राजाऽभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमैरिन्दमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
 प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुतस्त्वासीद्वाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महासुनिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥
 कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तर्था गिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशो रामं विचरन्नाजगामह ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षसमाकुलम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरूपशोभितम् ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥

इह अस्मदाश्रमे । आगतः महातेजाः गुरुः । महात्मनः रामात् । पूजां अहल्याभारुपां । अपिप्राप्तः ॥ ८ ॥
 शान्तेन कोपरहितेन । मनसा उपलक्षितो गुरुः । इह अस्मदाश्रमे । आगतेन । प्रयतेन मनस्सक्तिरूपयज्ञवता । रामेण अभिवादितः किं ॥ ९—१० ॥ नातिक्रान्तं मया समयातिक्रमो न कृतः । समयेयत्कर्तव्यं तत्कृतं । तदेवाह—संगतेति । नातिक्रान्तमित्यस्य विवरणं—यत्कर्तव्यमिति । तस्य विवरणं—संगतेति । भार्गवेण जमदग्निना । रेणुका परशुराममातेवेति भावः ॥ ११—१२ ॥ दिष्ट्वा दैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रः

मित्रं स्तौति—अचिन्त्येत्यादि । तपसा ब्रह्मर्षिः तपसा प्राप्नोति ब्रह्मर्षिभावः । परमां गतिं तव परमहितप्रदं । वेत्सीत्यत्र काकुत्स्थसन्धेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह—नास्तीति । धन्यत्वे हेतुः—गोप्तेति । येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं । यथा यादृशं । वृत्तं चरित्रं च । यथा यादृशं । तथा तत्सर्वं । मे मत्तः । शृणु ॥ १६—१७ ॥ कस्य राज्ञः पुत्र इत्यत्राह—प्रजापतीत्यादि श्लोकत्रयं ॥ १८—१९ ॥ पालयामासेत्यस्य विवरणं—बल्लिति ॥ २० ॥ कदाचिदित्याद्यष्टौ श्लोकाः । वरूथिनी चतुरङ्गबलं । योजयित्वा उपस्थाप्य ॥ २१—२३ ॥ प्रशान्तत्ववि-

ति० महातेजारागः । मद्गुरुस्त्वकाशात्पूजां प्राप्य इह यज्ञभूमावागत इति पृष्ठस्यैवार्थस्य भङ्गान्तरं प्रथमः ॥ ८ ॥ ति० शान्ते-न मनसोपलक्षितो मे गुरुः । इहागतेन गौतमाश्रमे आगतेन । गौतमपूजितेन रामेणाभिवादितः । ननु मन्मादृशोपातिरुक्त इति प्रश्नान्तरं । पूजाङ्गीकारवन्दने अतिरुक्कारविहमिति भावः ॥ ९ ॥ ति० गोप्ता अन्नदानादिना ॥ १५ ॥ ती० बलं क्षत्रबलं । यथा

[पा०] १ क—ट. पूजां प्राप्य. २ ड. व. छ. झ. ञ. पूजितेनाभिवादितः. ३ घ. प्रयतेनाभि. ४ घ. वाक्यज्ञो वाक्यकोविदः. ५ क—घ. ज. विश्वामित्रस्य भार्षितः. ५ क. व. ज. मभिपूजितम्. ६ च. अचिन्त्यतपसापुञ्जो. ७ ग. ड. व. छ. झ. व. रमितप्रभ. ८ ख. महाभाग. क. च. छ. ञ. महाबाहो. ९ ड. झ. ट. वेदयेन. १० ख—छ. झ. ञ. श्रूयतां चापि. ११ ख. ड. च. छ. झ. ञ. यथावत्. १२ ड. च. छ. झ. ञ. राजासीदेष. १३ क. ख. घ. च. मरिन्दम. १४ क. ख. सर्वज्ञः. १५ घ. कदाचित्समहातेजाः. १६ ग. वरूथिनीम्. १७ ख. घ. संराष्ट्राणि. १८ क. ख. व. छ. झ. ञ. महागिरीन्. १९ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. राजा. २० ड. ज. झ. ट. नानापुष्पलताद्वयम्. क. ख. घ. नानापुष्पलताद्वयम्. व. नानापक्षिलता-द्वयम्. छ. ञ. नानापक्षिलताद्वयम्. २१ घ. रपिसेवितम्. २२ क. ख. प्रकीर्णद्विजधंयातैर्हरिणैर्गौधनिषेवितम्.

ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥
 [संततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः] ॥ अम्भश्चैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥
 फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितैरोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥
 अग्निभिर्बालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोमितम् ॥ २७ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

वसिष्ठेनससैम्पस्यदिशामित्रस्यासिध्यायनिजहोमधेनुं शबलाप्रतिसोपस्करासर्जननियोजनम् ॥ १ ॥

सं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रैणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ १ ॥
 स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥
 उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठोद्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥
 विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा ॥ सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥
 सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥
 कश्चित्ते कुशलं राजन्कश्चिद्धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७ ॥
 कश्चित्ते संभृता भृत्याः कश्चित्तिष्टन्ति शासने ॥ कश्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥
 कश्चिद्दलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे त्वानघ ॥ ९ ॥

शेषणाय पुनर्हरिणोपादानं ॥ २४—२५ ॥ अम्भक्षैः
 अम्भाप्रभक्षैः । दान्तैर्नियतमनस्कैः ॥ २६ ॥ बालखि-
 स्याः ब्रह्मणोवालजाक्षयः । वैखानसाः तन्त्रस्रजाः
 “येनखास्तेवैखानसाः । येवालास्तेवालखित्याः” इ-
 ति श्रुतेः । वसिष्ठोऽश्रमवैभववर्णनं एवंभूतेनापिसंमानि-
 तोविश्वामित्रइतितस्यवैभवकथनार्थं ॥ २७—२८ ॥
 इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-
 मञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५१ ॥

उदृष्ट्वा प्रणतः प्रणनाम ॥ १ ॥ उक्तः ऊचे । व्यादि-
 देश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ उपविष्टोऽप्येत्यादिच-
 त्वारः । फलमूलमिति “जातिरप्राणिनां” इत्येकवत्त्वं
 ॥ ३—४ ॥ राजसत्तमं प्रतीतिशेषः ॥ ५—६ ॥
 कश्चिदित्यादित्रयः कश्चिदितिकामप्रवेदनेऽव्ययं । “क-
 शित्कामप्रवेदन” इत्यमरः । तवकुशलंममेप्सितमि-
 त्यमुपर्युद्योतयति । राजवृत्तेन चतुर्विधेन । उपलक्षि-
 तः । यथाहुः “न्यायेनार्जनमर्थस्ववर्धनंपालनंतथा ।
 सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विधं” इति ॥ ७ ॥
 संभृताः पोषिताः । तिष्ठन्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ बलेषु-
 चतुरङ्गबलेषु । कोशेषु अर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रइति गवा-

विश्वामित्रसमानंद्विपञ्चाशे—सहस्रेत्यादि । वसि-

आदेशः । श्रुतं तपोरूपं । ति० तलं ब्रह्मर्षिलं च ॥ १६ ॥ ति० ज्ञानमात्राधिकृतानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवैश्च । ज्ञानकर्मोभ-
 याधिकृतावज्ञावयोभूतविष्टाः । शि० अग्निकल्पैः अग्निकल्पयन्तिप्रतिदिनंविधिनास्थापयन्तिवेअग्निहोत्राणिइत्यावत् । तैः ॥ २५ ॥
 शि० श्रीमद्ब्रह्मकल्पैः श्रीमन्तोयेब्रह्म वेदं कल्पयन्ति वेदशास्त्राविभागकर्तारइत्यावत् । तैः ॥ २६ ॥ इत्येकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥
 [पा०] १ इदमर्थं ख—उ. दृश्यते. २ घ. अग्निभक्षै. ३ ड. झ. जितदोषैः. ४ ड—उ. तं दृष्ट्वा. ५ क. ख. प्रणम्य.
 ६ क. ख. मुनिश्रेष्ठः. घ. ऋषिवरः. ७ क. ख. घ. फलमूलान्युपाहरत्. ८ घ—छ. झ. य. प्रतिगृह्यत्. ९ ग—अ. तदा.
 १० ड. च. छ. झ. अ. प्राह. ११ घ—अ. पालयसेराजन्. १२ ग. ड. कुशताः. १३ क. ख. घ. दलेचकोशेच. अ.
 दलेवाकोशेवा. १४ घ. ज. पुत्रपौत्रे. १५ ड—उ. तयानघ.

सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥
 कृत्वोमौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथास्तथाः ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
 ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाप्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
 सत्क्रियां हि भवानेतां प्रीतीच्छतु मयोद्यताम् ॥ राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियैवाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥
 फलभूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥
 सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ नैमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेश्वस्य चक्षुषा ॥ १७ ॥
 एवं भुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमञ्चयत् धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
 बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथा प्रियं भगवतस्तथाऽस्तु मुनिसत्तम ॥ १९ ॥
 एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्मषीं धृतकल्मषः ॥ २० ॥
 एषेहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥
 भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१ ॥
 यस्य यस्य यथाकामं षड्सेष्वभिपूजितम् ॥ तत्सर्वं कामधुक् क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥
 रसेनाग्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वैर ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

श्रमभृतित्वादेकवत्त्वं ॥ ९ ॥ सर्वत्र वसिष्ठपृष्ठसर्ववि-
 षयइत्यर्थः । वसिष्ठं धनिकं ॥ १० ॥ ताः कथाः अन्यो-
 न्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः । प्रीयेतां अप्रीणयतां ॥ ११ ॥
 ततइत्यादित्रयः । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखइत्यर्थः ॥ १२ ॥
 संप्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ १३ ॥ उद्यतांचिकीर्षितां
 ॥ १४ ॥ एवमित्तित्रयः । प्रियवाक्येन आतिथ्यं करि-
 ष्यामीत्यनेनवचनेन । आतिथ्यं कृतं ॥ १५ ॥ तवाश्र-
 मेयद्विद्यते तेनफलभूलेनसुपूजितइत्यन्वयः । पूजार्हेण
 त्वयेतिशेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । मत्त्वर्थायाजन्तः
 ॥ १६—१७ ॥ एवंभुवन्तमितितिद्वौ । पुनःन्यमञ्चयत्
 भोजनार्थप्रार्थनमकरोत् । पुनःपुनरित्यत्र न्यमञ्चयते-

त्यनुषज्यते । बहुशःप्रत्युत्तरेपि पुनःपुनर्न्यमञ्चयतेत्य-
 र्थः ॥ १८ ॥ गाधेयः गाधिपुत्रः । बाढमित्यस्यैववि-
 वरणं यथेति ॥ १९ ॥ कल्मषीं चित्रवर्णां । शबला-
 मितियावत् । “चित्रं किमीरकल्माष—” इत्यमरः ॥ २० ॥
 एहीतिसार्धश्लोकः । सबलस्यास्यराजर्षेःसत्कारंकर्तुं
 व्यवसितोस्मि । संविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुजातंसेपा-
 दय ॥ २१ ॥ षड्सेषु यद्यस्ययस्य अभिपूजितं अभि-
 मतं । तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अमिवर्षेत्यन्वयः ।
 “अर्थकृतेचतादर्थ्येनिपातद्वयमध्ययं” इतिनिघण्टुः
 ॥ २२ ॥ रसेन रसायनभेदेन । अग्नेन मध्येण शङ्कु-
 लीलाजदिना । पानेन पेयेन पानकरसादिना । लेह्य-

ति० एकोवसिष्ठशब्दोवशिष्टवाची । शि० आवशिष्टं अतिकान्तिमन्तं । विनयान्वितं विनयो विश्वामित्रकर्तृकविनयप्रता । अन्वि-
 तःप्राप्तःयस्मैतं । आवशिष्टशब्दःआङ्पूर्वककान्त्यर्थकवशधातुप्रकृतिकः औणादिकयन्प्रत्ययान्तः ॥ १० ॥ मुनिभा० कृतमित्ये-
 तत्पदंराजपदादुपरि वाक्यादौनिवेद्यं । वसिष्ठेनैवमुक्तोमहामतिर्विश्वामित्रो राजा कृतं वाक्येनमेपूजास्तयाकृतैवेत्यवर्षात् ॥ १५ ॥
 इतिद्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ ट. वसिष्ठं. २ ड. व. ज. झ. ट. विनयान्वितम्. ३ ड. व. छ. झ. न. कृत्वातौ. ४ क. घ. ज. धर्मिष्ठौतौ.
 ५ क. ड. च. छ. झ. न. ट. कथास्तथा. ६ क. घ. सत्क्रियास्तु. ७ क. महतींस्वेतां. ख. घ. ज. ट. हिमवांस्वेतां. ८ क.
 प्रतीच्छर्व. ९ ड. झ. न. ट. मयाकृताम्. १० क. ख. घ—ट. राजंस्त्वमतिथि. ११ व. घ.—छ. झ. महामुनिः.
 १२ ख.—घ. पूजावाक्येन. १३ ज. सर्वदा. १४ ख. भुमदाप्राह. १५ झ. नमस्तेऽस्तुगमिष्यामि. १६ ग. ड. च. छ.
 झ. न. मुनिपुत्रव. १७ ड. च. छ. झ. न. एवमुक्तस्तथातेन. १८ ड. व. छ. झ. न. ट. धृतकल्मषाम्. १९ ख—ट.
 कामधुनिद्व्ये. २० ग. ज. प्रपेक्षकृतेमम. २१ ग. ज. ट. अन्नायनिचयं. २२ ज. ट. शबलेतिह.

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

शबलाकल्पितविदिवाद्यभोजनेनपरिजनैःसहपरितोषमुपगतवताभिश्चास्मिन्नेष्टसिद्धप्रतिमतिनिधितयाबहुगोधनधानादि-
स्वीकारेण शबलादानमार्थनेपिबसिष्ठेनतद्वक्त्रीकरणम् ॥ १ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ॥ विदधे कामधुकामान्यस्यैव यथेप्सितम् ॥ १ ॥
इक्षुन्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयांश्च वरासवान् ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चावर्चांस्तथा ॥ २ ॥
उष्णाढ्यस्यौदनंसात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्नानि च सूपंश्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
नानास्वादुरसानां च पाण्डवानां तथैव च ॥ भोजनानि मृष्टपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनायुतम् ॥ विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनोतितर्पितम् ॥ ५ ॥
विश्वामित्रोऽपि रजर्विर्हृष्टः पुष्टस्तदाऽभवत् ॥ सान्तःपुरवरो राजा सन्नाह्णपुंरोहितः ॥ ६ ॥
सामात्यो मन्त्रिसहितः संभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मनूजार्हेण सुसत्कृतः ॥ श्रूयतांमभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविज्ञारद ॥ ८ ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९ ॥
रत्नं हि भगवसेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १० ॥

शोभ्येण लेखेन जिह्वास्वाद्येनक्षौद्रादिना । चोभ्येण अ-
धरपुटमाद्येनदध्यादिनाच । समन्वितं “सर्वोद्धन्द्वो
विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावं । अन्नानां शाल्य-
न्नादीनां । निचयं राशि । अनेनभक्ष्यभोज्यलेखचो-
भ्यपेयस्वाद्यरूपषड्विधाभ्यवहारदर्शिताः ॥ २३ ॥ इ-
ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिसञ्जीवारख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५२ ॥

कामधेनुप्रार्थनत्रिपञ्चाशे—एवमुक्तेत्यादि । यस्य-
यस्ययथेप्सितं तथा कामान् काङ्क्षितान् । विदधे ॥ १ ॥
उक्तमेवप्रपञ्चयति—इक्षुनित्यादि । मधूनिर्तिपुंलिङ्ग-
त्वमार्थ । मैरेयाः मद्यविशेषाः मैरेयाख्यानित्यर्थः ।
“मैरेयमासवोघात्रीधातकीगुडधारिभिः” इतिवैजय-
न्ती । पानानि पानकादीनि । भक्ष्यान् अपूपविशेषा-

न् । उच्चावचात् नानाप्रकारान् । “उच्चावचनैकभेदं”
इत्यमरः । विदधइत्यनुषज्यते ॥ २॥ आसन्नितिशेषः ।
मृष्टान्नानि हृष्टान्नानि पाथसभेदादित्यावत् ॥ ३ ॥
नानाविधाः स्वाद्वोरुच्यः रसाः माधुर्यादयोवेषांतेषां ।
पाण्डवाः बहुसत्कृताः भक्ष्यविशेषाः । शैषिकोण् । तै-
षांपूर्णानि तैः पूर्णानीत्यर्थः । “पूरणगुण-” इत्यादिना
वृत्तीयर्थेबध्नी । गौडानि गुडविकाराः । अत्राप्यास-
न्नितिशेषः ॥ ४ ॥ पूर्वमेवहृष्टपुष्टजनायुतंविश्वामित्र-
बलंसर्वं सुसंतुष्टमासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ हृष्टः आद-
रेण । पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मणि-
सहायाः । मन्त्रिणः मन्त्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजार्हेण अ-
स्मदादिभिरितिशेषः । पूजितः बहुकृतः । सुसत्कृतः
आतिथ्येनसत्कृतः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्कयभूते-
न । अर्धम् ॥ ९ ॥ हि यस्मात् । एतन्त्रत्वं स्वजातिश्रे-
ष्ठं । “रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः । यतःपार्थिवोर-

ति० दधिकुल्याइत्युपलक्षणं दुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ कत० खाण्डवानां भक्ष्यविशेषाणां । शेषेष्टे । तैः पूर्णानि । भोजनानि
भोजनपात्राणि । गौडानि राजतानि । आसन्नितिशेषः । “रजतेगुडः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥ शि० सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतर-

[पा०] १ क. ग. ड. छ. झ. ञ. ट. यथेप्सितं तथा. ख. यस्ययथेप्सितान्. च. यथेप्सितान्यथा. घ. यथेप्सितंतथा.
२ ग. मधुरसालाजान्. ३ क. महार्हाणिचपानानि. ४ ड. च. छ. झ. ञ. वचानपि. घ. वचांस्तदा. ५ क. ख. दनस्यापि
घ. दनस्यास्य. ६ क. ख. ग. च. छ. झ. मृष्टान्नानिचसूपंश्च. घ. मृष्टान्नानिचसूपंश्च. ७ ख. ग. घ. च. ज. बहुसानां-
तथैवच. ड. छ. झ. ञ. ट. खाण्डवानां. ८ ड. व. झ. ञ. ट. भोजनानि. ९ घ. च. सुवर्णानि. १० क—घ. जनाकुलम्.
११ क. ख. बलंसर्वं. १२ ख. ग. घ. नाभितर्पितम्. ड—ट. नष्टतर्पितम्. १३ ड. च. छ. झ. ज. विश्वामित्रोहि. १४ ख. ग.
ज. हृष्टपुष्ट. १५ क. घ. सान्तःपुरवरो. १६ ख. ग. पुरोगमः. १७ क. घ—छ. ज. परेणहर्षेण. १८ घ. चाभिधास्यामि.
१९ घ. रत्नंभगवन्.

एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥
 नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ राजन्दास्यामि शबलां राशिमी रजतस्य वा ॥ १२ ॥
 न परित्यागमर्ह्यं मत्संकाशादरिन्दम ॥ शौश्वती शबला मह्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३ ॥
 अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च ॥ १४ ॥
 स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १५ ॥
 सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा ॥ कारणैर्बहुभी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ १६ ॥
 वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः ॥ संरन्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥
 हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णाङ्कुशभूषितान् ॥ ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥
 हैरण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किङ्किणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥
 हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ २० ॥
 नानावर्णविभक्तानां वैयस्थानां तथैव च ॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१ ॥
 यावदिच्छसि रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ तावददामि तत्सर्वं शबला दीयतां मम ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ २३ ॥
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥
 दर्शश्च पूर्णमासश्च धैक्ष्याश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २५ ॥

ब्रह्महारी तस्माद्धर्मतः न्यायतः । ममैषा मेदेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादिषट् ॥ ११—१२ ॥ परित्यागं
 विभेदं । प्राप्तुनार्हा । आसवतः मनस्विनः । कीर्ति-
 रिष । मह्यं मम । शबला शौश्वती नित्यसंबन्धा ॥ १३ ॥
 हव्यं देवार्थं । कव्यं पित्रर्थं । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्रं ।
 अग्निहोत्रं सायंप्रातःकर्तव्योहोमविशेषः । बलिः भूत-
 बलिः । होमः दर्शपूर्णमासादिः । एतत्सर्वं अस्यां आयत्तं
 एतद्धीनं ॥ १४ ॥ स्वाहाकारः स्वाहेतिमन्त्रः । वषट्का-
 रो वषष्टिसिन्धुः । विविधाविद्याः वेदाद्याश्च । अस्या-
 मायत्ताः एतत्पयआदिप्राशनेनचित्तशुद्धेः प्राणतृप्तेर्देहव-
 छावेश्रसाध्यत्वात्तदेकमूलत्वं । अत्रार्थे न संशयः ॥ १५ ॥
 सत्येनैव दामीत्यर्थः । कारणैः वक्तैरनुक्तैश्च ॥ १६ ॥
 संरन्धतरं अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तं ॥ १७ ॥ हैरण्यानि

हिरण्ययानि कक्ष्याग्रैवेयाणिवेषांते । कक्ष्या मध्यव-
 न्धनार्थरज्जुः । “कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्योदेःकाभ्यामभ्ये-
 मयन्धने” इत्यमरः । ग्रैवेयाणि ग्रीवाबन्धनरज्जवः ।
 “ग्रीवाभ्योन्च” इति चाठन् । सहस्राणीत्यस्य पुंलिङ्ग-
 विशेषणमर्थः ॥ १८ ॥ चतुर्युजां चतुर्भिरवैर्युक्तानां ।
 गमकत्वात्समासः । सङ्ख्यानियमपरत्वान्नपुनरुक्तिः ।
 किङ्किणीकैर्विभूषितान् ॥ १९ ॥ वेशाः कांभोजबाह्वी-
 कावयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानां । “गन्धर्व-
 कुलजातस्त्वं” इति पुराणवचनात् ॥ २० ॥ नाना-
 वर्णैः विभक्तानां अन्योन्यविलक्षणानां ॥ २१ ॥ याव-
 त्प्रमाणमिच्छसि तावत्प्रमाणं सर्वददामि ॥ २२ ॥ हे-
 राजन् शबलानंदास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्या-

लिङ्गतेतिसिद्धान्तात् एतदित्येतच्छब्दस्वनपुंसकत्वं ॥ १० ॥ तितो होमो वैश्वदेवादिः । स्वाहाकारवषट्कारौ तत्साध्यबह्वौ ॥ १४ ॥
 तितो किङ्किणीकविभूषितानिति षष्ठ्यर्थद्वितीया । रथानां विशेषणमेतत् ॥ १९ ॥ इति त्रिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. मुनिपुत्रवः. २ घ. इमांदास्यामि. ग. नाहंदास्यामि. ३ ख. शबलाशौश्वती. ४ क. ख.
 ग. बलिहोम. ५ घ. आयत्तमम. ६ ख. छ. झ. करीतया. ७ क. ख. ब्रवीद्वचः. ८. च. झ. ट. ब्रवीत्तदा. ८ झ. कक्ष्या-
 वेयान्. ९ ग. छ. च. झ. ट. रथानां च. १० ज. दास्यामि ते. ११ झ. किङ्किणीशत. १२ ज. ट. दास्यामितव. १३ क.
 ख. सबत्सनां. १४ छ. च. छ. झ. ञ. रत्नानि. १५ क. ख. तावदास्यामि. १६ छ. च. झ. य. दीयतां शबलामम. १७ क.
 छ. ज. एतदेव हि मे सर्वं. १८ एतदेव हि मे सर्वं. दर्शपूर्णमासश्च. इत्यर्थयोः ज. पुस्तकेन्युक्तमोदयते. १९ ज. मेरुं. २० च.
 गङ्गैवसदक्षिणः.

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राज्ञः संशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन न दासे कामदोहिनीम् ॥२६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

विश्वामित्रमदैर्बालाकाल्यभाषयाशबलया वसिष्ठनिकटमेत्यसरोदनशोचनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठचोदनयाशबलोःस्तुभमदैर्बिष्वा-
मित्रसेनानिरसनेरुहेनतेनाकातेजसा तस्सेनावावुरोत्सारणम् ॥ २ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥
नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककशिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याऽहं राजमदैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मार्मनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
[इति सां चिन्तयित्वा तु विनिश्चस्य पुनःपुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम्] ॥ ५ ॥
निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्छतशः शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥
भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सुत ॥ यसाद्राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बैलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं बलं मयां रौजा त्वद्य विशेषतः ॥ बैली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमशौहिणी पूर्णा सैवाजिरथसंकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बैलवत्तरः ॥ १२ ॥

दित्रयं ॥ २४—२५ ॥ अदोमूलाः एतन्मूलाः । प्र-
लापेन भवतइतिशेषः । कामान्दोगधुंशीलमस्त्यस्या
इतिकामदोहिनीं “सुप्यजातौ” इतिगितिः ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५३ ॥

अथबलात्कारकुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसू-
त्रिश्चतुःपञ्चाशो—कामधेनुमित्यादिदशकं ॥१—२॥

ति० राजभृताः राजसेवकैः ॥ ३ ॥ ति० दृष्टा ज्ञालापि ॥ ४ ॥ ति० रोदनमश्रुपातः । क्रोशनमार्तशब्दः । रुदन्त्यैव ऋषि-
समीपगमनं रुदन्त्यैवच कथनमित्येतदर्थेतिरुदन्तीति । ति० क्रोशन्ती हे ऋषेइत्याह्वानं कुर्वती । रुदन्ती स्वरोदनहेतुककरुणो-
त्पादनेनान्यानपिरोदयन्तीच ॥ ७ ॥ ति० मत्तः अविवेकी ॥ १० ॥ ती० हस्तिध्वजाः हस्तिबुस्थिताध्वजाः तैस्समाकीर्णा ॥ १२ ॥

[पार०] १ क. ख. ग. घ—छ. झ. ञ. अतोमूलाः, ज. ततोमूलाः, २ च. झ. रुदती. ३ झ. ञ. ट. राजभृतांर्दीना
ह्रियेय. क. घ. ङ. च. ज. राजभृतांर्दीनाह्रियेयं, ख. दीनाबद्धापाशयुपीडिता. ४ ख. घ. मनागसौ, ५ क. ङ. च. झ. ञ.
दृष्टाभक्ताञ्छजति. ६ अयंश्लोकः क—ट. दृश्यते. ७ ख. घ. ङ. झ. संचिन्तयित्वातु. ८ ख. ट. निश्चस्यच. ९ क. ख. सुहु-
र्मुहुः. १० घ. मुनिमब्रवीत्. ११ ख. ग. ज. वसिष्ठस्याभितः. १२ ङ. च. छ. झ. व. ट. रुदन्तीमेघनिलना. १३ ख. ङ.
घ. झ. व. राजभृताः. १४ ग. ट. नयन्ति. १५ घ. बलोन्मत्तो. १६ क. ज. ट. तुल्यबलं. ग. तुल्यबलंकार्म. १७ ख.
राक्षानेनविशेषतः. १८ क. ख. सबलीक्षत्रियोराजा. १९ क. पतिरीश्वरः. २० अ. सेना. २१ ख. घ—ञ. गजवाजिरथाकुला.
क. रथकुलरा. २२ ङ. च. छ. झ. ञ. बलवत्तरः.

ह्रियेयं कर्मणिसंप्रभेलिङ् । कथमपिह्रियेयमित्यर्थः ।
भृशदुःखिता भृशदुःखिता । वृत्तिविषयेमकारलोपो-
भृशमादिमान्ताव्ययस्येष्ट्यते ॥ ३—६ ॥ क्रोशन्ती
आर्तस्वरं कुर्वन्ती ॥ ७ ॥ राजभृताः राजभटाः । त्वत्स-
काशतः त्वत्समीपतः ॥ ८—९ ॥ मत्तः मत्सकाशात्
॥ १० ॥ मयां मम । तर्हि तपोबलेन किमिति न दण्ड्य-
ते तत्राह—राजा त्वद्यविशेषतइति । राजा तपोबलेन
न दण्ड्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ इयमित्यादिपञ्च । सवाजि-

एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मविमर्तुलप्रभम् ॥ १३ ॥
 न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्रह्मणो बलवत्तरः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १४ ॥
 अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्य दर्पबलं यंचन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तस्तु तयो राम वसिष्ठस्तु महायशः ॥ सृजस्वेति तदोवाच बलं परमलारुजम् ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा ॥ १८ ॥
 तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पशूनाः शतशो नृप ॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
 बलं भग्नं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः ॥ स राजा परमकुद्रः क्रोधं विस्फारितेक्षणः ॥
 पशुवाक्त्राशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ २० ॥
 विश्वामित्रादितान्दृष्ट्वा पशुवाङ्मृतशस्तदा ॥ भूय एवासृजत्कोपाञ्चकान्यवनमिश्रितान् ॥ २१ ॥
 तैरासीत्संभृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ प्रभावज्जिह्वावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ २२ ॥
 दीर्घासिपैट्टसधैर्हेमवर्णावराष्ट्रैः ॥ निर्दग्धं तद्वलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २३ ॥
 ततोस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो ध्रुमोच ह ॥ तैस्तैर्यवनकांभोजाः पशुवाक्त्राकुलीकृताः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पुनर्वसिष्ठोद्भवयाशबलया निजावयवोरसृष्टैर्मल्लैश्चादिभिर्विश्वामित्रसेनानिदेशीकरणम् ॥ १ ॥ ततोवसिष्ठेनजिघांसया
 समन्यापतस्तत्सुतशतस्यद्रुहारेणमस्मीकरणम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणहतावशिष्टनिजात्मजस्य राज्यनियोजनपूर्वकं तपसेहिंसक-
 द्रमनम् ॥ ३ ॥ तयामहादेवात्सकलाकलाभदर्पेणवसिष्ठश्रममेत्यमहाक्षतेजसामुनिजनविश्रोभणम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठेनदण्डो-
 घमनेनतद्विशेषमवस्थानम् ॥ ५ ॥

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठोदयामास कामधुकसृज योगतः ॥ १ ॥

रथसंकुला वाजिसहितरथैस्तंकुला ॥ १२—१४ ॥
 तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः ॥ १५ ॥ त्वद्ब्रह्मबलेन त्व-
 न्मन्मन्बलेन । संभृतां संवर्धितप्रभावां ॥ १६ ॥ इत्यु-
 क्तइत्याद्यष्टौ । आरुजति हिनस्तीत्यारुजं । बलं सैन्यं
 ॥ १७—१८ ॥ हुंभारवः पशूनां हुंभाशब्दः । उत्सृष्टाः
 निर्मिताः । पशुवशकयवनादिशब्दाः स्लेच्छजातिविशे-
 षवचनाः । पश्यतइत्यनादरेष्वष्टौ ॥ १९ ॥ विस्फारि-
 तं विवृतं ॥ २० ॥ अर्दितान् हिंसितान् ॥ २१ ॥ हे-

मकिञ्जल्कसन्निभैः हेमशब्दश्चंपकपरः तस्यकनकाह-
 यत्वात् । तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ पट्टसः अ-
 सिविशेषः ॥ २३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

अथपुनर्दिव्यास्त्रलाभपूर्वविश्वामित्रेणवसिष्ठाश्रम-
 संरोधःपञ्चपञ्चाशो—ततस्तानित्यादि । हेकामधुक ।

ति० क्षत्रात् क्षत्रियबलादपि । बलवत्तरमधिकं ॥ १४ ॥ ति० नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनुताम्रयोगापेक्षा । परकाम्यार्थसृष्टा-
 येवतस्याःसामर्थ्यात् । ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेनमाध्यायस्त्वर्थः ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पञ्चाशस्तर्गः ॥ ५४ ॥

[पाठ] १ ज. वचनज्ञासौ, २ क—घ. ममितप्रभम्, ३ क. च. छ. झ. ङ. ट. ब्राह्मणाबलवत्तराः, ४ च. क्षत्र-
 याबलवत्तरैः, क. छ. झ. न. क्षत्राबलवत्तरम्, ५ ख. ग. ङ—अ. अप्रमेयं, ६ ख. नलसौबल, घ. नलसौबल, ७ ग.
 महाभाग, ८ क. क. च. छ. झ. न. लम्बाबल, घ. लम्बाबल, ९ क. ख. ग. ङ—झ. ट. दर्पबलं, १० झ. यज्ञनाश,
 ११ क. तथा, १२ ख. ग. सुमहायशः, १३ क. घ. ङ. च. छ. झ. न. ट. बलार्दनम्, ख. बलद्रुहम्, ज. बलार्दन, १४ घ.
 हुंकारतोत्सृष्टाः, ख. हुंकारवोत्सृष्टाः, क. च. ज. हुंभारवोत्सृष्टाः, १५ क. पशुवाङ्मृतशो, ख. पशुवाङ्मृतशोपाणयः, १६ घ.
 धीमतः, १७ ग. रोषविस्फारिते, १८ ख. माययैवासृजद्रोरान्, क. घ—छ. झ. ङ. ट. भूयएवासृजद्रोरान्, १९ ख. क.
 च. छ. न. तीक्ष्णासिपट्टिः, २० घ. च. झ. तैस्तैर्यवन, २१ क. च. छ. झ. न. वर्वराश्वाः.

तस्या हुंभारवाज्जाताः कांभोजा रविसन्निभाः ॥ ऊर्ध्वसस्तवथ संजाताः पृथ्वाः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शक्रदेशाच्छेकास्तथा ॥ रोमकूपेषु च म्लेच्छा हारीतास्सकिरातकाः ॥ ३ ॥
 तैस्तैर्निर्धूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ संपदातिगजं साश्वं सैरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा निर्धूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥
 अभ्यधावत्सुसंकुद्वं वसिष्ठं जपतावरम् ॥ ५ ॥
 हुंकारेणैव तान्सर्वान्ददौह भगवानृषिः ॥ ६ ॥
 ते सांश्वरथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतार्त्तदा ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा विनाशितान्पुत्रान्वलं च सुमहायन्नाः ॥ सत्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥
 समुद्र इव निर्वेगो भैरवदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
 हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ हतदण्डो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
 स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥
 स गत्वा हिमवत्पर्वं किन्नरोरगसेवितम् ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महोत्तपाः ॥ १२ ॥
 केनचिष्वथ कालेन देवेशो ध्रुवमध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महोत्तमम् ॥ १३ ॥
 किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते दिवश्चितम् ॥ वरदोऽसि वैरो यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महोत्तपाः ॥ प्रणिपत्य महोत्तममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सैरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

योगतः योगमहिम्ना । तिरश्चोपि ब्रह्मप्रसादाद्योगश-
 फिरस्तीतिज्ञेयं ॥ १ ॥ तस्याइत्यादिचत्वारः । ऊधसः
 स्तनात् ॥ २ ॥ हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥ ३—४ ॥
 दृष्ट्वादिषट् । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्यसर्वविनाशमू-
 लत्वादितिभावः । जपतावरं इति हुंकारेणनिरासेहेतुः
 ॥ ५—६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीतइतिचतु-
 पसर्गेतृतीया ॥ ७—८ ॥ निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः ।

उरगइव निशक्तिरितिशेषः । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥
 निर्वेदं दुःखं ॥ १० ॥ सद्यत्यादिचत्वारः । एकं अव-
 शिष्टमितिशेषः । राज्याय राज्यकर्तुं । पृथिवीक्षत्रधर्मे-
 णपालयेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ दर्शयामास आत्मा-
 नमितिशेषः ॥ १३—१४ ॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥ १५ ॥
 साङ्गोपाङ्गोपनिषदइत्यकारान्तत्वमार्थः । अङ्गं सन्निपत्यो-
 पकारकं उपाङ्गं आरादुपकारकं उपनिषत्तुरहस्यमन्त्रः ।

ति० सत्रीडमतिक्रियाविशेषणं । विष० सर्वान् पुत्रान् ॥ ८ ॥ ती० निर्वेदं चतुरङ्गबलेनिष्कलत्वबुद्धिः । ति० हतसर्वब-
 लोत्साहः सर्वोपिबलाविनाशरीरबौद्धादीनि तन्वन्योत्साहहीनः ॥ १० ॥ ती० क्षत्रधर्मेणपृथिवीपालयेति । अन्यथाऽहमिवभ-
 विष्यतीत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० साङ्गोपाङ्गोपनिषदः । समाहारहन्त्रे “द्वन्द्वशुद्ध-” इतिटप् । तेनसहितः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. हुंकारतोजाताः. ज. हुंभारवाज्जाताः. क. हुंकारतोजाताः. २ क. च. छ. झ. न. ऊधस-
 व्याध. ३ ग. क—ट. संभूताः. ४ क. च. छ. झ. न. वर्षराः. ५ क. च. छ. झ. न. चक्रकास्समृताः. ६ क. क. च. छ. झ.
 न. म्लेच्छाश्च. ज. ट. म्लेच्छास्तु. ७ ग. ट. हारीताः. ८ क. क—झ. ट. तैस्तन्निधूदितं. ९ क. सैन्यं. १० ग. सपदातिरथं.
 ११ ग. सगजं. १२ क—छ. झ. न. ट. निर्ददाहमहावृषिः. घ. महासुनिः. १३ घ. साश्वरथसंवाधा. १४ ख. क. च.
 छ. झ. न. स्तथा. १५ क. झ. न. विनाशितान्सर्वान्. १६ झ. सत्रीलं चिन्तया. क. श्रीकितचिन्तया. १७ ग. भिन्नदंष्ट्रह्वो-
 रगः. १८ च. छ. न. गतसर्वबलोत्साहो. क. झ. हतसर्वबलोत्साहो. १९ क. च. छ. झ. न. ट. वनमेवाभ्यपद्यत. घ. वन-
 मेकोन्वपद्यत. २० क. झ. त्पार्थं. २१ क. ख. किन्नरोरगसेवितम्. क. झ. किन्नरोरगसेविते. २२ क. सुदाहणम्. २३ क.
 ख. क. च. छ. झ. न. महासुनिम्. २४ क. ख. वरोमसः. २५ क. ख. महासुनिः. २६ घ—ट. महादेवं विश्वामित्रोऽब्रवी-
 त्दिम्. २७ ख. ज. भ. सरहस्यं.

१ अनेनव्याख्यानेनश्लोकचतुष्टयसद्भावःप्रतीयतेउपलभ्यन्तेतुत्रयएवश्लोकाःअन्योपिगवेषणीयः ।

यानि देवेषु चास्त्राणि दानेषु महर्षिषु ॥ गन्धर्वयक्षरक्षसु प्रतिभान्तु समानघ ॥

तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ १७ ॥

एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥

प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः ॥ दैर्घ्येण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥

विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ॥ हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥

ततो गत्वाऽऽश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥

उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रकुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥

वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्तैरेव मृगपक्षिणः ॥ विद्रवन्ति भयाङ्गीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥

वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निश्शब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥

वदतो वै वसिष्ठस्य मां भैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतांवरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोपमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

आश्रमं चिरैसंबुद्धं यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोसि तन्मूढ तस्मात्त्वं नभविष्यसि ॥ २७ ॥

इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ॥ विधूममिव कालार्पि यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सरहस्यः उपदेशगम्यार्थसहितः ॥ १६ ॥ प्रतिभान्तु
तानीतिशेषः । ममेप्सितं अन्यदपीतिशेषः ॥ १७—
१८ ॥ प्राप्येत्यादिसप्त । दर्पपूर्णइति क्षत्रियत्वादिदर्प-
युक्तः । विशेषास्त्रलाभादिदानीं दर्पपूर्णोभूदित्यर्थः
॥ १९—२० ॥ यैरस्त्रैः । अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥ २१ ॥
उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानं ॥ २२ ॥ भयात् भयदादस्त्रा-
त् । नानादिग्भ्य इति व्यत्ययेन द्वितीयार्थेचतुर्थी । ना-
नादिग्भ्यः स्वस्वस्थानेभ्य इतिवा ॥ २३ ॥ आश्रमपदं
वनं । शून्यं निस्तारुण्यं । इरिणं कर्षरं ॥ २४ ॥ व-

सिष्टेरक्षकेविद्यमानेकुतोविद्रवन्तीत्यत्राह—वदतइति ।
भावलक्षणेपक्षी अनादरेया । गाधेयं नाशयामिमाभैरि-
तिवदतोवसिष्ठस्यवचनमनादृत्यविद्रवन्तीतिपूर्वेणान्व-
यः ॥ २५ ॥ एवमित्यादिव्रजः । उक्त्वा स्वानितिशेषः
॥ २६ ॥ नभविष्यसि नशिष्यसीतियावत् ॥ २७ ॥
उद्यम्य तस्यावितिशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्यानं
बालकाण्डकथाख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

वि० तवप्रसादात् नमूपदेशापेक्षेतिभावः ॥ १७ ॥ शि० अस्त्रतेजसायुक्तः पार्थिवः विश्वामित्रः । आश्रमपदं श्रमनिवर्त-
कवसिष्ठस्थानं ॥ २१ ॥ शि० दुराचारः परवस्तुपहरणरूपनिषिद्धाचरणयनाश्वासि । यन्मूढ यतःक्रोधादिनिवृत्तेः मूःबन्धनं
प्रतिबन्धकत्वमितिवावत् । वहतिप्राप्तोतितरसंबोधनं निवृत्तिप्रतिबन्धकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशःसर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. मानवेषु. २ क. ख. दिवंगतः. ३ ख. ज. प्राप्यचास्त्राणि. क. ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. प्राप्य-
चास्त्राणिदेवेशाद्विश्वामित्रो. ४ ख. महातपाः. ५ हर्षेणमहता. ६ क. पर्वण्डु. ७ क. क. घ. ङ. झ. न. हतमेनेतदाराम.
८ क. च. यत्तत्तपोवनं. घ. क. न. झ. यैस्तत्तपोवनं. ९ ज. विप्रकुता. ग. विप्रकुतात्सर्वं. १० घ. शतशोमुनयोदिशः.
११ क. च. छ. झ. न. येवैर्मृग. १२ क. ग. ज. माभैरिति. १३ घ. नाशयामि. क. नाशयामिच. १४ अ. संसिद्धं. क.
संबुद्धं. १५ क. ख. तद्विनाशित. १६ क. घ. झ. ञ. ट. दुराचारोहि. १७ क. ख. च. छ. ट. यन्मूढ. क. ग. झ. यन्मू-
ढस्तस्मा. १८ क. ख. घ—छ. झ. न. ट. विधूमहवकालामिः. १९ क. ख. घ. छ. झ. न. यमदण्डमिवापरः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

वसिष्ठमहादण्डेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदण्डं समुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् ॥ [प्राहिणोत्तद्वसिष्ठाय विश्वामित्रो महाबलः] ॥
वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्येव यद्वलं तद्विदर्शय ॥ नाशयाम्येष ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥
क च ते क्षत्रियबलं क च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥
सस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् ॥ ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाभसा ॥ ५ ॥
वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥
मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ॥ जुंभणं मौदनं चैव संतापनविलापिने ॥ ७ ॥
शोषणं दारुणं चैव वैज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
पैर्नाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्त्रं अशनी उभे ॥ दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥
धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ वीर्यव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥
शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥
त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कौपालमथ कङ्कणम् ॥ ११ ॥
एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ वसिष्ठे जैपताश्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ ॥
तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनन्दनः ॥ १३ ॥
तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १४ ॥
त्रैलोक्यमासीत्संस्तुतं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥
सदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥

अयसर्वास्त्रबलसंपूर्णक्षत्रवीर्यादपिब्रह्मबलं बलीयद्-
स्याहषट्पञ्चाशे—एवमुक्तइत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भय-
जननार्योक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादित्रयोविंशतिः ।
ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणदण्डं ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्ष-
त्रियाधमः । तेदर्पतवशस्त्रस्यदर्पच नाशयामीत्यन्वयः
॥ ३ ॥ क्षत्रियपांसनेत्यनन्तरंवसिष्ठोऽब्रवीदिति अनु-
कृत्यते ॥ ४—११ ॥ वसिष्ठेजपताश्रेष्ठइत्यनेनजपवै-

भवमिदंग्रसनमितिद्योतितं । तत् अस्त्रक्षेपणं । अद्भु-
तमिवाभवत् कार्यलेशस्याप्यदर्शनादितिभावः ॥ १२ ॥
अद्भुतमेवाह—तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥ १३ ॥
संभ्रान्ताः आसन्नितिशेषः ॥ १४ ॥ समुदीरिते
प्रयुक्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मेणतेजसा ब्रह्मविद्याभ्यास-
जनिततेजसा । उपबृंहितेनब्रह्मदण्डेनेत्यर्थः । अत्र
प्रासक्तियायांनदण्डस्यान्वयः पुत्रैर्गर्दभीभारंवहतीति

ति० अग्निपुरोगमोवायुःतत्सहिताः अग्निसहितोवायुःपुरोगमोवैष्वाङ्मुदेइतिवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख. घ. मुख्यम्. ड. च. छ. झ. ज. मुहुर्यम्. ग. ज. मुत्तज्य. २ ग. ज. सचोत्क्षिप्य. ड. च. झ. ज. ट.

समुद्यम्य. ३ इदमर्थे ज. दृश्यते. ४ ज. तदस्त्रं प्रहितं वीर्यवसिष्ठः प्रत्युवाचह. ५ च. छ. शेषः. ६ घ. तन्निदर्शय. ७ ख. घ.
ज. म्येषते. क. म्येषवै. ८ ग. च. छ. ज. क्षत्रस्यतव. ९ क. ड—ट. सामेयमुत्तमम्. १० क. तदा. ११ क—घ. च.
ड. रुषितो. १२ क. ग. ज. झ. ज. मोहनंचैव. ड. च. छ. ट. मानंदरौह. ख. चैववायव्यं. १३ ख. विलेपने. १४ क. ड—
ज. ज. ट. दारुणं. १५ क. ग. वज्रमस्त्रं च. क. जुंभमस्त्रं. १६ क—घ. ज. पिनाकास्त्रं. १७ घ. शुष्कास्त्रमशनितथा. ड.
घ. झ. ज. अशनीतथा. ख. चाशनीतथा. क. अशनीतदा. १८ घ. मस्त्रमुदर्शनम्. १९ घ. आग्नेयमस्त्रं वायव्यं. ख. ब्राह्म-
चमथनं. २० ट. कपालमयकिङ्किणीम्. ज. कापालिमयकिङ्किणीम्. २१ ड. च. ज. जवताश्रेष्ठे. २२ ख. शान्तेषुतेषुब्रह्मास्त्रं.

ब्रह्मास्त्रं प्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥
 रोमरूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरग्रेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥
 प्रोज्ज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधूम इव कालाग्निर्मदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥
 ततोस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ अमोघं ते बलं ब्रह्मस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥
 निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महातपः ॥ प्रसीद जपतांश्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रोपि निकृतो विनिश्चयेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 धिग्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥
 तदेतत्समवेक्ष्याहं प्रसन्नोऽद्रियमानसः ॥ तपो महत्समास्थायै यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मण्याधिगमायभार्ययासहदक्षिणस्यादिविशि तपश्चरतिविश्वामित्रेब्रह्मणातदाश्रममेत्यतस्मैराजर्षित्वदानेनस्वलोकागमनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणस्वामीभित्तानवासेऽपुनस्तपश्चरणम् ॥ २ ॥ अत्रावसरे त्रिशकुनाराशासशरीरस्वर्गजिगमिषया वसिष्ठम-
 तितयायाजनप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ तेनतदधिष्ठेपेतत्पुत्रान्प्रतितद्विषेदनपूर्वकंतथायाजनप्रार्थनम् ॥ ४ ॥

ततः संतप्तहृदयः सरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिश्चयस्य विनिश्चयस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
 स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं धीरं विश्वामित्रो महत्तपः ॥ २ ॥
 [फलमूलाशनो दान्तर्धकार परमं तपः] ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥
 हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

वत् । अतो न वक्ष्यमाणेन विरोधः ॥ १६ ॥ त्रैलो-
 क्यस्यमोहनं भयान्मुखीजनकं । रौद्रं सरणेपि
 भयंकरं । सुदारुणं दुर्दर्शं ॥ १७ ॥ एतदेवाह—रो-
 मेति । अमेरिवमरीच्योविस्फुल्लिङ्गानिष्पेतुरित्यो-
 ना ॥ १८ ॥ दण्डश्चाप्रज्वलत् । पूर्वाश्रमासेनेतिशेषः
 ॥ १९ ॥ तेजः ब्रह्मास्त्रतेजः । तेजसा महिम्ना । धा-
 रय उपशमय ॥ २०—२१ ॥ शमं कोपशान्तिं नि-
 कृतः अपकृतः तिरस्कृतइतियावत् ॥ २२ ॥ क्षत्रिय-
 बलं बलं धिक् निन्द्यबलमित्यर्थः । “धिगुपयार्थेषु” इ-
 तिद्वितीया ॥ ब्रह्मतेजसः ब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलं ।
 तदेवप्रशस्तमितियावत् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रमिन्नानि
 ॥ २३ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकं । प्रसन्नेन्द्रि-
 यमानसः परित्यक्तक्षत्ररोषइत्यर्थः २४ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवंपशुपतिवितर्पणसरहस्यसर्वास्त्रवैधव्यदर्शनेनरु-
 द्रस्यापरस्वमुपपादितं । अथपूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यन्त-
 दुर्लभत्वंदर्शयतिनवभिः सर्गैः । तत्रत्रिशकुशरणाग-
 त्यनुगुणशक्तिमत्वंदर्शयतिसप्तपञ्चाशे—ततः संतप्तहृ-
 दयइत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महात्मना वसिष्ठे-
 न । कृतवैरः अनेनास्यतपोनाशमूलंदर्शितं । ब्रह्मवि-
 दपचारोहिसर्वश्रेयोविनाशकः । दक्षिणां शरावत्य-
 पेक्षया । महिष्येत्यनेन भाविनाजकत्वानुगुणगाह-
 र्थ्यंदर्शितं । महत्तपः परमं यथातथाततापेत्यन्वयः
 ॥ १ ॥ २ ॥ कामकोपाद्यनुवृत्तिदर्शयति—अथेति

ति० हेब्रह्मन्तेबलमनोघमस्तु अरातावविसर्जनेनाक्षीगमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रमाप्रयुक्तवैतियावत् ॥ २० ॥ इतिषट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ च. छ. अ. मोहनघोरं. २ ग. ज. प्रोज्ज्वलन्मद्ब्रह्मदण्डश्च. ख. प्रज्वलद्ब्रह्म. ३ क. व. च. छ. ज. सधूमद्व. ४ घ. न्मुनिगणो. ५ छ. जयतां. ६ घ. धारयतेजसि. ७ क. ख. ड. प. छ. झ. ञ. मक्षबलः. ८ क. च. छ. झ. ञ. अमोघंतेबलंश्रेष्ठ. ९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. अ. विनिकृतो. १० तद्वद्वत्तमवेक्ष्याहं. ग. ड. च. झ. ञ. तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं. ११ क. ख. घ. त्समाधास्ये. १२ ग. कारकम्. १३ क. घ—छ. झ. ञ. ड. महातपाः. ख. महासुनिः. १४ इवमवै ग—छ. झ. अ. दृश्यते. १५ ग—छ. झ. अ. स्वचार. १६ ग. सुमहत्तपः. १७ न. हविष्यन्दोमधुष्यन्दः.

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ अजवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ अनेन तपसा त्वां तु राजर्षिरिति विग्रहे ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६ ॥
विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाच्युखः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
तपश्च सुमहत्सं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ देवाः सैर्विगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८ ॥
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ [कोपेन महताऽऽविष्टलोकं व्यथयन्निव] ॥
सैषश्चकार काकुत्स्थ प्रमं परमात्मवान् ॥ ९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १० ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ गच्छेयं सशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११ ॥
सं वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रास्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥
वासिष्ठा दीर्घतपस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥
वसिष्ठेपुत्रान्दृष्ट्वा तप्यमानान्यशस्त्रिनः ॥ १४ ॥

सोभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाच्युखः ॥
अजवीत्सुमहात्मानस्सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्याञ्चरणगतः ॥ प्रत्याख्यातोऽसि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ अतएवतपसोमन्दफलत्वंदर्शयति—पूर्णइति
॥ ४ ॥ विग्रहे आर्षमात्मनेपदं ॥ ५ ॥ एवमित्यादि-
चत्वारः ॥ ब्रह्माब्रह्मलोकंजगाम । त्रिविष्टपं देवाजमु-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥ समन्युः सदैव्यः । “मन्युर्दैन्येकतौ-
कुषि” इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्तिमन्येतपःफलं एतन्मा-
त्रमन्तपःफलमभवति । आह्वयस्यैवमदमिमतत्त्वा-
दितिभावः ॥ ८ ॥ परमंतपः पूर्वकृततपसोप्यतिश-
यितंतपः । परमात्मवान् अतिशयितयज्ञवान् ॥ ९ ॥
विख्यातः अभूदितिशेषः ॥ १० ॥ सशरीरेण आत्म-
नेतिशेषः । परमांगतिं स्वर्गमितियावत् ॥ ११ ॥
चिन्तितं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं

सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वं-
चनक्रधेरसामर्थ्यात् नापितादशकर्मविधानाभावात्
“सशरीरएवस्वर्गलोकमेति” इतिश्रुतेः । किंतु ।
त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिर्नास्तीतिपूर्वकल्पवृत्ततद्वा-
नादितिमन्तव्यं । उक्तः अभूदितिशेषः ॥ १२ ॥
तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिद्ध्यर्थं
॥ १३ ॥ वासिष्ठाइतिसार्धः । यत्रतेपिरे । तत्र-
गत्वेतिशेषः । शतंवासिष्ठानिति । अह्यैशतमिति-
निपातनात्सामानाधिकरण्यं ॥ १४ ॥ सइतिसा-
र्थः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मा-
नस्सुमहात्मानइति व्यत्ययेनप्रथमा ॥ १५ ॥ शरणं

वि० परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ ९ ॥ वि० शरणंगतोऽन्येद्वारक्ष्यार्णशरणंगतोऽपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्य-
र्थः । शि० वः युष्माकं । शरणं रक्षकत्वं । गतः ज्ञातवानहं शरणं रक्षायथास्यात्तथा । शरण्यान् शरणहितान् । वोयुष्मान् ।
प्रपद्ये प्राप्नोमि । एकशरणशब्दोभावप्रधानः । गत्यर्थानांज्ञानार्थकत्वं “गमिरवशोधने” इत्यादिव्याख्यानेस्पष्टमेव । वइत्युभ-

[पा०] १ घ. ब्रह्मलोकान्पितामहः. २ क. घ. ड. च. ज—ट. लांहि. ३ ऋषिगणास्तसैः. ४ इदमर्थं ग. ज. दक्षते.
५ क. ख. ग. ड. छ. झ. ञ. तपश्चचार. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. धर्मात्माकाकुत्स्थपरमात्मवान्. ७ क. घ. कुलन-
न्दनः. ८ क. ख. ग. ड. छ—ट. सशरीरेण. ९ क. छ. झ. ञ. देवतानांपरागतम्. १० ड. च. ज—ट. वसिष्ठंसमाहूय.
क. छ. वसिष्ठं च. ११ क. घ. प्रययौ. १२ क. ख. ग. महातेजाः. ड. च. छ. झ. ञ. सुमहातेजाः. १३ घ. वसिष्ठस्यव-
तान्पुत्रास्त्रयः. ज. ट. वासिष्ठान्सदृशंयतप्य. १४ ड. च. ज. झ. ञ. न्मनस्त्रिनः. १५ घ. महातेजाः. १६ ग. सुमहा-
भागान्. घ. सुमहातेजाः. १७ ड. च. ज—ट. प्रपद्येऽहं. १८ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. द. शरणंगतः.

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वाभिमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७ ॥
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणास्तपसि स्थितान् ॥ ते मां भवन्तः सिद्धये याजयन्तु समाहिताः ॥
 सशरीरो यथाऽहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वाभाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सदा नृपान् ॥ २० ॥
 तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

वासिष्ठैः पित्रतिक्रमेण याजनानङ्गीकारे त्रिशङ्कुना तान्मतिस्त्वस्याजकान्तरानुसरणवचनम् ॥ १ ॥ वासिष्ठैः अष्टपञ्चाशः प्रा-
 पितेन त्रिशङ्कुना विष्णुमित्रमेत्यस्वपृच्छान्तर्निवेदनपूर्वकं याजनप्रार्थना ॥ २ ॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
 अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तं वयं नै समाहर्तुं कृतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
 बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वर्गं पुनः ॥ याजने भगवान्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
 अवमानं च तत्कर्तुं तस्यै शक्यमहो कथम् ॥ ६ ॥

रक्षितारं आगतः “शरणं गृह्ण रक्षित्रोः” इति वचनात् ।
 रक्षित्रप्रेक्षया आगतोऽहं । शरण्यान् शरणसमर्थान् ।
 शरणं प्रपद्ये रक्षित्वं प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतः प्र-
 त्याख्यात इत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्यार्या एव गन्तव्य इत्य-
 त्नाह—प्रत्याख्यात इति ॥ १६ ॥ किमर्थं शरणागति-
 स्तत्राह—यष्टुकाम इति । तत् यज्ञानुष्ठानं ॥ १७ ॥
 शिरसेतिसार्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः
 अवहिताः ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानृते अन्यां कांचन गतिं
 यजनोपायं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ पुरोधाः पुरो-
 हितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्थः । तस्मात् वसि-
 ष्ठात् । अनन्तरं पश्चात् । तत्प्राप्तकाले भवन्त एव रक्ष-

का इति भावः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनां फलं दर्शयत्यष्टपञ्चाशो—ततस्त्रिशङ्को-
 रित्यादि । क्रोधसमन्वितमिति शतविशेषणं ॥ १ ॥
 शाखान्तरं आश्रयान्तरं ॥ २ ॥ न शक्यं त्वयैक्ष्वाक्ये-
 णेत्येषः । सत्यवादिनः तस्मैतिशेषः ॥ ३ ॥ अशक्यं
 यं कर्तुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिशः मूर्खः । “मूर्खवैधेय-
 बालिशः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्थः । तत्

यान्मयि शब्दाधिकारश्च । यद्वा शरणं स्वेप्सितप्रार्थनेन वधप्राप्तं गतः प्राप्तोऽहं शरणं जीवनालंबोपयात्तथावोयुष्मानुप्रपद्ये ।
 ‘शरणं गृह्ण रक्षित्रोर्वधरक्षणवोरपि’ इति मेदिनी ॥ १६ ॥ ति० ब्राह्मणान् अन्यर्थब्राह्मणान् ॥ १८ ॥ इति सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ति० सोवाचेति “सोचिलोपेचेत्—” इति साधु ॥ ४ ॥ ति० त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थं याजने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख नमिवायप्रसादये, २ घ. च. सिद्धये, ३ क. च. छ. श. अ. यथाहं वै, ४ क. ग. घ. च. छ. अ.
 कंचन. ख. किंचन. ५ क. घ. च. इक्ष्वाकूणां तु, ६ क. घ. अ. नृपान्तदा, ७ ज. अस्मादनन्तरं, ८ च. श. अ. प्रत्याख्यातोसि.
 ९ ड. झ. अ. दुर्मेधाः, १० घ. इक्ष्वाकूणां तु, ११ क. ख. ड. च. छ. श. अ. परमागतिः, १२ ग. मितिहोवाच, १३ अ.
 मितिसोवाच, १३ ग. कथंशक्ताः कर्तुं तव, ख. घ. ड. श. कर्तुंशक्ताः कथंचन, च. अ. कर्तुंशक्ताः कथंचनतत, १४ घ. स्वपुरंततः.
 १५ ख. ड.—ड. अवमानं कथं कर्तुं, क. घ. अवमानं वयं कर्तुं, १६ ख. ग. ड. छ.—ड. तस्य शक्यमहो वयम्.

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 प्रत्याख्यातोसि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ८ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ श्रेष्ठः परमसंकुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा महात्मानो विविशैस्ते स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥
 [तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशमृषिपुत्रैश्च भाषितम् ॥ प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः] ॥ ११ ॥
 अथ राज्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥
 चित्यर्मास्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ १२ ॥
 तं दृष्ट्वा भग्निः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ॥ प्राद्वन्सहिता राम पौरा येऽस्थानुगामिनः ॥ १३ ॥
 एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ दहमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १५ ॥
 कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ इदं जगाद भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १६ ॥
 किमार्गमनकार्यं ते राजपुत्र महोदधे ॥ अयोध्याधिपते वीर शापाश्चण्डालतां गतः ॥ १७ ॥
 अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः ॥ अत्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातोसि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १९ ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनम् ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ २० ॥

असाध्यार्थसाधनरूपं ॥ ६ ॥ तेषामितिद्वौ । अन्यां-
 गतिं याजकान्तरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ घोराभिसंहितं साक्षा-
 त्कुलगुरुं ब्रह्मपुत्रं वसिष्ठमतिक्रम्यपुरोहितान्तराश्रयण-
 रूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमि-
 तिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ एवमित्यर्थः ॥ १०—११ ॥
 अत्रचण्डालत्वं न तत्सादृश्यमात्रं । किंतु भ्रत्रियत्वप्रहा-
 रणेनचण्डालत्वजातिप्राप्तिः । प्राज्ञत्वादिजातेः कर्ममू-
 लत्वेन तद्व्याप्ये तद्व्याप्यादित्याह—अथेत्यादि सार्थः ।
 चण्डालतांगतः वस्त्रस्थं यज्ञोपवीतमेव धार्यासीदित्यर्थः ।
 नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीतांबरमेव चण्डालार्हनीलवस्त्र-
 जातमित्यर्थः । नीलः पूर्वस्थितराजतेज एव नीलवर्णो-
 भवादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यं । परुषः रूक्षाङ्गः ।
 ध्वस्तमूर्धजः ह्रस्वकेशः । चित्यर्मास्यानुलेपः चित्ता-

श्मशानं तत्रभवंचित्यं तादृशं मातुर्न अनुलेपः चित्ताभ-
 सरूपोऽङ्गरागश्च यस्य स तथा । आयसाभरणः अयोवि-
 काराभरणः ॥ १२—१३ ॥ परमात्मवान् परमवृत्तिमान्
 भूत्वा । दहमानः दुःखेनेति शेषः । विश्वामित्रं वसिष्ठ-
 वैरिणं जगाम ॥ १४ ॥ विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितै-
 हिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्ववंशावमानप्रक-
 टनेन रामस्य कोपो भविष्यतीतिसान्त्वयति—भद्रं तदिति
 ॥ १६ ॥ चण्डालतांगतः केन हेतुनेति शेषः ॥ १७ ॥
 आज्ञाय श्रुत्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ तं कामं यमुद्दिश्यगुर्वाशु-
 पासनं कृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनो हेतु-
 विशेषः ॥ १९ ॥ कस्तेकाम इत्यत्राह—सशरीर इति ।
 सौम्येति संबुद्धिः । दर्शनं बुद्धिः । तच्च फलं क्रतुशतफ-

शि० हेवीरयस्त्वं चण्डालतांगतः तस्य ते इहागमने किं प्रयोजनं तद्वदेति भावः । एतेन विश्वकुशापः पूर्वमेव विश्वामित्रेण श्रुत इति श्रु-
 तितं । ति० सौम्यदर्शनेति संबोधनम् ॥ २० ॥

[पा०] १ घ. पर्याकुलक्षणः. २ क. ख. ड—ट. ख्यातो भगवता. घ. ख्यातो वसिष्ठेन. ३ क. च. छ. झ. स्तयैव हि.
 घ. विशेषतः. ४ क. च. छ. झ. न. ट. इत्युक्त्वाते. ५ क. च. छ. झ. न. ट. स्वस्वमाश्रमम्. ६ अर्थलोकः क. क. च. छ.
 झ. इत्यते. ७ क. संकाशं गुरुपुत्रैश्च. ८ ग. रक्तमास्यानुलेपश्च. क. चित्रमास्यांगरागश्च. ख. ड—अ. चित्यर्मास्यांगरागश्च. घ.
 ब्रह्ममास्यांगरागश्च. ९ घ. ट. लक्ष्म्याचण्डाल. क. छ. त्याज्यं चण्डाल. १० ख. घ—ट. घोरदर्शनम्. ११ घ. किमार्गमनकृतं
 ते. १२ क. ख. घ. महायशः. १३ क. च. छ. झ. न. ट. साकर्ण्यं. क. मादाय. ज. मास्थाय. १४ ख. चण्डालपदसः.
 १५ क. अनवाप्यचतुर्कर्म. १६ क—छ. झ. न. ट. सौम्यदर्शनं.

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते श्रये ॥ २१ ॥
 यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २२ ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २३ ॥
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २४ ॥
 तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २५ ॥
 नान्यथा गतिं गमिष्यामि नान्यैः शरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्ये बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विश्वामित्रेण त्रिशङ्कुं प्रतिशरीरसाहित्येनैव स्वर्गप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकं शिष्याणां नानाश्रमेभ्यो मुनिगणानयकाद्यपेक्षाम् ॥ १ ॥
 शिष्यैर्विष्वा मित्रं प्रति मुनिजनागमननिवेदनपूर्वकं वासिष्ठानामपहासवचनमुवाच ॥ २ ॥ विश्वामित्रेण तेषां शीषो निजजन-
 रूपशापदानम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥ अत्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १ ॥
 ऐक्ष्वाक स्त्रागतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥ शरणं ते भविष्यामि मां भैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥
 अहमामत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकराजस्ततो यक्ष्यसि निर्द्वतः ॥ ३ ॥
 गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण संशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

लं सशरीरस्वर्गः ॥ २० ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलं पापं म-
 यिनास्तीत्याशयेनाह—अनृतमिति । यद्वा “यज्ञो नृ-
 तेन क्षरति” इति वचनात् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृत-
 मपि मयि नास्तीत्याह । मे मया । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षि-
 तयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपि गतः आपद्रुतोऽपि । ते पुरतश्च-
 ति शेषः ॥ २१ ॥ यज्ञैरिति पूर्वसशरीरत्वसाधनक्रतु-
 शतमुक्तं अत्र निलयकर्ममिति भिदा । यद्वा पूर्वक्रतुशतं इष्टं
 यष्टुमुपक्रान्तमित्यर्थः । तच्च नावाप्यते तादृशकत्वनुष्ठान-
 मननोरथो नावाप्यत इत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्ते-
 न । शीलं सद्गुणः । वृत्तमाचारः ॥ २२ ॥ प्रयतमान-
 स्येति सप्तम्यर्थेष्वपि । ममेति शेषः ॥ २३ ॥ अत इत्युपस्का-
 र्यं । दैवमत्र प्रारब्धफलमदृष्टं । परं श्रेष्ठं । पुरुषहिता-
 हितप्रापकमित्यर्थः । पौरुषं इदानीं तनधर्मानुष्ठानं ।
 निरर्थकं प्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः । आक्रम्य-

ते अभिभूयते । परमागतिः इतरतिरस्कारेणैहिकसुख-
 दुःखादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसादं दैवानुकूल्यं
 ॥ २५ ॥ गतिं शरणं । वसिष्ठेन स्वयमाहूतश्रेष्ठिक-
 रिष्यसीत्यत्राह—नान्यः शरणमस्तीति । पुरुषकारेण
 स्वत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥ २६ ॥ इति श्रीभोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरी-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्यानेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

जातिचण्डालस्य कदाचित्त्वावनिवृत्तिरस्ति न तु-
 कर्मचण्डालस्येत्याह एकोनषष्टितमे—उक्तवाक्यमित्या-
 दि । साक्षाच्चण्डालरूपिणं चण्डालचिह्नधारित्वा ज्ञ-
 शास्त्रगम्यचण्डालभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाक्येत्या-
 दि चत्वारः ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यकरान् यज्ञसहायकरान्
 ॥ ३ ॥ गमिष्यसि स्वर्गमिति शेषः । अनेनेत्यनेन

शि० सर्वकालसंभूतत्वात्पान्तरस्यापि मयि संभावना न कर्तव्येति बोधयितुमाह—यज्ञैरिति ॥ २२ ॥ इत्यष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
 शि० साक्षाद्देवाजवीत । तुवान्देवायै ॥ साक्षाद्देवाजवीत इत्यनेन चण्डालस्ताक्षादभिभाषणानर्ह इति निषेधस्यानर्हः स इति ध्वनितं ।
 तेन कर्मणा ज्ञात्वा च सनचण्डाल इति व्यजितं । अतएव चण्डालरूपिणमिति विशेषणम् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. दैवतं परमं मन्ये. २ ख. नान्यां गतिं प्रपश्यामि. ३ क. घ. ड. च. झ. ञ. नान्यच्छरणमस्ति मे. ४ ख.
 उक्तवाक्यं तु राजानं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् । अत्रवीन्मधुरं वाक्यं कृपया कुशिकात्मजः. ५ घ. आपाचचण्डालरूपिणम्. ड. च. छ. झ.
 भ. साक्षाच्चण्डालस्तागतम्. ६ ख. ड.—ट. इक्ष्वाको. क. घ. ऐक्ष्वाको. ७ क. ख. स्त्रागतं तेषु. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ.
 तेषां दास्यामि. ९ घ. मां भैषीर्नृजाधिप. १० घ. यज्ञसाहायिकान्. ११ क. ख. अनेनैव हिरूपेण. १२ घ. स्वर्गलोकं गमिष्यसि.
 वा. रा. २७

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नैराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शैरणागतः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥
 सर्वांश्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
 सर्वानुषिगणान्वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया ॥ सशिष्यसुहृदश्चैव सत्विजः सैबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यदर्थो वचनं श्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं मेमाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥
 ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥
 श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समाशान्तिं द्विजोत्तमाः ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥
 वीसिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ भेदाद् वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥
 क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणा वा महात्मानो भक्त्वा चण्डालभोजनम् ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥
 एतद्वचनैर्धुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तमनसः संरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 ये दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥
 अथ ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १८ ॥

अधिशपकृतरूपस्य ब्रह्मणाप्यवार्त्यत्वेन जातिचण्डाल-
 लताऽभावेन मत्तपोमहिर्भोपद्विहितयज्ञेन सशरीरःस्व-
 र्गगमिष्यसीतिभावः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तं अनायासेन
 सचोलब्धं । तत्रहेतुः—यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ एवमि-
 तिसार्थः । शिष्यान् श्रुतान् ॥ ६ ॥ सुहृदः
 मत्सुहृदः । शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ मद्वाक्यब-
 लेनचोदितः आहूतः यःकश्चनान्यः अनादृतं उपे-
 क्षारूपं चण्डालयाजयतीतिनिन्दारूपंवा यद्वाक्यंश्रूय-
 त् तेनोक्तं तत्सर्वमखिलेनममाख्येयं ॥ ८ ॥ तस्येति-
 द्वौ । ब्रह्मवादिनः शिष्याः ॥ ९ ॥ ब्रह्मवादिनांवच-
 नमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यदनादरवचनंमुनीनांतदपिब-
 लज्यमित्युक्तत्वात्तदपिबदन्ति श्रुत्वेत्यादिषद् । सर्वदे-

शेषु स्थिताइतिशेषः । महोदयमिति । तदाख्यमृषिमि-
 त्यर्थः । वासिष्ठशतं चवर्जयित्वेतिद्वष्टव्यं ॥ ११ ॥ वा-
 सिष्ठ्यदाहेत्यत्रमहोदयश्चेत्यपिबोध्यं उपसंहारेतथाव-
 र्शनात् ॥ १२ ॥ विप्रस्यैवयाजनाधिकारात् चण्डाल-
 स्याज्यत्वानधिकारात् तस्यसदसिदेवताःकथंहविर्भो-
 क्तारः । लुट् कृष्यश्चकथमिष्टशिष्टभोक्तारइतिभावः
 ॥ १३ ॥ पालिताइतिश्लेषोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः
 ऋषयः कथंस्वर्गगमिष्यन्तीतिभावः ॥ १४—१६ ॥
 “तेषांतेजोविशेषेणप्रत्यवायोनविधत्ते” इतिन्यायेनच-
 ण्डालयाजनमपिजीर्यसीत्यविज्ञाययेदूषन्ति तेभस्मी-
 भूताभविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपञ्च ।
 क्षयं गृहं । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृत-

शि० महोदयवर्जयित्वेत्यनेन तस्यवसिष्ठपुत्रानुयायित्वं चनितं ॥ ११ ॥ ति० वासिष्ठ्यच्छतंतदपिबर्जयित्वेत्येति योजना ॥ १२ ॥
 शि० सुर्षयः सुराश्चन्द्रयश्च हविर्भोक्तारः कथं नभोक्तारइत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० पूर्वमनधिकारियाजकप्रमुकाशुर्दिहविषउक्त्वा
 इदानींभनधिकारियाज्यप्रमुकाशुर्दिहविषोबोधयन्नाह—ब्राह्मणाइति ॥ १४ ॥ ति० यत् यस्मात् ॥ १५ ॥ ति० मृतपाः
 [पा०] १ घ. मिमंसन्येस्वर्गलोकं. २ क. ख. घ. नरेश्वरम्. ३ घ. ज. ट. शरणगतः. ४ ख. क. ख. छ. झ. न.
 ट. सर्वानुषिगणान्वा. ५ घ. ज. सर्वानुषिगरान्वाधुन. ६ ख. घ—ट. सशिष्यान्सुहृदश्चैव. ७ क. च. छ. झ. न. ट.
 सुबहुश्रुतान्. ८ ज. यद्यन्यो. ९ घ. तत्सर्वमखिलोक्तं. १० घ. समाख्येयमनादृतम्. ११ ख. ज्वलिततेजसः.
 १२ क. ख. क. ख. झ. अ. वचनं सर्वं. १३ घ. वचनं सर्वं. १४ ख. द्विजोत्तमाः. १५ क. च. छ. झ. न.
 वासिष्ठ्यच्छतं. क. वासिष्ठ्यशतं. १६ ज. क्रोधपर्याकुलाक्षरम्. घ. क्रोधपर्याकुलाक्षरम्. १७ क. ड—ज. यथाहवचनं. १८ क.
 छ. झ. ट. चण्डालभोजनम्. १९ क. ख. घ—ट. सर्वसहमहोदयाः. २० ख. क्रोधसंरक्तमनसः. २१ क. इदंवचनमब्रवीत्.
 २२ क. च. घ. झ. न. ट. यदूषयन्ति. २३ क. ज. छ. झ. अ. मृतपासंभवन्तुते.

श्रमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्तिवमान् ॥ १९ ॥
महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूर्ध्वं हृदययत् ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥
प्राणातिपासनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ दीर्घकालं मम क्रोधादुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्धे बालकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रेण मुनिगणमध्ये स्वाभिप्रायस्तिवेदनेन तैः सह यशोपक्रमः ॥ १ ॥ तथा भागार्थमाह्वानेन गतेषु देवेषु तपोबलेन
त्रिशङ्कोः स्वर्गप्रापणम् ॥ २ ॥ इन्द्रादिभिः प्रतिरोधे अवाक्छिन्नस्त्वेन पदतातेन मुनिप्रत्याकोशानम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेण त्रिश-
ङ्कुसंभक्तपूर्वकं स्वर्गाभ्यर्चनं प्रतिज्ञानेन कतिपयनक्षत्रसंज्ञेन देवैस्तपसि साभ्यवनम् ॥ ४ ॥ देवैश्च त्रिशङ्कुसि च दृष्टमक्षप्राणां च तत्रै-
वावस्थानानुमतिपूर्वकं पुनः स्वलोकागमनम् ॥ ५ ॥

तपोबलहृतान्कृत्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
अयमिह्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥
तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥

यथाऽयं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहिताम् ॥ ४ ॥
अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥
अग्निकल्पो हि भगवाञ्ज्वापं दास्यति रोषितः ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ॥ ६ ॥
गच्छेद्विह्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ तंथा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥

पाः शवभक्षकाः ॥ १८ ॥ मुष्टिकाः हीनजातिविशेष-
पाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः
विकृतवेषाः ॥ १९ ॥ अदूर्ध्वं उक्तन्यायेनेति भा-
षः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वशप्तावसिष्ठपुत्रा एवेति गम्यते
॥ २० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनं । निरनुक्रो-
शतां निर्घृणतां । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । ननूतपस्वि-
त्वेपि क्षत्रियस्य चण्डालयाजनं सर्वथा अन्यार्यमेवेति
कथं यथार्थं वादिषु शापप्रवृत्तिरिति चेदत्रोत्तरं । वसिष्ठ-
वैरनिर्यातनकामस्य विश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति
॥ २१—२२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-

द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथ सशरीरस्य त्रिशङ्कोः स्वर्गप्रापणं षष्ठितमे—तप-
इत्यादि ॥ १ ॥ अयमिति सार्धः । दायमत्तीति दायादः
पुत्रपौत्रादिः । पचाद्यच् । वंशइति यावत् । तेन पूर्व-
क्षत्रियरूपेण । अनेन इदानीं चण्डालरूपेण । शरीरेण
देवलोकजिगीषया स्वर्गस्ववशीकर्तुमिच्छया । मांशर-
पंगवः ॥ २ ॥ यथेति पञ्च ॥ ३ ॥ ऊचुः अन्योन्य-
मिति शेषः ॥ ४ ॥ सम्यकार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ स-

शवभक्ष्यादिहारिणः ॥ १८ ॥ ति० मुष्टिकानाम तन्नामानः । इदानीं वा इति प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ इत्येकोनषष्ठितमस्सर्गः ॥ ५९ ॥

ति० हावा योगबलेन ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. महोदयस्तु. २ क. च. ट. मद्दययत्. घ. अ. हिदूषयन्. ३ क. श. अ. ट. इताञ्हावा. ४ क.
ख. ग. क. च. छ. झ. घ. ट. खेनानेन. घ. खकेनैव. ५ ग. क. च. छ. झ. अ. देवलोकं. ६ क. च. छ. झ. अ. ट.
ऊचुस्समेतास्सहसा. ७ क. झ. अ. ट. रोषतः. ८ क. ग. च. छ. ज. प्रवर्ततां. ९ क. च. छ. झ. अ. यथादिवि. १० क.
ख. च. छ. ज. ततःप्रवर्ततां. घ. क. श. अ. ट. ततःप्रवर्ततां.

एवंमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभैवत्कृतौ ॥ ८ ॥
 श्रुत्विजश्वानुपूर्व्येण मध्वन्मन्त्रकोविदाः ॥ चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥
 ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
 नाभ्यागमस्तदाऽऽहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महाह्युनिः ॥ सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ॥ एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥
 दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥
 स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मेया हि तपसः फलम् ॥ रीजन्स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरैः ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥
 देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ॥ संह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाविष्टराः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 श्रुतिमध्ये स तेजसी प्रजापतिरिवापरः ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीन्परान्पुनः ॥ २० ॥
 नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिर्मध्ये मेहायशाः ॥ २१ ॥

मथितिष्ठत स्वस्वार्त्विज्यमितिशेषः ॥ ६—७ ॥ ता-
 स्ताःक्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः ।
 सुवमुद्यम्येतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ मन्त्रवदितिक्रि-
 याविशेषणं । यथाकल्पं कल्पसूत्रमनतिक्रम्य । यथा-
 विधि यथाशास्त्रं ॥ ९ ॥ महताकालेन द्विस्त्रिर्मन्त्रावृ-
 द्या । सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्थः । ना-
 भ्यागमन् अनधिकारिणा अन्यायेनच कृतमकृतमि-
 तिन्यायादितिभावः ॥ ११ ॥ सुवोद्यमनं कोपजचेष्टा-
 विशेषः ॥ १२ ॥ पश्येति सार्धः । त्वदमिमतयागस्त्वा-
 स्तामितिभावः । एषइत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवी-

र्येण । दुष्प्रापं अन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वार्जितं सु-
 धार्जितं । स्वतेजसा स्वासाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥
 मुनीनांपश्यतां मुनिषुपश्यत्सुसत्सु ॥ १५ ॥—देवैस्ति-
 चत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥ १७—
 १८ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ सृजन् अभू-
 दितिशेषः । असृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ मुनिमध्येस्थितए-
 व दक्षिणांदिशमास्थाय तामधिकरणंकृत्वा । नक्षत्रमा-
 लां सप्तविंशतिनक्षत्रमालां । यद्योत्तरसोध्युबोचलस्ति-
 ष्ठति एवंत्रिशङ्कुंस्तिष्ठतु । तंपरितोयथासप्तर्षिमण्डलं त-
 द्ब्रह्मणापिभनतु । तत्रयथानक्षत्राणि तद्ब्रह्मणापीत्यर्थः

शि० मन्त्रकोविदाः मन्त्रोपलक्षितयागविपुणाः ॥ ९ ॥ शि० सकः अतिक्रियासहितः । अधः कोपान्तर्धारणासमर्थः ।
 कलत्रकृपातोः “वज्रयैकविधानं” इतिकः । नन्पूर्वकधारणार्थकथाधातुप्रकृतिककप्रत्ययान्तोऽधइति । अतएवक्रोधसमाविष्ट
 इत्यनेननयैकवक्तव्यं । ति० सक्रोधः कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ ति० हेराजंस्तं तस्यतेजसा वैभवेन दिवंव्रज । कुद-
 स्तात्पुनरुक्तिर्नदोषः ॥ १४ ॥

[पाठः] १ ट. एवमुक्ताः. २ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. संजुस्ताःक्रियास्तदा. ज. ट. संजुस्ताःक्रियास्तदा. च.
 छ. ञ. चक्रुस्तास्ताःक्रियास्तथा. क. ख. क्रियास्ततः. ३ घ. महाकृतौ. ४ घ. यथावन्मन्त्रकोविदाः. ५ क. च. छ. झ. ञ.
 सादातत्र. ख. घ. ज. ट. सतस्तत्र. क. सप्ततत्र. ६ क. च. छ. झ. ञ. कोपसमाविष्टो. ७ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. स्वश-
 रीरेण. ८ क. ख. छ. झ. ञ. ट. स्वर्गकृत्नरेश्वर. ९ ज. किञ्चिदप्यस्ति. घ. किञ्चिदप्यस्ति. १० घ. मयायतपसः. ११ क.
 ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. राजस्त्वं. १२ क. ख. ग. नराधिपः. १३ ट. देवलोकगतं. क. च. छ. झ. ञ. स्वर्गलोकगतं.
 १४ घ. सहस्राक्षस्तुरगणैः. १५ च. छ. स्वर्गकृतालयः. १६ ख. अपतद्भुवि. १७ ज. ट. क्रोधमाहारयत्तीव्रं. ग. रोषमाहारय-
 स्तीव्रं. १८ क. च. झ. नक्षत्रवंशमवदं. १९ ग. क. च. छ. झ. ञ. श्रुतिमध्ये. २० क. ग. घ. महातपाः.

सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अन्यमिन्द्रं कारिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ॥

दैवतान्यपि स क्रोधात्सृष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥

ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः ॥ [सर्किनरमहायक्षाः सहसिद्धाः संचारणाः]

विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः ॥ २३ ॥

अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिधृतः ॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ॥ अम्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥

सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ॥ अरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥

स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥

यावद्भोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥

एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥

एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः ॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्वहिः ॥ ३० ॥

नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिष्यु जाज्वलन् ॥ अवाविच्छरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ॥ ३१ ॥

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ कृतार्थं कीर्तिमन्तं च स्वर्गलोकगतं तथा ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ऋषिभिश्च महातेजा बाढमित्याह देवताः ॥ ३३ ॥

॥ २१ ॥ सृष्ट्वेति सार्धः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणं ।

द्वितीयाध्यान्ते इतिसं कल्प्येत्युपसर्कार्य । अन्यमिन्द्रं करि-

ष्यामि विद्यमानलोकस्यान्येन्द्रं करिष्यामि । अनिन्द्रको-

लोकोवासात् । इन्द्ररहितलोकान्तरं वा करिष्यामीत्य-

र्थः । अतएवाहुराचार्याः “अन्येन्द्रकं भुवनमन्यदनि-

न्द्रकं वा कर्तुं क्षमेकविरभूदयमन्ववाये” इति । अस्मि-

न्नर्थे इन्द्रनाशयिष्यामीत्यर्थः स्यात् । सोऽनुचितः । सृ-

ष्ट्यन्तरोपक्रमविरोधात् । “दैवतान्यपि सक्रोधात्सृष्टुं

समुपचक्रमे” इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो

भक्तितुमर्हति मया सृज्यमानस्य स्वर्गस्थान्यमिन्द्रं करि-

ष्यामि अथवा मया सृज्यस्वर्गलोकोऽनिन्द्रको वास्तु त-

त्र त्रिशङ्कोरेन्द्रो भवतु तत्परिवारान् सृजयमिति तादृ-

शदेवान्सृष्टुमुपचक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परमसंभ्रान्ताः

स्वप्रतिसृष्टेरतिदुस्सहत्वाविति भावः । सानुनयं ससा-

न्त्वं ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह—अयमित्यादि । ना-

र्हति अदुष्टत्रैवर्णिकसभ्यत्वात्स्वर्गस्थेति भावः ॥ २४ ॥

तेषामिति चत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रं वदति प्रतिसान्त्वं

॥ २६ ॥ स्वर्गोऽस्तु अयं त्रिशङ्कुस्थितिदेश एवेति शेषः ।

मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएव मामकानि । लोकाः

भूरादयः । यावद्धारिष्यन्ति स्यास्यन्ति । सर्वशः सर्व-

प्रकारेण । ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायां लोड् । तत्

पूर्वोक्तं । अनुज्ञातुं अङ्गीकर्तुं ॥ २७—२८ ॥ एव-

मुक्ता इत्यादिसार्धाः पञ्च ॥ २९ ॥ सर्वशः सर्वा-

णि । वैश्वानरपथात् वैश्वानरः ज्योतिः तत्पथा-

त्सिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् ॥ ३० ॥ तेषु त्व-

त्सृष्टेषु । जाज्वलन् अतिशयेन प्रकाशमानः । अवा-

विच्छराः गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः । अमरस-

ंनिभः तेजसा अमरतुल्यः । तिष्ठतु ध्रुव इवेति भावः

॥ ३१ ॥ अनुयास्यन्ति स्वर्गनक्षत्राणि ध्रुवमिवेति भावः ।

स्वर्गलोकगतं तथा स्वर्गलोकगतमिव । कृतार्थमित्यन्व-

यः ॥ ३२ ॥ बाढमित्यङ्गीकारस्योत्कर्षवचनं ॥ ३३ ॥

तनि० लोकोवासात् सेन्द्रं लोकान्तरं वा स्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकस्यात् विद्यमानं भुवनमिन्द्ररहितमनायकं वा स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

ति० स्वर्गोऽस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोऽस्तु ॥ २७ ॥ ति० बाढमित्येव आश्लेषः । दुराग्रहस्यानर्थहेतुतां प्रतिस्थाप-

[पा०] १ क. कृत्वा नक्षत्रं. २ ज. चक्रोधात्. क. ख. ग. संक्रोधात्. ट. सक्रोधस्सृष्टुं. ३ ज. संचारणाः. ख. सुरर्ष-

भाः. क. सुरर्षयः. ४ इदमर्थं ग. ज. दश्यते. ५ ज. सुरासुराः. ६ ग. नार्हत्येव. ज. नार्हतीति. घ. नर्चाहति. = क. ख. घ.

ज. तेषां पुनः. ८ ड. ज. छ. झ. ज. ट. आरोहणं प्रतिज्ञातं. ज. आरोहणे. ९ क. घ. ज. रेवशाश्वतम्. ट. रेप. १० क. ध्रुवा-

णिच. ११ झ. यत्कृतानि. १२ ग. तानि सर्वाणि. १३ ग. घ. च. ज. ज्योतिष्युज्ज्वलः. १४ क. ट. स्वर्गलोकगतं. घ.

अमरलोकगतं. क—ड. गतं यथा. १५ क. ख. छ. झ. घ. ऋषिमध्ये. १६ क. ड—ट. मित्येव देवताः.

ततो देवा महात्मानो मुनयश्च तपोधनाः ॥ जम्बुद्वीपागतं सर्वे यज्ञस्थान्ते नरोत्तम ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अंबरीषेणयज्जनारंभेहृद्रेणगूढंयज्ञपशोरपहारेपुरोहितेनानुकल्पतयाराजभंमतिनरपशोरानथनचोदमा ॥१॥ पशुक्रयणाथ
पर्यटताराशाभृगुहृद्रेक्षीकमृषिप्रतिगोशतसहस्रस्त्रीकारेणपशुभावेन सुतविक्रयणप्रार्थना ॥ २ ॥ मातापितृभ्यांवेष्टकस्ति-
हयोर्विक्रयणानङ्गीकरणे अंबरीषेणपरिशेषादात्मविक्रयनिश्चयात्स्वयमुपागतैमशुनकशेषनाशामभ्यमेनसहनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रो महात्माऽथ प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तानृषीन् ॥ अत्रवीभ्ररशार्दूलस्सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥
महान्विभ्रः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तपस्यामहे तपः ॥ २ ॥
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामो वैरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महाभुनिः ॥ तप उग्रं दुरोधर्षं तेषे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
तस्यैवै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह ॥ प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदंमब्रवीत् ॥ ६ ॥
पशुरथ हतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं प्रन्ति दोषा नरेभ्यः ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं मेद्विज्ञेयतमं वा पुरुषैर्मम ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥

यज्ञस्थान्तइत्यनेनविश्वामित्रेणयजमानप्रतिनिधिकृत्वा
यज्ञःसमापितः । देवैर्भागश्चगृहीतइतिगम्यते ॥३४॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डख्याख्याने षष्ठितमः
सर्गः ॥ ६० ॥

अथ क्षरणागतशुनःशेषरक्षणोचितशक्तिवक्तुं त-
पोन्तरभाहैकषष्ठितमे—विश्वामित्रइत्यादि । तान् स्वा-
ख्यासमागतान् । वनवासिनः स्वतपोवनवासिनः ।

॥ १ ॥ योद्वक्षिणांदिशमास्थितः तस्यमेमहान्विभ्रः
प्रवृत्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ विशालायां विशालतपोवनवलां
पश्चिमायांदिशिचर्तमानेषु । पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु ।
तत्तीरेष्वित्यर्थः । महासनः हेमहासानः ॥ ३—५ ॥
विप्रः पुरोहितइतियावत् ॥६॥ दुर्नयात् अनवधाना-
दित्यर्थः । हतः केनापीतिशेषः । प्रनष्टः अदृष्टः । ज-
शब्ददर्शनइतिधातोर्निष्ठा । दोषाः पशुनाशादयः ॥७॥
प्रायश्चित्तं एतत् पशुनाशनिमित्तकं । नरंवा आनयस्व
गोभिःश्रित्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः । यावत्प्रवर्त-

वैवतावचनमङ्गीचकार ॥ ३३ ॥ वि० इतिकुशलबभोराख्यानेतृतीयेहिवर्तमानकथासमाप्ता ॥ ३४ ॥ इतिषष्ठितमस्तर्गः ॥ ६० ॥

ति० सर्वास्तान्विनयान्वितानितिपाठान्तरं ॥ १ ॥ ति० दक्षिणांदिशं आ समन्ताद्याप्य स्थितः अयं त्रिशङ्कुरूपः महावि-
भ्रः । अस्माकंतपोनाशकत्वात् तच्छायाकान्तलाभायदेशोतःपरंतपोऽयोग्यइतिभावः ॥ २ ॥ हि० पुष्करेषु तीर्थविशेषे । बहु-
वचनमादराय । महात्मनः अतिप्रयत्नशीलमुनीनां । एकवचनंजात्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥ ति० अभ्याहृतः इदानींअस्माभिरानीतः
पशुः तवदुर्नयात् त्वस्यापवशात् तावकरक्षिणांप्रमादाच्चप्रनष्टः ॥ ४ ॥ ति० एतत् पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महत्प्रायश्चित्त-
स्यकारणं । प्रकान्तंकर्मयावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते । तावत् ततःप्रागेव । नष्टपशुमन्विष्यानय । तत्प्रतिनिधित्वेनश्रीस्नानंवापशु-

[पा०] १ घ. क. च. छ. झ. ञ. ज. १५ य. २ क. च. छ. झ. ञ. महातेजाः. ३ क. च. छ. झ. ञ. द. स्वीक्ष्यतानृ-
षीन्. ४ ग. स्तान्सर्वांन्वनवासिनः. ५ क—घ. झ. ज. महाविभ्रः. ६ घं. दक्षिणामास्थितोदिशं. ख. दक्षिणांदिशमास्थितः.
७ क. प्रवेक्ष्यामः. ग. द. प्रवत्स्यामः. च. प्रयास्यामः. ८ घ. ज. तप्यामहे. ९ घ. ज. वयम्. १० क. घ. च. ज. पश्चिमस्यां.
११ ख. महाभुनिः. ख. घ. च. महाभुनिः. १२ क. ख. तपश्चरिष्यामि. १३ क—घ. ज. परंतद्धि. क. च. छ. झ. ञ.
सुखंतद्धि. १४ क. महाबाहो. १५ ख. दुरोधर्षः. १६ क. घ—द. पतिर्मेहान्. १७ ख. तस्यैवयजमानस्य. १८ घ. जहारच.
१९ ख. पशौविप्राः. २० ख. मभुवन्. २१ क. झ. पशुरभ्याहृतो. ख. घ. ज. पशुराहृतो. २२ ज. मस्यैतत्. द. मयस्यै-
तत्. २३ ज. समाम्यते.

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 देशाञ्जनपदास्तांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च धुंयानि मार्गयाणो महीपतिः ॥ १० ॥
 स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ॥ भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥
 तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥
 घृष्टा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२ ॥
 गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ पशोरथे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३ ॥
 सर्वे परितृता देशा यंजीयं न लभे पशुम् ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वैववीक्ष्वचः ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥
 ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६ ॥
 अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥
 तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७ ॥
 प्रायेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु ब्रह्मभाः ॥ मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनश्शेषः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं नयस्व माम् ॥ २० ॥
 [अर्थ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः] ॥ २१ ॥
 गवां शतसहस्रेण शुनःशेषं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २२ ॥

ते प्रवर्तिष्यते “यौवत्पुराणिपातयोः” इति लङ् । ता-
 वत् ततः पूर्वमेव । अश्वमेधेपशुविसर्जनानन्तरं कर्मका-
 लस्यन्यवहितत्वादिति भावः । वाकारेण पशुवान्विष्या-
 नयत्वेति लभ्यते ॥ ८ ॥ सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याभिः ।
 मूल्यभूताभिरिति शेषः ॥ ९ ॥ देशानिति जनपदादि-
 सर्वविशेषणं ॥ १० ॥ संहतिच्छेदः । भृगुतुन्दे भृगो-
 र्गिरितदस्य तुन्दे अभ्यन्तरे । भृगवाख्य ऋषिवासस्था-
 नप्रदेशे वा ॥ ११ ॥ सार्धे एकान्वयः । तं मुनिं । इदं
 वक्ष्यमाणं । वच उवाच । ब्रवीति द्विकर्मकः ॥ १२ ॥

पशोः अर्थे प्रयोजनाय । पशुप्रतिनिध्यर्थमित्यर्थः ।
 यदि विक्रीणीषे विक्रीणीयाः । तदा कृतकृत्योऽस्मि कृता-
 र्थः स्त्वां ॥ १३ ॥ परितृताः संचरिताः । याज्ञीयं य-
 ज्ञायहितं । “तस्मैहितं” इति छः । बुद्धिरार्थी । इतः
 एतेषु सुतेषु । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १४ ॥ कथंचन
 बहुमूल्येनापि । इतरयोः प्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते । “अ-
 प्रतिषिद्धमनुमतं भवति” इति न्यायात् । शास्त्रेणापत्यदा-
 नविक्रययोर्निषेधेऽपि मूलावसादे धर्मायापत्यदानवच्छा-
 यापत्यविक्रयोनदोषायेति भावः ॥ १५—१६ ॥ कनीय-

मानयेत्यर्थः । शि० यावत्कर्मप्रवर्तते तावदेव नरपशुंजीप्रमाणयस्य । एतदेव अघस्य अघविशिष्टपुरुषस्य । प्रायश्चित्तं अनवधान-
 ताज्जनितपापशोधनं । “प्रायःपापमिति प्रोक्तं चित्तच्छोधनं स्मृतं” इत्यनुशासनम् । एतेनोपायान्तरं नास्तीति सूचितं । हिवाशब्दौ
 एवार्थे ॥ ८ ॥ शि० कापव्यभ्रमवारणाय तादृशानुरागे सदाचारप्रमाणयस्याह—प्रायेणेति । पितृषु ब्रह्मभाः पितृनिष्ठानुरागविषयी-
 भूताः । भवन्तीति शेषः । ति० पितृषु पितृणां । रक्षिष्यामीत्यर्थे रक्ष्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन संमतं ।
 मन्ये अर्थादिति शेषः ॥ २० ॥ इत्येकषष्टितमस्तर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ झ. पुरुषर्षभः. २ ग. रम्याणि. ३ ख. तं पुत्रसहितं. ४ क. ख. समहीपतिः. ५ ड.—ट. भृगुतुंगे. ख. भृगुपुत्रं.
 ६ क. ख. उवाच महातेजाः. ७ ग. ब्र. महर्षिः. ८ ग. संहर्षवचः. क. घ. तदिदं वचः. ९ ड. च. छ. झ. ज. परिगतादेशाः.
 ट. परितृतादेशाः. ख. ज. परितृतादेशाः. १० ग. ड. ज. झ. ट. यज्ञार्थं. ११ ख. कमतोमम. घ. कंततोमम. १२ ख.
 स्त्रिजदमब्रवीत्. १३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. संबरीषमिदं वचः. ख. घ. संबरीषमहातपाः. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 शुनकं प्रभो. १५ क. प्रायेण तु. १६ झ. ज्येष्ठः पितृषु ब्रह्मभाः. ज. ज्येष्ठः पितृषु ब्रह्मभाः. १७ ख. सान्मोक्ष्ये कथंचन सुतम्. १८ घ.
 राजानं वाक्यमब्रवीत्. १९ ड. झ. ज. विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं. क. घ.—ट. राजपुत्रः. २० अर्थलोकः ड. च. छ. झ.
 ज. दृश्यते. २१ क. नरेश्वर.

अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनःशेषं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अम्बरीषेपुष्करक्षेत्रमेतन्मध्याह्ने विश्रममाणे शुनश्शेषेन तत्र तपस्यन्तं विश्वामित्रमेव निजवृत्तान्तमिषेदनपूर्वकराजकार्याविरो-
धेन स्वरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ विश्वामित्रान्मध्वयमुपलब्धवता शुनश्शेषेन लहनगरभागतेनाम्बरीषेण यागोपक्रमः ॥ २ ॥ तत्र पशू-
कृतेन शुनश्शेषेन विश्वामित्रोपदिष्टा धाम्यामित्रोपेन्द्रस्तवने तुष्टेनेन्द्रेण तन्मोक्षनपूर्वकराज्ञोपशफलदानम् ॥ ३ ॥

शुनश्शेषं नैरश्रेष्ठं गृहीत्वा तु महायशाः ॥ ध्वश्राम्यत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेषो महायशाः ॥ पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ २ ॥

विर्वर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ पपाताह्ने मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो धीन्धवाः कुतः ॥ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥
प्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥

राजा च कृतकार्यः स्वादहं दीर्घापुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मात्मन्प्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ सौन्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ॥ ९ ॥

समित्यकारान्तत्वमार्थः ॥ १७—२३ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेषस्य शरणागतिरुच्यते द्विषष्टितमे—
शुनःशेषमित्यादि ॥ १ ॥ तस्य विश्रममाणस्य तस्मि-
न्विश्राम्यतिसति । अगम्येत्यत्र “वा त्यपि” इत्यनु-
नासिकलोपाभावः पक्षे । मातुलं “कचीकायकौशिकी-
प्रतिपादिता” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ तृष्णयापिपासया ।
प्राणपरित्राणलोभेन वा । श्रमेण अध्वश्रमेण मातुल-

त्वादङ्कपतनं ॥ ३ ॥ नास्ति अरक्षकत्वादसत्यायाह-
त्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥ प्रातेत्य-
र्थः । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ यथाच राजा कृतका-
र्यः स्यात् अहंच अन्ययः अविनाशः दीर्घायुः अनुत्त-
मं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तया कुरुष्वेति शेषः
॥ ६ ॥ भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्ते-
रित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ यस्य प्रयोजनस्य कृते यत्प्रयोज-
नाय । तादर्थ्येऽप्ययं । पुत्रान् जनयन्ति । मम शुष्मा-
कंच परलोकहितार्थाय धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य
अयंकालआगतः “जीवतोर्वाक्यकरणात्” इति स्मृतेः

ती० अहं समीपे ॥ ३ ॥ ति० अव्ययः धर्मलोपाभाववान् । अश्रीयां प्राप्तया । शि० राजकार्यसिद्धिमन्तरास्वरक्षामहं-
वाञ्छामीति बोधयितुं स्तेषितं प्रार्थयन्नाह—राजेति ॥ ६ ॥ वि० भव्येन प्रसन्नेन ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. अम्बरीषो महातेजाः. २ ख. घ. सत्वरम्. ३ ख. शुनश्शेषं तुराजर्षिः. घ. शुनश्शेषं महाराज. ४ क. घ.
महातपाः. ५ ड. नरश्रेष्ठ. ६ ख. गृहीत्वा. ७ क. महाबलम्. ख. महाबलः. घ. महातपाः. ज. सुमहायशाः. ८ ड. छ.
ज. झ. अ. व्यश्रमत्. क. ग. विश्राम्यत्. घ. विश्राम्य. ९ ज. ट. पुष्करेतीर्थे. १० क—घ. च. ज. ट. पुष्करक्षेत्रमागम्य.
ड. छ. झ. व. पुष्करज्येष्ठमागम्य. ११ परमात्मनः. १२ क—च. ज—ट. विषण्वदनी. १३ क. पपातामे. १४ ज.
मुनिराम. क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. मुनेराम. १५ क. ख. नवबान्धवाः. १६ क. ड—ट. नरश्रेष्ठ. १७ घ. सर्वेषाम-
पिकौशिक. क. ख. भावन. १८ घ. सुदुर्लभम्. १९ क. ख. ड. घ. ज. झ. अ. समेनाथो. ग. मधनाथो ह्यनाथस्य. २० ज.
ट. तेनासा. २१ क. धर्मज्ञ. घ. धर्मात्मा. २२ ज. ट. शान्तयित्वा.

अयं मुनिसुतो बालो मत्तश्चरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेन्द्रस्य वृत्तिमग्नेः प्रियच्छत ॥ ११ ॥
 नाथवांश्च शुनश्शेषो यश्चाविभितो भवेत् ॥ देवतास्तपिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥
 मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यंदादयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥
 कथमार्त्तमुतान्दित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्रमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधे संरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥
 निस्साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्राक्ष्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 श्रमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥
 कृत्वा श्लापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिर्वरस्तथा ॥ शुनश्शेषमुवाचार्त्तं कृत्वा रक्षां निरीमयम् ॥ १८ ॥
 [इदमर्हं मुनिश्रेष्ठो विश्वामित्रो महातपाः] ॥
 पवित्रपाशैरसक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
 [* इन्द्राविष्णु सुरश्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिपुत्रक] ॥ इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गाथेया मुनिपुत्रक ॥
 अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥
 शुनश्शेषो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

॥१॥ शरणं रक्षणं । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥१०॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति—सर्वे इति । प्रयच्छतेति बहुवचनेन युष्मासु यः कश्चन भवत्विति सूच्यते ॥११॥ मयारक्षितो नाथवान्मवतु । कृतं स्यादिति शेषः ॥१२॥ साभिमानं सगर्वं । सलीलं सपरिहासं ॥१३॥ भोजने भोज्ये । प्राप्ते तत्परित्यागेन श्रमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥१४—१५॥ निस्साध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितं । धर्मात् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मात् । विगर्हितं अष्टं । इदमुभयं क्रियाविशेषणं । दारुणं पितृभक्तिरहिततयापरुषं । अतएव रोमहर्षणं रोमाश्च विकारकरं ॥१६॥

अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यं । जातिषु शुद्धिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयं निर्भयं यथाभवतितथा । रक्षां मञ्जितभस्मधूत्यादिप्रक्षेपरूपाम् ॥ १८ ॥ पाशैः धर्मरक्षणादिभिः । आसक्तः बद्धः । वैष्णवं विष्णुदेवतासंकं । “वैष्णवो वै देवतया यूपः” इति श्रुतेः । वाग्भिः क्षयमाणगाथाद्वयरूपभिः । अग्निप्रत्युदाहर स्तुहि । अयमभिमुखो भूत्वा इन्द्रसिन्द्रानुजंचस्तुहीत्यर्थः ॥१९॥ गाथे दर्शयति—इमे इति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रविषये । एका इन्द्रविषया । अन्या उपेन्द्रविषया । ततः गाथाभ्यां । सिद्धिं जीवितसिद्धिं ॥ २० ॥—शुनश्शेषइत्यादि

शि० भोजने प्राप्तपायसादिभोज्ये । पतितं श्रमांसमिव अकार्यकार्यव्यसकमेव । पश्यामः । यथाऽग्निहोत्रिणां भोज्ये पायसादौ पतितं श्रमांसं भोजनरूपकार्यमात्रव्यसकं तथा रक्षणीयस्तुतरक्षासमये प्राप्तिषाऽन्यस्तुतरक्षावश्यकार्यस्वस्तुतरक्षामात्रविधातिकेत्यर्थः । एकइवशब्दएवार्थः । इति वयं पश्यामः निश्चितुमः । एकइवशब्दइत्यर्थकः ॥ १४ ॥ शि० जातिषु श्रपचजातिविशेषेषु ॥ १७ ॥ ति० निरामयां सर्वदुःखनाशिकां ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. तस्य जीवित. २ क. ख. सर्वे च कृतकर्माणः. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. झ. प्रयच्छथ. ४ क. ख. घ. ड. च. झ. ञ. ट. व्याघ्रगतो भवेत्. ५ ख. छ. ट. ममापि च कृतवचः. ६ क. च. झ. मुनेस्तद्वचनं. त. ज. नवेस्तु. ७ ड. च. छ. झ. न. मधुच्छन्दादयः. ८ ड. मधुसन्दादयः. ९ घ. कोपसंरक्त. १० क. ख. च. ज. श्रमांसभोजनाः. पूर्णवर्षसहस्रं. श्रमांसभोजिनस्सर्वे इत्यनयोर्धयोः ट. पुस्तके न्युक्तमोदयते. ११ ग. मनुवर्तय. १२ ख. ग. घ. ड. छ. झ. ञ. ट. न्मुनिवरस्तदा. १३ ख. मुवाचैदं. १४ क—छ. झ. न. ट. निरामयाम्. १५ इदमर्थं च. छ. न. दृश्यते. १६ झ. छ. झ. ट. रावदो. * इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. ज. ट. दृश्यते. १७ ख. छ. इन्द्रविष्णु. १८ क. मुनिपुङ्गव. १९ क. ख. ड. च. छ. झ. न. इमे च गाथे.

राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः ॥ निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥
 तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमुत्थुः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥
 स दस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूये तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥
 स बद्धो वाग्भिरग्याभिरभितुष्टाव वै सुरैः ॥ इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतिर्पितः ॥ दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनश्शेषाय रीधव ॥ २६ ॥
 स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥
 विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मणापुष्करक्षेत्रेऽनेन विश्वामित्राय ऋषिपददानम् ॥ १ ॥ पुष्करेभेन कावर्षेण क्षुभितमनसा विश्वामित्रेण तया सह वत्सर-
 दशाक्षं सुखविहरणम् ॥ २ ॥ ततः पश्चात्तत्तेन तेन द्विसर्जनपूर्वकं हिमवद्गिरौ तपश्चरणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मणा तस्मै महर्षिः सन्निदानम् ॥ ४ ॥
 तया पितेनापरितोषात्पुनस्तपश्चरणम् ॥ ५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु त्रैतस्नातं महामुनिम् ॥ अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥
 अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरैश्चिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वाजितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

॥ २१ ॥ सदः यज्ञवाटमित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ सद्-
 स्यानुमते सदस्यानां उपद्रष्टृप्रभृतीनां अनुमते अनुमतौ
 स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दग्धैरञ्जुभिः । कृतलक्षणं कृत-
 लान्छनंकृतपशुत्वज्ञापनमित्यर्थः । पशुकृत्वा उपाकर-
 णादिसंस्कारसंस्कृतंकृत्वा ॥ २४ ॥ इन्द्रं पशुभोक्तारं ।
 इन्द्रानुजं यूपदेवं । तुष्टाव इन्द्रानुजं पुरुषकारीकृत्य
 फलप्रदमिन्द्रंस्तुतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ततश्चन्द्रस्यैव
 फलप्रदत्वमाह—ततइति । प्रीतः स्वस्तुत्यातुष्टः । रह-
 स्यस्तुतिर्पितः स्वस्वामिभूतविष्णुरहस्यस्तुत्यातोषितः
 ॥ २६ ॥ समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननु हरिश्चन्द्रो ह वै ध-
 सपेक्षवाको राजा पुत्राभासेत्यादिबहुचक्राक्षणोकेतिहास-

विरुद्धोयंकथमुपपद्यतइति चेन्न । अंबरीषस्यैव हरिश्चन्द्र
 इतिसंज्ञान्तरमित्यविरोधस्त्वनेयत्वात् ॥ २७—२८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमन्थीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः
 सर्गः ॥ ६२ ॥

पुत्रविषयकूरुशापदानेन क्रोधनिर्जयाभावात्तत्र ब्रह्म-
 र्षित्वसिद्धिरित्याह त्रिषष्टितमे—पूर्णइत्यादि । त्रतस्नातं
 त्रतान्तेस्नातं । समाप्तपुनश्चरणमितियावत् । तपःफल
 चिकीर्षवः तपःफलं दातुमिच्छवः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वम-
 सि । पूर्वतपसाराजर्षिरसि इदानीमृषिरेवास्ति । अनेन

ती० अमितुष्टावैश्वराविति उपदेशसमये अग्निं वाग्भिरुदाहर इमे द्वे गाभे गायेथा इति मुनिनोक्तत्वात् वाग्भिरग्निमभियुतदनन्त-
 रंगावाहययानेन इन्द्रोपेन्द्रावभितुष्टावेतिवेदितव्यं । वैश्वोऽमिस्तवनसमुच्चायकः ॥ २५ ॥ शि० ततः तसै । अतुष्येन्तात्तसिः
 ॥ २६ ॥ शि० दशवर्षशतानि सहस्रत्रयवर्षपर्यन्तं ॥ २८ ॥ इति द्विषष्टितमस्तसर्गः ॥ ६२ ॥

शि० वर्षसहस्रे वर्षाणिसहस्राण्यसिस्तसिन् त्रिसहस्रात्मके समये ॥ १ ॥

[पा०] १ क. अंबरीषमहाभागशीघ्रं गच्छावहेपुरम्. २ छ. च. छ. झ. ञ. ट. महाबुद्धे. ३ छ. च. छ. झ. ञ. गच्छामहेवयम्. ४ घ. निवर्तयमहाभाग. ५ क. ख. ग. ड. च. ज—ट. समुपाहर. घ. समुदाहर. ६ ऋषिपुत्रस्य तद्वाक्यं. ७ छ. च. छ. झ. ञ. ट. हर्षसमन्वितः. ख. हर्षेणसोत्थुः. ८ क. ख. ग. छ. सतस्यानुमते. ९ क. ख. ग. पवित्रीकृतलक्षणम्. १० क. पशुरकावरधरं. ११ घ. समयोजयत्. १२ च. ज. सुरान्. १३ च. यथाहमुनि. १४ ख. ग. छ. मुनिपुत्रवः. १५ ड—ट. स्तुतितोषितः. १६ ख. घ. ज. ड. दीर्घमायुस्ततः. १७ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. वासवः. १८ ज. ड. बहुविधं. १९ अ. विश्वामित्रोऽथ. २० घ. ज. तपस्तेपे. २१ ज. शतानिधः. २२ अ. विश्वामित्रं. २३ क. ख. ड—ट. अभ्यागच्छन्. २४ ज. चिकीर्षया. २५ घ. सानुनयवचः.

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥
 ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
 तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ अनुगृहीध्व भद्रं ते मन्दनेन सुमोहितम् ॥ ७ ॥
 इत्युक्ता सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् ॥ तपसो हि महाविभो विश्वामित्रमुपागतः ॥ ८ ॥
 तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव ॥ विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ ९ ॥
 अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महासुनिः ॥ सत्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥
 बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ॥ सर्वे सुराणां कर्मतत्त्वोपहरणं महत् ॥ ११ ॥
 अहोरात्रापदेशेन भताः संवत्सरा दश ॥ काममोहाभिभूतस्य विप्रोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १२ ॥
 विनिश्चसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्रोज्जलिं स्थिताम् ॥ १३ ॥
 मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥
 स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशः ॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १५ ॥
 तस्य वर्षसहस्रं तु घोरं तप उपासतः ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १६ ॥
 आमन्त्रयन्समागम्य सर्वे सार्धगणाः सुराः ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 महर्षे स्वागतं वत्स तपसोऽग्रेण तोषितः ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥

राजपदाप्रयोगेण क्षत्रियत्वविशेषः कियान्कृतइतिगम्य-
 ते ॥ २ ॥ विश्वामित्रो महातेजाभूयस्तेपेमहत्तप इति ।
 अत्रगायत्रीतृतीयाक्षरम् ॥ ३ ॥ अथास्मजितेन्द्रियला-
 भावख्यापनायकथान्तरं प्रसूति—ततः कालेनेत्यादि ।
 अप्सर इति शब्द एकवचनान्तोऽप्यस्ति । देवप्रेषितेति सिद्धं
 ॥ ४ ॥ तत्र सरसि । ज्ञान्तीमेनका जलदमण्डलम-
 व्यवर्तिनी विद्युदिव स्थितेति भावः ॥ ५—६ ॥ अनु-
 गृहीध्व मत्कामतापं शमयेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ पञ्चप-
 ञ्चचेति दशेत्यर्थः । सुखेन वसन्त्यामित्यन्वयः ॥ ९ ॥

सत्रीड इवेत्यत्र इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ १० ॥ बुद्धि-
 रित्यादिद्विकं । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया ।
 अन्तेऽतिकरणमध्याहार्यं । इतिबुद्धिरुत्प्रेल्यन्वयः
 ॥ ११—१२ ॥ विनिश्चसन्नित्यादिद्विकं । वेपन्तीं
 वेपमानां । मधुरैः लयाकिंकृतं कामपरतन्त्रसममैवा-
 पराधोयमित्येवंरूपैरित्यर्थः । उत्तरं पर्वतं हिमवन्तं
 ॥ १३—१४ ॥ नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्तां । जेतु-
 कामः इन्द्रियाणीति शेषः ॥ १५—१८ ॥ महत्त्वमि-

ति० कन्दर्पकृतोदपमदः ॥ ६ ॥ शि० सुखेन व्यतिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ शि० तस्मिन् दशवर्षात्मके काले गते सत्ये-
 व । संवृतः सम्यक्कृतं वर्तमानं सत्यः । महासुनिर्विश्वामित्रः । सत्रीडः अप्सरसङ्घहेतुकम्रीडासहितः । अतएव चिन्ताशोकपरायणः ।
 आसेति शेषः । इवशब्द एवार्थः ॥ १० ॥ ति० मधुरैः मत्प्रार्थनया स्थितासीतितवनकक्षनदोषद्वयादिवाक्यैः ॥ १४ ॥ ति०
 नैष्ठिकी कामस्याप्यकरणसंकल्पशाल्युत्कटप्रवृत्त्यर्थविषयां । बुद्धिं दृढनिश्चयं ॥ १५ ॥ शि० अयं महर्षिशब्दं लभतां । एतेनम-
 हर्षिपदलाभमन्तरा एतत्तपोनिवृत्तिर्न भविष्यतीति देवतानां निश्चयोऽन्वितः ॥ १७ ॥ शि० देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैव संबोधयति—

[पा०] १ ज. ट. महर्षिस्तु. ड. पित्रर्मात्मा. २ क. घ. ड. महातपाः. ३ च. ज. झ. ञ. परमाप्सरा. ४ क.
 घ—ट. कन्दर्पकृतोदपमदः. ५ ड. च. झ. ञ. ट. मन्दनेन विमोहितम्. ज. मन्दनेनानुमोहितम्. ६ क. च. झ. ञ. तत्रावासमथा.
 ७ घ—छ. झ. ज. ट. मुपागमत. ८ ग. ड—च. सौम्ये. क. ख. तस्मिन्. घ. रम्ये. ९ ज. सत्यं. १० ख. घ. विप्रोऽयं स-
 मुपस्थितः. ११ ड. ज. छ. झ. ज. ट. सनिश्चसन्. १२ क. ग. घ. प्राञ्जलिस्थिताम्. १३ ड. च. छ. झ. ञ. ट. दुरासदम्.
 १४ क. ड—ट. तस्य वर्षसहस्राणि. क. घ. तस्य वर्षसहस्रेण. १५ घ. घोरेतपसितिष्ठतः. १६ ख. ग. ड. च. झ. झ. अमन्त्र-
 यन्. १७ ज. सर्वैश्च गणाः. १८ ख. स्वागतं तेऽस्तु.

ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह ॥ नैविषण्णो न संतुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २० ॥
 प्राञ्जलिः प्रैणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम् ॥ प्रत्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २१ ॥
 महर्षिश्चन्दमनुलं स्वाजितैः कर्मभिः शुभैः ॥ यदि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा न तौवचं जितेन्द्रियः ॥ यत्तस्मिन्निशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २३ ॥
 विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ऊर्ध्वबाहुर्निरालम्बो वैद्युमस्तपश्चरन् ॥ २४ ॥
 घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ शिशिरे सलिलस्थायी राज्यहानि तपोधनः ॥ २५ ॥
 एवं वर्षसंहस्रं हि तपोघोरमुपागमत् ॥ २६ ॥
 तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महामुनौ ॥ संभ्रमः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २७ ॥
 रंभामप्सरसं शैकस्सह सर्वैर्मरुद्गणैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रेण स्वतपोभङ्गाय हन्द्मप्रेषितायारंभायाः पाषाणीकरणपूर्वकं कोषजयेन तपश्चरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तयोक्ता साऽप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ ग्रीडिता प्रौञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
 अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ क्रोधेऽमुत्सृजते घोरं मयि देव न संशयः ॥

लस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९—२१ ॥ ततो-
 हंविजितेन्द्रियः यदिमहर्षित्वंभवतादत्तं ततोहंविजि-
 तेन्द्रियश्चास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ नतावत्त्वजितेन्द्रियः
 विकारहेतुसंनिधानेपियावन्नविकरोषि तावन्तं कालं त-
 वजितेन्द्रियत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ आकाश-
 संश्रयः वर्षावरणरहितदेशस्थः ॥ २५—२६ ॥ संभ्रमः
 किमस्मत्पदं काङ्क्षत इति अस्थानेभयशङ्का ॥ २७ ॥ अहि-
 तं कौशिकस्य चेत्यनेन तद्विषयवैरनिर्यातनार्थं च रंभाम्प्रे-
 रणमित्यपि गम्यते ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-

चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथरंभयातपोविघ्नश्चतुष्षष्टितमे—सुरकार्यमित्या-
 दि । लोभनं प्रलोभनं । काममोहेन कामकृतवैचित्र्येण ।
 समन्वितं युक्तं । इह अस्मिन्काले । कौशिकप्रलोभन-
 रूपं सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ ग्री-
 ङिता अशक्यार्यवचननिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उत्सृ-
 जते उत्सृज्यते । ततः तस्मात् क्रोधोत्सर्जनात् । मे

महर्षे इति ॥ १९ ॥ ति० ब्रह्मर्षिश्चन्दं मदभीष्टं स्वाजितैः कर्मभिः प्राप्य यदि यतः भगवानाह न वदति ततो मन्येहं विजितेन्द्रियः ।
 अत्रकाङ्क्षः न विजितेन्द्रिय इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० निरालम्बः शृङ्गालं बरहितः ॥ २४ ॥ शि० वर्षसहस्राणि त्रिसहस्रवर्षपर्य-
 न्तं घोरतपः । उपागमत् अकरोत् ॥ २६ ॥ इति त्रिषष्टितमस्तर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. ञ. ब्रह्मणस्सुवचः, घ. ब्रह्मणोवचनं. २ क. ख. घ.—ट. विश्वामित्रस्तपोधनः. ३ इदमर्थं
 ग. पुस्तकवर्ज्येन्यपुस्तकेषु न दृश्यते. ४ क. घ. ज. ट. प्रयतोभूत्वा. ५ घ. ट. प्रत्युवाचमहावशाः. ६ इदमर्थं घ. ट.
 पुस्तकयोर्न दृश्यते. ७ ज. महावशाः. ८ क. ख. घ. ड. छ. ज. झ. ञ. ब्रह्मर्षिश्चन्दमनुलं. ९ ख. यतोमे. १० क. ख. घ.
 क. छ.—अ. भगवन्नाह. ११ ख. तदाहं. १२ ज. ट. तमुवाचमहावशाः. १३ क. ख. तावद्विजितेन्द्रियः. १४ ख. ज.
 जयस्य. १५ घ. संप्रस्थितेषु. १६ ग. वायुमक्षोचरत्तपः. १७ क. व. छ. झ. ञ. सलिलेशायी. १८ ग. ज. ट. वर्षसहस्राणि.
 क. वर्षसहस्रं. १९ ख. तपउग्रसमागमत्. क. उग्रतपउपागमत्. २० ग. तस्मिन्संतप्यमानेतु. ख. एवंसुतप्यमानेतु.
 २१ ड.—ट. संतापसुमहानासीत्. २२ ख. सर्वैश्चकस्सहमरुद्गणैः. ड.—ट. शकस्सर्वैस्सहमरुद्गणैः. २३ क. ग. ड. व. छ.
 झ. ञ. प्राञ्जलिर्वाक्यं. २४ झ. ट. क्रोधमुत्सृजते. ख. घोरमुत्सृजतेक्रोधं. व. ज. ञ. क्रोधमुत्सृजतेक्रुद्धं. क. ग. घोरमुत्सृ-
 ज्यतेक्रोधं.

ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तथा राम रंभया भीतया तदा ॥ ताशुवाच सहस्राक्षो वेषमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥

मां यैषि रंभे भद्रं ते कुरुष्व यम आसनम् ॥ ५ ॥

कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तैव पार्श्वतः ॥ ६ ॥

त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तमृषिं कौशिकं रंभे भेदयस्व तर्पस्विनम् ॥ ७ ॥

सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिसिता ॥ ८ ॥

कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा तैव एनामुदैक्षत ॥ ९ ॥

अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिभेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥

[ध्यात्वा मुहूर्तं तेजसी दण्डाहत इवोरगः । त्रसन्क्रोधसमाविष्टो विपर्व इव भानुमान्] ॥ ११ ॥

सहस्राक्षस्य तत्कर्म विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ॥ रंभां क्रोधं समाविष्टः क्षणाप कुशिकात्मजः ॥ १२ ॥

यन्मां लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दश वर्षसहस्राणि शैली स्यास्यसि दुर्भगे ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोवलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १४ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो मेहाभुनिः ॥ अशुक्लवन्धारयितुं क्रोधं संतापमौगतः ॥ १५ ॥

तस्य आयेन महता रंभा शैली तदाऽभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १६ ॥

कोपेन सुमहातेजास्तपोपहरणे कृते ॥ इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७ ॥

बभूवास्य मर्नश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८ ॥

नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥ अथवा नोच्छ्वसिष्यामि संवत्सरस्ततान्यपि ॥ १९ ॥

मम । भयं भीतिः । प्रसादं नियोगनिवृत्तिरूपं ॥ ३-४ ॥

माभैषि रंभे इत्यत्र आर्षोद्वेगः ॥ ५ ॥ अहंकोकिलोभू-

त्वा माधवे वसन्तेसति । स्थास्यामि ॥ ६ ॥ रूपं सौ-

न्दर्यं । बहुगुणं बहवः शृङ्गारचेष्टारूपा गुणा यस्य

सथोक्तं । भेदयस्व चलचित्तकारय ॥ ७ ॥ ललिता

सुन्दरी ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं । संप्रहृष्टेन कोकिलरव-

श्रवणजसंतोषवता ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य गीतेन

रंभाया इत्यनुषज्यते । सन्देहं सहस्राक्षमेरिता स्वयमा-

गतावेति ॥ १०-११ ॥ तत् रंभाप्रलोभनं । सह-

स्राक्षस्यकर्मैति विज्ञाय संगीतादिप्रलोभनेन हेतुना नि-

श्चित् ॥ १२ ॥ शैली शिलाप्रतिमा । दुर्भगे दुष्टप्रय-

त्वे । “भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्यवार्ककिर्तिषु” इत्य-

मरः ॥ १३ ॥ स्वामिपरतन्त्रायाः किमस्याः शापेनेति प-

ञ्चात्तापेनानुगृह्णाति—ब्राह्मण इति । ब्राह्मणः ब्रह्मपुत्रो

वसिष्ठ इत्याहुः ॥ १४ ॥ संतापं शापनिमित्तपञ्चात्ता-

पं ॥ १५ ॥ वचः रंभाशापरूपं । सच इन्द्रश्च ॥ १६ ॥

इन्द्रियैरजितैरिति उक्करीत्या कामक्रोधाहृतत्वादिति भा-

वः । इन्द्रियैः हेतुभिः । आत्मनः मनसः । शान्तिं दुः-

खोपशमं ॥ १७ ॥ मनश्चिन्ता संकल्पः ॥ १८ ॥ न-

च वक्ष्ये कथंचन सौममेव करिष्यामीत्यर्थः । नोच्छ्वसि-

ष्यामि ॥ १९ ॥ इति चतुष्पष्ठितमस्तर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. समर्थभीतया. २ क. च. छ. झ. ञ. ट. मामैषीरंभे. ३ क. माधवोरुचिरद्रुमः.

४ ग. मुनिपार्श्वतः. ५ ख. क. झ. कौशिकभेदे. ६ ख. तपोधनम्. ७ ख. कोकिलस्य च. क. ट. कोकिलस्य स. ८ क. च.

छ. झ. ज. सचैनामन्ववैक्षत. ९ अर्थश्लोकः क. घ. छ. दृश्यते. १० क. च. छ. झ. ञ. तत्सर्वं. ११ घ. कोपसमाविष्टः.

१२ ख. क्रोधयसे. १३ ज. ट. महातपाः. १४ घ. क. ज. झ. ञ. कोपसंताप. क. ख. ग. च. छ. कोपसंताप. १५ क. ख.

क—अ. मात्मनः. १६ क. शैलीरंभातदाभवत्. ग. ज. शैलीरंभाऽभवत्तदा. १७ घ. निस्तुतः. १८ क—घ. ज.

समहातेजाः. क. च. छ. झ. ञ. ट. चमहातेजाः. १९ ज. इन्द्रियैरभितोराम. २० घ. ज. पुनश्चिन्ता. २१ ज. झ. ट.

नैवक्रोधं. क. नैवक्रोधं.

अहं विशेषयिष्यामि ह्यात्मानं चिजितेन्द्रियः ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तैपसार्जितम् ॥

अनुच्छ्वसन्नञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ २० ॥

न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ २१ ॥

एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पूर्वस्यादिनिष्ठुश्चरन्तपश्चरताविश्वामित्रेण भद्रादिभिर्ब्रह्मर्षित्ववरदानेपितपसोऽनुपरमे देवगणवधसाधसिष्ठेनपरमेष्ठिवराजु-
मोदनेनतथैवैतन्म ॥ १ ॥ एवंशतानन्देनविश्वामित्रं बोधितेनजगत्केन तत्पूजनपूर्वकं तदनुमत्यास्त्रभवत्तामसम् ॥ २ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वा दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥

मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विभ्रैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥

स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥

तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ भोक्तुमारब्धवानशं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥

इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमश्रमयाचत ॥ ५ ॥

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निश्शेषितेऽग्रे भगवान्भुक्त्वैव महातपाः ॥

न किञ्चिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः ॥ ६ ॥

[तथैवासीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह] ॥ अथ वर्षसहस्रं वै नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥

ध्यामिकेवलकुम्भकंकरिष्यामीत्यर्थः । उच्छ्वासेनखलु-
क्रोधाद्योभविष्यन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ यावत्पर्यन्तं
ब्राह्मण्यप्राप्तंभविष्यतितावत्पर्यन्तं आत्मानं शरीरंशो-
षयिष्यामि ॥ २० ॥ मूर्तयः शरीरावयवाः । क्षयंन-
यास्यन्ति । तपःप्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ वर्षसह-
स्रस्य वर्षसहस्रसंबन्धिनी । वर्षसहस्रानुयायिनी । दी-
क्षां अनुच्छ्वासाभोजनसंकल्पं । उद्दिश्येतिशेषः । अ-
प्रतिमां निस्तुलां । प्रतिज्ञां एवमेवसर्वदाकरिष्यामी-
त्यवसायं चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने चतुष्पष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

अथविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चषष्टितमे—
अथहैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्र-
संबन्धि तत्साध्यमित्यर्थः । मौनव्रतं मौनरूपव्रतं ।
कृत्वा संकल्प्येत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थि-
तं । आधूतं आकुलीकृतमपि । आन्तरं अन्तरवन्तं ।
दृढान्तःकरणवन्तमितियावत् । यद्वा तंप्रति क्रोधः अ-
न्तरं अवकाशं । नाविशत् ॥ ३—४ ॥ तस्य पूर्वसं-
कल्पितस्य । वर्षसहस्रस्य संबन्धिनि । व्रतेपूर्णं । त-
स्मिन्काले पारणकाले । सिद्धं पदं । याचिद्विकर्मकः
॥ ५ ॥ निश्चितः तपस्सिद्धयेसर्वभैवान्ब्रंदातन्यमितिति-
श्रयवानित्यर्थः । निश्चितः अशङ्कितइतिव । निश्शेषित-
इत्यनेनसर्वमश्रमिन्द्रेणयाचितमितिगम्यते । अभुक्त्वे-

ति० मौनंवात्रकाष्ठमौनं ॥ २ ॥ शि० निश्चितः निर्गतचित्तसंययोगस्य अन्नान्तरसंययरहितइत्यर्थः । किञ्च निश्चितः याच-
कोनप्रत्याख्येयइतिनिश्चयप्राप्तः ॥ ६ ॥ शि० मुनिपुङ्गवः विश्वामित्रः । अनुच्छ्वासं उच्छ्वासरहितं । मौनं पुनश्चकार आरेने ।
अथ तादृशमौनव्रतप्रारंभानन्तरं । वर्षसहस्रं नोच्छ्वसन् उच्छ्वासरहितस्तमेव । तथैववक्रोच्चारादिरहितएवआसीत् । इप्रसिद्धं ।

[पा०] १ ड—उ. अहंदिशोष. २ क. ख. ग. ड—उ. यिष्यामिआत्मानं. ३ च. तपसोर्जितम्. क—घ. ज. ट. खत-
पोर्जितम्. ४ घ. तीक्ष्णा. ५ क. घ. ड. च. झ. ञ. ट. आतिष्ठताव्ययम्. ६ ख. सिद्धमश्रं. ७ घ. नभुक्त्वाच. ८ ट. मौनव्रत.
९ क. ड. छ. झ. ञ. ट. मुपास्थितः. ग. घ. ज. मयास्थितः. १० इदमर्थक—उ. दृश्यते. ११ ड. च. छ. झ. ञ. सहस्रंच.

तस्यानुच्छ्रसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ त्रैलोक्यं येन संभ्रान्तमादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥
 ततो देवास्सगन्धर्वाः पैत्रागसुरराक्षसाः ॥ मोहितास्तिजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः ॥
 कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ९ ॥
 बहुभिः कारणैर्देवं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥
 न ह्यस्य वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ॥ १० ॥
 न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ ११ ॥
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ १२ ॥
 प्रकंपते च पृथिवी वार्युर्वीति भृशकुलः ॥ ब्रह्मश्च प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १३ ॥
 संभूदमिव त्रैलोक्यं संप्रभुभित्तमानसम् ॥ आस्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४ ॥
 बुद्धिं न कुरुते यावन्नाशे देव महामुनिः ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १५ ॥
 कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽस्मिन् ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १६ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वीक्ष्य मधुरमब्रुवन् ॥
 ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा सा सुतोपिताः ॥ १७ ॥
 ब्राह्मण्यं तपसोऽग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्रणः ॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ १८ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १९ ॥
 ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ ओंकारश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥

ति पुनःपाकहृतण्डुलासंपादनादितिभावः ॥ ६—७ ॥
 आदीपितं तापितं ॥ ८ ॥ तपसातेजसातपोरुपाग्निना ।
 मोहिताः मूर्च्छिताः । कश्मलोपहताः दुःखोपहताः
 ॥ ९ ॥ लोभितः लोभकारणैर्भादर्शनादिभिः प्रलोभि-
 तः । क्रोधितः क्रोधकारणैर्वर्षसहस्रान्तसिद्धकृत्स्ना-
 भयाचनादिभिः क्रोधितः । वृजिनं पापरागद्वेषादिल-
 क्षणं । सूक्ष्मं स्वल्पं ॥ १० ॥ विनाशयति विनाशयेत्
 असावितिशेषः ॥ ११—१२ ॥ न प्रतिजानीमः प्रतिक्रिया-
 मिति शेषः । नास्तिको जायत इति उक्तसंक्षोभशान्ना-

स्तिकब्रह्मकर्मालुघ्नानशून्यो जायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ उ-
 त्कार्थानुवादपूर्वकमनुष्ठेयांश्चक्षते—संभूदमिवेत्यादि-
 ॥ १४ ॥ हे देव ब्रह्मन् अतः परं विश्वामित्रः नाशे जगत्क्षये ।
 यावत्बुद्धिनकुरुते तावत्प्रसाद्यः अनुग्राहः ॥ १५ ॥
 पूर्वं प्रलयकाले । कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह-
 त । तथैव त्रैलोक्यं अनेन दह्यते ध्वंस्यते । अयं देव-
 राज्ञं चिकीर्षेतापि । अतः अत्ययत् ब्रह्मर्षिर्लभतं । तदी-
 यतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः देवविज्ञापनानन्तरं ॥ १७ ॥
 ब्रह्मवचनं प्राधान्येन ॥ १८—१९ ॥ वरयन्तु अभ्या-

वैशब्दपरार्थ ॥ ७ ॥ ति० धूम इति धूमकेतुरित्यर्थः । अभिरितियावत् । अतएवाग्रे “अतापितमिव” इति वक्ष्यति । अयं
 शुद्धसत्त्वगुणप्रभवोऽग्निः इतरेषां रजस्तमः प्रधानानां तन्मिश्रसत्त्वप्रधानानां च देवादीनां तापजमक इति बोध्यं ॥ ८ ॥ शि० वृजिनं
 अस्मत्कृतविघ्नजनितदुःखं ॥ १० ॥ ती० नास्तिकः नास्ति परलोक इति मन्यमानः । शि० नास्तिकः नास्ति कं सुखं यस्य सः अस्म-
 न्त्व्याकुलत्वेन सुखरहित इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० यद्यसौ देवराज्यमपि चिकीर्षेत तदा तदप्यस्य दीयतामित्यर्थ इति केचित् । यद्यस्याभी-
 ष्टनदीयते तदाऽसौ देवराज्यं चिकीर्षेत । अतोऽस्य यन्मतः तत्संभ्रान्तं तदीयतामित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १६ ॥ शि० अप्राथितमपि
 ददामीत्याह—दीर्घमायुश्चेति । समरुद्रण इत्युक्त्या यावद्वायुसंचारमीदृकेत्यादिभिर्विषयतीतिसूचितं ॥ १८ ॥ ति० ओमिति

[पा०] १ क. झ. अ. मातापितमिवा. ज. मुदीपितमिवा. २ घ—ट. देवविश्वामित्रो. ३ क—ट. पन्नगोरगराक्षसाः. ४ क. च.
 छ. झ. अ. तपसा तस्य तेजसा. ट. देवतास्तस्य. क. स्तेजसा तस्य तपसो. ५ क. देवैर्विश्वामित्रो. ६ क. झ. द्रक्ष्यते. ७ क. झ. मप्युत.
 ८ ख. विनाशमेति. ९ घ. तपसाच. १० आदिलोचनप्रकाशते. ११ झ. वसुधा. १२ क. च. छ. झ. अ. वीर्ताद्विर्लङ्गः. ज.
 र्वालिश्रुमाकुलः. १३ ख. देवयावन्नाशे. ज. देवयामोपजगत्क्षये. १४ क—ट. भगवन्नभिः. १५ क. घ. दृशम्. १६ क. झ. अ.
 ट. यन्मतः. १७ घ. सिद्धवचनमब्रुवन्. १८ ज. सौम्ययागतम्. १९ क—ट. त्रिदिवौकसाम्. २० क. घ—ट. ओंकारोऽप.

क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥
 यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥
 ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतांवरः ॥ सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपेत्स्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥
 [विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥
 कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः] ॥ २४ ॥
 एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥
 एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्त्रैष परायणम् ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥
 शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २७ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २८ ॥
 पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ [विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम] ॥
 गुणा बहुविधाः प्राप्तस्तव संदर्शनान्मया ॥ २९ ॥
 विस्तरेण च ते ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३० ॥
 सदस्यैः प्राप्य च संदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३१ ॥
 अग्रमेयं त्वं पस्तुभ्यमग्रमेयं च ते बलम् ॥ अग्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥
 [पितृमहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः] ॥ ३२ ॥
 वृत्तिरार्थभूतानां कथानां नास्ति मे विमो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लवते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥

पनयाजनार्हाभवनित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेपिस-
 जातीयपरिग्रहार्थमाह—क्षत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रिया-
 णां शान्तिपुष्ट्यादिप्रयोजनाभ्यर्थवर्णवेदाः तद्विदांश्रेष्ठः ।
 सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादिति भावः । ब्रह्मवेदाः ब्रह्मप्र-
 तिपादकावेदाः । वेदान्ता इत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्र-
 प्रवचनार्हावेदास्त्रयीरूपाः । एवं वदतु ब्रह्मर्षिरिति वद-
 तु । अयं कामः वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्वारूपः कामः ।

यदिकृतः । तदैव मद्रिषयेकृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः
 ॥ २१—२२ ॥ एवमस्त्वित्यस्य विवरणं ब्रह्मर्षिस्त्वमिति ।
 सर्वं ब्राह्मण्यं । त्वद्वृत्तयाजनाभ्यापनादिकं च ॥ २३ ॥
 अथ शतानन्दवचनं—एवमित्यादि । तप इति अकारा-
 न्तपुंलिङ्गत्वमर्थः ॥ २५—३० ॥ सदः प्राप्यस्थितैः स-
 दस्यैः ॥ ३१ ॥ अग्रमेयाः इत्युक्त्याज्ञातुमशक्याः ॥ ३२ ॥
 कथानामिति “पूरणगुण—” इति तृतीयाशेषेऽष्टौ । वृत्तिः

ब्रह्मज्ञानसाधनं । वषडिति यज्ञसाधनं । वेदाश्च तदपेक्षिताहोपाह्लादिप्रतिपादकाः । वरयन्तु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरय-
 न्ति तथा । वरणं च अभ्यापनयाजनयोरनुमतिः । शि० ओं प्रणवं कारयति प्रकटयति स्तुतिं यन्मन्त्रब्रह्महारेति ओंकारोरधुनाथः ।
 वषट्कारः वषट्पलक्षितस्त्राहवेःकारः करणं उच्चारणमिति यावत् । यस्मिन् स रामोद्देवकसाक्षसकलयागः वरयन्तु वसिष्ठादिभि-
 वमयिसाक्षात्काराः भवन्तित्यर्थः । अथ शब्दार्थे ॥ २० ॥ वि० ब्रह्मयानुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावाद्वासिष्ठेनानङ्गीकारे व्यर्थमे-
 व सर्वमतबाह—क्षत्रेत्यादि ॥ २१ ॥ ति० सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्मणाजन्मतत्संस्कारादि संप्रदाये संपन्नं । अनेन त्रिपुलव-
 र्थन्तं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलामस्त्विति । एतच्च “अनूधानन्तर्ये—” इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टं । इति वसिष्ठो कं देवता अभ्युक्त्वा जग्म-
 रित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० गुणाः कर्मभैरवजातिभैरवलक्षणाः ॥ २९ ॥ इति पञ्चषष्ठितमस्तर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. यद्येवंपरमः. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. संपद्यतेतव. ३ अयंश्लोकः क—ट.
 दृश्यते. ४ ख. ब्रह्मर्षिपूजयामास. ५ ख. घ. ट. विग्रहवत्तपः. ६ ग. घ. ट. मुनिपुङ्गवः. ७ ख. घ. धार्मिकः. क. रु.
 च. छ. झ. ञ. कौशिकः. घ. कौशिकः. ८ इदमर्थं ग. च. ज. दृश्यते. ९ क. च. छ. झ. ञ. विस्तरेणवैवर्द्धन. घ.
 मुनिस्तरेणवैवर्द्धन. १० क. ख. ग. च. सदा. ११ ख. तवत्तपजग्रमेयं च. १२ क. ग. घ. अग्रमेयगुणाश्चैव. १३ इदमर्थं
 घ. ज. दृश्यते.

श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ [रामेण रमणीयेन लक्ष्मणेन च संगतः] ॥
 स्वौगतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्जोऽहं जनकं ग्रीतं ग्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा सरामः सहलक्ष्मणः ॥ स्वैवाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

परेषुर्विश्वामित्रेणजनकंप्रतिराधवयोर्धनुर्वैश्वानरोदया ॥ १ ॥ जनकेनतंप्रतिधनुष्यभाषवर्णमपूर्वकंस्वस्तच्छाभप्रकारकश-
 नम् ॥ २ ॥ तयास्वस्तसीतालाभप्रकारादिनिषेदनपूर्वकरामेणधनुरारोपणेतद्व्यतिशयप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराववम् ॥ १ ॥
 तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
 भगवन्स्त्रागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
 पुत्रौ दशरथस्येमां क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रति यास्यतः ॥ ६ ॥
 एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥

अलंबुद्धिः । स्वगतमिति त्वदागमनंशुभकृजातमित्य-
 र्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्ववाटं स्वनिवेशं ॥ ३७ ॥ इति
 श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं स्वमातृशापमोचनघटकलकृतोपकारस्मृत्या
 शतानन्दप्रतिपादितेनप्रासङ्गिकेनविश्वामित्रचरित्रेण
 उपकारकगुरुवैभवेऽप्येयः कामक्रोधौसर्वेदादुन्निरोधौ
 जितकामक्रोधएवब्राह्मणोत्तमः ब्राह्मण्यं च नमुलभं
 ब्रह्मविदपचारःसर्वारंभनिरोधकः इत्यादिव्यजितमि-
 ति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुत्वेति । अथ स्वयमेवसम-

स्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षोभगवान् देवशरणागतिंव्या-
 जीकृत्यरावणवधायावतीर्णः तद्वान्तरोपायभूतां वेद-
 वत्यक्तारेस्वतःकृतसङ्कल्पां लक्ष्मीं तुल्यशीलवयोवृत्ता-
 भिजनैव कन्यावरणीयेत्यमुमर्थविशेषप्रवर्तयिष्यन् ज-
 नककुलेऽवतार्य तत्परिणयनायप्रवृत्तः तत्प्रीणनायता-
 टकाताटकेयादिदुष्टवधं कौशिकाध्वरजाणाहल्याशाप-
 मोक्षादिरूपंशिष्टपरिपालनं च विधाय साक्षात्सीताला-
 भोपायाय यततइत्याह—ततःप्रभावइत्यादिनासर्गद्वये-
 न ॥ १ ॥ राघवौ चार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणा अर्घ्य-
 प्रदानादिना ॥ २—४ ॥ द्रष्टुकामौ भवतइतिशेषः
 ॥ ५ ॥ अस्यदर्शनादेवकृतकामौभूत्वा प्रतियास्यतइत्य-
 न्वयः ॥ ६ ॥ धनुः यदर्थं यत्प्रयोजनाय । इह असं-

शि० कृतकामौ प्रकटितधनुर्वर्शनविषयकेच्छावन्तौ नृपात्मजौ । एतत् भवत्स्थापितं । धनुर्वर्श्य । दशैवेतिकर्मलं । अस्वध-
 नुषोर्धनोत्तमः इष्टमीप्सितं । यथा यथावत् । प्रतियास्यतः प्राप्स्यतः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. महातेजाः. २ श्रुतमर्हं छ. दृश्यते. ३ क—च. ज—ट. स्वगतंअपतां. ४ क. ख. चकाराय.
 ५ क—य. सहस्रमस्मलक्ष्मणः. ६ क. ख. ग. ट. स्ववाट. क. झ. स्ववाट. ७ क. च. छ. झ. भ. महात्मभिः. ८ च.
 न. राघवौतु. छ. राववौतौ. ९ क. किं करोमि. १० क. ख. ग. ट. ज. भवताह्यहम्. ११ ख—य. स्वधर्मात्मा. १२ क—ट.
 मुनिश्रेष्ठो. १३ क. वाक्यविशारदः. १४ न. स्वतौ.

देवरात इति ख्यातो निमेष्यष्टो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो मेहात्मना ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् ॥ रुद्रस्तु त्रिदशान्नोषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 यस्माद्भागार्थिनो भोगाश्चाकल्पयत मे सुराः ॥ वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शीतयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ॥ प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
 प्रीतिर्युक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ १२ ॥
 तदेतदेवदेवस्य धनूरक्षं महात्मनः ॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
 अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलदुत्थिता मया ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥
 भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ वरयामासुराभिर्म्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥
 तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥
 ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ॥ मिथिलामभ्युपायम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८ ॥
 तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुस्तोलनेपि वा ॥ १९ ॥
 तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥

इहे । तिष्ठति । अस्य धनुषः तत्प्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ निमेषः जनककूटस्थस्य । न्यासः निक्षेपरूपं ॥ ८ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—दक्षेत्यादिना । आयम्य आ-
 कृष्य ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विकृत्वादिभागार्थिनः । मेममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि । अत्रतस्मादित्यु-
 पस्कार्य । शीतयामि छिनष्टि ॥ १० ॥ विमनसः दी-
 नाः । भवः रुद्रः ॥ ११ ॥ ददौ धनुरिति शेषः ॥ १२ ॥
 धनूरक्षं धनुश्चेष्टं । पूर्वके देवराते । न्यासभूतं न्यस्तं दे-
 वैरिति शेषः ॥ १३ ॥ अथेतिवृत्तान्तान्तरारंभे । क्षेत्रं
 यागभूमिं । मेकृषतः मयिकर्षतीत्यर्थः । वयनार्थमि-
 ति शेषः “लाङ्गलं पवीरवमिति द्वाभ्यामृषभेण कृषति”
 इत्यादिशास्त्रात् । लाङ्गलात् लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः ।

उत्थितेति कन्येति शेषः । साचक्षेत्रं शोधयता मया ल-
 ष्ठेति हेतोर्नामासीतेति विश्रुता आसीत् सीता लाङ्गल-
 पद्धतिः । सीतायां जातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्य-
 वर्धत मत्कृतपोषणादिति शेषः । अतो ममात्मजा । वीर्यं
 धनुरारोपणं तदेव शुल्कं मूल्यं यस्याः सा वीर्यशुल्का इ-
 ति हेतौ । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता न कस्यैचिद्देहेति भावः
 ॥ १५—१७ ॥ वीर्यजिज्ञासवः धनुस्सारजिज्ञास-
 वः । अभवन्निति शेषः ॥ १८ ॥ वीर्यजिज्ञासमाना-
 नां तेषां कृते धनुः उपाहृतं आनीतं । ग्रहणे धारणे । तो-
 लने भारपरीक्षार्थं हस्तेन चालने ॥ १९ ॥ तन्निबोधे-
 ति । तदित्यव्ययं । तस्मात्कारणात् । अनन्तरं यद्वृत्तं

ति ० न्यासो निक्षेपः । अयं धनुरूपः । अपरे तु नितरामास्ते देवतायत्रेति व्युत्पत्त्या न्यासो देवपूजास्थानं । तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थं
 च दत्त इत्यर्थः । निक्षेपपरतया व्याख्याने तु निक्षेपस्य शुल्कीकरणमनुष्ठितं । भगवता तद्भवेन्न निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य
 स्मादिति प्राहुः । शि० निमेषः निमिषं चोद्भवस्य युक्तेतोरित्यर्थः । ज्येष्ठः ज्येष्ठपुत्रः । किंच निमिषु त्रयस्य मिथेरेव देवरात इति नामान्तरं ।
 निमेष्य इति पाठे तु निमिषपरित्यज्य षड्वर्त्यः । अतएव देवरातस्य सप्तमलेपिनक्षतिः । न्यासो निक्षेपभूतः । यद्वा न्यासः नितरां
 आ समन्ताद्वावेन आस्यन्ते रिपो येन सः शत्रुनाशक इत्यर्थः । युक्तव्यायमर्थः । अन्यस्माभिकेव स्तुतिस्वातन्त्र्यानुपपत्तेः ॥ ८ ॥
 शि० दक्षयज्ञवध इति निमित्तसप्तमी । शि० वधे इति हिंसायुक्तवधधातुप्रकृतिकिञ्चिन्तप्रकृतिकचतुर्थ्यन्तं । साच “क्रियार्थोपपद”
 इति विहिता ॥ ९ ॥ शि० प्रसादयन्तं प्रसादयन्त ॥ ११ ॥ ति० शिवसहितैर्देवैः । न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं । न्यस्तं दत्तं ।
 शि० न्यासभूतं नितरां आसः शत्रुविध्वंसनानुकूलव्यापारस्तंभूतं प्राप्तं शत्रुसंहारकमित्यर्थः । आन्यस्तं अपुनर्ग्रहाय स्थापितं ।
 शिवाङ्गायादेवैर्दत्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. झ. निमेष्येष्टो. २ ख. ग. छ. ज. महासनः. ३ क. धनुरादाय. ख. धनुरानम्य. ४ क. ख. घ.—ज.
 विष्वस्य त्रिदशान्. ५ ग. ज. ट. भागनकल्पयथ. ख. भागनाकल्पयत. ६ ख. पातयामिवः. ७ क. च. छ. ज. प्रसादयन्तो.
 ज. ट. प्रसादयन्त. ८ क. च. छ. झ. य. प्रीतियुक्तस्तु. ९ घ. तदादत्तं. १० क. झ. पूर्वजेविभौ. ११ क. च. छ. झ. ज.
 दुत्थिताततः. ख. दुत्थिताशुभा. १२ घ.—उ. रागस्य. १३ क. ख. घ. १४ ख. क. च. छ. झ. ज. शैवं धनुरुपाहृतम्. क. ऐशं धनुः.

ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव ॥ न्यरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥
 आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 ततो देवगणान्सर्वास्तपसाहं प्रसादयम् ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥
 ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥ २५ ॥
 तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥
 यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ सुतामघोनिजां सीतां दद्यां दाक्षरथेरहम् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेनविश्वामित्रोद्गन्तव्यमदैर्मुनिनिष्कट्यप्रतिधनुरानवनम् ॥ १ ॥ रामेणमुनिजनकयोरनुमत्याधनुषःसमारोपणेचमभ्ये-
 भञ्जनम् ॥ २ ॥ जनकेनसहस्रैरामप्रशंसनपूर्वकंविश्वामित्रानुमत्यादशरथानयनायायोभ्यांप्रतिवृत्तप्रेषणम् ॥ ३ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
 ततः स राजा जनकः सामन्तान्वादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं मन्धर्मालयविभूषितम् ॥ २ ॥
 जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् ॥ तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाङ्गया ॥ ३ ॥
 नृणां शतानि पञ्चाशद्वायतानां महात्मनाम् ॥ मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥
 तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमूर्धुनृपतिमभिणः ॥ ५ ॥
 इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६ ॥

तन्निबोधेत्यर्थः ॥ २० ॥ वीर्यसंदेहं वीर्यशैथिल्यं ॥ २१ ॥
 मिथिलावरोधेनिमित्तान्तरमाह—आत्मानमिति । ते
 नृपाः । आत्मानं स्वात्मानं । मया अवधूतं वीर्यशुल्ककर-
 णेनतिरस्कृतं विज्ञाय । पीडयन् अपीडयन् ॥ २२ ॥
 साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयं प्रा-
 सादयं ॥ २४ ॥ वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पा-
 पकर्मणः पापकर्मणः ॥ २५—२७ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ धनुर्मञ्जाविवृत्तान्तःसप्तषष्टितमे—जनकस्येत्या-
 दि ॥ १ ॥ सामंतान् कर्मसचिवान् ॥ २—३ ॥ व्या-
 यतानां दीर्घदेहानां । नृणां । पञ्चाशत्शतानि पञ्चस-
 हस्राणि । अष्टचक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः ।
 मञ्जूषां धनुष्पेटिकां । समूहुः आचकर्षुः । तेचपञ्च-
 सहस्रसंख्याविशिष्टा अपि कथंचन महताप्रयत्नेन । स-
 मूहुरितियोजना । अन्येतु अष्टचक्रां अष्टाधश्चक्ररक्षा-
 बन्धवतीं । ऊहुः हस्तैरिति शेष इत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्र
 मञ्जूषायां ॥ ५ ॥ यद्धनुर्वर्शनीयमिच्छसि । तदिदं

ति० मे मया ॥ २२ ॥ शि० दाक्षरथेरवयोर्यासीतां सुतामहं दद्यां । दाक्षरथय एवेति प्रत्यासत्त्यालम्बं । षष्ठीमहितायो
 भ्यामित्यप्याहृतं । संप्रदानत्वाविवक्षया षष्ठीवा ॥ २७ ॥ इति षट्षष्टितमस्तर्गः ॥ ६६ ॥

शि० ते पुण्यस्थाने । “तत्क्षोरामृतपुच्छेषुकोटेश्लेच्छेचक्रप्रवृत्ति । अपुमांस्तरणे पुण्ये कथितः शब्दवेदिभिः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क—च. ज. ट. अवन्यन्. २ क. झ. मवधूतमे. ३ ख. ग. घ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. ४ क. ख. मिथिलासिमाम्.
 ५ क. घ. ङ. च. छ. ज. ट. पापकारिणः. ६ क. ख. ङ—ट. सचिवान्यादिदेशह. घ. समेतान्या. ग. संमतान्या. ७ ख.
 छ. रादीयतां. ८ क. झ. मात्यानुलेपितम्. च. छ. य. मात्यानुलेपनम्. ९ क. ख. घ. ङ. छ. न. ट. न्युरम्. १० ङ. च. छ.
 झ. य. ट. निर्जगुरमितौजसः. ११ ङ. च. छ. झ. न. सुमञ्जूषां. १२ ज. ट. दर्शनीयं यदिच्छसि. क. ययेच्छसि. झ. न.
 ङ. यदीच्छसि.

तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीरैरंशकैः पूरितं पुरा ॥ ८ ॥
 नैतत्सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ॥ मन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
 क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ आरोपणे समाधोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १० ॥
 तदेतद्वनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्सं राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्वनुः ॥ मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्संस्पृशामीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥
 ऋद्धिर्भित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥
 लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 [आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्वनुः] ॥ आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्वनुः ॥
 तद्वभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशः ॥ १७ ॥
 तस्य शब्दो महानासीर्बिर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्च मुग्रहान्पर्वतस्त्रेव दीर्यतः ॥ १८ ॥
 निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ बर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥
 प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन्नाजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥
 भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमैचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

धनुः । आनीतमितिशेषः ॥ ६ ॥ तौचोभाविति उद्दि-
 श्येतिशेषः ॥ ७ ॥ राजभिः पूर्वसीतार्थभिः । पूजितं
 अहोमहासारमैश्वर्यधनुरितिस्त्राघितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ए-
 तत् धनुः । सुरगणादयः प्रपूरणादिकं कर्तुं न शक्ता इत्य-
 र्थसिद्धं ॥ ९ ॥ प्रपूरणे नष्टीकरणे । आरोपणे मौर्व्या-
 संयोजने । समाधोगे शरेणयोजने । वेपने मौर्व्याकर्ष-
 णे । तोलने भारपरीक्षार्थकंपनेच मानुषाणामध्येकपुरु-
 षे गतिःशक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दर्शयेत्याह—स-
 देतदिति ॥ ११—१२ ॥ अपावृत्य अपगतावरणंकृ-
 त्वा ॥ १३—१५ ॥ लीलया अप्रयत्नेन ॥ १६ ॥ पूरया-
 मास आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्यामहोन्नतस्यध-

नुषः कथं बालेनारोपणं संभवति अमस्पर्शाभावादिति चे-
 त् उच्यते । आश्चर्यशक्तिकस्य रामस्य करस्पर्शादेवावन-
 तं धनुः ॥ १७ ॥ निर्घातेति । तल्लक्षणमुक्तं ज्योतिषे “वायु-
 नाभिहतो वायुर्गगनात्पतति क्षितौ ॥ यदा दीप्तः सगरु-
 तः स निर्घातो तदिवोष्कृतः” इति । पर्वतस्त्रेव दीर्यतः पर्वते
 दीर्यति भिद्यति यथा भूमिकंपः तथा भूमिकंपश्चासीदि-
 त्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ विगतसाध्वस इत्यनेन रामजामा-
 तृकताप्रपक्वं धनुरारोपणमपि न भवेदिति पूर्वभीतोऽभू-
 विति गम्यते ॥ २० ॥ अचिन्त्यं अन्यत्रादर्शनात् । न तर्क-
 तं मनुष्येष्वसंभावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेन कृतत्वा-
 त् । इदं ईशधनुरारोपणं ॥ २१ ॥ जनकानां “अनन्तं

ति० जनकैः देवरातातिरिक्तैः । पूजितं ऐश्वर्यादीश्वर्यदेवकेवलपूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० अयाब्रवीत् मङ्गलवचन-
 मकथयत् ॥ १३ ॥ ति० अग्राह पादाङ्गुलीभ्रतंकृत्वा करेण ग्राह । तदुक्तं पाद्रे । “रामोऽपि तद्वनुः कोटिस्तुष्ट्वा पादाङ्गुलततः ।
 उन्नतं वा पमारोप्य भवे मोहिता जनाः” इति । अतिभारवद्भुजः पादाङ्गुल्यामप्यभागपर्यन्तमुन्नमनं मध्येऽङ्गुलीलोद्धारश्च महाबलसा-
 ध्य इति महाबलवत्त्वमनेन सूचितं ॥ १६ ॥ इति सप्तषष्ठितमस्तर्गाः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. म. तावुभौ. २ क. म. रश्मयः पूरितुं तदा. ड. म. रश्मयैः पूरितुं तदा. झ. रश्मयैः पूरितं तथा. व. छ.
 अशक्यं पूरितं तदा. ३ क. गणाङ्गुलीः. ४ ड. च. छ. झ. म. तोलने तदा. ५ क. म. स्तुवर्मात्मा. ड. झ. स्तरामस्तु. ६ ड.
 च. छ. झ. म. दिव्यं. ७ घ. समाकृष्यामि पाणिना. ८ ग. वेपने पूरणेऽपि वा. ९ क—घ. भिल्वतं राजा. १० ग. यत्स धर्मात्मा.
 क. ड. च. छ. झ. म. ट. विलानौ विच. ११ ग. वीर्यवान्. १२ ख. ड—ट. मचिन्त्यं व अतर्कित. क. मचिन्त्यं वाप्यतर्कित.

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुलकेति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥
 भवतोऽनुमते ब्रह्मन्शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ॥ मम कौशिक मद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥
 राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥
 मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ॥ प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥
 कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥
 यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

जनकदूतैरयोध्यामेत्यदशरथप्रतिघनुर्भक्षनादिरामबुक्तास्तमिवेदनपूर्वकंसीतारामविवाहमहोत्सवप्रवर्तनार्थजनकप्रार्थना-
 मिवेदमम् ॥ १ ॥ दशरथेनसहर्षवसिष्ठादिभिःसहपरेषुमिथिलांप्रतिप्रस्थानतिथारंभम् ॥ २ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते कान्तवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥

[रंक्षो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् ॥ शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूताभ्यो जनकस्य च ॥

इत्युक्त्वा द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन् ॥ २ ॥

ते राजवचनाद्गता राजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशं बृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥

बद्धाञ्जलिषुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥

वतमेवित्तयस्वमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायां
 नमेकिंचित्प्रदह्यते ॥ इतिप्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमता-
 मपि ॥ कुले “कुलंतारयतेतातसप्तसप्तचसप्तच” इति-
 वत् ॥ कीर्तिसिलेकवचनेनैकरूपत्वव्यज्यते । आहरि-
 ष्यति सद्यःप्रापयिष्यति । सिद्धस्यादानंस्वाहरणं ।
 सुता सुतश्चेत्स्वार्जितामेवकीर्तिंप्रापयिष्यति । मेसुता
 स्वसंबन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिश-
 यः । भर्तारमासाद्य भर्तृसंबन्धकृतातिशयः । भर्तारं
 भरणदक्षं । “वित्तमिच्छन्तिमातरः” इत्युक्तधन-
 वन्तमित्यर्थः । रामं “रूपमिच्छतिकन्यका” इत्यु-
 क्तरूपवन्तं । दशरथाञ्जं “बान्धवाःकुलमिच्छन्ति”
 इत्युक्तीत्याबन्धुकाङ्क्षितं । एवं सर्वसंमतवरप्राप्त्या
 कीर्तिमाहरिष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥ सत्या जातेदिशे-
 षः । सीता वीर्यशुलकेतिप्रतिज्ञा सत्याजाता । प्राणैः प्रा-

णैः । बहुमता । सीतादेवेतिसीतापदमुभयत्रान्वेति
 ॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते भवदनुमत्या । गच्छन्त्वित्यर्थः
 ॥ २४ ॥ प्रश्रितैः वित्तयान्वितैः । सर्वशः सर्वमत्रत्य-
 धृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ आभाष्य आहूय ।
 कृतशासनान् वक्तव्यत्वात्संदेशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं
 दशरथं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
 ख्याने सप्तषष्ठितमःसर्गः ॥ ६७ ॥

अथजानकीविवाहायदशरथाह्वानमष्टषष्ठितमे—
 जनकेनेत्यादि । त्रिरात्रमिति । तिस्रोरात्रयस्त्रिरात्रं ।
 सङ्ख्यादिवात्त्रायन्तादच्समासान्तः । अत्यन्तसंयोगो
 द्वितीया ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोऽस्मानिहप्रेषितवा-
 नितिस्वराजसंकीर्तनात् ॥ ३ ॥ विगतसाध्वसाः दशर-

शि० अते निरन्तरगमनविशिष्टाधिकरणीभूतेमार्गे । अतइत्यत्रनिरन्तरपमनार्थकादातोरधिकरणैकः । अतएववेइत्यनेनब-
 पौनस्त्यं ॥ १ ॥

[पा०] १ क. झ. प्रतिज्ञासा. २ ख. अनुमताद्गन्तु. ३ क. च. झ. व. ट. प्रीतियुक्तं. ४ ग—छ. झ. व. ट. कौशिकस्तु.
 ५. ड.—ट. नृपंतथा. ६. ग. दूतास्तु. ७ इहमर्धत्रयं ग. वर्तते. ८ क. च. छ. झ. व. राजवचनाद्गता. ९ ख. प्रब्रुवन्.
 १० ख. प्रणतावाक्यं. ख. ड.—ट. प्रश्रितंवाक्यं.

मैथिलो जनको राजा सांमिहोत्रपुरस्कृतम् ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ५ ॥
 सुदुर्धुर्मधुरया खेहंसयुक्तया गिरा ॥ [कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्] ॥
 जनकस्त्वा महाराजाऽऽपृच्छते सपुरस्सरम् ॥ ६ ॥
 पृष्ट्वा कुशलमव्ययं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का भमात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृतमः ॥ ८ ॥
 सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्सरैः ॥ यदृच्छयाऽऽगतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ९ ॥
 तच्च राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ १० ॥
 असौ देया मया सीता वीर्यशुल्का मह्यात्मने ॥ प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदेनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्सरः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ १२ ॥
 प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोश्च भयोरेव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १३ ॥
 एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः क्षतानन्दमते स्थितः ॥
 [ईत्युक्त्वा विरता दूता राजगौरवशङ्किताः] ॥ १४ ॥
 दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च भञ्जिणोन्याश्च सोब्रवीत् ॥ १५ ॥
 गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १६ ॥
 दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

यसौ जन्येन विज्ञापने निर्भयाः ॥ ४ ॥ मैथिल इत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं । मैथिलः मिथिलेश्वरः । पुरस्कृ-
 तामिहोत्रसहितः । सांमिहोत्रपुरस्कृतः । आहिताश्व-
 दित्वाभिष्टायाः परनिपातः । पुरःसरन्तीति पुरस्सराः
 श्रुत्याः । तत्सहितः । एवंभूतत्वात् । कुशलं क्षेमं । अव्य-
 यं अनपायं । योगमिति यावत् । आपृच्छते मद्बचना-
 दिति शेषः । “आङ्गिनुपृच्छयोरुपसङ्ख्यानं” इति आख-
 नेपदं । अत्र द्वितीयजनकशब्दो विप्रकृष्टजनकशब्दावि-
 स्मरणार्थः ॥ ५—६ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुम-
 त्या ॥ ७ ॥ वीर्यशुल्केति ममप्रतिज्ञा भवद्विनिविता ।
 राजानश्च निर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः । विमुखीकृ-
 ता इत्यपि विदितमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ सेयं उत्तरीत्या
 सर्वैः प्रार्थनीया । मम सुता त्वया सह संबन्धाहेत्यमेव पुत्री ।
 सपुरेतदागमनप्रसक्तिर्दर्शयति—विश्वामित्रपुरस्सरै-

रिति । यदृच्छया मद्भागधेयात् । पुत्रकैः पूजायां ब-
 हुवचनं । जामातृत्वाध्यवसायात् महाराजकुमारत्वा-
 द्वापूजा । अल्पायैकप्रत्ययेन बाल्यं द्योतितं ॥ ९ ॥ क-
 यं निर्जितेत्यत्राह—तथेति । तच्च ऐश्वर्यमपि ते वैमैन्द्र-
 जालिकमित्याह—महत्यामिति । नेयं पक्षपातोक्तिरि-
 त्याह—महत्यामिति ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातं सी-
 ताप्रदानं ॥ ११—१२ ॥ प्रीतिं लक्ष्मणप्रीतिं सीता-
 प्रदानप्रीतिं वा । पुत्रयोः पुत्रीचपुत्रश्च तयोः । एकशेषः ।
 प्रीतिं तद्विषयप्रीतिं । तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमिति-
 यावत् । मत्पुत्र्यां त्वपुत्रे चेत्यर्थः । यद्वा स्तुषाचपुत्री-
 ल्येव गृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानं सिद्धं कुत्सो-
 च्यते—उभयोरिति ॥ १३—१४ ॥ गुप्त इत्यादि ।
 विदेहेषु विदेहानां निवासभूते देशे । “जनपदे लघु” इ-
 तिलघु । असाविति बुद्धिसंनिकर्षेणोच्यते ॥ १५—१७ ॥

शि० जनकः जनानां कुलसंस्थातः प्रजापुत्रदातेत्यर्थः । वि० पुरस्क्रियन्त इति पुरस्कृतः । मध्यादयः अमिहोत्रपदेन तत्सा-
 धनश्रुतिजः तैस्सहित इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० जामातृत्वबुद्ध्या महाबलत्वेनेश्वरत्वबुद्ध्या च पूज्यत्वेन पुत्रकैरिति बहुवचनप्रयोगः ॥ ९ ॥
 ति० तर्तुं पूरयितुं ॥ ११ ॥ शि० पुरोहितपुरस्कृतः पुरस्कृतपुरोहितः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ज. अमिहोत्रपुरस्कृतम्. ड. झ. न. ट. सामिहोत्रपुरस्कृतः. २ ड. च. छ. झ. अ. संरक्षया. ३ इदमर्थं
 क. च. छ. झ. अ. दृश्यते. ४ ज. महातेजाः. ५ ड. मध्यप्रो. ६ क. नुमतो. ७ ख. ज. ग्राह्य. ८ ख. विहिता.
 ९ ड. च. छ. झ. अ. पुरस्कृतैः. १० क. ख. घ—ट. गतैराजत्. ११ क. ख. घ—ट. तत्परं अंशं नृदिव्यं. १२ ख. ग.
 छ—ट. महाबाहो. ख. घ. महातेजो. १३ ज. ममात्मजा. १४ क—ट. तर्तुमिच्छामि. १५ ख. मामनुज्ञातुमर्हसि. १६ क.
 ख. घ—ट. पुरस्कृतः. १७ क. घ—छ. झ. न. ट. प्रतिज्ञां मम राजेन्द्र. १८ क. ख. प्रीतिलप्स्यसे वीर्यानिर्जिताम्. घ. रेव प्री-
 तिं च मयि लप्स्यसे. ड—ट. रेव प्रीतिलघुमुपलप्स्यसे. १९ इदमर्थं ग. अ. दृश्यते. २० क. च. छ. झ. अ. भञ्जिणो न्याममब्रवीत्.

यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
 मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यत्रेति स मन्त्रिणः ॥ १९ ॥
 मन्त्रिणस्तां नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ॥ ऊषुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैस्समन्विताः ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सपरिजनेनदशरथेनसेनयावस्तीष्टादिभिश्चसहमिथिलां प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ जनकेनप्रत्युद्गमनादिपूर्वकं तत्पूजनम् ॥ २ ॥
 जनकदशरथाभ्यामियःसंभ्राषणम् ॥ ३ ॥ ततःसर्वैःस्वस्वाधासेषुसुखेनरात्रियापनम् ॥ ४ ॥

ततो राज्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
 चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वज्ञः ॥ ममाङ्गसमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
 एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे खन्दनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्भूता हित्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥
 [इत्युक्त्वा स महातेजा राजा दशरथो रथम् ॥ आरुरोह यथा भानुर्भगवान्ब्रह्मनन्दनः] ॥ ६ ॥
 वचनात् नरेन्द्रस्य सां सेना चतुरङ्गिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
 गत्वा चतुरङ्गं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजा तु जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ८ ॥
 ततो राजानमासाद्य बृद्धं दशरथं नृपम् ॥ जैनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ ॥
 उवाच 'व नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदाऽन्वितः ॥ ९ ॥

यौनसंबन्धयोग्यमिति शेषः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १८ ॥
 श्वोयात्रेत्यब्रवीदिति तदर्थमुक्तुं ह्युक्तिमिति भावः ॥ १९ ॥
 मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । तां-
 रात्रिं तस्यां रात्र्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीभोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथदशरथस्यमिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे-त-

तोरान्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकृ-
 ताः । पुष्कलं श्रेष्ठं । "श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्" इत्यम-
 रः । सुविहिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणः ॥ २ ॥
 यानयुग्यमिति । यानं शिबिकान्दोलिकादि । युग्यं रथा-
 दि । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ ३-४ ॥ यथाकालात्ययः
 कालातिक्रमः न स्यात्तथाप्रयान्त्वितियोजना ॥ ५-७ ॥
 चतुरङ्गं चतुर्ध्वहस्तु । श्रुत्वा दशरथमागतं श्रुत्वा । पूजां
 उपधां ॥ ८ ॥ राजानमासाद्यमुदितः । विवाहः शीघ्र-

ति० एकश्चान्द्रोहेतौ द्वितीयएवार्थे ॥ १९ ॥ ति० नरेन्द्रेतिपाठे सचमुदितत्वासेतिविपरिणामः ॥ २० ॥ इत्यष्टषष्ठितमस्तसर्गः ६८
 ति० अनुत्तमानि श्रेष्ठानि । यानानि युग्यानि च यान्दु । वसिष्ठार्थमिति शेषः ॥ ३ ॥ ति० अमेद्विजप्रयाणं प्रयाणेकल्याणा-
 य ॥ ५ ॥ ति० पूजां सत्कृतिसामग्रीं । अकल्पयत् समपादयत् । ति० दूतानां त्रिदिनगम्यत्वेपिमार्गस्यचतुरङ्गबलोपेतप्रयाणत्वाच्च-
 क्षुर्दिनंवासोयस्ये ॥ ८ ॥ ति० राजानमासाद्यमुदितोहर्षययौ । मोदस्येवाधिकारस्याहर्षइतिभेदः । ति० बृद्धं विलक्षणैश्वर्यवरवादिनाबु-
 द्धिप्राप्तं । राजानं परमानुरागविशिष्टं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ख. रोचतेवृत्तिः. २ क. ह. च. छ. झ. ञ. ट. यात्रेतिच. ३ क—अ. मन्त्रिणस्तु. ४ क. ख. नरेन्द्रेण.
 ५ क. ख. घ—ट. ऊषुःप्रमुदिताः. ६ ख—ज. झ. ञ. ट. चतुरङ्गबलंचापि. क. बलंसर्वं. ७ घ. समकालं. ८ क. झ. मा-
 र्कण्डेयस्तु. क. ख. च. छ. मार्कण्डेयश्च. ज. ट. मार्कण्डेयोपि. ९ घ. व्रजन्त्वग्रे. १० अयंश्लोकः क. ख. दृश्यते. ११ क—छ.
 झ. ञ. ट. वचनाच्चनरेन्द्रस्य. १२ क—ट. सेनाच्चचतुरङ्गिणी. १३ क. च. छ. झ. मार्गं. १४ क—ट. राजाच. १५ क—ट.
 मुदितोजनको. १६ क. च. छ. झ. ञ. ट. प्रहर्षपरमं. १७ ख. क. च. छ. झ. ञ. वचनंश्रेष्ठो. १८ क. ख. ग. ङ—ट. सु-
 दान्वितम्.

स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ पुत्रयोर्बभूवोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥१०॥
 दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानुषिः ॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥११॥
 दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥ राघवैः सहसंबन्धो वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥१२॥
 श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्रं निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहभूषिसंमतम् ॥१३॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥१४॥
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥१५॥
 धर्मिष्ठं च यशसं च वचनं सत्यवादिनः ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥१६॥
 ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां निशामवसन्मुखम् ॥१७॥
 [अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन समं ययौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पितुः पादानुपस्पृशन्] ॥१८॥
 राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ उवाच परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥१९॥
 जनकोपि महातेजाः क्रियां धर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवाच ह ॥२०॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परेयुर्जनकेनस्वानुजन्मनःकुशल्यजस्यपरिजनैःसहवृत्तैरानयनम् ॥ १ ॥ जनकेनमग्निमुखादाहृतेनदत्तयेनविश्वामित्रादि-
 मिःसहस्रभाप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठेनराजप्रार्थनयारम्भावधिवशरथवंचानुवर्णनम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते जनकः कुतकर्मा र्महर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥

भावीतिहर्षययौ ॥ ९ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण-
 धनुर्भङ्गादिनासंभूतामित्यर्थः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्यशत-
 क्रतुसाम्यपूर्णधर्मत्वेन ॥ ११ ॥ विघ्नाः कन्याप्रदान-
 प्रतिबन्धकाः । पूजितत्वेहेतुमाह—राघवैरिति । यत्-
 इत्युपस्कार्य ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्रा-
 णामिन्द्रत्वं । यज्ञस्यान्तइति । त्रिचतुरदिनानन्तरमा-
 विनीतिशेषः । ऋषिसंमतं ब्राह्मविवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 महीपतिं जनकं ॥ १४ ॥ कन्यागवादीनांप्रतिग्रहोदा-
 हृतएव । यदादाताददाति तदाप्रतिपूज्यतेप्रतिमहीत्रे-
 तिवस्तुस्थितिः । एतत् युष्मदीयंवीर्यशुल्ककन्याप्रदान-
 मपि । पूर्वमेवश्रुतं अतःपरं कन्याप्रदस्त्वयथावक्ष्यसि त-

थावयंकरिष्यामः ॥ १५ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहो-
 दातृवशइत्यादिविनयोक्तेरितिभावः ॥ १६ ॥ परस्पर-
 समागमे संभूतेसतीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ निशा-
 न्य दृष्ट्वा । “शमोदर्शने” इतिमित्वनिषेधान्नह्रस्वः
 ॥ १९ ॥ यज्ञस्यक्रियां अवशिष्टक्रियां । सुताभ्यां पु-
 त्रयोः । क्रियां अङ्कुरार्पणादिकं ॥ २० ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ६९ ॥

अथजनकेनसंबन्धाहृत्वायेक्ष्वाकुसन्तानकीर्तनं-

शि० राघवैर्भवद्विस्सहसंबन्धात् मेकुलंपूजितं भविष्यतीतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० संवर्तयितुंनिर्वर्तयितुं ॥ १३ ॥ ति० एतत् वाक्यं ।
 यथाश्रुतं । क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्यायाप्यज्ञानमेव । सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तं ॥ १५ ॥ ति० विस्मयं कन्यायादी-
 र्बैणकुत्सेनजितस्त्वान्मदनुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनतादशवचनमिति विस्मयः ॥ १६ ॥ इत्येकोनसप्ततितमसर्गः ॥ ६९ ॥

ति० अथप्राज्ञसंबन्धसदृशैर्नसंबन्धे बन्धपेक्षितःपरस्परकुलवारस्सर्गाभ्यां—ततइति ॥ १ ॥

[पा०] १ अ. स्वागतं हि. ड. च. छ. झ. न. स्वागतं तेनरश्रेष्ठ. २ ख. महाराज. ३ ट. संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैः. क. ख.
 संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैः. ४ घ—अ. महाबलैः. ५ क. च. न. नरेन्द्रत्वं. ड. च. छ. झ. नरेन्द्रत्वं. ख. घ. नरश्रेष्ठ. ६ ख. य.
 च. छ. निर्वर्तयितु. ड. झ. न. संवर्तयितु. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. न. मृषिसत्तमैः. घ. मृषिभिस्सह. ८ घ. ट. श्रेष्ठ.
 ९ क. ख. ड—ट. तद्वर्तयितुंशस्व. १० घ. परंविस्मयमाययुः. ११ ड. च. छ. झ. न. तारात्रि. १२ अर्वाष्टोकः ट. दृश्यते.
 १३ घ. ट. उवाचपरम. १४ क—अ. क्रियाधर्मेण. १५ ख. धर्मवित्. १६ ख. नराधिपः.

आता मम महातेजा र्वीयानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥
 वार्याफलकपर्यन्तां पिवन्निधुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥
 तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः ॥ प्रीतिं सोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥
 [ऐवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत्] ॥ ५ ॥
 शासनात् नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रवाजिभिः ॥ संमानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
 [सांकाश्यान्ते समागत्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदयन् यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥
 तद्वत्सं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाबलैः] ॥ ७ ॥

औज्ञयाऽथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ ८ ॥
 सोभिवाद्य शतानन्दं राजानं चापि धार्मिकम् ॥ राजाहं परमं दिव्यमासनं बाध्यरोहत ॥ ९ ॥
 उपविष्टावुभौ तौ तु धीतरावतितेजसौ ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
 गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैर्द्ध्वाकममितप्रभम् ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्य समन्निभम् ॥ ११ ॥
 औपकार्या स भूत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ १३ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्वगणस्तदा ॥ सवन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
 स राजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 विदितं ते महाराज इक्ष्वाकुलदैवतम् ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ १७ ॥

सप्ततितमे—ततःप्रभातइत्यादि । कृतकर्मा समाप्तय-
 ज्ञादिक्रियः ॥ १ ॥ अत्रत्यविशेषणानांशतानन्दपरि-
 ज्ञातानामप्युपदेशः परंपरयादशरथादिश्रोत्रंप्रापयितुं ।
 वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थपरिखारूपेणावस्थि-
 तायां इक्षुमत्यां वारिणिजाकीर्णाः निखाताः फलकाश्शु-
 लानि येषुते वार्याफलकाः सादृशाः पर्यन्तप्रदेशायस्या-
 स्तां । वार्यामलकपर्यन्तामिति पाठे वार्यामलका आमल-
 कविशेषाः तत्पर्यन्तां पुण्यसंकाशां पुण्यतुल्यां पुण्यव-
 त्स्ववासिनां स्वतएवाभीष्टप्रदमित्यर्थः । पुष्पकं विमान-
 मिव स्थितां सांकाश्यां पुरीं । इक्षुमतीं नदीं पिवन् त-
 ज्जलं पिबन्नित्यर्थः । अध्यवसत् अधिवसति । “उपा-

व्यवसत्” इत्याधारस्य कर्मत्वं ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञ-
 गोप्ता सांकाश्यास्थित्वायज्ञसामग्रीप्रेषणादिनेति भावः ।
 इमां विवाहकल्याणजां । भोक्तेति लुट् ॥ ४—५ ॥
 नरेन्द्रस्य शासनात् शतानन्दवचनद्वारकादित्यर्थः । वि-
 ष्णुं उपेन्द्रं ॥ ६—८ ॥ अध्यरोहत पुरोहितराजानु-
 ज्ञेत्यर्थः ॥ ९—११ ॥ औपकार्यादशरथशिविरनिवेशं ।
 उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽप्यन् ॥ १२—१५ ॥ विदितमि-
 ति “मतिबुद्धि—” इत्यादिनावर्तमानेकः । “स्तस्य-
 च वर्तमाने” इति षष्ठी । त्वया विदितमित्यर्थः । दैवतं
 परमगुरुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ मेव वक्ष्यति कुलमिति शे-
 वः । विश्वामित्रस्य कोपपरिहाराय विश्वामित्राभ्यनुज्ञा-

[पा०] १ क. ख. घ—ट. वीर्यवानतिधार्मिकः, २ क. ख. च. मध्यावसच्छुभाम्, ३ क. ख. ग. वार्यामलकपर्यन्तां,
 घ. सहामलकपर्यन्तां, ४ च. छ. झ. न. समेततः, ५ अर्थश्लोकः ग. ङ—ट. दृश्यते, ६ घ. शासनात्, ७ घ. शीघ्रवाजिनः,
 ८ क. तमानेतुं, ९ इदमर्धप्रयं ग. ङ—ट. दृश्यते, १० ग. ङ. घ. छ. झ. अ. ट. समागम्य, ११ ङ—घ. महाजनेः,
 १२ क. ख. ङ—ट. आह्वयात्, १३ क. ख. महातेजाः, १४ क. च. छ. झ. अ. जनकं चातिधार्मिकम्, ख. ट.
 राजानमधिधार्मिकम्, १५ घ. आसनं परमं दिव्यं राजाहं, १६ ख. ङ—घ. सोध्यरोहत, १७ क. ख. घ. अ. ट. ममितीजसौ,
 ङ. च. छ. झ. अ. ममितयुवी, १८ क. ख. मिक्ष्वाकुलमिति जसम्, १९ घ. ङ. औपकार्यं, २० अ. ट. गजाय, २१ ङ.
 च. छ. झ. ट. गणस्तथा, २२ क. च. छ. झ. अ. राजा च मन्त्रिसहितः, २३ च. विदितं तु, ग. विदितं ते महातेजाः, २४ ख.
 घ. छ. अ. यथाधर्मयथाक्रमम्,
 वा. रा. ३०

[एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठे राज्ञां मध्ये महात्मनाम्] ॥

तूर्णीभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं संपुरोधसम् ॥ १८ ॥
 अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ १९ ॥
 विवस्वानकश्यपाज्ज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिह्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ २० ॥
 तमिह्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ईह्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विधुतः ॥ २१ ॥
 कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
 बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोस्सुतः ॥ २३ ॥
 त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशः ॥ [धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः] ॥
 युवनाश्वसुतस्त्वासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २४ ॥
 मान्धातास्तु सुतः श्रीमान्सुसन्धिरुदपद्यत ॥ सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २५ ॥
 यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतास्तु महातेजा असितो नाम जातवान् ॥ २६ ॥
 यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिबिन्दवः ॥ २७ ॥
 तास्तु स प्रतिबुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥
 हिमवन्तमुपागम्य भृगुप्रसवणेऽवसत् ॥ असितोऽल्पबलो रीजा मञ्जिभिः सहितस्तदा ॥ २९ ॥
 द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवुरिति श्रुतम् ॥ एका गर्भविर्नाशाय सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ ३० ॥

सदित्युक्तं । “वशपुरुषविल्यातात्” इतिशास्त्रेण यौन-
 संबन्धापेक्षितावंशशुद्धिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥
 अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सो-
 व्यक्तप्रभवः । अव्यक्तं किं नाम वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे
 “आकाशप्रभवो ब्रह्म” इति । अथ कोयमाकाशोपि तम-
 पिवक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “संक्षिप्य हि पुरालोकान्माध्यास्व-
 यमेव हि । महार्णवेशयानोऽप्युमात्वं पूर्वमजीजनः । प-
 षोदिव्येकैसङ्काशेनाभ्यामुत्पाद्यमाभपि । प्राजापत्यं त्व-
 थाकर्ममयिसर्वनिवेशितं” इत्यादिना । शाश्वतः बहु-
 कालस्थायी । नित्यः द्विपरार्धकालं विनाशरहितः ।

अव्ययः प्रवाहरूपेणप्रतिकल्पमवस्थायी अस्तीतिशेषः
 ॥ १९ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा ।
 आसीदितिशेषः ॥ २०—२३ ॥ धुन्धुमारः युवन्त-
 थापरनामधेयः ॥ २४—२६ ॥ मध्येअसितवृत्तान्तक-
 थनंसगरवैभवातिशयप्रकटनाय । प्रतिराजानः प्रतिप-
 क्षाः । शत्रवः शातयितारः । प्रतिराजानेवतान्निशेष-
 यति—हैहयाइत्यादि ॥ २७ ॥ प्रतिबुध्यन् अभिमुखस्त-
 थायुद्धं कुर्वन् । प्रवासितः राज्याद्धंशितः ॥ २८ ॥ भृ-
 गुप्रसवणे भृगुमहामुनिसान्निध्यवन्निर्रोपान्तप्रदेशे ।
 इदमेवपूर्वभृगुतुन्दइत्युक्तं ॥ २९ ॥ सगरं गरं विषं

शि० अव्यक्तप्रभवः नव्यक्तः कैश्चिज्जातः प्रभवोजन्मकारणीभूतमात्रादिर्यस्यस्वयंभूतित्यर्थः । किंच आत् वासुदेवात्
 व्यक्तप्राककर्मयस्यतदव्यक्तकर्मलं तस्मात्प्रभवः प्राककर्मयस्य अयोनिजइत्यर्थः । किंच अव्यक्तं प्रधानं प्रभवतिप्रकटितगुणवत्त्वेनप्रकटय-
 तिसः प्रधानगुणक्षोभहेतुरित्यर्थः । “अव्यक्तं शंकरेविष्णवव्यक्तं महदादिषु । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटेनभिधेयवत्” इतिकोशः
 ॥ १९ ॥ शि० जायत अजायत । आगमशास्त्रानिखलादङ्गिरहः ॥ २६ ॥ ती० हैहयादयःसोमवंश्याः । शत्रवः हिंसकाः

[पा०] * इदमर्थकादिषुनकापिदृश्यते. १ क. वाक्यज्ञं. २ ग. घ. ट. सपुरोधितम्. ३ अ. ट. स्वतस्सुतः. ४ घ—ज.
 इह्वाकुश्च. ५ क. ख. ज. कुक्षिरेवेति. ६ इतिविधुतः. ७ क. ख. घ. ङ—ट. पृथोरपि. ८ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ९ महा-
 शलः. १० ङ. च. छ. झ. य. सुतथासीत्. ज. सुतथापि. ग. सुतश्श्रीमान्. ११ ख. मान्धातोस्तु. ज. मान्धातस्य. १२ क.
 ख. घ—अ. जायत. १३ क—घ. हैहयास्ताल. १४ ङ. च. छ. झ. ज. तांश्चसप्रतिबुध्यन्वै. ख. तैस्तुसंप्रतिबुध्यन्वै. ज.
 तांस्तुसंप्रतिबुध्यन्तुपिराजा. ट. बुध्यन्नुपि. १५ क. ख. ङ. च. ज—ट. भार्याभ्यांसहितोऽवसत्. १६ क. ङ. च. छ.
 झ. य. ट. कालधर्ममुपेयिवान्. घ. मञ्जिभिश्चसन्धिभिः. घ. मञ्जिभिस्सहितःपुरा. क. ख. ङ. ज. झ. य. सहितस्तदा. ट.
 सहितस्तथा. ग. च. सहितस्वतः. १७ ङ. झ. इतिश्रुतिः. १८ क. ङ—य. विनाशार्थं. १९ क. ग. घ. सागरंददौ. ख. तुगरं.

ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥
 तत्रैका तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३२ ॥
 तमृषिं सौऽभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेऽसुं पुत्रजन्मनि ॥ ३३ ॥
 तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥
 गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेश्वरे ॥ ३४ ॥
 [एवमुक्ता महाभागा असिते स्वर्गते सति ॥ निधाय चेतो नृपतौ विद्युल्लेखेव सुप्रभा] ॥ ३५ ॥
 च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ पतिशोकातुरा तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥
 सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भेजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथाऽशुमान् ॥ दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
 भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्तुतः ॥ ३९ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजसी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादो नैववत्सार्ज्जुनश्च शङ्खणः ॥ ४० ॥
 सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥
 मरोः प्रशुश्रुकत्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥
 अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः ॥ नहुषस्य रय्यातिश्च नाभागस्तु यथातिजः ॥ ४२ ॥
 नाभागस्य बभूवाज अजादशरथोऽभवत् ॥ असादशरथाज्जातौ आसुरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुर्कुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥

स्तसहितंभक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अमिरतः प्रीतः सन् हिमवन्तमुपाश्रितोभूत् स्वदेशवासामिमानेनप्रीतः सन्-
 तद्वरप्रदानायसन्निहितोभूदित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥
 कालिन्दीति सगरमुपयुक्तवत्यानाम् । उपागम्य शर-
 णंगत्वा । अभ्यवादयत् श्रुश्रूषतेस्म । सः पुत्रेऽसुं अप्रति-
 बन्धपुत्रेऽसुं । पुत्रजन्मनि पुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३३ ॥
 गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन । माशुचः गरप्रयोगनिमित्तेशो-
 कंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ पतिशोकेत्यनेन तद-
 नन्तरमेवदेवात्पतिर्भूतइतिगम्यते । तस्मात् च्यवना-

नुमहात् ॥ ३६ ॥ अत्रयइत्यनुसन्धेयं । जातइत्यनन्त-
 रतेनेत्यनुसन्धेयं ॥ ३७—३९ ॥ पूर्वप्रवृद्धाख्यः । ततो
 वसिष्ठशापात् पुरुषादकः राक्षसभूतः । ततः वसि-
 ष्ठप्रतिशापायोद्धृतजलस्यस्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षे-
 पेणकल्माषपादाख्यः ॥ ४०—४१ ॥ नहुषययासीच-
 न्द्रवंश्याभ्यामन्यौ । अत्रपुराणेकमदैषम्यकल्पभेदादि-
 तिक्षेयं ॥ ४२—४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानां आदितआर-
 भ्यवंशेनविशुद्धानां । राज्ञामितिसंबन्धेष्वष्टी । वरयइ-
 ति घरणस्यपुरोहितकृत्यत्वादितिभावः । सदशेइतिङी-

॥ ३७ ॥ शि० आदीति आदयः सोमवंश्यापेक्षान्येषाः वंशविशुद्धाः वंशविशुद्धोत्पेयां तेऽवतेइतिकर्मधारयः ॥ ४४ ॥
 इतिसप्ततितमसर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ क. ख. छ. च. झ. ञ. ट. शैलवरेरम्ये. २ क—ट. तत्रचैकामहाभागा. ३ क. ख. घ—ज. सुतमुत्तमम्.
 ४ क. ग. तत्रर्षिसाभ्युपागम्य. ५ क. समहाबलः. ६ अयंश्लोकः ग. ज. दृश्यते. ७ क. च. छ. झ. ञ. च्यवनंचनमस्कृत्य.
 ८ झ. पत्न्याविद्वितातस्मात्. ९ ज. पतिनारहितातस्मात्. १० पत्युशोकातुरा. ११ क. ग. गर्भेजिघांसया. १२ क. च.
 छ. झ. संजातःसगरोऽभवत्. क. सजातस्सगरो. १३ क—ट. असमञ्जादशाशुमान्. १४ क. क. ककुत्स्थस्तु. १५ क—ट.
 ककुत्स्थाचरघुस्तया. क. ककुत्स्थापुत्रघुस्तदा. घ. ककुत्स्थसरघुस्तदा. ख. रघुस्तस्यादजायत. १६ क. ख. छ. च. छ. झ.
 ञ. प्यभवत्. १७ क—छ. झ. न. ट. जातस्तु. १८ घ. ज. प्रशुश्रुकत्वासीत्. १९ क. च. छ. झ. न. नहुषश्चमहीपतिः.
 २० ग—छ. झ. न. यथातिस्तु. २१ क. ख. ग. नाभागश्च. २२ ज. द. नाभागत्. २३ ख. घ. ज. तस्मादशरथात्.
 २४ ख. वंशजातानां.

रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमस्तर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

अनकेनमिजवंशानुकीर्तनपूर्वकंरामलक्ष्मणाभ्यांसीतोर्मिलयोरुर्दानप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

एवं सुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध मेहासुने ॥ २ ॥
राजोऽभूत्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतावरः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिलो येन निर्मिता ॥ प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः ॥ नन्दिवर्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नास्तः ॥ ५ ॥
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥
बृहद्रथस्य शूरोऽभून्मेहावीरः प्रतापवान् ॥ मेहावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा ईष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ ईष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्च इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
हर्यश्चस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः ॥ प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥
महीध्रकस्तु राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्मेहारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
मेहारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्द्विस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमनुजो आता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोमिषिच्य नराधिपः ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
वृद्धे पितरि स्वर्ग्यते धर्मेण धुरमावहम् ॥ आतरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्य चित्तव्य कालस्य सांकाश्यादर्धमत्पुरात् ॥ सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयामास शैवं धनुरनुत्तमम् ॥ सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥

वभावजार्घः ॥ ४४—४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

एवंवसिष्ठेनवरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणेकृतेजनकः
स्ववंशविशुद्धताद्वापनपूर्वकंकन्याप्रदानं प्रतिजानीते-
कसप्ततितमे—एवंसुवाणमित्यादि ॥ १—२ ॥ सत्त्व-

वतां बलवतां ॥ ३ ॥ प्रथममिति । मिथिमारभ्यास्माकंज-
नकसंज्ञेतिभावः ॥ ४—६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाद्वाप-
नार्थं विशेषणद्वयं ॥ ७—१३ ॥ भारं भरणीयं । पोषणी-
यमितियावत् ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारं ॥ १५ ॥ क-
स्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगते । अवरोधकः अवरो-
धुमित्यर्थः । तुमुण्णुलौकियायांक्रियार्थायामिति णुल्

ति० अयं जनकः कन्यापितृजातु जामातृवर्षेप्रभुतायाऽनौचित्येन स्ववंशस्वयमेवाह—एषमिति ॥ १ ॥ शि० प्रेषयामास
[पा०] १ सदृशोदातु. २ घ. कुलं: कीर्तितं परम्. ३ ड. च. छ. झ. न. ट. महामते. ४ ट. राजासीत्रिषु. ५ क. ख.
घ—छ. झ. न. ट. जनकोमिथिपुत्रकः. ज. निर्मितामिथिलायतः. मिथेस्तुजनकोनाम. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. न. प्रथमो.
जनकोराजा. घ. मिथिलोजनकोराजाजनकादप्युदावसुः. ७ घ. उपावसोस्तु. ८ ख. राजावैनन्दिवर्धनः. ९ क. ख. घ—ट.
नन्दिवर्धस्तुतः. १० क. ख. घ. ज. इतिश्रुतः. ११ ज. महावीर्यःप्रतापवान्. १२ ज. महावीर्यस्य. १३ क—ट. ईष्टकेतुः.
१४ ईष्टकेतोस्तु. १५ क—छ. झ. न. ट. प्रतीन्धकः. ज. प्रतीन्धनः. १६ घ. कीर्तिरथस्याय. ज. कीर्तिरथस्यासीत्. १७ ज.
धुरिधस्तुमिधस्य. १८ क. ख. घ—ट. द्वयंराज्ञो. १९ ड. च. झ. न. दागतःपुरात्. २० ज. शैवंचधनुस्तमम्.

तस्याऽप्रदानाद्दृष्टव्यं युद्धमासीन्मया सह ॥ स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥
 निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांकाश्ये भ्रातरं वीरमभ्यपिञ्चं कुंशध्वजम् ॥ १९ ॥
 कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ ददामि परमप्रीतो बध्वा ते मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥
 सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २१ ॥
 वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्ददामि न संशयः ॥ २२ ॥
 [ददामि परमप्रीतो बध्वा ते रघुनन्दन] ॥ रामलक्ष्मणयो रज्जन्गोदानं कारयस्व ॥
 पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
 मर्षो ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥
 रामलक्ष्मणयो रज्जन्दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १६—१७ ॥ तस्य सुधन्वनः । अप्रदानात् सीता-
 धनुषोरप्रदानात् ॥ १८—१९ ॥ तेवध्वौददामि स्तु
 धाल्वेनददामि । वसिष्ठेनवरणात्तेददामीत्युक्तं ॥ २० ॥
 बध्वावित्युक्तंयवस्थयादर्शयति—सीतामित्यर्थेन ॥ २१ ॥
 उक्तमर्थसन्निमित्तमुपपादयति—वीर्येति । वीर्यशुल्का-
 मिलेतदूर्मिलायाऽपिविशेषणं । यद्यपिरामेणैवधनुर्भ-
 ङ्गःकृतः तथापितादृशशक्तेर्लक्ष्मणेपिदर्शनात्तद्वीर्यमेव
 ऊर्मिलायाऽपिशुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकसौरस-
 पुत्री । त्रिः त्रिवारं । त्रिभिःकरणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदा-
 नं नाम विवाहपूर्वसमयनियतं किञ्चित्कर्म । गावः केशाः
 शोःपादमूलरोमाणि च यत्र खण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानं नाम
 समावर्तनाख्यं कर्मेत्याहुः । वैवाहिकं पितृकार्यं नान्दी-

श्राद्धं ॥ २३ ॥ तृतीये भाविनि । फल्गुन्यां फल्गुन्या-
 ख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयो-
 जनं । “तदस्वप्रयोजनं” इति ठक् । दानं गोभूतिल-
 हिरण्यादिदानं । सुखोदयं सुखोदकं । बधूवरयोरति-
 शयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि
 कन्यार्थक्रियतइतिसूचितं । कन्यादाने उत्तरफल्गुन्याः
 प्रशस्तत्वमुक्तं योतिषे “त्रीण्युत्तराण्यपितथार्कमध्यानु-
 राधामूलान्त्यसोमकमलोद्भवभान्युद्गनि” इति ॥ २४ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे भ-
 णिमश्वीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७१ ॥

श्रुतद्वाराकथयामासेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ती० तस्याप्रदानात् तस्य उभयस्य अप्रदानात् । ति० विमुखः युद्धमुखः ॥ १८ ॥ ति०
 त्रिर्वदामि उक्तमपि दाढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ ति० अद्यतृतीयदिवसे तवमिथिलाप्रवेशात्तृतीयदिवसे । यज्ञसमाप्तेस्तृतीयदिवसे
 वा । अद्य मघानक्षत्रं । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे । उत्तरे श्रेष्ठे । अतएव “मगोयत्रप्रजापतिः” इत्यनेनाविरोधः । उत्तरफ-
 ल्गुन्यास्त्वर्थमेति बोध्यम् । वैवाहिकं विवाहं । विनयादिताडकं । “मघानक्षत्रं पितरो देवताः फल्गुनीनक्षत्रं मर्यादादेवता फल्गुनीन-
 क्षत्रं भगो देवता” इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । “अयं मण्यः पूर्वफल्गुनी भगवतोत्तरे” इति तद्वाङ्मये चोक्तत्वेन यथाश्रुतमेव सम्प्रगितितत्त्व-
 म् । उत्तरे इति पुंस्त्वमर्थः । यद्यप्युत्तराफल्गुनी सीताया जन्मर्क्षं तथापि तदक्षेप्रथमचरणविहाय तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्याराशिलात् तृती-
 यैकादशरूपभक्तशुद्धे सात्यनदोषः । भक्तशुद्धौ तददृष्टमित्योतिः शालेप्रसिद्धम् । किञ्च पूर्वाश्रुतस्याद्वादशवक्ष्यइति तत्र विवाहोऽनु-
 चित एव । एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्विशोण इति ध्येयम् । रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय । सुखोदयं सुखोदकं ॥ २४ ॥ इत्ये-
 कसप्ततितमस्तर्गः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ज. ट. तस्याप्रदानाद्भगवन्पुद्ग. २ क. च. झ. भ. विमुखो. ३ घ. निहत्यनुतरश्रेष्ठ. ४ च. न. सांकाश्याभ्रातरं.
 ५ क. घ—ट. श्रुतमभ्यपिञ्चं. ६ क. नराधिपम्. ७ ख. घ. ज. रघुनन्दन. ८ क. च. छ. झ. न. ट. लक्ष्मणायैव. ९ क.
 घ. क. च. झ. भ. त्रिर्वदामि. १० इदमर्थं क. छ. झ. न. ट. दस्यते. ११ क. च. छ. झ. न. ट. मुनिपुङ्गव. क. रघुपुङ्गव.
 १२ ख. रथे. १३ ज. मघाप्यय. १४ क. ग—छ. झ. प्रभो. ख. तथा. १५ ख—भ. लक्ष्मणयोरर्थे. १६ ग.
 गोदानं च सुखोदयम्.

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांजनकंप्रतिकुशध्वजकम्पयोभरतशत्रुघ्नार्थेवरणम् ॥ १ ॥ जनकेनसहर्षमर्शासनमभ्यनुज्ञानेदक्षरयेव
विवाहाहभूतगोदानादिक्रियानिर्वर्तनम् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुङ्गव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥
वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४ ॥
भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ अस्व धर्मात्मनो राजत्रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वरयामः सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
पुत्रा दशरथस्येव रूपयौवनशालिनः ॥ लोकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकोः कुलमन्वयं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्पुत्रवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ॥ सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथस्त्वयम् ॥ १० ॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्रेणभरतशत्रुघ्नार्थेकुशध्वजसुतावरणंगो
दानकरणंचद्विसप्ततितमे—तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं
जनकं ॥१॥ अचिन्त्यानि आश्चर्य्यभूतानि । अप्रमेयानि
अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषां इक्ष्वाकुविदेहानां । तुल्यः
कश्चन नास्ति यतः अतःकारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वंचे
तिभावः ॥२॥ सीता ऊर्मिलयासह रामलक्ष्मणयोर्दी-
यतेइतियत् अयंधर्मसंबन्धः धर्मेणसंबन्धः । यौनसं-
बन्धइतियावत् । सदृशः रूपसंपदाचसदृशः । यद्वा अ-
यंकरीष्यमाणोधर्मसंबन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः ।
रूपसंपदाचसदृशः तुल्यरूपयोर्विवाहइत्यर्थः । अत्रहे-
तुमाह—रामेति । सीताऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः
यतःसदृशीत्यनुषङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलयासहराम-
लक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौचसीतोर्मिलयोः रूप-

संपदा सदृशः । शकारान्तेबहुवचनं । अतःसदृशोधर्म-
संबन्धइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्यद्वक्तव्यंकिंचिदस्ति तद-
पिश्रूयतामित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं कयो-
रित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्माह—भरतस्येति । भरतस्य
शत्रुघ्नस्यचतयोरुभयोरर्थइत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ उभ-
योर्युवयोः संबन्धेनकुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः ।
भवतःकुलमित्युक्तर्षः । अन्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्य-
संबन्धेनान्योन्यमुत्कर्षप्राप्त्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्य
मते वसिष्ठानुमतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्यस्मात् । मुनिपुङ्ग-
वौयुवां येषांनःकुलसंबन्धं इक्ष्वाकुवंशेनयौनसंबन्धं ।
स्वयं शिष्यमुखं विन्ता । आज्ञापयथः तस्मात्तेषां नः
इदंकुलंधन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौ
भजेतांपत्नीत्वेनभजेतां । सहितौ सदासहचरौ ॥११॥

शि० अचिन्त्यानि अतिशुद्धत्वेनविवाहार्थेसंवेहानर्हाणि ॥ २ ॥ ति० उभयोर्भ्रात्रोस्संबन्धेनैकाकुलंसंबन्धतां तत्रचसंबन्धे
पुण्यकर्मणोभद्रतोऽन्यप्रचित्तंभवतिशेषः । कथमीदृशेनमहाराजेनयुगपन्मर्शासंबन्धचतुष्टयकार्यसिद्धितिव्यप्रतामास्तिस्वयं ॥ ८ ॥
वि० मुनिपुङ्गवौभवन्तौयशसादाज्ञापयतः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. ज. रघुपुङ्गव. ख. च. छ. म. रघुनन्दन. २ क. ख. एषराजन. ३ ख. ग. घ. ज. वरयेममुते.
क. वरयाममुते. च. छ. झ. ञ. ट. वरयेतेमुते. ४ ड—ट. लोकपालसमाः. ५ ज. उभयोरिव. ६ क. संबन्धेनतु. ज.
संबन्धेनानुबध्यताम्. ७ क. ख. घ—ट. इक्ष्वाकुकुलमन्वयं. ग. इक्ष्वाकूणांकुलंचाम्. ८ क. ग. ङ. झ. येषांतौ. ९ ख.
यथाऽऽज्ञापयथः. म. यदाज्ञापयतः. १० ख. भद्रंवा. ज. ट. भद्रते. क. भद्रनः.

एकाद्वा राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥
 उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फलगुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 परो धर्मः कृतो मध्ये शिष्योऽसि भवतोः सदा ॥ १५ ॥
 इमान्वासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ ॥ यथा दशरथस्त्रेयं तथाऽज्योध्यापुरी मम ॥
 प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥
 तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
 युवामसङ्गधेयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसङ्घाश्च भवद्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
 स्वस्ति प्रामुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ भ्राद्रकर्मणि सर्वाणि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशः ॥ २० ॥
 स गत्वा निलयं राजा भ्राद्रं कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

एकाद्वेत्यजभावआर्षः । सप्तम्यर्थेचतुतीया । चतसृणा-
 मिति “छन्दस्युभयथा” इतिपक्षेदीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरे
 फल्गुनीभ्यांउपलक्षितयोर्दिवसयोःउत्तरस्मिन्दिवसे ।
 उत्तरफलगुन्यामित्यर्थः । यद्वाफलगुनीभ्यामिति सप्त-
 म्यर्थेचतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे । फल्गुन्याख्येउत्तरन-
 क्षत्रइत्यर्थः । प्रशस्ततायाहेतुः—भगइति । भगः
 प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थानयोर्निलिङ्गाधिष्ठाता दे-
 वता । ननु “एकस्मिन्तुष्टेकुर्यादेकमेवशुभक्रियां । ज-
 नेकांयस्तुकुरुतेसनाशमधिगच्छति” इतिज्योतिषशा-
 स्त्रे एकगृहेअनेकोत्सवनिषेधोदृश्यतइतिचेत् मतान्त-
 रेएकगृहेभ्रातृणामेकदोत्सवस्यविहितत्वान् । उक्तं हि
 दैवज्ञविलासे “भिन्नोदरोदयवतामुद्वाहेकरूपयेत्पृथग्दे-
 दि । एकगृहेजगुरार्या मण्डपमेकपराशरेणोक्तं” इति ।
 नन्वेवमपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकदाविवाहः “एक-
 सालप्रसूतानामेकस्मिन्नेववत्सरे । विवाहंभौञ्जिबन्धं
 चचूडाकर्मनकारयेत्” इतिनिषेधादितिचेत् सत्यं । एक-
 स्मिन्दिनेतुकर्तव्यएव । उक्तं हिदैवज्ञविलासे “भ्रातृद्व-

येस्वस्त्युगेभ्रातृस्वस्त्युगेतथा ॥ समानाश्चक्रियाः कु-
 र्युर्मातृभेदेतथैवच । एकस्मिन्दिनसेत्वेकलभेभिन्नांश-
 केतयोः ॥ एकगर्भेव्यवतोर्विवाहःशुभकृद्भवेत्” इति
 एकोदरयोरप्येकगृहेविवाहकरणवचनद्रष्टव्यं ॥ १३ ॥
 प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेतिभावः ॥ १४ ॥ परोधर्मः
 कन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीतिसार्धश्लोकएका-
 न्वयः । मद्भातुर्ममदशरथस्थं च यान्वासनमुख्यानि
 सिंहासनानि तानि युवामासातां पुरुषव्यत्ययआर्षः ।
 विनयाथप्रथमपुरुषोवा । राज्यत्रयमपियुष्मदीयमित्यर्थः ।
 ननु दशरथसिंहासनं कथंस्वयाशक्यंदातुं तत्राह—य-
 थेति । इयं मिथिला यथादशरथस्त्रेयविनियोगार्हं तथा
 अयोध्याच मम । तथाच युवयोःप्रभुत्वेसन्देहोनास्ति ।
 अतो यथार्हं यथोचितं । प्रभुत्वंकर्तुमर्हथ । पूजायांबहु
 वचनं । वयंसर्वेभवदधीनाः । यूयमेवास्माकंत्रयाणांहित-
 मुपदिश्य यथोचितंप्रकृतकार्यंकर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥
 हृष्टइति । एवमेकवाक्यवादेनेतिशेषः ॥ १७—२० ॥
 काल्यं कालेकर्तव्यं । गोदानं समावर्तनं ॥ २१ ॥ तद-

ति० आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणि सिंहासनानि । आसूतामित्यर्थपरिपालयेतामित्यर्थकं । आसनशब्देन दशरथजनककुश-
 ध्वजानाराज्यानि लक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ ति० क्षत्रियलेपिप्रतिप्रहीतृत्वादातरिजनकेआशीःस्वस्तीत्यादि । शि० स्वस्तिप्रामुहि-
 स्वस्त्युतादानेन मङ्गलंप्रापय । अन्तर्भावितगिज्यर्थः ॥ १९ ॥ ति० एकैकशइत्यर्थः शि० एकैकशइत्यत्र “उच्चार्यानां—”
 इतिन्यायाप्रवृत्तिस्तु द्वौ ब्राह्मणाविलादाविव “द्विर्बद्धं बद्धं भवति” इतिस्तीकारात् आर्षइत्युक्तिस्तु तदविचारमूलिका ॥ २२ ॥

[पा] १ ड. भ. भवतोऽस्य । २ ड. च. छ. झ. ञ. आसूतां. ट. आस्येतां. ख. ग. घ. ज. आसेतां. ३ ख. यथे-
 ष्कर्तुं. ४ ख. ड. च. छ. झ. ञ. गमिष्यामः. ५ ड. ज. छ. झ. ञ. ट. मिथिवत्. ६ क—ट. विधास्यइति. ७ घ. तौमुनी-
 ष्वौ. ८ ख. काल्यउत्थाय. ९ ड. च. छ. झ. ञ. शतसहस्रं च. क. सहस्रं तु.

सुवर्णभृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
 वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥
 स सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति धृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

जनकेन वैवाहिकवेषभूषितैरामादिभिः सह दशरथादीनां कलत्राणामण्डपप्रवेशनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेन जनकप्रार्थनया विष्णुमिश्र-
 क्षताग्नद्विपुरस्कारेण वैवाहिकक्रियोपक्रमः ॥ २ ॥ श्रीरामादिभिरग्निसंनिधौ जनककुशज्ज्वाभ्यां मग्नोदकदानपुरस्सरचोदने-
 वसीताक्षिपाणिग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदा विवाहोत्सवे देवगन्धर्वाप्सरोग्रहः सहस्रैः पुष्पवर्षणगाननर्तनाद्यभरणम् ॥ ४ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥
 पुत्रः कैकेयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥
 स्वस्तीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलासुपयातास्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥
 त्वरयाऽभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ तस्मिन् त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहाहसि ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुराक्षरम् ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥
 दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनाहमपूजयत् ॥ ७ ॥
 तत्तस्मादुपितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ प्रभाते पुनस्तथाय कृत्वा कर्माणि कर्मवित् ॥
 कर्षीस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥

गदानान्याह—गवामित्यादि ॥ २२ ॥ संपन्नाः श्रीरसं-
 पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः ॥ २३ ॥
 सुबहु अन्यद्वित्तं च ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः
 ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वि-
 सप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथसीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे—यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥
 साक्षात्पदेन मित्रोदरमातुलोप्यस्तीति गम्यते ॥ २ ॥
 केकयाधिपतिः स्वपिता । अनामयं कुशलं विद्यतइति-
 शेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यं स्वस्तीयः ॥ ४—७ ॥ यज्ञ-
 वाटं यज्ञवाटसमीपं । अत्र यज्ञवाटशब्देनोत्सवशालो-
 क्यते । पूर्वयज्ञस्यान्तइत्युक्तत्वेन यज्ञस्य समाप्तत्वात् ।

ति० इदं योयागवः तासांगवंचत्वारिलक्षाणि ददौ इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ ति० गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषः । “गोदानं
 बौलवत्कार्यं षोडशेऽन्दे तदुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति इमं भूषणं मुण्डनं भवेत् । स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन् दृष्ट्वा शेषं नयेदथ । आदित्येऽस्त-
 मिते वाचं विष्टजेतान्ति केयुरोः । अहं वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः ।” इत्याश्रयायनकारिकायां । इदं समावर्तनपूर्वाङ्गम् । “वेद-
 श्रतानि वापारं नीलाह्वयमेव वा । गुरवे तु वरं दत्त्वा प्राप्नोति तदनुग्रहम्” इति वाङ्मवत्कथात् ॥ २४ ॥ द्विसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७२ ॥

शि० अहं नजहातिचित्तं तत्रैव सर्ववातिष्ठतीत्यर्थः । तस्मिन्सुसुप्तं । नञ्पूर्वकजहातेः कर्तरि कः । नहीयते वितेन न लज्यतेऽ-
 [पा] १ ख. सुवर्णभृङ्गसंपन्नाः. ग. अ. ट. सुवर्णभृङ्गस्यसंपन्नाः. २ ख. घ. सुमहद्वि. ३ च. तैस्सुतैः कृत. ४ ख.
 घ. क. च. झ. अ. ट. वृतस्तनृपति. क. वृतश्चनृपति. ५ ग. क. ख. छ. झ. अ. ट. वीरो. ६ क—घ. ज. त्वभ्युपेयिवान्.
 ७ छ. ज. कैकेयराजस्य. ८ ड. च. ज. विवाहार्थं. ९ ख. सुपयातांस्स. १० इदमर्थद्वयं ख. दृश्यते. ११ ग. मुपागमत्.
 १२ ख. ग. पूजार्हमपूजयत्. ग. पूजार्हसमपूजयत्. १३ ख. काल्यउत्थाय. १४ ख. कृतकर्मानराधिपः. ग. क. च. छ. झ.
 अ. ट. कृत्वा कर्माणि तलवित्.

युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ॥ आतृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥
 वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ [पितुः समीपमाश्रित्य तस्यौ आतृभिरावृतः] ॥ १० ॥
 वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहिमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः ॥ पुत्रैर्नरवरभ्रेषु दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १४ ॥
 कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याह्वा संप्रतीक्ष्यते ॥ स्वगृहे कोविचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १५ ॥
 कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिभ्रेषु दीप्ता बह्वेतिवार्चिषः ॥ १६ ॥
 संजोऽहं त्वत्प्रतीक्षोसि वैधौमस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविभ्रं कुरुतां राजा किमर्थमवलम्बते ॥ १७ ॥
 तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेक्ष्यामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १८ ॥
 [विश्वामित्रो महातेजा विदेहाधिपतेः करम् ॥ कुशध्वजस्य हस्तं च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
 गृहीत्वा प्राविशच्छिष्यैः सहितौ द्विजपुङ्गवौ ॥ १९ ॥
 अथ राजा दशरथः पुत्रैः स्त्रीभिश्च संवृतः ॥ सर्वानृषीन्पुरस्कृत्य प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २० ॥
 प्रवेक्ष्यमानं राजानं वसिष्ठं गाधिनः सुतम् ॥ सर्वानृषन्विराजन्निप्राञ्जनको धर्मवत्सलः ॥ २१ ॥
 बस्त्रैराभरणैश्चैव गन्धपुष्पैश्च साक्षरैः ॥ पूजयामास निधिवद्यथायोग्यं यथाक्रमम् ॥ २२ ॥
 ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः संह धार्मिक ॥
 रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ २३ ॥
 [त्वया न विदितं किञ्चिन्नास्ति ब्रह्मविदांवर ॥ तस्माच्चमेव ब्रह्मर्षे अशेषं कर्तुमर्हसि] ॥ २४ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु जैनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ २५ ॥

उत्तरसर्गे दशरथानुयानोक्तेः ॥ ८ ॥ युक्ते विवाहानु-
 रूपे । विजये विजयावधौ । नतुविजयावधौ । तस्या-
 पराद्विकृत्वात् । मुहूर्तशब्दस्य षट्पदिकाद्वयपरत्वे विज-
 यः पूर्वाह्न एव भवति पुरतः कृत्वा उपागमदितिशेषः ।
 कृतकौतुकमङ्गलः । कृतविवाहसूत्रबन्धनरूपमङ्गला-
 चारः “कौतुकविषयाभोगेहस्तसूत्रे” इत्यमरः ॥ ९ ॥
 —॥ ११ ॥ दातारमिति । त्वामिति शेषः ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यामिति । योगइति शेषः । सर्वार्थाः ।
 दानप्रतिग्रहादयः । विवाहएव वैवाह्यं श्रुत्वा । स्वधर्मं

प्रतिहारूपं ॥ १३—१४ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः । कि-
 मर्थं द्रुतमागमनं परिह्रियत इति भावः । यथेति । त्वदी-
 यं राज्यमिव मदीयमपिरान्वयंतवैव । तथाच भद्रहमात्र-
 स्वस्वीयत्वे कोविचारइत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतकौतुकस-
 र्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः ॥ १६ ॥
 अविभ्रं अविलम्बं । अवलम्बते विलम्बते ॥ १७ ॥ श्रुत्वेति ।
 वसिष्ठप्रेरितपुरुषमुखादित्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ लोका-
 रमन्तेऽस्मिन्नितिलोकरामः सख्य ॥ २३—२४ ॥
 प्रपा पानीयशालिका । अमिनवनारिकेलादिपत्र-

सावित्यर्थं कर्मणि को बोध्यः । अतएव पूर्वणाहमित्यनेन नौनस्तत्तयम् ॥ १६ ॥ ति० स्वधर्मं प्रवेशाह्वादानरूपं । प्रतिपद्यस्व । तावत्
 द्वयैवेति द्वाभ्योऽतिभावः ॥ १३ ॥ ति० सद्यः अस्मिन्काले ॥ १७ ॥ ति० अच्छिद्रङ्कुमैरिति पाठेऽप्युटनादिदोषरहितैः स्वर्णकुमैरिति-

[पा] १ घ. भूषितः । २ छ. वसिष्ठं पुरस्कृत्य । क. च. झ. अ. पुरःकृत्वा । ३ इदमर्थं क. ख. ग. ज. दृश्यते । ४ क.
 मागम्य । ५ घ—ट. भ्रेषो. क. भ्रेष्टः । ६ झ. ज. ट. संभवन्ति हि । ७ क. वैवाह्यमुत्तमम् । ८ क. ज. झ. अ. ट. कस्याहो
 संप्रतीक्षते । ९ अ. दीप्तबह्वेतिवार्चिषः । ख. क. ट. दीप्तावह्वेतिवार्चिषः । क. दीप्तावह्वेतिवार्चिषः । १० झ. ज. ट. सखोऽहं-
 ११ ज. सद्यः । १२ क. च. झ. अ. अविभ्रं क्रियतां सर्वं । छ. ज. अविभ्रं क्रियतां राजा । क. अविभ्रः क्रियतां राजा । घ. अविभ्रं
 क्रियतां ब्रह्मन् । ख. अविभ्रं क्रियतां राजन् । १३ क. झ. अ. ट. किमर्थमवलम्बते । घ. किमर्थमवलम्बते । १४ एतद्युक्तं चतुर्थं
 ख. दृश्यते । १५ छ. सहधार्मिकः । क. सहधार्मिकैः । १६ अर्थलोकः ख. दृश्यते । १७ क. नृपतिं ।

प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ अलं चकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समन्ततः ॥ २६ ॥
 सुवर्णपालिकामिषं छिद्रकुंभैश्च साङ्करैः ॥ अङ्कुराढ्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २७ ॥
 शङ्खपात्रैः क्षुवैः सुगन्धैः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरभिसेस्कृतैः ॥ २८ ॥
 दमैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ अग्निर्माधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
 जुहावाग्नौ महातेजा वैसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २९ ॥
 ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ [यथा पञ्चविधुक्तां वै केशवाङ्कच्युतामिव ॥
 विद्युत्प्रभां विशालार्क्षीं स्निग्धकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३० ॥
 हंसाङ्कितेन श्रौमेण किञ्चित्पीतेन संवृताम् ॥ वासितेनोत्तरीयेण सुरक्तेन सुसंवृताम्] ॥ ३१ ॥
 समक्षमग्रेः संस्थाप्य राधवाभिमुखे तदा ॥ अत्रवीज्जनको राजा कौसल्यार्नन्दवर्धनम् ॥ ३२ ॥
 इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ ३३ ॥

रचितमण्डपइत्यर्थः । सुवर्णपालिकामिः साङ्करामि-
 तिलिङ्गविपरिणामेनानुकुष्यते । छिद्रकुंभैः करकैः । श-
 ङ्खपात्रैः शङ्खरूपपात्रैः । क्षुक्षुवौ आज्यहोमसाधनपा-
 त्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः ।
 लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुषज्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोप-
 युक्तपात्रान्तरैः । अभिसेस्कृतैः हरिद्रालेपनाविसेस्का-

रवङ्किः । अलम्बकारेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २६—२८ ॥
 समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वहोमआ-
 भ्युदयिकः ॥ २९—३२ ॥ अथसौन्दर्याभिजात्यादिना
 सीतायाः प्रतिग्रहार्हतां वदन् प्रतिग्रहमनुजानाति—इय-
 मिति । इयं अपरिच्छेद्यसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यदि-
 कंप्रत्यक्षेणनिर्विशति । न केवलंप्रत्यक्षसौन्दर्यादिकं प्र-

कृतकः । करकैरिति तीर्थः ॥ २७ ॥ तनि० इयं निरतिशयरूपवती । सीतेति जन्मपरिशुद्धिरुच्यते । मम सुतेत्यावासपरिशुद्धिः । तव
 सौन्दर्यवापुरया सर्वहृदयकर्षकस्य । सहधर्मचरी नित्यसहधर्मचारिणी । भविष्यतीतिकालविशेषविधानाभावात् । नित्यसहधर्मचा-
 रिण्याः किमिदं नानामितिनकोपः कार्यइति प्रसादं याचते—भद्रं त्वइति । मासोत्सवादिष्वर्चाभिप्रहृष्टिवाहवदवताराद्युगुणविवाहादिकं-
 न विरुध्यत इति हृदयम् । यद्वा मत्तोपि प्रेमातिशयस्त्वपापतिदृष्टिदोषपरिहारार्थं रक्षां करोति—भद्रं त्वइति । पाणिगृहीष्वपाणिनेति
 तादृशवस्थानुभवेन नयनसाफल्यं भजाम इति भावः । आचार्यास्तु प्रकारान्तरेण व्याचक्षते । इयं रूपीदार्यगुणैरहमेव गरीयानिति तत्तुष्णी-
 स्थातव्यं । एनामपि पश्य । “तुल्यशीलवयोवृत्ता” इत्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात्तवैयमर्हति । अतिशयान्तरमाह—सीतेति । आभि-
 जात्याद्यो निजलोभतिशयिते । इयं सीता । सुवर्णलताभूमावैव खल्वुत्पद्यते । हिरण्यवर्णाखल्वयं मम सुता “जनकानां कुलेकीर्तिमाहृ-
 ष्यति मे सुता” इति प्रसिद्धि विषया सहधर्मचरी तदाचरितधर्मोणां प्रवर्तयित्री । प्रतीच्छ अत्यादेरेण गृहाण । “न च सीता स्वयाद्गी-
 ना” इत्यादि वत् । “नजीवैर्यक्षेणमपि” इत्येवं प्रकरणेन च स्थातव्यं । एनामगतामपरिहारेण स्त्रीकुह । पाणिगृहीष्वपाणिना पाणिग्र-
 हणेनाशिक्षिलकङ्कणांकुह । भद्रं त्वइति गृहीतपाण्योऽभयोरपि मङ्गलाशसनं करोति । पाणिना प्रणयापराधे पाणिना पादग्रहणं भविष्यति
 इदानीं पाणिगृहीष्व । केचिदेवं वर्णयन्ति । इयं खद्विच्छेद्यव्यतिरिक्तकालमात्रसत्तावती । पतिव्रतायाः जियामर्तुविरहे सत्तानाद्य
 एवेति प्रसिद्धं खलु । इयं “आर्तं तं मुदिते हृद्यप्रोषिते मलिना कृशा ३ मृते भ्रिजेतयानारीसास्त्रीहेयापतिव्रता” इति शास्त्रविषयभूतपतिव-
 तास्त्रीभ्यस्तमसा खलु तद्विलक्षणा च । इयं तदात्मभूता लच्छरीरभूता च । सीतानिमित्तन्यूनतात्तवैव खलु खल्लायादोषरक्षायान्नत एव-
 खलु । सुता “मातरमज्ञानाः” इति मातृगुणानुवृत्त्या पृथिवीगन्धसारभूतक्षमादिगुणवती च । मम सुतेति नेकवलं राजकुमारीत्वेन भो-
 गदानं किंतु हेमारविन्दन्यायेनाभितवैलक्षण्यानुगुण्येन विशेषतो भोगदानमिति । एनां एवं व्रतनियमैरुत्पन्नाः । भद्रं ते “भुङ्क्ते खशेषम-
 खिलंतव” इति वत् । व्रतनियमादिजन्यतायास्स फललंतवैव । भोग्यवस्तुगुण्यौष्कल्यं भोक्तुं रेवातिशयितो भोगाय । पाणिगृहीष्वपाणि-
 ना सीता इत्यं प्रसार्य महीतुं जानाति तमेव गृहीष्व । पाणिगृहीष्वपाणिनेति “बाहुच्छाया मवष्टुवायस्य लोकामहात्मनः” इत्यादि-

[पा०] १ घ. प्रपामध्येच. २ ग. जलकुंभैश्च. घ. क्ष. ङ. चित्रकुंभैश्च. ३ घ. पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः.
 ङ—अ. रर्घ्यादिपूरितैः. क. ज. ट. रर्घ्याभिपूरितैः. ख. ग. घ. पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः. ४ ग. क्षयापात्रैः. क. क्षयात्रैश्च. ख.
 क्षयात्रैश्च. ५ क. ख. घ. छ—ट. रपिसेस्कृतैः. ६ ख. अभिमाधायतं वेद्यां. क. छ. च. ज. अ. मादायवेद्यां. ७ क. ग. घ.
 ज. ट. वसिष्ठमृषिसत्तमः. ख. छ. च. व. वसिष्ठो मुनिसत्तमः. क्ष. मुनिपुत्रवः. ८ एतत्पद्यद्वयं ख. दृश्यते. ९ क. ज.
 घ. राधवाभिमुखं तदा. च. राधवाभिमुखीतदा. १० घ. वाक्यं. ११ ख. घ. नन्दिवर्धनम्.

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मेघपूतं जलं तदा ॥ ३४ ॥
 [प्राक्षिप्ते सलिले भूमौ गगने चोत्थितास्सनाः] ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदता तदा ॥
 देवदुन्दुभिनिर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ ३५ ॥
 एवं दत्वा तदा सीतां मञ्जोदकपुरस्कृताम् ॥ अन्नवीज्जनको राजा हर्षेणार्भिपरिभुतः ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलासुद्यतां भया ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३७ ॥
 तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ ३८ ॥
 शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अन्नवीज्जनकेश्वरः ॥ श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ ३९ ॥

लक्षदृष्टमप्यनुमानेनबुभुक्षमानस्याचोनिजलेनानुमे-
 यंचेत्याह सीता । सीता लज्जलपद्मतिः । तज्जन्यतया
 तथान्वयपदेशः । इयंसीता यासिद्धाश्रमात्प्रभृति धनु-
 र्भङ्गादिना कुतूहललोचरतामासादिता सेयंसीता ।
 यद्वा सीतादर्शनदशायां विद्युत्स्फुरणसमयश्च कचि-
 दप्यवयवप्रतिपत्त्यभावेन ससंभ्रमंरामंप्रत्याह—इयं-
 सीतेति । यद्वा “प्रासदेसापथिपथिचसापृष्ठतःसापुरः-
 सा” इत्युक्तीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेण सर्वत्र सी-
 तायाःप्रतीयमानत्वादाह—इयंसीतेति । यद्वा यथा-
 रामआत्मानंमानुषंमन्यते एवंसीतापि । अतोराधव-
 खेभवस्सीतेत्याह—इयंसीतेति । नकेवलंसौन्दर्यमस्म-
 दपेक्षितं किंत्वाभिजातंचेत्यत्राह—ममसुतेति । आचा-
 रप्रधानजनककुलजातायाः किंवक्तव्यमामिजात्यमि-
 ति भावः । यद्वा ममसुता “महतातपसारामं” इति-
 षत् भुभ्यंदातुंविरचितविविधप्रतोपवासादिकस्यमम-
 कन्येत्यर्थः । अस्त्वयंसुन्दरीभोगार्थी धर्माचरणार्थ-
 मन्ययाभवितव्यमितिमन्येतेत्यत्राह—सहधर्मचरीत-
 वेति । भोगार्थेयमेव धर्माचरणार्थापीतिभावः । समा-
 नोधर्मः सहधर्मः तंचरतीतिसहधर्मचरी । “दोषोय-
 द्यपितस्वस्यात्सतामेतदगर्हितं” इतिवक्तुस्तवानुरूपेयं
 “नकश्चिन्नापराध्यति” इतिवक्तीतिभावः । एवंसौन्दर्या-
 मिजात्यधर्माचरणशीलत्वादिमन्त्रेषु त्वदनुमत्यभावा-
 न्नैनांप्रतिगृह्णीमीत्यत्राह—प्रतीच्छचैनामिति । प्रतीच्छ
 गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रदा-

नानर्हत्वात् ददामीत्युक्तिः । भद्रंते स्वतस्सिद्धायाः
 कस्त्वंदातुमिति रामः कुप्येदितिसान्वयति । यद्वा
 निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्याअस्याःप्रतिप्रदे भव-
 तःसर्वाणिमङ्गलानिभविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूप-
 वधूवरयोःसंयोगे दृष्टिदोषोभविष्यतीति मङ्गलमाशा-
 स्ते—भद्रंतइति । एवंमयानुज्ञाते गान्धर्वराक्षसाभ्या-
 सुव्रहेदितिभीतः प्राह—पाणिंगृहीष्वेति । “यदिकामये-
 तस्मीरेवजनयेयमित्यङ्गुलीरेवगृहीयात्” इत्याद्युक्त्वा-
 मभ्यावृत्तये पाणिमित्युक्तं । प्रणयधारायांपादग्रहणम-
 स्तु संप्रतिपाणिंगृहीष्वपाणिनेति साहित्यकृतशोभावि-
 शेषदर्शनाभिलाषेणोक्तं । ब्राह्मणस्यैवपाणिग्रहणं क्षत्रि-
 यादेःशरादिग्रहणंविहितं अतः कथमिदंसंगच्छतइति
 नशङ्कनीयं । तस्यासवर्णविषयत्वात् । आहमनुः “पा-
 णिग्रहणसंस्कारःसवर्णासुप्रदृश्यते ॥ असवर्णस्त्वयंश्रे-
 योविहिरद्वाहकर्मणि ॥ शरःक्षत्रिययाप्राहःप्रतोदोवै-
 श्यकन्यया ॥ वासोदशाशुद्रयातुवर्णोत्कृष्टस्त्वदेने”
 इति । अतःसर्ववर्णानामपिसवर्णासुपाणिग्रहोस्त्येव
 ॥ ३३ ॥ पतिव्रतेत्यादि भविष्यतीतिशेषः । प्राक्षिपत्
 रामहस्तइतिशेषः ॥ ३४ ॥ शुभनिमित्तमाह—साध्वि-
 ति । वदतां वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ ३५—३६ ॥
 पर्ययः विलंबइत्यर्थः । भिन्नमातृकत्वाद्भरतात्पूर्वलक्ष्म-
 णविवाहो नदुष्यति । “पितृव्यपुत्रेसापक्षेपरनारीसु-
 तेषुवा ॥ विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणं” इति-

प्रतिद्वपराक्रमशालिहस्तेनहस्तंगृहीष्व । ली० तवभुजवीर्येनिर्जितातवाभिमुखंस्थिताइयंसीता ममसुतेत्यामिजात्यकथनं । सहधर्म-
 चरीति अस्त्वयानुष्ठेयोधर्मस्तोनयासहकर्तव्यइत्यर्थः । एनांप्रतीच्छ अङ्गीकुरु । पाणिंगृहीष्वपाणिनेति “गृह्णासितेसौभगलाय-
 हस्तं” इतिमन्त्रपूर्वकंपाणिंगृहाणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ छायेवानुगता नित्यसंबन्धा । भवसितीतिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० मञ्जोदकपुरस्कृतां

[पा०] १ ख. गतातव. २ क. ख. च. मञ्जुपूर्वजलं. ३ इदमर्थे ख. दृश्यते. ४ ड. तथा. ५ ज. ट. निर्घोषैः. ६ ख.
 वृष्टिश्चाप्युता. क. वृष्टिर्महलभूत. ७ क. ख. घ—ट. झुतांसीतां. ८ क. घ. ङ. ज. विपतिभूतः. ९ क. ऊर्मिलाचममा-
 त्मजा. १० घ. त्कालविपर्ययः. ११ क. ख. पाणिंगृहीष्वमाण्डव्याः. १२ क. ड. च. झ. ञ. ट. अन्नवीज्जनिधिक्ष्वरः. घ.
 अन्नवीज्जनकेश्वरः. १३ ड. च. झ. कीर्तंमहाबाहो. ख. महाभाग.

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ४० ॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ॥ कृषींश्चैव महात्मानः सभार्या रघुसत्तमाः ॥
यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
[काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु पाणिषु] ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ॥
दिन्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादिप्रनिःस्वनैः ॥ ४३ ॥
ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदैदुतमदृश्यत ॥ ४४ ॥
ईदृशे वर्तमाने ॥ तुर्योद्गुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊर्ध्वभार्या महौजसः ॥ ४५ ॥
अयोपकार्या जग्मुस्ते सभार्या रघुन्दनाः ॥ [श्रीर्यमाणो दशरथः पुत्रान्पुत्रवत्ता वरः] ॥
राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्षिसङ्घः सवान्धवः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स्मरणात् ॥ ३७—३९ ॥ पत्नीभिः सहिताइतिशेषः ।
अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धं । जनकेनानुज्ञामात्रं कृतं ज्ये-
ष्ठत्वात् उदकप्रक्षेपणं तु माण्डवीधृतकीर्त्योः कुशध्वजे-
नैव । तदाह्याश्रवत्स्वयः “ पितापितामहोभ्रातासकु-
ल्योजननीतथा ॥ कन्याभद्रः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः
परः ” इति ॥ ४०—४१ ॥ अत्रैकस्यावेदिकायां ए-
कस्मिन्नेवाग्नौ वसिष्ठो जुहाव तैर्नैवमेकमग्निं सर्वस्वस्वभा-
र्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य चकुरित्युत्तरत्रान्वयः ।
राजानं जनकं । यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । विधि-
पूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकं । विवाहं विवाहकर्म । तदा
तस्मिन्काले । चक्रुः स्वसूत्रानुरोधेन प्रत्येकं पाणिग्रहण-
होमं चकुरित्यर्थः । पूर्ववसिष्ठेन होमवचनमाभ्युदयिक-
कर्मपरं । अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकं विवाहहोमोत्रोच्यते ।
पाणिग्रहणानन्तरमग्निं ब्राह्मणान् दत्तारंजनकंच प्रद-

क्षिणीकृत्य स्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निं प्रतिष्ठाप्य
विवाहहोमं चकुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सीताप्रदानकालि-
कं शुभं निमित्तमुक्तं । अथ सर्वसाधारण्येन विवाहकर्मका-
लिकशुभनिमित्तानि दर्शयति—पुष्पवृष्टिरिति ॥ ४३ ॥
तत् पुष्पवृष्ट्यादिकं ॥ ४४ ॥ अथ लाजहोमपूर्व-
कं स्वस्वामिप्रदक्षिणत्रयं दर्शयति—ईदृशइति । ईदृशे
पूर्वोक्तरूपे । तुर्याणां नृत्यगीतवाद्यानां । उद्गुष्टेन
उद्घोषणेन । निनादिते नादप्रतिध्वनिरूपे वर्तमाने ।
अग्निं स्वस्वामिं । त्रिः परिक्रम्य ऊर्ध्वः विवाहं निर्वर्तया-
मासुः ॥ ४५ ॥ राजा दशरथः । पश्यन् सभार्यान् पु-
त्रानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजचिरचित्ते
श्रीमद्रामायणभूषणे भणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

दानीयमश्रोदकाभ्यामुरस्कृताम् ॥ ३६ ॥ ति० तुर्योद्गुष्टनिनादिते तुर्याणां यदुद्गुष्टं बोधस्तन्निनादितेकाले । त्रिरग्निमित्युपसंक्षेपेण
पुनर्वादः ॥ ४५ ॥ इति त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ घ. कालविपर्ययः. २ क—ट. प्रदक्षिणं कृत्वा. ३ क. च. ज. झ. ट. ऋषीणां पिमहात्मानः. ग. घ. महाभागान्.
४ क. झ. अ. सभार्या रघुद्वहाः. क—घ. ज. ट. रघुसत्तमाः. ५ ज. ट. यथोक्तेन चतसृकुः. ६ इदमर्थं ख. ज. दृश्यते. = ट.
तत्तद्गतमिवाभवत्. ८ क. अ. झ. अ. अयोपकार्यं. ९ क. ख. छ. ज. सदारा रघुनन्दनाः. १० इदमर्थं ख. दृश्यते.

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रेण रामादीनामासीर्वचनपूर्वकं जनकदशरथयोरापृच्छनेन स्वाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ दशरथेन रामादिभिः सह जनक-
दत्तपारिवर्हपरिग्रहपूर्वकं दापृच्छनेनायोध्याप्रतिभिर्गमनम् ॥ २ ॥ मध्येमार्गमपशक्नुनदक्षेनेन विषीदसौ दशरथस्य प्रसवे वसि-
ष्ठेन तं प्रतिभयप्रसन्नं निवेदनपूर्वकं तदुपशमनिवेदनम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरेव नास्त्यारामादुर्भवति भगवति मार्गवेदशरथे चानर्थो-
पाङ्गिनिषसिद्धादिभिस्तदाश्वासनपूर्वकं सरभसमर्प्यादिभारामाराधनम् ॥ ४ ॥

अथ राज्या व्यतीतार्या विश्वामित्रो महामुनिः ॥ आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोचरपर्वतम् ॥

[औशीर्भिः पूरयित्वा च कुमारार्थं सराधवान्] ॥ १ ॥

विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वाथ जगामाथ राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥

[गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः] ॥ ३ ॥

अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ ४ ॥

गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ कंबलानां च मुख्यानां शौमकोट्यंबराणि च ॥ ५ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं खलङ्कृतम् ॥ ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

दत्त्वा बहुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ॥ प्रविवेश खनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥

राजोपयोध्याधिपतिस्सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सर्वलानुगः ॥

[वैहिनीं महतीं कर्षन्कीर्तिमांश्च ययौ तदा] ॥ ९ ॥

गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराधवम् ॥ घोराः स पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति तैस्ततः ॥

सौमाश्वैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा राजर्षार्दलो वैसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥

अथायोध्याप्रस्थाने मध्येमार्गजामदभ्यागमनं चतु-
स्सप्ततितमे—अथराज्यामित्यादि । आपृष्ट्वा आपृच्छय ।
उत्तरपर्वतं स्वावासंहिमवन्तं ॥ १ ॥ आपृष्ट्वा जगामेति
क्रियावृत्त्याराजपदावृत्तिः ॥ २-४ ॥ कन्याधनमेव विवृ-
णोति—गवामित्यादि । कंबलानामित्यत्रापि शतसहस्रा-
णीत्यनुषज्यते । शौमकोट्यंबराणि शौमाश्चकोट्यंबरा-
णि चेति द्वन्द्वः । शौमानामपि बहुत्वमर्थसिद्धं । शौम-

रूपकोट्यंबराणि उत्कृष्टवस्त्राणीति वा । हस्तीत्यादि
सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः । गवा-
श्चादित्वा दासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ५-६ ॥ हिर-
ण्यस्य रजतस्य शतमिति शेषः ॥ ७-८ ॥ खलङ्का-
नुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्च सहितः ॥ ९ ॥
नरव्याघ्रं प्रतीतिशेषः । घोरा इत्यनेनाशुभसूचकत्वमु-
क्तं । पक्षिणः वायसादयः । प्रदक्षिणमिति श्रुमसूचनं ।

शि० राजा अतिदीप्ता उपलक्षितः । राजा दशरथः । अथजगाममंगलगमनंचकार ॥ २ ॥ सी० सौमान् पद्वज्राणि ।
कोटीतिभिर्गणपदसङ्ख्यावाचि । नपुंसकत्वमर्थं । कोटिशौमान् कोट्यंबराणीति कोटिशब्दस्योभयप्रान्वयः ॥ ५ ॥ सी० सुवर्णस्य
शोभनवर्णस्य । अत्रपञ्चवन्तानांपूर्वपठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ट. तौहि. २ इदमर्थं ख. ग. च. दृश्यते. ३ ग. च. पूजयित्वा. ४ ख. कुमारार्थेवराधये. ५ ख. गते
तस्मिन्वैदेहं. ६ ग. घ. ज. ट. आपृच्छयाथ. क. ड. च. छ. झ. ज. आपृष्ट्वैव. ७ इदमर्थं ख. ज. दृश्यते. ८ क. ख.
मिथिलाधिपः. ट. पृथिवीपतिः. ९ क. ड. ज. झ. शौमान्कोट्यंबराणिच. च. छ. ज. ददौकोट्यंबराणिच. १० क. ज. झ.
ट. कन्याशतं. ११ ज. दासीदाससमन्वितम्. १२ क. चै. छ. झ. ज. राजासुसंहृष्टः. ग. परमसंहृष्टः. १३ ख. रक्षरा-
क्षिमनुत्तमम्. १४ क. ड—ट. बहुविधंराजा. १५ क. ख. राधवम्. १६ ज. मिथिलाधिपः. १७ ग. राजाखयोध्याधिपतिः.
१८ क. झ. खलङ्कान्वितः. १९ इदमर्थं ख. दृश्यते. २० क. च. झ. ज. गच्छन्तंतु. २१ ड—ड. घोरास्तु. क. ख. घोराश्च.
२२ क. च. छ. झ. ज. समन्ततः. २३ क. ख. नरशार्दलो. २४ घ. पक्षिणं प्रत्यभाषत.

असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मेम विषीदति ॥ १२ ॥
 राज्ञो देशरथसैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ उवाच मधुरां वार्णां श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ १३ ॥
 उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पश्चिमुखाच्छ्रुतम् ॥ मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥
 तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ कंपेयनृथिवीं सर्वां पातयंश्च द्रुमाञ्छुभान् ॥ १५ ॥
 तमसा संवृतः सूर्यः सैवा न प्रवसुर्दिशः ॥ भस्मना चावृतं सर्वं समूढमिव तद्वलम् ॥ १६ ॥
 वसिष्ठश्चर्षयश्चान्ये राजा च ससुतस्तदा ॥ सैसंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥
 तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥
 भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम् ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्निमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥
 ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्षं पृथग्जनैः ॥ स्कन्धे चासाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
 प्रगृह्य शैरमुख्यं च त्रिपुरघ्नं यथा शिवम् ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ [यथा कृष्णगतिं घोरं युगान्ते प्रोद्यते तथा] ॥
 वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥
 संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ कच्चित्पितृवधामयीं क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥
 पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वाऽर्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामरामेति वैचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥
 [तस्मिंस्तु घोरे जमदग्निस्तुना त्वासादिते राममभिप्रकोपे ॥

अन्तरिक्षेज्जुभसूचनं । भूमौज्जुभसूचनमित्यर्थस्यस्यो-
 तनार्थभौमादितिपदं ॥ १०—११ ॥ हृदयमुत्कंपयि-
 तुंशीलमस्येतिहृदयोत्कंपि । इवकिंसुखोदकदुःखोदक-
 वेतिमनोविषीदति । शुभाशुभसूचनदर्शनेनोभयत्रनि-
 र्णयकारणाभावादितिभावः ॥ १२—१३ ॥ पश्चिमु-
 खाच्छ्रुतं पश्चिमुखेनसूचितमित्यर्थः । प्रशमयन्ति प्रश-
 मंसूचयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदन्तु ॥ १५ ॥

भस्मनाचावृतंभूदितिशेषः ॥ १६—१८ ॥ जाम-
 दग्न्यमिति अनन्तरापलेपियम् । गोत्रलारोपात् ।
 जामदग्न्येयमितिपाठे “इतश्चानिभः” इति बहुचल्ये-
 प्यार्थत्वाद्बुक् ॥ १९ ॥ पृथग्जनैः पामरैः । विद्युद्गणो-
 पममितितेजस्वितायां दृष्टान्तः । त्रिपुरघ्नमितिवृत् ।
 “अमनुष्यकर्तृकेच” इतिहन्तेष्टम् ॥ २० ॥ होमोमानसः
 ॥ २१ ॥ कच्चित्पितृवधमिति ॥ २२ ॥ नोत्साद-

ति० दिवि खे भवदिव्यं । पश्चिमुखाच्छ्रुतं वचनं । शि० दिव्यं स्वाप्रतुल्यं । पश्चिमुखाच्छ्रुतं वचनं । दिव्यमितिस्वप्रार्थकदितु-
 घातुप्रकृतिक ष्यत्प्रत्ययान्तं । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यलावुणाभावः ॥ १४ ॥ शि० भीमसंकाशं भयंकरप्रकाशविशिष्टं ॥ १८ ॥
 ति० जपहोमपरायणाः आसन्नितिशेषः । यद्यपिहोमोऽग्न्यधिकरणस्तदाप्यिचलनसमवेदाधितः तथापि “अपानेज्जुभसूचनं—”
 इत्यादिबोध्यइति केचित् ॥ २१ ॥ शि० अयोसंजजलपुः मङ्गलहेतुकजल्पनं चक्रुः । यद्यपिपितृवधामयीं क्षत्रियकृतपितृवधहेतु-
 कामर्षविशिष्टः आसीदितिशेषः । तथापिक्षत्रं क्षत्रियवंशंनोत्सादयिष्यति । कच्चित्छन्दोयद्यपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिचतुरस्र-
 तितमस्तर्गः ॥ ७४ ॥

[पा०] १ घ. ममचसीदति. २ क. दशरथस्यैव. ३ क. दिव्यपक्षि. ४ क. ध—ज. मुखाच्छ्रुतम्. ५ क. ख. ग.
 क—ज. न्नेदिनीसर्वा. ६ क. ऊ. च. छ. झ. अ. ट. महादृष्टान्. ७ क. छ. झ. अ. ट. सर्वेनावेदिपुर्दिशः. ८ क—छ.
 झ. अ. ट. ऋषयश्चान्ये. ९ क. ख. घ. च. छ. विसंज्ञाहव. ट. तयाहव. १० ज. हिमसंकाशं. ११ क—ट. जामदग्न्यं.
 १२ क—ट. राजराजविमर्दिनम्. घ. राजवंसविमर्दिनम्. ख. राजराजविमर्दिनम्. १३ क—ज. नासज्य. १४ क. झ. य.
 धारमुमं. च. छ. राजमुमं. १५ घ. त्रिपुरघ्नोयथाशिवः. ग. त्रिपुरघ्नोयथाहरः. १६ इदमर्थं ख. दृश्यते. १७ ख. घ.
 प्रमुखास्तर्ग. १८ घ. ऊ. च. छ. झ. अ. मधुरंवाक्यमब्रुवन्. क. ख. मधुरंवाचमब्रुवन्. ग. अमुवन्मधुरांगिरम्. १९ ख.
 प्रतियुक्तच. २० अयंश्लोकः ख. दृश्यते.

दृढं नरेन्द्रस्य बलं महाबलं भयं प्रविष्टं च विषादितं च] ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

परशुरामेण दशरथप्रार्थनानादरमेनैव तदात्मजं रामं प्रतिशौचवैष्णवधनुर्द्वयपुरातुः प्रादिनिवेदनपूर्वकं वीर्यपरीक्षणाय स्त्रीष-
वैष्णवधनुःप्रदानेन तदारोपणचोदना ॥ १ ॥

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽब्रुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मेया श्रुतम् ॥ १ ॥

तदब्रुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥

तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्बलं ॥ पूरयस्व श्रेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥

तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्मि प्रपूरणे ॥ द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यस्य राघव ॥ ४ ॥

[भीतो यदि धनुस्त्ववत्वा निर्जितोऽसीति वा वद] ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ॥

विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

क्षत्रं रोषात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥

मार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शैलं निक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥

स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥

मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ नै चैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥

शुचत्वेवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥

[रोषात्प्रस्फुरमाणोऽष्टो रामं परमधन्विनम्] ॥ १० ॥

यिष्यतीत्यत्र हेतुमाह—पूर्वमिति ॥ २३—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७४ ॥

पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेन विष्णोः परत्वमुक्तं
“अहं वेदमिहात्मानं” इति विश्वामित्रवचनेन पुरुषसूक्तं
तत्र मानत्वेन सूचितं । कश्यपस्तु तौ च “शरीरे तव प-
श्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो । त्वमनादिर निर्देश्यस्त्वामहं
शरणगतः” इति सर्वजगत्कारणत्वादिकमुक्तं । रुद्रस्य-
च गङ्गाधारणधातुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन
प्राकृतशरीरवर्तित्वेन चापरत्वं सूचितं । संप्रत्यल्पशक्ति-

कत्वेन तस्यापरत्वमाह पञ्चसप्ततितमे—रामेत्यादि ।
रोषातिरेकेण रामेति द्विः संबोधनं । भेदनं चेति चकारे-
ण ताटकावधादि समुधीयते ॥ १ ॥ अचिन्त्यं च
भवतीति शेषः । तच्छ्रुत्वेत्यतः पूर्वमत इत्युपस्कार्यः ॥ २ ॥
जामदग्न्येरागतं जामदग्न्यं । आगतार्थे यन्मार्गः ॥ ३ ॥
तत् तदा ॥ ४—५ ॥ संप्रत्यस्थानेभ्यश्च कृतिया दश-
रथो रामे प्रेमभराक्रान्तो रामवैभवं ताटकाताटकेयनि-
रसनादिना जानन्नपि मङ्गलाशासनमारचयति—क्ष-
त्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्सन्निधावित्यर्थः । निक्षिप्त-
वान् त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ महेन्द्रकृतकेतनः
महेन्द्रपर्वतकेतननिवासः ॥ ८ ॥ सर्वविनाशाय-
संप्रत्यस्थितदुपपादयति—नचेति ॥ ९—१० ॥

[पा०] १ क—द. दाशरथे वीर. २ ज. मया कृतम्. ३ ज. भेदेन धनुषश्च यत्. छ. न. भेदनं धनुषस्तदा. क च. झ. भेद-
नं धनुषस्तदा. ४ क. झ—अ. गृह्यापरं शुभम्. घ. गृह्यापरं शिवम्. ५ ज. स्वबलं दर्शयस्व च. ६ क. च. छ.
श. अ. प्यस्य पूरणे. ७ क. ख. झ—द. वीर्यश्लाघ्यमर्हत्तव. ग. घ. वीरश्लाघ्यमिदं तव. ८ इदमर्थे ख. दृश्यते. ९ क. ख.
स्तथा. १० ज. क्षत्रकोपात्प्रशान्तश्च. ११ द. स्वमहातपाः. झ—अ. धर्ममहातपाः. १२ क. च. छ. झ. अ. शत्रुप्रक्षि-
प्तवानसि. १३ क. च. छ. नचैतस्मिन्हते. १४ च. छ. झ. अ. अनादृत्य. १५ इदमर्थे ख. दृश्यते.

इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिर्विभुते ॥ दैवै बलवती मुख्ये सुकृते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
 [कैरवीरसमे गन्धे विशाले विमले शुभे] ॥ अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ॥ १२ ॥
 त्रिपुरघ्नं नैरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यच्चया ॥ [ईदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः] ॥ १३ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम् ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १४ ॥
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १५ ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ विरोधं जनयामास तथोः सत्यवतांवरः ॥ १६ ॥
 विरोधे^१ च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥ १७ ॥
 तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भोमपराक्रमम् ॥ हुंकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १८ ॥
 देवैस्तदा समागम्य सर्षितह्वैः सचारणैः ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १९ ॥
 जृम्भितं तदनुर्दष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिर्गणास्तदा ॥ २० ॥

लोकाभिविभुते लोके सर्वतः प्रसिद्धे । बलवती इति नृप-
 सकद्विवचनं । सुकृते प्रयत्नेन निर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं
 दत्तं । युयुत्सवे त्रिपुरवासिभिर्योद्धुमिच्छवे ॥ १२ ॥
 यच्चयाभग्नं त्र्यम्बकाय दत्तमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १३ ॥
 समानसारं समानबलं ॥ १४ ॥ समानसारत्वे किमि-
 दानीं परीक्षयमित्याशङ्क्य रौद्रस्य धनुषो वैकल्यादितिवक्तुं
 प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि । तदा दुष्करत्रिपु-
 रहननानन्तरकाले । बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरी-
 क्षणेच्छया । कोऽनयोर्बलवानित्यपृच्छभित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पूर्ववराहारदिरूपेण भूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिकद-
 त्तिस्तुवतस्त्वत्तः श्रुतं अधुनाविष्णुमुपसर्जनीकृत्य त्रिपुर-
 हननाहुद्रस्याधिकबलत्वं प्रतीयत इत्यभिप्रायमित्यर्थः ।
 सत्यवतांवर इत्यनेन बहुशब्दपदेशेनैषां चित्तं समाधत्ते
 अतः क्रियैव बलतारतम्यदर्शयिष्यामीत्यभिप्रेत्य विरो-
 धं जनयामासेति गम्यते । अहं धन्वी प्रधानः विष्णु-
 स्तुमोपसर्जनं हृत्युक्तं रौद्रेणेति विष्णुं प्रत्युक्त्वा शराधत्त-

यामयावस्थानान्मयैव त्रिपुरहननं कृतमिति विष्णुनो-
 क्तमिति रुद्रं प्रत्युक्त्वा च विरोधजननमित्यवगम्यते
 ॥ १६—१७ ॥ जृम्भितमित्यत्रापि हुंकारेणेत्यनुषज्यते ।
 जृम्भितं भग्नमिति यावत् । हुंकारेण नत्वभिमतं त्रिपुराणे-
 न । महादेवः । महादेवशब्दो महावृक्षसमाख्यायित इ-
 ति भावः । त्रिलोचन इत्यनेन तृतीयं लोचनमपि निरर्थ-
 कं कृतमिति भावः ॥ १८ ॥ याचितौ प्रशमं जग्मतुः ।
 विष्णुः किमेनेन बालेन अनुकंप्यतामिति याचितस्तस्मि-
 महाभिवृत्तः रुद्रस्तु स्वामितः पराजयोनास्माकं दोषाये-
 तिसान्तिवत्तस्तु सत्यत्वाभिमानाद्विदित इत्यर्थः ॥ १९ ॥
 अथ स्वाभिमतसिद्धिमाह—जृम्भितमिति । तत् वि-
 ष्ण्वधिष्ठानेन पूर्वत्रिपुरघ्नं । जृम्भितं विष्ण्वधिष्ठानाभा-
 वेन जृम्भितं । दृष्ट्वा नत्वा प्रवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवा-
 मिमानमात्रविषयभूतं । विष्णुपराक्रमैः पूजायां बहुव-
 चनं । हुंकारेणेति पूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनं न पक्ष-
 पातमूलमित्याह—सर्षिगणा इति । अतीन्द्रियार्थद्वष्टा-

तानि० न केवलं धनुषोर्जंभणं किंतु तदाप्रवस्थापीत्याह—हुंकारेणेति । महादेव इति विबंजनगर्भं । घृतकोशात् क्रीडन् च दनय-
 को महादेवश्च इत्यर्थः । शि० महादेवः स्तम्भितः व्यापारहितः आसीदिति शेषः । एतेन सत्त्वगुणस्य तदानीं प्राचल्यं सूचितं ।
 वैद्यनाथी० “रजस्तत्त्वतमयैव कदाचिदभिभूयान्यतमद्रवति” इति न्यायेन तयोर्बुद्धकास्ते सत्त्वगुणप्राधान्याद्विष्णुना त्रिलोचनश्च स्तं-
 भितः स्तम्भितप्रायोऽभूत् ॥ १८ ॥ ति० विष्णुं अधिकं श्रेष्ठं । सेव्यत्वेन मेनिरे ज्ञातवन्तः । वस्तुतस्तु प्रकृत्युद्धे विष्णोराधिक्यदर्शनात् त्रिपुरवधेशिकस्याधिक्यदर्शनात् तयोस्साम्यग्रहणमिति तात्पर्यं । शि० देवाः विष्णुमधिकं मेनिरे स्वीकृतं तत्त्वगुणस्य तत्का-
 रेणाधिक्यं स्वीचकुरित्यर्थः । वैद्यनाथीयं परमार्थविद्भिः क्लेशिको विष्णुर्न्यूनः विष्णुरधिकोऽस्मिन् न्यूनः इति दुर्मतिर्दूरत्याज्या ।
 एकस्यैव परमात्मनो गुणभेदमात्रनिबन्धनौ ह्यविष्णुशब्दौ भेदाभावात् । एवं च यो विष्णुस्स एव रुद्रः कदाचिन्नीलया न्यूनत्वेनाधिकत्वेन-
 च भाति इति बोध्यम् ॥ २० ॥

[पा०] १ ट. दिव्ये श्रेष्ठे. २ ख. ग. ड—ट. त्रिपुराणि. ३ ट. दृष्टे बहुवच. ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ क. च. छ. झ. अनुसृष्टं सुरैरेकं. ६ क. ग. युयुत्सवे. ७ घ. धनुःश्रेष्ठ. ८ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ९ क. ख. घ—ट. परपुरजयम्. १० घ. कदाचिदेवताः. ११ च. छ. तयोस्सत्यपरीक्षया. १२ ड—ट. विरोधितु. १३ क—ड. ज—ड. परस्परजयैषिणोः. १४ क. ख. ग. ट. तदा तजृम्भितं. १५ क. ख. स्तौ सुरैश्चरौ. १६ ड. झ. ज. गणास्तथा.

[पूजयित्वा ततो विष्णुमामक्य च पिनाकिनम् ॥ ब्रह्मेन्द्रादीन्पुरस्कृत्य नाकपृष्ठं ययुस्तदा] ॥ २१ ॥
 धनू रुद्रस्तु संकुटो विदेहेषु महाभयाः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २२ ॥
 [तद्धनुर्देवरातोपि शिरसा गृह्य पूजयत् ॥ भयं तन्मनुजश्रेष्ठ त्वया पैनाकमुत्तमम्] ॥ २३ ॥
 इदं च वैष्णवं राम धैनुः परपुरंजयम् ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्मात्मनः ॥ २५ ॥
 न्यस्तं शस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥ अर्जुनो विदेहे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २६ ॥
 वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ [अर्मणो मे महानासीत्सर्वलोकभयप्रदः ॥
 शास्त्रतोऽभिर्हुतो विप्रैर्यथा हृतमुखे प्रभुः] ॥ २७ ॥
 अशक्रुवान्स तं क्रोधं धनुर्गृह्य परं शुभम्] ॥ सत्रमुत्सादयत्रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २८ ॥
 पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ यज्ञस्थान्ते तदा राम दक्षिणां पुंष्यकर्मणे ॥ २९ ॥
 दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ [स्थितोऽसि तस्मिन्स्थान्यन्यै सुसुखं सुरसेविते ॥ ३० ॥
 अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महाबल] ॥ श्रुतवान्धनुषो भेदं ततोऽहं हृतमागतः ॥ ३१ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ सत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृहीष्व धनुरुत्तमम् ॥ ३२ ॥

रक्तपयः तेषांगणाः वैखानसवालखिल्यादयः । “भू-
 यसांस्वाङ्गलीयस्त्वं” इतिन्यायेन तज्ज्ञानंनपक्षपातमू-
 लं नवाभ्रान्तिमूलमितिभावः । एतेन “एकएवरुद्रो
 नद्वितीयायतस्ये” इत्यादिश्रुतिः “नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः”
 इत्यादिववितरापेक्षयाश्रेष्ठत्वाभिप्राया । “एकोहवैना-
 रायणमासीत्” इत्यादिश्रुत्युक्तोनारायणापरपर्यायो
 विष्णुरेवपरवत्त्वमित्यभिहितं । एतेन तमचद्वेकेणकदा-
 चिद्ब्रह्मपराजयोनदोषायेतिकेनचिदुक्तंप्रत्युक्तं । त-
 मोऽभिभवस्यैवापरत्वनियामकत्वात् । इन्द्रजिता रा-
 मपराजयस्तु अदृश्यो न शब्दवेधेनबध्यइतिधर्मप्र-
 वर्तनाय । धर्मसंस्थापनायहि तदवतारइत्युक्तं । अत्र
 तु स्वरूपतएवरुद्रस्यपराजयः । किंच रुद्रपराजयस्य
 तमःकृतत्वे देवानामधिकत्वबुद्धिर्नस्यादेव । अयंभध-
 नुर्महो दक्षयज्ञान्तइतिबोध्यं । अन्यथा “दक्षयज्ञ-
 मधेपूर्वधनुरायम्यवीर्यवान्” इत्यादिना दक्षयज्ञान्ते
 रुद्रोदेवानांधनुर्वदावित्युक्तंविरुध्येत । अत्रेदमेवधनु-

स्त्रिपुरह्नमित्युक्तत्वादेवद्विरुद्धं मेरुधनुश्च पुराणान्तरो-
 क्तमनादरणीयं । ननु पूर्वदक्षयज्ञान्तेरुद्रोदेवेभ्योधनु-
 र्दत्तवानित्युक्तं पुनश्चदेवरातायरुद्रोदत्तवानित्युक्तं वि-
 श्रामिन्नाश्रमे मुनिभिर्यज्ञेजनकायदेवाददुरित्युक्तं अ-
 नसूयासमीपेसीतया अनकाय वरुणेनदत्तमित्युक्तं ।
 कथमिदंसंगच्छते । श्रूयतां । पूर्ववैवास्त्रिपुरवधायवि-
 श्वकर्मणानिर्मितं धनुरुद्रायददुः । तदक्षयज्ञान्ते वि-
 रोधेविष्णुहुंकारेणजृम्भितं देवैः प्रार्थितोरुद्रोदेवरातस्य
 हस्तं दत्तवान् । ततःप्रसूति न्यासभावेनमैथिलेषुवर्त-
 मानं तत्सत्त्वेनदेवावरुणेनजनकायादापयत्रितिक्रमः ।
 तेनदक्षयज्ञान्तेधनुर्दानवचनं देवैर्जनकस्ययज्ञफलत्वे-
 नदानवचनं वरुणेनदत्तत्ववचनंच समस्यसंभवति
 ॥ २०—२५ ॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २६—२७ ॥
 अनेकशः त्रिस्तम्भकृत्यः ॥ २८—३१ ॥ उत्तमं अ-
 शिथिलमित्यर्थः । पितृपैतामहं पितृपितामहकमावा-
 तं । उत्तरपदवृद्धिरार्थः । सत्रधर्ममिति ब्राह्मणवज्रश-

ती० प्राकृतां तानती । देहात्मबुद्धिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० उत्सादयं उत्सादितवान् । अहभावभाषैः ॥ २८ ॥ इति
 पञ्चसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः ख. च. छ. दृश्यते. २ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. ३ क. ख. च. धनुस्तेनसमप्रभम्. ज. धनुः
 परमभास्वरम्. ४ ग. न्यस्तशस्त्रेचपितरि. क. ख. न्यस्तशस्त्रे. ५ च. छ. विदेहेतत्र. ६ इदमर्थत्रयं ख. दृश्यते. ७ क. छ.
 ज. झ. अ. क्षत्रमुत्सादयम्. ट. क्षत्रमुत्सादयजोषात्. ८ ट. तखिलं प्राप्य. ख. चाखिलां प्रादां. ९ छ. झ. यज्ञस्थान्तेऽदराम.
 ख. स्थान्तेऽदरां. ज. ददौराम. १० ज. पुंष्यकर्मणाम्. ११ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १२ क—छ. झ. ध. श्रुत्वाधनुषोभेदं.
 ख. ग. श्रुत्वाधनुषोभेदंविस्मितानांभस्त्रले । भाष्यतदिवसङ्कानांततोऽहं हृतमागतः. १३ ख. छ. झ. च. तदेववैष्णवं.

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ वदि शक्रोपि काकुत्स्थ इन्द्रं दास्यामि ते ततः ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रामेणपरशुरानं प्रतिस्वशरस्य लक्ष्यमेव न भियमाभिधानेन लक्ष्यविकल्पपूर्वकं सत्प्रदर्शनकोद्भूतम् ॥ १ ॥ रामेण भार्गवशाम्बक-
मात्तदीयलोकेषु शरविमोचनम् ॥ २ ॥ जामदग्नयेन पुराविसमक्षरं रामस्य साक्षात्पारायणत्वापधारणोक्तिपूर्वकं महेत्रमहीधरमिति
गमनम् ॥ ३ ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यञ्जितकैथः पितुः राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुकुर्यामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥
वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पस्यक्रमम् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शरासनम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥
आरोप्य संधनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्याच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥
इमां पौदगतिं राम तपोर्वलसमार्जिताम् ॥ लोकान्प्रतिमान्वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

कृदितिमात्रहीनार्थः ॥ ३२ ॥ यद्विशक्रोपि तावतापि
न त्वामुन्मामि अपितु ततः अनन्तरं इन्द्रयुद्धं दास्या-
मि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमिति भावः ॥ ३३ ॥
इति श्रीमोक्षिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्वाल्मीक्यरामायणभूषणे-
णिमजीराख्याने बालकाण्डख्याने पञ्चसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणं षट्सप्ततितमे—श्रुत्वे-
त्यादि । पितुर्गौरवादिति पितुः सन्निधिगौरवादित्यर्थः ।
यञ्जिता नियमिता कथा उच्चैः कथनं येन स तथा ॥ १ ॥
पितुरानृण्यं पितृभ्रातृक्षत्रवधेन पितृवैरशुद्धिर्जास्थितः
सन् यत्कर्म त्रिस्तप्तकृत्वः क्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छ्रु-

तवानसि । तदनुकुर्यामहे अनुकुर्यामः । अवश्यंशु-
रेणवैरशुद्धेः कर्तव्यत्वात् । कर्तरियगर्भः ॥ २ ॥ वीर्यहीनं
अतएव क्षत्रधर्मेण प्राप्तधनुर्ग्रहणयुद्धादावशक्तमिव स-
न्यमानो यन्मां अवजानासि क्षत्रधर्मपुरस्कृतोऽप्यविना-
ऽवमानं कृतवानसि तत्रानुकुर्यामहे । “अस्मद्वोद्वयोश्च”
इति चकारादेकस्मिन्बहुवचनं । अतः तेजः परपरिम-
वासहनं । पराक्रमम् स्वशक्त्यापराभिभवानंच पश्य
॥ ३—५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतलोहेन ।
विश्वामित्रभगिन्यासत्यवत्यामृचीकाज्जातोऽभमदग्निः
तस्य पुत्रः परशुराम इति विश्वामित्रसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥
ते तुभ्यं प्रादयोर्गतिं गमनं । लोकान् लोकप्राप्तिं ।
यदिच्छसि अनयोर्मध्ये यदिच्छसितद्द्वेत्यर्थः । यदी-

श्री० अनुकुर्यामहे पितुरानृण्यं पुत्राणां कर्तव्यमिति भवत्कृतं क्षत्रविशसनं सहामह इत्यर्थः । क्षत्रियसाधारण्येन मदवह्मनसहामह
इति भावः ॥ २ ॥ शि० अशक्तं ब्राह्मणोद्देश्यकतिभाषणसंबन्धिसामव्यरहितं ॥ ३ ॥ ति० धनुः चातभार्गवनिष्ठावैष्णवीशक्तिः ।
जग्राह । तदुक्तं प्राये “इत्युक्त्वा देवि वैष्णव्याशक्त्या तद्गतया सह । जग्राह वैष्णवं वापं विनयेन च लीलाया” इति । अत्राप्रायेवैश्वर्येति
“निर्वीर्यो जामदग्नोऽसौ” इति । लघुशरीरः पराक्रमो यस्य सः । शि० क्रुद्धः क्रुध्यंस्त्वाश्रितकोपं जग्राह इति पञ्चतीतितया । वरायुधं
चापं । शरं च प्रति संश्रुष्टं गृहीत्वा । धनुरारोप्य शरं सज्यं ज्यासंयुक्तं चकार ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ. यदशकोसि. २ ख. तेतदा. ३ ग. तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्य. च. छ. झ. न. श्रुत्वा जामदग्न्यस्य. ४ घ.
कथोजामदग्न्यमथाब्रवीत्. ५ ज. ट. कृतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव. ६ क. ग. घ. च. छ. ज. रात्र्यमास्थितम्. ७ क.
गौरवम्. ८ क—घ. च—ट. वरायुधम्. ९ झ. धनुश्च प्रतिजग्राह. क—घ. च. छ. ज. झ. ट. शरं च प्रति संश्रुष्टं. १० ज. तद-
नुरामः. ११ क. ख. घ. छ. झ. न. क्रुद्धोऽब्रवीद्वचम्. १२ क. ग. घ. मेपूज्यः. १३ घ. नमेराम. १४ ख. घ. मोक्ष्ये प्राणहरं
शरम्. १५ क—घ. च. छ. झ. न. ट. वालव्रतिराम. १६ घ. च. ज. घ. समार्जिताम्. ७. ट. समर्जितान्. १७ घ. न प्रति-
मेयान्वा. क. ख. ग. च—ट. न प्रतिमान्वापि. १८ क. च. छ. झ. न. हनिष्यामीति मेमिति. ख. हरिष्यामि यदिच्छसि.

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः ॥ मोर्धः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥
 [इति भुवति काकुत्स्थे मार्गवं प्रति रोषिते ॥ शतक्रतुमुखा देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्] ॥ ९ ॥
 वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्विणणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतार्त्तत्र सङ्घशः ॥ १० ॥
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारुणकिनराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महद्भुतम् ॥ ११ ॥
 जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ १२ ॥
 तेजोभिर्हतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राक्षं मन्दमन्दमुवाच ह ॥ १३ ॥
 [रामराम महाबाहो शृणु राम मयेरितम् ॥ राजसूये कृते पूर्वं यज्ञे दत्तश्रात्मज] ॥ १४ ॥
 कश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा ॥ क्षिये मे न वत्सप्यमिति मां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
 सोऽहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः कश्यपस्य हि ॥ १६ ॥
 तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १७ ॥
 लोकास्त्वप्रतिमा रम निजिर्गतास्तपसा मया ॥ जहि ताञ्छरमुख्येन भी भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
 अर्धयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ॥ घटुषोस्य परामर्शात्स्वेति तेऽस्तु परंतप ॥ १९ ॥
 एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ २० ॥
 न चेयं ममै काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदैहं विमुक्षीकृतः ॥ २१ ॥

च्छसीतिपाठोयुक्तः । उभयत्राप्रतिबद्धः कचिसिद्धेभ्र-
 लोकेपीडयेदितिरामस्यहृदयं ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वश-
 क्त्या । मोघोनपतति लक्ष्यमभित्वानतूष्णीपततीत्यर्थः
 ॥ ८—९ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महद्भुतकर्मच-
 द्रष्टुं समेतारित्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ लोके जने ।
 जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः । त-
 थाचपुराणान्तरं “ततः परशुरामस्य देहमिर्गतवैष्णव-
 म् । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपाविशत्” इति । उ-
 दैक्षत विस्मितइतिशेषः ॥ १२ ॥ उवाच प्रभोत्तरमि-
 ति शेषः ॥ १३—१४ ॥ कश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्-

दाप्रभृति नवसहस्रान्वयः । गुरुवचः कश्यपवचः ।
 कुर्वन् परिपालयन् । कृतइत्यत्राह—कृतेति । हिशब्दः
 प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः कश्यपस्य स्वस्ते-
 नकृता त्वद्विषये न वत्स्यामीतिप्रतिज्ञाचकृता तस्मादि-
 त्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ गतिं गमनं ॥ १७ ॥ लोकहन्त-
 नामलोकदानप्रतिबन्धः । मूर्तस्यवाअमूर्तस्यवाकार्यस्व-
 प्रतिहन्तमेव रामशरस्यापेक्षितमितिभावः ॥ १८ ॥ अक्ष-
 यं निर्विकारं मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलं । अने-
 न “नजज्ञानेशानः” इतिमहोपनिषदुपबृंहिता । पराम-
 र्शात् ग्रहणात् ॥ १९—२० ॥ इयं त्वयाविमुक्षीकृतिः ।

ति० तद्द्रष्टुमागताद्विशेषः ॥ ११ ॥ ति० तपसा यज्ञादिरूपेण । निर्जिताः अर्जिताः । अत्रपुण्याजितलोकहन्ताभ्यनुहया-
 ऽस्तत्त्वज्ञानव्यङ्ग्यम् । रामस्यलोकदानप्रतिबन्धयोस्त्वातक्यदर्शनेनपरेशलबोधनं च । पापेपि । “शतयज्ञकृतं पुण्यं तदस्मादन्यवे-
 दयत्” इति ॥ १८ ॥ ति० यतः “उतामृतलसेशानः” इतिध्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैवसमिप्राह—अक्षर्यमिति । अक्षय्यं अनाद्यन्तं
 केनापिपराजयनेतुमशक्यं च ॥ १९ ॥ ति० इयं त्वद्विषयेअशक्तिः । विमुक्षीकृतस्वशक्तेःस्वस्मिन्भोजनेनाशक्तः कृतः । एतेन स्वस्य
 भगवदंशत्वं रामस्यवपूर्णभगवदवतारत्वं सूचितं । स्वातिरिक्तेनविमुक्षीकरणेहि व्रीडा ननुस्वात्मनामात्रयातयाकरणे इतिभावः ।

[पा०] १ घ. असोषोप्रतिवीर्येण. २ ग. परदर्पविनाशनः. ३ इदमर्थे क. ख. दृश्यते. ४ इदमर्थे क. दृश्यते. ५ ज.
 धरवीरं. ६ क. ख. च. छ. झ. ञ. ट. सान्नसर्वेशः. ७ घ. चारणगुणाः. ज. ट. किन्नरचारणाः. ८ क. ख. जामदग्न्योष.
 ९ च. छ. झ. न. तेजोभिर्गतवीर्यत्वात्. क. ख. ग. ट. तेजोभिर्हतवीर्यत्वात्. घ. ततोभिहतवीर्यं. १० ख. च. झ. मन्दम-
 न्दमुवाचह. ११ अर्थश्लोकः क. दृश्यते. १२ ज. ट. यथापूर्वं वसुंधरा. घ. महतीर्यवसुंधरा. १३ क. ख. च. छ. झ. ञ.
 ट. तदाप्रतिष्ठाकाकुत्स्थ. ग. इतिप्रतिष्ठाकाकुत्स्थ. ड. ज. तदाप्रतिष्ठाकाकुत्स्थ. १४ क. च. छ. झ. ञ. ट. कृतामेकश्यपस्य.
 ख. ग. घ. कृतवैकश्यपस्यह. १५ च. छ. तदिमांममप्रतिवीर. घ. यदिमांतांगतिवीर. व. तामिमांममप्रतिराम. झ. तामिमांमम-
 तिवीर. १६ क. वीर. १७ ट. तपसानिर्जितामया. १८ घ. ज. माभूत्कालविपर्ययः. १९ च. झ. न. अक्षय्यं. २० च. छ.
 झ. ञ. सुरेश्वरम्. २१ ज. मेऽस्तु. २२ ट. रामकाकुत्स्थ. २३ ज. यथाहं.

शरमप्रतिमं राम मोक्षमर्हसि सुव्रत ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्नये प्रतापवान् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमार्थिष्वेष शरमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 सै हतान्दश्य रामेण सैल्लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् ॥ जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २४ ॥
 ततो चितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुर्दयुधम् ॥ २५ ॥
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रैशस्य च ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गतोजामदग्न्ये रामेण तद् वैष्णवधनुषो वरुणहस्तो प्रदानम् ॥ १ ॥ भार्गवनिर्गमनश्रवणहृष्टेन दशरथेन सेनादीनामयोध्याप्रति-
 गमनघोदना ॥ २ ॥ पौरैर्बादिश्रयोपपुरस्सरं प्रत्युद्गम्यमानेन दशरथेन रामादिभिः सहायोध्याप्रवेशः ॥ ३ ॥ रामादिभिश्चतु-
 र्भिः त्वस्वजायाभिः सह स्वस्वभवेन सुसुखविहरणम् ॥ ४ ॥ ततः कतिपयकालानन्तरं भरतमातुलेन युधाजितो दशरथा नुमत्याभर-
 तशत्रुभयोः स्त्रपुरं स्थानयनम् ॥ ५ ॥ श्रीरामेण पित्राज्ञाप्रजापालनपूर्वकं श्रीसीतया सह स्वनगरे सुखविहरणम् ॥ ६ ॥

गते रामे प्रज्ञान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥ वरुणाश्रमेयाय ददौ हस्ते संसायकम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 [संदिशस्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम् ॥ शासनं काह्वते सेना चातकालिर्जलं यथा] ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्नि चाग्राय राघवम् ॥ ५ ॥
 गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रभुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदा मेने पुत्रमात्मानमेव च ॥ ६ ॥
 चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ७ ॥

श्रीबा लज्जा ॥ २१ ॥ शरमोक्षे सति । अहं दृष्टशर-
 लक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः ॥ २२—२३ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ।
 लोकान् इतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानी-
 त्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ आत्मगतिं स्वस्थानं ॥ २६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

अथस्वपुरं प्राप्य सीतयारामः सुखमुवासेत्याह सप्तति-
 तमे—गतइत्यादि । रामे परशुरामे । वरुणाय न्यासत्वे-
 नेति शेषः । अप्रमेयाय अदृश्यायेत्यर्थः ॥ १ ॥ विह्व-
 लं परवशं । अनेन परशुरामेण कृतां परत्वं सूचिकांस्तु-
 तिं वरुणाय धनुर्दानं च दशरथो न ज्ञातवानिति गम्यते
 ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति “प्रातिपदिकान्तनुम्” इत्या-
 दिना गत्वं ॥ ३—४ ॥ रामस्येत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । रामस्य वचनं श्रुत्वा विह्वलतया अस्पष्टं वचनं श्रु-
 त्वा । गतो राम इति श्रुत्वा क्रमेण पुनः स्पष्टं श्रुत्वेत्यर्थः ।

एतद्व्यवहारप्रयोजनं च दशरथादीनामिति स्वरूपमोचनं रामस्य पूर्णतेजोवस्वसंपादनं चेति भाति । वैष्णवतेजसोऽनेनान्यत्र सत्त्वे राव-
 नवधस्य दुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रावणवधेच्छुदेवगन्धर्वादीनां प्रभुमागमनं पूर्वमुक्तं ॥ २१ ॥ ति० दाशरथिप्रदक्षिणीकृत्य अन्त-
 र्यामित्रेन हानात्प्रदक्षिणकरणं क्षत्रियत्वाच्च तस्य प्रणत्यकरणं कायेनेति बोध्यं ॥ २६ ॥ इति षट्सप्ततितमस्तर्गः ॥ ७६ ॥

ति० वरुणस्याप्रमेयत्वं भगवत्साक्षाद्भाविप्रदत्वात् । इदंच तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टं ॥ १ ॥ ति० पितरं चाभिवाद्य विकलं
 धीनां पक्षिणां कलं स्वस्वनीडगमनं यस्मिन् तं सायंकालं । दृष्ट्वा प्रोवाच ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ज. अ. गमिष्येऽहं. २ ज. निहतान्दश्य. ३ ज. तौल्लोकांस्तपसा. ४ ख. क्षविदिश. ५ घ. देवास्त-
 र्षिगणाः. ६ ज. ट. मुदान्विताः. झ. प्रपूजिताः. ७ घ. व. छ. अ. प्रशस्यह. ८ क—घन. झ. प्रदक्षिणीकृत्य. ९ क—छ.
 झ. अ. ट. महायथाः. १० क. झ. ट. विकलं दृष्ट्वा. ११ अयं श्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १२ ग. घ. ट. तद्वचनं श्रुत्वा. क.
 चवचनं श्रुत्वा. ख. वृचनः. १३ घ—छ. झ. अ. मूर्ध्नि प्राग्राय. १४ क. सुतानात्मान. ख. पुत्रांश्चात्मान.

पताकाध्वजिनीं रम्यां तुर्योद्दृष्टनिनादिताम् ॥ सित्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ८ ॥
 राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृताम् ॥ ९ ॥
 पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमौञ्जीमन्त्रिश्च महायन्ताः ॥ १० ॥
 प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्संहर्षं पुनः ॥ ननन्द सैन्यो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ ११ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ १२ ॥
 [रामं च लक्ष्मणं चैव शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ आर्चयन्मङ्गलाक्षीभिर्मङ्गलैरभ्यपूजयन् ॥
 उपाहारैश्च संहृष्टाः कुमारानभिपूज्य च] ॥ १३ ॥

ततः सीतां महाभागामूर्ध्नि च यशस्विनीम् ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगद्गुरुपत्नयः ॥ १४ ॥
 मङ्गलालापनैश्च शोभिताः क्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याश्च सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १५ ॥
 अभिवाद्याभिवाद्याश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ ['स्वस्व' गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम् ॥ १६ ॥
 गोभिर्घनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्] ॥ रेमिरे मुदितैः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १७ ॥
 कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा इव ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १८ ॥
 शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ [कौलेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः] ॥ १९ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ [अभिवादयितुं प्राप्तं श्यामं कमललोचनम्] ॥
 अलिष्टकारिणं शूरं परसैन्यविमर्दनम् ॥ २० ॥

विनयं देहयोगेन संप्राप्तमिव संस्थितम् ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्गुणनन्दनः ॥ २१ ॥
 अयं कैकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ त्वां नेतुमागतो वीरं युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २२ ॥
 [* प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तदा ॥ ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं ग्रीतिं कर्तुमिहार्हसि *] ॥ २३ ॥

दृष्टः पुलकितः ॥ ५—७ ॥ रम्यामिति पुनरुक्तिस्त-
 तद्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण पताका । ध्वजपटः ।
 ध्वजः दण्डः । पताकान्विता ध्वजा अस्यां सन्तीति
 पताकाध्वजिनी । इत्यदीर्घध्वजभेद इत्यप्याहुः ।
 उद्दृष्टमिति भावे निष्ठा । तुर्योद्दृष्टेण संजातनिनादिमि-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः ।
 मङ्गलं आशीर्वचनं वक्तुं शीलमेधामस्तीति मङ्गलवादि-
 भिः ॥ ९—१० ॥ जनः सम्बन्धिजनः । गृहे स्थितैरि-
 ति शेषः । काम्यन्त इति कामाः विषयभोगपरिकराः तैः
 ॥ ११ ॥ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वा-
 न्तःपुरानयने वा । "वधूर्जायास्तुषा" इत्यमरः । युक्ता

आसक्ताः । आसन्नितिशेषः ॥ १२—१३ ॥ जगद्गुरुः
 अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १४ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्ति-
 वाचनैः । शोभिताः । मङ्गलालं भनैरिति पाठे आलम्ब-
 नं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गृहदेवतानामर्चागृ-
 हाणि । प्रत्यपूजयन् गन्धपुष्पादिमिरपूजयन् । आय-
 तनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादिति भावः ॥ १५ ॥
 सर्वा अभिवाद्य सर्वारैरित्यन्वयः ॥ १६—१८ ॥
 वर्तयन्ति अनुवर्तयन्ति स्म ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथका-
 लस्य कस्मिंश्चित्काले गते सति ॥ २०—२१ ॥ मातुल-
 स्तवेति अतो गच्छेदित्यन्वयः । अनाद्युत्पत्तिः पुत्रविरहका-

ति० होमैः गृहप्रवेशनीयहोमैः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. य. ट. मङ्गलपाणिभिः. २ ख. स्वपुरवासिभिः. ३ क. ख. शूरैः. ४ क. ख. च—ट. तदवशप्रियम्.
 ५ च. छ. श. य. ट. स्वजनैराजा. ६ इदमर्थत्रयं क. ख. दृश्यते. ७ क. च. छ. ■. य. ट. रूपायोषितः. ८ क. मङ्गलाभरण-
 नैव. ख. मङ्गलाभरणैश्चैव. ९ मङ्गलालेपनैश्चैव. ज. मङ्गलालं भनैश्चैव. १० क. मङ्गलालापनैर्होमैः.
 ११ ख. यथाहं प्रत्यपूजयन्. १२ ख. शिवाद्यास्ताः. १३ घ. ट. लया. १४ अर्थश्लोकः ख. ■. ज. दृश्यते. १५ ख.
 गृहसमासाद्य. १६ ख. मुग्धाः. १७ इदमर्थं ख. ग. दृश्यते. १८ इदमर्थत्रयं ख. दृश्यते. १९ ग. घ. ज. ट. प्रवृत्ततमः. ख.
 द्रष्टुनन्दनम्. २० क. च. छ. श. य. वीरो. २१ अर्थश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते.

श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीमुतः ॥ [अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्] ॥

गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २४ ॥

आपृच्छथ पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ मातृभ्रापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २५ ॥

[युधाजित्प्राप्य भरतं सख्युघ्नं प्रहर्षितः ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ २६ ॥

गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च मेहाबलः ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २७ ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २८ ॥

मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयश्रितः ॥ गुरुणां गुरुकार्याणि कालेकालेऽन्ववैश्रत ॥ २९ ॥

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ ३० ॥

तेषामप्रियया लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ३१ ॥

रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनुतू ॥ मनस्वी तद्गतस्तस्मा नित्यं हृदि समर्पितः ॥ ३२ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ गुणाद्भूतगुणाद्यापि प्रीतिर्भूयोभ्यवर्धत ॥

[हृदयं चैव जानाति प्रीतियोगि परस्परम्] ॥ ३३ ॥

तर्थात् ॥ २२—२४ ॥ अक्लिष्टं कस्यापि दुःस्वरहितं

यथाभवत्तथा कर्तुं शीलमस्त्येतितं ॥ २५—२८ ॥

परमयश्रितः परमं अत्यन्तं यश्रितः श्रुतिस्मृतिमर्या-

दानतिलङ्घी । गुरुकार्याणि गुरुचित्तशुश्रूषादिकार्याणि ।

अन्ववैश्रत परिपालयतिस्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं एता-

दृशेन शीलवृत्तेन । नैगमाः दणिजः ॥ ३० ॥ नके-

वलंशीलवृत्तेन किंतुसर्वैरपिगुणैरित्याशयेनाह—तेषा-

मिति । तेषां ब्राह्मणादीनामप्ये ॥ ३१ ॥ एवं धर्मप-

रतारामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरतिदर्शयति—

रामस्त्वित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु । तुशब्देनपू-

र्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तनेदेवता-

राधनादिकंहिपूर्वमुक्तं । सएवंकर्तासंप्रतिवात्स्थायन-

मभ्यस्यकामतत्प्रपरोभूत् । सीतया अयोनियया । “सह-

युक्तेऽप्रधाने” इतिपृतीया । स्वाभाविकसौन्दर्यसम्-

प्लवावतीर्णापि भोगस्रोतस्यप्रधानाभूदिति रामस्यप्रा-

वण्यातिशयःप्रदर्शितः । विजहार । परस्मैपदेनफलाप-

र्यवसायितोच्यते । “स्वरितवितः कर्त्रभिप्रायेक्रिया-

फले” इतिविहाररूपक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेह्यात्मने-

पदमेवभवेत् । तथाच चिरतरविहारोपिभोगोपोद्घात-

केलितानातिशेवइतिभावः । बहूनुतू । अत्यन्तसंयो-

गेद्वितीया । तथा भोगनैरन्तर्यसूच्यते । बहूनुतू-

न्युक्तं नतुवत्सरानिति । तेनतत्तद्वृत्तितभोगोपकरणै-

र्भोगान्सबुभुजइत्युक्तं । मनोस्यास्तीतिमनस्वी । भू-

मार्थमत्वर्थीयः । तथाच संश्लेषदशायांसीतासंकल्पम-

प्यतिशय्य भोगस्रोतःप्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यतद्गतः

तस्मांगतः । “सप्तमी—” इतियोगिविभागात्समासः ।

जातिगुणवदपृथक्सिद्धतयातदेकरसोभूदित्यर्थः । सर्व-

दातदासक्तचित्तोऽभूदितिभावः । तस्माद्वदिनित्यंसम-

र्पितः सीतापिरामकृततत्तद्वापारेणवशीकृता तदायत्त-

चित्ताऽऽसीत् । नित्यं सुचिरंभोगेपि सद्यस्संगत्तेवनि-

रवधिकप्रेमभारभरिताऽभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नित्यं-

तद्गतइत्यत्रहेतुमाह—प्रियात्विति । तुरवधारणे । पितृ-

कृतादाराइतिहेतौरेचरामस्यसीताप्रियासीत् । तर्हिसी-

तावैलक्षण्यमकिंचित्कर्तुं नेत्याह । गुणात् भर्तृशुश्रूषणा-

दिगुणात् । रूपस्य देहस्य । गुणात् सौन्दर्यात् । अ-

पिशब्दोऽनुक्तस्समुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च । प्री-

तेषांचतुर्णांपुत्राणांमध्येसत्यपराक्रमोरामएवातियक्षाः । भूतानांमध्येस्वयंभूरिवगुणवत्तरोवभूवेत्यन्वयः । शि० स्वयंभवति
प्रादुर्भूततांप्राप्नोतीतिस्वयंभूः रामः । लोकेभूतानां प्रादुर्भावंप्राप्तानांमध्ये अतियक्षाः गुणवत्तरश्च भूव । इवकार्ये ॥ ३१ ॥

[पा०] १ इदमर्थं क. ख. ग. दृश्यते. २ क. ज. ड. बीरो. ३ अयंश्लोकः क. ख. ड. च. छ. ■. ग. ट. दृश्यते.
४ क. घ. महारथः. ५ ड. च. छ. झ. न. रामस्सर्वाणि. ६ ख. राजापरमयश्रितः. क. रामःपरमयश्रितः. ७ क. चकारह.
८ ख. राजादशरथः. ९ क. रा. घ. ड. झ. न. ट. स्तथा. १० ग. ज. शीलवृत्ताभ्यां. ११ ड. च. छ. झ. अ. ट. रामश्च.
१२ घ. ड. झ. अ. ट. तद्गतमनास्तस्माद्वि. क. च. छ. तद्गतमनानित्यंहृदि. ज. तद्गतस्वरया. १३ घ. दूषकृताद्यापि. १४ ड.
ख. अ. भूयोविधर्षते. ख. ग. ज. भूयोव्यवर्धत. झ. ट. भूयोऽभिवर्धते. ख. भूयोऽन्ववर्धत. १५ इदमर्थं क. दृश्यते.

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ ३४ ॥
 तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ३५ ॥
 तथा स राजर्षिसुतोभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥
 अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां बालकाण्डे
 सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ इति बालकाण्डः संपूर्णः ॥ १ ॥

तिर्भूयोऽभ्यवर्धत । रामस्यसीतायामित्यर्थसिद्धं । अ-
 तोवहृत्तृन्विजहारेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अयं रा-
 मः स्वदेसीताया अपि रामेनिरन्तरानुरागं दर्शयन् त-
 स्याद्विनिर्गमसमर्पितइत्युक्तं विवृणोति—तस्याश्चेति ।
 तस्याभर्ता रामश्च । हृदये सीतायाहृदये । द्विगुणं यथा-
 भवतितयापरिवर्तते । रामाद्विगुणाप्रीतिः सीतायारा-
 मेभूदित्यर्थः । यथारामस्यसीतायांप्रीतिः पितृकृतदार-
 स्वकृता सौन्दर्यकृताच एव रामेपिसीतायाः प्रीतिर्नोभ-
 यकृता किं तु भर्तृस्वमात्रकृता । वक्ष्यत्यनसूयांप्रतिसी-
 ता “यद्यप्येषभवेद्भर्ता ममार्थेयुत्तर्वर्जितः । अद्वैधमुप-
 चर्तव्यस्तथाप्येषमयामवेत् ॥” इत्यादि । अनेन गुणा-
 दित्युक्तरामविषयानुरागोविवृतः । एतादृशानुरागोरा-
 मेणकथंविज्ञायतइत्यत्राह—अन्तरिति । अन्तर्जातं
 सीताहृदतमपिहृदयगूढभावं । अनुरागमिति यावत् ।
 हृदा तर्केण अनुभावैरितियावत् । व्यक्तमाख्याति आ-
 नाति । चक्षिष्वाख्यामादेशः सार्वधातुकेप्यार्षः । तस्य-
 दर्शनार्थत्वं चक्षुरित्यादौसिद्धं । परकीयहृदयंकथं व्य-
 क्तीभषतीत्यपेक्षायां तत्रैवसर्वदापरिवर्तमानत्वादित्युक्तं
 पूर्वार्थे ॥ ३४ ॥ रामवत्सीतापि रामहृदयंविशेषेणव्य-
 क्तंवेत्तीत्याह—तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भू-
 यो विशेषेण । रामादतिरिक्तंजानातीत्यर्थः । रामो या-
 दृशभोगमभिलषति तद्विहितेनञ्चात्वा स्वयंतदनु-
 भवति । ननुतदतिरिक्तभोगमभिलषते । एवंरामोपी-
 तिभावः । रामादप्यतिशयेनसीतायाःकान्तेकृतपरि-
 क्लान्तेहेतुचतुष्टयमाह—मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाद्दे-
 शस्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिःसमेति प्रागल्भ्यमु-

च्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवती श्री-
 रिवस्थिता । अनेन सहजबुद्धिविशेषोदशितः ॥ ३५ ॥
 एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनु रूपंभो-
 गंदर्शयति—तथेति । राजर्षिसुतः महाराजसुत-
 त्वेननिरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया
 ततोप्यधिकतदुपकरणवत्या । रामः रमयिता अभि-
 रामया ततोप्यतिशयेनरमयिष्या । सः अतिशयित-
 कामः । अतिकामया रामादप्यधिककामयेत्यर्थः । त-
 था सीतया । समेयिवान् सम्यगेयिवान् एकीभावेन
 संमिश्रः । स्वयंप्रह्लादेष्टविषयीभूतःसन् । “लीनेव-
 प्रतिर्विबितेवलिखितेचोत्कीर्णरूपेवच प्रत्युप्तेवचवज्रले-
 पघटितेवान्तर्निखातेवच । सा नञ्चेतसि कीलितेव
 विशिलैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनि-
 बिडस्यूतेव लम्बा प्रिया” इतिवत् । विभुः प्रत्यगलिङ्ग-
 नादिसमर्थः । अमरेश्वरोविष्णुः आदिविष्णुः । श्रिये-
 ष मूर्तिभेदेनोपमानत्वं । अतीव अतिशयेन शुशुभेरे-
 जे । तुल्यानुरागस्यातिशयितस्त्रीकामस्यभोगसमृद्धि-
 हेतुत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥

वेवे शास्त्रेषु वादेप्यनितरसुलभां कीर्तिमाटीकमानः
 काव्यालङ्कारनाट्यप्रभृतिषु पटुधीः कोपि टीकाविधा-
 ने ॥ शुद्धान्तःपद्याशुद्धान्तितमधुमथनः शुद्धसत्त्वैकमू-
 र्तिर्गोविन्दार्यो विचार्यव्यतनुत विमलां बालकाण्डस्य
 टीकाम् ॥ इतिबालकाण्डव्याख्यानं संपूर्णं ॥

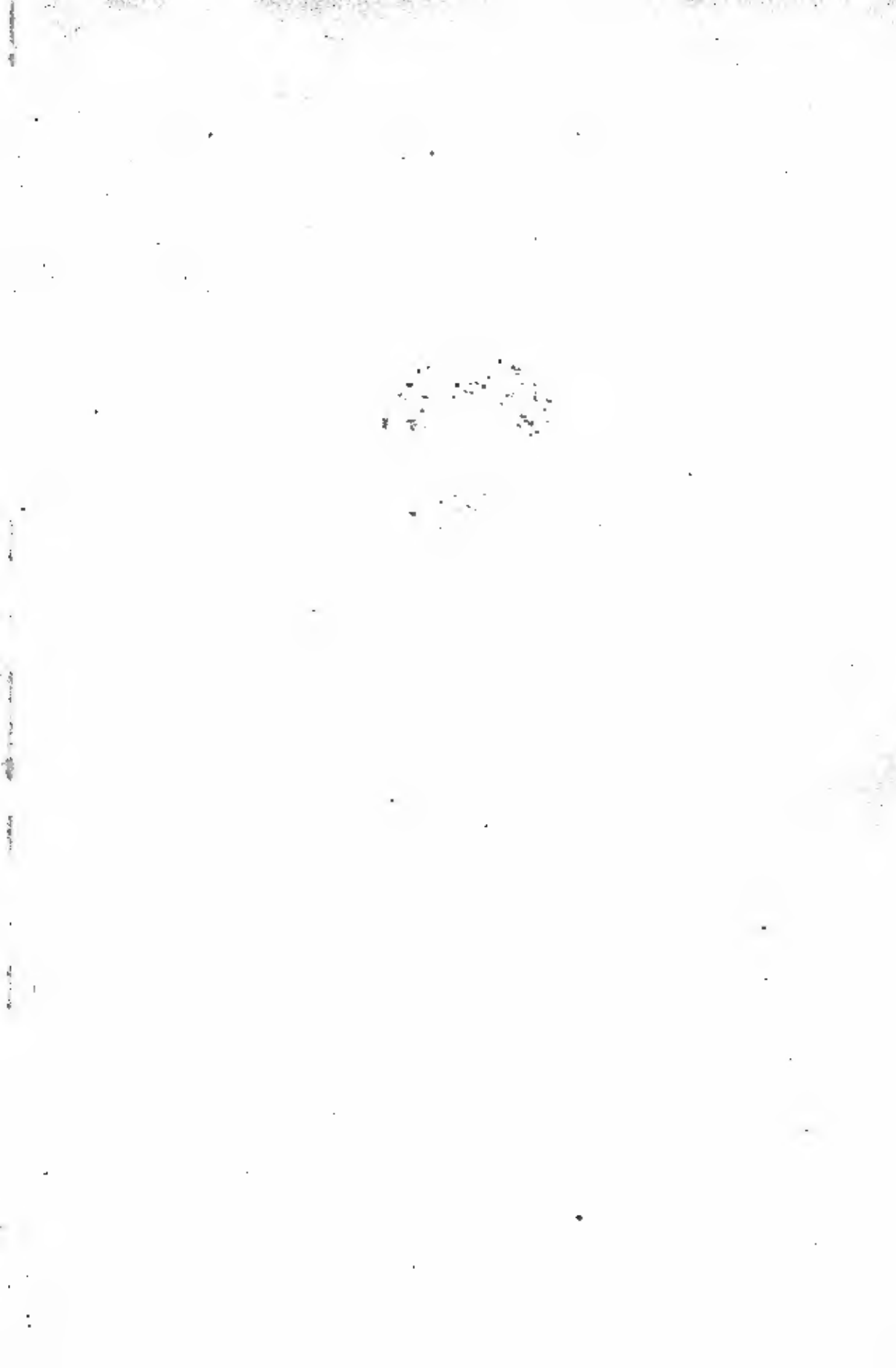
तमि० राजर्षिसुतइति उत्तमराजकन्ययेतिचाभिजनवृत्तादितौत्यमुक्तं । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामया-
 अतिज्ञेयया समेयिवान् अतिसंछेपेणाभेदप्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिकान्तमन्यया । तेनाप्राकृतविग्रहवत्तयादिव्यद्वैतभो-
 गवत्प्राप्तमिव्यज्यते ॥ ३६ ॥ इतिसप्तसप्ततितमस्तर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ बालकाण्डस्तसंपूर्णः ॥

[पा०] १ ड. च. झ. न. ट. अन्तर्जातमपि. २ ख. सदा. ३ क. तस्मिन्भूयो. ४ घ. क. च. झ. न. ट. सुतोभिका-
 मया. क. सुतोभिकामया. ५ ड. अ. छ. अ. ट. शुशुभेमुदान्वितो. ज. शुशुभेऽतिकान्तया.

इवं बालकाण्डं कुम्भपोणस्येन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
सुबन्ध्यां निर्णयसागरमुद्रायाम् मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९११.

272

Col
M171276

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9043

Call No. Sa 8 Kr / Val / K.V.

Author— Krishnacharya, T.R.
Vyasaacharya, T.R.

Title— Srimad Valmiki
Ramayana. Balakanda I

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

Polymer 614.77

23/6/79

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.